

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

God. XIV, sv. 1, br. 27

Izdavač
FAKULTET ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Redakcija
Vukić Pulević (Podgorica)
Milorad Nikčević (Osijek)
Marc L. Greenberg (Kansas)
Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo)
Emil Tokarz (Sosnowiec)
Ljudmila Vasiljeva (Lavov)
Robert Bońkowski (Katowice)
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)
Milica Lukić (Osijek)
Jakov Sabljic (Osijek)
Ljiljana Pajović-Dujović (Podgorica)
Tina Varga-Oswald (Osijek)
Novica Vujović (Nikšić)
Aleksandar Radoman (Podgorica)
Goran Drinčić (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Sekretar Redakcije
Novica Vujović

Cetinje, 2021.

UDK 811.163(497)(091)

Előd DUDÁS (Budapest)

Eötvös Loránd Tudományegyetem,

Bölcsészettudományi Kar, Szlav Filológiai Tanszék – Budapest

dudas.elod@btk.elte.hu

JUŽNOSLOVENSKI STANDARDNI JEZICI U ISTORIJSKOM I SAVREMENOM KONTEKSTU

U ovom prilogu su predstavljani neki južnoslovenski jezici (crnogorski, hrvatski i slovenački) u istorijskom i savremenom kontekstu. U uvodu se nalazi kratak sociolingvistički pregled najvažnijih termina (standardni jezik, standardizacija, norma, kodifikacija, jezička politika, planiranje jezika). Južnoslovenski standardni jezici su predstavljani u ovom redoslijedu: slovenački, hrvatski, crnogorski. Nakon kratkog prikaza njihovog istorijskog razvoja slijede informacije o samome standardnom jeziku, a zatim o savremenom položaju tih jezika. Na kraju priloga ima kratak poredbeni prikaz predstavljenih jezika.

Ključne riječi: *crnogorski jezik, hrvatski jezik, slovenački jezik, standardni jezik, standardizacija, jezička politika, istorijski kontekst, savremeni kontekst*

1. Uvod

Jezik je jedan od temeljnih čimbenika nacionalnog identiteta uz druge, poput istorije, vjere i nacionalnih simbola, zato je razumljivo da savremene nacionalne države označava i službeni jezik (Mikolić, 2009: 77). Status službenog jezika je potvrđen u Ustavu i zakonima i obično je jezik većine nacionalne zajednice države. U ulozi službenog jezika funkcionišu standardni jezici.

Južnoslovenski standardni jezici se mogu podijeliti na grupu jezika koji se baziraju na novoštokavskom dijasistemu i na one čiji temelj čini jedan drugi južnoslovenski dijasistem. Na novoštokavskom sistemu se osnivaju savremeni bosanski, savremeni crnogorski, savremeni hrvatski i savremeni srpski standardni jezik. Drugi južnoslovenski standardni jezici su bugarski, makedonski i slovenački. Ako se uzimaju u obzir i istorijski kriteriji, onda treba naravno govoriti i o jeziku solunske braće, to jest staroslovenski jezik koji važi za prvi dokumentisani slovenski jezik uopšte.

U sljedećima se usredotočujemo na istorijski razvoj slovenačkog, hrvatskog i crnogorskog jezika poslije kratkog terminološkog uvoda. Međutim daćemo i prikaz savremenog stanja navedenih južnoslovenskih standardnih jezika. Na kraju ovog priloga slijedi poredbeni prikaz tih standardnih jezika takođe.

2. Terminološki pregled

Standardologija kao samostalna grana jezikoslovlja se formirala na bivšem jugoslovenskom području poslije Drugog svjetskog rata, a njezin najistaknutiji predstavnik je bio Dalibor Brozović. Umjesto izraza *jezik* uvodi termin *idiom* koji je opšti i neutralan termin. Po njegovom mišljenju se idiomi mogu podijeliti na *organske*, *neorganske* i *konkretne idiome* (Brozović, 1970: 10–12). Organski idiomi su se razvili u okvirima jedne određene zajednice i zadovoljavaju samo njezine komunikacijske potrebe (Brozović, 1970: 10). S druge strane, neorganski idiomi su zapravo standardni jezici sa svojim hijerarhijsko nižim fenomenima (Brozović, 1970: 12). Konkretni idiomi mogu biti bilo koji mjesni govori, a i standardni jezici. U Brozovićevoj se terminologiji dobro odražava bitna razlika između organskog i neorganskog idioma¹, naime da organski idiom je rezultat prirodnog razvoja jezika, a neorganski idiom nije rezultat prirodnog razvoja jezika nego je nastao pod različitim uslovima (npr. političkim, geopolitičkim, nacionalnim, itd.). Standardni jezik je autonoman vid jezika koji ima svoju normu i funkcionalno je polivalentan (Brozović, 1970: 28). Uvijek je nadregionalan, što znači da prirodno ne govori se ni u jednom kraju (Znika, 2018: 10), zato što služi potrebama čitave nacije (Mayer, 1999: 82, cit. po. Znika, 2018: 10). Iz toga slijedi da standardni jezik nikome nije maternji jezik, moramo ga, odn. njegova pravila, naučiti u osnovnoj i srednjoj školi².

Proces tokom kojeg nastaje standardni jezik se zove standardizacija. Standardizacija upravo znači normiranje, drugim riječima kodifikovanje, izabranog idioma. Svaki standardni jezik ima svoju ortografsku/pravopisnu, gramatičku i leksičku normu, koje propisuju njegovi priručnici (pravopis, gramatika i jednojezični rječnik). Norma u lingvističkom smislu znači „*skup pravila ili uopće osobina po kojima se uređuje jezik kakve manje ili više homogene*

¹ Brozovićevi termini *organski* i *neorganski idiom* odgovaraju terminima *jezik kao sistem* i *jezik kao standard* (Silić, 2006: 20). Jezik kao sistem podliježe isključivo lingvističkim zakonitostima, a jezik kao standard sociolingvističkim zakonitostima, koje su i jezičke i društvene takođe (Silić, 2006: 23).

² Ova konstatacija ne drži nužno za sve standardne jezike. Mađarski standardni jezik može biti maternji jezik bilo kojeg stanovnika zemlje, pošto se formirao već u XVI vijeku i brzo se proširio na velikom području države. To naravno ne znači da ne postoje dijalekti, mada znanje dijalekata karakteriše tek najstariju generaciju govornika.

govorne zajednice, koje pripadnici te zajednice smatraju obvezatnim i kojih se pridržavaju u govorenju i pisanju, posebno javnom“ (Znika, 2018: 11).

Standardizacijom, normiranjem se bavi jezička politika i planiranje jezika koje možemo smatrati lingvističkim sredstvom jezičke politike (viđeti Granić, 2009: 23). Planiranje jezika se sastoji od planiranja statusa i korpusa te usvajanja jezika. Planiranje jezika se može podijeliti na sljedeće postupke: status – korpus – tekstovi – škola (Pogorelec, 1996: 43). To je pojednostavljena Haugenova interpretacija planiranja jezika (Haugen, 1987), što predstavljamo po Bredi Pogorelec (Pogorelec, 1996: 42–43). Status je izbor određenog idioma za standardni jezik i njegovo kodifikovanje/normiranje. Korpus znači sam standardni jezik i njegove norme/pravila (pravopisna, gramatička i leksička norma) koje su potvrđene u priručnicima poput pravopisa, gramatike i rječnika. A nijedan standardni jezik ne može bez tekstova u kojima se očituju njegova polifunkcionalnost i varijabilnost. Škola je nosilac planiranja jezika, mjesto, đe naučimo sve norme, pravila, đe se formira naše znanje o jeziku i jezička kultura. Naravno i mediji i javnost imaju važnu ulogu u edukaciji i formiranju jezičke kulture (Pogorelec, 1996: 43).

3. Slovenački standardni jezik³

3.1. Istorijski kontekst

Premda istorija jedinstvenog slovenačkog standardnog jezika počinje tek u sredini 19. vijeka, ne možemo reći da prije toga nisu bili pokušaji za standardizaciju tog jezika. Međutim, ovi pokušaji nisu bili jedinstveni nego su se usredotočili samo na pojedine regionalne varijante slovenačkog jezika. Podijeljenost slovenačkog jezika na regionalne varijante je prirodna posljedica istorijskog razvoja slovenačkog jezika. U prošlosti, već u IX vijeku, se slovenački jezik podijelio na dva dijela, na alpski i panonski slovenački, što je uticalo takođe na dalji razvoj slovenačkog jezika (Orožen, 1996a: 357–359; Jesenšek, 2005).

Prva regionalna varijanta slovenačkog jezika se formirala u XVI vijeku, u vrijeme djelatnosti slovenačkih reformatora. Protestantizam se proširio u Kranjskoj, tj. na središnjim dijelovima slovenačke etničke oblasti. Glavni lik slovenačkog protestantizma je bio Primož Trubar koji je autor prvih štampanih knjiga na slovenačkom (*Katekizem*, 1550; *Abecednik*, 1550) i smatramo ga pokretačem centralnoslovenačkog književnog jezika⁴. Uz Trubareve knjige su objavljena i prva gramatika slovenačkog jezika (Adam Bohorič: *Arcticae*

³ U slovenačkoj struci se upotrebljava termin *knjižni jezik* ‘književni jezik’ umjesto standardnog jezika, ali se ovaj izraz smatra istovjetnim s terminom *standardni jezik*.

⁴ slovenačko: osrednjoslovenski knjižni jezik

horulae, 1584) i prvi cjeloviti prijevod Svetog pisma Jurija Dalmatina 1584. g. Malo kasnije je izišao i četverojezički rječnik Nijemca H. Megisera (*Dictionarium quatuor Linguarum*, 1592) u kojem je zastupljen i slovenački jezik (Orožen, 1996b: 38). Trubar, razmišljajući o jeziku svojih knjiga, se odlučio za svoj rodni idiom, tj. dolenski dijalekt (Orožen, 1996a: 114). Njegov jezički koncept je precizirao protestantski propovjednik i pisac Sebastian Krelj, a kodifikatorom smatramo prevodioca Jurija Dalmatina kojem je uspjelo položiti jezičku normu (pravopisnu, gramatičku i leksičku) u prijevodu Svetog pisma (Orožen, 1996a: 114).

Uz centralnoslovenačku jezičku varijantu se razvila i druga varijanta na alpsko-slovenačkoj oblasti u XVIII vijeku. Ova varijanta se zove koruška književna varijanta (Orožen, 1996a: 315–316) koja nije imala takvu bogatu tradiciju kao jezik slovenačkih protestanata, ali ima svoju važnu ulogu u istorijskom razvoju slovenačkog jezika.

Centralnoslovenački jezik se nije proširio na panonsko-slovenačku oblast. Razlozi toga su prije svega izoliranost istočnih dijelova slovenačkog prostora od centralnih, zapadnih i severnih dijelova, nedostatak živih kontakata među ovim dijelovima i drugačiji tip jezičkog razvoja. Ovi faktori su svi uticali na formiranje još dvije varijante slovenačkog književnog jezika. Jedna se varijanta zove prekomurski književni jezik koji je funkcionisao u XVIII i XIX vijeku, a druga je istočnoštajerska varijanta koji je nastala u drugoj polovini XVIII vijeka i o njoj se govori i u prvim decenijama XIX vijeka. O objema varijantama je dostupna iscrpna literatura (Jesenšek, 2013; Jesenšek, 2015; Jesenšek, 2018).

3.2. Slovenački standardni jezik

Predstavljena jezička situacija kod Slovenaca, dakle dvije književne tradicije s četiri varijantama slovenačkog jezika nije imala ni budućnosti ni mogućnosti daljeg odvojenog razvoja (Orožen, 1996b: 124). U prvoj polovini XIX vijeka počinje zbližavanje obje književnojezičke tradicije što će imati za posljedicu nastanak jedinstvenog slovenačkog standardnog jezika (Orožen, 1996b: 132). Konačno 1848. g. je slovenački bio prihvaćen i priznat kao jedan od jezika Austrije, mada je njegovo priznanje u službenoj upotrebi trajalo sve do kraja XIX vijeka (Pogorelec, 1996: 44). Zahtjevi za prihvaćanje slovenačkog jezika kao standardnog i jednakopravnog jezika s njemačkim su bili plodovi političkog razmišljanja o savremenom slovenačkom narodu koji obilježava i svoj službeni jezik (Pogorelec, 1996: 50–51, fusnota br. 35). Naravno, slovenački jezički standard nije bio normiran, kodifikovan odmah, bio je to dugački proces, što je trajalo do kraja 19. vijeka. Novi, jedinstveni i zajednički

standardni jezik je trebao svoju pravopisnu, gramatičku i leksičku normu. Ove norme su potvrđene u gramatikama (videti školske gramatike Antona Janežiča 1857 g., 1863 g.) i dvojezičnim i terminološkim rječnicima (Matej Cigale 1860, 1880 i Maks Pleteršnik 1894–1895).

Status i položaj slovenačkog standardnog jezika su se bitno promijenili 1918. g., poslije nastanka Kraljevine SHS. Nova južnoslovenska država je bila višejezička, a slovenački nije bio jednakopravan sa službenim jezikom zemlje, dakle sa srpskohrvatskim jezikom (Pogorelec, 1996: 51, fusnota br. 35). Upotreba slovenačkog jezika je bila ograničena za Sloveniju, a slovenački je izgubio svoju funkciju takođe u vojsci, đe je bio isključivo srpskohrvatski u upotrebi (Korošec, 1996: 218). Ove značajke su naslijeđene i u Kraljevini Jugoslaviji, što znači da status i upotreba slovenačkog jezika nisu bili zadovoljavajući.

Do bitnih promjena je dolazilo tek nakon Drugog svjetskog rata. U novoj državi, u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, je ponovo postavljen status slovenačkog standardnog jezika kao jednog od jezika federativne republike. Međutim, srpskohrvatski kao zvanični jezik saveznih organa, ustanova, vojske (Pogorelec, 1996: 52) je imao prednosti u pojedinim jezičkim situacijama kada upotreba drugih priznatih zvaničnih jezika Jugoslavije nije bila moguća. Srpskohrvatski je bio i jezik raspravljanja u beogradskoj skupštini i jezik zakonodavstva (Pogorelec, 1996: 52). Treba dodati da su svi zakoni i odredbe jugoslovenske skupštine bili prevedeni i na druge prihvaćene jezike države, tj. na makedonski i slovenački. Usprkos tomu da je status slovenačkog jezika bio tačno definisan i potvrđen u ustanovama Jugoslavije, povećavao se pritisak na slovenački sa strane srpskohrvatskog jezika (Pogorelec, 1996: 52), čemu su doprinosile gore nabrojene činjenice. Vrhuncem tih pritisaka se može smatrati planiran jugoslovenski Ustav iz 1988. g. koji bi zapravo ograničio status slovenačkog (i makedonskog) na jezik unutrašnje republičke komunikacije i uređivanja (Pogorelec, 1996: 52). Poznato je da je novi jugoslovenski Ustav ostao u pripremi, jer se bivši SFRJ raspao i pojavile su se nove nacionalne države koje su imale svoje nove izazove, a ovi su se izazovi bitno razlikovali po pojedinim zemljama.

3.3. Savremeni kontekst

Nakon raspada Jugoslavije 1991. g. samostalna Slovenija morala se brinuti i za jezičku politiku i planiranje jezika, odn. statusa. Bio je to istorijski trenutak za slovenački standardni jezik: prvi put u svojoj istoriji nije više bio mali jezik u višejezičkoj državi (Toporišič, 1991: 143) nego je bio jedini zvanični jezik svoje zemlje i svog naroda. Dok je u periodu od 1945. do 1991.

slovenački imao samo relativno samostalnost unutar Jugoslavije i u odnosu na srpskohrvatski, u novoj nacionalnoj državi je slovenački postao i jezik zakonodavstva, vojske, obrazovanja i javnosti. S riječima Brede Pogorelec (Pogorelec, 1996: 54–55) počela je emancipacija slovenačkog jezika.

Sljedeći veliki korak u istoriji slovenačkog jezika je značila Evropska unija. Republika Slovenija je od 1. maja 2004. g. zemlja članica Evropske unije, što utiče i na status slovenačkog jezika. Savremeni slovenački jezik ispunjava sve uslove koje mu garantuje položaj jednakopravnog zvaničnog jezika Evropske unije (Jesenšek, 2016: 82). Međutim, situacija je slična onoj u Jugoslaviji, kada su status i pravo slovenačkog jezika trajali samo do republičke granice, jer srpskohrvatski je bio preovlađujući jezik zajedničke jugoslovenske zemlje (Jesenšek, 2016: 84). U savremenom kontekstu se engleski smatra preovlađujućim jezikom, a ne isključivo Evropske unije nego cijelog svijeta zbog globalizacije. Proširenje engleskog jezika na svim područjima savremenog života je jedan od najvećih i najaktuelnijih zadataka jezičke politike malih jezika i naroda. U slovenačkom slučaju je izuzetno zanimljiv status slovenačkog jezika u visokom obrazovanju, đe se sve češće raspravlja o uvođenju engleskog kao jezika nastave umjesto slovenačkog (o tome iscrpno Jesenšek, 2016: 15–81). Ova priča još nije zaključena, zato možemo reći da slovenačka jezička politika ima aktuelne i važne zadatke koje mora svakako riješiti u bliskoj budućnosti.

4. Hrvatski standardni jezik

4.1. Istorijski kontekst

Hrvatsku jezičku situaciju u istoriji su karakterizirale dvije važne činjenice. S jedne strane tronarječnost, dakle da hrvatski dijalekti, govori pripadaju trima narječjima (čakavskom, kajkavskom, štokavskom). S druge strane to da hrvatski štokavski dijalekti, govori pripadaju istom dijasistemu kojemu pripadaju dijalekti i govori Bosanaca, Crnogoraca i Srba takođe (Brozović, 1998: 4). Ovaj genetskolingvistički aspekt nikad se ne smije zaboraviti kada se raspravlja o istorijskom razvoju hrvatskog jezika, budući da su te činjenice obilježavale i cijeli njegov razvoj kroz vjekove.

Prema Daliboru Brozoviću (Brozović, 1998: 8) istorija hrvatskog jezika se može podijeliti na šest epoha, na tri predstandardne i tri standardnojezičke. Predstandardna epoha traje do druge polovine XVIII vijeka, a standardnojezička od druge polovine XVIII vijeka do dan-danas. Ova podjela nikako ne znači da se prije standardnojezičke epohe ne može govoriti o razvoju jezika pismenosti, književnosti. Predstavljamo i najvažnije zbivanja predstandardne epohe.

U XI vijeku se kod Hrvata formiraju barem dvije jezičke tradicije u ulozi književnog jezika. Jedna je tradicija staroslovenskog jezika, odn. njegova hrvatska redakcija, glagoljicom kao obredni jezik, a kasnije je bio u upotrebi i izvan strogo liturgijske sfere (Katičić, 1998: 43). Druga tradicija je bila tradicija narodnog čakavskog govora koju su njegovali glagoljaši (Katičić, 1998: 43). Srednjovjekovni tekstovi koji su nastali na tlu tadašnje Hrvatske mogu se podijeliti na tri tipa: 1. hrvatskostaroslovenski tekstovi (hrvatska redakcija staroslovenskog jezika) – najčešće liturgijski tekstovi; 2. hrvatski tekstovi (čakavski, kajkavski, štokavski) – najčešće pravni tekstovi; 3. hrvatsko-staroslavenski tekstovi – nastali su miješanjem hrvatskih i staroslavenskih jezičkih značajki, najčešće beletristički tekstovi (Damjanović, 2009: 351).

U XVI vijeku započinje sasvim nova epoha u istoriji hrvatskoga jezika koju obilježavaju bogata književna tradicija na jugoistoku (Moguš, 1993: 52) i tronarječnost (Oczkova, 2010: 155). Bogata književna tradicija jugoistoka se reprezentira u djelima hrvatske renesansne književnosti koja je na razini savremene evropske renesansne književnosti. Ova književnost se formirala u čakavskim središtima (Split, Zadar, Hvar) i štokavskom Dubrovniku. Jezički kod je počivao na organskim narječjima (Moguš, 1993: 52). Međutim, s jedne strane, susrećemo i upotrebu pojedinih čakavizama u dubrovačkoj petrarkističkoj poeziji, a s druge strane vidimo i prodor štokavskih elemenata u djela Petra Hektorovića i Hanibala Lucića, tj. čakavskih pisaca, pjesnika (usp. Moguš, 1993: 54–56). Možemo dakle reći prema Milanu Mogušu da „*stvaran je malo, pomalo, zajednički književni izraz, književna koine na hrvatskom jugoistočnom kompleksu koja je postala jezikom hrvatske petrarkističke poezije*“ (Moguš, 1993: 56). XVI vijek je značio vrhunac razvoja u kulturnom životu i umjetnosti hrvatskog juga.

Tokom XVI vijeka se pojačala važnost hrvatskog ševera i njegovog središta Zagreba koji je polako preuzimao vodeću ulogu od hrvatskog juga na oblasti književnosti, kulture i jezika. U drugoj polovini su bile izdane i prve štampane kajkavske knjige, tako da u isto vrijeme je imalo tri književna jezika (čakavski, štokavski i kajkavski) koji su glede upotrebe bili vezani uz tačno definisanu oblast i narječje. Mjesto i vrijednost kajkavskog književnog jezika dobro potvrđuje mišljenje Lászla Hadrovicsa koji tvrdi da „*Međutim kajkavski dijalekat nije samo lingvistički fenomen u užem smislu riječi, nije samo jedan isječak iz južnoslavenskog jezičnog područja nego je i književni jezik koji je od druge polovice 16. stoljeća organski razvijao svoje izražajne vrednote pa je bio baš u momentu kad je bio napušten najrazvijeniji, najhomogeniji i najmoderniji hrvatski književni jezik*“ (Hadrovics, 1982: 169).

Naravno ovaj razvojni put hrvatskog jezika ne potvrđuje to da ne bi bilo pokušaja za ujedinjenje jezika, ali prije XIX vijeka ovi su pokušaji ili bili izo-

lirani ili nisu bili uspješni, npr. hrvatski protestanti (XVI vijek) i ozaljski krug (XVII vijek). Objavljeni su i rječnici i gramatike u predstandardnoj eposi: prvi hrvatski rječnik, Vrančićev petojezički rječnik iz 1595. g., prva gramatika hrvatskog jezika Pažanina Bartola Kašića iz 1604. g., zatim rječnici Habelića, Belostenca, Jambrešića, Delle Belle i gramatike Delle Belle i Reljkovića. Svi ovi rječnici i gramatike su bili važni prethodnici kasnijih rječnika i gramatika standardnog jezika.

4.2. Hrvatski standardni jezik

Hrvatski standardni jezik, slično kao i srpski, izgrađen je na novoštokavskom dijasistemu, dakle nije riječ o dvjema varijantama jednog standardnog jezika (Babić, 1970/71: 135) kao što su to naglašavali decenijama u vrijeme srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika.⁵ Iz istorijskog aspekta početke hrvatskog standardnog jezika nalazimo u drugoj polovini XVIII i u prvim decenijama XIX vijeka (Brozović, 1998: 9). Prema klasičnom shvaćanju filologije hrvatski standardni jezik je plod ilirizma i reformatorskog djelovanja Ljudevita Gaja (Katičić, 1978: 166), ali to nije istina, budući da se ilirski novoštokavski standard bitno razlikuje od kasnijeg hrvatskog standardnog jezika, a također nije novoštokavski standard Vuka Stefanovića Karadžića (Katičić, 1978: 168). Ilirski novoštokavski standard je njegovala tzv. zagrebačka filološka škola do kraja XIX vijeka (Katičić, 1978: 168).

Početak srpskohrvatskog standardnog jezika znači potpisivanje Bečkog dogovora 28. marta 1850. g. Potpisivači su potvrdili želju da Hrvati i Srbi imaju jedan zajednički jezik s dvjema varijantama i s dvama pismima (ćirilica i latinica) koji se temelji na novoštokavskom narječju. Među potpisivačima su bili Ivan Kukuljević, Ivan Mažuranić, Dimitrija Demeter, Vuk Stefanović Karadžić, Đuro Daničić i najveći slavista onog doba, Fran Miklošič. Poslije potpisivanja Bečkog dogovora je počela standardizacija tog zajedničkog jezika, što je trajalo do kraja XIX vijeka.

Potpunu standardnost i normiranost je donijela pobjeda škole hrvatskih Vukovaca (Katičić, 1978: 169). Najvažniji predstavnici hrvatskih Vukovaca su bili Đuro Daničić, Tomo Maretić, Ivan Broz i Franjo Iveković. Vukovci su bili svjesni toga da Vuk Karadžić, odn. njegova ijekavska novoštokavština mora biti norma za kodifikovanje standardnog jezika (Samardžija, 2004: 141). Vukovci su smatrali da je jedino Karadžić pisao „dobro i pravilno“ na štokavskom jeziku. To potvrđuje i ovaj citat iz Maretićeve gramatike i stilistike: „Svi

⁵ Ovu tvrdnju trebamo još precizirati time da u savremenom kontekstu govorimo i o samostalnom bosanskom i crnogorskom standardu takođe. O crnogorskom opširnije raspravljamo u sljedećem poglavlju.

ljudi, koji o toj stvari mogu pravo suditi, slažu se u tome, da je Vuk Stefanović Karadžić do danas prvi naš pisac, što se tiče pravilna i dobra jezika, da je on za književni naš jezik ono, što je Ciceron bio i jest za književni latinski jezik“ (citirano prema Samardžija, 2004: 146). Do kraja XIX vijeka su izlazili najvažniji potrebni priručnici kodifikovanja hrvatskog standarda: pravopis (Ivan Broz: *Hrvatski pravopis*, Zagreb, ¹1892, ²1893), gramatika i stilistika (Tomo Maretić: *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb, 1899), školska gramatika (Tomo Maretić: *Gramatika hrvatskoga jezika za niže razrede srednjih škola. Glasovi-oblici-rečenica-sintaksa*, Zagreb, ¹1899, ²1901) i rječnik u dva toma (Franjo Iveković – Ivan Broz: *Rječnik hrvatskoga jezika I–II.*, Zagreb, 1901), ne zaboraviši naravno ni veliki projekat Akademijinog rječnika *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* koji je izlazio od 1880. g., a je bio završen tek skoro sto godina kasnije.

Uoči Prvog svjetskog rata predstavljen je jezički program srpskog historičara književnosti i skupštinskog zastupnika, Jovana Skerlića. Prema njegovom mišljenju Hrvati i Srbi čine jedan narod koji bi zbog toga trebali i zajednički jezik. To bi bilo moguće tako da Hrvati napuste ijekavicu i preuzmu ekavicu, a Srbi napuste ćirilicu i preuzmu latinicu (Samardžija, 2004: 164). Skerlićev program je dobio podršku u krugu tada mladih hrvatskih pisaca koji su nakon nastanka nove države, Kraljevine SHS, bili oduševljeni nad idejom jedna zemlja, jedna jugoslovenska nacija i jedan jezik. Međutim, oduševljenje je trajalo dosta kratko, budući da je Vidovdanski ustav iz 1921. g. proglasio zvaničnim jezikom države srpsko-hrvatsko-slovenački jezik, što je uz centralizaciju političke vlasti u Beogradu pogodovalo širenju srpskog jezika na sva područja života poput vojske, državne uprave, sudstva i novinarstva (Samardžija, 2004: 166). Trijeznenje je bilo neprijatno svim književnicima koji su prije podupirali Skerlićev jezički program zajedničkog standarda. U Kraljevini SHS i nakon 1929. g. u Kraljevini Jugoslaviji su srpski jezik i srpski uticaj ostali dominantni na sve jezike države.

Promjene su počele u drugoj polovini tridesetih godina XX vijeka. 1936. g. je bilo osnovano *Društvo „Hrvatski jezik“* i pokrenut je i njihov časopis pod naslovom *Hrvatski jezik* „list za jezična pitanja“ (Samardžija, 2004: 179). 1940. g. je izišao priručnik Petra Guberine i Krune Krstića pod naslovom *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika* (Zagreb, 1940). To su bili prvi znakovi samostalne hrvatske jezičke politike nakon dugog vremena. Hrvatska jezička politika je dobila nove pobude u sklopu Nezavisne Države Hrvatske. 28. aprila 1941. g. osnovan je *Hrvatski državni ured za jezik*, čiji je zadatak bio nadziranje svih segmenata jezičke i kulturne djelatnosti. U njihov djelokrug je spadalo sastavljanje udžbenika i jezičkih priručnika, jezičko savjetovanje, kontrola štampe i jezička promidžba. Cilj Vlade je bilo očuvanje čistog hrvatskog književnog jezika i udaljavanje hrvatskog jezika od srpskog

jezika, a za ostvarenje ovog cilja stajali su joj na raspolaganju različite metode. O jezičkoj politici NDH-a iscrpno u: Samardžija, 1993.

Nakon Drugog svjetskog rata je nastala nova država, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, a u januaru 1946. g. objavljen je prvi Ustav koji potvrđuje zvaničnost svih četiri jezika federacije koji su ravnopravni na cijeloj teritoriji zemlje (Babić, 1990: 14). U takvom „slobodnom“ duhu je bilo osnovano 1952. g. *Hrvatsko filološko društvo* i njegov časopis *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika* (Brozović, 1998: 20). Situacija se uskoro pogoršala i na inicijativu Matice srpske bio je organizovan sastanak pojedinih predstavnika srpske, hrvatske i bosanske filologije i kulture u Novom Sadu. Plod tog sastanka je *Novosadski dogovor* koji su potpisali u decembru 1954. g. Učesnici sastanka su donijeli deset zaključaka. Novosadski dogovor izreče da je jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan jezik, koji je razvio oko dva glavna središta, Zagreba i Beograda. Oba pisma i oba narječja su ravnopravna. Učesnici su donijeli odluku o izgradnji zajedničkog rječnika, pravopisa i zajedničke terminologije. Novosadski dogovor je bio dokaz unitarističke jugoslovenske jezičke politike.

Poslije potpisivanja dogovora je počelo teško doba za hrvatski jezik (Brozović, 1998: 21). Prvi veći otpor protiv dogovora i aktuelne jezičke politike države je značila *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* koja je bila objavljena u nedjeljnim novinama *Telegram* 17. marta 1967. g. Deklaraciju su potpisali institucije JAZU-a u Zagrebu i pojedine katedre Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Potpisnici su imali dva zahtjeva prema vodstvu države: 1. da u Ustavu promijeni naziv srpskohrvatski odnosno hrvatskosrpski i da propisom utvrdi jednakost četiri književna jezika: hrvatskog, srpskog, slovenačkog i makedonskog; 2. da propisom osigurava upotrebu hrvatskog književnog jezika u školama, državnim ustanovama, novinama, na radiju i televiziji i u javnom i političkom životu na oblasti Savezne Republike Hrvatske. Komunistička vlast je deklaraciju smatrala dokazom hrvatskog nacionalizma i djelovanjem protiv građenja „bratstva i jedinstva“ (Brozović, 1998: 26). To je bilo doba „hrvatskog proljeća“, što je karakterisalo sljedeće godine.

1971. g. su na stranama časopisa *Jezik* objavljene izjave Matice hrvatske, Hrvatskog filološkog društva i Instituta za jezik JAZU u kojima Novosadski dogovor smatraju bespredmetnim i nevažećim, nenaučno osnovanim (videti *Jezik* br. 18/5 [1970/71], str. 138–139). U novom Ustavu iz 1974. g. regulisan je status hrvatskog jezika kao zvaničnog unutar granica Savezne Republike Hrvatske, a osigurano je i to da se svi službeni dokumenti moraju objaviti na hrvatskom jeziku, latinicom. U posljednjem Ustavu SR Hrvatske je hrvatski bio priznat zvaničnim jezikom i svi unitaristički pokušaji ostali bez uspjeha (Brozović, 1998: 32).

4.3. Savremeni kontekst

Nakon raspada Jugoslavije su hrvatski standardni jezik čekali novi izazovi. Poslije 1991. g. je trebalo organizovati ne samo novu državu, nego i novi status hrvatskog jezika. Ustav Republike Hrvatske jasno izreče da: „*U Republici Hrvatskoj u službenoj je uporabi hrvatski jezik i latinično pismo*“ (cit. prema Samardžija, 2004: 226). Naravno, novi status hrvatskog jezika je zahtijevao i drugačiju jezičku politiku. Pojačao se purizam koji je najvažnijim zadacima smatrao pitanja srbizama i anglizama (Samardžija, 2004: 227–228). Objavljeni su razlikovni rječnici hrvatskog i srpskog jezika (najopsežniji je Vladimir Brodnjak: *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika*, Zagreb: Školske novine, 1991). Hrvatski standardni jezik je trebao nove normativne priručnike: pravopis, gramatiku, jednojezički rječnik koji su izlazili u devedesetim godinama posljednjeg vijeka. Prihvatanje samostalnog hrvatskog jezika umjesto bivšeg srpskohrvatskog je trajalo malo više vremena, odn. još uvijek ima slavista koji tvrde da to su jedan i isti jezik.

Naravno i hrvatski jezik ima nove izazove u globaliziranom svijetu i u Evropskoj uniji takođe. Hrvatska jezička politika mora tražiti rješenja na otvorena pitanja, ali usprkos tomu možemo reći da njegov položaj je siguran među standardnim jezicima svijeta.

5. Crnogorski standardni jezik

5.1. Istorijski kontekst

Mada je crnogorski standardni jezik najmlađi standardizovani jezik novoštokavskog dijasistema, ima svoju bogatu prošlost takođe kao i ostali standardni jezici (bosanski, hrvatski, srpski) koji se temelje na tom dijasistemu. Samostalni istorijski razvoj crnogorskog jezika počinje u IX vijeku i obično se dijeli na 6 etapa, uključujući i savremeni standardizovani crnogorski jezik (videti Čirgić, 2011: 24–25). Istorijski razvoj crnogorskog jezika obogaćuje i crnogorska/zetska redakcija staro(crkveno)slovenskog jezika, čiji je najljepši dokaz *Miroslavljevo jevanđelje* (potkraj XII vijeka). O crnogorskoj redakciji staroslovenskog jezika videti: Nikčević, 2008. Od kraja XV vijeka se razvijao pisani jezik koji se temeljio na narodnoj osnovi crnogorskog mjesnog govora (Čirgić, 2011: 34–35). U drugoj polovini vijeka se formirao nekodifikovani crnogorski jezik koji je funkcionisao do tridesetih godina XIX vijeka kada su se pojavili prvi rezultati Karadžićevih reformi u Crnoj Gori. Od tada je jezik u Crnoj Gori zvanično nazivan srpskim i dolazilo je do ukidanja nekih tipičkih crnogorskih jezičkih značajki (Čirgić, http://dx-doi-org.uaccess.univie.ac.at/10.1163/2589-6229_ESLO_COM_032126, 17. 3. 2021). Od školske

godine 1863/64. u Crnoj Gori je za školsku upotrebu prihvaćen Karadžićev jedinstveni „srpski“ književni jezik, fonološki pravopis i reformisana azbuka, a u idućim godinama to se desilo crnogorskoj administraciji takođe (Nikčević, 2002: 384–385). Od ovog vremena sve do Drugog svjetskog rata ne može se govoriti o crnogorskoj jezičkoj politici, budući da je jezička politika bila vođena iz Beograda ili Novog Sada (Čirgić, 2011: 171), dakle bila je to srpska jezička politika u duhu unifikacije i proširenja misli o jednoj naciji i jednom jeziku. Ovaj jedan jezik je naravno bio srpskohrvatski/hrvatskosrpski, što je u slučaju Crne Gore značilo ekavizaciju umjesto standardne ijekavice (Čirgić, 2011: 180). Poslije Drugog svjetskog rata u novoj državi, u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, nastavljena je ista jezička politika, čiji plod je bio *Novosadski dogovor* 1954. g. U dogovoru je potvrđena teza da narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca bude jedan jezik, što znači da je i njihov književni jezik jedinstven sa dva izgovora (ijekavskim i ekavskim). Znamo da su dogovor potpisali predstavnici umjetnosti i nauke iz Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Dobro se vidi da nijedan intelektualac nije bio uključen iz Crne Gore, što dobro odražava i, kažemo tako, podređenu ulogu Crne Gore u državi i u jezičkoj politici. Zanimljivo je da ni nekadašnji naziv jezika ne upućuje na Crnogorce, mada u Novosadskom dogovoru piše da i njihov jezik je istovjetan jeziku Srba i Hrvata. Crnogorski jezik je bio uključen u srpskohrvatski jezički korpus kao da uopšte i ne bi postojao. Prvi jači zahtjevi za uvođenje crnogorskog jezika se pojavljuju tek krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, a u vezi s time treba istaknuti imena Radoja Radojevića, Vojislava P. Nikčevića, Danila Radojevića i Radoslava Rotkovića (Čirgić, 2011: 181). Prvim jačim otporom se može smatrati *Saopštenje uprave Udruženje književnika Crne Gore* iz 1971. g. (Čirgić, 2011: 182). Njegova je najvažnija konstatacija da i za postojanje crnogorske jezičke varijante ima isto toliko argumenata kao i za druge varijante (Nikčević, 2002: 372). Međutim, to ne znači da se formirala i samostalna crnogorska jezička politika. Riječima Adnana Čirgića (Čirgić, 2011: 184) možemo reći da je tadašnja jezička politika bila anticrnogorska. Crnogorski su jednostavno smatrali podvarijantom srpske varijante srpskohrvatskog jezika. Nakon raspada SFRJ je crnogorski jezik i u novoj državi bio podređeni, „[...] crnogorski je i dalje zvanično zadržao takvi rang i status, što će reći i u pogledu naziva i kodifikovane književnojezičke norme ostao je u drastičnoj neravnopravnosti, tj. izložen denacionalizaciji i asimilaciji od strane srpskoga kao državnog jezika u nedemokratskoj državi Saveznoj Republici Jugoslaviji“ (Nikčević, 2002: 374). U devedesetim godinama prošlog vijeka je Crnogorski PEN centar igrao važnu ulogu u pojačanju crnogorskog jezika, što se lijepo očituje u deklaraciji o ustavnom položaju

crnogorskog jezika⁶ iz 1994. g. (Čirgić, 2011: 190). Objavljeni su priručnici crnogorskog jezika (Vojislav P. Nikčević: *Crnogorski jezik I–II.*, Cetinje: Matica crnogorska, 1993, 1997; Vojislav P. Nikčević: *Pravopis crnogorskog jezika*, Cetinje: Matica crnogorska, 1997; Vojislav P. Nikčević: *Gramatika crnogorskog jezika*, Podgorica: Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, 2001). Vojislav P. Nikčević je tim djelima položio temelje montenegristike, što je značio važan korak za buduću standardizaciju crnogorskog jezika.

5.2. Savremeni kontekst

Poslije osamostaljenja Crne Gore, 2007. g. crnogorski je prihvaćen kao službeni jezik države što je potvrđen i u Ustavu Crne Gore (Čirgić, 2011: 192). Time počinje novo poglavlje u istoriji crnogorskog jezika i naravno u jezičkoj politici takođe. Najvažniji zadatak crnogorske jezičke politike je bila standardizacija jezika, što je zahtijevala nove priručnike (pravopis, gramatiku, rječnik), radi toga je Ministarstvo prosvjete i nauke u februaru 2008. g. formiralo *Savjet za standardizaciju crnogorskoga jezika* (Čirgić, 2011: 192). Ovaj savjet je morao pripremati potrebne priručnike, ali to nije išlo bez konflikta (videti Čirgić, 2011: 193–196). Konačno, 2009. g. je štampan *Pravopis crnogorskog jezika*, godinu dana kasnije i drugo, izmijenjeno i dopunjeno izdanje tog važnog priručnika u latinici i ćirilici takođe. 2010. g. je izašla *Gramatika crnogorskoga jezika* u izdanju Ministarstva prosvjete i nauke u Podgorici. Autori gramatike su Adnan Čirgić, Ivo Pranjković i Josip Silić uz saradnju Jelene Šušanj. Prva službena gramatika crnogorskog jezika obuhvaća fonetiku i fonologiju, morfofonologiju, morfologiju, sintaksu, tvorbu riječi i funkcionalne stilove crnogorskog standardnog jezika. Iste godine je država utemeljila *Institut za crnogorski jezik i književnost* koji se 2014. g. preselio na Cetinje, đe je na temelju Instituta formiran *Fakultet za crnogorski jezik i književnost*, najvažnija institucija montenegristike. U decembru 2017. g. crnogorski jezik je dobio i svoj ISO jezički kod, *cnr* (Čirgić, http://dx-doi-org.uaccess.univie.ac.at/10.1163/2589-6229_ESLO_COM_032126, 17. 3. 2021).

Posljednje godine su bile intenzivne u istoriji crnogorskog jezika koji je dobio svoju standardizovanu formu, kodifikovanu normu, a to ne znači da crnogorska jezička politika nema više zadataka, dapače ga čekaju sve noviji i noviji izazovi. Kao relativno „novi“ standardni jezik zahtijeva više pažnje, dobro jezičko planiranje i nove priručnike. Takođe je važno njegovo priznanje u međunarodnom diskursu, njegovo prihvatanje u struci, objašnjenje njegova

⁶ Deklaracija je ponovo objavljena u časopisu *Lingua Montenegrina* XI/2, br. 22 (2018), str. 367–368.

mjesta u porodici drugih standardnih jezika novoštokavskog dijasistema. Isto važi i za montenegristiku koja se decenijama nalazila na marginama slavistike, a nakon standardizacije crnogorskog jezika svakako zahtijeva samostalno mjesto. U ovoj misiji igraju ključnu ulogu Fakultet za crnogorski jezik i književnost na Cetinju, časopis *Lingua Montenegrina*, naučni skupovi, poput *Cetinjskih filoloških dana* itd. Naravno je važno i jačanje međunarodne saradnje, što može doprinijeti boljem upoznavanju crnogorskog jezika i montenegristike takođe.

6. Umjesto zaključka – poredbeni prikaz južnoslovenskih standardnih jezika

U prošlim poglavljima smo pratili istorijski razvoj crnogorskog, hrvatskog i slovenačkog jezika. Upoznali smo njihovu standardizaciju, raspravljalo se o njihovom statusu u bivšim jugoslovenskim državama i kratko je bio predstavljen i njihov savremeni položaj. Naravno ima više zajedničkih crti u porijeklu crnogorskog i hrvatskog, pošto oba se temelje na novoštokavskom dijasistemu. Bitne razlike vidimo u mogućnostima svih triju jezika. Uslovi (istorijski, ekonomički, politički) za razvoj hrvatskog i slovenačkog su bili ugodniji nego za crnogorski. Zajednička značajka svih tih jezika je podređena uloga u jugoslovenskim državama, đe je službeni status imao srpskohrvatski/hrvatskosrpski koji je bio jezik državne administracije, zakonodavstva, vojske i skupštine u Beogradu. U jugoslovenskim državama je bila dominantna unifikacijska jezička politika koja je služila interesima srpskih lingvista. To se najdefinitivnije očituje u sudbini crnogorskog jezika koji nije bio samo podređen, nego i poistovijećen sa srpskom varijantom srpskohrvatskog jezika. U ono vrijeme su crnogorski i slovenački bili mali jezici u višejezičnoj državi. Hrvatski i slovenački su dobili šansu za razvijanje savremenog standarda u devedesetim godinama prošlog vijeka nakon raspada SFRJ, a crnogorski je morao još čekati onu priliku. Crnogorski sada ide putevima kojima su hrvatski i slovenački išli u devedesetima, dakle u toku je njegova emancipacija. Najvažniji zadatak svih tih standardnih jezika je sačuvanje identiteta u savremenoj Evropi, u vrijeme globalizacije, kada je engleski uticaj svakodnevno na naše jezike. Tek tada možemo biti dosta jaki, ako smo svjesni bogatstva i ljepote naših jezika koje želimo sačuvati i predati i sljedećim generacijama.

Literatura

- Babić, S. (1970/71). „Lingvističko određenje hrvatskoga književnog jezika“. *Jezik*, br. 18/5, str. 129–137.
- Babić, S. (1990). *Hrvatski jezik u političkom vrtlogu*. Zagreb: Ante Pelivan & Danica Pelivan.
- Brozović, D. (1970). *Standardni jezik. Teorija, usporedba, geneza, povijest, suvremena zbilja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Brozović, D. (1998). „Povijesna podloga i jezičnopolitičke i sociolingvističke okolnosti“, u: Lončarić, M. (ur.) *Hrvatski jezik*. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, str. 3–34.
- Čigrić, A. (2011). *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost, Matica crnogorska.
- Čirgić, A. (2020). „Montenegrin“, u: Greenberg, Marc L. (gl. ur.) *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*, http://dx-doi-org.uaccess.univie.ac.at/10.1163/2589-6229_ESLO_COM_032126 (17. 3. 2021).
- Damjanović, S. (2009). „Staroslavenski i starohrvatski u hrvatskim srednjovjekovnim tekstovima“, u: Bičanić, A. (ur.) *Povijest hrvatskoga jezika. I. knjiga: srednji vijek*. Zagreb: Croatica, str. 351–403.
- Granić, J. (2009). „Uvod“, u: Granić, J. (ur.) *Jezična politika i jezična stvarnost/Language Policy and Language Reality*. Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, str. 22–34.
- Hadrovics, L. (1982). „Štefan Zagrebec kajkavski umjetnik kompozicije i stila“. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, br. 6, str. 355–367.
- Haugen, E. (1987). „Language Planning“, u: Ammon, U., Dittmar, N. & Mattheier, K. (ur.) *Sociolinguistics/Soziolinguistik*. Berlin: Mouton de Gruyter, str. 626–637.
- Jesenšek, M. (2005). *The Slovene Language in the Alpine and Pannonian Language Area*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas.
- Jesenšek, M. (2013). *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta.
- Jesenšek, M. (2015). *Poglavja iz zgodovine vzhodnoštajerskega jezika*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta.
- Jesenšek, M. (2016). *Slovenski jezik v visokem šolstvu, literaturi in kulturi*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta.

- Jesenšek, M. (2018). *Prekmurski jezik med knjižno normo in narečjem*. Maribor: Univerzitetna založba Univerze.
- Katičić, R. (1978). „O početku novoštokavskoga hrvatskoga jezičnog standarda, o njegovu položaju u povijesti hrvatskoga književnog jezika i u cjelini standardne novoštokavštine.“ *Filologija*, br. 8, str. 165–180.
- Katičić, R. (1998). „Razvoj“, u: Lončarić, M. (ur.) *Hrvatski jezik*. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, str. 37–53.
- Korošec, T. (1996). „Slovenski vojaški jezik. Izročilo in spremembe“, u: Ada-Vidovič, M. (ur.) *Jezik in čas*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, str. 211–232.
- Mayer, A. (1999). „O književnom jeziku“, u: Samardžija, M. (ur.) *Norma i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika*. Zagreb: Matica hrvatska, str. 81–88.
- Mikolić, V. (2009). „Nacionalna jezična politika – politika nacionalnog jezika?“, u: Granić, J. (ur.) *Jezična politika i jezična stvarnost/Language Policy and Language Reality*. Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, str. 77–83.
- Moguš, M. (1993). *Povijest hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Globus.
- Nikčević, V. P. (2002). *Kroatističke studije*. Zagreb: Erasmus naklada.
- Nikčević, V. P. (2008). „Crnogorska redakcija staroslovjenskoga književnog jezika i Miroslavljevo jevanđelje.“ *Lingua Montenegrina* br. 1, str. 53–74.
- Oczkova, B. (2010). *Hrvati i njihov jezik*. Zagreb: Školska knjiga.
- Orožen, M. (1996a). *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Orožen, M. (1996b). *Oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Pogorelec, B. (1996). „Jezikovno načrtovanje in jezikovna politika pri Slovencih meg 1945 in 1995“, u: Ada-Vidovič, M. (ur.) *Jezik in čas*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, str. 41–61.
- Samardžija, M. (1993). *Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Samardžija, M. (2004). *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Silić, J. (2006). *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*. Zagreb: Disput.
- Toporišič, J. (1991). *Družbenost slovenskega jezika*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Znika, M. (2018). „Standardnojezična norma u teoriji i praksi“, u: Mlikota, J. (ur.) *Od norme do uporabe I*. Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku & Hrvatska sveučilišna naklada, str. 8–25.

Előd DUDÁS

SOUTH SLAVIC STANDARD LANGUAGES IN HISTORICAL AND CONTEMPORARY CONTEXT

In this article are presented some South Slavic languages (Montenegrin, Croatian and Slovene) in historical and contemporary context. As preface is a short sociolinguistic overview of the most important terms (standard language, standardization, norm/standard, codification, language policy, language planning). The South Slavic languages are presented in the sequence: Slovene language, Croatian language, Montenegrin language. After a short survey of their historical development are informations about the standard languages, finally is presented the contemporary situation of these languages. At the end of the article is a short comparative survey of presented languages.

Keywords: Montenegrin language, Croatian language, Slovene language, standard language, standardization, language policy, historical context, contemporary context

Izvorni naučni rad

UDK 811-2(497)

Bojan BELIĆ (Seattle)

University of Washington

bojan@uw.edu

BCMS¹ CLITIC DEPRIVATION²

With no physical reality, no scientific tests are possible.

Victor H. Yngve (Yngve, 1996: 46)

The present paper takes (yet) a(nother) look at one of the outstanding questions regarding the fate of enclitics within a BCMS clause, specifically, the one that explicitly asks: When both accusative and genitive pronominal enclitics are found in a clause, which one precedes the other? An answer is provided by relying on the data collected from seven different BCMS corpora in an attempt to demonstrate that native BCMS speakers do not receive a sufficient amount of information from their elders' verbal output in order for them to build the necessary linguistic competence so that they could conclusively order the pronominal enclitics in question.

Keywords: *Bosnian, Croatian, Montenegrin, Serbian, enclitics, accusative, genitive, ordering.*

1. BCMS Enclitics

BCMS enclitics—a finite subset of clitics (in addition to proclitics), words with no accent of their own—have long presented themselves as an interesting topic of research for the simple fact that—arguably—according to, for example, Belić and Langston (To appear), there seem to be three parame-

¹ In the present paper, BCMS stands for Bosnian, Croatian, Montenegrin, Serbian.

² The essential parts of the present paper were first presented at the 21st Biennial Conference on Balkan and South Slavic Linguistics, Literature and Folklore and then at the February 19, 2021 University of Washington Department of Slavic Languages and Literatures Slavic Graduate Student Colloquium. I am forever grateful to the audiences of both events for their feedback – in particular to Ronelle Alexander, Daniel Bunčić, Katarzyna Dziwirek, Steven Franks, Victor Friedman, Nathan Marks, and Catherine Rudin. Both audiences helped in making this paper better. For any of the paper's shortcomings, the author is solely to blame.

ters³ that determine the fate of enclitics within a BCMS clause: “All enclitics that belong to the same clause must be grouped together, ordered according to strict principles, and the group must be properly placed within the clause.” This is so in what are languages that allow within themselves for departure from what is otherwise taken to be the neutral/typical constituent order of S(u-bject)V(erb)O(bject), with the constituents not in their neutral/typical position becoming more prominent as a result of their being displaced. In the starkest view, BCMS enclitics do not follow the neutral/typical constituent order and cannot be displaced, as implied by the list of the three parameters. Despite claims that this finite subset of clitics is regulated—and without any exceptions—by the three parameters, there still remain outstanding questions when it comes to the fate of enclitics within a BCMS clause. One such question is the focus of the present paper and is particularly concerned with only one of the three parameters: the one that indicates that all enclitics within a group of enclitics belonging to the same clause must be ordered according to strict principles.

In the section immediately following, Section 2, I will explain in detail the general parameter of the strict ordering of BCMS enclitics within an enclitic group, as well as focus on the specific aspect of this parameter relevant for the present paper. In Section 3, I will provide five already existing answers to the question that is the focus of the present paper, which will also in a way help to support my statement about there still being outstanding questions with respect to BCMS enclitics. In Section 4, I will begin to offer my own answer to the focus question; there, I will explain the essence of why I think that this particular question is not one where—all valiant attempts notwithstanding—there is a conclusive answer to be given. In Section 5, I will provide an outline of the research I conducted utilizing seven different corpora while searching for examples of actual BCMS clauses with relevant enclitics. Section 6 is then used to provide a representative sample of sentence examples and offer a discussion of said examples with the focus question in mind. Based on everything presented here, in Section 7, I will—finally—explicate my own answer to the question that is the focus of the present paper and offer my concluding remarks.

³ For example, while using slightly different terminology, Browne (1974:1) claims that, when it comes to what is here referred to as BCMS enclitics, “[t]here is not just one rule governing their use in sentences, but several rules which form a system. Violating any one of the rules can give an incorrect ... sentence.”

2. Ordering of BCMS Enclitics

The parameter for ordering BCMS enclitics within an enclitic group indicates that the ordering must follow strict principles. In fact, the ordering is most commonly described in terms of six positions arranged in a strict linear manner, as in (1) below adapted from Belić and Langston (To appear), where all of the actual enclitics are found in the third row in italics:

(1) BCMS Enclitic Group

1	2	3	4	5	6
interrogative marker	auxiliary verbs (except <i>je</i>)	dative pronouns	accusative or genitive pronouns	reflexive pronoun/particle	auxiliary verb <i>je</i>
<i>li</i>	<i>sam</i> <i>si</i> <i>smo</i> <i>ste</i> <i>su</i> <i>bih</i> <i>bi</i> <i>bismo</i> <i>biste</i> <i>ću</i> <i>ćeš</i> <i>će</i> <i>ćemo</i> <i>ćete</i>	<i>mi</i> <i>ti</i> <i>mu</i> <i>joj</i> <i>nam</i> <i>vam</i> <i>im</i> <i>si</i>	<i>me</i> <i>te</i> <i>ga</i> <i>je</i> <i>ju</i> <i>nas</i> <i>vas</i> <i>ih</i>	<i>se</i>	<i>je</i>

Position 4 accusative and genitive pronominal enclitics are exactly the same, save for the accusative-only enclitic *ju*.

If a BCMS clause contains any enclitics at all, it may contain as few as one enclitic, as in (2) below,

- (2) *On se nagledao.*
 he ITR⁴ watch to satisfaction.LPT.SG.M

⁴ In the present paper, the following glossing abbreviations are used: 3PL – third person plural; 3SG – third person singular; ACC – accusative; AOR – aorist; DAT – dative; F – feminine; GEN – genitive; INS – instrumental; IPFV – imperfective; ITR – intransitive; LPT – L-participle; M – masculine; PFV – perfective; PL – plural; PRS – present; Q – question particle/marker; SG – singular.

‘He watched (it) to the point of satisfaction.’
and as many as five different enclitics, as in (3) below,

(3) *Da li bi joj ga se nagledao?*
that Q be.AOR.3SG she.DAT he.ACC ITR watch to
satisfaction.LPT.SG.M

‘Would you have enough of watching it (for her sake)?’

the reason for the latter being the fact that both positions 2 and 6 are those where an auxiliary verb is to be placed.

The sentence example from (3) above, while indeed demonstrating in practice what the table of the BCMS enclitic group from (1) above claims in theory, invites a general inquiry into how likely it is for such a sentence ever to be uttered. This general question is closely related to the very specific one which is the focus of the present paper, notably, what happens in clauses that require both accusative and genitive pronominal enclitics. That is to say, the question being asked is whether what is commonly regarded as position 4 in a BCMS enclitic group—the only position stated in terms of a disjunction—would be better accounted for if it were divided into two separate positions. In the most explicit terms: When both accusative and genitive pronominal enclitics are found in a clause, which one precedes the other?

3. Selected Answers to the Question

The question of what happens when both accusative and genitive pronominal enclitics are present in a BCMS clause, while arguably somewhat on the margins of all BCMS enclitic-related questions, has already been both asked and answered. The apparent marginality of this particular question is, of course, a relative one and is only observable within the realm of the three main parameters that determine the fate of enclitics within a BCMS clause. Additionally, just how relatively marginal the question that is the focus of the present paper is can be seen in the first three already existing answers to the question, all of which were found in either the endnotes or the footnotes of their respective publications.

Browne (1974:27) offers his answer to the question only in his endnote 4, where he himself poses the question of “What happens when there is an accusative and a genitive enclitic together?” and proposes what he refers to as two different experiments: looking at clauses containing either—this is the first experiment—“a verb that takes one object in the accusative and the other in the genitive” or—this is the second experiment—“a quantity word taking

the genitive plus a verb taking the accusative,” of which only the former will be pursued in the present paper.⁵

Browne’s (1974:27) own answer to the question asked, and with respect to what the former of the two experiments proposed is, is given in its entirety here:

Lišiti “deprive someone (acc.) of something (gen.)” according to one speaker gives *Lišili su ih* (gen.) *ga* (acc.). “They deprived him (e.g. the peasant) of them (e.g. his rights).” But a different accusative pronoun gives the order *Lišili su me* (acc.) *ih* (gen.). “They deprived me of them.” Another speaker understands *Lišili su ih ga* as “They deprived them of him.” Other speakers consider such sentences “very unusual”, and all find it hard to make consistent judgements and therefore try to avoid such cases.

Crucially, Browne (1974) recognizes the strategy of avoiding the production of BCMS clauses in which both accusative and genitive pronominal enclitics would surface at the same time.

Franks (1999:6) provides “a larger ordering pattern” of BCMS enclitics, according to which accusative pronominal enclitics precede genitive ones, and consequently awards each one of the two pronominal enclitics a separate position, thus ending up with a template with seven rather than six positions. Later on, when addressing the phenomena of clitic climbing and cluster splitting, Franks (1999:68) suggests that the question which is the focus of the present paper is an example of “more subtle clitic orderings” and states again that “accusative precedes genitive,” for which he provides two example sentences. However, in his footnote 66, Franks (1999) explains that “[n]ot all speakers share these judgments. The (unrealized) potential for ambiguity here (in Franks’ examples, B. B.) depends on the fact that both *me* and *ih* can be taken morphologically as either genitive or accusative.” These words appear to echo what Browne (1974), as demonstrated above, referred to as different speakers’ understanding one and the same example sentence differently, with yet some finding the example unusual or else failing to make consistent judgments regarding it.

Franks and King (2000:29) appear to closely follow Franks (1999) in that they provide what they refer to as “the template” for “the relative ordering” of BCMS enclitics, according to which—as is the point of the focus question in the present paper—accusative pronominal enclitics come before genitive pronominal enclitics, each with its own position, resulting again in

⁵ When addressing the latter of the two experiments proposed, Browne (1974:27) ultimately concludes that “[m]ost commonly ... the full form of the genitive” would be used, thus not providing a conclusive enough example to answer the question asked in a satisfactory manner.

a seven-position template. The relevant sentence example, however, marked for its incomplete acceptability, is additionally commented upon in footnote 11 as follows: “This sentence is unacceptable for some speakers that do not appear to have a separate template slot for accusative and genitive clitics (W. Browne, p.c.).” What is significant now is that Franks and King (2000) seem to be implying that there are at least two different groups of speakers: those possessing templates with seven positions for the ordering of enclitics and those possessing templates with just six positions.

Much like Franks (1999) and Franks and King (2000), Milićević (2009:239) also proposes a template with seven positions. The two relevant positions, positions 4 and 5, where accusative and genitive pronominal enclitics are supposed to be placed, are stated in ambiguous terms, in that position 4 is meant for accusative/genitive enclitics and position 5 for genitive/accusative enclitics. Milićević (2009:241) explains that “[t]he genitive and the accusative clitics ... have highly restricted and problematic co-occurrence... even the acceptable combinations are avoided, being rather difficult to process.” Much like the previous three accounts, Milićević (2009:241) indicates that “speakers tend to disagree about the mutual order of these clitics,” ultimately providing her own take on the proposed seven-position template in what seem to be fairly uncertain terms: “I believe that this is so because ... they (accusative and genitive enclitics, B. B.) can actually be used either in the ‘acc+gen’ or in the order ‘gen+acc’.⁶ ... [T]he order of these clitics is free...; however, the order ‘acc+gen’ is somewhat easier to understand and may be considered as the default case.” In footnote 9, Milićević (2009) notes the aforementioned ambiguity in interpreting relevant BCMS sentences and explains it by “[t]he free order of acc[usative]/gen[itive] clitic and the homophony of their masc[uline]/neut[er] forms.”

The question that the present paper focuses on is also addressed by Piper and Klajn (2013:452). In their work, intended to provide the linguistic norm of the times, they simply claim that “the accusative enclitic comes before the genitive enclitic” and, in support of that claim, they offer the following example:

- (4) *Lišili* *su* *ih* *je*
[e.g., *svoje pažnje*].
deprive.LPT.PL.M be.PRS.3PL they.ACC she.GEN[own attention.GEN.SG.F]
‘They deprived them of it.’

4. Hypothesizing Another Answer

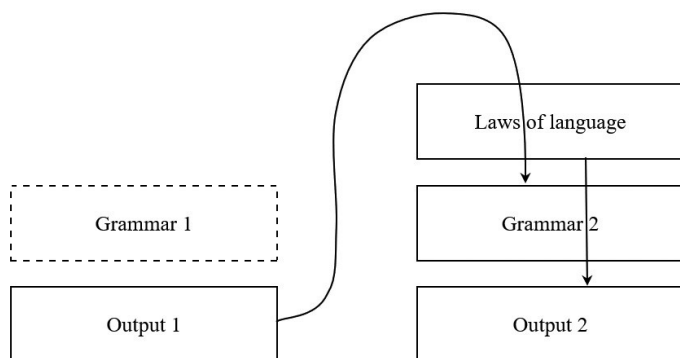
⁶ Milićević (2009:241), however, points out that there are two contexts in which there is no free variation of this kind, both of which are beyond the scope of the present paper.

In the end, as has been demonstrated above, all but the last among the selected answers to the question of the mutual ordering of accusative and genitive pronominal enclitics within a BCMS enclitic group point out the fact that the ultimate answer provided by native speakers—albeit here reduced to speakers’ judgments regarding the representative example sentences offered as either understanding the sentences themselves or else their claims about the sentences’ acceptability—is not an easy one to give. This is the case despite the fact that some of them (cf. Franks 1999, Franks and King 2000) start from the explicit statement that, indeed, each one of the two pronominal enclitics under consideration has its own position, such that the accusative enclitic comes before the genitive one. Milićević (2009) may seem merely to be giving precedence to the accusative over the genitive enclitic while at the same time emphasizing their problematic co-occurrence. Additionally, Franks and King (2000) in fact speak against their own seven-position template when they imply that in some speakers’ template there are not two separate positions for the two enclitics in question. Finally, both Browne (1974) and Milićević (2009) invoke the notion of avoidance of what are presumably naturally occurring BCMS sentences containing enclitic groups with accusative and genitive enclitics. In Milićević’s (2009:241) own words: “[E]ven the acceptable combinations are avoided.” Just why what is otherwise taken to be an acceptable combination is—in the linguistic physical reality—avoided remains an unanswered question, one which I will attempt to address now.

The explicit question which the present paper focuses on—repeated here for convenience: When both accusative and genitive pronominal enclitics are found in a clause, which one precedes the other?—was originally suggested to be one of the outstanding questions when it comes to the fate of enclitics within a BCMS clause. All but one of the answers offered have undoubtedly confirmed the original suggestion. What they have also done, however, is to point out the fact that BCMS native speakers—the ultimate arbiters of all things language—think that certain sentences of their own native language are, in Browne’s (1974:27) words, “very unusual.” No matter what the connotation of this phrase may be, sentences considered to be unusual should not constitute even a part of BCMS native speakers’ linguistic repertoire. Indeed, a BCMS native speaker’s linguistic competence should allow for differentiating between so-called usual sentences and so-called unusual sentences, the latter being those which do not conform to said competence. It thus seems that BCMS native speakers’ linguistic competence itself is such that it does not provide a conclusive answer to the question on which the present paper focuses: there appears to be no satisfactory answer to the question of

whether the accusative enclitic or the genitive enclitic comes before the other, no matter what our expectations may be.

Andersen's (1973) model of abduction and deduction in the acquisition of language may offer some insights into the realm of why the question in focus apparently continues to be an outstanding one, if not an outright unanswerable one. Andersen's Figure 2 (1973:778), reproduced in (5) below,

(5) Andersen's model of abduction and deduction in the acquisition of language provides a graphic account of what are referred to as internally motivated change and change influenced from without. And while this model was originally conceived of in order to explain a very specific phonological change in a Czech dialect, it was ultimately offered as a model of phonological change which allows for innovations in the phonology of a homogenous speech community. This model is now utilized to support the proposal that there appears to be no conclusive answer to the focus question.

Andersen's (1973:776) model is founded upon the understanding that "[i]n acquiring his language, a learner observes the verbal activity of his elders, construes it as a 'result'—as the output of a grammar—and guesses at what that grammar might be." Crucially, according to Andersen (1973:777), "[a]s he builds up his grammar, the learner listens to the speech of his models; and he also speaks, testing his grammar by using it to produce utterances in conformity with the laws of language." If, then, the learner, in observing his elders—which should necessarily include everybody to whose verbal activity the learner may be exposed—does not receive a sufficient amount of information from what is the output of a grammar, the learner's own grammar will be built lacking precisely what was lacking in the constructed result in spite of what Andersen refers to as the "cyclical applicati-

on of induction and abduction.”

Thanks to the model advanced by Andersen (1973:767), which “recognizes, on the one hand, that the verbal output of any speaker is determined by the grammar he has internalized, and on the other, that any speaker’s internalized grammar is determined by the verbal output from which it has been inferred,” it is possible to hypothesize about a verbal output that ultimately does not allow the learner to build the necessary linguistic competence for the particular question of the relative ordering of BCMS accusative and genitive pronominal enclitics within an enclitic group. This hypothesis is now tested using actual data from seven different corpora.

5. Researching Output

In an attempt to research the output to which native BCMS speakers are exposed in building their own grammar, seven different corpora were consulted: bsWaC; HNK; hrWaC; KSSJ; meWaC; OCBT; and srWaC. From them, all sentences containing the verbs *lišavati/lišiti* ‘to deprive.IPFV/PFV’; *oslobađati/osloboditi* ‘to liberate, free, rescue, exonerate, relieve.IPFV/PFV’; and *udostojavati/udostojiti* ‘to honor.IPFV/PFV’ were extracted. These verbs were chosen because all of them may have both accusative and genitive constituents. Specifically, the verbs *lišavati/lišiti* ‘to deprive.IPFV/PFV’ are such that they, in fact, must have both of the two constituents; the remaining four verbs, while also being capable of having both of the two constituents, can additionally appear with other non-nominative constituents, including only one or no non-nominative constituents at all.

Roughly speaking, there were almost 217,000 different occurrences of the six verbs selected across all seven corpora. Naturally, not all of those occurrences were relevant for the present research and ultimately only those BCMS sentences with accusative and genitive enclitics were closely considered. The following section presents selected representative examples. The decision was made not to gloss the example sentences fully, that is, the whole interlinear is almost entirely missing. In the present paper, the interlinear was used solely to provide information on the two relevant cases: accusative and genitive; as necessary, it was also used for glossing relevant prepositions. Additionally, the encliticized constituents, as well as their glosses, were given in boldface type.

6. Findings from the Output

This section provides selected example sentences, all of which are grouped into five different categories, as discussed below.

6.1. Both Enclitics

The goal of researching the output was to find as many sentence examples containing accusative and genitive enclitics within the same clause. The most revelatory aspect of the research was the fact that only two such example sentences were found in all seven corpora combined and only one of them, shown below in (6),

(6) *Biće da je obrnuto: veliki događaji rešavaju male lične stvari tako što*
vas ih

ACC GEN

lišavaju.

‘It appears that it is the opposite: big events resolve small personal matters in such a way that they deprive you of them.’

reflected the expected syntax of the verb *lišavati* ‘to deprive.IPFV’ in that it contained both accusative and genitive constituents. Based solely on this one sentence example, the accusative enclitic precedes the genitive enclitic in the BCMS enclitic group.

The other sentence example, as seen in (7) below,

(7) *Koliko god ovaj stav naoko izgledao nemoćan u suštini je moćno oružje*
koje druga strana

uviđa i hoće

toga da

nas

ga liši.

GEN

ACC

GEN

‘As much as this position appeared weak, it is in essence a powerful weapon, which the other side recognizes and wants of that to deprive us of it. [*sic*]’

contains a clause with the verb *lišiti* ‘to deprive.PFV’ with—indeed—accusative and genitive pronominal enclitics, but with an additional genitive constituent. It remains unclear why this is so. It could simply be that (7) is the result of a typographical error. However—and this is more in line with the hypothesized answer to the question on which the present paper focuses—it could be that (7) was produced in earnest; according to the hypothesis outlined in section 4 above, BCMS native speakers’ linguistic competence is such that it is not easy for them to handle instances of accusative and

genitive enclitics co-occurring in one and the same clause, to the extent that even clauses with not two, but three non-nominative constituents—two of which appear to be the same constituent—will show up in the BCMS native speakers’ linguistic repertoire. Nevertheless, sentence example (7) confirms what was seen in sentence example (6), notably that the accusative precedes the genitive.

6.2. Accusative Encliticization

The vast majority of sentence examples in the output researched were of the kind shown in this category: in clauses containing verbs with accusative and genitive constituents, both of which were potential candidates for encliticization, only one of them would be encliticized, and that one was always the accusative constituent, as seen in (8)-(13) below.

- (8) *Vruća voda lišava* **vas** *prirodnih ulja.*
 ACC GEN

‘Hot water deprives you of natural oils.’

- (9) *Starost* **ga** *je lišila i* *vida.*
 ACC GEN

‘Old age deprived him of sight, too.’

- (10) *Ovim prihvataste da* **nas** *oslobađate* *svake odgovornosti.*
 ACC GEN

‘With this, you accept [the fact] that you are absolving us of all (lit. every) responsibility.’

- (11) *Kompanija „Debt Management Project 1 Montenegro“, registrovana za promet nekretnina, u stopostotnom vlasništvu je OTP Faktoringa, mađarske firme koja se bavi naplatom potraživanja Crnogorske komercijalne banke (CKB) kako bi* **je**

oslobodila loše kolaterale.

ACC
 GEN

‘The registered real-estate company Debt Management Project 1 Montenegro is fully owned by the Hungarian company OTP Faktoring, which charges for the Montenegrin Commercial Bank’s (Crnogorska komercijalna banka; CKB, B. B.) demands in order to free it from bad collateral.’

- (12) *Udostojava* **ih** *iste slave i darova.*

- [He/She] is honoring them with the same glory and gifts.'
- (13) *Drugog mjeseca su* *me konačno udostojili komunikacije.*
ACC GEN
'In the second month, they finally honored me with communication.'
- In the sentences above, a conscious effort was made to show every single one of the six verbs and an array of accusative enclitics found in the output. The fact that the sentence examples, like those seen in (8)-(13) above, constituted the significant majority of relevant example sentences speaks in favor of the point which was hypothesized about earlier in the paper: the information that the learner receives from (or else, observes in) elders helps them to build a grammar which, given clauses with accusative and genitive constituents available for encliticization, will encliticize only one of them, the accusative one. Based on the output of the elders' grammar, the learner will not necessarily be able to build their own grammar equipped to deal with both accusative and genitive enclitics at the same time.
- ### 6.3. Impersonal Passive
- There is in C and only to a certain extent in B a construction known as an impersonal passive. In it, a transitive third person singular (and neuter when gender is relevant) verb is accompanied by its direct object and *se*. The following three examples, in (14)-(16) below, are all examples of impersonal passive. Again, a conscious effort was made to show a diversity of verbs and enclitics.
- (14) *Po crkvenom pravu* *ih se može lišiti službe.*
ACC GEN
'According to religious law, one can deny them service (lit. deprive them of service).'
- (15) *Nije bilo ni pomisli da* *me se udостоji jednog pogleda.*
ACC GEN
'There was no thought of honoring me with even a single glance.'
- (16) *Tražio je da* *ga se oslobodi svih funkcija.*
ACC GEN
'He was asking for them to free him of all obligations (lit. functions).'
- What these sentences demonstrate again, much like in 6.2 above, is

that even in the impersonal passive, despite the fact that there are accusative and genitive constituents available for encliticization, only the accusative constituent is encliticized. The impersonal passive sentence examples here also demonstrate that BC(MS) native speakers' linguistic competence generally does allow them to produce clauses with two enclitics, yet the other one is not genitive, but rather *se*.

6.4. Genitive Encliticization

Encliticized genitive constituents were found in the output in only a very specific kind of sentence examples, as in (17)-(21) below. Despite all efforts, the full spectrum of the six verbs is not shown from an otherwise small sample of example sentences; there were none of this kind containing the verb *udostojavati* 'to honor.IPFV'.

- (17) *Elegija ipak živi. Stoga, zašto da **je se** lišavamo?*

GEN

'Nevertheless, elegy lives on. Thus, why deprive ourselves of it?'

- (18) *Neki berberin se začudio što čovek sa tako lepim telesnim preimućstvima pristaje da **ih se** liši.*

GEN

'A certain barber was surprised that a man, with such beautiful bodily advantages, would agree to deprive himself of them.'

- (19) *Nema stolicu svakog dana i teško **je se** oslobađa.*

GEN

'[He/She] does not have a bowel movement (lit. stool) every day and [he/she] relieves himself/herself of it with difficulty.'

- (20) *Želimo da se rešimo onoga što je nepoželjno i oslobodimo **ga se** da bi-smo se
oporavili.*

GEN

'We want to get rid of that which is undesirable and free ourselves from it in order to recover.'

- (21) *Ni ja nisam dorastao do toga stepena, niti sam **ga se** udostojio na-*

‘I also have not lived up to that level nor have I honored myself with it by my way of life.’

All of the sentences in this category are such that their relevant clause is reflexive, containing—as is customary in BCMS—*se*. In these instances, there is no accusative constituent available for encliticization, which fact—in turn—allows for genitive constituents to be encliticized. Crucially, however, even with these sentence examples, the learner still does not receive enough information to be able to build a grammar equipped to handle both accusative and genitive enclitics.

In addition to what has already been indicated in Section 5 above regarding the verbs *oslobađati/osloboditi* ‘to liberate, free, rescue, exonerate, relieve.IPFV/PFV’ and *udostojavati/udostojiti* ‘to honor.IPFV/PFV’—namely that the four of them, first, may have both accusative and genitive constituents and, second, may also have other non-nominative constituents including only one or no non-nominative constituents at all—when it comes to their non-nominative constituents, there is more to be said with respect to all six verbs. A notable number of sentence examples containing the by now already expected encliticized accusative constituent also contained the other constituent in what was not the otherwise expected (genitive) case form (alone).

The non-accusative argument of the verb *lišiti* ‘to deprive.PFV’ in (22) below is a prepositional phrase with genitive.

- (22) *Strijelac vjeruje da ljubav može da **ga** liši od ovog oklopa.*
ACC of, from GEN
‘Sagittarius believes that love can deprive it of this armor.’

Similarly, the non-accusative argument of the verb *oslobađati* ‘to liberate, free, rescue, exonerate, relieve.IPFV’ in (23) below is again a prepositional phrase with genitive.

- (23) *Ovakva masaža* *vas oslobađa* *od* *stresa i napetosti.*
ACC of, from GEN

'A massage of this kind relieves you of stress and tension.'

That should be contrasted with the expected prepositionless genitive consti-

- Also, the verb *udostojiti* ‘to honor.PFV’ was found in the sentence example where, in place of the non-accusative constituent, either an instrumental one stood, as in (25) below,

- or a whole clausal constituent, as in (26).

- The sentence example in (27) below is offered here for the sake of comparison with what is an expected prepositionless genitive constituent with arguably the same connotation as the instrumental and clausal constituents in (25) and (26), respectively.

- Finally, what seems to be a true instance of a syntactic minimal pair of sorts is provided in (28).

- ‘The seventh step does not suggest that we free ourselves from our deficiencies on our own, but to ask our Higher Power to free us from them.’
(cf. *Sedmi korak ne sugerije da se sami oslobađamo svojih nedostataka, nego*

da zamolimo svoju Višu silu da nas od njih oslobodi.
 ACC of, from GEN)

Indeed, both sentence examples were excerpted from the output researched and from two different texts centered around the exact same topic, once—as in the top sentence—with the prepositionless genitive constituent and yet another time—as in the bottom sentence—with the prepositional genitive constituent.

All of the so-called peculiar example sentences of the six BCMS verbs under consideration are taken to further support the hypothesis that ultimately the learner has not been able to build the necessary linguistic competence to deal with the particular question of the relative ordering of BCMS accusative and genitive enclitics within an enclitic group. Based solely on this kind of sentence examples, what the learner should be able to observe in the verbal activity of elders is that, first, again accusative constituents available for encliticization could, indeed, be encliticized and, second, arguably the same information can be conveyed with various different constituents other than prepositionless genitive ones in their stead.

6. Conclusion

What has been shown in the present paper thus far, in particular in the immediately preceding section, provides if not the answer, then at least an answer—to be sure, the one to examine further and in various different respects—to the outstanding question of when both accusative and genitive pronominal enclitics are found in a BCMS enclitic group, which one precedes the other. The hypothesis—that the BCMS native speakers' linguistic competence itself does not provide a conclusive answer to the question—appears to have been confirmed.

The evidence obtained from seven different corpora has shown that, in instances when both accusative and genitive encliticizations were possible, the former alone is overwhelmingly prevalent. In fact, genitive encliticization was seen in only one particular kind of sentence examples—those with reflexive clauses—but not the other—in impersonal passive constructions. Additionally, genitive encliticization appeared to have been prevented by the very fact that genitive constituents in the sentence examples were sometimes substituted by constituents which did not allow encliticization to take place at all. The two lone examples offered as evidence with both accusative and genitive enclitics—indeed showing accusative placed before genitive—were exactly that: two single examples juxtaposed against numerous others.

For the time being at least, with the linguistic physical reality the way it

has been presented here, what is commonly regarded as position 4 in the ordering of BCMS enclitics within an enclitic group should continue to be stated in terms of a disjunction, reflecting the stated reality in which the learner infers the grammar that produced the linguistic physical reality itself.

References

- Andersen, Henning. 1973. Abductive and Deductive Change. *Language* 49.4: 765-793.
- Belić, Bojan and Keith Langston. To appear. Bosnian, Croatian, Montenegrin, and Serbian. Victor Friedman and Lenore A. Grenoble (Eds.), *The Slavonic Languages* 2nd Edition. Routledge.
- Browne, Walyes. 1974. Serbo-Croatian Enclitics for English-Speaking Learners. Rudolf Filipović (Ed.), *Project for a Contrastive Analysis of the Sound Systems, Grammars and Lexicons of Serbo-Croatian and English*. Phase I: Phonology and Grammar. Appendix L.
- Franks, Steven. 1999. Clitics in Slavic. Web. May 19, 2018. <https://slaviccenters.duke.edu/sites/slaviccenters.duke.edu/files/media_items_files/10franks.original.pdf>
- Franks, Steven and Tracy Holloway King. 2000. *A Handbook of Slavic Clitics*. Oxford University Press.
- Milićević, Jasmina. 2009. Linear Placement of Serbian Clitics in a Syntactic Dependency Framework. Alain Polguère and Igor Mel'čuk (Eds.), *Dependency in Linguistic Description* [Studies in Language Companion Series 111] 235-276. John Benjamins.
- Piper, Predrag and Ivan Klajn. 2013. *Normativna gramatika srpskog jezika*. Matica srpska.
- Yngve, Victor H. 1996. *From grammar to science: new foundations for general linguistics*. John Benjamins.

Corpora

- bsWaC. Natural Language Processing group Bosnian web corpus. Web. <https://www.clarin.si/noske/all.cgi/first_form?corpname=bswac;align=>>
- HNK. Croatian National Corpus. Web. <http://filip.ffzg.hr/cgi-bin/run.cgi/first_form>
- hrWaC. Natural Language Processing group Croatian web corpus. Web. <https://www.clarin.si/noske/all.cgi/first_form?corpname=hrwac;align=>>
- KSSJ. Corpus of Contemporary Serbian Language. Web. <<http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus/korpus2013adv.php>>

- meWaC. Natural Language Processing group Montenegrin web corpus. Web. <https://www.clarin.si/noske/all.cgi/first_form?corpname=mewac;align=>>
- OCBT. The Oslo Corpus of Bosnian Texts. Web. <<http://www.tekstlab.uio.no/Bosnian/Corpus.html>>
- srWaC. Natural Language Processing group Serbian web corpus. Web. <https://www.clarin.si/noske/all.cgi/first_form?corpname=srwac;align=>>

Bojan BELIĆ

BCMS CLITIC DEPRIVATION

U radu se razmatra jedno od pitanja na koje još uvek nije konačno odgovoreno, u vezi sa sudbinom enklitika u bosanskim, crnogorskim, hrvatskim, srpskim klauzama. Konkretno, eksplicitno pitanje na koje se traži odgovor je: Kada se u klauzi nađu i zamenička enklitika u akuzativu i zamenička enklitika u genitivu, koja je prva, a koja druga? Ponuđeni odgovor se oslanja na podatke sakupljene iz sedam različitih bosanskih, crnogorskih, hrvatskih i srpskih korpusa. Na osnovu sakupljenih podataka vidi se da izvorni govornici bosanskog, crnogorskog, hrvatskog, srpskog ne dobijaju dovoljnu količinu informacija iz onoga što treba da im omogući da razviju neophodnu jezičku sposobnost zahvaljujući kojoj bi onda bez ikakvih problema mogli da rasporede dve razmatrane zameničke enklitike.

Ključne reči: *bosanski, crnogorski, hrvatski, srpski, enklitike, akuzativ, genitiv, raspored*

Izvorni naučni rad

UDK 811.163.42'36

Željka BRLOBAŠ (Zagreb)

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Zagreb

zbrlobas@ihjj.hr

GRAMATIČKI OPIS ZAMJENICA I BROJEVA U BENEŠIĆEVOJ GRAMATICI HRVATSKOGA JEZIKA

U jezikoslovnoj ostavštini Julija Benešića značajno mjesto zauzima gramatički opis hrvatskoga jezika (*Gramatyka języka chorwackiego czyli serbskiego*, 1939), koji obuhvaća morfoloiju vrsta riječi s kraćim osvrtima na tvorbu riječi i pojedina sintaktička obilježja. U ovom se radu propituje Benešićev pristup gramatičkomu opisu zamjenica i brojeva kao vrsta riječi. Analizira se podjela zamjenica i brojeva u okviru autorova gramatičkoga morfološkog i sintaktičkog opisa te koja od pripadajućih kategorijalnih obilježja autor navodi. Pritom se pozornost usmjeruje na sadržaj napomena dodanih osnovnomu tekstu gramatičkoga opisa i analiziraju se odabrana opimljenja koja autoru služe u gramatičkom objašnjenju jezičnih činjenica (npr. *ta dva brata, ova dva čovjeka, ove tri sestre, svađa dvije/dviju žena, otac dvoje/*dvoga djece, nas/mi dvojica* i sl.). Cilj je rada na temelju osnovnoga gramatičkog opisa zamjenica i brojeva te sadržaja dodanih napomena pokazati: a) autorov kontrastivni pristup jezičnim činjenicama u hrvatskom jeziku u odnosu na poljski jezik, b) autorov prinos u promišljanju gramatičkoga opisa kao smjernicu prema suvremenim načelima gramatičkoga opisa hrvatskoga jezika.¹

Ključne riječi: *zamjenice, brojevi, Gramatyka języka chorwackiego czyli serbskiego (1939), Julije Benešić*

¹ Vrlo kratka inačica analizirane teme ovoga rada izlagana je na Međunarodnoj znanstvenoj konferenciji *Četvrti Malićevi dani. Julije Benešić i njegovo doba: povodom 100 godina lektorata poljskoga jezika u Zagrebu*, Zagreb, 25–26. listopada 2019. godine.

1. UVOD

Sadržajna struktura u užem smislu Benešićeve gramatike hrvatskoga jezika *Gramatyka języka chorwackiego czyli serbskiego* (Varšava, 1939)² pisane poljskim jezikom obuhvaća morfologiju vrsta riječi s kraćim osvrtima na tvorbu riječi i pojedina sintaktička obilježja. Budući da je sadržajna struktura gramatike u cjelini opširnija od eksplicitnoga kategorijalnog gramatičkoga opisa hrvatskoga jezika, potencijalni korisnik može iz sadržaja u širem smislu spoznati temelje o gramatičkoj, ali posebice i o leksičkoj razini hrvatskoga jezika. Naime, osim temeljnoga morfološkoga, a potom i nekih osnovnih načela tvorbenoga i sintaktičkoga opisa sustava hrvatskoga jezika,³ gramatika sadržava i razlikovni rječnik hrvatsko-poljskih homonima, hrvatsko-poljski rječnik s 18.000 natuknica, izbor književnih tekstova, a pritom i razlikovni rječnik srbizama i kroatizama.

Benešićeva je gramatika kontrastivna s obzirom na metajezik i namjenu, a primarne elemente kontrastivnosti Benešić paralelno navodi i u morfološko-sintaktičkom dijelu. Tako u opisu gramatičkih činjenica nerijetko ili gotovo u pravilu istodobno ističe sličnosti ili razlike u dvama jezičnim sustavima – hrvatskom i poljskom. Takav je Benešićev postupak i osnovni način pristupa opisu, tj. razlikovnost ili sličnost kriteriji su kojima se objašnjava određeni gramatički problem ili gramatička činjenica u hrvatskom u odnosu na poljski jezik.

U radu se analizira Benešićev pristup opisu zamjenica i brojeva kao vrsta riječi u morfološkom i sintaktičkom dijelu gramatike hrvatskoga jezika, i to:

- 1) podjela, tj. vrste zamjenica i brojeva,
- 2) pripadajuća kategorijalna obilježja, i to u osnovnom tekstu, dodanim napomenama i oprimjerenjima kojima se autor služi u gramatičkom objašnjenju opisanih jezičnih činjenica.

² Budući da je kao godina objavljivanja na koricama navedena 1939, a na prvom listu knjige 1937. godina, na osnovi istraženih podataka zaključuje se da je *Gramatika* objavljena 1939. (usp. Andrić, 1939: 2; Bratulić, 1993: 200; Pranjković, 2001: 192; Paždzierski, 2004: 189), što potvrđuje i Benešićev pogovor datiran „dnia 1. września 1939. r.“ (str. 845).

³ Tomu valja dodati i poglavlja o pismu (abecedi), naglasku i proklitikama kao osnovnim podacima u okviru opisa fonetsko-fonoloških činjenica u hrvatskome jeziku. Pritom je Benešić dosta pozornosti usmjerio na opis naglasaka u hrvatskom jeziku.

2. POSTAVKE ANALIZE

Propitivanje gramatičkoga opisa zamjenica i brojeva u Benešićevoj gramatici ne temelji se u ovoj analizi metodološki u okviru primjene koje od suvremenih morfoloških ili sintaktičkih teorija pripadnih vrsta riječi ili primjenom koje od suvremenih lingvističkih i gramatičkih pristupa objašnjenju kategorijalne problematike zamjenica i brojeva u hrvatskom jeziku, već je rezultat filološkoga pristupa na temelju analize autorova gramatičkoga opisa.

Uz primarnu analizu gramatičkoga opisa navedenih dviju vrsta riječi rezultati analize djelomice se uspoređuju sa suvremenim gramatičkim opisima hrvatskoga standardnog jezika (npr. gramatikama hrvatskoga jezika J. Silića i I. Pranjkovića te gramatikom E. Barić et. al.). Benešić je mnoge gramatike hrvatskoga jezika,⁴ ali i drugih jezika⁵ naveo u predgovoru. Stoga se pozornost usmjeruje i na određena gramatička rješenja opisa u Benešićevih suvremenika, odnosno u gramatikama od početka do sredine 20. st. Za pojedina se Benešićeva gramatička rješenja usporedbe navode s gramatikom J. Florschütza (1905)⁶ s početka stoljeća i s gramatikom autorā I. Brabeca, M. Hraste i S. Živkovića (1952) od sredine stoljeća. Od Benešićevih suvremenika u obzir se uzima izbor iz Benešićeva popisa, i to Maretićeva gramatika,⁷ i gramatika (1922) M. Rešetara.⁸ Pojedini se dobiveni rezultati primarne analize uspoređuju samo s izdvojenim gramatičkim opisima Benešićevih prethodnika, najčešće autora pojedinih gramatika iz 19. st. (npr. A. Veber, V.

⁴ Npr. A. Cronia *Grammatika della lingua serbo croata* (Milano, 1931), A. Belić *Gramatika srpskohrvatskog jezika za I, II, II razred srednjih i stručnih škola* (Beograd, 1933), V. Čorović *Serbokroatische Grammatik* (Berlin – Leipzig, 1913), M. Kombol *Kroatische Sprachlehre* (1918), A. Leskien *Grammatik der serbokroatischen Sprache I.* (Heidelberg, 1914), T. Maretić *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* (Zagreb, 1931) i osmo izdanje Maretićeve gramatike za srednje škole, A. Meillet i A. Vaillant *Grammaire de la langue serbo croate* (Paris, 1924), S. Musulin *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika za I, II, III, IV razred srednjih i njima sličnih škola* (Zagreb, 1928–1931), M. E. Muža *Praktische Grammatik der Serbisch-kroatischen Sprache* (Wien – Leipzig, 1921), M. Rešetar *Elementar-Grammatik der kroatischen (serbischen) Sprache* (Zagreb, 1922).

⁵ Npr. kratku srpsku gramatiku za Ruse S. M. Kulbakina (Beograd, 1922), gramatiku srpskoga jezika S. Novakovića (1890).

⁶ Gramatika je do 1921. godine objavljena u četiri istovjetna izdanja, a ostala su izdanja objavljena poslije Benešićeve gramatike (1940, 1941. i 1943).

⁷ Benešić je u predgovoru *Gramatike* naveo Maretićevo drugo izdanje *Gramatike i stilistike hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* iz 1931. godine. U ovoj se analizi koristi treće izdanje iz 1963. godine, a gramatički dio toga Maretićeva izdanja priređivači su priredili prema drugomu izdanju.

⁸ Benešić naime u predgovoru gramatike napominje da je podjelu glagola napravio po uzoru na Rešetarovu gramatiku (usp. Brlobaš, 2006), stoga se u ovoj analizi uspoređuju i rješenja opisa zamjenica i brojeva.

Babukić, A. Mažuranić, Š. Starčević), jer bi cjelovita usporedba premašila okvire zadane teme.

Tijekom primarne analize također smo svjesni činjenice da su zamjenice i brojevi zahtjevnije vrste riječi za gramatički opis podložne kritičkim vrednovanjima dosadašnjih gramatičkih podjela, pripadnih vrsta, njihovih temeljnih definicija te morfoloških i sintaktičkih kategorijalnih obilježja. U ovoj analizi isključivo se polazi induktivno, od Benešićevih rješenja.

Pritom se prema ishodišnim rezultatima analize ne određuju i ne vrednuju dosadašnja jezikoslovna promišljanja na teorijskoj razini i njihova primjena u gramatičkim opisima, već se na temelju izdvojenih vrsta riječi propituje dani gramatičarjev pristup i prinos razvoju gramatičke misli i spoznaje o temeljnim odrednicama i postavkama gramatičkoga opisa morfoloških i sintaktičkih kategorijalnih obilježja zamjenica i brojeva.

Valja također naglasiti da su pojedina gramatička rješenja sadržajne strukture u užem smislu Benešićeve gramatike hrvatskoga jezika dosad bila predmetom znanstvenih istraživanja, npr. u radovima prof. Pranjkovića, dr. Znika, prof. Pintarić i drugih koji su istražili pojedine osnovne elemente Benešićeva morfološkoga i sintaktičkoga opisa.

3. ANALIZA GRAMATIČKOGA OPISA

Morfološki opis hrvatskoga jezika u Benešića je koncipiran u poglavlja o vrstama riječi: imenice, pridjevi, prilozi, zamjenice, prijedlozi, veznici, uzvici, brojevi i glagoli. Poglavlje o tvorbi i sintaksi obrađeno je u obliku kratkih napomena.

Prema navedenom poretku opisa Benešić ne objašnjava vrste riječi strogo prema kriteriju (ne)promjenjivosti. Stoga se uočava da su prilozi opisani odmah poslije pridjeva, zamjenice poslije priloga i prije prijedloga, a brojevi iza uzvika i neposredno prije glagola. Prema Pintarić (2004: 109) „poslije opisa stupnjevanja pridjeva prelazi se na priloge, stoga što i prilozi imaju stupnjevanje“.

Kad je riječ o definicijama zamjenica i brojeva kao vrsta riječi, one u potpunosti izostaju. Djelomice je uzrok tomu što je riječ o praktičnoj gramatici didaktičke naravi uvodno dodanoj ostalim sadržajnim dijelovima cjeline te se nužno i ne može očekivati da su deskriptivni dijelovi objašnjenja kategorijalnih obilježja u jednakoj mjeri opširni i iscrpni.

Rezultati analize gramatičkoga opisa kategorijalnih obilježja u radu se donose za zamjenice, a onda za brojeve tako da se najprije analizira morfološki, a potom sintaktički dio gramatike za svaku od dviju vrsta riječi.

3.1. Morfološki dio gramatike

Benešić za obje vrste riječi opis neposredno započinje njihovom tipološkom podjelom (s napomenom o sličnosti podjele u poljskom jeziku) s pripadajućim primjerima.

1. Zamjenice dijeli na (str. 166):⁹

- osobne (z. osobowe): *ja, ti, on, ona, ono; mi, vi, oni, one, ona*
- povratna (z. zwrotny): *sebe, se*
- pokazne: (z. wskazujące): *taj, ta, to, ovaj, ova, ovo, onaj, ona, ono, isti, ista, isto, takav, takva, takvo, onakav, onakva, onakvo*
- odnosne (z. względne): *tko/ko, što, koji, koja, koje, kakav, kakva, kakvo, kogod, štogod, kojigod, kakavgod*
- upitne (z. pytające): *tko?/ko?, što?, koji?, koja?, koje?, kakav?, kakva?, kakvo?*
- neodređene (z. nieokreślone): *netko/neko, tkogod, štogod, neki, neka, neko, nitko/niko, ništa, svaki, svaka, svako*
- posvojne (z. dzierżawce): *moj, moja, moje, tvoj, tvoja, tvoje, svoj, svoja, svoje, naš, naša, naše, vaš, vaša, vaše, njegov, njegova, njegovo, njezin, njezina, njezino, njihov, njihova, njihovo*
- posvojno-upitna (z. dzierżawco-pytający): *čiji? čija? čije?*

U pokazne je zamjenice ubrojena i, prema Benešiću, zamjenica *isti*¹⁰ koju pojedini suvremeni gramatički opisi svrstavaju u podvrstu pokaznih zamjeničkih pridjeva koji, uz *sam*, služe za pojačavanje¹¹ (Barić et al., 1997: 205).¹² U gramatikama 19. st. oblik *oni isti* svrstan je u pokazne zamjenice (npr. u Starčevićевой *Novoj ričoslovici* 1812), u Mažuranićevim *Temeljima* (1839) u odnosne zamjenice. Početkom 20. st. u gramatici J. Florschütz-a (1905) smatra se također pokaznom zamjenicom, a tako i u Brabec et al. (1952: 81).¹³ Rešetar (1922: 89) primjere *isti, isto, ista* ubraja u neodređene zamjenice (uz *drugi* ‘anderer’, *mnogi, sam* i *sav*), s napomenom da se sklanja

⁹ Svi se hrvatski primjeri iz Benešićeve *Gramatike* u ovome radu donose bez nadslovaka (naglasnih znakova), osim ako je u pitanju citat ili kakvo razlikovno obilježje.

¹⁰ U *Hrvatsko-poljskom rječniku* Benešić uz natuknicu *isti* ne navodi gramatičku odrednicu vrste riječi.

¹¹ Tako se za pridjev *isti* kaže da „služi za pojačavanje pokaznih zamjenica, a ponekad i ličnih zamjenica ili imenica. npr. *Tu istu priču sam već čuo. Napraviti ću vam iste ovakve cipele. Sin je isti otac.*“

¹² U suvremenim rječnicima standardnoga jezika opisuje se i kao zamjenica (npr. RHJ, 2000: 377) i kao pridjev (npr. Anić, 1998: 336; HER, 2002: 496).

¹³ Tumači se da se *isti* mijenja po pronominalnoj deklinaciji (kao *taj*), a navodi se i normativna preporuka da je „pogrešno (je) upotrebljavati *isti* mjesto *on*: Došao je u ured neki čovjek. *Isti* je htio... (treba: *on* je htio). Kupio sam knjigu i za *istu* (treba: za *nju*) sam platio...”

kao pokazne zamjenice. Maretić (1963: 189) objašnjava da riječi *isti, sav* i *sam* ubrajaju pojedini gramatičari također među zamjenice, ali on tvrdi da su te riječi „upravo pridjevi, i zato ih među pridjeve i ja stavljam“.

Odnosne zamjenice Benešić oprimjeruje i oblicima *kogod, štogod, kojigod, kakavgod*, što suvremeni pristup opisu ubraja u neodređene, složene s dometkom –*god*, kako je i u gramatici J. Florschütza i u Brabec et al. (1952). Navedene primjere zamjenica Rešetar (1922: 88) i Maretić (1963: 189) uvrštavaju u neodređene zamjenice.

Razlikovnost Benešićeva pristupa u odnosu na suvremene opise očita je u izdvajanju zamjenice *čiji* u posebnu vrstu kao posvojno-upitne zamjenice i ispuštanjem iz vrste upitnih i odnosnih zamjenica, kako je npr. u Florschütza, Maretića, u gramatici Brabec et al. i u suvremenim gramatikama. Zamjenicu *čiji* Rešetar (1922: 84) opisuje u okviru upitnih zamjenica nazivajući ju posvojnomo upitnom zamjenicom (ein possessives Interogativpronomen), što u određenoj mjeri može biti utjecaj i na Benešićev pristup opisu.

2. Brojeve kao vrstu riječi (str. 180), s oprimjerenjima, Benešić dijeli na:

- glavne (l. główne)
- redne (l. porzadkowe)
- zbirne (l. zbiorowe), npr.: *dvoje, oboje, troje, četvoro (-ero)*
- umnožne (l. wielorakie i množne), npr.:
 - a) *jedanput, dvaput, tripud, petput/pet puta*
 - b) *jedared, dvared, tired*
 - c) *po jedan, po dva, po tri*
- ulomne (ulomci) (l. ulamkowe), npr.: *po/pol/pola, trećina, četvrt, četvrtina, petina, šestina, sedmina, podrug*.

Benešićeva je podjela brojeva usporediva i s podjelama u pojedinim gramatikama hrvatskoga jezika u 19. st. i prvoj polovici 20. st. To se posebno odnosi na vrstu umnožnih brojeva koja, prema primjerima, više nije dio suvremenoga gramatičkoga opisa. Tako je npr. Veber u *Slovnici hrvatskoj* (1871: 52) razlikovao *prislovne brojnike* (npr. *dvaput, dva puta*) i *dělné brojnike* „koji postanu tako, da se pred glavne metne : *po*; n. p. *po jedan, po dva* itd.“ Pritom opisuje i vrstu *množnih* brojeva – način njihove tvorbe i primjere *jednostruk, dvostruk, trostruk*. Indikativno je u Veberovu gramatičkom pristupu brojevima da osim glavnih brojeva primjere pojedinih drugih vrsta, posebice njihovu sklonidbu, objašnjava tvrdnjom da se sklanjaju kao pridjevi. Dok su morfološka obilježja određenih vrsta brojeva usporediva s pridjevima, A. Mažuranić u *Temeljima ilirskoga i latinskoga jezika* (1839) brojeve kao vrstu riječi smatra pridjevima, dijeleći ih na glavne, redne, *umnožiteljne* (npr. *jednostruk, dvostruk*), *razděliteljne* (npr. *po jedan, po dva*), *razměrne* (npr. *jedanput, dva-put*) i *prirěčne* (npr. *jedankrat, dvakrat*) i *samostavne* (gdje uključuje brojeve

imenice i pidjeve, npr. *dvojica*, *dvoje* itd.). Međutim, Mažuranić izričito napominje da „u ilirskom jeziku nije razdjeliteljnih, razmjernih ni priručnih brojah“ (str. 46), već da u hrvatskom jeziku postoji vrsta *samostavnih* brojeva. Takav je precizan rezultat Mažuranićeva objašnjenja gramatičkoga opisa vrsta brojeva nastao upravo s obzirom na kontrastivni pristup opisu hrvatskoga jezika prema latinskomu. Iako Babukić u *Ilirskoj slovnici* (1854) u podjelu uvrštava *umnožne* (npr. *jednogub* ili *jednostruk*, *dvovrstan* ili *dvojak*) i *prislovne* brojeve (*imena brojna*) (npr. npr. *jedanput*, *dvaput/dva puta*), u napomeni također tvrdi da *razdjelnih brojeva* „neimaju Iliri, kao što ih imaju Latini [...] nego to se ilirski kaže česticom *po*, n. p. *po jedan*, *dna*, *o*“ (Babukić, 1854: 223). Početkom 20. st. J. Florschütz u gramatici hrvatskoga jezika u brojeve kao vrstu riječi ubraja *dijelne* (npr. *po jedan*, *po tri*), *priložne* (npr. *jedamput*, *triput*) i *umnožne* (npr. *jednostruk*, *trostruk*). Rešetar (1922: 99) opisuje vrstu umnožnih brojeva (Multiplikativzahlen), u koju ubraja primjere *jedan put/jedanput*, *dva puta/dvaput*, *tri puta/triput*. Također Brabec et al. u prvom izdanju gramatike (1952) u brojeve *po značenju* još uvijek uključuju *priložne* (npr. *jedamput*, *dvaput/dva puta*), *umnožne* (npr. *jednostruk*, *dvostruk*) i *dijelne* (npr. *po jedan*, *po dva*). U gramatici standardnoga jezika navedeno je objašnjenje da su se sveze prijedloga i broja npr. *po dva*, *po tri*, *po sto* nazivale *dijelnim brojevima* (usp. Barić et al., 1997: 220).

Vrsta ulomnih brojeva (tj. razlomaka), koju navodi Benešić, svojstvena je podjeli brojeva u gramatikama hrvatskoga jezika u 19. st., npr. u Veberovoj slovnici (1871: 53) gdje razredba brojeva obuhvaća i (ne samo) razlomke.¹⁴ Ulomni brojevi izostaju u suvremenim gramatikama, a u Barić et al. (1997: 221) *nazivnici razlomaka* uvršteni su u brojevnice imenice. Međutim, moguć je Rešetarov utjecaj na Benešićev pristup, jer Rešetar (1922: 98–99) opisuje upravo istu vrstu brojeva – razlomke (Bruchzahlen) s pripadnim primjerima.

Iako su navedeni primjeri izdvojenih vrsta brojeva iz Benešićeve *Gramatike* predmetom problemskoga pristupa činjenici što se sve u gramatičkom opisu hrvatskoga jezika svrstava u vrste brojeva, ipak ostaje Benešićevo neposredno promišljanje pitanja jezične kvantifikacije (brojivosti), ali i distributivnosti u hrvatskom jeziku. S obzirom na pitanja kvantifikacije i njezina opisa u gramatikama, ali i svojevrsnih kritičkih promišljanja o određenim problemskim činjenicama u vezi s pristupom brojevima kao vrsti riječi,¹⁵ smatra-

¹⁴ Tako npr. Veber u slovnici navodi i vrstu *raznih brojnika* u koju smješta imenice, tj. *brojnice*: a) za karte, npr. *dvojka*, *trojka*, *četvorka*, b) za domaće životinje, npr. *dvizac* (*dvizica*), *tretjak* (*tretjakinja*) ‘ovan i ovca od dvije itd. godine’, c) za sude, npr. *dvojka*, *trojka*, *četvorka* itd. ‘sud od dva itd. vedra’.

¹⁵ Tako se npr. u kritičkom pristupu na pojedine gramatičke opise, između ostaloga, tvrdi da „za početak bi bilo vrijeme da hrvatski jezični priručnici jasno razdvoje zbirne brojeve

mo relevantnim promišljanje da je za komunikaciju ne samo potrebno nego i nužno dati obavijest o točnom broju (predmeta ili čega drugoga) te da jezik raspolaže i drugom vrstom kvantifikacije (koju se uvjetno može nazvati i „matematičkom“ kvantifikacijom) čije precizne obavijesti prenose upravo brojevi kao vrsta riječi (prema njihovu glavnom svojstvu kvantifikacijske preciznosti, određenosti, točnosti i jednoznačnosti) (usp. Pranjković, 2013: 35). Time je potvrđena eksplicitnost i opravdanost brojeva kao vrste riječi, neovisno o razinama teorijske i gramatičke usustavljenosti u pristupima lingvističkim i gramatičkim opisima u hrvatskom jeziku. Na tragu usustavljanja gramatičke misli o brojevima smatramo i Benešićev gramatički opis.

Osim ustaljene vrste glavnih i rednih brojeva Benešić uvrštava u podjelu i zbirne brojeve, npr. *dvoje*, *četvoro* (*četvero*), *dvadesetoro*¹⁶ (str. 180). Iako ih ne ubraja u početnu osnovnu podjelu brojeva (str. 180), Benešić brojne imenice na *-ojica*, *-orica* objašnjava na kontrastivnom modelu prema poljskomu jeziku:

„§204. Formie polskich liczebników dwaj, trzej ... odpowiadają liczebniki [...]: dvojica, trojica, czterowica, petowica ... desetowica, dwadesetowica ... dwadeset i czterowica (nie: dwadesetowica i czterowica)“ (str. 182).

Uočava se pritom da za navedene primjere brojnih imenica ne daje određeni naziv (kao npr. za zbirne brojeve), već ih u kontrastivnom opisu naziva samo *brojevi* (*liczebniki*).¹⁷ Pristupi podjeli brojeva u gramatičkim opisima nerijetko izazivaju dvojbu u kritičkim analizama kada su u pitanju vrste brojeva koje pripadaju drugim vrstama riječi, imenicama i pridjevima. Benešić tako u vrste brojeva ubraja zbirne brojeve, a je li neimenovanje primjera brojnih imenica na tragu njihova neuvrštavanja u vrste brojeva? U gramatikama koje služe usporedbi analize stanje opisa je sljedeće. Florschütz opisuje *brojne imenice* na *-ica* i *brojne imenice srednjega roda* (npr. *dvoje*, *troje*, *četvoro*, *petoro*)¹⁸ i njihova gramatička obilježja u okviru opisa glavnih brojeva, a tako i *brojne pridjeve* „prema brojnim imenicama srednjega roda [...] koji se upotrebljavaju samo u množini“, npr. *dvoji*, *troji*, *četvori* itd. te

od brojnih pridjeva“ (Tafra, 2000: 274) ali i da se u brojeve ne svrstavaju riječi koje po svojem značenju i gramatičkim obilježjima pripadaju drugim vrstama riječi.

¹⁶ U *Hrvatsko-poljskom rječniku* Benešić uz navedene primjere ne donosi gramatičku odrednicu vrste riječi. Uz primjer *dvoje* navodi sklonidbene oblike *dvoga*, *dvoma* (str. 149).

¹⁷ U autorskom *Hrvatsko-poljskom rječniku* Benešić uz navedene primjere stavlja gramatičku odrednicu imenica ženskoga roda.

¹⁸ Florschütz (1905: 192) u sintaktičkom dijelu opisa brojeva smatra zamjenice *ovolik*, *tolik*, *onolik*, *kolik* (u morfološkom dijelu ubrojene u vrstu pokaznih zamjenica) po svome značenju *neodređenim brojevima* koji se „upotrebljavaju kao brojne imenice u srednjemu rodu ili kao brojni pridjevi“, npr. *Koliko ljudi*, *toliko čudi*.

jedni (jedne, jedna) (str. 68). Rešetar (1922: 94–97) u brojeve ubraja zbirne (distributivne), s dvjema temeljnim vrstama: a) zbirni brojevi srednjega roda (sächliche Kollektivzahlen) sa sufiksima *-oro*, *-ero*, npr. *dvoje*, *oboje*, *troje*, *četvoro*/*četvero* i sl., tvrdeći da se u množini navedeni brojevi mogu sklanjati po zamjениčkoj ili pridjevnoj sklonidbi, npr. *dvoji*, *troji* i sl., b) zbirni brojevi ženskoga roda (weibliche Kollektivzahlen) sa sufiskom *-ica*. Maretić (1963: 229) navodi glavne i redne brojeve, a u opisu njihovih morfoloških obilježja *brojne imenice na -ica* te da „još ima jedna vrsta brojnih imenica“ s primjerima *dvoje*, *oboje*, *troje*, *četvoro*, *petoro*, „ali gdje nema zamjenice ni pridjeva, tamo mislim da se mjesto brojeva, koji se ne sklanjaju, mogu uzeti pridjevni brojevi *petori*, *šestori*, *sedmori*...“ (str. 223). U Brabec et al. (1952: 57–58) opisuju se a) *brojne imenice* s nastavkom *-ica*, b) *brojne imenice srednjega roda* (npr. *dvoje*, *oboje*, *troje*, *četvoro* i *brojni pridjevi* (npr. *dvoji*, *troji*, *četvori*, *jedini*). U Barić et al. (1997) vrste su brojeva *zbirni brojevi* s nastavcima *-oje* i *-ero* (npr. *dvoje*, *oboje*, *troje*, *četvero*), *brojevni pridjevi* načinjeni sufiksom *-oj-* (npr. *dvoji*, *oboji*, *troji*) i *-er/-or-* (npr. *četveri*). Silić i Pranjković (2005) u vrste brojeva uključuju *brojevne imenice* sa sufiksima *-ojica*, *-orica* i *-oje*, *-ero* te *brojevne pridjeve* sa sufiksima *-oji*, *-ori*.

S obzirom na kategorijalna obilježja Benešić navodi samo pojedina od njih pripadna zamjenicama i brojevima. Ona su izražena dvama osnovnim modelima opisa:

1. prvi je od njih prikaz određenih vrsta zamjenica i brojeva u njihovim sklonidbenim paradigmatama u morfološkom dijelu. To se posebice odnosi na zamjenice, od kojih je uzorcima popraćeno sklanjanje pokaznih zamjenica *taj* (*ta*, *to*) (str. 166–167), *ovaj* (*ova*, *ovo*), odnosnih zamjenica *tko*, *što*, *koji* (*koja*, *koje*) (str. 168), posvojnih zamjenica *moj* (*moja*, *moje*) (str. 169), *njegov* (*njegova*, *njegovo*) (str. 171) i osobnih zamjenica *ja*, *ti*, *on* (*ona*, *ono*) uključujući i povratnu zamjenicu *sebe* (str. 169–170). Za one vrste zamjenica čija se sklonidba ne navodi upućuje se na model prema kojemu se sklanjaju, npr. posvojno-upitna zamjenica sklanja se po uzoru na sklonidbu odnosno zamjenice *koji* (str. 169).

U brojeva uzorci su dani za sklonidbu broja *jedan* (str. 180–181) u domeni gramatičkoga broja i roda, čime ga Benešić poistovjećuje s pridjevom,¹⁹ *dva* i *dvije* (str. 181). Za brojeve *oba*, *obje* napominje da se sklanjaju kao *dva*, *dvije*: *oba*, *obje* – *obaju*, *obiju*, a uz to navodi i primjere oblika *obadva*, *obadvije* (str. 182). Za brojeve *tri* i *četiri* navodi da se sklanjaju *triju*, *trima*, *četiriju*, *četirima*, ali i da nestaje potreba za sklonidbom tih brojeva (str. 181).

¹⁹ Npr. u gramatici autorā Brabec et al. (1952: 86) tvrdi se da se broj *jedan* mijenja kao zamjenica. Maretić (1963: 224) kaže da se sklanja kao pridjev *sam*.

2. drugi je model opisno izricanje određenih objašnjenja gramatičkih obilježja:

- a) u osnovnom gramatičkom tekstu
- b) u napomenama, koje se od osnovnoga teksta razlikuju i veličinom slova
- c) u odabiru oprimjerenja kao popratnih, didaktički istaknutih dodataka u objašnjenju.

Od kategorijalnih objašnjenja danih u morfološkom dijelu u osnovnom tekstu opisa zamjenica npr. objašnjava se temeljno morfološko obilježje da se pokazne, odnosne, upitne, neodređene i posvojene zamjenice sklanjaju po uzoru na pridjeve (str. 166).

U napomenama uz uzorak sklonidbe tako se npr. ističe da su dvojina oblici pokaznih zamjenica u nominativu i akuzativu muškoga i srednjega roda prema primjerima: **ta** dva brata, **ta** dva djeteta, **ova** dva čovjeka, **ova** tri momka u odnosu na *te* dvije sestre, *ove* tri sestre, *ove* četiri jabuke (str. 167). Benešić u opisu brojeva (str. 182) potvrđuje da brojevi *dva*, *tri* i *četiri* imaju dvojину, npr. *dva sina*, ali i *dvije sestre* (*sèstrē*), *tri žene* (*žènē*), *tri učenika*, *četiri ruže* (*rúžē*). Na temelju navedenoga neposredno je jasno da je u Benešića riječ o dvojini i u odnosu navedenih brojeva i imenice ženskoga roda u N i A. Međutim, prethodno se i u Florschützovoj gramatici tvrdi da uz brojeve *dva*, ali i *dvije* stoje imenice u N, A i V „u dvojini (dualu), gdje su nastavci za muški i srednji rod *a*, a za ženski *e*“ (str. 66). Rešetar (1922: 92–93) ističe da broj *dva*, *oba*, *tri* i *četiri* u N, A, V imaju dual, npr. *dva brata*, *oba sina*, *tri žene*, *četiri kosti*. Maretić (1963: 510) u sintaksi vrsta riječi tvrdi da se „dual od davnina govori samo s brojevima 2, 3, 4 i s brojem *oba*, npr. *dva jelena*, *tri sela*, *četiri sina*, *obje kćeri*“. Međutim dual je sastavni dio morfološkoga opisa imenica, gdje se za dual u sklonidbi imenica muškoga roda tvrdi da ima oblike samo za N, A i V dok u ostalim padežima nema razlike između duala i množine te da se oblik duala ne razlikuje od G jednine (Maretić, 1963: 140). Za N, A i V duala Maretić (1963: 167) ističe da nema osobitoga oblika u sklonidbi imenica ženskoga roda, već da se uzima N, A i V množine. U morfološkom dijelu Maretić navodi dual u sklonidbi za muški i srednji rod u N, A, V posvojne zamjenice, pokazne zamjenice, odnosne i upitne zamjenice. U gramatici autorā Brabec et al. (1952: 86) ističe se da dvojину imaju brojevi *dva* (*obadva*), *oba*, *tri*, *četiri* te da imenice, pridjevi i zamjenice uz te brojeve u nominativu i akuzativu također imaju dvojину, što je u imenica muškoga i srednjega roda jednako genitivu množine, a uz imenice ženskoga roda nominativu množine – na tragu novijih suvremenih gramatičkih pristupa. Pritom ističu važno obilježje prema kojemu u sklonidbi imenice, zamjenice i pridjevi u ostalim padežima (genitiv, dativ, lokativ i instrumental) dolaze u množini (npr. *dvaju prozorā*, *dvjema prozorima*).

S obzirom na pitanja (ne)postojanja dvojine u suvremenom standardnom jeziku te slaganja glavnih brojeva (*dva/dvije, tri, četiri*) u sintagmatskim odnosima, vrlo često podložna kritičkim komentarima gramatičkih opisa, za objašnjenje navedenih jezičnih pojava relevantni su sljedeći zaključci u suvremenim gramatičkim opisima. U primjerima tipa *dva čovjeka* riječ je „o posebnoj (okamenjenoj) konstrukciji (ostatku duala)“ (Pranjeković, 2013: 131),²⁰ čime se potvrđuje svojevrstan „trag“, odnosno okamenjeni ostatak dvojine u morfološkoj kategoriji broja u hrvatskom standardnom jeziku gdje formalni oblici dvojine u pravom smislu riječi više ne postoje. U slaganju glavnih brojeva broj *dva* „dolazi uz muški i srednji rod“ a brojevi *tri* i *četiri* dolaze uz sva tri roda, i to „uz njihov genitiv jednine: *dva grada, dva sela*“ (Silić i Pranjeković, 2005: 141). Za ženski rod rabi se broj *dvije*, uz koji se, kao i uz brojeve *tri, četiri*, u sintagmatskim odnosima rabi množina ženskoga roda (Silić i Pranjeković, 2005: 142).²¹ U Barić et al. (1997: 216) objašnjava se da imenica koja znači ono što se broji i njezin pridjev (ako ga ima) stoje u dvojini „koja je u m. i sr. rodu jednaka gen. jedn., a u ž. r. je ista kao nom. mn.“

Da je riječ o složenim pitanjima opisa dvojine, podložnim viševrsnim propitivanjima temeljnih kategorijalnih obilježja brojeva kao vrste riječi, potvrđuje i primjer navedenoga Benešićeva gramatičkog opisa.

Kontrastivnim pristupom objašnjen je uzorak sklonidbe zamjenice *njegov* na temelju činjenice da oblici poljskoga *jego, jej, ich* u značenju pripadnosti/posvojnosti odgovaraju posvojnim zamjenicama *njegov, njezin* i *njihov* u hrvatskom jeziku (str. 171).

Jedno je od kategorijalnih obilježja npr. i Benešićevo isticanje da pokazne zamjenice u hrvatskom jeziku nemaju vokativ (str. 167), što je gramatičko obilježje i osobnih zamjenica.

Prema kontrastivnom pristupu Benešić u napomeni uz sklonidbu posvojnih zamjenica navodi da posvojne zamjenice *moja, tvoja, svoja* ženskoga roda jednine u hrvatskom standardnom jeziku nemaju stegnutih oblika za razliku od istih u poljskom, npr. *tvoja/*tva*²² (polj. *twoja/twą*) (str. 169).

²⁰ Također u Barić et al. (2005: 101) s tvrdnjom da „u svezi s brojem 2, 3, 4 i *oba* dolazi u NAV poseban oblik [...]. Po tradiciji taj se oblik naziva dvojina (dual), kojega je ostatak“.

²¹ Brojevi *dva, tri* i *četiri* u sintagmatskim se odnosima slažu „s množinom srednjega roda“, npr. *Ta su dva grada* uvijek u opasnosti, *Spomenuta se dva sela* uzajamno ispomažu (Silić i Pranjeković, 2005: 141). Brojevi *tri* i *četiri* „uz imenice ženskoga roda u sintagmatskim odnosima dolaze u množini ženskoga roda“, npr. Ondje *su bile* i *tri (četiri)* žene (Silić i Pranjeković, 2005: 142).

²² Navedeno obilježje svojstveno je npr. kajkavskomu narječju i njegovim dijalektima u kojima su potvrđeni stegnuti oblici u navedenim primjerima posvojnih zamjenica u jd. ž. r. u ustaljenoj uporabi, npr. *ma* hiža, *tva* sestra, *G me* bake, *A svo* hižu.

Što se tiče kategorijalnih obilježja brojeva, u morfološkom dijelu Benešić npr. ističe da je množina u sklonidbi imenica s brojevima od pet nadalje, no da se jednina vraća u višečlanih brojeva s 1, a dvojina opet u onih s 2, 3, 4. S time je povezana i napomena o supletivizmu imenice *čovjek – ljudi* u sklonidbi glavnih brojeva od 1 do 5 te od pet nadalje (str. 182).

Benešić u napomeni opisuje stanje uporabne norme u sklonidbi glavnih brojeva *dva, dvije, tri, četiri* prema kojoj su mogući oblici *borba dva naroda, svađa dvije žene* umjesto *borba dvaju naroda, svađa dviju žena* (str. 181). Florschütz (1905: 64) tvrdi da se *dva, tri* i *četiri* sklanjaju kada dolaze bez prijedloga, a kad stoje iza prijedloga, ostaju zajedno s imenicom, pridjevom i zamjenicom u akuzativu, tj. ne sklanjaju se (npr. kod *dvije sestre*). Rešetar (1922: 93) navodi da u pravilu u sklonidbi ostaju oblici A (N), npr. *kod dva izvora*, ali i *izgovaranje ove dvije riječi*. Maretić (1963: 227) zaključuje da se brojevi *dva, tri* i *četiri* iza prijedloga u načelu ne sklanjaju, a kada ti brojevi stoje u genitivu bez prijedloga, uzimaju se vrlo često zajedno sa svojim imenicama, pridjevima i zamjenicama u svom akuzativnom obliku. Brabec et al. (1952: 86) napominju da se *dva, tri* i *četiri* obično ne mijenjaju kad je uz njih prijedlog. U suvremenim gramatikama obilježje sklonidbe navedenih glavnih brojeva objašnjava se u Barić et al. (1997: 217) gramatičkim nazivom tzv. *skamenjenoga akuzativa*, kao posljedica postupnoga nestajanja oblika brojeva, s time da se daje prednost padežnim oblicima. Silić i Pranjković (2005: 143) za sklonidbu navedenih glavnih brojeva kažu da nije obvezatna ako padeži brojeva dolaze s prijedlozima.

Izrazito je kontrastivan Benešićev pristup u objašnjenju razlikovnoga obilježja prema kojemu u odnosu imenica muškoga roda i oblika glavnoga broja u hrvatskom jeziku nema razlike među imenicama muškoga gramatičkoga roda za živo i neživo, prema primjerima (str. 182, 184):

HRV. **dva** prijatelja, **tri** sina, **pet** dječaka POLJ. **dwaj** przyjaciele, **trzej** synowie, **pięciu** chłopców

dva prsta, **tri** sina, **pet** prstiju **dwa** palce, **tri** palce, **pięć** palców

što proizlazi iz namjene gramatike i usmjereno je njezinim korisnicima, a usto utemeljeno na kategorijalnim obilježjima gramatičkoga roda u poljskom jeziku. Pritom se posredno ističe i kategorija živosti kao gramatička i semantička kategorija (koja sadržajno i drugim izraznim sredstvima postoji i u hrvatskom jeziku).

Za brojevne imenice u hrvatskom jeziku, npr. *dvojica, trojica*, koje odgovaraju poljskim oblicima brojeva npr. *dwaj, trzej* (...) (str. 182–183), Benešić ističe da se sklanjaju po uzoru na sklonidbu imenica ženskoga roda te da u značenju nema razlike između *dvojica/trojica momaka/putnika* i *dva/tri momka/putnika*. Pritom uporabu osobnih zamjenica uz brojevne imenice i

glavne brojeve objašnjava usporednom metodom kontrastivnoga pristupa na temelju primjera (str. 183):

POLJ. *my dwaj* : HRV. *nas/mi dvojica*
my dwie : *nas/mi dvije*

gdje osobnu zamjenicu navodi u genitivu množine, ali pritom dopušta i uporabu nominativa za razliku od gramatičke norme u suvremenom standardu (usp. Barić et al., 1997: 217, *nas tri/*mi tri*). Maretić (1963: 511) također tvrdi da brojevnice imenice imaju uza se imenice i lične zamjenice u G množine, a „dijalektički će biti: *mi dvojica*, *vi trojica*, isto tako *mi dva*, *vi tri* itd.“, kako dodaje i Florschütz (1905: 66): „Ne treba u nom. govoriti: *mi dvojica*, *vi četvorica*“. Oblik *mi dvojica* u odnosu na *nas dvojica* navodi i Rešetar (1922: 97).

Za zbirne brojeve uz navođenje primjera i njihovih sklonidbenih oblika, npr. *dvoje* (*dvoga*, *dvoma*), *oboje*, *obadvoje*, *troje* (*troga*, *troma*), *četvororo* (*četvorga*, *čtvorma*), Benešić naglašava da nestaje potreba za njihovom primjenom i pritom upućuje na primjer uporabne norme sklonidbe gdje je učestalije u porabi *otac dvoje djece* od *otac dvoga djece* (str. 182).

Razliku uporabne norme u odnosu na poljski Benešić navodi i u sklonidbi rednih brojeva (za koje ističe da se sklanjaju kao pridjevi, str. 183). Tako prema primjeru rednih brojeva nastalih od višestanih brojeva, npr. *hiljadu devet stotina trideset sedma godina* i **hiljaduta devetstota trideseta sedma* u odnosu na *hiljadu devet stotina trideseta sedma* u poljskom (str. 183) pokazuje način sklanjanja rednih bojeva u hrvatskom jeziku promjenom samo jedinica od 1 do 9, ali i činjenicu da je u uporabnoj normi oblik *hiljada*, *hiljaduti*.²³

U odnosu na morfološki opis zamjenica uz opis brojeva Benešić navodi znatno više opiranjena kao popratnih, didaktički istaknutih dodataka za metodičke vježbe (usp. str. 184–186). Pintarić (2004: 110) o tome zaključuje: „Posljednja su deklinabilna vrsta riječi kod Benešića brojevi. Poslije njihova gramatičkog opisa daje vježbe, iz čega se može zaključiti da su brojevi teški za učenje“.

3.2. Sintaktički dio gramatike

U sintaktičkom dijelu opisa riječ je o pojedinim temeljnim obilježjima sintakse vrsta riječi, a izostavljena je sintaksa rečenice. Što se tiče zamjenica, Benešić ukratko navodi samo nekoliko gramatičkih promišljanja (str. 288–289). Tako npr. o slaganju zamjenica i imenica ističe da posvojne zamjenice redovito, tj. u pravilu stoje ispred imenice, osim u primjerima uzvišenoga, toč-

²³ U *Hrvatsko-poljskom rječniku* Benešić navodi natuknice *hiljada* (str. 218) i *tisuća* (str. 1063) s odrednicom imenice ženskoga roda. Nema oblika *hiljaduti*, već *hiljaditi* (str. 219).

nije književno-umjetničkoga i biblijskoga funkcionalnog stila gdje je moguć poredak imenica + zamjenica, npr. Oče *naš*; usred Stolca, kule *svoje* i sl.

O uporabi odnosno zamjenice *koi* Benešić ističe da ju ponekad mogu zamijeniti *gdje*, *da* i *što* (str. 288–289):²⁴

gdje: Vidim čovjeka, *gdje* se muči. (który się męczy, męczącego się) ↔

Vidim čovjeka, *koi* se muči // *kako* se muči.

da: Nema vlasti, *da* nije od Boga. (któraby nie była od Boga) ↔

Nema vlasti, *koi* nije od Boga.

što: Čovjek, *što* smo ga danas vidjeli., Vino, *što* smo ga pili. Knjiga, *što* se iz nje uči. Izricanje navedenoga gramatičkog obilježja zamjenice *koi* (u odnosu na *što*) donose nerijetko i drugi gramatički opisi, kako suvremeni (npr. Barić et al., 1997: 206) tako i oni stariji (npr. Florschütz, 1905: 190; Rešetar 1922: 174; Maretić, 1963: 508; Brabec et al., 1952: 33).

Usto, Benešić npr. navodi i objašnjenje kojim tvrdi da se posvojna zamjenica *čiji* (*čija*, *čije*) (*zaimka dzierżawczego*) upotrebljava u zavisnim rečenicama kada se odnosi na kategoriju *muškoosobnih* oblika imenica u jednini („po rzeczownikach męskich żywotnych“)²⁵ prema primjeru (str. 288): seljak, *čija* je kuća izgorjela (chłop, czyj dom się spalił, tj. którego dom się spalił), ali seljaci, *kojima* su kuće izgorjele (prema žena kojoj se kći udala..., u odnosu na žena čija se...). Gramatičko je pravilo objašnjeno i u Brabec et al. (1952: 33):

„Odnosna zamjenica *čiji*, *čija*, *čije* upotrebljava (se) onda, kada se odnosi na *muško čeljade u jednini*: Ispravak zadatka mora pisati onaj *učenik*, *čija* je izrada zadatka loša (= kojaga je izrada..., ili: kojemu je izrada...). Ali: *učenici*, *kojih* (ili *kojima*) je; *učenica*, *koje* (kojoj) je... Pogotovo se ne bi smjelo protezati *čiji* na neživo: Popesmo se na brijeg, *čiji* je vrh visok dvije tisuće metara; nego treba genitiv ili dativ od *koi*: popesmo se na brijeg, *kojeg* (ili *kojemu*) je vrh visok.“²⁶

²⁴ Tako i Maretić (1963: 510): „Mjesto *koi*, *koi*, *koje* govore se i riječce *gdje*, *da*, *te* (ova treća samo u južnim krajevima)“, u Florschütz (1905: 190): „Mjesto zamjenice *koi* stoje katkad veznici *da*, *te*, *gdje*“, npr. *Nema vlasti, da* (= *koi*) *nije od Boga* te u Brabec et al. (1952: 33): „Mjesto *koi* upotrebljavaju se veznici *da*, *te*, *gdje* u zavisnim rečenicama“, npr. *Nema čovjeka, da* (= *koi*) je bez pogreške.

²⁵ O nazivu, njegovu prijevodu na hrvatski jezik i kategoriji muške osobe u okviru gramatičke kategorije broja i roda u poljskom jeziku opširnije u Vidović Bolt (2011).

²⁶ Međutim, objašnjenju se dodaje i to da se „sve više upotrebljava u govoru i književnosti zamjenica *čiji* (mjesto genitiva ili dativa od *koi*) i onda, kada se odnosi na imenicu bilo kojega roda i broja; na pr. *Mati, čiji* je sin tu ležao pokopan, plakala je gorko. Nada mnom je bilo nebo, *čija* se modrina nazirala kroz lišće. U dnu slike prikazane su *planine, čiji* vrhunci dosižu do oblaka“ (Brabec et al., 1952: 33).

Navedenim dvama gramatičkim opisima prethodi Maretićeva gramatika gdje se navodi da „zamjenicu *čij* (*čiji*) u odnosnoj službi uzima Vuk samo za mušku čeljad u sing., [...]. Tako je i u Daničića [...]“, s tvrdnjom da „gdje ne može stajati *čij* (*čiji*), tamo stoji genitiv zamjenice *koji*“ (Maretić, 1963: 508). Tako je i u Florschützovu opisu (1905: 190): „Zamjenica *čiji*, *čija*, *čije* stoji mjesto genitiva *kojega* samo onda, kad se proteže na muško čeljade u jednini. *To sam kupio u trgovca, čiju (= kojega) robu svi hvale.*“

Što se tiče brojeva, iz sintaktičkoga dijela gramatike valja istaknuti pristup opisu značenja i uporabe broja *jedan* u hrvatskom jeziku. Benešić tako navodi sljedeća obilježja (str. 289):

(1) uporaba broja *jedan* u značenju ‘neki’, najčešće u narodnim pripovijetkama, npr. *jedan* – ‘neki’: Tako bio *jedan* car / bio *jedan* lovac. Krene *jedno* jutro carev sin u lov.

(2) nepotrebna uporaba *zamjenice jedan* (u književnika i novinara, posebice beogradskih) po uzoru na neodređene članove npr. u francuskom i njemačkom jeziku (*un, une*_{franc.} // *ein, eine, ein*_{njem.}), npr. Pitanje o našem narodnom jedinstvu je **jedan* problem. Izvršimo **jednu* svoju građansku dužnost.

Suvremena su jezikoslovna istraživanja u novije vrijeme usmjerena propitivanju problematike broja *jedan* u hrvatskome jeziku. Prema teorijskim promišljanjima npr. u radu J. Silića o aktualizatoru *jedan* (kao određenoga i neodređenoga člana) u hrvatskom jeziku moglo bi se zaključiti da je u navedenim dvjema Benešićevim tvrdnjama o opisu uporabe i značenja broja *jedan* došlo do miješanja kategorije broja s kategorijom pridjeva i kategorijom člana. Pritom, prema Silić (1992–1993: 408–409) *jedan* kao broj i kao pridjev imaju leksičko, a član isključivo gramatičko značenje bez leksičkoga. Tako se „članom (se) ne utvrđuje količina predmeta (dakle nije kvantifikator) ni svojstvo predmeta (dakle nije kvalifikator), nego se njime neaktualizirani jezični svijet aktualizira (dakle je aktualizator).“

Benešić, dakako, u navodu (2) nije neposredno bio na tragu određivanja gramatičkoga statusa broja *jedan* u domeni člana, već je to posredno doveo u vezu na temelju objašnjenja, po njegovu mišljenju, *nepotrebne* uporabe u jeziku u navedenim rečeničnim primjerima. Pritom se, međutim, uočava i minuciozan Benešićev pristup određivanju broja *jedan* nazivom *zamjenica* prema njegovoj funkciji.

Teorijska promišljanja o broju *jedan* u statusu člana u hrvatskom jeziku još nisu eksplicitnim dijelom suvremenih gramatičkih opisa. U njima se uglavnom navodi o tome broju u kontekstu opisa zamjenica. Tako se npr. u Barić et al. (1997: 208) ističe da broj *jedan* ima „službu neodređene zamjenice“ u zna-

čenju ‘neki’, ‘netko’, ili ‘isti’ i u značenju ‘nitko’, ‘nikakav’.²⁷ Pritom npr. i u leksikografskom opisu broja *jedan* (HER, 2002: 525) stoji, uz ostala značenja, da je on „III. *zamj.* u funkciji člana“ sa značenjem „neki, pojedini ob. poznat onome koji govori [*~an čovjek; ~ni ljudi*]“. Što se tiče starijih gramatičkih opisa, ističe se npr. da je R. Strohal u *Hrvatskoj slovnici* (1893) „dobro uočio da broj *jedan* nema množinske oblike u značenju ‘broj’, nego da ti oblici imaju značenje neodređene zamjenice“ (Tafra, 2012: 248), što je na tragu pristupu opisu službe i značenja broja *jedan* kao (neodređene) zamjenice. Indikativno je npr. da u sintaktičkom dijelu gramatike Veber (1871: 153) značenja leksema *jedan* opisuje u dijelu o sintaktičkoj uporabi neodređenih zamjenicama, od kojih je jedno od značenja upravo u navedenom značenju: „Jedan znači: [...] osobu ili stvar, koja postoji, ali pisac neće da je imenuje; ono što ntko i nekakav“, npr. U nekakva čovjeka bio *jedan* čoban., Bio *jedan* car, pa imao tri sina i jednu kćer.²⁸ Tako u sintaktičkom dijelu gramatike i Florschütz (1905: 191) tvrdi da se broj *jedan* upotrebljava kao neodređena zamjenica, npr. Bio *jedan* car pa imao *jednoga* sina. Na odnos broja i člana osvrće se Maretić (1963: 510) tvrdeći da „mnogi današnji pisci kvare jezik upotrebljavajući broj *jedan* bez ikakve potrebe prema njemačkom artikulu *ein*, franc. *un*, tal. *Uno*“, upućujući na objašnjenje pojave u njegovu *Jezičnom savjetniku*.

(3) *jedno* – ‘manje-više, oko, otprilike (uz količinu)’, npr. Pošao u pomoć sa *jedno* sto ljudi.

Riječ je o razgovornoj uporabi u hrvatskom jeziku, gdje je oblik *jedno* u službi priloga. Navedeno leksičko značenje razgovorne uporabe priloga definira se i u HER (2002: 525), npr. *jedno* dvadeset godina, *jedno* pet puta. U sintaktičkom dijelu gramatike i Florschütz (1905: 192), u bilješci, navodi da „srednji rod *jedno* označuje broj od prilike. *Bilo jedno sto ljudi*.“

(4) *jedan, jedna, jedno* uz vokativ – ‘prijekor; prijetnja; neuljudnost’, npr. rđo *jedna!* (‘lopov’).

Značenje broja *jedan* uz vokativ u sintagmatskom odnosu prema dnome primjeru u značenju je riječi za pojačavanje, gdje se iz Benešićeva opisa uporabe anticipiraju današnji suvremeni pristupi teoriji govornih činova i pragmatičkih funkcija. Prema suvremenim leksikografskim opisima tako se npr. u HER-u (2002: 525) broj *jedan* definira u značenju riječi za pojačavanje sljedećim opisom: 1. riječ za pojačavanje (npr. Magarče *jedan*, To je čudo *jedno!*), te u značenjima: 2. a. ‘koji mnogo ne vrijedi, koji je osrednji, koji nije

²⁷ Pritom se navodi da službu neodređene zamjenice ima i redni broj *drugi* kad je u značenju suprotnosti s osobnim i pokaznim zamjenicama, npr. Ako nećeš *ti*, hoće *drugi*. ili kad je u korelaciji s *jedan*, npr. *Jedni* su otišli na sjever, *drugi* na jug.

²⁸ Prema prvoj Veberovoj odrednici *jedan* znači „da neima više stvari“, npr. Bijaše u ono vrēme u Sarajevu samo *jedan* janjičar (Veber, 1871: 153).

spomena vrijedan, koji je nevažan', b. 'koji je poznat po odlikama i uvažan' (npr. *jedan* novinar, a tako piše). S obzirom na prethodno navedena Veberova značenja broja *jedan*, treća je Veberova odrednica značenja na tragu ovdje analiziranoga. Veber (1871: 153) naime tvrdi da „u korbah i kletvah dolazi *jedan* i *nijedan* bez osobita značenja, osim što jače izriče ukor“, npr. Ti ćeš, Moskovu *jedan*, platiti., Ti ćeš, zlotvore *nijedan*, glavom platiti.

Maretić (1963: 224) takvu sintaktičku uporabu ističe za primjere *nijedni*, *nijedna*, *nijedno* (u određenom obliku) „u psovanju, npr. *nijedna* vjero! nesrećo *nijedna*!“

(5) za Benešićev opis značenja uporabe broja *jedan* uz G mn. možemo zaključiti da nije primjer izričaja hrvatskoga standardnog jezika, osim eventualno u razgovornoj uporabi, npr. *Jedan* naših prijatelja (jeden z naszych przyjaciół).

Međutim, izrazit je i neupitan Benešićev gramatički prinos u okviru sintaktičkoga opisa, dan u navođenju najznačajnijih sintaktičkih obilježja glagola kao vrste riječi, tvrdnja da je zamjenica *se* čestica (partikula) u povratnih glagola (partykuła se (się) w czasownikach zwrotnych, str. 297), na što je prethodno u istraživanju upozorila i N. Pintarić.²⁹ Time je Benešić već znatno prije anticipirao suvremene pristupe problematici povratne zamjenice u povratnim glagolima.³⁰ Naime, Silić i Pranjković (2005: 40) eksplicitno zaključuju da se uz glagole „može naći *se* u ulozi čestice i u ulozi zamjenice. Njome *se* u ulozi čestice tvore povratni glagoli. U takvoj je ulozi *se* sastavni dio i morfološkoga i leksičkosemantičkoga ustrojstva glagola“, a takvi su glagoli npr. *bojati se*, *smijati se*, *nadati se*, *kajati se*, *čuditi se* i dr., a među njima nema paralelnih oblika bez *se* kao npr. *buditi se* – *buditi* (nekoga), tj. *nadati se* – **nadati* (koga). Rešetar (1922: 80) u objašnjenju morfoloških obilježja povratne zamjenice *sebe* ističe da enklitički oblik akuzativa (*se*) služi u tvorbi povratnih glagola i pasiva u hrvatskom jeziku, no u gramatičkom opisu pasiva Rešetar oblik *se* naziva povratna zamjenica.

4. ZAKLJUČAK

U provedenoj komparativnoj i usporednoj analizi utvrđeni su tipovi i vrste zamjenica i brojeva i Benešićev pristup opisu njihovih temeljnih kate-

²⁹ „Zamjenicu *se* u povratnih glagola naziva partikulom i pokazuje kako se ona može odvojiti od glagola ili može stajati odmah iza prve riječi“ (Pintarić, 2004: 111).

³⁰ Prema dosadašnjim istraživanjima Benešićeva gramatičkoga opisa kategorijalnih obilježja glagola također je utvrđena inovativnost i preciznost njegova opisa gdje ističe da u zanimljivom obliku glagola *htjeti* oblik *neću* ima dva značenja: 1. 'htjeti', 2. 'biti' (usp. Brlobaš, 2006: 139), što je utemeljeno na kontrastivnom pristupu prema poljskomu.

gorijalnih obilježja, pritom i u odnosu na suvremene gramatičke opise, kao i pojedine koji su *Gramatici* prethodili. Uočeno je izdvajanje posvojno-upitne zamjenice *čiji* u posebnu vrstu, uz ponešto razlike i u pripadnosti primjera (npr. zamjenice *isti*) određenom tipu. Podjela je vrsta brojeva u velikoj mjeri usporediva s podjelama u pojedinim gramatikama hrvatskoga jezika u 19. st. i prvoj polovici 20. st., posebno kad je riječ o umnožnim brojevima.

Kategorijalna se morfološka obilježja očituju u sklonidbenim paradigama i objašnjenjima danim u osnovnom tekstu, napomenama i oprimjenjima (npr. promišljanja o dvojini u brojeva i određenih zamjenica, razlika u izricanju glavnih brojeva uz imenice muškoga gramatičkog roda za živo i neživo u odnosu na poljski jezik i dr.).

Iako kratak sintaktički opis temeljen na osnovnim obilježjima sintakse vrsta riječi, taj je Benešićev opis prema pojedinim stavkama analize preteča suvremenim promišljanjima. Tako je posebna gramatička odlika opisa Benešićevo utemeljeno promišljenje prema kojemu ustaljenu tvrdnju o povratnoj zamjenici u povratnih glagola mijenja zaključkom da je to čestica (partikula). Neprijeporna je činjenica to što Benešić u metodološki utemeljenoj kontrastivnoj gramatici navodi eksplicitna gramatička promišljanja o broju *jedan* u domeni sintakse vrsta riječi, posebice o uporabi i značenju broja *jedan* u hrvatskom jeziku s obzirom na pitanja (ne)određenoga člana i riječi za isticanje (*jedan* uz vokativ u sintagmatskom odnosu).

Analizirana Benešićeva promišljanja o zamjenicama i brojevima potvrđuju očekivan morfološki, ali i važan sintaktički prinos gramatičkomu opisu hrvatskoga jezika, koji bi zacijelo bio još i veći da su i morfološka i sintaktička obilježja vrsta riječi mogla biti metodološki opširno i detaljno opisana u aneksnoj, kontrastivnoj i didaktički utemeljenoj metodologiji autorova gramatičkog opisa.

Na temelju analize Benešićeva gramatičkoga opisa zamjenica i brojeva u morfološkom i sintaktičkom dijelu gramatike potvrđuje se autorov kontrastivni pristup jezičnim činjenicama u hrvatskom jeziku u odnosu na poljski jezik te posebice autorov prinos u promišljanju gramatičkoga opisa kao smjernice prema suvremenim jezikoslovnim načelima gramatičkoga opisa hrvatskoga jezika.

Izvor

- Benešić, J. (1939). *Gramatyka języka chorwackiego czyli serbskiego*. Warszawa: Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska“.

Literatura

- Andrić, N. (1939). „Benešićeva „Hrvatska gramatika“ za Poljake“. *Obzor*, br. 227 (4. 10.), str. 2.
- Anić, V. (1998). *Rječnik hrvatskoga jezika. Treće, prošireno izdanje*. Zagreb: Novi Liber.
- Babukić, V. (1854). *Ilirska slovnica*. Zagreb: Brzotiskom nar. tiskarnice Dra. Ljudevita Gaja. [Pretisak: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb. 2014.]
- Barić, E. et al. (1997). *Hrvatska gramatika. II. promijenjeno izdanje*. Zagreb: Školska knjiga.
- Benešić, J. (1949). *Hrvatsko-poljski rječnik*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.
- Brabec, I. & Hraste, M. & Živković, S. (1952). *Gramatika hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Izdavačko poduzeće „Školska knjiga“.
- Bratulić, J. (1993). „Julije Benešić (1883–1957)“, u: Crnković, G. (ur.) *Portreti hrvatskih jezikoslovaca*. Zagreb: Hrvatski radio, str. 199–206.
- Brlobaš, Ž. (2006). „Opis glagola u Benešićevoj *Gramatici*“, u: Batorović, M. & Samardžija, M. (ur.) *Dani Julija Benešića. Zbornik radova II*. Ilok: Muzej grada Iloka, str. 135–148.
- Florschütz, J. (1905). *Gramatika hrvatskoga jezika za ženski licej, preporandije i više pučke škole*. Zagreb: Kralj. hrv.-slav.-dalm. zemaljska vlada.
- HER – *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. (2002). Zagreb: Novi Liber.
- Maretić, T. (1963). *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika. Treće, nepromijenjeno izdanje*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Mažuranić, A. (1839). *Temelji ilirskoga i latinskoga jezika za početnike*. Zagreb: Tiskom k. pr. nar. ilir. tiskarne Dra. Ljudevita Gaja.
- Paździerski, L. (2004). *Julije Benešić i Poljaci*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Pintarić, N. (2004). „Benešićeva hrvatska gramatika za Poljake“, u: Selak, A. (ur.) *Dani Julija Benešića. Zbornik radova I*. Zagreb: Pergamena – Muzej grada Iloka, str. 105–112.
- Pranjković, I. (2001). „O Juliju Benešiću kao jezikoslovcu“. *Godišnjak Matice hrvatske Vinkovci*, br. 18, str. 189–194.
- Pranjković, I. (2013). *Gramatička značenja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- RHJ – *Rječnik hrvatskoga jezika*. (2000). Gl. ur. Šonje, J. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Školska knjiga.
- Silić, J. (1992–1993). Aktualizator *jedan* u hrvatskom jeziku (uvodna razmišljanja), *Filologija*, br. 20–21, str. 403–411.

- Silić, J. & Pranjković, I. (2005). *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Starčević, Š. (1812). *Nova ričoslovica ilirička*. Tarst: Slovima Gaspara Weis. [Pretisak: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb. 2002.]
- Tafra, B. (2000). „Morfološka obilježja brojevnih riječi“, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, br. 26, str. 261–275.
- Tafra, B. (2012). *Prinosi povijesti hrvatskoga jezikoslovlja*. Zagreb: Hrvatski studiji.
- Veber [Tkalčević], A. (1871). *Slovnica hèrvatska za srednja učilišta*. Zagreb: Troškom spisateljjevim.
- Vidović Bolt, I. (2011). *Fleksija. pl : promjenjive vrste riječi u poljskom jeziku*. Zagreb: FF press.
- Znika, M. (2004). „Zabilješke uz Benešićev leksikografski i gramatičarski rad“, u: Selak, A. (ur.) *Dani Julija Benešića. Zbornik radova I*. Zagreb: Pergamena – Muzej grada Iloka, str. 121–125.

Željka BRLOBAŠ

A GRAMMATICAL DESCRIPTION OF PRONOUNS AND NUMBERS IN JULIJE BENEŠIĆ'S CROATIAN GRAMMAR

Among the linguistic heritage of Julije Benešić, a significant place is held by his grammar of the Croatian language (*Gramatyka języka chorwackiego czyli serbskiego*, 1939), which encompasses the morphology of parts of speech with brief references to word formation and particular syntactic characteristics. This paper inquires into Benešić's approach to the grammatical description of pronouns and numbers as parts of speech. The division between pronouns and numbers is analysed within the framework of the author's grammatical, morphological, and syntactic description; which of the corresponding categorial characteristics the author notes is also analysed. Selected examples are also analysed, which serve in the grammatical explanation of linguistic facts (e.g. *ta dva brata, ova dva čovjeka, ove tri sestre, svađa dvije/dviju žena, otac dvoje/*dvoga djece, nas/mi dvojica*, etc.). The goal of this research is to use the grammatical description of pronouns and numbers to show the following: a) the author's contrastive approach to linguistic facts in Croatian as compared to Polish; b) the author's contribution to grammatical description as a guideline towards modern principles of grammatical description in the Croatian language.

Key words: *Croatian language, pronouns, numbers*, *Gramatyka języka chorwackiego czyli serbskiego* (1939), *Julije Benešić*

Stručni rad

811.163.4'373.45:811.112.2(497.6)

Belma POLIĆ (Zenica)

Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici

belma.polic@unze.ba

RODNA INTEGRACIJA GERMANIZAMA U BOSANSKOJ FRAZEOLOGIJI

Germanizmi koji su predmet ovog rada su sastavnice idiomatskih izraza, a preuzeti su sa onlajn portala u regiji. Njihovo porijeklo je provjereno u Rječniku germanizama i austrijacizama u bosanskom jeziku autora Memića. U radu se tretira rodna integrisanost u bosanskom jeziku, te značenje idiomatskog izraza, a provjereno je i da li postoji ekvivalent u njemačkog jeziku, na osnovu čega bi se moglo govoriti o eventualnom preuzimanju idiomatskog izraza iz njemačkog jezika, a ne samo imenice. Idiomatske izraze, koji su predmet ovog istraživanja, Zgusta (1991: 137) definiše kao „leksikalizirane fraze“ koje uvijek imaju figurativna značenja. U ovom radu ekscerpirano je 28 idiomatskih izraza koji kao svoju sastavnicu sadrže germanizam. Navodi se onlajn portal koji potvrđuje upotrebu navedenog izraza. Također se navodi porijeklo germanizma, njegovo značenje, te rodna integracija u bosanskom jeziku. Na kraju se navodi, ukoliko postoji, ekvivalent u njemačkom jeziku. Potvrda da li navedeni idiomatski izraz postoji u njemačkom jeziku je potražena u njemačkom Univerzalnom riječniku redakcije Duden (1989) i onlajn izdanju rječnika Duden.

Ključne riječi: *germanizam, idiomatski izraz, ekvivalencija, rodna integracija, frazeologija*

GERMANIZMI

Germanizmi su prema Babiću (1990: 214–223) „sve što u domaćem jeziku potječe neposredno ili posredno iz njemačkog jezika“. Međutim, on naglašava da njemačke posuđenice treba klasificirati u odnosu na: pravo porijeklo, vrijeme preuzimanja, stepen adaptacije, te status posuđenice u standardnom jeziku. Autorice Matulina i Ćoralić (2018: 10) nude sljedeću definiciju germanizma prema kojoj je „germanizam riječ, izraz ili konstrukcija svojstvena njemačkom jeziku ili pak načinjena prema njemu.“

Najčešće se posuđuju imenice, pa one u skladu s tim čine najveći postotak germanizama, s tim da se prilagode bosanskom jezičkom sistemu, te preuzimaju nastavke imenica u bosanskome jeziku.

Dragičević (2005: 70–72) spominje i hibridne i neizravne posuđenice. Radi se o složenicama koje se sastoje od dvije riječi, od kojih je jedna riječ iz bosanskog, a druga je posuđenica, što je rijetkost kod posuđenica koje su došle u bosanski jezik iz njemačkog jezika.

Što se tiče rodne integracije imenica, oba jezika, njemački kao i bosanski, poznaju sva tri roda, koji se u njemačkom jeziku označavaju određenim ili neodređenim članom. Najveći broj imeničkih posuđenica iz njemačkog jezika u bosanskom javljaju se u muškom ili ženskom rodu.

GERMANIZMI U BOSANSKOJ FRAZELOGIJI

Germanizmi koji su predmet ovog rada su sastavnice idiomatskih izraza, a preuzeti su sa onlajn portala u regiji. Njihovo porijeklo je provjereno u Rječniku germanizama i austrijacizama u bosanskom jeziku autora Memića. U radu se tretira rodna integrisanost u bosanskom jeziku, te značenje idiomatskog izraza, a provjereno je i da li postoji ekvivalent u njemačkom jeziku, na osnovu čega bi se moglo govoriti o eventualnom preuzimanju idiomatskog izraza iz njemačkog jezika, a ne samo imenice. Idiomatske izraze, koji su predmet ovog istraživanja, Zgusta (1991: 137) definira „kao leksikalizirane fraze“ koje uvijek imaju figurativna značenja.

U ovom radu ekscerpirano je 28 idiomatskih izraza koji kao svoju sastavnicu sadrže germanizam. Navodi se onlajn portal koji potvrđuje upotrebu navedenog izraza. Također se navodi porijeklo germanizma, njegovo značenje, te rodna integracija u bosanskom jeziku. Na kraju se navodi, ukoliko postoji, ekvivalent u njemačkom jeziku. Potvrda da li navedeni idiomatski izraz postoji u njemačkom jeziku je potražena u njemačkom Univerzalnom riječniku redakcije Duden (1989) i onlajn izdanju rječnika Duden.

ANALIZA IDIOMATSKIH IZRAZA SA GERMANIZMOM KAO SASTAVNICOM

*plaćati ceh*¹

Germanizam *ceh* u bosanskom se jeziku koristi uglavnom unutar idiomatskog izraza „platiti ceh“ u žargonu, sa značenjem: „pretrpjeti gubitak,

¹ Dostupno na: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/ko-ce-platiti-ceh/090519022>, preuzeto 25. 11. 2020.

snositi posljedice ili troškove, nastradati“ (usp. Halilović, Palić, Šehović, 2010: 105).

U njemačkom jeziku riječ glasi *die Zeche*² (ž. rod) sa značenjem „račun za konzumirano jelo i piće u restoranu“. Riječ se prema Dudenovim podacima pojavljuje više od jedanput unutar milion jezičkih oblika Dudenovog korpusa, koji bilježi više od pet milijardi jezičkih oblika. Srednjovjekovni standardni njemački jezik bilježi oblik *zech(e)*, nastalo od participa starostandardnog njemačkog *gizeh*. Pretpostavlja se da je posuđeno u periodu kada je nastavak „-e“, kojim se označavaju imenice ženskog roda u njemačkom jeziku, bio fakultativan, dakle kao *zech*, gdje se integrisalo kao jednosložna imenica muškog roda.

Njemački jezik bilježi i idiomatski izraz *die Zeche (be)zahlen*³ kojemu je ekvivalent bosanski idiomatski izraz *plaćati ceh* sa značenjem „snositi posljedice, pretrpjeti gubitak“ (Matešić, 1982: 52).

Vjerujem da dijelim i vaše strahove kad pomišljam **da će ceh platiti** ovi drugi, to jest mi. Jer, moćni Amerikanci i Evropljani već su nam više puta otvoreno skretali pažnju na to da smo te koji nas stranputicom vode uvijek u stvari birali mi sami. Pa stoga i treba da snosimo posljedice svog sopstvenog izbora. (klix.ba)

Strommarkt: **Die Zeche bezahlen**⁴ die Kleinen.

*prljavi veš (istresati)*⁵

Imenica *Wäsche* je nastala od srednjostandardne njemačke riječi *wesche* te starostandardne njemačke *wesca*. Datira iz 11. stoljeća. Riječ se prema Dudenovim podacima pojavljuje više od jedanput unutar milion jezičkih oblika Dudenovog korpusa, koji bilježi više od pet milijardi jezičkih oblika.⁶

Germanizam *veš* sa značenjem: „odjeća i dr. tkanine koje se koriste u kućanstvu; donji dijelovi odjeće“ (Halilović, Palić, Šehović, 2010: 1429). Riječ *veš* upotrebljava se i kao oznaka za odjevne predmete koji dolaze na gole dijelove tijela, ali i kao skupni naziv za odjeću. Idiomatski izraz *istresati prljavi veš* se koristi kada neko otvoreno govori o greškama drugih ljudi ili kada u svađi javno iznosi intimne stvari protivnika (Matešić, 1982: 737).

U njemačkom jeziku riječ *Wäsche*, sa istim značenjem kao u bosanskom jeziku, je imenica ženskog roda sa nastavkom „-e“, dok je integrisana u bosanskom jeziku bez nastavka, kao jednosložna imenica muškoga roda.

² Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Zeche>, preuzeto 25. 11. 2020.

³ Dostupno na: https://www.redensarten-index.de/suche.php?suchbegriff=Zeche&bool=relevanz&gawoe=an&sp0=rart_ou&sp1=rart_varianten_ou, preuzeto 25. 11. 2020.

⁴ Dostupno na: <https://www.handelszeitung.ch/unternehmen/strommarkt-die-zeche-bezahlen-die-kleinen>, preuzeto 25. 11. 2020.

⁵ Dostupno na: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/prljavi-ves-sda-nakon-efendicevog-snimka-dva-su-potencijalna-scenarija/200229010>, preuzeto 25. 11. 2020.

⁶ Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Waesche>, preuzeto 25. 11. 2020.

Njemački jezik, također, bilježi idiomatski izraz sa sastavnicom *Wäsche* i semantički potpunom ekvivalencijom u odnosu na bosanski idiomatski izraz, dok se strukturno može govoriti o parcijalnoj ekvivalenciji. Naime, njemački idiomatski izraz glasi: *schmutzige Wäsche waschen* („prati prljavi veš“), dok se u bosanskom jeziku koristi glagol *istresati*. Izraz je potvrđen još u 19. stoljeću. Bismarck, njemački državnik (19. stoljeće), je u jednom svom političkom govoru izjavio: *Carstvo je previše mlado, želimo da naš veš pere-mo (istresamo) u četiri oka*.⁷

AFERA „ASIM“ **Prljavi veš** SDA! Nakon Efendićevog snimka dva su potencijalna scenarija. (klix.ba)

Giftleien und ein Umweltskandal: Im Schlierbacher Theater **wird schmutzige Wäsche gewaschen**⁸

Im neuen Dreiakter der Theatergruppe Schlierbach stinkt es gewaltig. Eine Krisensitzung soll das Problem lösen.

*ravna kao šperploča*⁹

Njemačka riječ *Sperrholzplatte* preuzeta je kao *šperploča*. Riječ se prema Dudenovim podacima pojavljuje više od jedanput unutar milion jezičkih oblika Dudenovog korpusa, koji bilježi više od pet milijardi jezičkih oblika. Nastala je u 19. stoljeću kada se u današnjoj Saveznoj pokrajini Thüringen otvorila prva fabrika koja je proizvodila šperploču. Unutar riječi *Sperrholzplatte* je i riječ *Platte*, koja je u njemački jezik došla preko francuskog i latinskog jezika. U njemačkom jeziku se radi o složenici ženskog roda sa nastavkom „-e“, koja se integrisala u bosanskom jeziku, također, kao imenica ženskog roda, s tim da je adaptirana u skladu sa nastavcima imenica ženskog roda, te je nastavak „-e“ zamijenjen nastavkom „-a“.¹⁰

Njemački jezik ne bilježi idiomatske izraze sa sastavnicom *šperploča*, u kojima se žena koja ima vrlo male grudi poredi sa ravnom šperpločom.

...bolja nego kad sam bila cura (a tad sam **bila ko šperploča ravna**). S drugim djetetom još nisam došla na „normalu“. Još uvijek imam nekih 3–4 kg viška (forum.roda.hr)

⁷ Dostupno na:

https://www.redensarten-index.de/suche.php?suchbegriff=~schmutzige%20Waesche%20waschen&bool=relevanz&sp0=rart_ou, preuzeto 25. 11. 2020.

⁸ Dostupno na: <https://www.luzernerzeitung.ch/zentralschweiz/luzern/giftleien-und-ein-umweltskandal-im-schlierbacher-theater-wird-schmutzige-waesche-gewaschen-ld.1170208>, preuzeto 25. 11. 2020.

⁹ Dostupno na: <http://forum.roda.hr/threads/64580-Kada-vam-se-nakon-poroda-izravnao-trbuh/page2>, preuzeto 25. 11. 2020.

¹⁰ Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Sperrholz>, preuzeto 25. 11. 2020.

*voljeti binu*¹¹

Njemačka riječ *bina* sa značenjem „uređen i posebno opremljen prostor u pozorištu gdje se izvode predstave“ (Halilović, Palić, Šehović, 2010: 67), u bosanskom je jeziku odomaćena u onoj mjeri u kojoj se uz domaću sinonimnu riječ pozornica, u istom značenju, upotrebljava ravnopravno. Idiomaticki izraz *voljeti binu* se koristi kada za nekoga želimo da kažemo da mu javni nastupi (javni život) prčinjavaju zadovoljstvo. Radi se o njemačkoj imenici ženskog roda, koja je integrisana u bosanskom jeziku kao imenica ženskog roda, s tim da je nastavak prilagođen morfološkom sistemu bosanskoga jezika.

Riječ bilježi svoje porijeklo iz srednjostandardnog njemačkog *bün*, *büne*, srednjodonjeg njemačkog *bone*. Pretpostavlja se da je riječ posuđena u 13. stoljeću. No, daljnje porijeklo je nejasno, ali vjerovatno je i historijski povezana s riječi *Boden* (*pod*).¹²

Što se tiče upotrebe riječi *Bühne*, ona se pojavljuje više od 100 puta unutar milion jezičkih oblika Dudenovog korpusa, koji bilježi više od pet milijardi jezičkih oblika, pa možemo zaključiti da se radi o vrlo frekventnoj imenici u njemačkom jeziku.

Njemački jezik broji više idiomatickih izraza sa sastavnicom *bina*, ali se radi i strukturno i semantički o sasvim drugim idiomatickim izrazima u odnosu na *voljeti binu*. Npr. *etwas über die Bühne bringen* („nešto realizirati“, doslovno: nešto dovesti preko bine); *über die Bühne gehen* („nešto se odvija na određen način“, doslovno: ići preko bine); *von der Bühne verschwinden* („nestati iz javnog života“, doslovno: nestati sa bine).

On voli binu, voli da bude viđen, ali ga veseli ono što sada radi sa svojim bendom. Išlo mu je, međutim, na živce što su ga **stalno vezivali za „Magazin“** što je i normalno. (telegraf.rs)

*izgledati kao apoteka*¹³

Njemačka riječ *apoteka* primjer je germanizma koji je u našem jeziku gotovo u potpunosti zamijenio domaću riječ *ljekarna*. Značenje je „mjesto za spravljanje i prodaju lijekova“. Riječ se pojavljuje više od 10 puta unutar milion jezičkih oblika Dudenovog korpusa.¹⁴

¹¹ Dostupno na:

<https://www.telegraf.rs/jetset/1602717-grupa-magazin-nikad-nismo-bili-zvezde-toga-ima-u-americi-foto-video>, preuzeto 25. 11. 2020.

¹² Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Buehne>, preuzeto 25. 11. 2020.

¹³ Dostupno na: <http://rs.n1info.com/Vesti/a593586/comments/Skupstina-kao-apoteka-uoci-sednice.html>, preuzeto 25. 11. 2020.

¹⁴ Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Apotheke>, preuzeto 25. 11. 2020.

Imenica se pojavljuje unutar srednjostandardnog njemačkog apoteke. Posuđenica datira iz 13. stoljeća od srednjolatinske riječi *apothēca*, koja vuče porijeklo od grčkog izraza *ἀποθήκη* (*apothēkē*) sa značenjem: spremište, skladištenje, logor.

Njemački jezik ne bilježi idiomatski izraz sa komponentom *apoteka*. U bosanskom jeziku izraz *izgledati kao apoteka* se koristi kada se želi reći da je nešto izrazito čisto.

Skupština **kao apoteka** uoči sednice u utorak

Skupština Srbije priprema se za sutrašnje zasjedanje, prvo od kada je uvedeno vanredno stanje zbog pandemije korona virusa. Kako javlja reporter N1, unutrašnjost Skupštine **izgleda kao apoteka**. (rs.n1info.com)

*imati krompir (na čarapi)*¹⁵

Riječ *krompir* je nastala od već zastarjele imenice *die Grundbirne* (kruška koja je u zemlji). Njena upotreba prema podacima u Dudenovom rječniku je neznatna.¹⁶ U njemačkom jeziku se danas koristi sinonim *die Kartoffel*, koji je u njemački jezik došao iz latinskog jezika.

Što se tiče integracije genusa, može se konstatirati da se i kod ovog primjera imenica ženskog roda sa nastavkom „-e“ adaptira kao imenica muškog roda bez nastavka.

Idiomatski izraz *imati krompir* se koristi kada neko ima rupu na čarapi, pa vire prsti na stopalima. Njemačka frazeologija ne bilježi niti jedan idiomatski izraz koji se može dovesti u vezu sa bosanskim izrazom sa prenesenim značenjem.

Kad kreneš u goste, a primijetiš **‘krompir’ na čarapi** (radiosarajevo.ba) *praviti kikseve*¹⁷

Riječ *der Kick* u njemačkom jeziku znači propust, a može i da znači pogrešan udarac, omaška slabost. Posuđena je iz engleskog jezika od riječi *kick*. Isto značenje ima i u bosanskom jeziku, u koji je preuzeta kao imenica muškog roda *kiks*. Pretpostavlja se da je preuzet genitivni oblik riječi *der Kick* (des Kicks) ili oblik množine *die Kicks*. Riječ se pojavljuje više od jedanput unutar milion jezičkih oblika Dudenovog korpusa.¹⁸

¹⁵ Dostupno na: <https://radiosarajevo.ba/amp/magazin/forwardusa/kad-krenes-u-goste-a-primijetis-krompir-na-carapi/180807>, preuzeto 25. 11. 2020.

¹⁶ Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Grundbirne>, preuzeto 25. 11. 2020.

¹⁷ Dostupno na: <https://sportsport.ba/fudbal/kakvi-su-to-navijaci-pogledajte-kako-je-karius-docekan-na-anfieldu/286006>, preuzeto 25. 11. 2020.

¹⁸ Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Kick>, preuzeto 25. 11. 2020.

Idiomatski izraz *praviti kikseve* nema svoj ekvivalent u njemačkom jeziku, pa se pretpostavlja da je nastao u bosanskom jeziku, pri čemu je germanizam, koji je sastavni dio bosanskog standardnog jezika, poslužio kao njegova obavezna sastavnica.

Sve je počelo od onih kardinalnih grešaka u finalu Lige prvaka protiv Real Madrida, nakon čega **je pravio kikseve** i u nekim pripremim duelima za novu sezonu. (sportsport.ba)

*dati nekom korpu/dobiti korpu*¹⁹

Izraz se bilježi od 9. stoljeća. U srednjostandardnom njemačkom imenica ima oblik *korp*, dok u starostandardnom njemačkom ima oblike *korb*, *korf*. Potječe od latinskog ekvivalenta *corbis*. Kada govorimo o njenoj frekventnosti, možemo da konstatiramo da se riječ pojavljuje više od 10 puta unutar milion jezičkih oblika Dudenovog korpusa.²⁰

Zanimljivo je da je riječ integrisana u bosanskom jeziku kao imenica ženskoga roda.

Idiomatski izraz *dobiti korpu* (usp. Matešić, 1982: 263) u njemačkom jeziku tačno u tom obliku i sa značenjem „biti odbijen“ datira još iz 17. stoljeća, kada su se momci udvarali djevojkama ispod prozora. Djevojke bi spuštale korpu, a onaj koji bi dobio korpu sa nedovoljno čvrstim dnom je bivao odbijen i ismijan od drugih ljudi. Postoji i izvor iz 17. stoljeća koji glasi: „Ako želiš da se oženiš, a nemaš novca, onda bolje ostani kod kuće, jer ćeš biti ismijan od ljudi, a umjesto mlade, dobit ćeš korpu“.²¹

U Sočiju je lista kandidata za ustavnu komisiju predata izaslaniku UN-a Staffanu de Misturi kao prijedlog nad kojim on ima diskreciono pravo brisanja i dopisivanja. Dan prije sastanka četvorke u Istanbulu, Staffan de Mistura **dobio je „korpu“** od režima u Damasku glede UN kandidata za ustavotvornu komisiju, odnosno bilo kakve uloge UN-a u njihovom izboru. (stav.ba)

Bei Date abgeblitzt

BRITNEY SPEARS ERHIELT EINEN KORB²²

¹⁹ Dostupno na: <https://stav.ba/korak-naprijed-u-strahu-od-novog-izbjeglickog-vala/>, preuzeto 25. 11. 2020.

²⁰ Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Korb>, preuzeto 25. 11. 2020.

²¹ Dostupno na: https://www.redensarten-index.de/suche.php?suchbegriff=Korb&bool=relevanz&gawoe=an&sp0=rart_ou&sp1=rart_varianten_ou, preuzeto 25. 11. 2020.

²² Dostupno na: <https://www.sat1.de/news/entertainment/britney-spears-erhielt-einen-korb-102907>, preuzeto 25. 11. 2020.

Megastars wie Britney Spears sind vor enttäuschenden Dates nicht gefeit. Sie erhielt unlängst eine Abfuhr.

*biti peh*²³/*imati peh*²⁴

Riječ *das Pech* znači „smola, nezgoda“. U njemačkom jeziku se radi o imenici srednjeg roda, a integrisana je u bosanski jezik kao imenica muškoga roda.

Imenica dolazi još iz perioda starovisokonjemačkog kada je glasila *pech/bech*, u istom obliku se javlja i u njemačkom jeziku koji se koristio u srednjem vijeku. Kada govorimo o njenoj frekventnosti, možemo da konstatiramo da se riječ pojavljuje više od deset puta unutar milion jezičkih oblika Dudenovog korpusa.²⁵

Idiomatski izraz *biti peh* sa značenjem „biti loše sreće“ ima svoj značenjski ekvivalent, ali je struktura drugačija. U njemačkom jeziku se koristi *Pechvogel sein*. Dakle, koristi se složenica koja pored imenice *peh* ima i imenicu *Vogel* (ptica). Idiomatski izraz aludira na *peh/smolu* koja je ljepljiva, a u srednjem vijeku se *peh* koristio u lovu na ptice. Naime, smola bi se zalijepila za grančice, na koje bi se zalijepile ptice. Kao idiomatski izraz (da je neko ptica koja se zalijepila na *peh*) se u njemačkom jeziku koristi od 18. vijeka među studentima koji su navedeni izraz koristili kada bi bili neuspješni na ispitima.²⁶

ŽIVOT MU JE BIO PEH ZA PEHOM Poginuo medvjedić: Srećko nastradao prilagođavajući se životu u divljini. (jutarnji.hr)

Dieser Waldkauz **war ein Pechvogel!**

Die Tiergeschichten der Leser-Reporter²⁷

*Bili smo nedovoljno dobri čim nismo uspjeli dati gol. Fudbal se igra za golove. Protivnik je dao gol iz nemoguće situacije, čestitam Đuriću koji je to ostvario. **Mi smo imali peh** da jedini igrač u ligi koji može takav gol zabiti igra u Radniku i to je uradio danas. Možemo se samo na sebe žaliti, teren je takav kakav jeste, protivnik je igrao*

²³ Dostupno na:

<https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/zivot-mu-je-bio-peh-za-pehom-poginuo-medvjedic-srecko-nastradao-prilagodavajuci-se-zivotu-u-divljini-1352889>, preuzeto 27. 11. 2020.

²⁴ Dostupno na:

<https://fkzeljeznicar.ba/osim-bili-smo-nedovoljno-dobri-cim-nismo-dali-gol/36054/>, preuzeto 27. 11. 2020.

²⁵ Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Pech>, preuzeto 27. 11. 2020.

²⁶ Dostupno na: https://www.redensarten-index.de/suche.php?suchbegriff=Pech&bool=relevant&gawoe=an&sp0=rart_ou&sp1=rart_varianden_ou, preuzeto 27. 11. 2020.

²⁷ Dostupno na: <https://www.bild.de/news/leserreporter/1414-tiergeschichten/dieser-waldkauz-war-ein-pechvogel-35679694.bild.html>, preuzeto 27. 11. 2020.

korektno, suđenje osim jedne situacije u prvom dijelu gdje smo oštećeni je korektno. Uglavnom do nas je, kazao je Osim. (fk.zeljeznica.ba)

Kölner Stadt-AnzeigerPräsident **hatte wieder Pech** mit der Brille

Präsident hatte wieder Pech mit der Brille²⁸

*zvati rundu*²⁹

Riječ *runda* jeste „runda prilikom naručivanja pića kada se izađe napolje“ (Matulina i Ćoralić, 2018: 296). Preuzeta je iz njemačkog jezika kao *die Runde*, koja je ženskog roda, a integrisana je u bosanski jezik, također, kao imenica ženskog roda, tako što se dodao nastavak „-a“, tipičan za imenice ženskog roda.

Imenica *die Runde* potječe iz njemačkog jezika koji se koristio u srednjem vijeku sa značenjem „krug“. Što se tiče frekventnosti ove imenice, može se reći da se riječ pojavljuje više od deset puta unutar više od milion jezičkih oblika u sklopu Dudenovog korpusa.³⁰

Idiomatski izraz *zvati rundu* sa značenjem „častiti nekog pićem“ ima svoj ekvivalent u njemačkom jeziku, gdje se pojavljuju varijante ovog primjera u kojim se mijenja glagol *eine Runde schmeißen/ausgeben/geben/spenden*.

RUSKI RULET

Rus **zvao rundu** samo Englezima (glas-slavonije.hr)

Kreis Soest – Eigentlich ist es nichts Besonderes, wenn im Büro Süßigkeiten liegen, weil jemand **eine Runde geschmissen hat**. In diesem Fall stammen die Süßigkeiten jedoch von Kindern. Sie sind ein Dankeschön an die Mitarbeiter des Gesundheitsamtes des Kreises Soest, die momentan Nervennahrung wohl bestens gebrauchen können.³¹

*izgledati kao štala*³²

Riječ je nastala u 8. stoljeću. Prvi oblik koji je zabilježen jeste german-ski *stalla-*, zatim starostandardni njemački *stal*, a isti je oblik zabilježen i u vrijeme srednjostandardnog njemačkog. Riječ je jednosložna imenica muškog roda, *der Stall*, a integrisana je u bosanskom jeziku kao dvosložna imenica ženskoga roda, dok je značenje preuzeto: „zatvorena prostorija u kojoj boravi

²⁸ Dostupno na:

<https://www.ksta.de/praesident-hatte-wieder-pech-mit-der-brille-13719876?cb=1606478232321>, preuzeto 27. 11. 2020.

²⁹ Dostupno na: <http://www.glas-slavonije.hr/369185/6/Rus-zvao-rundu-samo-Englezima>, preuzeto 30. 11. 2020.

³⁰ Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Runde>, preuzeto 30. 11. 2020.

³¹ Dostupno na: <https://www.24vest.de/nrw/corona-im-kreis-soest-quarantaene-kinder-danken-gesundheitsamt-coronavirus-dankeschoen-90082192.html>, preuzeto 30. 11. 2020.

³² Dostupno na: <https://admin.kodex.me/clanak/115050/ova-kuca-izgleda-kao-stala-ali-biste-rado-zivjeli-u-njoj-pogledajte-i-zasto-video>, preuzeto 30. 11. 2020.

stoka“. Riječ se koristi više od deset puta unutar više od milion jezičkih oblika Dudenovog korpusa.³³

Izraz sa prenesenim značenjem u kom se aludira na neko prljavo i neuredno mjesto ne postoji u tom obliku i sa navedenim značenjem u njemačkom jeziku. Postoji sličan idiomatski izraz, *den Stall ausmisten* (očistiti štalu), u smislu da se nešto što nije kako treba dovede u red.

Ova kuća **izgleda kao štala**, ali biste rado živjeli u njoj... Pogledajte i zašto! (VIDEO) Kada su Karlos Alonso i njegova sestra Kamino tražili kuću za njihovu veliku porodicu, naišli na napuštenu štalu u ruralnoj Španiji. (admin.kodex.me)

*dati nečemu štih*³⁴

Imenica *štih* se u bosanskom jeziku integrisala kao jednosložna imenica muškog roda, baš kao što je slučaj i sa njemačkim jezikom iz kojeg je posuđena. U bosanskom jeziku imenica ima apstraktno značenje „prepoznatljiva osobina mentaliteta, estetike i sl. (usp. Matulina i Ćoralić, 2018: 306).

U njemačkom jeziku imenica *der Stich* ima 14 značenja, a sva značenja su na neki način povezana sa glagolom *stechen* („ubosti, ubadati“): ubod, bol, rana. Riječ se pojavljuje više od deset puta unutar više od milion jezičkih oblika Dudenovog korpusa. Idiomatski izrazi sa sličnom strukturom kao u bosanskom jeziku i značenjem (dati nečemu prepoznatljivu osobinu, estetsku vrijednost) se ne pojavljuju u njemačkoj frazeologiji.³⁵

Mladi par za svoj je novi dom odabrao stan u staroj zgradi u središtu Göteborga. Odlučili su ga sami urediti te su ga ispunili kombinacijom starog i novog namještaja, što je interijeru dalo poseban štih. Odmah s ulaznih vrata pogled vodi prema dnevnoj zoni, otvorenom prostoru u kojem se nalaze boravak, blagovanje i kuhinja. (indizajn.rtl.hr)

*imati (svoj) štek*³⁶

Riječ *štek* je nastala na osnovu indogermanskog glagola **steig-*, pojavljuje se u starostandardnom njemačkom jeziku kao *steccen* i *stecchēn*. Ukoliko u Dudenovom onlajn rječniku pretražujemo riječ *štek*, Duden nas upućuje na glagol *stecken* koji znači „nešto pričvrstiti, ubosti, uvesti, spremiti i sl.“. Dakle, imenica **der Steck* nije prisutna.³⁷

³³ Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Stall>, preuzeto 30. 11. 2020.

³⁴ Dostupno na: <https://indizajn.rtl.hr/inspiracija/dizajnerski-prostori/opusteno-i-ugodno-savrsen-stan-od-55-cetvornih-metara/>, preuzeto 30. 11. 2020.

³⁵ Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Stich>, preuzeto 30. 11. 2020.

³⁶ Dostupno na: <http://mondo.ba/Sport/Fudbal/a848563/Nemanja-Miletic-za-MONDO-Od-barikada-do-ispunjenja-sna.html>, preuzeto 30. 11. 2020.

³⁷ Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/stecken>, preuzeto 30. 11. 2020.

Imenica *štek* u bosanskom jeziku se integrisala tako što je preuzeta osnovna glagola *stecken*, koja je substantivizirana. Nastala je jednosložna imenica muškog roda sa značenjem „zaliha, spremište“, koje se oslanja na jedno od značenja navedenog njemačkog glagola.

Idiomatski izraz *imati (svoj) štek* koji rabimo kada želimo reći da neko ima mjesto u kom nešto, uglavnom novac, krije od drugih. S obzirom da se neke njemačke riječi (npr. *klipp* u *klipp und klar*) mogu pojaviti isključivo i samo kao unikalne komponente unutar idiomatskih izraza, pretražen je onlajn rječnik njemačkih idiomatskih izraza/fraza, kako bi se provjerilo da li se potencijalna imenica **der Steck* javlja u navedenom obliku unutar izraza sa prenesenim značenjem. Nažalost, navedeni rječnik ne bilježi niti jedan primjer u kojem se pojavljuje navedena imenica.

Baba je ceo život s nama i kada nam je bilo najteže, kada smo bilo bez novca, ona je znala da se snađe. Imala je svoj štek i davala mi za trening. Hvala joj na svemu, ona je broj jedan u mom životu. (mondo.ba)

*gutati knedle*³⁸

Knedla je germanizam koji je preuzet i integrisan u bosanski jezik, pri čemu je njemačka imenica muškog roda *der Knödel* integrisana kao imenica ženskoga roda sa istim značenjem „loptasto jelo od brašna i jaja“ (Matulina i Ćoralić, 2018: 281).

Der Knödel je imenica muškog roda koja se najviše koristi u južnom dijelu Njemačke i u Austriji. Porijeklo vuče od srednjovjekovne njemačke riječi *knödel* koja je deminutiv od riječi *knode*, *knote* (čvor). Riječ se pojavljuje više od jednom unutar više od milion jezičkih oblika Dudenovog korpusa.³⁹

Idiomatski izraz *gutati knedle* (usp. Matešić, 1982: 244) ima svoj ekvivalent u njemačkom jeziku sa imenicom *knedla* (*Knödel*) ili njenim sinonimom *Kloß- einen Knödel/Kloß im Hals haben*. Odnosi se na knedlu u grlu nekog glumca ili pjevača i pripada jeziku pozorišta u 19. stoljeću.

Za to vrijeme, teniser Filip Krajinović, koji je i dalje bio u Stefanovom separeu, **gutao je knedle**, a kada je vidio da se njih dvoje na bini grle, demonstrativno je pobjegao. (avaz.ba)

„Eigentlich war es ja eher eine Rückkehr, nachdem ich zwischen 1990–98 bereits im diplomatischen Dienst tätig war, unter anderem im Kabinett des damaligen ÖVP-Außenministers Alois Mock. Bei meiner Rede zum Antritt war ich richtig gerührt und

³⁸ Dostupno na: <https://avaz.ba/showbiz/jet-set/470849/pijani-srbijanski-teniser-ponovo-spadao-milicu-a-ona-ga-zestoko-ispalila-i-ovo-uradila-stefanu-zivojinovicu>, preuzeto 30. 11. 2020.

³⁹ Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Knoedel>, preuzeto 30. 11. 2020.

hatte einen Knödel im Hals. Das Haus hat sich positiv entwickelt.“⁴⁰

*imati dobar cug*⁴¹

Der Zug je imenica nastala od njemačkog glagola *ziehen*. U bosanskom jeziku se integrisala, također, kao imenica muškog roda sa značenjem „potez, gutljaj“ (usp. Matulina, Ćoralić, 2018: 269).

Idiomatski izraz u bosanskom jeziku *imati dobar cug* sa značenjem „može popiti mnogo alkohola“ ima svoj ekvivalent u njemačkom jeziku, strukturni i semantički, *einen guten Zug haben*.⁴²

Voli poroke: Ana Nikolić i dalje **ima dobar cug!** (expresstabloid.ba)

*udariti glanc*⁴³

Imenica *glanc* vuče porijeklo od njemačke riječi *der Glanz*. Integrisana je u bosanskom jeziku kao imenica muškog roda sa značenjem: glancati, glancanje od *glänzen*, usijati, laštiti (Matulina i Ćoralić, 2018: 276).

Njemačka riječ *der Glanz* se pojavljuje u navedenom obliku i u njemačkom jeziku srednjeg vijeka i u starovisokonjemačkom. Pretpostavlja se da je oblik izveden od riječi *gelb*. Što se tiče frekventnosti ove riječi, ona se pojavljuje više od 10 puta unutar više od milion jezičkih oblika Dudenovog korpusa. Idiomatski izraz koji bi se strukturno i semantički mogao povezati sa bosanskim *udariti glanc* (dotjerati nekog, nešto, sebe) ne postoji u njemačkom jeziku.⁴⁴

UDARILI GLANC: Željko i Žarko obrijali bradu (kurir.rs)

*što bi rek'o keks/dok bi rek'o keks*⁴⁵

Riječ *keks* potječe iz njemačkog jezika od riječi *der Keks* sa značenjem „suhi, tvrdi, kolač“, a integrisana je u bosanskom jeziku kao jednosložna imenica muškoga roda, baš kao i u njemačkom. U njemačkom jeziku su pojavljuje po uzoru na englesku riječ *cake*. Što se tiče frekventnosti, ovo je riječ koja se pojavljuje više od jedanput unutar više od milion jezičkih oblika Dudenovog korpusa. Idiomatski izrazi koji se navode su: *einen weichen Keks haben* (doslovno: imati mekan keks; značenje „biti lud“); *jemandem auf den Keks*

⁴⁰ Dostupno na: <https://www.krone.at/1711134>, preuzeto 30. 11. 2020.

⁴¹ Dostupno na: <https://expresstabloid.ba/zanimljivosti/14602/voli-poroke-ana-nikolic-i-dalje-ima-dobar-cug/>, preuzeto 30. 11. 2020.

⁴² Dostupno na: https://www.duden.de/rechtschreibung/Zug_Wagenreihe_Kolonne_Kraft, preuzeto 30. 11. 2020.

⁴³ Dostupno na: <https://www.kurir.rs/stars/766001/udarili-glanc-zeljko-i-zarko-obrijali-bradu>, preuzeto 2. 12. 2020.

⁴⁴ Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Glanz>, preuzeto 2. 12. 2020.

⁴⁵ Dostupno na: <https://www.24sata.hr/news/sovjeti-nisu-mogli-povjerovati-da-je-on-krivlos-je-strijelac-660704/komentari?zelimkomentirati>, preuzeto 7. 12. 2020.

gehen (*ići nekom na nerve*), što znači da bosanski diomatski izraz *što bi rek'o keks* (sa značenjem „jako brzo“) nema svoj ekvivalent u njemačkom jeziku.⁴⁶

Šteta što onda nije bilo portala 24 sata i njegovih stručnjaka na komentarima. Slučaj bi bio riješen **što bi rek'o keks!** (24sata.hr)

*Hajmo, kifla!*⁴⁷

Riječ *kifla* prema Matulina i Ćoralić (2018: 280) dolazi od riječi *das Kipfel* sa značenjem „slano pecivo“. Imenica je integrisana u bosanski jezik kao imenica ženskog roda, tako što se na imenicu dodao nastavak „-a“.

Prema Dudenovim podacima, riječ se koristi u Austriji, te je po svojoj frekventnosti na najnižem nivou upotrebe – manje od jedanput unutar više od milion jezičkih oblika. Riječ je nastala u starovisokonjemačkom jeziku u obliku *kipf(a)*, dok se u srednjem vijeku pojavljuje oblik *kipf(e)*. U njemačkom jeziku ne postoje idiomatski izrazi sa ovom imenicom kao komponentom.

Remetite nam, brate, koncepciju

Hajmo, kifla muskima sa ove teme (forum.klix.ba)

*spakovati kofere*⁴⁸

Der Koffer, putna torba (Matulina i Ćoralić, 2018: 281), je njemačka imenica muškoga roda, koja se integrisala u bosanskom jeziku, također, kao imenica muškoga roda. Pojavljuje se u njemačkom jeziku srednjega vijeka u obliku *coffer*, a pretpostavka je da dolazi od kasnolatinske riječi *cophinus* sa značenjem „košara“. Radi se o imenici koja se koristi više od deset puta unutar milion jezičkih oblika Dudenovog korpusa.⁴⁹

Što se tiče idiomatskih izraza, u njemačkom jeziku postoji ekvivalent bosanskom *spakovati kofere*, *die Koffer packen* sa značenjem „napustiti neko mjesto, dobiti otkaz“. ⁵⁰

Dosta je bilo! **Pakuj kofere** i vrati se na univerzitet! (objektivbh.ba)

⁴⁶ Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Keks>, preuzeto 7. 12. 2020.

⁴⁷ Dostupno na: <https://forum.klix.ba/ljubav-i-seks-f111/glumci-fudbaleri-i-naravno-dzej-t149581s100.html>, preuzeto 7. 12. 2020.

⁴⁸ Dostupno na: <https://www.objektivbh.ba/vest/sport/38041/dosta-je-bilo-pakuj-kofere-i-vrati-se-na-univerzitet/>, preuzeto 15. 12. 2020.

⁴⁹ Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Koffer>, preuzeto 15. 12. 2020.

⁵⁰ Dostupno na: https://www.redensarten-index.de/suche.php?suchbegriff=Koffer&bool=relevanz&gawoe=an&sp0=rart_ou&sp1=rart_varianten_ou, preuzeto 15. 12. 2020.

Standard-Bild – Fired Geschäftsmann **packte seine Koffer** und verlässt das Büro. Er ist traurig schaut.⁵¹

*biti u lelu*⁵²

Imenicu *ler*, prazan hod motora (leer), navode Matulina i Ćoralić u sklopu svog rječnika germanizama, ali ju navode i u sklopu idiomatskog izraza: *biti u lelu* (2018: 284) sa značenjem da neko nešto obavlja, a da pritom ne razmišlja o ishodu istog.

U njemačkom jeziku *leer* je pridjev, koji se danas koristi više od deset puta unutar milion jezičkih oblika Dudenovog korpusa. Idiomatski izrazi, koji bi bili ekvivalent, strukturni ili semantički, bosanskome *biti u lelu* ne postoje.⁵³ Ma to je ono kad ugledam motiv pa bacim štap i tražim aparat po džepu... ali **trenutno sam u lelu**, često odem do rijeke i ne nosim aparat, jedna doza prezasićenosti... (bistrobih.ba)

*biti penzija*⁵⁴

Imenica *penzija* je u bosanski jezik integrisana preko njemačke imenice *Pension*, pri čemu je zadržan ženski rod, samo je nastavak prilagođen morfološkom sistemu bosanskoga jezika. Njemačka riječ *Pension* vuče svoje porijeklo iz latinskog jezika. Što se tiče njene frekventnosti, prema Dudenovim podacima, ona se koristi više od deset puta unutar milion jezičkih oblika. Pored značenja „mirovina“, u njemačkom jezika ova riječ ima i značenje „mali hotel“, kao i „zbrinjavanje starijih lica“. Sličan idiomatski izraz nismo evidentirali unutar njemačke frazeologije.⁵⁵

jos ove sljedeće kvalifikacije i **on je penzija**, najavio to ili ne, treba graditi tim za budućnost. (reprezentacija.ba)

*šlag na kraju*⁵⁶

Riječ *šlag* sa značenjem „tučeno slatko vrhnje“ je preuzeta iz njemačkog jezika. Doduše, ona je skraćena od njemačke imenice *die Schlagsahne*

⁵¹ Dostupno na: https://de.123rf.com/photo_33044251_fired-gesch%C3%A4ftsmann-packte-seine-koffer-und-verl%C3%A4sst-das-b%C3%BCro-er-ist-traurig-schaut-.html, preuzeto 15. 12. 2020.

⁵² Dostupno na: <http://www.bistrobih.ba/noviforum/viewtopic.php?t=3623&start=15>, preuzeto 13. 12. 2020.

⁵³ Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/leer>, preuzeto 15. 12. 2020.

⁵⁴ Dostupno na: <https://reprezentacija.ba/233991-edin-dzeko-nije-najavio-odlazak-iz-reprezentacije/comment-page-1>, preuzeto 13. 12. 2020.

⁵⁵ Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Pension>, preuzeto 15. 12. 2020.

⁵⁶ Dostupno na: https://avaz.ba/vijesti/bih/542899/politicke-guske-u-magli?fb_comment_id=2341405485964886_2341715069267261, preuzeto 15. 12. 2020.

(Matulina i Ćoralić, 2018: 300). Idiomatski izraz u njemačkom jeziku, *šlag na kraju* sa značenjem „ono najbolje dolazi na kraju“, nema svoj ekvivalent.

Onda **dolazi šlag na kraju**, Forto nam najavljuje da će u ponedjeljak imati sastanak sa, kako je rekao, većim brojem ambasadora, s kojima će razgovarati samo o ovoj temi. (avaz.ba)

*imati šlaufe*⁵⁷

Der Schlauch, „gumeno crijevo za polijevanje vrta; gumeni pojas na napuhavanje za plivanje“ je po Matulini i Ćoralić (2018: 300) germanizam koji se u bosanskom jeziku pojavljuje kao imenica muškog roda, *šlauf*.

Idiomatski izraz *imati šlaufe* sa značenjem „imati masne naslage na stomaku“ nema svoj ekvivalent u njemačkom jeziku.

Njemačka riječ *Schlauch* se pojavljuje još u srednjem vijeku u obliku *slūch* sa značenjem „skinuti zmijsku kožu, cijev, šlauf“. Inače se radi o imenici koja se pojavljuje manje od deset puta unutar više od milion jezičkih oblika Dudenovog korpusa.⁵⁸

NEMANJA NIKOLIĆ PROZVAO LEGENDU: **Imam „šlaufe“** kao Bešlić, samo sam ja mlađi i ljepši (expresstabloid.ba)

*biti šminka*⁵⁹

Die Schminke „kozmetičko sredstvo za uljepšavanje lica“ (Matulina i Ćoralić, 2018: 301) je imenica preuzeta iz njemačkog jezika. Imenica je integrirana u bosanskom jeziku, također, kao imenica ženskog roda. Potječe još iz njemačkog jezika u srednjem vijeku u obliku *sminke*, *smicke* sa značenjem „nešto namazano“. Riječ je frekventna u smislu da se koristi manje od deset puta unutar milion jezičkih oblika Dudenovog korpusa. Idiomatski izraz sa komponentom *Schminke* sa značenjem „biti dotjeran“, kao u bosanskom jeziku, ne postoji u njemačkom jeziku.⁶⁰

Ona je šminka i kod kuće i na setu, ovisno o vremenu pjevačice. Kad se uredi, slijede brojna snimanja. (estradjaci.ba)

⁵⁷ Dostupno na: <https://expresstabloid.ba/naslovnica/90937/nemanja-nikolic-prozvaio-legendu-imam-slaufe-kao-beslic-samo-sam-ja-mladji-i-ljepši/>, preuzeto 15. 12. 2020.

⁵⁸ Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Schlauch>, preuzeto 15. 12. 2020.

⁵⁹ Dostupno na: <https://estradjaci.ba/kakav-zivot-vodi-sadasnja-gospoda-kojic/>, preuzeto 15. 12. 2020.

⁶⁰ Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Schminke>, preuzeto 15. 12. 2020.

*praviti štimmung*⁶¹

Die Stimmung, njemačka imenica sa značenjem „atmosfera, opće raspoloženje, ugođaj“ preuzeta je u bosanski jezik kao imenica muškog roda, iako se u njemačkom jeziku radi o imenici ženskoga roda (Matulina i Čoralić, 2018: 306).

Imenica se u njemačkom jeziku koristi više od deset puta unutar milion jezičkih oblika. Duden navodi četiri značenja, od kojih je u bosanskom jeziku integrisano gore navedeno jedno. U njemačkom jeziku, također, postoji ekvivalent unutar njemačke frazeologije, strukturno i semantički (*Stimmung machen*).⁶²

U petak u White baru će po treći put zapjevati popularni pop folk pjevač Nemanja Stevanović. Stevanović koji svojim nastupima **pravi fantastičan štimmung** vraća se u ovaj lokal da napravi još jedan party za pamćenje. (lokoportal.com)

Es war eine Live-Band und sie **hat eine tolle Stimmung gemacht**. Die Leute sind voll abgegangen und haben ordentlich gefeiert. Der Band hat es auch sehr toll gefallen.⁶³

*praviti štoseve*⁶⁴

Idiomatski izraz sa germanizmom *štos* sa značenjem „praviti smicalice, dosjetke“ (Matešić, 1982: 685) ne bilježi ekvivalent u strukturnom ili u značenjskom smislu u njemačkom jeziku. Njemačka riječ *der Stoß* sa značenjem „konkr. posložena hrpa papira, novina, dokumenata i sl., apstr. dosjetka, smicalica“ (Matulina i Čoralić, 2018: 307) se pojavljuje više od deset puta unutar milion riječi. Duden bilježi šest različitih značenja, a u današnjem obliku se pojavljuje i u njemačkom jeziku srednjeg vijeka, te u starovisokonjemačkom.

On je otprilike dijelio sudbinu Živka Nikolića. Živko je suviše emotivno to doživljavao i bukvalno ga je boljelo što ga ljudi ne razumiju, a Karadžić se sa tim šalio, **pravio štoseve**. (pobjeda.me)

ZAKLJUČAK

U ovom članu bili su postavljeni sljedeći ciljevi: da se ekcerpiraju idiomatski izrazi sa germanizmom kao svojom komponentom, da se istraži po-

⁶¹ Dostupno na: <https://lokoportal.com/index.php/sadrzaj/vijesti/20099-serija-vrhunskih-zurki-u-white-bar-u>, preuzeto 15. 12. 2020.

⁶² Dostupno na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Stimmung>, preuzeto 15. 12. 2020.

⁶³ Dostupno na: <http://gemeinsam-fuer-specialolympics.de/author/mickel-schwab/>, preuzeto 18. 12. 2020.

⁶⁴ Dostupno na: <https://www.pobjeda.me/clanak/vrhunski-pisac-pogadao-u-srz-naseg-mentaliteta>, preuzeto 15. 12. 2020.

stojanje navedenog izraza u njemačkom jeziku, da se utvrdi rodna integracija navedenog germanizma.

Ustanovljeno je da se od 28 izraza njih deset pojavljuje i u njemačkom jeziku – radi se kod šest primjera o potpunoj ekvivalenciji (*plaćati ceh-Zeche bezahlen*), kod četiri se radi o parcijalnoj ekvivalenciji (*istresati prljavi veš – schmutzige Wäsche waschen*), dok preostalih 18 nema ekvivalent u njemačkom jeziku. Što se tiče rodne integracije germanizama koji su ekscerpirani unutar idiomatskih izraza, kod 11 primjera se rod promijenio (ž. rod *die Zeche* – m. rod *ceh*), a kod 17 germanizama rod je ostao isti (m. rod *der Stich* – m. rod *štih*). Samo se kod jednog germanizma radi o promjeni vrste riječi – *leer* je pridjev, dok je u bosanskom jeziku to imenica u muškom rodu. Na kraju možemo konstatirati da se rodna integracija germanizama, kao i njemačkih frazema sa navedenim germanizmima nije dešavala prema nekom sistematičnom šablonu, nego se radi o spontanim procesima preuzimanja i integrisanja iz jednog jezika u drugi.

SPISAK KORIŠTENE LITERATURE:

Primarna literatura:

- Babić, S. (1990). *Njemačke prevedenice u hrvatskom ili srpskom jeziku*. Zagreb: Globus.
- Dragičević, D. et al. (2005). *Sustavna obrada posuđenica u hrvatskom jeziku*. Zagreb: Globus.
- Duden (1989). *Deutsches Universalwörterbuch A–Z. Mannheim*. Dudenverlag, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag.
- Halilović, S., Palić, I., Šehović, A. (2010). *Rječnik bosanskoga jezika*. Sarajevo: Filozofski Fakultet Sarajevo.
- Matešić, Josip (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Matulina, Željka i Ćoralić, Zrinka (2018). *Rječnik germanizama u djelima hrvatskih i bosanskohercegovačkih književnika*. Bihać: Pedagoški fakultet Bihać.
- Memić, N. (2014). *Germanizmi i austrijacizmi u bosanskom jeziku*. Sarajevo: Connectum.
- Zgusta, L. (1991). *Priručnik leksikografije*. Sarajevo: Svjetlost.

Internetski izvori:

- <https://www.klix.ba/vijesti/bih/ko-ce-platiti-ceh/090519022>, preuzeto 25. 11. 2020.
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/Zeche>, preuzeto 25. 11. 2020.
- https://www.redensarten-index.de/suche.php?suchbegriff=Zeche&bool=relevanz&gawoe=an&sp0=rart_ou&sp1=rart_varianten_ou, preuzeto 25. 11. 2020.
- <https://www.handelszeitung.ch/unternehmen/strommarkt-die-zeche-bezahlen-die-kleinen>, preuzeto 25. 11. 2020.
- <https://www.klix.ba/vijesti/bih/prljavi-ves-sda-nakon-efendicevog-snimka-dva-su-potencijalna-scenarija/200229010>, preuzeto 25. 11. 2020.
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/Waesche>, preuzeto 25. 11. 2020.
- https://www.redensarten-index.de/suche.php?suchbegriff=~schmutzige%20Waesche%20waschen&bool=relevanz&sp0=rart_ou, preuzeto 25. 11. 2020.
- <https://www.luzernerzeitung.ch/zentralschweiz/luzern/gifteleien-und-ein-umweltskandal-im-schlierbacher-theater-wird-schmutzige-waesche-gewaschen-ld.1170208>, preuzeto 25. 11. 2020.
- <http://forum.roda.hr/threads/64580-Kada-vam-se-nakon-poroda-izrav-nao-trbuh/page2>, preuzeto 25. 11. 2020.
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/Sperrholz>, preuzeto 25. 11. 2020.
- <https://www.telegraf.rs/jetset/1602717-grupa-magazin-nikad-nismo-bili-zvezde-toga-ima-u-americi-foto-video>, preuzeto 25. 11. 2020.
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/Buehne>, preuzeto 25. 11. 2020.
- <http://rs.n1info.com/Vesti/a593586/comments/Skupstina-kao-apoteka-uoci-sednice.html>, preuzeto 25. 11. 2020.
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/Apotheke>, preuzeto 25. 11. 2020.
- <https://radiosarajevo.ba/amp/magazin/forwardusa/kad-krenes-u-goste-a-primijetis-krompir-na-carapi/180807>, preuzeto 25. 11. 2020.
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/Grundbirne>, preuzeto 25. 11. 2020.
- <https://sportsport.ba/fudbal/kakvi-su-to-navijaci-pogledajte-kako-je-kari-ius-docekan-na-anfieldu/286006>, preuzeto 25. 11. 2020.
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/Kick>, preuzeto 25. 11. 2020.
- <https://stav.ba/korak-naprijed-u-strahu-od-novog-izbjeglickog-vala/>, preuzeto 25. 11. 2020.
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/Korb>, preuzeto 25. 11. 2020.
- https://www.redensarten-index.de/suche.php?suchbegriff=Korb&bool=relevanz&gawoe=an&sp0=rart_ou&sp1=rart_varianten_ou, preuzeto 25. 11. 2020.
- <https://www.sat1.de/news/entertainment/britney-spears-erhielt-einen-korb-102907>, preuzeto 25. 11. 2020.

- <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/zivot-mu-je-bio-peh-za-pehom-poginuo-medvjedic-srecko-nastradao-prilagodavajuci-se-zivotu-u-divljini-1352889>, preuzeto 27. 11. 2020.
- <https://fkzeljeznicar.ba/osim-bili-smo-nedovoljno-dobri-cim-nismo-daligol/36054/>, preuzeto 27. 11. 2020.
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/Pech>, preuzeto 27. 11. 2020.
- https://www.redensarten-index.de/suche.php?suchbegriff=Pech&bool=relevanz&gawoe=an&sp0=rart_ou&sp1=rart_varianten_ou, preuzeto 27. 11. 2020.
- <https://www.bild.de/news/leserreporter/1414-tiergeschichten/dieser-wal-dkauz-war-ein-pechvogel-35679694.bild.html>, preuzeto 27. 11. 2020.
- <https://www.ksta.de/president-hatte-wieder-pech-mit-der-brille-13719876?cb=1606478232321>, preuzeto 27. 11. 2020.
- <http://www.glas-slavonije.hr/369185/6/Rus-zvao-rundu-samo-Englezima>, preuzeto 30. 11. 2020.
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/Runde>, preuzeto 30. 11. 2020.
- <https://www.24vest.de/nrw/corona-im-kreis-soest-quarantaene-kinder-danken-gesundheitsamt-coronavirus-dankeschoen-90082192.html>, preuzeto 30. 11. 2020.
- <https://admin.kodex.me/clanak/115050/ova-kuca-izgleda-kao-stala-ali-biste-rado-zivjeli-u-njoj-pogledajte-i-zasto-video>, preuzeto 30. 11. 2020.
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/Stall>, preuzeto 30. 11. 2020.
- <https://indizajn.rtl.hr/inspiracija/dizajnerski-prostori/opusteno-i-ugodno-savrsen-stan-od-55-cetvornih-metara/>, preuzeto 30. 11. 2020.
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/Stich>, preuzeto 30. 11. 2020.
- <http://mondo.ba/Sport/Fudbal/a848563/Nemanja-Miletic-za-MONDO-Od-barikada-do-ispunjenja-sna.html>, preuzeto 30. 11. 2020.
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/stecken>, preuzeto 30. 11. 2020.
- <https://avaz.ba/showbiz/jet-set/470849/pijani-srbijanski-teniser-ponovo-spopadao-milicu-a-ona-ga-zestoko-ispalila-i-ovo-uradila-stefanu-zivojinovicu>, preuzeto 30. 11. 2020.
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/Knoedel>, preuzeto 30. 11. 2020.
- <https://www.krone.at/1711134>, preuzeto 30. 11. 2020.
- <https://expresstabloid.ba/zanimljivosti/14602/voli-poroke-ana-nikolic-i-dalje-ima-dobar-cug/>, preuzeto 30. 11. 2020.
- https://www.duden.de/rechtschreibung/Zug_Wagenreihe_Kolonne_Kraft, preuzeto 30. 11. 2020.
- <https://www.kurir.rs/stars/766001/udarili-glanc-zeljko-i-zarko-obrijali-bradu>, preuzeto 2. 12. 2020.
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/Glanz>, preuzeto 2. 12. 2020.

- <https://www.24sata.hr/news/sovjeti-nisu-mogli-povjerovati-da-je-on-kriv-los-je-strijelac-660704/komentari?zelimkomentirati>, preuzeto 7. 12. 2020.
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/Keks>, preuzeto 7. 12. 2020.
- <https://forum.klix.ba/ljubav-i-seks-f111/glumci-fudbaleri-i-naravno-dzej-t149581s100.html>, preuzeto 07. 12. 2020.
- <https://www.objektivbh.ba/vest/sport/38041/dosta-je-bilo-pakuj-kofere-i-vrati-se-na-univerzitet/>, preuzeto 15. 12. 2020.
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/Koffer>, preuzeto 15. 12. 2020.
- https://www.redensarten-index.de/suche.php?suchbegriff=Koffer&bo-ol=relevanz&gawoe=an&sp0=rart_ou&sp1=rart_varianten_ou, preuzeto 15. 12. 2020.
- https://de.123rf.com/photo_33044251_fired-gesch%C3%A4ftsmann-packte-seine-koffer-und-verl%C3%A4sst-das-b%C3%BCro-er-ist-traurig-schaut-.html, preuzeto 15. 12. 2020.
- <http://www.bistrobih.ba/noviforum/viewtopic.php?t=3623&start=15>, preuzeto 13. 12. 2020.
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/leer>, preuzeto 15. 12. 2020.
- <https://reprezentacija.ba/233991-edin-dzeko-nije-najavio-odlazak-iz-reprezentacije/comment-page-1>, preuzeto 13. 12. 2020.
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/Pension>, preuzeto 15. 12. 2020.
- https://avaz.ba/vijesti/bih/542899/politicke-guske-u-magli?fb_comment_id=2341405485964886_2341715069267261, preuzeto 15. 12. 2020.
- <https://expresstabloid.ba/naslovnica/90937/nemanja-nikolic-prozvao-legendu-imam-slaufe-kao-beslic-samo-sam-ja-mladji-i-ljepši/>, preuzeto 15. 12. 2020.
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/Schlauch>, preuzeto 15. 12. 2020.
- <https://estrarnjaci.ba/kakav-zivot-vodi-sadasnja-gospoda-kojic/>, preuzeto 15. 12. 2020.
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/Schminke>, preuzeto 15. 12. 2020.
- <https://lokoportal.com/index.php/sadrzaj/vijesti/20099-serija-vrhunskih-zurki-u-white-bar-u>, preuzeto 15. 12. 2020.
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/Stimmung>, preuzeto 15. 12. 2020.
- <http://gemeinsam-fuer-specialolympics.de/author/mickel-schwab/>, preuzeto 18. 12. 2020.
- <https://www.pobjeda.me/clanak/vrhunski-pisac-pogadao-u-srz-na-seg-mentalitetu>, preuzeto 15. 12. 2020.

Belma POLIĆ

GENDER INTEGRATION OF GERMANISMS IN BOSNIAN PHRASEOLOGY

The Germanisms that are the subject of this paper are components of idiomatic expressions, and are taken from online portals in the region. Their origin is checked in the Dictionary of Germanisms and Austrianisms in the Bosnian language by Memić. The paper deals with gender integration in the Bosnian language, and the meaning of idiomatic expression, and checked whether there is an equivalent in German, based on which we could talk about the possible takeover of idiomatic expression from German, not just nouns. Idiomatic expressions, which are the subject of this research, are defined by Zgusta (1991: 137) as „lexicalized phrases“ that always have figurative meanings. In this paper, 28 idiomatic expressions that contain Germanism as their component are excerpted. An online portal confirming the use of the specified term is provided. It also states the origin of Germanism, its meaning, and gender integration in the Bosnian language. At the end, the equivalent in German is given, if any. Confirmation of whether the said idiomatic expression exists in the German language was sought in the German Universal Dictionary of the Duden Editorial Office (1989) and the online edition of the Duden Dictionary.

Keywords: Germanism, idiomatic expression, equivalence, gender integration, phraseology

Pregledni rad

UDK 821.161.2.09-1“19/20“

Олеся ТЕЛЕСЖКИНА (Харків)

Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова
o_tele_o@ukr.net

**ГРАДАЦІЯ ЯК ЗАСІБ ДОСЯГНЕННЯ ВИРАЗНОГО
СТИЛІСТИЧНОГО ЕФЕКТУ В МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ
ПОЕЗІЇ II ПОЛОВИНИ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ:
ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНИЙ ВИМІР**

U ovome članku autor razmatra gradaciju kao stilističko sredstvo izražavanja poetskog jezika, utvrđujući njegove glavne karakteristike i pojašnjavajući karakteristike njegove realizacije u poeziji.

Istraživač zaključuje da je gradacija produktivno sredstvo poetske sintakse zastupljeno u ukrajinskom poetskom stvaralaštvu druge polovine XX i početka XXI vijeka. U analiziranom korpusu notirane su brojne vrste gradacija, pri čemu se dokazuje da je izvor formiranja niza gradacije sekundarna nominacija, hiponimija, antonimija itd. Povezujući u niz homogene jedinice koje imaju različitu lingvističku prirodu, ukrajinski umjetnici često pribjegavaju reprodukciji psiho-emoativnog stanja osobe, opisujući prirodu i duh vremena. Korišćenje gradacije omogućava i najekspresivniji stilski efekat.

Ključne riječi: *poetsko izražavanje, poetska sintaksa, stilistička recepcija, gradacija, stilski efekat*

Мова художніх творів загалом і поетичних зокрема вже неодноразово ставала предметом аналізу як літературознавчих, так і мовознавчих праць. Не були обійдені увагою й засоби увиразнення віршового тексту. Однак, попри значну кількість публікацій, залишаються деякі прогалини лінгвостилістичного характеру. Зокрема, це стосується й такої стилістичної фігури, як градація. З огляду на це, метою нашої розвідки є характеристика градації як мовно-художнього засобу і визначення особливостей її реалізації в тканині віршового твору.

Градація є одним із потужних засобів інтенсифікації віршової оповіді. Однак, незважаючи на активну представленість в мові української поезії, цей стилістико-синтаксичний прийом дотепер на мав належ-

ного висвітлення У вітчизняній науковій літературі. Градацію як засіб експресивного синтаксису дотично згадували у своїх розвідках дослідники, що розглядали особливості реалізації прийомів інструментування поетичного (Білічак, 2017; Коваль, 2018; Крупко, 2012; Чикут, 2012) та прозового тексту (Калашник, 2015; Федоришин, 2016).

Градацію здебільшого розглядають як стилістичну фігуру, що полягає в поступовому нагнітанні, нагромадженні синтаксично еквівалентних членів із певною художньою метою (Білоус, 2011: 173; Квятковский, 1966: 79; Никитина, 1996: 354; ЛСД, 1997: 169; Ткаченко, 2003: 284; Щербakov, 2004: 12; Plett, 2001: 43; Luukkainen, 1997: 141). Спираючись на наявні в науковій літературі дефініції, у нашій роботі **градацію** трактуємо як *стилістичну фігуру вираження віршової мови, яка полягає в послідовному накопиченні однорідних одиниць (із вираженими поступовими кількісними або якісними змінами) для посилення значущості висловлюваного*.

Зібраний фактичний матеріал дає змогу проаналізувати розглядуваний стилістичний засіб за такими ознаками: особливості нанизування однорідних одиниць; інтенсивність смислового нарощення; вияв переданого змісту; сутнісне вираження; структурні властивості; кількісний показник; контактність розміщення; функційне навантаження.

За особливостями нанизування однорідних одиниць виокремлюються два різновиди градації: *логічна* і *риторична*.

Логічна градація ґрунтується на „відображених у мові об’єктивних градаційних відношеннях між предметами і явищами“ (Береговская, 2004: 104): *Сонце краще горить – серединою дня, / Доспівають сади – серединою літа. / Ти ж мені і товариш, і брат, і рідня, / Вік двадцятий, надія, не горем сповита* (А. Малишко); *Ген вулиця з волів і коней. / Скрізь гомін, гамір, перегуд* (В. Забаштанський); *У глинянім горщику сонця / мати варить досвітній, / вседенний борц. / Для нас із батьком, / і для двох сестричок, / для діда з бабою, / які весь чорний день / сплять на цвинтарі* (В. Затулівітер) та ін. – градоніми утворюють семантично зв’язаний ряд, який утілює „розумну“ послідовність.

Основу *риторичної градації* становить градаційний ланцюжок, вибудований за суто суб’єктивним сприйняттям мовця: *Мрійники, гусари, дуелянти, / мудреці й поети в двадцять літ, / як вони вклонилися галантно, / дивували доблестями світ* (В. Базилевський); *Дівчино з відрами, / Колодязь про все забуде, / Коли ти над ним нахилився / І тінь твоя світла / На воду йому впаде. / Та все, / Що йому даруєш, / Ти назад / Забираєш у відрах / І лише розгойдуєш в ньому / І небо, / І зорі, і місяць, / І спомин про себе...* (Л. Талалай); *Ми стояли удвох на балконі, / Ти фіран-*

ку відсунула вбік – / Погляд твій пропав мені **скроні**, / **Мозок**, **душу** і **серце** обпік (Ю. Позаяк); **Подітись** ніде / від світу, / **котрий** від олжі / **осліп**, / **здиців** / і **здибвся**, немов огонь (С. Ринкевич); **Земне життя** – лише **хвороба**, / **Чи сон**, чи **витіснення мрій**, / **І** до самісінького гроба / **Тлін** думає, що він **живий** (О. Горкуша) та ін. Риторична градація “спирається на поняттєву базу, яка має індивідуально-вибірковий характер, на створену за волею автора гамму переходів” (Фёдорова, 1992: 32–35).

За ознакою інтенсивності смислового нарощення виділяються *висхідна* і *спадна* градація, що різняться ступенем вияву значущості.

Підґрунтям *висхідної градації* є поступове збільшення емоційно-смислової значущості відтворюваного: *Індіанка крижилася в танці, / У намисті із диких шипшин, / На вузькій резервейшин ділянці, / Де **нужда**, і **печаль**, і **полин*** (А. Малишко); *Я цілу зграю наведу на слід: / Для вас не жалко – **рвіть**, **деріть**, **діліть!*** (О. Ковальова); *втім є декілька голосів / які я ще здатен слухати / а може це лиш відлуння // але ж **мушля говорить морем** / і **перлина говорить блиском** / і **море говорить мушлею** і **перлиною*** (І. Римарук) та ін.

Джерелом формування *спадної градації* виступає зменшення вияву описуваних властивостей: *Всі народи мусять жити – / і **великі**, і **малі!*** (П. Тичина); *Уривчасте квиління / Висить бездунно в просторах морських, / Як тінь зловісна, як пересторога. / Зростає **тиша**, **присмерк** і **тривога*** (М. Бажан); *Я не одна ходжу відроду. / Глянь у вікно. – Там у вікні, / Від обрію до мого двору / **Великі**, **менші** і **дрібні**...* (В. Забаштанський) та ін.

Своєрідність вияву передаваного змісту уможливорює розрізнення таких варіантів градації, як *посилювально-послаблювальна* та *векторна*.

В основі *посилювально-послаблювального наростання* – рівень інтенсифікації значення градонімів: *Милуюсь я вітрогойданням / і **трав**, і **поля**, і **гаїв**...* / *Нема ж без руху виростання, / і я свій рух не затаїв* (П. Тичина); *Яка потрібна / **воля**, / **сила**, / **міць**, / Як треба в правду вірити свою, / Щоб не здригнутись, не схилитись ниць / І твердо простувать в залізному строю* (М. Бажан); *Ненадійне ж, сину, у тебе щастя! / Оце собача – не взяла б його тряся / Або забіжить куди / У чужу господу, / Або візьме та й здохне / Тобі на шкоду – / І зостанешся ти на сухому, / **Без худоби**, **без грошей**, **без дому*** (В. Мисик) та ін.

Векторна градація “побудована на фазах просування дії або процесу від початку до кінця” (Береговская, 2004: 101): *Прямуй! Прямуй-мо до любові – / і зором ні назад, ні вбік! / **Оглухнем**, **всліпнемо** обоє, / **внімієм** разом у товпі* (І. Калинець); *Завіяло, засніжило, занесло: / не знати де ми в цьому мреві* (В. Кордун); *Невтримний світ – він **пнеться***

і росте, / і відлітає в ірій з журавлями, / та додає снаги вам віра в те, / що учні теж стають учителями (В. Базилевський) та ін. Дослідники відзначають, що фазисність, яка складає базу для векторного накопичення, є потенційною можливістю формування градації (Береговская, 2004: 101; Тарасов, 2001: 90). І ця потенція не менш важлива, ніж інші різновиди градуювання (гіпонімія, вторинна номінація, антонімія та ін.), для утворення розглядуваної стилістичної фігури.

Специфіка сутнісного вираження є підґрунтям для вирізнення таких різновидів градації:

– семантична: *Мороч мене, дури мене, / нового дня невтішна втіхо!* (С. Йовенко); *Він свічу запалить нетерпляче. / Просвітліє раптом на виду. / Побажає сам собі удачі, / а накличе лихо та біду* (В. Базилевський) – елементи об'єднуються в ланцюжок відповідно до їхнього значення нового оприявлення;

– контекстуальна: *Де чад жарю, де ржаві леза трав, / Де сизий шлак, і послід, і лахміття, / Де голод підійшов і став / Над прірвою беззвуччя й безробіття, / Де вітер на пустім дворі / Жене, як змійку, пил зруділий, / Де вдавнені в пекучі небосхили, / Сидять сивоголові шахтарі, / Де змовкли діти й не кричать жінки, / Де не пахтять димком гірким печі / І де вслухаються привично старики / В приглушене скавчання голоднечі, – Я був отам. Я бачив це. Я тис їм чорні руки* – посилення утворюється завдяки нанизуванню слів, що належать до різних лексико-тематичних груп, але об'єднуються спільним поняттям; у нашому випадку – бідність;

– граматична: *Мої сімнадцять літ / я в пам'яті квапливо проглядаю, / печальний список бідочок і бід* (М. Бажан); *Бути жінкою це дуже просто / Це роздвоїтися і подвоїтися одночасно* (Неда Неждана) – словотвірна трансформація одиниць градаційного ряду; *Вже метелики спогадів на шпильках / сиплять омертвілу пудру / на високе шорстке зілля, / на згуслу встояну воду, / на ржаві спірілі призвілля. / Морищитьсся, мов стілий папір, / пушиста шкірка щоки, / просочує крапля лементу: / Що було? Що є? Що буде?* (І. Калинець) – граматична зміна градонімів. Підтвердженням справедливості виділення граматичного варіанта градації є міркування О. Сковородникова, який відзначав, що „градаційний ефект може бути досягнутий не лише і навіть не стільки завдяки лексичній семантиці зіставлюваних в градаційному ряді слів, скільки завдяки їхнім граматичним і словотвірним трансформаціям“ (Сковородников, 2011: 102–103).

За структурними властивостями були спостережені різновиди градації, які кваліфікуємо як *проста, подвійна, двоїста, комбінована*.

Проста градація представлена одним рядом градонімів: *Ти засни, моя мамо, засни, / Заспокой свої руки натруджені. / Синій місяць кватирку засклив, / В кронах вітер сірий і простуджений. // Хай тобі не присниться війна / З голодовкою, димом, блокадою, / Як біжиш через поле одна / І, мене затуляючи, падаєш...* (Л. Талалай); *Є люди, яким не спішно / (автобус? юрма? напруга?), / спокійно проходять пішки / крізь наше століття вдруге* (І. Жиленко); *У темряві старого каземату / жива душа неначе у норі. / Тут братовбивці, злодії, солдати, / розбійники і польські бунтарі* (В. Базилевський).

Подвійну градацію репрезентують кілька (щонайменше два) градаційних рядів (здебільшого однотипних за своїми характерними ознаками), які взаємно підсилюють один одного: – *Людинолюбний* [О. І. Білецький – О. Т.]... – *повторив я. / Бо скільки в ньому серця, сонця / і повнокров'я! / Та невже він, / як вчений, як поет, філософ, – / більш не освітить тему дня?* (П. Тичина); *Чоботища й скатища – над силу, / Ратиці й копита день при дні / Безголів'я глиняне місили, / Глиняне могуття западні* (В. Забаштанський); *При кожнім кроці, голосі, усмішці, / при всіх плащах, годинниках, дзвінках / тобі шукати день, число і місце, / де ти зібрався двері замикають* (Т. Шамрай); *Здається – наразі! Здається тепер! – / Зупинить, захлебче, розчавить, загорне. / І вже відбувається нерукотворне, / І вже не існує незайманих сфер – / Єдине тривання* (Ю. Бедрик).

Двоїста градація передбачає розміщення двох рядів градонімів попарно: *Чого тобі, дівчинко? – Ляльку. / Чого тобі, дівчино? – Пару. / Чого тобі, жінко? – Дитя* (С. Ринкевич).

Комбінована градація поєднує різні типи посилення як у межах одного градаційного ряду: *Ще тільки мить – і в безсмертя зіллється / води легенд, попелищ, революцій, / мого Дніпра і твоєї сльози* (І. Ринарук), так і в межах одного смислового відрізка: *Ледь-ледь хитнувся, / коли мені простяг / допитий кухоль... / – Відпочиньте, пане..., – / Було, як владний дар, його вглядання тьмяне / в моє лице, в мою ганьбу, в мій жах* (1). / – *Ні, добреду. Не втру. Дійду. Долізу* (2). / *Страшніше перейшов, / трудніше переліз* (3–4). / *Ні газу, ні вогню, ні дроту, ні залізу* (5) / *мене не взять / на спит і на заріз* (6). / *Мене пронизували струмом і морозом* (8), / *штрикали лезом, шприцом і штиком* (9), / *труїли хлором, млоїли гіпнозом, / топтали чобітьми, шмагали канчуком* (7). / *І я, / і сотні, / тисячі, / мільйони* (10) / *ставали попелом сріблястим у печі, / чи трупом, скорченим в зеленій млі «циклону», / чи м'ясом січеним на допитах вночі* (11) (М. Бажан). У наведеному прикладі зафіксовано 11 градаційних рядів, із яких втіленням простої висхідної градації є 1, 5, 6,

11 (контекстуальні), 10 (семантичний) ланцюжки; двоїстої семантичної (3–4), накладання на окремі елементи контекстуальної (7) інших рядів, що утворюють смислове насичення в окремому контексті (8 і 9). Окрім того, 2 градаційний ряд, виступаючи компонентом комбінованої градації, сам є поєднанням висхідної і спадної градації.

За кількісною ознакою виявлені зразки градації з різною кількістю складників, що утворюють градаційний ряд:

– двокомпонентні: *Минають **весни і літа**, / Живе Звенигора крута* (А. Малишко); *Веселу юність **не обійняти, не наздогнати*** – / в'юном рвонулась, між хмар метнулась, мов птаха бистра (С. Йовенко); *Гріхи мої **малі і старші** / Тут від мізинка до бороданя. / Під брамою в Покути ставши, / Чекають судного свого дня* (В. Забаштанський);

– трикомпонентні: *Мов на плацу незнане знаддя. / На плац – **хустки, свитки, брилі**, / І молодиць **круті озаддя** / Трусились важко, мов драгли* (В. Забаштанський); *Не насміхайся над ізгоєм, / бо й сам ізгоєм побредеш, / за домом рани не загоїш / **ніяк, ніколи і ніде*** (І. Калинець);

– багатокомпонентні (накопичення більше ніж чотирьох однорідних одиниць): *Цю землю, як шлюбне ложе, / зненависть моя **трясе** / і **ви-трусить, перетрусить, / перегорне, переснує*** (М. Бажан); *Чи не здається Тобі, / що то **жовті, оранжеві, червоні і вишневі** грамофони, / з яких **лється гіркаво-пахуча музика?*** [про настурції – О. Т.] (І. Калинець).

В опрацьованих текстах більшість складають трикомпонентні і багатокомпонентні зразки градації. Безперечно, більш емоційно і смислово навантажені трикомпонентні і багатокомпонентні ряди, однак стилістичний ефект емоційного насичення досягається й у двокомпонентних утвореннях, особливо, якщо ці конструкції утворюють в подвійну градацію.

Під час аналізу було визначено, що складники того чи того градаційного ряду можуть розміщуватися по-різному:

– контактна градація: *Та юний гурт вчуває дальній клич / І брязкотом **стрясє сяйну ніч, / І **полонять, дзвонять, гонять**** / Танцю спритні вихорці* (М. Бажан) – елементи градаційного ряду розміщені поруч; *Не прочитає вже мене моріг – / од сліз русявий, споришевий. / **Лицем, грудьми, душею** припади – не прочитає. // Не прочитає рук моїх **лопата / і бараболя** – / **ні саджена, ні полена, ні копана**, – / не прочитає* (В. Затулівітер); *Пам'яттю, жестом, злетом **брови** / з ними живи! / **Подихом, / посвистом, / порухом мислі** – / в них озовися!* (В. Базилевський) – подвійне посилення із контактним розміщенням нанизуваних одиниць;

– дистантна градація: *Життя є сходження **в екстаз**, / **на гору, в сонце, в щастя*** (І. Жиленко) – мінімальна відстань між одиницями градаційного ряду; *Ці наші руки, / як метеликів од вогню, / ми рятували*

від неприязного **потиску**, / від кривого **підпису**, / від цвяхових **ран**, / але не вберегли від... (І. Калинець) – однорідні складники розмежовуються епітетами; **Вимкнути лампу** – / і до ліжка **чотири кроки**. / **Раз** – і гаряча пітьма очі мені залляла. / <...> / Два. / Ось Овідій бачив точно далі від мене. / <...> / **Три**. Розтираю в пальцях / ніч і блаженський простір. / <...> / Ось і **чотири**. / Ангел біля плеча (А. Тимченко) – компоненти градаційного ряду відділені один від одного чотирма рядками, що складають повну строфу вірша, водночас зміст цих рядків є авторським потрактуванням смислу кожної одиниці вжитої стилістичної фігури.

Подеколи спостерігається поєднання контактного і дистантного розміщення, як у прямій градації: **Ладога гунає в ілюмінатори**, / **хвили ревуть**, як потужні вібратори, / **горбляться**, / **горнуться**, / **скаржаться**, / **гринають**, / **грубо погрожують** бурими гривами (В. Базилевський); **Прокидайся ж!** – а ранок спливати з оцього хиткого вікна / **буде спершу словами, нитками, струмками**... / **лиш потім пісками** (І. Римарук), так і в подвійній: **І день новий**. / **Та все** – немов учора: / **будильник, кава, перехід в метро**... / **Зустрічні люди знову морщать чола**, / **тікають в гаджети**... **аби забути про турботи, звіти, вищі дві освіти**... (С. Ринкевич) – перший ряд демонструє контактне розміщення, другий – дистантне (відмежування додатком), а третій ілюструє можливість поєднання контактного з дискантним.

Опрацьований фактичний матеріал дає змогу говорити про те, що градація як стилістична фігура має різне функційне навантаження в поетичному тексті.

За допомогою градації українські митці:

– змальовують „жорстокі“ реалії: **Хвильовим трепетанням одчаю** / **конвульсійно здригається пил**. / **Цим прахом злобливим**, / **задушливим мливом** / **дихає світ наокольний хапливо**, / **дихає злиднями, кривдами, бідами**, / **голодом, хворостями, зненавидами**, / **горем, образами, лютьтю, наругами**, / **зойками й скаргами недолугими** (М. Бажан) – градаційний ряд складається зі слів, що виступають синонімами тільки в цьому конкретно взятому контексті, оскільки мають спільну смислову вагу – біда; **На коліна падало щоразу**, / **падало, стогнало і тягло** / **Ті ЗІСи й полуторки на трасу**, / **Ті м'яса й молока за село** (В. Забаштанський); **господа ловиш на доброму слові** / **наче стрибаєш в останній вагон** / **зламани нігті здерті одежі** / **вистеклі очі вибитий біт** / **тріскають брами** / **падають межі** / **сипляться везі** / **зводиться світ** (Ю. Іздрик) – дібрані елементи градаційного ряду належать до різних тематичних груп, однак динамічно відтворюють єдину ситуацію і їх об'єднує висновок-знаменник **зводиться світ**;

– створюють казковий світ дитинства: *як я буду лапку ссати, / то ти будеш ласувати: / медок на зубок, / тістечка-їстечка, / маківник-смаківник, / горішки-пустобрішки, / шоколадку за колядку, / андрути-хрускіт-чути, / мандаринки-течуть-слинки, / медівник – у роті-зник, роздинки – для Дзвінки, / конфітюру-замазуру, / крем-мазайло – з-торта-вилізайло / і цукерки без обгортки, / і цукерки в папірцях* (І. Калинець) – особлива емоційна насиченість досягається завдяки „вплітанням“ у градаційний ряд авторських новотворів;

– оцінюють певні явища об’єктивної дійсності: *У них [молодих поетів – О. Т.] ще форма кучерява / й не завжди вдалії слова. / Та зміст – огонь в собі хова. / Їх творчість, мов з вулкана лава, / усе безцвітне покрива, – // безцвітне, мляве, невідпорне, / недіюче, нетрудове* (П. Тичина); *Слів назбиралось – ціла калитка. / Яке з них озветься, яке не схоче, / яке сховається у молитвах, / яке прохулилось – всім, Отче, / прости. Живим* *словам і неотверзлим, / і покайним, і гріховним теж, / і мудро мовленим, і нетверезим – / прости всім їм: раніше них не вмиш* (В. Задулівітер) та ін.;

– відтворюють своєрідне світосприйняття ліричного героя: *В сорок буває пригода й така: / мізер морозу, / вечір, бруківка, обцас... і «швидка» / в галицьку прозу. / Там персонажів – на том і на рік, / теми ж – локальні... / Врізався Львову в каварняний бік / лікоть лікарні. // <...> Сорок – це морок, це посвіт ножа, / часу і слова, / ще не безмежся і вже не межа – / це післямова, / післялюбов без гріха і гроша* (І. Римарук); *О як би ти, душа, осиротіла! / Зіщулилась, вжахнулася б раптово / і все спочатку вигадала б знову!* (В. Базилевський) та ін.

Викристалізований за допомогою нанизування однорідних одиниць „рельєфний“ емоційно-смісловий малюнок уможливорює виокремлення виразально-зображального різновиду градації.

Дослідники відзначають: „Роль градації не обмежується участю у створенні яскравого локального стилістичного ефекту. Вона являє собою дуже міцний архітектонічний каркас, який прекрасно тримає цілий текст“ (Береговская, 2004: 107). Цілком погоджуємося із таким твердженням, оскільки обстежений матеріал підтверджує можливість реалізації градацією такої функції. Це засвідчують численні приклади:

– градаційна конструкція виступає стрижнем поетичної оповіді: *Ти лежиш – один, – без руху, – / у могилі, у труні. / До твого чіткого слуху / не доходять вже пісні. / <...> / Під землею нашою резонансу нема – / тільки тиша і тьма, / тиша і тьма. / Якщо мертві мислили б – / скільки під землею дум! / Та цього ж нема. / Глиб... / сум... / тьма... / <...> / В темноті, в труні, в могилі / ти все думаєш своє* (П. Тичина) – градацій-

ні ряди представлені на початку, усередині і наприкінці твору і несуть спільне значення – невідворотність і непереборність описуваного;

– градація становить текстотвірну основу: *Відреченість листка від дерева / відреченість дерева від землі / відреченість землі від неба // що то є відреченість / відреченість очей / від листка дерева землі неба // відреченість листка дерева землі неба / від очей // і се найкраснішої / весни / коли листок з деревом / дерево із землею / земля із небом* (І. Калинець); *я до тебе приїду / не в січні й не в лютому / я до тебе приїду / не в березні й квітні / я до тебе приїду / не в травні й не в червні / я до тебе приїду / не в липні й не в серпні / я до тебе приїду / не в вересні й жовтні / я до тебе приїду / не в листопаді й не в грудні / я до тебе приїду* (М. Холодний) – в обох творах спостерігається посилення подвоєнням.

Такі зразки підтверджують правомірність вирізнення архітектонічної градації як окремого різновиду аналізованої стилістичної фігури.

Результати вивчення ілюстративного матеріалу засвідчують, що компоненти градаційного ряду можуть бути виражені:

– окремими словами (різної частиномовної належності): *Гаряче серце в нас, яке гаряче серце! / Бо нагрівається від жару почуття, / що викорінює **цвіле, гниле, звіряче** / і **перетрухлеє** нелюдяне життя...* (П. Тичина); *Гримить роздоля Таврії безкрає, / І голос Харкова впливається в хорал. / **Зростає, / дужчає, / тужавіє, / ширяє** / Над Україною «Інтернаціонал»* (М. Бажан); *Не розчахнувши навпіл долі, / не скинувши старих одерж, / усе ж крізь листопад підеш – **наосліп, настіж, мимоволі*** (І. Римарук); *З курганів емігранток привезли, / які молились богу трав'яному. / І в кожній тепер музейний номер. / А де ж **валізи, кошики, вузли?** / Ми якось звикли, жінка приїжджа, / то це: **колиска, квіти і малеча...** / А тут сидить така собі діжа, / чутки й віки накинучи на плечі* (Т. Шамрай) та ін.;

– словосполученнями (незалежно від типу граматичного зв'язку між його компонентами): *Гаряче серце в нас, яке гаряче серце! / Воно завжди з старим в нещадній боротьбі. / І вдачею народ – не лісове озерце, / а дужий океан, що все вміща в собі: // і **думки глибину, і переплеск великий, / і тиху доброту, і на тумани гнів*** (П. Тичина); *Треба їй привезти / **місяця серпчок, / зіроньку на перстень** / і ще **цілий рочок*** (І. Калинець); *Довгими роками / збирала, мов дощівку у діжу, / хвилини: **блиск очей і хвилі клекіт, / вогні вечірніх вулиць, ніжний шепіт, / осінніх кленів золото й іржу*** (Л. Вировець) та ін.;

– простими реченнями, як односкладними: *Отак би завжди – без парадності. / **Дорога. Розгін. Висота.** / Що навіть вітри в безпорадності / **вперед пропускали літа*** (В. Базилевський), так і двоскладними:

Відверну обличчя / зречень, безслізне. / Не впилає принижень – / ще гординя п'є! / ...Хто кого звеличив? / Хто кого принизив? / Хто кому на рану солі додає? (С. Йовенко) та ін.; окрім того, зафіксовані випадки формування градаційного ряду з парцельованих членів речення, як-от: *Казала мати: – Помилка. Страшна. / Дурна. Кричуща. Скоро буде вдома. – / Минали дні і тижні* (М. Бажан); *Хвиля йде і вибухає в скелях. / Знов і знов. Без краю. Без кінця* (М. Бажан) та ін.;

– частинами складного речення: *Домашнє вогнище, / щастя родинне, / світ гармонійний / днів і ночей...* (С. Йовенко); *І ніч глуха, і догорає свічка, / й життя, як свічка, хоч радій, хоч плач* (В. Базилевський); *Щастя собаче / Зле і жорстоке: / Прокушене горло, / Порвані боки. // Щастя собаче / Зла нагорода: / Зуби голодні, / Бездомна свобода* (Ю. Позаяк) та ін.

Компоненти градаційного ряду, які за своєю граматичною природою є реченнями, можуть мати однакову тональність, як у щойно наведених прикладах, які доповнимо такими зразками: *Хто він такий? / Напружено розгадую, – / втікач? Шаленець? Злодій? Дезертир? / Чим гнаний він крізь цей жахливий шир? / Злочинством? Люттям? Божевіллям? Зрадою?* (М. Бажан); *Одна зачепилась / За море / У оці несвіжої ружі, / Що око чогось не закрила, / Чекала на сонце / Чи що? / Не знаю. Не хочу. Не вірю. / Я бог на зеленій землі / І мої журавлі / Складають / Знак / Сонця* (Р. Кухарук), а можуть змінювати емоційну настроєність, як-от: *Ой ти гой єси, Іване! / Ти моргнеш – і регіт гряне. / Граєш-бо увесь – очима! / Ще й вихитуєш плечима* (П. Тичина); *Довірливість – твоє ім'я, життя. / Що бачить зір безумної Жизелі? / Ошуканість? Страждання? Каяття? / О, ні, любов! / Хоч з подихом пустелі!..* (С. Йовенко). Такий прийом сприяє ще більшому загостренню уваги читача на відповідних відтинках висловлювання.

Як бачимо з усіх наведених ілюстрацій, градаційні конструкції вживаються в основному «тілі» поетичного тексту. Однак є поодинокі зразки, які засвідчують можливість використання градації в назві твору, як-от: *Зазеленіє, завітнує жито* (П. Тичина); *І вервечка, і вервиця* (О. Тараненко).

Аналізовані зразки досліджуваної стилістичної фігури мають різну лінгвістичну природу. Основу градації можуть становити:

– вторинна номінація: *Як в коконі глухім, достигне / Громоподібне слово в ній, / І гряне, й вибухне, і здвигне / Правічні поклади надій, / І стане світлом* (М. Бажан); *Ми серцем бачим, серцем зорим / в розмитій букві від сльози / і води тихі й чисті зорі* (І. Калинець); *О, як нам часто буває не просто / Сказати „баста“, сказати „доста“, / Сказати „годі“, сказати „геть!“.* / *Бо там, на споді, надія жевріє / Ледь-ледь...* (Л. Хворост);

– гіпонімія: *Просіваються люди, / Просівається час, / Так було і так буде / На землі після нас. // Споконвічна робота / Від темна до темна, / І немає **суботи**, / І **неділі** нема. // Щось лишилось на світі, / Не зітліє в рядку... / **Щогодини, щомиті** / Просівання піску* (Л. Талалай); *Затямиш ти під зозулин лік: / Зв'язки зі світом – найміцніші вранці, / І день **іде**, і день **гряде**, як вік* (В. Базилевський); *Та радуйся: море застав ти розквітле, і на / теплих... а може, все **жиште, зрубцьоване** / намертво – до, і потому, й опісля – оцими тонкими снігами?* (І. Римарук) та ін.;

– антонімія: *Круг тіла обручі, мов жили. / Від них / **вперед**, / **назад**, / **вбоки** / Напнуті ланцюги творили / Розп'яття, що несли дядьки* (В. Забаштанський); *Боюсь того питва; небавом збуде блуд. / І буде, як було, і **зверху**, і **зісподу*** (І. Калинець); *Та радуйся: море застав ти розквітле, і на / теплих... а може, все **жиште, зрубцьоване** / намертво – до, і **потому**, й **опісля** – оцими тонкими снігами?* (І. Римарук) *А нам би любов простягнути / **і ситому, і голодному** / й ніколи не дорікнути / одне одному* (А. Тимченко) та ін.;

– потенційні слова: *Та не всім, як видно, добрі будуть вісті, / **Одлетіло** літо, **одійшла** зима, / Їдуть **піхотинці, вершники, танкісти**, / А мого між ними, а мого нема* (А. Малишко); *Я **захлинаюсь**. Я **скрикую**. Я **задихаюсь** / під їх обвалом, під їх ненастанністю* (М. Бажан); *Пустеля сонце ізжерє / із **пракорінням**, з **пракістками**. / Чи висхнуть ріки до джерел, / заціпеніє вітер в камінь?* (І. Калинець); *Це просто день – він теж повільно змовкне, / Мов крик граків – **трибуна, зал, театр*** (С. Жадан); *Перепливи... Перебіжи... / Переживи... Перетужи... / Не повертайся!.. / Не озирайся!..* (Л. Хворост) та ін.;

– оніми: *В нас-бо кожен із вас і в душі чорнобрович: / будь безстрашним в житті, будь на подвиг готов! / Ось сьогодні ідуть **Ніколаєв, Попович**, / попередники з ними – **Гагарін, Титов*** (П. Тичина); *Від грацій **Ефрозин, Аглай і Талій** / ідуть нам Радість, Квітування, Близк* (І. Калинець); *Ти висєш, скавчиши і кусаєш подушку, / А в серці у тебе **Шевченко і Пушкін**. // І разом із нами сплелись у клубок / **Ахматова й Лорка, Цвєтаєва й Блок*** (Ю. Позаяк) та ін.;

– числівники: *Мить! / І **дві**. / І **три**. / І враз / З брязкотом маузер на землю падає* (М. Бажан); *А хто із нас в той вечір буде вбитий, / чи так підстрелений, із дуризни, / вогонь горітиме. Кінь буде пити / із копанки три води давнини. // Що **перша** з вод – вода собі повільна, / якою ми, зелені, поїмось. / Солоня **друга**, плакана по війнах, / А **третя** чесна – те, що боїмось // признатись їй широкою сльозою, / качиним вкривши голову крилом, / яка мене підхопить і поставить стойма / об душу вітрякові за селом* (В. Затуливітер); *Одна дорога – туга вбога. / **Дорога** друга – зречень*

шлях. / *А третя – вірності дорога / у руслах крові промовля* (С. Йовенко);
– словотвірні комбінації: *кажу ти поет / ти вилетів перед голубкою / ти полетів* першим / *ти літав* перед найпершим Заповітом (В. Герасим'юк); *Середа-середина, проміжний деньок, / для життя короткого – коник на стеблі. / Я ще дитя твоє, таточку, таньо, / є іще у коника і свої малі. // <...> // А вітри проносяться з криками: ату! – / все живе зіщулилось, никне до землі... / Тільки є у коника діточки малі, / ждуть його, як я тебе, таточку, татусь* (А. Тимченко) та ін.

Найбільш активними формами градації в українській поезії досліджуваного періоду є такі, що ґрунтуються на вторинній номінації та потенційних словах, а також ті, в основі яких лежить так званий „суб’єктивний ланцюжок“, тобто риторична градація.

Окрім того, градація визначається розмаїтим тематичним діапазоном. Узагальнюючи отримані результати обстеження фактичного матеріалу, зауважимо, що найбільш частотними є такі теми:

– опис природи: *По воду, по хліб, по надію черга. / І раптом – зелена донецька сага, / дихання вологи, холодна куга* (м. Бажан); *Скупалось, вбралось, ожило / в бузковім ситці літо* (І. Жиленко); *За сопками страшного Акатуя / на сотні гін безмов’я і сніги* (В. Базилевський); *Байрак, діброва й переліг – / Все мовить темними словами* (Ю. Позаяк) та ін.;

– відображення часу: як узвичаєними лексемами: *МОЇМ СЛОВАМ / ще так багато справ / є завтра п’ятниця / субота і неділя / який би злодій / як би їх не крав – / слова невідкраденні / наче божевілля* (В. Затуливітер); *Казав, що мов килим витканий... День, / чи серпень, чи вік проминули відтоді? / Зміліло зелене повітря. На споді – / луска візерунків, уламки пісень... / Вже пальці покряні ними. І годі* (І. Римарук); так і оригінальними (для вживання в такому контексті): *Стьобає петрів батіг / Дорогу з обох боків, / Що яром / Біжить щаслива / Через ярій, / Спекотень, / Жнивень* (Л. Талалай) або *Ми всі перед часом винні. / У кожного з нас / Є голубий, і синій, / І чорний час. // Є час золотого літа / І молодих думок, / Є випитий, недопитий, / Невиплеснутий в рядок* (Л. Талалай) та ін.

– психоемоційний стан особи: *Пручаюсь, підстрибую, висну / між чорною тьмою внизу / і чорною тьмою вгорі, / очам не пробити її непроглядність зловісну, / безмежні пустоти, бездонні нурти, пустирі, / сама, одинока, самотня, одна, позабута, / між чорною тьмою внизу / і чорною тьмою вгорі* (М. Бажан); *А там ні сну ж і ні дрімання, / ні обайдужень, ні журби, – тяжіння вічне й розставання, – і все під знаком боротьби, / під знаком одного бажання: / і в хаосі творить скарби [про О. І. Білецького]* (П. Тичина); *Але й люблю, коли жахтить в мені / заграва люті. І до бою зводить. / Тоді я – еретичка на вогні, / тоді я – відьма, опір і незго-*

да (І. Жиленко); *Вже виросла... Ціню час з батьками! / Обійми тата, тепле слово мамі! / Підтримку їх, розраду їх, терпіння, / Безмежне і найвище розуміння!* (Х. Кравчишин) та ін. – через уживання лексем, які мають відповідну семантику, а також за допомогою створення паралелі, наприклад, природа і Я ліричного героя: *Вже сніги відлунали, й весна відмовчала, і втрат / вже, здається, не видно з густого, як сутінки, літа. / І немов заклинання повторюєш: у листопад / не ступити удруге – немов у ріку Геракліта* (І. Римарук).

Безперечно, найбільший стилістичний ефект спостерігається в тих випадках, коли митці поєднують кілька градаційних рядів, що є втіленням різного тематичного наповнення, як-от: *Юний, творчий огонь в нас, у старших, бує – не стих. / Хоч де що і ми, я скажу, беремо в молодих. / І насамперед: лет, їх дерзання, їх теми горіння. / Їм же ми даємо: глибину, і свій досвід, і вміння* (П. Тичина); *Могутні, дбайливі долоні могого народу, / стражданням спотужені, спеками й стужами шпарені, / моя охорона в страшній крутії небозводу між тьмою і тьмою, в падінні, / в самотньому маренні, / долоні людей, допомога, підпора все-сильна / в мені, наді мною, зі мною, навколо, повсюди, / я маса, я сила, я частка життя невіддільна, / я зводжусь! Я житиму! Земле! Народе мій! Люди!* (М. Бажан); *вся ти разом / з піснею про дерево життя / з левадами солом'яного дажбога / з босим табуном ясиру / по сталевих спіралях естакад / з душею в дорозі до поколінь / під терплячими стопами / ніженьки-вседержителі / вовтузиться ще теплий клубок землі / забинтований у бетон / втомлений болем гори / розпукою тріщини / рубцем рудого русла / дурманом смогу* (І. Калинець) та ін.

Градація, функціуючи в поетичному тексті, реалізується не окремишньо, а в поєднанні з іншими стилістичними фігурами. Так, спостережено синтез градації з:

– епістрофою: *Я за фанатів. / Тільки за фанатів. / Я теж фанат – / я вірю у любов, / яка ніколи не була – з а н а д т о. / У ній завжди нестача, / обмаль, / борг. / <...> / Я за фанатів. / Тільки за фанатів. / Я теж фанат – / я вірю у любов, / яка ніколи не була – з а н а д т о. / У ній завжди нестача, / обмаль, / борг* (Т. Шамрай) – речення з логічним посиленням, побудованим на основі вторинної номінації, уживається в абсолютному початку й абсолютному кінці поетичного твору;

– подвоєнням: *Знати радість, в журбі не хилитись / Кожен рік, кожен день, кожна ніч* (А. Малишко) – комбінована спадна градація, вибудована за допомогою поєднання гіпонімії (рік – день) й антонімії (день – ніч) посилюється подвоєнням займенника, що сприяє більш виразному звучанню сформульованого поетом життєвого кредо;

– полісиндетоном: *Ми чутили, як вміли, хлопця. Ян / Лежав на возі. / Перетявши плечі, / дві чорні пліті двох тоненьких ран / Сочились кров'ю на соломі й речі, / На лик ікони, на книжок сап'ян, / На ветхі плахти, сорочки старечі, / На висипану із рогожі сіль* (М. Бажан); *Осінь їде на возах-двоколках, / По вибоїнах і по осколках, / По накатах, темних бліндажах, / По душі людській, що жде в окопі, / По дорогах воєн у Європі, / В свисті вітру, в блискавках-ножах* (А. Малишко); ... *І уже ні сина, ані мужа, / лиш розверсті зорані поля. / та пліч-о-пліч стали Біль і Мужність. / Дух і Воля. Небо і Земля* (С. Йовенко) – завдяки нагромадженню сполучників / прийменників градаційні ряди стають більш „стрункими“ й ритмізованими;

– еквіфонією: *Сниться вам **Сваром'я, Сварог і Сварбог**, / Взятий у лещата ворог, як змії* (А. Малишко) – повторення перших трьох літер (*сва*) кожного компонента градаційного ряду і складу *ро* в них і слові *ворог* створює своєрідний звуковий фон, що сприяє увиразненню смислового наповнення висловленого;

– паронімічною атракцією: *Ну, а мені ще гнати й гнати / Коня через непевну гать. / Ще стільки від стількох прийняти / Стільком ще стільки **передать**. / **Перекопати і поконати, / Передікти і проректи, / З моєї волі заклинати, / З чуття моєї правоти*** (В. Забаштанський) – компоненти 2 і 3 та 3 і 4 утворюють між собою близькозвучні пари, де повторюваний кореневий елемент створює паралельне відлуння, що додає нового смислового відтінку поетичним рядкам; окрім того, складники 1 і 2 та 2, 3 і 4 мають однакові форманти (префікс і суфікс – відповідно), що також сприяє увиразненню звучання градаційного ряду.

Отже, з викладеного висновуємо, що градація – продуктивний засіб поетичного синтаксису, репрезентований в українських віршових творах II половини ХХ – початку ХХІ століття. В обстежених текстах були зафіксовані такі різновиди градації: а) логічна і риторична (за особливостями нанизування однорідних одиниць); б) висхідна і спадна (за ознакою інтенсивності смислового нарощення); в) посилювально-послаблювальна та векторна (за своєрідністю вияву передаваного змісту); г) семантична, контекстуальна, граматична (за специфікою сутнісного вираження); д) проста, подвійна, двоїста, комбінована (за структурними властивостями); е) двокомпонентна, трикомпонентна, багатокомпонентна (за кількісною ознакою); є) контактна і дистантна (за контактністю розміщення); ж) виразально-зображальна й архітектонічна (за функційним навантаженням). З'ясовано, що незалежно від різновиду реалізованої градації, градонімами можуть виступати окремі слова, словосполучення, прості речення й частини складних речень, які здебільшого мають однакову тональність всередині ряду, однак спостережені випадки зміни

тональності. Засвідчено, що джерелом формування градаційного ряду є вторинна номінація, гіпонімія, антонімія, потенційні слова, оніми, числівники і словотвірні комбінації. За допомогою нанизування однорідних одиниць, що мають різну лінгвістичну природу, українські митці найчастіше удаються до відтворення психоемоційного стану особи, опису природи та втілення часу. Градація може функціювати як самостійний стилістичний засіб, а може поєднуватися з епістрофою, подвоєнням, полісиндетоном, еквіфонією, патронімічною атракцією, що дозволяє митцям досягти найбільш виразного стилістичного ефекту.

Література

- Береговская, Эмма (2004). *Очерки по экспрессивному синтаксису*. Москва: Издательство „Родос“, 204 с.
- Білічак, Оксана (2017). „Стилістичні фігури в поезиці Євгена Плужника“, in: *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: „Філологія“, № 30, т. 1, с. 7–10.
- Білоус, Петро (2011). *Вступ до літературознавства*. Київ: ВЦ „Академія“, 336 с.
- Калашник, Юлія (2015). Особливості стилістичного синтаксису повісті Миколи Вінграновського „У глибині дощів“, in: *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія „Філологія“, вип. 73, с. 40–43.
- Квятковский, Александр (1966). *Поэтический словарь*. Москва: Издательство „Советская энциклопедия“, 376 с.
- Коваль, Людмила (2018). Поетичний синтаксис збірки Василя Стуса „Палімпсести“, in: *Василь Стус: життя, ідеологія, творчість, соціо-політичний і літературний контекст*. Вінниця: Видавництво ДонНУ імені Василя Стуса, с. 199–205.
- Крупко, Ольга (2012). „Руки на клавіші слова кладу... (художньо-стилістичні фігури у творах Ліни Костенко)“, in: *Проблеми семантики слова, речення та тексту*, вип. 28, с. 201–209.
- Літературознавчий словник-довідник, за ред. (1997). Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва. Київ: ВЦ „Академія“, 752 с.
- Никитина, Серафима, Васильева, Наталия (1996). *Экспериментальный системный толковый словарь стилистических терминов*. Москва: Институт языкознания, 172 с.
- Сковородников, Александр (2011). „Градация“, in: *Энциклопедический словарь-справочник. Выразительные средства русского языка и речевые ошибки и недочеты*. Москва: Издательство „ФЛИНТА“, с. 102–103.

- Тарасов, Михаил (2001). „Градация-фрейм“, in: *Риторика в свете современной лингвистики*. Смоленск: Издательство СГПУ, с. 89–91.
- Ткаченко, Анатолій (2003). *Мистецтво слова: Вступ до літературознавства*. Київ: Київський університет, 448 с.
- Федоришин, Христина, Кушлик, Оксана (2016). „Ампліфікація як засіб увиразнення градаційних відношень у стилістичному синтаксисі прозових творів Івана Франка (на матеріалі оповідання „Хома з серцем і Хома без серця“)“, in: *Проблеми гуманітарних наук*. Серія „Філологія“, вип. 38, с. 179–188.
- Фёдорова, Марина (1992). „Градация в поэтической речи“, in: *Филологические науки*, № 3, с. 30–39.
- Чикут, Віта (2012). „Стилістичне використання семантичних груп слів у поезії П. Скунця“, in: *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Соціальні комунікації, вип. 28, с. 199–201.
- Щербаков, Андрей (2004). Градация как стилистическое явление современного русского литературного языка: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Красноярск, 24 с.
- Luukkainen, Matti (1997). *These, Antithese, Synthese*. Hamburg: Buske Verlag, 301 p.
- Plett, Heinrich (2001). *Einführung in die rhetorische Textanalyse*. Hamburg: Buske Verlag, 154 s.

Олеся ТЄЛЄЖКІНА

**GRADATION AS A MEANS OF ACHIEVING EXPRESSIVE
OF STYLISTIC EFFECT IN THE UKRAINIAN LANGUAGE
POETRY OF THE SECOND HALF OF THE XX - EARLY XXI
CENTURY: LANGUAGE AND STYLISTIC DIMENSION**

In this article, the author considers gradation as a stylistic means of expressing poetic language, determining its main characteristics and clarifying the characteristics of its execution in poetry. The author concludes that gradation is a productive means of poetic syntax represented in the Ukrainian poetic creation of the second half of the 20th and early 21st century. Numerous types of gradation have been noted in the analysed corpus, which the author uses to prove that the source of forming a series of gradations is secondary nomination, hyponymy, antonymy, etc. By connecting homogeneous units of different linguistic nature, Ukrainian authors often resort to reproducing the psycho-emotional state of a person, describing the nature and spirit of the time. The use of gradation enables the most expressive stylistic effect.

Key words: *poetic expression, poetic syntax, stylistic reception, gradation, stylistic effect*

Stručni rad

UDK 811.131.1'373

Snježana BRALIĆ (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

sbralic@ffst.hr

RIJEČI KAO PREDMET ISTRAŽIVANJA – KULTUROLOŠKI LEKSIK TALIJANSKOG JEZIKA

Imajući u vidu do sada ostvarena postignuća koja se odnose na talijanski leksik, u ovom se radu promatra prožimanje jezika i kulture, s naglaskom na kulturološki leksik talijanskoga jezika. Polazi se od pretpostavke da programi za učenje talijanskoga kao stranoga jezika nedovoljno prate leksičke inovacije koje se javljaju u jeziku. U radu se analizira poznavanje novijih leksičkih jedinica talijanskoga jezika te se ukazuje na činjenicu da je leksiku potrebno dodijeliti značajniju ulogu u procesu usvajanja i podučavanja jezika. Na primjeru predložene korpusne građe, preuzete iz talijanskih dnevnih novina, kao jezičnog obrasca na kojemu se temelji razlog i svrha ovog istraživanja, ukazuje se na važnost razvoja leksičke kompetencije. Temeljeći rezultate na kvantitativnoj i kvalitativnoj analizi došlo se do spoznaje koja je istraživanje usmjerila k iznalaženju novih rješenja u cilju obogaćivanja didaktičkog materijala. Ističe se važnost jednojezičnih rječnika i izvornih materijala u nastavi stranoga jezika koji, na izravan način, donose i otkrivaju novosti koje se događaju na leksičkom planu. U leksiku nekog jezika preslikava se kultura naroda koji se tim jezikom služi pa su riječi, stoga, bitan predmet istraživanja i učenja, a leksik osnovni jezični element kojim izražavamo realnost koja nas okružuje.

Ključne riječi: *leksik talijanskog jezika, kulturološki poticaj, spona jezika i društva, novotvorenice, usvajanje i podučavanje leksika, leksička kompetencija*

1. Na lingvističkoj razini leksik zauzima povlašteni položaj

Kada govorimo o leksiku nekoga jezika u okvirima suvremene lingvističke i glotodidaktike, poimanje društva i kulture neminovno se vezuje uz kulturu naroda koji se tim jezikom služi, a važnost i funkcija leksika očituje se u činjenici da je leksik temeljni jezični element kojim izražavamo stvarnost koja nas okružuje. U ovom radu talijanski leksik promatramo interdisciplinarno, u novoj ulozi koju mu je dodijelila suvremena lingvistika, za razliku od nekih prošlih vremena kada je težište u proučavanju i poučavanju jezika pripadalo isključivo gramatici (Bralić, 2012: 516). Prožimanje jezika i kulture u tom smislu pozornost usmjerava i k poučavanju, s naglaskom na prepoznavanje, poučavanje i usvajanje kulturološkog leksika.

Pitanje interakcije između jezika i kulture poznato pod pojmom „jezičnog relativizma“ obrađivao je najprije Herder, da bi potom njegova teorija bila detaljnije razrađena i definirana od strane Wilhelma von Humboldta u 19. stoljeću, a onda kasnije u 20. stoljeću njome su se bavili Edward Sapir i Franz Boas. Pojam jezičnog relativizma najčešće se vezuje uz ime Benjamina Lee Whorfa (1956) koji je, oslanjajući se na jezične manifestacije u pojedinim kulturama, razradio hipotezu po kojoj je jezični sustav onaj koji govornicima nameće način na koji oni vide i doživljavaju stvarnost. Poznat je primjer koji autor navodi, a tiče se glagolskog sustava u indijanskom jeziku Hopi u kojem navodno ne postoje oblici za prošlost te iz toga Whorf izvlači zaključak da Hopi poznaju koncept vremena u kojem prošlost ne postoji. Teorija jezičnog relativizma osporavana je više puta osobito zbog toga što je podrazumijevala jezik kao strogo postavljenu jedinicu na koju pojedinac gotovo nikako ne može utjecati. Polazeći od temeljne ideje jezičnog relativizma Walker, Jenkins i Sebeok (1965: 195) preformulirali su hipotezu pripisujući joj prvenstveno kulturološko, a ne kao Whorf, jezično obilježje. Ističu da „osobe koje pripadaju različitim kulturama doživljavaju svijet na različit način neovisno o jezičnim činjenicama“. Nadalje, polazeći od iste osnove i uzimajući u obzir interkulturalnu stilsku analizu Kaplan (1966) dolazi o zaključka da u pisanom tekstu, različite kulture istu informaciju prenose na različite načine.

Koegzistiranje ove dvije teorije koje se u svojoj biti sukobljavaju, predstavlja, premda na nešto blaži način, slijed kasnijih, a možemo kazati i današnjih tendencija, u shvaćanju stvarnosti i odraza te stvarnosti na jezične realizacije (Lavinio, 1992: 12). Govornici nekoga jezika obično ne obraćaju pažnju na to koliko je njihov način govorenja društveno obilježen i koliko je pojedinici način izražavanja utemeljen na načinu osobnog doživljavanja stvarnosti. No, zato kod učenika nekog stranog jezika ova svijest i promišljanje o

jeziku mogu biti i te kako naglašeni osobito na višim stupnjevima učenja. S didaktičkog aspekta leksik u tom smislu zauzima povlašteni položaj.

2. Od leksičkog do kulturološkog poticaja

Premda je teško sa sigurnošću i u potpunosti prihvatiti jednu od teorija, nema sumnje da su jezik i kulturološki identitet duboko povezani sa svim svojim, ponekad dramatičnim, posljedicama koje donosi današnjica. Osobito leksik predstavlja onaj dio jezika koji najbolje preslikava stvarnost i koji postaje zanimljiv predmet istraživanja u interakciji s društvenim, povijesnim i kulturološkim činjenicama. Idiomaticki izrazi, poslovice, osobiti kulturološki fenomeni, primjeri su koji potiču na razmišljanje o zajedničkim i posebnim karakteristikama u jezicima i kulturama. Razmišljajući o povezanosti leksika i života, smatramo shodnim spomenuti da u talijanskom jeziku postoje brojni nazivi za razne vrste tjestenine, a što ukazuje na važnost te namirnice u talijanskoj kuhinji. Lakoff i Johnson (1998) na primjeru vremena pokazuju u koliko je mjeri metafora zastupljena u jeziku. U mnogim se jezicima vrijeme smatra veoma dragocjenim i zbog toga ga ne treba protratiti, loše iskoristiti ili se njime razmetati (tal. *sprecare* ‘rasipati se’, *buttare via* ‘bacati’, *spendere male* ‘protratiti’). Na takve je konstrukcije nužno ukazati jer mogu pomoći kako bi se razumjeli osobiti izrazi i idiomaticki oblici jezika koji se uči. Zanimljiv su primjer jezične formule koje se koriste u osmrtnicama, a u talijanskom one mogu biti: obojane eufemizmom pa se kaže, umjesto *morire* ‘umrijeti’, *manicare* ‘nedostajati’ ili *spegnersi* ‘ugasiti se’; religioznog su karaktera izrazi kao *salire al cielo* ‘popeti se na nebo’, *concludere la vita terrena* ‘završiti sa zemaljskim životom’, *ritornare alla casa del Padre* ‘vratiti se u očev dom’; opisnog su karaktera izrazi kao *ci ha lasciato* ‘napustio nas je’ ili *è stato strapato all'affetto dei suoi cari* ‘otrgnut je iz okrilja najmilijih’.

Kao primjer leksičke osobitosti spomenimo imenice koje u posljednje vrijeme izazivaju niz rasprava, a tiču se oslovljavanja osoba ženskoga roda koje zauzimaju visoke funkcije: *ministra* ‘ministrica’, *senatrice* ‘senatorica’, *rettrice* ‘rektorica’, *sindaca* ‘gradonačelnica’ itd. (Gheno, 2019: 136–137). Pri uporabi navedenih primjera govornik talijanskoga jezika vodi se osobnim leksičkim odabirom, a s vremenom se ustaljuju oblici koji prevagnu zahvaljujući, osobito, masovnim medijima i upotrebi. Iz svega ovoga može se zaključiti da je leksik kao jezična razina iznimno osjetljiv ne samo za neizvorne govornike koji uče jezik, nego i za izvorne govornike jer je otvoren spram društvenih i kulturnih utjecaja.

3. Dijakronija i sinkronija u poučavanju leksika

Zanimanje za leksik potječe iz antičkih vremena i tijekom povijesti razvija se u okviru raznih disciplina. U antička vremena osobito su se filozofi bavili problemom odnosa između „riječi“ i „stvari“. Pitanje koje su sebi postavljali Platon i Aristotel o vezi između riječi, stvarnosti i mentalnih predodžbi danas je pitanje kojim se bave razne discipline kao što su filozofija jezika, psiholingvistika, antropologija, semantika te kognitivne znanosti.

Lingvistika 19. stoljeća bavila se pretežno povijesnim i etimološkim istraživanjima, a leksik je promatran s dijakronijskog aspekta kao jedno od zanimljivijih područja. Osim što se značenje neke riječi s vremenom može: proširiti (talijanska riječ *scenario* semantički se proširila i dobila metaforičko značenje u nekom novom okruženju, to jest prešla je kazališni okvir i počela se upotrebljavati u političkom i gospodarskom ambijentu); suziti (engleska riječ *mouse* u informatičkoj je terminologiji dobila usko specijalističko značenje); popraviti (uporaba engleske riječi *single* sadrži pozitivnu konotaciju pri definiranju osobe koja nije u braku) ili pogoršati (francuska riječ *vilain* od označavanja ‘onoga koji živi na selu’ dobila je negativnu konotaciju te počela obilježavati ‘onoga koji je loš’). Neke, pak, riječi i njihova značenja mogu zauvijek nestati, druge opet „zašute“ na neko vrijeme, a onda se nakon određenog vremena pojave i dobiju nova značenja (Marello, 1996: 83–85). Na didaktičkom planu etimološka istraživanja mogu pridonijeti proučavanju leksika i to ukoliko se radi o materinskom jeziku osobito na povijesno-kulturološkom planu ili, pak, u izučavanju stranih jezika na višim stupnjevima učenja. Također, etimološka tumačenja pomažu da, unutar kraćeg dijakronijskog razdoblja, protumačimo suvremene neologizme (Righini, 2001: 274).

Takozvana moderna lingvistika 20. stoljeća nastoji oživjeti stroge tvorbene modele pomoću kojih teži objasniti jezik u svojoj sveukupnosti, ali i u svojoj autonomnosti. Ovakav pristup isključuje odnos jezika, a osobito leksika, sa stvarnošću i s povijesti jer se želi dati sinkronijsko tumačenje jezika (Prat-Zagrebelsky, 1998: 9–10). Posljednjih desetljeća i u Italiji leksikologija dobiva na značaju kroz razne „promatračnice jezika“ (tal. *osservatorio linguistico*) te teži biti samostalno polje istraživanja. S jedne strane pažnja se usmjerava na unutar-nju i vanjsku strukturu leksika (tvorba riječi i semantička polja) bilo u paradigmatičkom ili vertikalnom smjeru (izmjenom značenjskih odnosa – tal. *rapporto di significato*), bilo u sintagmatskom ili horizontalnom smjeru (kombiniranje različitih kolokacija). S druge strane, tradicionalni vid proučavanja, te ujedno i podučavanja leksika, proširio se od pojedinačnih riječi preko leksičkih skupina do frazeologije neizostavno uzimajući u obzir pri razumijevanju jezika najrazličitije društvene i kulturološke fenomene sredine u kojoj takvi izrazi nastaju.

4. Rječnik kao ishodište leksičkih i kulturoloških informacija

Prenošenje i tumačenje leksičkog i semantičkog sadržaja jedinica nekog jezika predstavlja ujedno i prenošenje znanja o društvu i kulturi zajednice koja se tim jezikom služi (Bratanić, 1991: 8). Držimo, stoga, da je uloga rječnika, kao izvora takvih informacija, od primarne važnosti u razvoju leksičke kompetencije. U današnje vrijeme, kada se suvremena leksikografska praksa na stranim jezicima sve češće pita kako pristupiti leksičkim elementima u kojima su kodirane kulturološke informacije, predrasude i stereotipi, mišljenja smo da postojeći dvojezični rječnici hrvatsko-talijanski i talijansko-hrvatski ne posvećuju dovoljno pažnje tim segmentima leksičkog opisa. Istodobno smo svjesni da leksička kompetencija postaje dio opće jezične kompetencije u kojoj se odražavaju sve društvene osobitosti, kontradikcije i konflikti. Za razliku od dvojezičnih rječnika koji ne nude iscrpnu informaciju, jednojezični rječnici imaju važnu društvenu funkciju, u društvu su prihvaćeni ne samo kao zbirke riječi određenoga jezika, već i kao riznice kulture, a u novije vrijeme njihovi sadržaji nisu samo rječnički nego i enciklopedijski, gramatički itd. (Antonelli, 2020: 35–36). Stoga je moguće kazati da je rječnik, s osobitim naglaskom na jednojezični rječnik, autoritet za informacije o svemu što u jeziku postoji pa je i te kako važna njegova primjena u učenju stranog jezika. Ako napravimo korak dalje u našem promišljanju, iz korpusne građe koju smo uzeli za predmet analize, jasno je, također, da se rječnik često ponaša kao da leksik ne podliježe vremenu te su riječi vječne i nepromjenljive. Upravo na ovakvoj hipotezi moglo bi se pronaći opravdanje za istraživanje o leksiku kakvo je provedeno u svrhe ovoga rada.

Zaustavimo se na kratko na samoj uporabi rječnika u didaktičke svrhe. S jedne strane, općepoznato je da, kada se pristupi učenju stranog jezika, jedno od prvih didaktičkih materijala za kojim se poseže je svakako rječnik, dok se s druge strane učenike gotovo nikada ne uči kako se ispravno služiti rječnikom i kako iskoristiti sve njegove mogućnosti. Nije dovoljno ukazati na uvodne upute koje sadrži svaki rječnik, već je potrebno, uz pomoć određenih strategija i tehnika, usmjeriti pažnju na strukturu rječnika, na rječničku natuknicu i njezino razumijevanje te na prepoznavanje svakog od znakova, simbola, kratica i brojeva, čije ispravno korištenje znači i zbližavanje s rječnikom kao izvorom niza informacija.¹ Smatramo korisnim ukazati na što raniju upotrebu

¹ Jednojezični rječnik *lo Zingarelli* (2020) u tom je smislu napravio korak dalje te je ponudio vrlo iscrpno grafičko kazalo koje se nalazi na početku djela, a u kojem je detaljno prikazan svaki od upotrijebljenih znakova koji se javljaju u rječničkoj natuknici. Osim toga, sadržaj rječnika dodatno je obogaćen slikovitim priložima. Unutar rječnika nalaze se i brojne nomenklature, s ciljem da se podrobnije pojasne i iscrpno opišu temeljni leksički pojmovi koji se odnose na čovjekovu svakodnevicu.

jednojezičnog rječnika, premda se, parafrizirajući talijanske autorice Corda i Marello (2004: 87), uporabi jednojezičnog rječnika obično pribjegava tek onda, kada se traženu informaciju ne može pronaći u dvojezičnom rječniku. Svjedoci smo činjenice da novija leksikografska praksa na dosljedniji način prati leksičke inovacije koje se događaju u jeziku te je stoga dodatno važno ukazati na postojanje raznih tipova rječnika koji trebaju postati sastavni i nužni dio didaktičkog materijala. U više smo navrata naglasili da se promjene u leksiku događaju velikom brzinom, rekli bismo toliko velikom da se uvijek događa da je leksikografija nekoliko koraka iza novih leksičkih događanja. Takvu je tvrdnju moguće opravdati činjenicom da sve riječi talijanskoga jezika, a s kojima se susrećemo, ne postoje u rječnicima te da uvijek treba proći određeno vrijeme kako bi pojedina riječ zaslužila svoje mjesto u rječniku.

5. Na marginama leksičke kompetencije

Riječ je jedno od najmoćnijih oružja kojim čovjek raspolaže, služi mu da se izrazi, da razumije ono što drugi kažu, da čita, da uvjeri onoga tko ga sluša da je ono što govori točno, dobro i korisno. S druge strane, razumijevanje i usvajanje kulturološki obojanih riječi često se nalazi na marginama leksičke kompetencije te smatramo da se u suvremenom kontekstu, u kojem se znatan prostor posvećuje pojedincu koji jezikom želi dominirati u skladu sa svojim zahtjevima, ukazuje potreba za suočavanjem s problematikom koja se odnosi na bolju percepciju kulturološkog leksika.

Odlika suvremenoga talijanskoga leksika je velika podložnost promjenama, a sklop riječi kojim se govornik služi, sve manje predstavlja kreativan izbor pojedinca. Razlog za to, osim u činjenici da se njime služi 60 milijuna ljudi različitih po obrazovanju, društvenoj pripadnosti i dijalektalnim utjecajima, nalazi se i u sveprisutnoj uporabi gotovih, „upakiranih“ jezičnih formula. Spomenimo da je i utjecaj govornog jezika na pisani znatno porastao. Zahvaljujući radijskim i televizijskim postajama, te posljednjih desetljeća i novim medijima, jezik se na neki sebi svojstven način standardizirao. Stoljećima je izvor jezičnog modela kao postojani i čvrsti oslonac bila književnost. Sada je međutim tipologija jezičnih izvora znatno raznolikija i drugačija, a tradicionalni izvori gotovo da su izgubili na važnosti. Iz televizijskih i radijskih mikrofona čuju se govornici različitog obrazovanja koji se služe lokalnim akcentom, nejasnim leksikom i često lošom gramatikom.

Brzim širenjem privatnih televizijskih postaja nije se pridonijelo oživljavanju dijalekata, nego se, dapače, govorni jezik i njegove izvore oslobodilo društvene cenzure. Govornom je jeziku, zahvaljujući njegovoj prisutnosti u medijima, dodijeljena neka vrsta kulturološke legitimacije. Uz pomoć novina,

kao suvremenoga jezičnog izvora, pisanim je jezikom zavladała, moglo bi se reći, namjerna jezična nemarnost koja mu je donijela dašak svježine (Beccaria, 2002: 131). Međutim, miješanje i isprepletanje pisanog i govornog jezika često je nesvjesno pa, tko ne vlada dobro jezikom, u opasnosti je da lošim odabirom leksika kreira neskladne jezične strukture: standardni ili književni jezik isprepleću se kolokvijalizmima i žargonizmima; govorne strukture kombiniraju se s novotvorenicama i posuđenicama. Ovakvi i brojni drugi primjeri, s jedne strane zaokupljaju pažnju talijanista koji jezik promatraju s povećalom i bilježe sve promjene u njemu, a s druge strane izazivaju zbunjenost kod onih koji se kao stranci jezikom bave iz daleka, tražeći uporište u rječnicima, gramatikama i udžbenicima.

6. Korpusno istraživanje

6.1. Razlozi, svrha i ciljevi istraživanja

Bazirajući se na vlastitom iskustvu, važnim smatramo ukazati na činjenicu da udžbenici i programi za učenje talijanskoga kao stranog jezika, bilo da su propisani od strane Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske, bilo da su dio popratnog didaktičnog materijala, u nedovoljnoj mjeri prate leksičke inovacije koje se ustaljuju u jeziku, a i kulturološko-povijesne događaje koji rezultiraju brojnim novotvorenicama, posuđenicama i hibridnim izrazima (Bralić, 2009: 244–247). Upitajmo se dakle u kojoj mjeri treba biti zastupljen leksički, a time i prateći kulturološki poticaj u poučavanju stranog jezika? Na koji način dati važnost leksiku? Iako je interes za učenjem stranih jezika oduvijek postojao, „teorijska su proučavanja te vrste novijeg datuma te njihov intenzivniji razvoj potječe iz sedamdesetih godina prošlog stoljeća“ (Bettoni, 2001: 16). Potaknuti, stoga, činjenicom da u današnje vrijeme kada strani jezici zauzimaju novu, premda svoju prirodnu ulogu, i postaju isključivo sredstva za komuniciranje, poticaj, udio i funkcija koju imaju riječi pri usvajanju stranog jezika postaju sve učestalijim predmetom istraživanja. Temeljeći promišljanje na prethodno iznesenim činjenicama, osnovna namjera, a ujedno i ciljevi ovoga istraživanja su:

- sukladno korpusnoj građi istražiti i klasificirati novotvorenice, posuđenice, kratice, idiomatske izraze te nazive koji se koriste za razne institucije i za ljude, a proizvod su koji je nastao iz potrebe, jezične pomodnosti, snobizma ili kulturoloških fenomena;
- utvrditi na temelju analize koliko je predložena leksička građa prepoznatljiva i razumljiva strancima koji uče talijanski jezik, u našem slučaju radi se o govornicima hrvatskoga jezika;

- ukazati na ulogu i važnost konteksta te društvenih i kulturoloških specifičnosti odgovarajuće govorne zajednice na nastanak novih riječi.

S obzirom da se u leksiku događaju najveće promjene, jer je upravo leksik najpodložniji utjecajima izvana, za razliku od fonološkog i morfosintaktičkog sustava gdje se promjene odvijaju vrlo sporo i znatnije ne utječu na sustav, ovim radom istaknut će se također nužnost u podizanju leksičke kompetencije na višu razinu u podučavanju i učenju talijanskoga kao stranog jezika. U cilju obogaćivanja didaktičkog materijala, a uzimajući u obzir stvarne potrebe i interese učenika i studenata, namjera nam je ukazati na potrebu korištenja autentičnih tekstova u nastavi stranog jezika koji, na posredan način, donose i otkrivaju sve novosti koje se događaju na leksičkom planu. Baviti se leksikom znači baviti se ne samo strukturom, nego i značenjem, tj. baviti se ljudskim iskustvom i znanjem u najširem smislu te riječi. Ovdje mislimo prvenstveno na brojna jezična, ali i izvanjezična iskustva i znanja te različite kontekste koji utječu na nastanak neke nove leksičke jedinice i pridonose njezinom razumijevanju.

6.2. Korpusni uzorak

Sveukupni korpus za ovaj rad sakupljen je analizom dviju talijanskih dnevnih novina, u vremenu od 1. ožujka 2019. do 1. travnja 2019. te građom iz rječnika *Parole per ricordare. Dizionario della memoria collettiva* (Castoldi & Salvi, 2003). To je rječnik za koji i sami autori već u podnaslovu kažu da se radi o „kolektivnom sjećanju“ jednog naroda. U odabiru dnevnih novina (*Corriere della Sera*, *la Repubblica*), vodili smo se prvenstveno njihovom raširenošću na cijelom nacionalnom teritoriju Italije. Tijekom prikupljanja korpusa obradili smo ukupno 60 novinskih brojeva za dvije odabrane novine. Novinske rubrike iz kojih smo preuzeli leksičke jedinice odnose se na politiku, dnevne aktualnosti, kroniku te kulturnu rubriku.

S obzirom da se rad temelji na korpusnoj građi, kao primjer leksičke slojevitosti, od prikupljenih korpusnih jedinica kreirali smo dvije vrste korpusa: Korpus I i Korpus II. Korpus I podijelili smo na tri dijela: kratice, deakronimske tvorenice i posuđenice. Korpus II podijelili smo na dva dijela: nazivi ljudi, događaja, pokreta, institucija i mjesta i idiomatski izrazi.

Ovakav izbor građe temelji se na činjenici da se navedeni leksički elementi rijetko uzimaju u obzir pri osmišljavanju materijala za učenje talijanskoga kao stranog jezika. I dok su unutarjezični razlozi jezičnoga posuđivanja izazvani najčešće popunjavanjem praznih mjesta u sustavu, izvanjezični su razlozi mnogobrojni: kulturna i znanstvena povezanost između dviju jezičnih zajednica, njihova politička i gospodarska povezanost, jezična pomodnost ili

snobizam. Posuđenice kao *boss, briefing, business, dinner, meeting, training* dominantno su preplavile talijanski jezik, a njihova sveprisutnost usmjerava na sve češću im uporabu ne samo od strane Talijana, nego i onih koji učeći talijanski jezik tako usvajaju anglicizme i druge posuđenice. Budući da se često radi o anglicizmima vezanima uz uska specijalizirana područja, zamijećena je i određena nesigurnost i nepreciznost u uporabi. Uz posuđenice koje su u talijanski ušle iz raznih jezika s naglaskom na engleski, francuski i latinski, klasificirali smo i kratice čije ispravno razumijevanje pridonosi razumijevanju jezika. Za kratice, koje su ujedno i rezultat nepredvidljivih, sporadičnih tvorbenih procesa u jeziku, važno je naglasiti da se ne mogu pripisati ni tvorenica ni složenica i u većini slučajeva radi se o tzv. „brisanjima dijelova riječi“ jer su u konačnici najčešće zbroj početnih slova svake riječi u sintagmi premda mogu nastati i stapanjem početnih dijelova sintagme. Mnoge su kratice danas prepoznatljive kao imenice i vjerojatno zbog ekonomije u jeziku pribjegava se takvoj njihovoj uporabi koja, kod govornika drugog jezika, zbog nerazumijevanja izaziva zbunjenost, npr. *COLF, GIP, ANSA, AGIP, CENSIS, ISTAT*, itd.

U razmatranju dijela korpusa koji je sastavljen od idiomatskih izraza te naziva ljudi, događaja, pokreta, institucija i mjesta, građu smo preuzeli iz talijanskih dnevnih novina te iz rječnika *Parole per ricordare. Dizionario della memoria collettiva* (Castoldi & Salvi, 2003). Ovaj izvor jezik smatra mjestom gdje se susreću prošlost i sadašnjost i gdje je svaka generacija Talijana ostavila svoj trag poklonivši jeziku vitalnost u korištenju kako idiomatskih izraza, tako i figurativnih značenja koja oživljavaju povijesne događaje, likove, situacije, institucije, odnosno mjesta čiji su označitelji kroz svakodnevnu uporabu jezika potekli iz kulturološkog okvira sredine u kojoj su nastali. Riječi, izrazi, nazivi i nadimci kao *padre padrone, azzecagarbugli, grillo parlante, Fantozzi, Perpetua, Calimero, Albertone, Sua Emittenza, l'Unto del Signore, il Cavaliere* ili jednostavno *Silvio*, nastali u jednom trenutku kao novinski, književni ili filmski proizvod, osuđeni su na trajanje u jezičnoj povijesti Italije te bi kao takvi trebali biti prepoznati kao vrijedan element u obogaćivanju dometa leksičke kompetencije.

Broj zabilježenih leksičkih jedinica u Korpusu I iznosi ukupno 273 jedinice, od čega 105 kratice, 26 deakronimskih tvorenicama i 142 posuđenice. Broj zabilježenih leksičkih jedinica u Korpusu II iznosi ukupno 232 jedinice, od čega 122 za nazive ljudi, događaja, pokreta, institucija i mjesta te 110 jedinica za idiomatske izraze. Ukupan broj zabilježenih leksičkih jedinica u Korpusu I i Korpusu II iznosi 505 jedinica. Tretirane jedinice preuzeli smo zajedno s kontekstom u okviru kojega su se pojavile.

6.3. Metodologija

Polaznu točku istraživanja predstavlja prikupljanje korpusne građe iz talijanskih dnevnih novina. Selekcija jedinica koje su uvrštene u ovaj rad napravljena je na temelju leksičkih, tvorbenih i kulturoloških specifičnosti pojedine jedinice. Svakodnevnim čitanjem i bilježenjem korpusnih primjera tijekom navedenog perioda došlo se do zaključka da je potrebno napraviti dva potkorpusa koji će obuhvatiti cjelokupnu sakupljenu leksičku građu. Korpus I vezan je uz neke novije leksičke osobitosti u talijanskom jeziku, a Korpus II odnosi se na socio-kulturološke događaje koji svakodnevno rezultiraju novim jedinicama i novim uporabama. Nadalje, tijekom izrade rada, primijetili smo da nam novinski jezik otvara mogućnost za neke nove leksičke slojeve koji su nastali kao odraz suvremenih društvenih fenomena, događanja i razmišljanja.

Ovdje mislimo na deakronimske tvorenice koje svojom strukturom i načinom tvorbe predstavljaju novost u leksičkom fondu talijanskoga jezika. Adamo i Della Valle (2005), u svom rječniku novih riječi deakronimima nazivaju riječi koje su nastale transkripcijom izgovora pojedinih slova u kraticama. Radi se o pojavi koju talijanski poznaje od ranijih vremena, no, ona je danas u porastu te sve više kratica na taj način postaje samostalnim riječima. U ovom radu poslužili smo se pojmom deakronimska tvorenica (*tiggi* od *TG* ‘telegiornale’; *tivù* ili *tivvù* od *TV* ‘televisione’), a njemu smo dodali i pojam deakronimske izvedenice koja nastaje kao rezultat izvođenja iz deakronimske tvorenice (*gieffino* od *GF* ‘Grande fratello’; *gi-ottino* od *G8*)

U tumačenju leksičkih jedinica, ovisno o korpusnoj kategoriji kojoj pojedina jedinica pripada, osim brojnih rječnika, poslužili smo se različitim pisanim i usmenim izvorima².

Za potrebe ostvarivanja jednog od ciljeva rada bilo je potrebno ustanoviti uspješnost studenata u poznavanju leksičkih jedinica. Istraživanje o poznavanju korpusa provedeno je među neizvornim govornicima napredne razine poznavanja jezika. Ispitanici su studenti Talijanskoga jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu u Splitu. Ispitivanje je provedeno u zimskom semestru akademske godine 2019/2020. Uzorak je obuhvatio 43 ispitanika druge godine preddiplomskog studija talijanskog jezika i književnosti, dakle

² Giovanardi, C. & Gualdo, R. (con la collaborazione di A. Coco). (2003). *Inglese-Italiano Ial*. Lecce: Manni;

Giovanardi, C. (a cura di). (2005). *Lessico e formazione delle parole. Studi offerti a Maurizio Dardano per il suo*

70° compleanno. Firenze: Franco Cesati Editore; Stefancich, G. (1998). *Cose d'Italia. Tra lingua e cultura*. Roma:

Bonacci; Stefancich, G. (2000). *Tracce di animali. Nell'italiano tra lingua e cultura*. Roma: Bonacci.

riječ je o dobnoj skupini ispitanika koja obuhvaća dvadesetogodišnjake i dvadesetjednogodišnjake. Za potrebe istraživanja, upitnik je u skladu s podjelom na dva potkorpusa (Korpus I i Korpus II), dodatno podijeljen na tri, odnosno dva dijela; ukupno pet dijelova. Korpus I obuhvaća: 1) kratice; 2) deakronimske tvorenice; 3) posuđenice. Korpus II obuhvaća: 1) nazive ljudi, događaja, pokreta, institucija i mjesta; 2) idiomatske izraze. U svakom od navedenih pet dijelova upitnika ispitanici su, sukladno uputama, trebali dati značenje pojedinog elementa koji je smješten u rečenični kontekst, a koji je preuzet iz talijanskih dnevnih novina. Provjera je studentima bila najavljena i bila je anonimna. Studenti su na početku provjere bili upoznati s tehničkim podacima o korpusu, sa značenjima svih potkorpusnih elemenata, načinom rješavanja zadataka te su trebali dati tumačenje leksičkih jedinica koje poznaju. Korpusna građa prikazana je putem projektor, ispitanici su svoje odgovore bilježili na zasebne papire, odvojeno za svaki dio korpusa, papire smo u svrhu analize, na kraju provjere preuzeli od ispitanika. Zanimalo nas je na kakve će poteškoće ispitanici nailaziti u tumačenju jedinica i kakve će rezultate neformalni intervju donijeti. Rezultate koje smo dobili statističkom analizom upitnika, i to putem neformalnog intervjua, prikazali smo tablično. U narednom potpoglavlju vezano uz rezultate obrade korpusa, donosimo kvantitativni i kvalitativni prikaz rezultata, zasebno za svaki od potkorpusa.

Važnim se smatra činjenica da je ova interkulturalna tema, koja usmjerava na različitosti u poimanjima i percepciji pojedinih kultura i naroda, u našem slučaju hrvatske i talijanske, utjecala na odabir građe na kojoj je izvedena analiza potrebna za ovaj rad te je, osim metode analize i sinteze, zahtijevala i kontrastivan pristup, imajući u vidu govornika hrvatskoga jezika ili općenito neizvornog govornika koji pristupa učenju talijanskoga leksika. S druge strane, statistička metoda pomogla nam je da kvantitativno izrazimo poznavanje korpusne građe, a svi ostvareni podaci i rezultati do kojih smo došli nastali su izravno uz pomoć metode anketiranja i to putem anketnog upitnika. Imajući u vidu da je jezik proizvod određene kulture i sredstvo kojim se jedna zajednica izražava, namjera je navedenih metoda bila da, zahvaljujući spoznajama i rezultatima do kojih smo došli, posluže u iznalaženju najboljeg mogućeg načina u poučavanju i usvajanju kulturološkog leksika.

6.4. Rezultati obrade korpusa

6.4.1. Korpus I – Uspješnost u razumijevanju leksičkih jedinica – analiza neformalnog intervjua

Tablica 1. Poznavanje leksičkih jedinica Korpusa I

	Kratice	Deakronimske tvorenice	Posuđenice
Točni odgovori	(21,6%)	(17,1%)	(39,9%)

U Tablici 1. donosimo rezultate o poznavanju svake od tri kategorije navedenih leksičkih jedinica. Zamjetno je da, s obzirom na vrstu leksičkih jedinica, između tri navedene korpusne kategorije ispitanici najbolje poznaju posuđenice, potom kratice, dok su deakronimske tvorenice na posljednjem mjestu.

6.4.1.1. Rasprava o rezultatima

Zapažanja, do kojih smo došli na temelju ponuđenih odgovora, dijelimo u nekoliko skupina:

- leksičke jedinice koje su svi ili većina ispitanika prepoznali i točno interpretirali (najmanje 75% ispitanika);
- leksičke jedinice koje nitko ili gotovo nitko nije prepoznao (10% ispitanika ili manje);
- leksičke jedinice koje su, poglavito u trećem dijelu upitnika, interpretirane na temelju poznavanja nekog drugog jezika.

Donosimo podatke o stupnju prepoznatljivosti za korpusne jedinice koje je većina ispitanika prepoznala, odnosno za one leksičke jedinice nepoznate većini ispitanika. Podatke smo podijelili u šest tablica, dakle, svaka od leksičkih kategorija Korpusa I prikazana je kroz dvije tablice: Tablica 1. *Uspješnost u interpretiranju kratica – najveća uspješnost*; Tablica 2. *Uspješnost u interpretiranju kratica – najmanja uspješnost*; Tablica 3. *Uspješnost u interpretiranju deakronimskih tvorenica – najveća uspješnost*; Tablica 4. *Uspješnost u interpretiranju deakronimskih tvorenica – najmanja uspješnost*; Tablica 5. *Uspješnost u interpretiranju posuđenica – najveća uspješnost*; Tablica 6. *Uspješnost u interpretiranju posuđenica – najmanja uspješnost*.

U odabiru primjera koje navodimo u tablicama, poslužili smo se ostvarenim rezultatima, ali i kriterijem visoke uporabne učestalosti za pojedine leksičke jedinice.

Tablica 1. Uspješnost u interpretiranju kratica – najveća uspješnost

Kratice	Stupanj uspješnosti
TV	100%
TG	99%
COLF	95,2%
RAI	95%
ASL	90,2%
FIAT	80,7%
ISTAT	75%

U Tablici 1. prikazan je uzorak od 7 uspješno interpretiranih kratica čija se prepoznatljivost kod ispitanika kreće u rasponu od 75% do 100%.³ Iz analiziranih podataka proizlazi da bismo točne odgovore mogli grupirati, s obzirom na vrstu kratice, u nekoliko tematskih jedinica. Uočili smo da je ispravno interpretiranje naglašeno kod tematskih jedinica koje se odnose osobito na kratice političkih stranaka, zatim one koje se tiču televizije, te tek nekih institucija, ustanova i društvenih fenomena, uglavnom prepoznatljivih i na međunarodnoj razini (ovdje mislimo na *RAI* i *FIAT*). Zanimljivim smatramo činjenicu da primjerice, visoki postotak poznavanja kratice *ASL* (tal. *Azienda Sanitaria Locale*) vjerojatno dugujemo talijanskoj televizijskoj seriji koja je u Hrvatskoj bila vrlo gledana. Radi se o talijanskom serijalu *Medico in famiglia* ('Liječnik u obitelji') koji je dulje vrijeme, a i u više navrata, prikazivan na Hrvatskoj radioteleviziji. Radnja serije vezana je uz zdravstvenu ustanovu, a

³ Tumačenje kratica: TV, *televisione* ('televizija'); TG, *telegiornale* ('televizijski dnevnik'); COLF, *collaboratrice familiari* ('kućna pomoćnica'); RAI, *Radio Audizioni Italia* danas *RAI-TV* ('talijanska nacionalna radio televizija'); ASL, *Azienda Sanitaria Locale* ('Lokalna zdravstvena ustanova ili Dom zdravlja'); FIAT, *Fabbrica italiana automobili Torino* ('Talijanska tvornica automobila iz Torina'); ISTAT, *Istituto nazionale di statistica* ('Talijanski nacionalni institut za statistiku').

kratica *ASL* odnosi se na tip zdravstvene ustanove, točnije, doslovno značenje bi bilo ‘Lokalna zdravstvena ustanova’.

Tablica 2. Uspješnost u interpretiranju kratica – najmanja uspješnost

Kratice	Stupanj uspješnosti
ANAS	0%
GF	0%
3MSC	0%
ZTL	0%
CEI	3,1%
GIP	5,2%
ONG	5,4%

U Tablici 2, na uzorku od 7 kratica, zamjetan je nizak stupanj uspješnosti u njihovom prepoznavanju.⁴ Utvrđeno je da se stupanj prepoznatljivosti za navedeni uzorak kreće u rasponu od 0% do 5,4%. Uspoređujući podatke, zaključujemo da se kratice nepoznate većini ispitanika odnose u najvećem broju slučajeva na talijanske institucije, ustanove, kulturološke i sportske fenomene, a govore i o domišljatosti onih koji su ih kreirali. Ovdje želimo istaknuti imeničku ulogu kratica koja se dokumentira uporabom člana uz kraticu (*la Cei, il Gip*, itd.), a koja je ispitanicima uglavnom bila neprepoznatljiva, osobito uzimajući u obzir da su sve kratice u upitniku prikazane u okviru rečeničnog konteksta. Spomenimo dvije kratice koje smatramo zanimljivima, a koje niti jednom od ispitanika nisu bile poznate: primjerice, u kratici *GF* (*Grande fratello* ‘Veliki brat’) riječ je o skraćivanju naziva poznatog televizijskog programa *Big brother* čiji se naziv u hrvatskom jeziku niti ne prevodi. U talijanskom je ime programa prevedeno, a usput se, radi pojednostavljivanja,

⁴ Tumačenje kratica: ANAS, *Azienda nazionale autonoma delle strade* (‘Talijansko nacionalno poduzeće za ceste’); GF, *Grande fratello* (‘Veliki brat’); 3MSC, *Tre metri sopra il cielo* (‘Tri metra iznad neba, naslov romana’); ZTL, *Zona a traffico limitato* (‘Područje ograničenog prometa’); CEI, *Conferenza Episcopale Italiana* (‘Talijanska biskupska konferencija’); GIP, *Giudice per le indagini preliminari* (‘sudac istrage’); ONG, *Organizzazione non governativa* (‘nevladina organizacija’).

uglavnom u pisanim medijima i skratilo na svega dva slova kojima je potom dodijeljena imenička vrijednost. U kratici specifične strukture koja se sastoji od kombinacije jednog broja i tri slova, *3MSC* izražena je naglašena kreativnost skraćivanja naslova jednog suvremenog talijanskoga romana (*Tre metri sopra il cielo* ‘Tri metra iznad neba’).

Tablica 3. Uspješnost u interpretiranju deakronimskih tvorenica – najveća uspješnost

Deakronimske tvorenice	Stupanj uspješnosti
Essemmesse	95,8%
Tiggì	95%
Tivù	92,6%
Kappaò	85,2%
Bierre	75%

U Tablici 3, pri analizi deakronimskih tvorenica i njihovih izvedenica, zbog znatno manjeg opsega koji zauzimaju u našem korpusu, odabrali smo uzorak od 5 leksičkih jedinica.⁵ Poznavanje ovoga dijela građe očituje se u rasponu od 75% do 95,8% prepoznatljivosti. Uočavamo da je s obzirom na tematiku prepoznatih deakronima ovdje riječ uglavnom o jedinicama koje su međunarodno poznate pa, kao takve, ispitanicima nisu predstavljale poteškoće u razumijevanju.

⁵ Tumačenje deakronimskih tvorenica: *Essemmesse*, SMS (‘kratka poruka na mobilnom uređaju’); *Tiggì*, TG (‘televizijski dnevnik’); *Tivù*, TV (‘televizija’); *Kappaò*, KO (‘kratica za engleski termin *knockout*, tj. obarajući udarac u boks’); *Bierre*, *Brigate rosse* (‘Crvene brigade, tj. pripadnik Crvenih brigada’).

Tablica 4. Uspješnost u interpretiranju deakronimskih tvorenica – najmanja uspješnost

Deakronimske tvorenice	Stupanj uspješnosti
Aennino	0%
Ci-effe-elle	0%
Udeurrino	0%
Gi-ottino	3,7%
Gieffe	5,1%

U Tablici 4. prikazali smo deakronimske tvorenice na uzorku od 5 deakronima koje ispitanici u nedovoljnoj mjeri poznaju.⁶ Iz tablice iščitavamo da su u navedenom uzorku čak tri jedinice nepoznate svim ispitanicima, a za preostale dvije razina uspješnosti je vrlo niska i kreće se od 0% do 5,1%. Uzrok tome nalazimo u činjenici da je za ispravno interpretiranje neke deakronimske tvorenice prvenstveno potrebno prepoznati da se radi o izvedenici iz kratice. Primjerice, *Gi-ottino* je deakronim nastao iz kratice *G8* te kao takav zahtjeva poznavanje i značenje ne samo kratice, nego i društvenog fenomena na koji se odnosi.

Zaključak do kojeg smo došli kvalitativnom analizom ovoga dijela korpusne građe, dvojake je prirode. Naime, za prepoznavanje deakronimskih tvorenica, a osobito njihovih izvedenica ispitanici prije svega trebaju poznavati talijanske kratice, a time i društvene fenomene koji se uz njih vežu. S druge strane nužno je poznavati leksičku morfologiju te voditi računa o tvorbenim elementima talijanskoga jezika. U prilog našoj tvrdnji ide i činjenica da su ispitanici prepoznali uglavnom one deakronimske tvorenice čije su kratice dobro poznavali i za koje im je i društveni karakter samih kratica bio poznat. Zbog svega navedenog ne čudi što su između svih leksičkih jedinica upravo za ovu kategoriju jedinica postignuti najlošiji rezultati.

⁶ Tumačenje deakronimskih tvorenica: *Aennino*, AN *Alleanza Nazionale* ('pripadnik političke stranke *Nacionalog jedinstva*'); *Ci-effe-elle*, CFL *Contratto di formazione e lavoro* ('vrsta ugovora o radu'); *Udeurrino*, Udeur *Unione democratici per l'Europa* ('politička stranka, tj. njezin član, pripadnik *Ujedinjenih demokrata za Europu*'); *Gi-ottino*, G8 *Gruppo degli Otto* ('zemlja članica skupine strateški najmoćnijih zemalja, ujedinjenih pod kraticom G8'); *Gieffe*, GF *Grande fratello* ('Veliki brat').

Tablica 5. Uspješnost u interpretiranju posuđenica – najveća uspješnost

Posuđenice	Stupanj uspješnosti
Suspense	99%
Big spender	98%
Outlet mania	95%
Election day	90,7%
Anti-glob	85,2%
Corteggiamento hard	80,3%
Devolution	75,3%

U Tablici 5. prikazan je uzorak od 7 uspješno interpretiranih posuđenica koje su ispitanici prepoznali u rasponu od 75,3% do 99%.⁷ Općenito govoreći, u ovom je dijelu upitnika prepoznatljivost građe iz Korpusa I bila najizraženija, a tu činjenicu vezujemo uz zapažanje da su brojne leksičke jedinice interpretirane prvenstveno zahvaljujući poznavanju nekog drugog jezika, u našem slučaju engleskog. No, naglasimo isto tako da je uočeno da je i kod točno interpretiranih jedinica, a ovdje mislimo prvenstveno na posuđenice iz engleskog jezika, ponekad bilo nedovoljno poznavanje isključivo engleskog jezika jer je za ispravno razumijevanje neke jedinice bilo također potrebno i poznavanje talijanske leksičke jedinice te događaja uz koji se ona veže. Primjerice, navodimo posuđenicu *baby colf* u kojoj je jedan od elemenata engleski, a drugi talijanski (engl. *baby* i tal. *COLF* – *collaboratrice familiare*).

⁷ Tumačenje posuđenica: *suspense* ('tjeskobno i neizvjesno stanje'); *big spender* ('onaj tko mnogo troši'); *outlet mania* ('opsjednutost kupovinom skupih robnih marki'); *election day* ('dan kada građani izlaze na izbore'); *anti-glob* ('onaj tko se protivi globalizaciji'); *corteggiamento hard* ('nasilno udvaranje'); *devolution* ('u političkom govoru odnosi se na decentralizaciju moći').

Tablica 6. Uspješnost u interpretiranju posuđenica – najmanja uspješnost

Posuđenice	Stupanj uspješnosti
Bagarre	0%
Cul-de-sac	0%
Super partes	0%
Zapping	0%
Viaggio compact	3,1%
Hinterland	5,3%
Par condicio	7,2%

U Tablici 6. na uzorku od 7 posuđenica uočavamo da se stupanj prepoznatljivosti kreće od 0% do 7,2%.⁸ Iako smo istaknuli da su kod leksičke kategorije posuđenica općenito postignuti najbolji rezultati u Korpusu I, znan je broj posuđenica za koje ispitanici nisu dali tumačenje. Razlog za to vidimo u nedovoljnom poznavanju novijih društveno-političkih događanja u Italiji, a koji su obilježeni nastankom novih riječi i izraza (Bralić, 2016: 480). Dodajmo da brojne nove posuđenice usvajaju dodatna obilježja talijanskoga jezika koja znatno mijenjaju njihovu strukturu, bilo da je riječ o riječima iz engleskog, francuskog ili nekog drugog jezika. Stoga, kao takve, posuđenice koje sadrže, primjerice, englesku leksičku osnovu, a talijansku morfološku odliku (*lowcostismo* ‘tendencija kupovanja po niskim cijenama’, *flirtare* ‘koketirati’), zasigurno zbunjujuće djeluju za ispitanika koji nije izvorni govornik niti, pretpostavljamo, u svakodnevnom kontaktu s talijanskim jezikom. Također, složenice sastavljene od dva heterogena elementa, od kojih jedan talijanski, a drugi strani dovode u nedoumicu pri tumačenju, primjerice *viaggio compact* (‘kratko intenzivno putovanje’).

Kvalitativna analiza Korpusa I omogućila nam je da utvrdimo i ukažemo na nužnost:

⁸ Tumačenje posuđenica: *bagarre* (‘žučna rasprava’); *cul-de-sac* (‘beizlazna situacija’); *super partes* (‘onaj koji nije sklon samo određenoj skupini, tko je objektivan’); *zapping* (‘učestalo mijenjanje TV kanala’); *viaggio compact* (‘kratko intenzivno putovanje’); *hinterland* (‘urbana periferija velikog grada’); *par condicio* (‘garancija jednakih prava svim sudionicima’).

- praćenja društveno-političkih događanja koji u jezik uvode nove riječi;
- ukazivanja na strukturu leksičkih jedinica;
- tumačenja značenja leksičkih jedinica na temelju znanja o talijanskom, ali i drugim stranim jezicima.

6.4.2. Korpus II⁹ – Uspješnost u razumijevanju kulturološki obojanih leksičkih jedinica – analiza neformalnog intervjua

Tablica 1. Poznavanje leksičkih jedinica Korpusa II

Točni odgovori	Nazivi ljudi, događaja, pokreta, institucija i mjesta	Idiomatski izrazi
	(31,9%)	(44,1%)

Iz tabličnih rezultata *Korpusa II* zamjetno je da ispitanici bolje poznaju idiomatske izraze od naziva ljudi, događaja, pokreta, institucija i mjesta.

6.4.2.1. Rasprava o rezultatima

Zapažanja do kojih smo došli na temelju ponuđenih odgovora dijelimo u nekoliko skupina:

- elementi koje su svi ili većina ispitanika prepoznali i točno interpretirali (najmanje 75% ispitanika);
- elementi koje nitko ili gotovo nitko nije prepoznao (10% ispitanika ili manje);
- elementi koje je većina ispitanika djelomično točno interpretirala, uglavnom na temelju površnog poznavanja činjenica o stranoj kulturi.

Podaci koje donosimo u tabličnom prikazu, odnose se na stupanj prepoznatljivosti korpusnih jedinica. Podatke smo podijelili u četiri tablice, tj. svaka leksička kategorija Korpusa II prikazana je kroz dvije tablice: Tablica

⁹ U tvorbi Korpusa II uzeta je i građa iz rječnika *Parole per ricordare. Dizionario della memoria collettiva* (Castoldi & Salvi, 2003). Riječ je o rječniku kojeg smo konzultirali u svrhu tumačenja korpusnih jedinica, a čiji je popis jedinica srodan korpusnoj građi analiziranoj za potrebe ovog istraživanja. Stoga smo korpusne jedinice iz našeg istraživanja dopunili srodnim jedinicama koje rječnik nudi, a odnose se na riječi nastale kao posljedica ranijih događanja u Italiji koja su svoj odraz našla u jeziku, tj. rezultirali su novim riječima.

1. *Uspješnost u interpretiranju naziva ljudi, događaja, institucija i mjesta – najveća uspješnost*; Tablica 2. *Uspješnost u interpretiranju naziva ljudi, događaja, institucija i mjesta – najmanja uspješnost*; Tablica 3. *Uspješnost u interpretiranju idiomatskih izraza – najveća uspješnost*; Tablica 4. *Uspješnost u interpretiranju idiomatskih izraza – najmanja uspješnost*. U odabiru korpusnog uzorka kojeg navodimo u tablicama, poslužili smo se ostvarenim rezultatima, ali i kriterijem visoke uporabne učestalosti za pojedine leksičke jedinice.

Tablica 1. Uspješnost u interpretiranju naziva ljudi, događaja, institucija i mjesta – najveća uspješnost

Nazivi ljudi, događaja, institucija i mjesta	Stupanj uspješnosti
Barbone	95,5%
Calciopoli	90%
Carovita	85,7%
Mediaset	85%
Unabomber	75,4%
Fumata nera	75,2%
Pasquetta	75%

U Tablici 1. prikazan je uzorak od 7 uspješno interpretiranih leksičkih jedinica koje se odnose na nazive ljudi, događaja, institucija i mjesta.¹⁰ Uspješnost u prepoznavanju i tumačenju kreće se u rasponu od 75% do 95,5%. Zapažamo da se većina točnih odgovora odnosi na općepoznata društvena zbivanja u Italiji te je 95,5% ispitanika uspješno interpretiralo pojmove kao što je *barbone* ('skitnica'). S druge strane, izraz *fumata nera* ('crni dim'), ispitanici su prepoznali i ispravno ga povezali s dimom koji izlazi iz Sikstinske kapele pri neuspjelom

¹⁰ Tumačenje naziva ljudi, događaja, institucija i mjesta: *barbone* ('skitnica'); *Calciopoli* ('skandal i korupcija u nogometu'); *carovita* ('porast životnih troškova'); *Mediaset* ('zajedničko ime privatnih televizijskih kanala talijanske obitelji Berlusconi'); *unabomber* ('atenator koji postavlja eksplozivne naprave u razne svima dostupne predmete na javnim mjestima, npr. parkovima, prodavaonicama'); *fumata nera* ('crni dim koji izlazi iz Sikstinske kapele pri neuspjelom pokušaju izbora za novog papu'); *Pasquetta* ('Uskrsni ponedjeljak').

pokušaju izbora za novog papu, premda je korpusni kontekst ukazivao na izbor talijanskih političara. Imenicu *carovita* (‘skupoća životnih troškova’), premda se radi o novotvorenici s kojom se ispitanici, pretpostavljamo, nisu niti susreli do trenutka rješavanja upitnika, ispravno je interpretiralo 85,7% ispitanika što ukazuje na sposobnost iščitavanja značenja iz konteksta te pribjegavanje pravilima tvorbe riječi. Iz odgovora koje su ispitanici ponudili za leksičku jedinicu *Pasquetta* vidljivo je da su talijanski tvorbeni sufixs *-etta* povezali s umanjenicom i time za značenje navedene jedinice uglavnom kazali da se radi ili o ponedjeljku ili o nedjelji poslije Uskrsa, povezujući tvorenicu sa hrvatskom uporabom sintagme ‘Mali Uskrs’. Potrebno je pojasniti da se u talijanskom jeziku *Pasquetta* odnosi isključivo na Uskrsni ponedjeljak. Dakle, mogli bismo kazati da se leksičke jedinice kao što su *fumata nera* i *Pasquetta*, premda uvrštene u točne odgovore, u okviru naših zapažanja smatraju ipak samo djelomično točno interpretiranim jedinicama budući da je za njihovo u potpunosti točno interpretiranje potrebno iscrpnije poznavanje strane kulture. U našem slučaju, u interpretiranju takvih leksičkih jedinica ispitanicima je od pomoći bio kontekst.

Tablica 2. Uspješnost u interpretiranju naziva ljudi, događaja, institucija i mjesta – najmanja uspješnost

Nazivi ljudi, događaja, institucija i mjesta	Stupanj uspješnosti
Camici sporchi	0%
Oltretevere	0%
Pariolismo	0%
Oggi-crazia	3,2%
Azzeccagarbuglismo	3,3%
Caro-tazzina	4,5%
Coppia di fatto	5%

U Tablici 2. donosimo uzorak s niskim stupnjem uspješnosti u interpretiranju 7 leksičkih jedinica koje se odnose na nazive ljudi, događaja, in-

stitucija i mjesta.¹¹ Iščitavamo da se stupanj prepoznatljivosti za predloženi uzorak kreće u rasponu od 0% do 5%. Uspoređujući i analizirajući podatke, primjećujemo da se nazivi ljudi, događaja, institucija i mjesta, nepoznati većini ispitanika, odnose na najrazličitije društveno-kulturološke pojave koje su svoj odraz ostavile i u leksiku. Uzmimo za primjer neke od navedenih jedinica: za prepoznavanje izraza *azzeccagarbuglismo italiano* ('varanje zakona na talijanski način'), bilo je potrebno ne samo poznavati lik iz djela Alessandra Manzonia, nego i prepoznati u tvorenci aluziju na neka karakterna obilježja tog lika. Pojam *caro-tazzina* odnosi se na porast cijene 'šalice kave' te je mjerilo za opadanje životnog standarda i slabljenje kupovne moći; *coppia di fatto* se često pogrešno tumači te se smatra da se odnosi isključivo na homoseksualnu zajednicu, no značenje ove jedinice odnosi se općenito na zajednicu dvoje ljudi koji žive u istom domaćinstvu koji samim time ostvaruju nasljedna zakonska prava; *oggi-crazia* je novija talijanska riječ koju bilježe tek rječnici novih riječi, a prepoznalo ju je tek 3,2% naših ispitanika; *Oltretevere* ('s druge strane rijeke Tiber', aluzija na Vatikan) i *pariolismo* ('pripadnost bogatijem rimskom građanskom društvu' ili 'težnja k lagodnom životu') nazivi su ili izvedenice iz nekih talijanskih mjesta ili gradskih četvrti, čijom se uporabom uglavnom aludira na institucije koje su u njima smještene ili na pokrete koje simboliziraju. Tako primjerice za razumijevanje tvorenice *pariolismo* bilo je potrebno najprije prepoznati da se radi o izvedenici iz imena rimske četvrti *Parioli* te potom iz simboličkog značenja četvrti izvući značenje koje sadrži nova tvorenica.

¹¹ Tumačenje naziva ljudi, događaja, institucija i mjesta: *camici sporchi* ('liječnici podvrgnuti istrazi zbog nečasnih radnji'); *Oltretevere* ('s druge strane rijeke Tiber', aluzija na Vatikan); *pariolismo* ('pripadnost bogatijem rimskom građanskom društvu ili težnja k lagodnom životu'); *oggi-crazia* ('nadmoć današnjice u stavovima i promišljanjima, a kojom se na taj način stavljaju u drugi plan dugoročna planiranja za budućnost'); *azzeccagarbuglismo* ('varanje zakona'); *caro-tazzina* ('porast cijene šalice kave te mjerilo za opadanje životnog standarda'); *coppia di fatto* ('često se pogrešno smatra homoseksualnom zajednicom, a odnosi se općenito na zajednicu dvoje ljudi koji žive u istom domaćinstvu i koji ostvaruju nasljedna zakonska prava').

Tablica 3. Uspješnost u interpretiranju idiomatskih izraza – najveća uspješnost

Idiomatski izrazi	Stupanj uspješnosti
Far finta di niente	100%
Fare il furbo	100%
Capire al volo	90%
Essere al settimo cielo	85,5%
Fare figuraccia	85%
Essere sulla bocca di tutti	75%
Venire alla luce del sole	75%

U Tablici 3. na uzorku od 7 uspješno interpretiranih idiomatskih izraza, uočavamo da se prepoznatljivost kreće u rasponu od 75% do 100%.¹² Uspoređujući sveukupne rezultate, proizlazi da je upravo u drugom dijelu Korpusa II, a koji se odnosi na idiomatske izraze, točno interpretiranje građe općenito bilo najizraženije. Naime, s obzirom ne samo na elemente Korpusa II, nego i na elemente Korpusa I, poznavanje idiomatskih izraza izraženije je u odnosu na poznavanje ostalih leksičkih kategorija. Takvu činjenicu, koja se odnosi na najveći postotak prepoznatljivosti vezujemo uz zapažanje da je određeni broj idiomatskih izraza vjerojatno bilo moguće pravilno interpretirati zahvaljujući istim ili približno istim izrazima koji postoje u hrvatskom jeziku. S druge strane, izrazi kao *far finta di niente* ('pretvarati se kao da nije ništa'), *fare il furbo* ('lukavo se ponašati') bliski su hrvatskom govorniku te ih s lakoćom prepoznaje, osobito kada su takvi izrazi prikazani u okviru konteksta koji olakšava razumijevanje. Iz tablice iščitavamo da je za ova dva izraza prepoznatljivost bila stopostotna.

¹² Tumačenje idiomatskih izraza: *far finta di niente* ('pretvarati se kao da nije ništa'); *fare il furbo* ('lukavo se ponašati'); *capire al volo* ('shvatiti odmah'); *essere al settimo cielo* ('osjećati se veoma sretno'); *fare figuraccia* ('ostaviti loš dojam o sebi uslijed pogrešnog ponašanja koje se dogodilo namjerno ili nenamjerno'); *essere sulla bocca di tutti* ('biti predmet mnogih razgovora'); *venire alla luce del sole* ('izići na vidjelo').

Tablica 4. Uspješnost u interpretiranju idiomatskih izraza – najmanja uspješnost

Idiomatski izrazi	Stupanj uspješnosti
Arrivare alla spicciolata	0%
Espandersi a macchia d'olio	0%
Parlare a braccio	1%
Fare un fioretto	3%
Avere una gatta da pelare	3,2%
Essere una babele di sigle e di simboli	5%
Rimanere su di giri	5%

Tablici 4. prikazujemo uzorak od 7 idiomatskih izraza koje je tek neznan broj ispitanika uspješno interpretirao.¹³ Raspon prepoznatljivosti kreće se od 0% do 5,0%. Primjerice, za neke idiomatske izraze nitko od ispitanika nije dao točan odgovor: *arrivare alla spicciolata* ('dolaziti jedan po jedan'), *espandersi a macchia d'olio* ('širiti se velikom brzinom'). Uočavamo da, premda za takve izraze slikovitost izričaja može biti od izuzetne pomoći u razumijevanju njihove figurativnosti, našim su ispitanicima rezultirali potpuno nepoznatima. Mogući razlog za to nalazimo u činjenici da je za prepoznavanje slikovitosti nekog idiomatskog izraza, u prvom redu potrebno poznavati ne samo jezik, nego i kulturološku pozadinu te način razmišljanja izvornih govornika.

Kvalitativnom analizom Korpusa II došli smo do zaključka da je važno ukazati na potrebu:

- informiranja o socio-kulturološkim zbivanjima u Italiji koja rezultiraju novim riječima i novim idiomatskim izrazima;
- promišljanja o slikovitosti i kulturološkoj pozadini riječi, osobito idiomatskih izraza;

¹³ Tumačenje idiomatskih izraza: *arrivare alla spicciolata* ('dolaziti jedan po jedan'); *espandersi a macchia d'olio* ('širiti se velikom brzinom'); *parlare a braccio* ('govoriti ili održati govor nepripremljen'); *fare un fioretto* ('podnositi žrtvu, odricati se nečega u cilju pobožnosti'); *avere una gatta da pelare* ('poduzeti težak pothvat koji može donijeti samo nelagodu'); *essere una babele di sigle e di simboli* ('biti izložen nerazumijevanju, zbrci'); *rimanere su di giri* ('biti uzbuđen ili uznemiren').

- iščitavanja strukture leksičkih jedinica;
- tumačenja značenja leksičkih jedinica na temelju znanja o leksičkoj morfologiji talijanskoga jezika

7. Zaključak – dometi leksičke kompetencije

Uvažavajući do sada ostvarena dostignuća koja se odnose na leksik talijanskoga jezika, ovim smo istraživanjem pokušali iznijeti naša zapažanja i ukazati na značajniju ulogu koju je potrebno dodijeliti leksiku u učenju jezika. Vodeći se takvom idejom u razmišljanju o leksičkim jedinicama kojima smo se u ovom radu bavili, zašli smo i u neka druga područja lingvističkih i izvanlingvističkih sadržaja, otvorili smo prostor nekim budućim istraživanjima. Talijanski jezik bogat je aluzijama, a rezultati istraživanja ukazuju na važnost spoznaja o kulturološkoj pozadini kao važnom čimbeniku, kako u razumijevanju, tako i usvajanju jezika. Na primjeru predložene korpusne građe, kao jezičnog obrasca na kojem se temelji razlog i svrha našeg istraživanja, nastojali smo iznad svega ukazati na važnost i ulogu autentičnog materijala u svrhu razvoja leksičke kompetencije, u skladu s potrebama suvremenoga čovjeka.

Rezultati analize Korpusa I i Korpusa II ukazuju na nedostatno poznavanje leksičke morfologije te, općenito, na nedovoljnu uporabu rječnika, bilo da je riječ o jednojezičnim, dvojezičnim ili novijim rječnicima, primjerice novotvorenica, kratica, posuđenica. Leksičke se jedinice granaju i njihove su tvorbene mogućnosti ispitanicima rezultirale nerazumljive, osobito u dijelu Korpusa I koji se odnosi na deakronimske tvorenice. Uspješnost u razumijevanju korpusnih jedinica općenito kod svih pet potkorpusnih kategorija najviša je za idiomatske izraze (44,1%), potom za posuđenice (39,9%), nazive ljudi, događaja, pokreta, institucija i mjesta (31,9%), kratice (21,6%), a najmanja za deakronimske tvorenice (17,1%). Može se zaključiti da nedovoljno poznavanje tvorbenih mogućnosti jezika priječi razumijevanje i onemogućuje da se iz nepoznatog iščita poznato, u prvom redu struktura leksičke jedinice i leksičkih potencijala jezika. Važnost konzultiranja jednojezičnih rječnika, u tom smislu, izdvojila se kao bitan čimbenik u razumijevanju autentičnog teksta.

Stoga, kao odgovor na problematiku koje smo svjesni od samoga početka izrade ovoga rada, a u cilju iznalaženja novih rješenja u nastavnom procesu, osobito u poučavanju i usvajanju leksika, želimo ukazati na glotodidaktičke smjernice koje se odnose na ulogu i važnost veze između:

- leksičke morfologije i prepoznavanja leksičkih jedinica;
- korištenja autentičnog materijala i razumijevanja leksičkih jedinica;
- usmjeravanja pažnje k važnosti kulturnog identiteta i jezika;
- konzultiranja rječnika i usvajanja leksičkih jedinica.

Nastanak novih riječi spontan je i dinamičan proces kojem ne vidimo kraja, a problem koji se odnosi na riječi, koje jesu ili nisu kulturološki obojene, ostat će i nakon ove naše analize otvoreno pitanje za koje ćemo odgovore i dalje tražiti. Promišljanje o nepostojanju ili bolje rečeno tek djelomičnom postojanju tumačenja za neke od tretiranih leksičkih jedinica u suvremenoj leksikografskoj praksi ostavljaju mjesta nedoumici. U jednakoj je mjeri nedoumicom prožeto i vjerovanje talijanskoga autora Severgninija (2002: 152–153), čijih smo se riječi razmišljajući o predmetu našeg rada često znali prisjetiti: „Nepostojanje određenog idiomatskog izraza u nekom jeziku, veoma je znakovito. Govori nam o nepostojanju takvog ponašanja. Evo jednog primjera i sve će biti jasno. Talijanski izraz *fare bella figura* (‘ostaviti dobar dojam’), neprevodiv je na engleski jezik. U anglosaksonskom svijetu estetsko ili izvanjsko poimanje stvari gotovo je nepoznato. Netko je dobar ili loš, odan ili neodan, sebičan ili nesebičan; dojam koji pri tome ostavlja, relativno je nevažan.“ Dodajmo još da se je teško oteti dojmu da se upravo u Severgninijevom poimanju tek jednog talijanskoga idiomatskog izraza krije sveobuhvatnost hipoteze kojom smo se vodili u ovom istraživanju. Jednako kao što je nekoj leksičkoj jedinici potreban kulturološki poticaj za nastanak, veoma je važan i odgovoran zadatak leksikologije, leksikografije, glotodidaktike te lingvistike općenito, da takve jedinice opiše, protumači, prenese i doprinese njihovom razumijevanju.

Literatura

- Adamo, G & Della Valle, V. (2005). 2006 *Parole nuove. Un dizionario di neologismi dai giornali*. Milano: Sperling & Kupfer Editori.
- Antonelli, G. (2020). *Il mondo visto dalle parole*. Milano: Solferino.
- Beccaria, G. L. (2002). *Italiano antico e nuovo*. Milano: Garzanti.
- Bettoni, C. (2001). *Imparare un'altra lingua*. Roma – Bari: Laterza.
- Bralić, S. (2016). „Globalizzarsi o morire: dal mondo globale al lessico globale“, u: Balić-Nižić, N. & Jusup Magazin, A. (ur.) *Književnost, umjetnost, kultura između dviju obala Jadrana – Letteratura, arte, cultura tra le due sponde dell'Adriatico ed oltre*. Zadar: Sveučilište u Zadru, str. 465–482.
- Bralić, S. (2012). „Una sfida per gli insegnanti: la lingua è molto più lessicale di quanto si pensasse“, u: Salvadori Lonergan, C. (ur.) *Insularità e cultura mediterranea nella lingua e nella letteratura italiane*, Vol. 2. Firenze: Franco Cesati, str. 515–525.
- Bralić, S. (2009). „Il lessico dell'italiano come input linguistico-culturale: conoscerlo e gestirlo“, u: Rif, B. M. (ur.) *Civiltà italiana e geografie d'Europa*. Trieste: Università di Trieste, str. 244–247.

- Bratanić, M. (1991). *Rječnik i kultura*. Zagreb: Biblioteka SOL – Filozofski fakultet.
- Castoldi, M. & Salvi, U. (2003). *Parole per ricordare. Dizionario della memoria collettiva*. Bologna: Zanichelli.
- Corda, A. & Marelo, C. (2004). *Lessico. Insegnarlo e impararlo*. Perugia: Guerra.
- *Corriere della Sera*. (1. ožujka – 1. travnja 2019). Milano.
- Gheno, V. (2019). *Potere alle parole*. Torino: Giulio Einaudi editore.
- Giovanardi, C. & Gualdo, R. (con la collaborazione di A. Coco). (2003). *Inglese-Italiano 1a1*. Lecce: Manni.
- Giovanardi, C. (a cura di). (2005). *Lessico e formazione delle parole. Studi offerti a Maurizio Dardano per il suo 70° compleanno*. Firenze: Franco Cesati Editore.
- Kaplan, R. (1966). „Cultural thought patterns in intercultural education“. *Language Learning*, br. 6, str. 1–20.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1998). *Metafora e vita quotidiana*. (Edizione italiana a cura di Patrizia Violi). Milano: Bompiani.
- *La Repubblica*. (1. ožujka – 1. travnja 2019). Roma.
- Lavinio, C. (a cura di). (1992). *Lingua e cultura nell'insegnamento linguistico*. Scandicci (Firenze): La Nuova Italia.
- Marelo, C. (1996). *Le parole dell'italiano. Lessico e dizionari*. Bologna: Zanichelli.
- Prat-Zagrebelsky, M. T. (1998). *Lessico e apprendimento linguistico*. Scandicci (Firenze): La Nuova Italia.
- Righini, E. (2001). *Didisi. Dizionario di sigle, abbreviazioni e simboli*. Bologna: Zanichelli.
- Severgnini, B. (2002). *Manuale dell'uomo domestico*. Milano: BUR (Biblioteca Universale Rizzoli).
- Stefancich, G. (1998). *Cose d'Italia. Tra lingua e cultura*. Roma: Bonacci.
- Stefancich, G. (2000). *Tracce di animali. Nell'italiano tra lingua e cultura*. Roma: Bonacci.
- Zingarelli, N. (2020). *Vocabolario della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli.
- Walker, D. E. & Jenkins, J. J. & Sebeok, T. A. (1965). *Language, cognition and culture*. Bloomington: Indiana Press.
- Whorf, B. L. (1956). *Science and Linguistics*. Carroll (ed.).

WORDS AS AN OBJECT OF STUDY – THE CULTURAL LEXIS OF THE ITALIAN LANGUAGE

This paper examines the interaction between language and culture with particular reference to the cultural lexis of the Italian language and considering the progress achieved so far related to the studies of the Italian lexis. The underlying assumption is that programmes for learning Italian as a foreign language do not sufficiently keep abreast of lexical innovations taking place in the language. The paper analyses the familiarity with more recent lexical units of the Italian language and draws attention to the fact that vocabulary should have a more significant role in the process of language learning and teaching. The importance of the development of lexical competence is pointed out on the example of the corpus material that was taken from the Italian daily newspapers and is proposed as a language pattern underpinning the reason and purpose of this research. Based on the findings of quantitative and qualitative analysis, a conclusion was made which focused the research on finding new solutions with the aim of enriching the didactic material. What is emphasized is the need to use monolingual dictionaries in foreign language teaching as well as authentic texts which, in an indirect way, bring and reveal all the novelties that are happening on the lexical level. The words of a language reflect the culture of the people who use it and are consequently an important object of study and learning with lexis being a basic linguistic element by which we express the reality that surrounds us.

Key words: lexis of the Italian language, culture as a stimulus, link between language and society, new formations, acquisition and teaching lexis, lexical competence

Izvorni naučni rad
UDK 811.163.42:008

Emina BERBIĆ-KOLAR (Osijek)

Faculty of Education, University of Osijek
eberbic@foozos.hr

SUSTAINABILITY OF THE LINGUISTIC INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE OF THE REPUBLIC OF CROATIA THROUGH THE PROCESS OF PROTECTION OF LOCAL SPEECHES AS INTANGIBLE CULTURAL ASSETS

The paper will present the intangible linguistic cultural assets of the Republic of Croatia and their significance for the cultural identity of Croats and the Republic of Croatia as one of the signatory countries to the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. The Republic of Croatia appointed the Commission for Intangible Heritage in 2002, and since then it has been considering and improving the process of protection, preservation and popularization of intangible cultural heritage. The aim of this paper is to present the intangible linguistic heritage of the Republic of Croatia, cultural assets and consequently the impact and importance of the protected cultural heritage on the community after its inclusion on the list. At the same time, the aim of the paper is to provide an overview of linguistic heritage assets as a basis for preserving linguistic and cultural identity. Speeches from Siče and Stari Perkovci will serve as basic and exemplary examples of protected intangible cultural assets. The paper will use the method of analysing and synthesizing the existing scientific material on linguistic heritage as well as the author's field recordings of protected speeches.

Keywords: intangible linguistic cultural assets, Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, speeches from Siče and Stari Perkovci, dialectology, language

1. INTRODUCTION

The cultural heritage of every nation is in its foundation, identity, existence in time and space, and is divided into tangible and intangible. Intangible cultural heritage is defined according to the Struna project of the Institute of Croatian Language and Linguistics as a set of artistic or symbolic intan-

gible skills, performances, expressions, knowledge and skills inherited from history¹. Furthermore, the term intangible cultural heritage is defined by Carek (2004: 69) who says that intangible heritage by definition includes customs, beliefs, knowledge, skills and appearances of spiritual creation transmitted by tradition, whereby societies, groups or individuals recognize them as heritage. In the Croatian Encyclopaedic Dictionary (2003: 95), the term heritage includes, among other explanations, this definition: heritage is the totality of preserved and nurtured cultural goods from the past, heritage, tradition. The Ministry of Culture and Media of the Republic of Croatia defines cultural heritage as: „Cultural heritage, tangible and intangible, is the common wealth of humanity in its diversity and uniqueness, and its protection is one of the important factors for recognizing, defining and affirming cultural identity. The Ministry of Culture and Media of the Republic of Croatia develops mechanisms and establishes measures for the protection of cultural heritage in order to ensure its sustainability, which includes the identification, documentation, research, maintenance, protection, use and promotion of its values.“² Cultural heritage is divided into tangible and intangible, and the focus of this paper will be on the intangible cultural heritage of the Republic of Croatia with an emphasis on linguistic intangible cultural heritage. For many years, especially since the ratification of the UNESCO Convention on the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage in 2005, the Republic of Croatia has been intensively carrying out activities of valorisation, inventory documentation and promotion of intangible heritage. As the central body for the implementation of the 2003 Convention, the Ministry of Culture has registered more than 160 intangible cultural assets in the Register of Cultural Property of the Republic of Croatia by 2021, of which 17 are inscribed on three UNESCO Lists of Intangible Cultural Heritage (Ministry of Culture of the Republic of Croatia, 2021)³. Intangible cultural assets inscribed on the UNESCO Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity from the territory of the Republic of Croatia are: Lacemaking in Croatia, Two-part singing and playing in the Istrian Scale, The Festivity of St. Blaise, the patron of Dubrovnik, Spring procession of Ljelje/Kraljice (Queens) from Gorjani, Annual Carnival Bell Ringers' Pageant from the Kastav Area, Procession Za Križen (Following the Cross) on the Island of

¹ <http://struna.ihjj.hr/naziv/nematerijalna-kulturna-bastina/24683/> (retrieved 6. 1. 2021).

² [https://minkulture.gov.hr/?id=349&pregled=1&datum=Wed%20Jan%2023%202019%2017:02:19%20GMT+0100%20\(srednjoeuropsko%20standardno%20vrijeme\)](https://minkulture.gov.hr/?id=349&pregled=1&datum=Wed%20Jan%2023%202019%2017:02:19%20GMT+0100%20(srednjoeuropsko%20standardno%20vrijeme)) (retrieved 10. 1. 2021).

³ <https://min-kulture.gov.hr/izdvojeno/kulturna-bastina/kulturna-bastina-na-unesco-ovim-popisima/17251> (retrieved 10. 1. 2021).

Hvar, Traditional Manufacturing of Children's Wooden Toys in Hrvatsko Zagorje, The Sinjska Alka, a knights' tournament in Sinj, Gingerbread craft from Northern Croatia, The bećarac, a vocal and vocal-instrumental song performed in the area of Eastern Croatia, in the regions of Slavonia, Baranja and Srijem, Nijemo Kolo, silent circle dance of the Dalmatian hinterland, Klapa singing, The Mediterranean diet, Folk songs from Međimurje, Art of dry stone walling, knowledge and techniques. Intangible assets inscribed in the UNESCO List of Intangible Cultural Heritage in need of urgent protection: Ojkanje singing. Intangible assets inscribed in the UNESCO Register of Good Safeguarding Practices for the intangible cultural heritage of the world: Ecomuseum „Bata-na“.⁴ It is evident from the above list that Croatia's intangible cultural heritage is extremely rich and that the Republic of Croatia, regardless of its size and the number of inhabitants in relation to other countries, is very rich and representative regarding the registered goods. I will mention here that the Siče speeches was also proposed for the inclusion in this most prestigious list, it has not been registered so far, which does not mean that it will not be in the near future.⁵

2. INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE IN HISTORICAL CONTEXT

Protection and preservation of intangible cultural heritage is a fundamental concept in the context of protection and preservation of intangible cultural heritage and already mentioned UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage is taken as basis and a starting point. International interest in the protection and preservation of intangible cultural heritage grew in the period after the Second World War. War devastation, including the destruction of many significant cultural artefacts around the world, has awakened many to the need for protection. Since the establishment of the International Council of Museums in 1946 and the adoption of the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict in 1954 through the creation of the Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property in 1970 and the Convention on the Protection of World Cultural and Natural Heritage from 1972, in the post-war years a number of efforts were made, both nationally and internationally, to identify and protect significant cultural heritage (Bonn, et al., 2017: 1–2).

⁴ The lists were taken from the official website of the Ministry of Culture and Media of the Republic of Croatia.

⁵ Proposal for the inscription on the Representative List of Humanity are submitted on behalf of Croatia to UNESCO by the Commission of the Ministry of Culture and Media.

The pioneers in the field of intangible cultural heritage preservation can certainly be considered Foxfire Magazine (and later the Foxfire Museum) founded in 1966 whose goal was to document the culture of southern Appalachia. The 1960s Indians' independent effort began with a coordinated effort to ensure the survival of native languages, one such example being the Rough Rock Demonstration School, founded in 1966, in part to ensure that Navajo children are educated in their own language (McCarty, 2002: 36). Vincek notes that the Mondicault World Conference on Cultural Policies, held in Mexico City in 1982, marked a turning point in the international community's approach to preserving cultural heritage, and the Mexico City Declaration on Cultural Policies, which appeared at the conference, contained pieces of its artists, architects, musicians, authors and scientists, as well as anonymous artists' pieces, expressions of human spirituality and body, values that give meaning to life. It included both tangible and intangible works items through which people's creativity finds expression: languages, rituals, beliefs, historical sites and monuments, literature, works of art, archives and libraries" (Vincek, 2019 according to UNESCO, 1982). This marked, not only one of the earliest formal recognitions of intangible heritage by the international community, but also the conference called on UNESCO to start developing programmes for the preservation of intangible as well as tangible cultural heritage. In 1989, the General Conference of the Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore was adopted. A 2001 UNESCO report stated that intellectual property regimes provide inadequate protection for the intangible cultural heritage, and recommended that action be taken to improve international regulations, through a new standard instrument for the preservation of the intangible cultural heritage. The combination of increased interest in the intangible cultural heritage and specific calls for action stemming from the Washington DC Conference and the Director General Report in 2001 led to the convening of a meeting of experts in Paris to draft a convention for the preservation of the intangible cultural heritage. After several lengthy meetings to address issues such as the role of member states and effective methods of protection, UNESCO adopted the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage on 17 October 2003 (Bonn, et al., 2017: 4).

3. INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE OF THE REPUBLIC OF CROATIA

Intangible cultural goods can be various forms and phenomena of spiritual creativity that are transmitted by tradition or otherwise, particularly: language, local dialects, speeches and toponymy, oral literature of all kinds, fol-

klore in the field of music, dance, tradition, games, rituals, customs, as well as other traditional folk values and traditional arts and crafts.”⁶ For the last twenty years, UNESCO has supported the preservation of intangible heritage by labelling Masterpieces of the Oral and Intangible Heritage of Humanity for the first time in 2001, and since 2003 it has adopted the aforementioned Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. The Convention aims to: raise awareness and recognize the importance of intangible heritage and the need for its preservation, facilitate the creation of national inventories, promote the participation of stakeholders in identification and revitalization, promote understanding and respect for the heritage of different communities, ensure international cooperation and assistance. The Republic of Croatia possesses extraordinarily rich, diverse and long-preserved intangible heritage.⁷ Its preservation is largely supported by the establishment of numerous associations for the preservation of tradition, especially at the local level, as well as research and documentation of knowledge and skills and their transmission to new generations. An important issue of intangible heritage are the factors that lead to endangerment and extinction. The development of tourism, as well as the development of the economy and technology, affect the way of life and production in a positive and negative way, and the latter is the disappearance or commercialization of certain knowledge, skills and traditions. Since 1999, on the basis of amendments to the Act on the Protection and Preservation of Cultural Property, intangible cultural heritage is considered an asset of special interest to the Republic of Croatia (Berbić-Kolar et al., 2014: 215). Intangible cultural heritage is defined by Article 2 of the UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (OG 5/05) and Article 9 of the Act on the Protection and Preservation of Cultural Property, which sets out three basic categories (Ministry of Culture, 2021): language, dialects, speeches and toponymy, and oral literature of all kinds, folklore in the field of music, dance, tradition, games, rituals, customs, as well as other traditional folk values and traditional arts and crafts. Since this paper deals primarily with intangible linguistic cultural heritage, I will single out all linguistic intangible cultural assets of the Republic of Croatia. The Croatian list of protected intangible linguistic cultural assets includes the following speeches:

⁶ Act on the Protection and Preservation of Cultural Property. URL: <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/271022.html> (retrieved 2. 1. 2021).

⁷ UNESCO. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. Available at: URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001325/132540e.pdf> (retrieved 3. 1. 2021).

1. Bednjan speech
2. Cokavian speeches of the island of Vis
3. Čabar speeches
4. Dubrovnik speech
5. Gacka chakavian speeches from the area of Otočac
6. Dubravica speech
7. Hum na Sutli speech
8. Speech and toponymy of the village Vidonje
9. Speech of the island of Susak
10. Speech of the Posavina village of Siče
11. Stari Perkovci speech
12. Zadar Arbanasi speech
13. Speeches of the Milnar areas
14. Grobnik chakavian speech
15. Istro-Romanian speeches
16. Labin speech group
17. Kajkavian Lower Sutla (Ikavian) speech
18. Kotorip group of speeches
19. Split speech (Split chakavian speech)
20. Šolta chakavian speeches
21. Štirogova speech group
22. Turopolje speech
23. The golden formula of the Croatian language ča-kaj-što
24. Žminj speech⁸

It can be seen from the above list that the Republic of Croatia takes care of the preservation of archaic speeches that are threatened with extinction, and in this context the list is expanded and supplemented every year. What makes Croatian cultural and linguistic reality special and unique is the inclusion of the Golden Formula of the Croatian language ča-kaj-što on the List of Protected Cultural Intangible Heritage. It is worth emphasizing the meaning and significance of including this formula because the Croatian language is very specific in its dialectal peculiarity of these dialects: Chakavian, Kajkavian and Shtokavian, which are recognized by the interrogative pronoun ča, kaj and što (šta). By introducing this golden formula on the list of protected intangible cultural assets, Croatian dialectology and linguistics gained special significance and value in relation to their dialects and their value in creating national identity

⁸ The list was taken from the official webpage of the Ministry of Culture of the Republic of Croatia (retrieved 3. 1. 2021).

and linguistic recognisability in the wider European and world context. The Golden Formula of the Croatian Language *ča-kaj-što* was included in the list in 2019. The author of the „golden formula of the Croatian language *ča-kaj-što*“ is Dr Drago Štambuk, who proposed it for inclusion on the List of Intangible Cultural Heritage of the Republic of Croatia. This formula covers the past of the Croatian language and is the pillar around which the Croatian linguistic identity must be built. It describes the interconnectedness of Croatian dialects, which is greater than can be seen on the surface. It „encompasses all dialectal diversity in all its diversity, all the history of the Croatian literary language with all its dialectal stylizations, including the standard language, as it grew and was brilliantly confirmed. In addition, the golden formula points to the right approach to this standard language, an approach not from the point of view of dialectological expertise, but from the entire history of Croatian writing. That is exactly why *ča-kaj-što* is the golden formula of the Croatian language, „as academician Radoslav Katičić wrote in his review (Katičić: 2014).⁹

The list of protected intangible cultural assets of the Republic of Croatia is linked to the Commission that assesses which speech will be put on the list and the procedure for registration in the National Register of Cultural Goods of Croatia, which includes several steps of expert evaluation. There are two possibilities of entering an intangible cultural property in the Register of Cultural Goods of the Republic of Croatia (Ministry of Culture, 2021): Intangible cultural heritage on the List of Preventively Protected Goods, Intangible Cultural heritage on the List of Protected Cultural Property.

The Register database is the main source of data on legally protected intangible heritage. A large number of documents related to intangible heritage are available from the holder – the local community and various local and state institutions (such as museums, institutes, faculties). Holders, local community, local self-government, experts and scientists in local and state institutions submit proposals for entry of intangible heritage in the Register. The final decision on the census is made by the Ministry of Culture based on the opinion of a special expert commission for intangible cultural heritage. Preservation of intangible heritage is primarily ensured by its holders and the local community through the implementation of various projects and activities and cooperation with experts and scientists. International cooperation is realized through some regional projects that partially deal with issues of preservation of intangible heritage (Ministry of Culture, 2021). Based on the Act on the Protection and Preservation of Cultural Property (Official gazette No. 69/1999), the Croatian Council for Cultural

⁹ <https://www.matica.hr/kolo/424/zlatna-formula-hrvatskoga-jezika-ca-kaj-sto1-23623> (retrieved 7. 1. 2020).

Goods was established. The task of this Council is to monitor and improve the condition of cultural property. At the same time, the Council gives recommendations for the improvement of activities for the protection and preservation of cultural property, gets acquainted with the programmes for the protection of cultural property and their implementation (Ministry of Culture and Media, 2021).

4. SIČE AND STARI PERKOVCI SPEECHES AS EXAMPLES OF SUSTAINABILITY OF PROTECTED INTANGIBLE LINGUISTIC CULTURAL HERITAGE OF THE REPUBLIC OF CROATIA

Siče and Stari Perkovci speeches are the only two protected speeches in the area of Slavonia, Srijem and Baranja in the Republic of Croatia. Both are protected by decisions of the Ministry of Culture of the republic of Croatia, the Siče speech was protected in 2008, and the Stari Perkovci speech in 2010. The Siče speech was protected by Professor Mate Kapović, PhD, from the Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb, and the speech from Stari Perkovci was protected by Profesoor Ljiljana Kolenić, PhD, from the Faculty of Humanities and Social Sciences and Associate Professor Emina Berbić, PhD, Kolar from the Faculty of Education, University of Osijek. Berbić-Kolar and Kolenić talk about Siče and Stari Perkovci speeches in the scientific monograph *Sičanske riči (Words of Siče)*, in which they state that the Siče speech is one of the Croatian protected speeches as an intangible cultural asset of the Republic of Croatia. In Slavonia it is the first protected speech, the second protected speech is the speech of Stari Perkovci, a place not far from Vrpolje in the immediate vicinity of Slavonski Brod and Đakovo. Below is the text of the decision on the protection of the Siče speech, which includes measures for the protection and sustainability of the protected cultural property.

It is the speech of Posavina village Siče protected by the Decision of the Ministry of Culture according to the Act on the Protection and Preservation of Cultural Property, Article 12, Paragraph 1 („Official gazette“, Vol. 69/99, 151/03 and 157/03) and the Ordinance on the Cultural Assets Register of the Republic of Croatia („Official Gazette“ Vol. 37/01). The Decision reads as follows: „It is hereby determined that the speech of Posavina village Siče be given the status of intangible cultural heritage as determined by the Article 9, Paragraph 1, Indent 1 of the Act on the Protection and Preservation of Cultural Property. For the cultural heritage in the Point 1 of this Decision, the following system of protection measures is to be applied: – promote the function and the importance of the heritage in the society, and the involvement of the heritage in the planning programmes – ensure the heritage sustainability through education, identification, documentation, scientific research, preservation,

protection, promotion, increase in value, possibility of passing it on to future generations through formal and informal education, and revitalization of the abandoned segments of the cultural goods – raise awareness in the public and support the protection and preservation of the goods by the identification of globalization process and social change towards a safeguarding concept of the Intangible Cultural Heritage in Slavonia... 219 to avoid the danger of disappearance, destruction and commercialization of the goods, and to encourage close relationship and tolerance among people – encourage the drafting of local dictionary and grammar books – implement the nurture of mother tongue in the primary and secondary school curricula“ (Decision on the Protection of the Speech of the Posavina Village Siće, 2008, Berbić-Kolar, Galzina, Matanović, 2014: 218–219). Apart from the Siće speech, the Stari Perkovci speech is extremely important for Slavonia and Baranja, which was protected by the Ministry of Culture in August 2010, which also passed a Decision on the Protection of one of the most archaic Shtokavian speeches – the Stari Perkovci speech. The speech of Stari Perkovci is marked as an asset: Z – 4847. It is a very archaic speech that preserves the Old Shtokavian features and draws a connection with the original situation, i.e. Old Slavic and Old Croatian languages, and represents an exceptional national linguistic value. The Decision on the Protection of the Stari Perkovci speech contains the same guidelines for the protection and popularization as in the Siće speech. In order to exemplify the sustainability of these two speeches through all scientific, professional and popularization measures, the following text lists all activities carried out to protect and popularize the Siće and Stari Perkovci speeches from the moment of protection until today. Since measures for the sustainability of a protected cultural property primarily relate to the scientific description and popularization of the protected cultural property, the following paper will list all published scientific and professional books and articles, as well as projects aimed at sustainability of the protected property and its preservation and promotion of the cultural value of a nation, in this case Croatian. In addition to published books, articles and implemented projects, other activities carried out with the purpose of preserving these two protected speeches will be indicated. From the mentioned activities in scientific, professional and popularization sense, it will be clear that Siće and Stari Perkovci speeches are examples of good practice of sustainability of intangible linguistic cultural heritage of the Republic of Croatia in Europe and even in the world.

4.1. Speech of the Posavina village Siče

a) published papers

- Berbić-Kolar, E. & Kolenić, Lj. (2011). Sičanski govor, *Šokačka rič* 8, Bilić, A. (ed.). Vinkovci: Zajednica kulturno-umjetničkih djelatnosti, str. 115–132.
- Kolenić, Lj., Berbić-Kolar, E. & Matanović, D. (2011). Students on linguistic field research in eastern part of Croatia, *Kepzes es Gyakorlat*, 9. 1–2; 77–89.
- Berbić-Kolar, E. (2012). Fonološka i morfološka obilježja zaštićenih govora u Slavoniji, *Aktualna istraživanja u primijenjenoj lingvistici*, Osijek, str. 115–125.
- Kolenić, Lj., Berbić-Kolar, E. & Đurić, T. (2012). Student participation in preserving non-material cultural goods, *Kepzes es Gyakorlat Training & Practice*, Hajdicsne Varga Katalin (ed.). Kaposvar, Hungary.
- Kolenić, Lj. & Berbić-Kolar, E. (2014). Sveze riječi u sičanskom govoru. *Šokačka rič* 11. Bilić, Anica (ed.). Vinkovci: ZAKUD. 7–20.
- Berbić-Kolar, E. Galzina, V. & Matanović, D. (2014). Towards a safeguarding concept of the Intangible Cultural Heritage in Slavonia, Baranya and Syrmia – aspects of digitization, processing, conservation and dissemination of sound, image and shape, *Medijska istraživanja*, Vol. 20, Num. 2, str. 213–231.
- Berbić-Kolar, E. Galzina, V. & Matanović, D. (2016). Evaluating intangible cultural heritage safeguarding in the case of Slavonia, Baranya and Syrmia, International multidisciplinary scientific conferences on social sciences and arts, Vol. 1, Num. 3, str. 71–78.
- Berbić-Kolar, E. Gligorić, I.M. (2018). O jeziku kao identitetu i vrijednoj kulturnoj baštini slavonskoga dijalekta, *Tadijino stoljeće: povijest, kultura, identitet* / Matanović, D. at al. (ed.), Osijek – Poznanj: Faculty of Education Osijek- Faculty of Polish and Classic Philology in Poznan.
- Berbić-Kolar, E. (2020). Usporedba tradicijskoga leksika dvaju mjesnih govora slavonskoga dijalekta: Bačkoga Monoštora i Siča, *Zbornik radova sa Znanstveno-stručnoga skupa Etnokulturni identitet Hrvata u Vojvodini: povijesni i suvremeni procesi*, Bara, M. Galović, F. & Mihaljević, L. (ed.), Zagreb: Catholic University of Croatia. 117–132.
- Berbić-Kolar, E. & Galzina, V. (2020). Digitization project of intangible cultural heritage in Slavonia, Baranya and Syrmia, *4. International Mediterranean Symposium*, Durmuş, Ali Arslan; Radik, Galiullin; Obidjon, Sofiyev; Eldar, Nabiyeviç (ur.), Mersin: Mer-Ak Mersin Akademi Yayınları, Mer-Ak Publishing House.

b) unpublished work (conference presentation)

Kolenić, Lj., Berbić-Kolar, E. & Matanović, D. (2010). Linguistic Field Research on Protected Croatian Languages, Education and Citizenship in a Globalising World. London.

c) published books

Berbić-Kolar, E. & Kolenić, Lj. (2014). *Sičanske riči*, Osijek: University of Osijek, Faculty of Teacher Education. (Figure 1)

Figure 1. Cover of the scientific monograph with Sičanske riči glossary

- Berbić-Kolar, E. at al. (2017). *Leksikon slavonske narodne medicine brodskoga Posavlja*, Osijek: Faculty of Education. (Figure 3)

4.2. Stari Perkovci speech

a) published papers

- Kolenić, Lj. & Berbić-Kolar, E. (2008). *Govor Starih Perkovaca*, Šokačka rič 5, Bilić, Anica (ed.), Vinkovci, Hrvatska. 82–92.
- Kolenić, Lj., Berbić-Kolar, E. & Matanović, D. (2011). Students on linguistic field research in eastern part of Croatia, *Kepzes es Gyakorlat*, 9. 1–2; 77–89¹⁰
- Kolenić, Lj. & Berbić-Kolar, E. (2012). Tradicijski sičanski leksik, *Šokačka rič* 9. Vinkovci: ZAKUD. 7–42
- Berbić-Kolar, E. (2012). Fonološka i morfološka obilježja zaštićenih govora u Slavoniji, Aktualna istraživanja u primijenjenoj lingvistici, Osijek. 115–125¹¹
- Kolenić, Lj., Berbić-Kolar, E. & Đurić, T. (2012). Student participation in preserving non-material cultural goods, *Kepzes es Gyakorlat Training & Practice*, Hajdicsne Varga Katalin (ed.). Kaposvar, Hungary.¹²
- Berbić-Kolar, E., Galzina, V. & Matanović, D. (2014). Towards a safeguarding concept of the Intangible Cultural Heritage in Slavonia, Baranya and Syrmia – aspects of digitization, processing, conservation and dissemination of sound, image and shape, *Medijska istraživanja*, 20(2); 213–231¹³
- Berbić-Kolar, E., Galzina, V. & Matanović, D. (2016). Evaluating intangible cultural heritage safeguarding in the case of Slavonia, Baranya and Syrmia, International multidisciplinary scientific conferences on social sciences and arts, 1, 3; 71–78¹⁴
- Berbić-Kolar, E. & Gligorić, I. M. (2018). O jeziku kao identitetu i vrijednoj kulturnoj baštini slavonskoga dijalekta, *Tadijino stoljeće: povijest, kultura, identitet* / Matanović, D. at al. Osijek – Poznan: Faculty of Education in Osijek – Fakultet of Polish and Classic Philology in Poznan.¹⁵
- Berbić-Kolar, E. (2018). Turkish loanwords in the Slavonian dialect, with an emphasis Stari Perkovci Speech as an example of a protected vernacular of the Republic of Croatia, *Balkanlar da Edebi iliskiler ve dil Aspects of Language and Literature relations in the Balkan*, Gore, Z. Delibegović Džanić, N. & Avci, I. (ed.). Ankara: Gece Kitapligi.

¹⁰ The paper mentions both speeches, of Siče and Stari Perkovci.

¹¹ same

¹² same

¹³ same

¹⁴ same

¹⁵ same

- Berbić-Kolar, E. & Čalušić Marković, A. (2020). Kulturno sjećanje na igru i igračke u staroperkovačkome govoru kroz kulturološki i jezični diskurs, *Dani hrvatske knjige i riječi: dani Balinta Vujkova / Čeliković, Katarina* (ed.), Subotica: Hrvatska čitaonica, Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata.
- Berbić-Kolar, E. & Galzina, V. (2020). Digitization project of intangible cultural heritage in Slavonia, Baranya and Syrmia, 4. *International Mediterranean Symposium*, Durmuş, A. A. at al. (ed.), Mersin: Mer-Ak Mersin Akademi Yayınları, Mer-Ak Publishing House.¹⁶

b) unpublished work (conference presentation)

- Kolenić, Lj., Berbić-Kolar, E. & Matanović, D. (2010). Linguistic Field Research on Protected Croatian Languages, Education and Citizenship in a Globalising World. London¹⁷

c) published books

Slavonska narodna medicina (picture book), Berbić-Kolar, E. (ed.), Po-savska hrvatska, 2013.¹⁸ (Figure 2)

Figure 2. Cover of the picture book *Slavonska narodna medicina* (Slavonian folk medicine)¹⁹

¹⁶ same

¹⁷ same

¹⁸ The picture book *Slavonska narodna medicina* was also published in digital form, digitization was done by Dr Marko Šošiće, Assistant Professor from the Faculty of Education, University of Osijek.

¹⁹ Author's work of a group of students of Class-Teacher Studies.

- Berbić-Kolar, E. at al. (2017). Leksikon slavonske narodne medicine brodskoga Posavlja, Osijek: Faculty of Education. (Lexicon) (Figure 3)

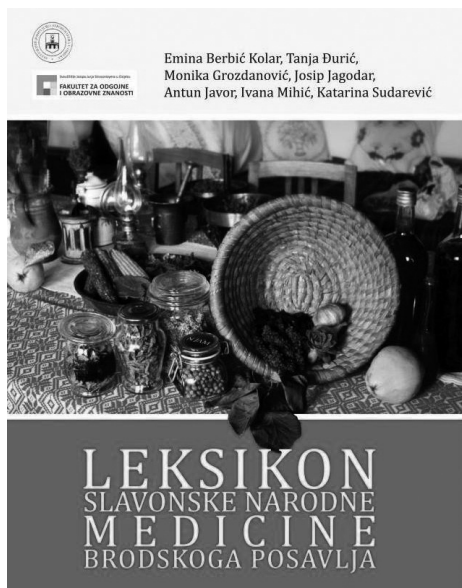

Figure 3. Cover of the Leksikon slavonske narodne medicine (Lexicon of Slavonian folk medicine)²⁰

d) Doctoral thesis

- Berbić-Kolar, E. (2009). Govori slavonskoga dijalekta brodskoga kraja, doctoral thesis, Faculty of Humanities and Social Sciences, Osijek (one of the studies on local speeches as part of the thesis was Stari Perkovci speech).

4.3. Projects including research and popularization of the Siče and Stari Perkovci speeches

All these projects were implemented by the Faculty of Education, University of Osijek:

²⁰ Authors Professor Berbić-Kolar and a group of students of the Class-teacher studies of the Faculty of Education.

1. Digitalization of Stari Perkovci speech, approved in August 2014, was carried out for a year, funded by the University of Osijek.
2. Intangible cultural heritage – protected speeches in Slavonia, approved in February 2015, was carried out for a year, funded by the University of Osijek.
3. Popularization of protected languages as an intangible cultural asset of the Republic of Croatia, the project was approved and financed by the Ministry of Science and Education in the period from September to December 2017.
4. Staroperkovački divani, the project was funded by the Ministry of Culture and Media, they project was implemented during 2018.
5. Kazivanje po staroperkovački (Talking in Stari Perkovci speech), the project was funded by the Ministry of Culture and Media, it was implemented during 2019.
6. Lexical contributions to the study of the Slavonian dialect on the example of collecting the lexical dictionary corpus of Stari Perkovci speech as an intangible cultural asset of the Republic of Croatia. The project was approved in June 2020 and will be implemented for three years, funded by the Faculty of Education.

4.4. Popularization of protected speeches through lectures, round tables and forums

On October 18, 2012, a lecture by Professor Ljiljana Kolenić, PhD, and Emina Berbić-Kolar, PhD, Assistant Professor, on Protected Speeches in Slavonia – Siče and Stari Perkovci was held at the City Library in Slavonski Brod and was open to citizens and On June 18, 2018, a scientific colloquium entitled On the Protection of Local Speeches was held. The colloquium was organized by the Institute for the Culture of Vojvodina Croats from Subotica, the Republic of Serbia. Professor Ljiljana Kolenić and Emina Berbić-Kolar, PhD, Associate Professor, spoke about examples of good practice: Siče and Stari Perkovci speeches, namely, about all phases of protection through all implemented activities and publishing of the dictionary of protected speech.

November 21, 2018, Associate Professor Emina Berbić-Kolar, PhD, gave an invited lecture entitled On the Protection of Local Speeches as an Intangible Cultural Property of the Republic of Croatia at the Faculty of Humanities and Social Sciences in Tuzla, Bosnia and Herzegovina.

On December 12, 2018, a round table entitled The Position and Meaning of Intangible Linguistic Cultural Heritage in the Republic of Croatia and Neighbouring Countries: Bosnia and Herzegovina and the Republic of

Serbia was held. The round table was held in cooperation with the Faculty of Education and the Faculty of Humanities and Social Sciences in Tuzla (Bosnia and Herzegovina) and the Institute for the Culture of Vojvodina Croats (Republic of Serbia). The round table was attended by: Professor Damir Matanović, PhD, and Associate Professor Emina Berbić-Kolar, PhD, from the Faculty of Education, Preofessor Ljiljana Kolenić, PhD, from the Faculty of Humanities and Social Sciences in Osijek; Assistant Professor Klara Bilić-Meštrić, PhD, from the Croatian Studies in Zagreb on behalf of the Republic of Croatia, Professor Amira Turbić-Hadžagić, PhD, and Associate Professor Nihada Delinegović-Džanić, PhDm from the Faculty of Humanities and Social Sciences in Tuzla on behalf of Bosnia and Herzegovina as well as Tomislav Žigmanov and Katarina Čeliković from the Institute for the Culture of Vojvodina Croats on behalf of the Republic of Serbia.

Figure 4. Round table poster
The position and meaning of intangible cultural heritage²¹

²¹ The autor of the poster is Marko Šošić, PhD. Art., professor on Faculty of Education, J. J. Strossmayer University.

On March 4, 2020, Associate Professor Emina Berbić-Kolar, PhD, gave a lecture at the School of Economics and Office Technology in Slavonski Brod entitled Native Idiom in Croatian Language Teaching. The lecture was held on the occasion of the Croatian Language Day.

4.5. Siče and Stari Perkovci speeches in the media

The speeches from Siče and Stari Perkovci have been quite covered in the media, as evidenced by the links to newspaper articles that I cite in the footnotes. The popularization of these two speeches is certainly achieved through media coverage and appearances, namely through newspaper articles, portal articles (which are the most widely read a/n), radio and television news²². I would definitely single out Osijek, Slavenska and Slavonski Brod television, which have been following this topic for years and often have thematic shows dedicated to protected speeches and the Slavonian dialect in general.

4.6. Siče and Stari Perkovci speeches within the study programmes of the Faculty of Education, University of Osijek

The Faculty of Education can boast of four courses in its study programmes in which protected speeches and intangible cultural heritage are studied. These are Local idiom²³ (performed in the fifth year of Class-Teacher Studies), focused on independent student field research of Old Shtokavian dialects and Linguistic Cultural Heritage in the second year of graduate study of Early and Preschool Education. The aim of this course is to introduce students to the intangible cultural heritage of the Republic of Croatia and to conduct independent field linguistic research in Slavonia, Baranja and western

²² <https://www.ngbuntovnici.hr/index.php/separatum-votum/izdvojeni-glas/903-o-jezi-ku-kao-identitetu-i-vrijednoj-nematerijalnoj-bastini-uz-novi-radijski-ciklus-zastiti-mo-nas-sokacki-govor>
<https://radiong.hr/ministarstvo-znanosti-odobrilo-potporu-programu-popularizacije-izvor-nog-slavonskog-dijalekta/>
<http://www.zkvh.org.rs/index.php/vijesti/aktivnosti-zavoda/5119-zkvh-na-okruglom-stolu-o-jezicnoj-kulturnoj-bastini-u-slavonskom-brodu>
<http://www.glas-slavonije.hr/214309/4/Zasticeno-slavonsko-je-i-orubicko-kolo-na-dva-kata-suncana-cipka-i-stari-govor>
<https://www.pressreader.com/croatia/vecernji-list-hrvatska/20140721/281998965580058>
https://slavonskiportal.com/232_sicanske_rici_jedinstveno_hrvatsko_jezicno_blogo

²³ At the Faculty, the course Native Idiom was originally taught under the name Slavonian Dialect and in that form was taken over from the Faculty of Humanities and Social Sciences in Osijek, the lecturer was Professor Ljiljana Kolenić, PhD.

Srijem.²⁴ As for this academic year, an interdisciplinary doctoral study Educational Sciences and Perspectives of Education has been launched, within which there is a compulsory course Heritage Humanities in Education and an elective course Language and Identity in Education. Both courses deal with heritage, the compulsory course covers the entire tangible and intangible cultural heritage and is taught by the historian, Professor Damir Matanović, PhD and the linguist – dialectologist, Associate Professor Emina Berbić-Kolar, PhD, which covers the outcomes of heritage humanities topics in its entirety, while the elective course Language and Identity in Education focuses on the right of every child to linguistic expression in their organic speech. It can be seen from the above that the topic of intangible cultural heritage in the course curricula of the Faculty of Education extends to all levels from undergraduate to postgraduate, which indicates the specificity of our institution as a faculty that focuses on heritage research with the emphasis on research and protection of small local endangered speeches.

Figure 5. Example of filed teaching in Stari Perkovci (private collection)

²⁴ Kolenić, Berbić-Kolar, Matanović (2011) and Kolenić, Berbić-Kolar and Đurić (2012) wrote about student linguistic research at the Faculty of Education (former Faculty of Teacher Education).

5. CONCLUSION

The Siče and Stari Perkovci speeches are protected as intangible cultural assets of the Republic of Croatia, 13 years have passed since their protection (for the Siče speech) and 11 years (for the Stari Perkovci speech). According to the guidelines prescribed by the Ministry of Culture and Media of the Republic of Croatia within the decision on protection, numerous activities have been implemented to achieve the sustainability of the protected cultural property. The greatest progress and benefit are visible in the contribution to Croatian dialectology and linguistics, i.e. the study of Old Shtokavian as the most archaic form of speech in the Republic of Croatia. As already mentioned, it is interesting that both Slavonian speeches are from Brod-Posavina County, one speech is located west of Slavonski Brod (Siče), and the other east of Slavonski Brod (Stari Perkovci). The specificity of both protected speeches is the fact that they belong to the same area. The area covered by Brod-Posavina County is the area where there are places (rural areas) with the most archaic Old Shtokavian dialects that preserve the oldest state of the Croatian language. The visibility and importance of protected intangible cultural assets has been recognized by the local community, in which we especially emphasize Brod-Posavina County as the host of scientific, cultural and professional events related to these two intangible cultural assets. In support of this, we stress the fact that the Brod-Posavina County recognized the efforts of Professor Berbić-Kolar in the mentioned area and in 2013 awarded her the annual award for professional success, i.e. the protection and popularization of the Siče and Stari Perkovci speeches.²⁵ The area around the town of Slavonski Brod is the heart of Old Shtokavian and Šokci culture (ethnic group Šokci are active speakers of Old Shtokavian speeches and guardians of Šokci culture and tradition, and thanks to them and their active daily use of the Slavonian dialect they preserved this valuable Old Shtokavian dialect – Posavina subdialect of the Slavonian dialect). Precisely because the villages of Brod-Posavina are the most archaic and the Slavonian dialect is best preserved in all its forms, Professor Berbić-Kolar and her home institution, the Faculty of Education, as the bearers of most scientific, professional and popularization activities related to the two intangible cultural assets which were written about in the paper, proposed the establishment of the Centre for Research of Intangible Cultural Heritage in the city of Slavonski Brod as a centre for preservation of intangible cultural heritage of Slavonia, Baranja and Srijem. Launching such an important linguistic centre is a guideline that initiates new ideas and new

²⁵ http://www.bpz.hr/_Data/Files/130716131653921.pdf (retrieved 24. 1. 2021).

activities in the process of protection and recognition of intangible cultural assets of the Republic of Croatia. It is an idea that has been going on for the last ten years and will finally be realized in 2021. The centre will be part of the Slavonski Brod Fortress. The Brod Fortress is a monument of zero category and the location of the Centre in this important monumental space of the Republic of Croatia will be extremely important for the local, regional and national community, and especially for the Faculty of Education, which will be the first research centre for linguistic dialectological studies.²⁶ It is in this context it should be concluded that the sustainability, visibility and popularization of intangible Slavonian cultural assets will be the focus of the research centre which will start operating in the second half of 2021 and thus become the first such centre in Croatia and beyond. A group of young enthusiasts and scientists will have adequate resources for field work, storage, analysis and ultimately the publication of the collected linguistic results. Precisely for this reason, it is reasonable to believe that the Siće and Stari Perkovci speeches, as examples of protected intangible cultural assets, are the best examples of good practice that show that old dialects threatened with extinction can and should be revitalized.

REFERENCES

- Berbić-Kolar, E., Galzina, V. & Matanović, D. (2014). Towards a Safeguarding Concept of the Intangible Cultural Heritage in Slavonia, Baranya and Syrmia – Aspects of Digitization, Processing, Conservation and Dissemination of Sound, Image and Shape. *Medijska istraživanja*, 20(2), 213–229. 2.
- Bonn, M., Kendall, L. & McDonough, J. (2017). Libraries and Archives and the Preservation of Intangible Cultural Heritage: Defining a Research Agenda, Illinois: School of Information Sciences.
- Carek, R. (2004). „Nematerijalna kulturna baština – UNESCO i njegova uloga“. *Informatica museologica*, 35(3–4), 69–71.
- Kolenić, Lj, Berbić-Kolar, E., Matanović, D. (2011). Students on linguistic field research in eastern part of Croatia, *Kepzes es Gyakorlat*, 9, 1–2; 77–89.

²⁶ About the establishment and equipping of the Centre for Intangible Cultural Heritage <https://www.slavonski-brod.hr/vijesti/11066-odobrena-sredstva-za-financiranje-projekta-obnova-tvrđave-opremanje> (Retrieved 24. 1.2021).

- Kolenić, Lj., Berbić-Kolar, E. & Đurić, T. (2012). Student participation in preserving non-material cultural goods, *Kepzes es Gyakorlat Training & Practice*, Hajdicsne Varga Katalin (ed.). Kaposvar, Hungary.
- Kolenić, Lj., Berbić-Kolar, E. (2008). „Govor Starih Perkovaca“. *Šokačka rič 5*, ZAKUD. Vinkovci, str. 82–92.
- McCarty, T. L. (2002). *A Place to be Navajo: Rough Rock and the Struggle for Self Determination in Indigenous Schooling*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associations.
- Vincek, I. (2019). *Nematerijalna kulturna baština sjeverne Hrvatske u funkciji turizma*, graduation thesis, Faculty of Interdisciplinary, Italian and Cultural Studies, Pula.

Internet sources

- Institute of Croatian Language and Linguistics, Struna project, available at: <http://struna.ihjj.hr/naziv/nematerijalna-kulturna-bastina/24683/> (retrieved 6. 1. 2021).
- Institute of Croatian Language and Linguistics, available at: <https://jezik.hr/jezik-kao-bastina.html> (retrieved 7. 1. 2021).
- Katičić, R. (2014) *Zlatna formula ča-kaj-što*, Kolo, available at: <https://www.matica.hr/kolo/424/zlatna-formula-hrvatskoga-jezika-ca-kaj-sto1-23623/> (retrieved 7. 1. 2021).
- UNESCO, 2009. *Lacemaking in Croatia*. Available at: <https://ich.unesco.org/en/RL/lacemaking-in-croatia-00245> (retrieved 10. 1. 2021).
- UNESCO, 2014. *Intangible Cultural Heritage*. Available: <https://ich.unesco.org/en/RL/carnival-of-barranquilla-00051> (retrieved 10. 1. 2021).
- UNESCO, 2018. *Elements on the Lists of Intangible Cultural Heritage*. Available at: <https://ich.unesco.org/en/state/croatia-HR?info=elements-on-the-lists> (retrieved 10. 1. 2021).
- UNESCO, 2019. *Browse the Lists of Intangible Cultural Heritage and the Register of good safeguarding practices*. Available at: <https://ich.unesco.org/en/lists?multinational=3&display1=inscriptionID&display=stats> (retrieved 10. 1. 2021).
- UNESCO, 2019. *Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. Available at: <https://ich.unesco.org/en/convention> (retrieved 10. 1. 2021).
- UNESCO, 2019. *What is Intangible Cultural Heritage?*. Available at: <https://ich.unesco.org/en/what-is-intangible-heritage-00003> (retrieved 10. 1. 2021).

- Official website of the city of Slavonski Brod <https://www.slavonski-brod.hr/vijesti/11066-odobrena-sredstva-za-financiranje-projekta-obnova-tvr-dave-opremanje> (retrieved 24. 1. 2021).
- Official Gazette of Brod-Posavina County: http://www.bpz.hr/_Data/Files/130716131653921.pdf (retrieved 24. 1. 2021).
- Act on the Protection and Preservation of Cultural Property available at: <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/271022.html> (retrieved 5. 1. 2021).

Emina BERBIĆ-KOLAR

ODRŽIVOST JEZIČNE NEMATERIJALNE KULTURNE BAŠTINE REPUBLIKE HRVATSKE KROZ PROCES ZAŠTITE MJESNIH GOVORA KAO NEMATERIJALNIH KULTURNIH DOBARA

Radom će se prikazati nematerijalna jezična kulturna dobra Republike Hrvatske i njihov značaj za kulturni identitet Hrvata i Republike Hrvatske kao jedne od zemalja potpisnica Konvencije o očuvanju nematerijalne kulturne baštine. Republika je Hrvatska ratificirala Konvenciju 2005., a Konvencija se primjenjuje od 2006. (kada ju je potpisalo trideset zemalja). Republika Hrvatska imenovala je Povjerenstvo za zaštitu nematerijalnih kulturnih dobara 2002. te već od tada promišlja i unaprjeđuje proces zaštite, očuvanja i popularizacije nematerijalne kulturne baštine. Proces zaštite nematerijalnih jezičnih kulturnih dobara u Republici Hrvatskoj temeljen je na Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara iz 1999. Svrha je rada dati prikaz nematerijalne jezične baštine Republike Hrvatske, a cilj je utvrditi način i postupak vrednovanja nematerijalnoga kulturnoga dobra koje je uvršteno na listu zaštićenih kulturnih dobara RH te posljedično utjecaj i značaj zaštićenoga kulturnoga dobra na zajednicu nakon uvrštavanja na listu. Ujedno je i cilj rada dati pregled jezičnih baštinskih dobara kao temelja očuvanja jezičnoga i kulturnoga identiteta. Kao temeljni i ogledni primjeri zaštićenih nematerijalnih kulturnih dobara poslužiti će sičanski i staroperkovački mjesni govori. U radu će se koristiti metoda analiziranja i sintetiziranja postojeće znanstvene građe o jezičnoj baštini kao i autoričine terenske snimke zaštićenih mjesnih govora.

Ključne riječi: *nematerijalno jezično kulturno dobro, Konvencija o očuvanju nematerijalne kulturne baštine, sičanski govor, staroperkovački govor, dijalektologija, jezik*

Izvorni naučni rad

UDK 091:94(497.16)“04/11“

Ірина БОРБЕНЧУК (Київ)

Національний технічний університет України

„Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського“

borbenchuk.ira@gmail.com

Зоя КОРНЄВА (Київ)

Національний технічний університет України

„Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського“

zoyamk18@gmail.com

„ЛИТОПИС ПОПА ДУКЛЯНИНА“ ЯК ЛІТЕРАТУРНА ПАМ'ЯТКА ПІВДЕНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

U ovome članku daje se osvrt na ljetopis anonimnog dukljanskog sveštenika iz 12. vijeka – „Ljetopis Popa Dukljanina“, odnosno njegovu latinsku verziju, poznatiju pod nazivom „Gesta Regum Sclavorum“. Razmatraju se konceptualne analize istraživača koji su izučavali ljetopis u smislu njegove istorijske tačnosti, slijeđenja hronologije događaja, utvrđivanja krvne linije nasljeđivanja i procesa formiranja južnoslovenskih država u ranom srednjem vijeku. Latinski prijevod, aktuelizovan u skladu s kanonima srednjovjekovne tradicije, od naročitog je interesa za jezičke i književne studije. Složena analiza latinske verzije teksta omogućila je izdvajanje posebnosti autorovog stila i njegovih vrijednosnih ideja koje oslikavaju filozofiju srednjovjekovnih koncepta i ideja. Primjera radi, vokabular *Ljetopisa* karakteriše česta upotreba toponima čime se povećava istorijska vjerodostojnost i jača poetski okvir vremena i prostora. Korišćenje antroponima naglašava legendarne ličnosti i rekonstruiše krvnu liniju nasljeđivanja. Hrišćanske lekseme kojima se označava Bog i crkvene parafernalije (hijerarhija sveštenstva, praznici, nazivi manastira i svetih knjiga) igraju značajnu ulogu u stvaranju vjerskog prostora. Iskusni autor detaljno poznaje hronologiju događaja, istoriju crkve, legende i mitove regiona, što se odražava u tekstu ljetopisa.

Ključne riječi: *Ljetopis Popa Dukljanina*, latinska verzija, kanon, stil autora, srednjovjekovna književnost, hrišćanski motivi

Вступ

Латинська мова продовжувала функціонувати у Європі навіть після занепаду Західної Римської імперії, відіграючи важливу роль у середньовічному суспільстві. Залишаючись розмовною, вона була засобом вираження ідей та думок окремих груп і суспільства в цілому. Середньовічна традиція написання історіографічних творів зумовила появу латинськомовних хронік Галла Аноніма і Козьми Празького. Однією з найдавніших пам'яток Балканських земель XII ст. такого типу є „Літопис попа Дуклянина” анонімного священника із Дуклі, більш відомого як піп Дуклянин. У науковому обігу твір значиться під назвами „Барський родовід“, „*Libellus Gothorum*“, „*Regnum Sclavorum*“, „*Gesta Regum Sclavorum*”.

Латинська редакція рукопису становить інтерес не лише як достовірний документ історичної дійсності, а також як художній твір, що відіграв важливу роль у літературному процесі цього періоду. Відсутність спеціальних досліджень, присвячених лінгвостилістичним та лінгвопоетичним аспектам „Літопису попа Дуклянина” зумовили актуальність даної наукової розвідки. Час створення хроніки характеризується середньовічними тенденціями у дотриманні канонів історіографічних творів, потужним впливом міфологічних і християнських джерел, особливостями тлумачення образу середньовічного автора, його приналежністю до духовного сану. У „Літописі попа Дуклянина” автор зумів викласти цілий пласт династичних переказів і письмових джерел, що мали відношення до історії Дуклі, Хорватії, Рашки, ігноруючи датування і фактично виписуючи родовід дуклянської династії, та разом з тим створити літературну пам'ятку, що відображає культурну, політичну, духовну традицію південнослов'янських земель.

Ступінь дослідження проблеми в наукових розвідках

Сучасні історичні студії розглядають „Літопис попа Дуклянина” як унікальне джерело, що містить інформацію про князівство Дуклю, минуле болгар і хорватів, а науковий інтерес пов'язаний із визначенням історичної достовірності описуваних подій. Існує чотири редакції Літопису: 1) Ватиканський список – найдавніша латинська редакція, збережена в списках середини XVII ст.; 2) італійський переклад латинського тексту 1601 р., зроблений Мавро Орбіні; 3) пізньосередньовічна хорватська редакція (так звана „Хорватська хроніка”), збережена в списку 1546 р., зробленого І. Калетичем; 4) переклад хорватської редакції латинською мовою, зроблений М. Маруличем в 1510 р. (Малиновская, 2017: 25). Ці

редакції також є предметом гострих дискусій істориків, що намагаються встановити істину в часі створення хроніки, достовірності подій, визначенні особи автора.

Так, хорватський філолог М. Медіні (M. Medini) виділив три частини Латинського літопису, що належать до трьох прототипів-оригіналів XI-XII ст. Це Требинська хроніка (джерело першої, легендарної частини), Легенда про святого князя Володимира і, власне, Дуклянський літопис, який містить конкретно-історичну інформацію (Алексеев, 2015: 19). Сербський медієвіст Т. Живкович ґрунтовно вивчав тексти літопису в різних редакціях, зіставляючи історичні факти, висуваючи гіпотези з приводу первинного оригінального рукопису. Етапним було видання монументальної праці хорватського історика Ф. Шишича у 1928 році, що об'єднала усі відомі редакції й переклади Літопису. Український переклад з критичним оглядом був зроблений громадським діячем та меценатом А.В. Івахнюком у 1986 році. У цьому ж руслі важливими є також публікації історика С. Алексеева, де він визначив цінність рукописів та подав власний переклад із науковими коментарями. За його словами, „поділ Літопису на легендарну й історичну частини є практично загальноприйнятим. Однак структура саме легендарної частини досліджена менше, і пропонуються часом загально виключені варіанти“ (Алексеев, 2015: 32). Він також вважає, що популярність Книги Готської та її переклад латиною свідчить про те, що „для свого часу і свого народу автор із завданням справився у достатній мірі“ (Алексеев, 2015: 42). Разом із тим, на історичну ненадійність хроніки вказували науковці В. Мошин і С. Міюшкович, вважаючи пам'ятку не історичним, а літературним твором.

У даній статті було взято до уваги також наукові розвідки, спрямовані на вивчення історії князівства Дуклі та Балкан раннього Середньовіччя (D. Kunčec, Є. Наумов, Б. Новакович), становлення їхніх середньовічних літературних традицій (Н. Маліновська, О. Сліпущко, В. Шереметьєва), функціонування латинської мови в Європі після розпаду Західної Римської імперії (Е. Курціус, В. Миронова).

Дискусії і результати

Більшість згадок про „Літопис попа Дуклянина“ та його автора подаються не в літературознавчих чи мовознавчих працях, а в дослідженнях з історії Хорватії та Болгарії, зокрема, у вивченні давнього й середньовічного періоду південних слов'ян. Незважаючи на те, що твір є значним історичним джерелом, важливо з'ясувати його місце у розвитку середньовічної літератури, визначити соціокультурні чинники і шляхи становлення особистості літописця. Текстуальний аналіз дозволить вста-

новити фонетико-орфографічні та лексико-семантичні особливості твору, з'ясувати характерні риси мовотворчості автора, стилістичні прийоми і засоби їхнього вираження у Літописі.

1. Образ автора

Незважаючи на велику кількість досліджень, спрямованих на встановлення історичної постаті літописця, учені не дійшли одностайної думки у цьому питанні. Достеменно відомо, що автором латинського тексту є священник із міста Барі (піп Дуклянин), про що можна дізнатися із вступу до Літопису (Алексеев, 2015: 25).

Питання авторства тісно пов'язане із поняттям ідентичності. В окремих трактатах грецьких філософів (Сократ, Аристотель) роздуми про автономію душі, її особливості науковці розуміють як „витоки сучасної теорії ідентичності“ (Шереметьєва, 2013: 51). Римське суспільство все ще гостро відчувало себе єдиним цілим із суспільством, і лише окремі поети прагнули індивідуальності, що дало поштовх називати себе у власному творі (Вергілій, Стацій, Горацій, Катулл) (Курціус, 2007: 586).

Загалом, середньовічна ментальність не передбачала виокремлення індивідуума зі спільноти, а проблема анонімності є однією з ключових рис літератури цього періоду. Індивідуалізоване самовираження не було метою автора, для якого „канони та взірці попередників були... визначальними. Кожен автор був людиною свого часу, тому особливості епохи знаходили відображення в образах і символах пам'ятки“ (Сліпушко, 2008: 59). Християнські письменники Сальвіан (400–490 pp.) і Сульпіцій Север (363–425) застерігали „письменника від гріха *vanitas terrestis*“. За їхніми уявленнями автор міг назвати ім'я лише з метою „просити в читача чи слухача прощення гріхів“ або ж „ім'я „свого замовника“ (Курціус, 2007: 586).

Незважаючи на анонімність, деяку інформацію про автора можна дізнатися саме з рукопису. Він був освіченою людиною, „...що засвідчувало не лише знання латинської мови, а й певна ерудованість у сфері античної культури, міфології, літератури“ (Миронова, 2014: 360). Наслідуючи античні традиції, він у передмові до читача наголосив, що описує лише те, що передала йому муза, а у першому розділі згадує про євтихіанську ересь, що пішла від константинопольського архімандрита Євтихія (бл. 370–після 454 pp.), що сповідував у Христі тільки одну божественну природу, через що Ісус Христос визнавався лише Богом, але не людиною, та був засуджений Константинопольським помісним собором 448 року як єретик усіма історичними християнськими конфесіями. Автор знає життєву літературу, зокрема викладає „житіє Володимира Зетського“, додає народні перекази, що відображають уявлення та знання давніх слов'ян.

2. Фонетико-орфографічні особливості

У тексті літопису для відтворення звуків використовуються ті ж букви, що і в класичній латині, втім були зафіксовані нечисленні форми з певними відмінностями середньовічного варіанту порівняно з класичним.

Передусім, у **системі приголосних** спостерігається чергування *ch/h* (*hristiani* – *christiani*, *Mihala* – *Michala*), невмотивована поява придику (*Tusomil* – *Thicomil*), вживання літер **u** та **v** залежно не від їхнього звукового наповнення, а від позиції у слові (*Tuardoslauus*, *Pridislauus*, *Vrmo*, але *Radaslavus*, *Ciallavus*, *Petrislavus*).

Нехарактерна для класичного періоду **літера k** зустрічається у топонімах і назвах осіб: *Kezca*, *Kirialexius*, *knesius*, *Kys*, *Vecenike*.

Літера z, що традиційно використовувалася для запису слів грецького походження, у тексті представлена у власних іменах: *Zaculumium*, *Zuonimirus*, *Zenta*, *Svechozar*, *Cermeniza*, *Crusceviza*, *Comarniza*.

У **системі голосних** наявне використання слів із дифтонгом і монофтонгом (*Prevalitana* – *Praevalitana*) та **графєми j**, уведеної з VII–XI ст., у власних іменах (*Jaquinta*, *Joannes*).

Літера y, що вживалася у словах грецького походження, у Літописі слугує на позначення звука [i]: *Kys*, *Ostroylus*, *Syllimirus*, *Sylvester*, *Tusomil*; на позначення звука [й] в кінці слова: *Ostrivoy*, *Rasbivoy*; а також зустрічається на початку слова (у цій позиції ніколи не вживалася у грецькій і латинській мові): *Ybibro*, *Yabsco*.

Відсутність усталених правил в орфографії призвели до варіативності у написанні власних імен: *Ostroyllus* – *Ostroilus*; *Sfetopelek* – *Suetopelek* – *Sphetopelk*; *Sebeslaus* – *Sebeslavus*; *Luthovid* – *Liutovid*; *Praelamirus* – *Prelimirus*.

3. Лексичні особливості

Словник Літопису увібрав у себе як класичну лексику, так і створену пізніше, що відображає релігійні та суспільно-політичні процеси. Характер твору пояснює вживання топонімів, які „логічно і жорстко прив’язані до „княжої“ династичної традиції“ (Алексеев, 2015: 44) та створюють додатковий ефект історичної правди. Серед топонімів були виділені:

– **гідроніми**, що називають *річки*: *Volga*, *Drina*, *Donavi*, *Limo*, *Saum*, *Sava*.

– **хороніми**, що називають *країни*: *Bosna*, *Italia*, *Surbia*, *Tribunia*, *Ungaria*, *Croatia*, *Croatia Alba*, *Croatia Rubea*, *Macedonia*, *Polonia*; *міста*: *Aquileia*, *Antiochia*, *Thessalonica*, *Epidauria*, *Constantinopolitana*, *Lausium*, *Roma*, *Salona*, *Scodar*, *Sypontina*, *Dioclitana*; *провінції*: *Istria*, *Illyria*, *Dalmatia*, *Pannonia*, *Prevalitana*, *Sylloduxia*, *Caesarea*; *жупа-*

ній: *Cupelnich, Debre, Dubrava, Gorsca, Gripuli, Libomir, Lusca, Netusini. Obliquit, Papava, Piva, Podlugiae, Prapratna, Rudina, Vellica, Vetanica; острови:* *Sicilia, Sanctus Georgius.*

Факт наявності великої кількості патронімів складає цілісну картину княжого родоводу, а наявність етнонімів „...дає можливість якнайповніше зрозуміти етнічну термінологію та етнічні уявлення анонімного автора...” (Наумов, 1985: 35). Зокрема, **патроніми** називають: **імена королів слов'ян** (*Bladinus, Vladislavus, Crepimirus, Ostrivoy, Ostroyllus, Ratomirus Salamirus, Sebeslavus, Sfetozar, Sfetopelek* Свемонлек, *Senudialus Syllimirus, Tuardoslauus, Tolimirus, Thomislavus, Charammirus, Ciaslavus*); **імена королів Дуклі** (*Bodinus, Georgius, Gradisca, Grubessa, Dragellus, Petrislavus*); **імена інших королів** (*Attila, Bellus, Rasbivoy, Senulaldus, Totilla, Vladimirus*); **імена імператорів** (*Anastasius, Basilius*); **імена жупанів** (*Marcus, Belcanus, Uroscius*). **Етноніми** називають **народи:** *Alamanii, Bulgarini (Vulgari), Germani, Gothi, Graeci, Latini, Morovlachi, Sclavi, Romani, Saraceni.*

Враховуючи, що сама хроніка присвячена правителям та їхній політичній діяльності, у тексті була відзначена невелика кількість лексем, що називають **осіб жіночої статі** (*concubina, consorbina, filia, mater, puella, regina, uxor*) та **їхні імена** (*Castreca, Jaquinta, Cossara, Lovizza, Prechvalla*). Також у творі зустрілася **кличка собаки** *canis Palusia*: „...*unam canem nomine Palusia interfecit eam*“ (XXII). (...одну собаку, звану Палузія, забив її).

При написанні хроніки автор послуговувався святим письмом, він і сам був служителем церкви, а зображувані події мають пряме відношення до релігійних процесів, що відбувалися в Європі у ті часи. Цим пояснюється наповнення твору релігійно-обрядовою лексикою, яка називає: 1) **церковних служителів:** *papa, episcopus, presbyter, cardinalis; Dei famulus, vicarius*; 2) **церковну атрибутику:** *apostolicus, lex Divina, sacra scriptura, sedis Archiepiscopatus, dies Ascensionis Domini, mandati Domini*; 3) **монастирі:** *monasterium Sancti Benedicti, monasterium Sanctorum martyrum Sergii et Bachi, monasterium Sancti Petri de Campo*; 4) **церкви:** *ecclesia Sancti Georgii, ecclesia Sanctae Mariae, ecclesia Sancti Andreae, ecclesia apostoli Petri, ecclesia Sancti Ioannis Lateranensis, ecclesia Sancti Michaelis, sancta Romana ecclesia*; 5) **християнські чесноти:** *bonitate ornatus, pacificus, mansuetus, honorificentia.*

4. Лінгвопоетичні особливості

Мовна картина світу автора являє собою синтез античних традицій, середньовічних канонів та усної народної творчості, що знайшло відображення у виборі мовних форм при написанні „Літопису попа

Дуклянина“, формуванні багатоплановості думок та ідей. Це помітно у змалюванні християнського світу, величаннях віруючого правителя, формуванні образу жінки, фольклорних оповідях.

Християнський світ. Латинський переклад Біблії у V ст. закріпив статус латинської мови, яка „отримала освячення беззаперечним авторитетом Святого Письма“ (Миронова, 2014: 361). А сама церква почала ототожнюватися з латиською мовою та мала вплив на розвиток культури й літератури. Вся „...середньовічна культура, і східна, і західна, стоїть на християнській світоглядній основі. Саме нова релігія сприяла формуванню нових культурних і духовних традицій“ (Сліпушко, 2007: 15). Піп Дуклянин постійно апелює до Бога, використовує біблійні сюжети, життя святих, що є дієвим засобом вплинути на читача та донести думку про те, що влада є благословенням Бога, а „співставлення своїх персонажів з біблійними через використання біблійних образів слугувало і духовним, і ідейно-політичним цілям „літописця“ (Алексеев, 2015: 26). Звертаючись до Святого Письма, автор немов би з одного боку відкриває вищі виміри, а з іншого – підкріплює права „королів слов’ян“ паралелями із священної історії (Алексеев, 2015: 26).

У тексті зустрічаються християнські формули типу *fides Sanctae Trinitatis* „віра Святої Трійці“, *in Christo fratres* „брати у Христі“, *iudicium Dei* „суд Божий“, *peccata Christianis* „гріхи християн“, *voluntate Dei* „з Божої волі“, *lex Divina* „закон Пророка“, *evangelium Christi* „Євангеліє Христа“, *psalterium* „Псалтир“ та висловлювання духовного змісту: „...*satiarent pane coelesti, ac verbo vitae*...“ (IX) (...кормитимуть небесним хлібом та словом життя...); „...*verbum vitae in eorum cordibus quotidie seminarent*“ (IX) (...щодня сіятимуть слово життя в їхніх серцях).

Для досягнення естетичного ефекту автор вдається до антитези, протиставляючи християнський і язичницький світ (*hristiani, et gentiles* (II) „християни і язичники“; *homini Christiani* (IV) „християнські люди“). Говорячи про віросповідання правителя він підкреслює мерзенність язичників (*paganus et gentilis* (IV) „поганин і язичник“; *iniqui reges* (VII) „нечестиві царі“; *inimici et persecutors Christianorum* (VII) „вороги і гонителі християн“) та праведне життя християнина (*rex Dei sapientia plenus* (IX) „король, сповнений Божої мудрості“).

Величання правителів. Грецький героїчний епос сприяв виробленню канонів зображення правителів, їхніх діянь, у свою чергу римська традиція запровадила величання авторів прекрасних творів та імператорів. Правителі досліджуваної хроніки є героями, ідеальними типами, що відзначаються святістю, шляхетністю, обдарованістю. „Герой відзнача-

ється надміром духовної волі та її концентрацією на протиположності. Це й творить його характерну велич. Специфічна героїчна чеснота – самовладання. Однак воля героя змушує його пориватися до могутності, відповідальності, відваги. Тому він може виступати як державний муж і воєначальник, а в давні часи – як воїновник“ (Курціус, 2007: 190). У розумінні автора ідеальний правитель має жити за Божими заповідями, тому він добирає такі слова, що передають християнські чесноти:

“...ambulavit in via mandatorum Domini“ (X) (...ступав дорогою заповідей Божих);

“...vixitque in timore Domini“ (XXI). (...і жив у страху Божому);

“...qui patris sui vestigia secutus, omni bonitate fuit ornatus“ (XXII). (...який слідував слідами свого батька, прикрашений усілякими благодіями).

“Fuit autem rex Radoslavus pacificus, et mansuetus, ac timens Deum in omni vita sua (XLI). (Король же Радослав був миролюбний, і лагідний, і богобоязливий усе своє життя).

І навпаки, вдається до викривальної критики, коли цар не дотримується християнської етики: “...oblitus est Domini Dei sui“ (XI). (...забув Господа Бога свого); „...non recte ambulavit coram Domino (XI). (...не ступав перед Господом праведно), за що отримує справедливе покарання: “...divino iudicio in foveam cecidit“ (XI). (...упав за божим присудом в яму); “Sed Deus omnipotens cui cuncta bona placent, et displicent omnia mala, atque peccata brevi in tempore percussit patrem, claudum corpore, et anima, et filios eius pestilentia et clade quemadmodum percusserunt, ipsi fratres et netotes suos, et mortui sunt et non remansit ex eis vel unus (XXXI). (Але Бог Всемогутній, що любить кожне добро, а ненавидить усяке зло та гріх, незабаром ударив батька, каліку тілом і духом, як теж і його синів чумою та мором, ось так як вони повбивали своїх братів і племінників. І померли, і не залишився ні один із них).

Для відзначення смерті благочестивого правителя автор використав синонімічні словосполучення: *in pace quievit* (XXI) „спочив у мирі“, *in senectute bona mortuus est* (XXV) „помер у добрій старості“. Про поховання, що відбувалися з великими почестями за християнським обрядом, написав таке: ...*cum magno honore* (IX) „з великими почестями“; ...*et sepultus in ecclesia Sancti Ioannis Lateranensis cum magna honorificentia* (XXV) „...помер і був похований з великими почестями в церкві Святого Іоанна Латеранського“; ...*et sepultus est cum grande honorificentia in monasterio Sancti Petri de Campo* (XLI) „...і був похований з великими почестями у монастирі святого Петра на Полі“.

Образ жінки. Традиція звертатися до жіночих образів бере свої початки з античної міфології та літератури, зокрема, Єлена Троянська у Гомера, Необула у Архілоха, Лесбія у Катулла, численні грецькі і римські богині, наділені красою й розумом. Середньовічне ставлення до жінки дещо змінилося, що можна прослідкувати в тексті на лексичному рівні. Якщо автор детально виписує панівну верхівку, називаючи їхні імена, посади, час правління, то жінок згадує поодинокими словами *uxor*, *filia*, *puella*, *regina*, *concupina*. Наприклад: „...*cum uxoribus, et filiis, ac filiabus ... venerunt...*“ (V). (...прибули з жінками, синами і дочками...); *cum matre sua Castreca* (XXXI). (...зі своєю матір'ю Кастрекою); „*Natus est ei ex concubina filius...*“ (XXXI). (Мав він від наложниці сина); „...*sed consilio inito cum noverca sua*“ (XLI). (...але порадившись із своєю мачухою...).

Лексема „*uxor*“ вживається у словосполученні „взяти за дружину“, „одружитися“: „...*rogaverunt regem, ut uxorem acciperet...*“ (XXV). (...просили короля, щоб взяв дружину...); „...*sciret, quod rex acciperet filiam eius uxorem*“ (XXX) (...знав, що король візьме його дочку за дружину); „...*accepta uxore genuit filium...*“ (XXXIII). (...взявши дружину, народив сина...)

Інколи автор вважає за доцільне вказати походження жінки, а саме відмічає римлянок знатного роду: „...*accepit uxorem Romanam, valde nobilibus ortam natalis...*“ (XXV). (...узяв собі за жінку римлянку з вельми визначного...); „*Accipit post haec Petrislavus uxorem puellam nobilem Romanam...*“ (XXVI). (Пізніше Петрислав узяв за жінку знатну римську дівчину). Наголошує, що другою дружиною короля Михайла була дівчина грецького роду: „...*duxitque aliam uxorem Graecam consobrinam imperatoris*“ (XL). (і він оженився з другою жінкою-грекинею, двоюрідною сестрою імператора). В іншому місці називає батька дівчини: „...*tulerunt ei uxorem, filiam bani Cidomiri de Croatia Alba*“ (XXVIII). (...ожили його з дочкою бана Чудомира з Білої Хорватії).

Про любов до жінки автор згадує лише один раз, коли говорить про Легца, який полюбив свою служницю Ловицю: „*Serviebat itaque ei puella quaedam nomine Lovizza, quam dilexit et postea duxit uxorem...*“ (XXXI). (У нього служила якась дівчина на ім'я Ловиця, яку полюбив і пізніше взяв за жінку...).

У тексті літопису відсутні ліричні описи жінки, автор дозволив лише кілька поетичними слів у змалюванні дочки короля Прелимира, який був зачудований її красою настільки, що це ранило його у саме серце: „*Prelimirus autem rex videns filiam eius, quod pulchra esset valde, et omnibus membris composita, vulneratum est cor illius amore eius*“. (XXX).

(Коли король Прелимир побачив, що його дочка така дуже гарна та поставна, його серце зранилось любов'ю до неї).

Фольклорні оповіді . Для більшої історичної достовірності автор вносить у Літопис народні перекази про походження назв деяких топонімів, тлумачить окремі імена. Так, він пояснює, що слово „болгари“ походить від річки Волга: „*Nam a Volga flumine Vulgari usque in presentem diem vocantur*“ (V). (Від річки Волга болгари і дотепер називаються) та вставляє легенди, що можуть пояснити назви міст Сиведино, Кисово, Белліна:

Ceciderunt die illa innumeralibus ex gente Ungariorum in loco qui Civedino dicitur (quasi prorugitus pecorum, sic enim rugiebant ibi Ungari, dum interficerentur, ut porci, in loco ubi interfectus fuit Kys princeps Kiso) usque in presentem diem (XXIII). (Того дня впало безліч угорців у місці, що називається Циведино, що означає квиління худоби. Так само там квилили угорці, як їх убивали, наче свиней; і місце, де був убитий вельможа Кис, зветься аж до сьогодні Кисово).

“...*ab illo ergo die dicta est planities illa, in qua factum est proelium, Bellina nominie regis ob victoriam, quam habuit ibi rex usque hodie...*“ (XXVII). (...від того дня аж до сьогодні те поле, де почався бій, зветься за королевим ім'ям – Белліна, і то заради перемоги, яку там король здобув).

Автор вважає за потрібне пояснити значення окремих чоловічих імен. Наприклад:

“...*quem Tiscemirum vocavit, quod latine dicitur Consolator Populi*“ (XXVII). (...якого назвала Тишемир, що латиною зветься „Утішувач народу“).

“*Rasbivoy ... quod latinae dicitur ruina gentis*“ (XIII). (Разбивій ... що латиною зветься „руйнівник роду“).

“...*et composuerunt ei nomen Bello eo quod bellum facere delectabatur* (XXVI). (...і вигадали йому ім'я Белло, бо подобалося йому вести війну).

Літописець вдається до лінгвістичного аналізу, роз'яснюючи смислове наповнення деяких понять, нових його сучасникові. Зокрема, розкриває семантику лексеми „*stolum*“ **флот**: „...*quod stolum vocatur miria armeni graece id est latine decem millia vella...*“ (XVI). (...що флот зветься грецькою „miria armeni“, а латиною „десять тисяч вітрил“); пояснює слово „*haereditas*“ **цнадок**: „... *et nuptiis celebratis more regali dedit cognatis suis in Tribessam, quam Latini dicunt haereditatem*“ (XXX). (...на урочистому весіллі за королівським звичаєм дав її родичам у Требессі те, що латиняни називають спадком); з'ясовує значення лексеми „*cagan*“ **каган**: „... *quem lingua sua cagan appellabant, quod in lingua nostra resonat imperator*“ (V). (...якого своєю мовою називали „каган“, що нашою мовою звучить „імператор“).

Висновки дослідження

Виконаний аналіз латинськомовного рукопису дозволяє зробити такі узагальнення. По-перше, специфіка творення „Літопису попа Дуклянина“ зумовлена естетико-філософськими та суспільно-історичними чинниками, серед яких: завершення формування південнослов’янських держав; інтенсивне посилення християнства й церковних канонів у середньовічному суспільстві; поширення в Європі таких жанрів літератури як хроніки, життя святих, народний епос. По-друге, латинська мова була засобом вираження думок та ідей, а її знання обов’язковим приписом й ознакою освіченості. По-третє, анонімність автора можна обґрунтувати з позиції середньовічної моралі та низького ступеня індивідуалізації. По-четверте, проведений зіставний аналіз фонетико-орфографічних особливостей мови Літопису виявив незначні зміни у порівнянні з латинською мовою класичного періоду. По-п’яте, серед лексичних особливостей було зафіксовано вживання топонімів і патронімів, що пояснюється літературним жанром, прагненням автора деталізувати історичні події та прив’язати їх до конкретної місцевості. Вживання релігійно-обрядової лексики продиктовано тематикою й потужним впливом християнства. По-шосте, авторові вдалося передати релігійний дух того часу, застосовуючи церковну атрибутику, християнські формули й висловлювання. Лінгвопоетичні особливості відзначаються використанням символів та образів, що увиразнюють середньовічну специфіку, актуалізують християнські й народнопоетичні культурні феномени.

Джерела ілюстративного матеріалу

- Iwachniuk, A. V. (1986). *The Chronicle of the Priest from Duklya: Theoldest South Slavic Chronicle*. Ottawa: University of Ottawa Press. ISBN 0-7766-0144-X
- Presviteri Diocleatis Regnus Slavorum. URL: C:\Users\Admin\Desktop\летопись\MONTENEGRINA – digitalna biblioteka crnogorske kulture i nasljedja. mhtml

Література

- Алексеев, С. (2015). *Летопись попа Дуклянина. Перевод и комментарий*. СПб.: Петербургское востоковедение. (Slavica Petropolitana) ISBN 978-5-85803-487-2

- Курціус, Е. Р. (2007). *Європейська література і латинське середньовіччя*. Львів: Літопис. 752 с.
- Малиновская, Н. (2017). „*Regnum Sclavorum*“ Святополка как источник средневековых славянских концепций „Склавинии“”. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1, 2017, с. 21–38. DOI 10.21638/11701/spbu19.2019.102
- Миронова, В. (2014). *Латинська мова в Україні XV – початку XVIII: монографія*. К.: ВПЦ „Київський університет”. ISBN 978-966-439-766-4.
- Наумов, Е. (1985). *Этнические представления на Балканах в эпоху раннего Средневековья (по материалам „Летописи попа Дуклянина“)*. Советская этнография. № 1. С. 25–35.
- Новакович, Б. (2016). Склавиния Дукля: от античных традиций до византийских влияний. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. Петербургские славянские и балканские исследования. № 2 (20). Июль-Декабрь. С-Пб. гос. ун-т. С. 112–135. DOI 10.21638/11701/spbu19.2016.208
- Сліпушко О. (2007). *Література Києворуської держави (XI–XIII століття): актуальні проблеми сучасних студій*. Слово і Час. Науково-теоретичний журнал. № 8. С. 14–28.
- Сліпушко О. (2008). *Образ автора в „Повісті врем’яних літ”*. Слово і Час. №4. С. 57–64.
- Шереметьєва В. (2013). *Ідентичність індивідуума за часів античності та середньовіччя: діяхронічний аспект*. Держава та регіони. Серія: Гуманітарні науки. № 4 (35). С. 50–54. ISSN 1813-341X.
- Kunčer D. (2009). *Gesta Regum Sclavorum (Letopis popa Duljanina)*. Sources for Serbian History, V. 7. Latin sources, V. 1. Belgrade. 181 p.

Ірина БОРБЕНЧУК & Зоя КОПНЄВА

**„CHRONICLE OF POPE DUKLYANYN“ AS A LITERARY
MONUMENT OF SOUTH SLAVIC LANDS**

In this paper, the author gives an overview of the chronicle of an anonymous priest from Doclea from the 12th century – “Chronicle of the Priest of Doclea”, i.e., its Latin version, better known as “Gesta Regum Sclavorum”. The author considers conceptual analyses of researchers who studied the chronicle in terms of its historical accuracy, compliance with chronology of events, determining the bloodline of inheritance and the process of formation of South Slavic states in the early Middle Ages. The Latin translation, updated in accordance with the canons of the medieval tradition, is of particular interest for linguistic and literary studies. The complex analysis of the Latin version of the text made it possible to single out the peculiarities of the author’s style and his value ideas that reflect the philosophy of medieval concepts and ideas. For example, the vocabulary of the Chronicle is characterised by the frequent use of toponyms, which increases the historical credibility and strengthens the poetic framework of time and space. The use of anthroponyms emphasises legendary personalities and reconstructs the bloodline of inheritance. Christian lexemes denoting God and church paraphernalia (hierarchy of priests, holidays, names of monasteries and holy books) play a significant role in the creation of religious space. The experienced author knows in detail the chronology of events, the history of the church, the legends and myths of the region, which is reflected in the text of the chronicle.

Key words: *Chronicle of the Priest of Doclea, Latin version, canon, author’s style, medieval literature, Christian motifs*

Izvorni naučni rad

UDK 821.163.4.09-1:398(497.16)

Aleksandar ČOGURIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.coguric@fcjk.me

**MUŠKE POČAŠNICE U PRIMORSKIM RUKOPISIMA
– PJESMARICAMA – (BUROVIĆ, MAZAROVIĆ, BALOVIĆ) –
SAMO ONE KOJE PJEVAJU O ODNOSU MLADIĆA I ĐEVOJKE**

Trojica peraških uglednika, Nikola Burović, Nikola Mazarović i Andrija Balović, ostavili su usmenoknjiževnom nasljeđu zbornike usmene poezije. Ta tri rukopisna materijala, danas već naštampana, biće predmetom našega interesovanja u ovome radu. Obratićemo pažnju na samo jedan dio te zborničke građe – muške počašnice. Te tri zbirke, objavljivane u potonje nekoliko godine, novi su književni svjetionici i nezaobilazni usmenoknjiževni *istočnici*. Priređivači tih rukopisa ističu da ima „petnaestak bokeljskih pretežno usmenoknjiževnih zbornika, pohranjenih u arhivima u Crnoj Gori i Hrvatskoj“ (*Pjesmarica Nikole Mazarovića*, 2018: 5), što bi u vremenima pojačanoga interesovanja za usmenu prošlost bilo od velike koristi dati na uvid i upotrebu najširoj javnosti.

Pochašnice zahvataju geografski prostor Crnogorskoga primorja koji je egzistirao kao silovito područje usmene tradicije. Zahvaljujući naučnome i kulturološkome senzibilitetu pojedinaca dio toga nasljeđa sačuvan je i predat na najširu upotrebu savremenoj javnosti. Riječ je o građi koju su vjekovi čuvali izdalje od domaćaja šire čitalačke javnosti. Dostupna je bila samo pojedincima, proučavaocima i u njihovu odabiru široj publici. Sad je predstavljena integralno, onako kako je u ranijemu vremenu fiksirana. U ovome radu opisaćemo duh, atmosferu i pjesnički karakter muških počašnica koje su sabrali pomenuti rukopisni zapisi, a opjevavaju odnos mladića i djevojke.

Ključne riječi: *Burović, Mazarović, Balović, rukopisne zbirke, muške počašnice o odnosu momka i djevojke*

Uvod

Usmeno pjevanje nastajalo je iz razmišljanja da „posebnost čovjeka kao kulturnog bića traži od njega da se suprotstavi svijetu prirode, koju shvaćamo kao izvankulturni prostor“ (Lotman, 1998: 34). U procesu rekonstrukcije negdašnjega života kao gnijezda u kom se pilila lirika zamišljamo da je svaki životni segment svakodnevlja pratila ili je mogla pratiti pjesma, kao obavezan sadržaj, kao duhovni produžetak življenja. Osobito je to bilo kad se neki događaj zbivao u kolektivnoj organizaciji. Pošto govorimo o počašnicama mislimo na svadbeni ceremonijal koji je imao svoje trajanje, a koji je prethodnica braka kao institucionalnoga uređenja života dvoje ljudi. Danas počašnice možemo objašnjavati i kao „jezičku poruku čiju dominantu predstavlja estetska funkcija“ (Jakobson, 1978: 123) i dio tradicije koju treba „predati dalje“ (Adorno, 1985: 233), odnosno dati generacijama na upotrebu – objavljivanjem, tumačenjem, antologijskim odabirima. U najvećem dijelu, današnji konzument počašnica ili srodnih sadržaja, može samo pretpostavljati njihove puteve – trajanja ili nestajanja – te da su prethodno išle uobičajenim putem književne usmenosti i da nijesu prešle u „pisano trajanje bez svoje prethodnosti, koja može biti i vremenska i prostorna“ (Kilibarda, 2012: 45), da su odolijevale iskušenjima kolektiva i različitim vremenima, te različitim društvenim slojevima koji su ih uzimali ili odbacivali zavisno od sopstvenoga senzibiliteta za pjesmu.

Ponešto informacija oko primorskih rukopisnih zbirki

Hatidža Krnjević sasvim je bila u pravu kad je ustvrdila da je Herderova zbirka narodnih pjesama *Glasovi naroda* „zauvek uvela narodnu poeziju u svetsku lepu književnost najvišeg reda“ (Krnjević, 1986: 109). Danas možemo ustvrditi da su primorske rukopisne zbirke ranijih vjekova, naštampane, učinile da usmena poezija doživi svoj novi život. Krnjević je, prije nekoliko decenija, u knjizi *Lirski istočnici* upozorila da su „mnoge od tih pesmarica ostale do danas u rukopisu ili su štampane samo fragmentarno“ (Krnjević, 1986: 67/68). Ta opomena i danas stoji, iako je stanje unekoliko izmijenjeno, jer je samo objavljivanjem primorskih rukopisa u integralnome obimu učinjen veliki pomak. Rukopisni zapisi imali su i imaju veliki značaj, koji se ne može ni u jednome trenutku niti ijednim povodom osporiti. Prišetimo se – neke reprezentativne zbirke izašle su iz njih, primjer tome može biti i Bogišićev zbornik. O karakteru, važnosti i okolnostima oko rukopisnih zbirki pisala je i Marija Kleut nastojeći da ukaže na uzroke njihova držanja po strani. O tome je napisala: „Načinom dosadašnjeg objavljivanja skromni zapisivači i ljubitelji

poezije kakvi su bili sastavljači rukopisnih pesmarica našli su se u senci velike i značajne zbirke narodnih pesama Vuka Karadžića. Dakle, ono što je objavljeno iz rukopisnih pesmarica nije baš sasvim pregledno i pogodno za korišćenje, a našlo se u kontekstu kome ne pripada i u kome je unapred osuđeno na nepovoljan sud“ (Kleut, 1995: 35). Sud autorice Kleut ne možemo prihvatiti iz nekoliko razloga: prvo, nije riječ o skromnim zapisivačima – Burović, Mazarović, Balović; drugo, zatajili su istraživači usmene književnosti – velike zbirke, zapisi, dešavale su se i prije i poslije Vuka Karadžića, Vuk nije brana već magistrala kojom treba ići; treće, ne može se sadržajima rukopisnih zapisa dati kvalifikativ da su nepregledni i nepodesni za korišćenje, ponovo demant daju primorske rukopisne zbirke; četvrto, za istraživača književne usmenosti i kulturologa, dragocjen su materijal, jer osvjetljavaju „jedan način zapisivanja i recepcije narodne poezije“ (Kleut, 1995: 35); peto, primorske rukopisne zbirke donijele su pregršt antologijskih tekstova.

Peraštanin Nikola Burović¹ autor je rukopisnoga zbornika,² najznačajnije zbirke književne usmenosti staroga vremena – po obimu materijala, ništa manje i po vrijednostima. Sastavljen je potkraj XVII stoljeća, preciznije 1696. godine, što svjedoči ispis brojki na vrhu pretposljednje stranice, te se to smatra godinom nastanka. Hatidža Krnjević je, u knjizi *Lirski istočnici*, napisala da je zbornik nemjerljivo blago usmenoga nasljeđa – po broju pjesama i njihovoj književnoj i kulturalnoj vrijednosti i istakla da je zbirka „najviše lirska“ (Krnjević, 1986: 174). Odredila mu je mjesto najdragocjenijega majdana usmene građe, poslije Hektorovića i *Erlangenskoga rukopisa*, a prije vukovske usmenoknjiževne ere.

Miroslav Pantić je prvi iz Burovićeve zbirke napravio antologijski izbor uz detaljniji opis. U antologiju sastavljenu po rukopisnim zbirkama, unio je

¹ Nikola Burović je bio znamenita ličnost grada Perasta. Tragom arhivskih materijala može se, donekle, konstituisati vrijeme njegova života – od oko 1655. do 1737. godine. Pojedinaac je bogate biografije – pomorac, trgovac, hajduk, ratnik – komandovao u mnogim bitkama, podaci kazuju da ih je bilo osam. Osim nabrojanoga bio je i sudija, te peraški poslanik kod mletačkih vlasti. Sastavio je pet rukopisa, pisao je i pjesme.

² Dugo se mislilo da je Burovićev rukopis pripadao Andriji Zmajeviću, odnosno da je on njegov tvorac. Toga je mišljenja bio i Srećko Vulović koji je takvu vijest objavio 1879. godine, ali uz ogradu i veliku sumnju da je riječ o Andriji Zmajeviću. Svoja mišljenja tada je podijelio s Valtazarom Bogišićem, uputivši ga k tome važnome *istočniku* usmenosti, koji ga je otkupio od porodice Smeća – Frano Smeća je prodao rukopis, i smjestio u svoju zaostavštinu, ali i dijelom iskoristio za svoj veličanstveni zbornik usmenih pjesama. Gracija Brajković je jasno razriješio zabludu u književnoj nauci oko autorstva rukopisa. Utvrdio je da je Burovićev, na što je ranije skrenuo pažnju i Vulović, a da je sve to tako potpomogao je dokazom – u božićnim zdravicama koje pozdravljaju i blagosiljaju domaćina pominje se kuća Burović.

deset počašnica³ koje je pripisao da pripadaju nepoznatome Peraštaninu, a zapravo su bili u pitanju tekstovi iz Burovićeva i Balovića rukopisa, našao ih je u Bogišićevu arhivu. I one počašnice koje je Pantić uzeo od Đura Ferića⁴ i nepoznatoga Korčulanina⁵, zapravo su odreda bili tekstovi primorskih rukopisa.

Burović je, prije Vuka, zapisao značajan broj lirskih pjesama, najviše počašnica, što nije uradio niko drugi. Bogišić nije uspio da ovaj rukopis u cjelosti objavi, planirao je da to bude u drugoj knjizi, koja se nikad nije desila, usljed nesuglasica s izdavačem. Danas odštampani Burovićev rukopisni zbornik čini: pedeset sedam muških i dvadeset pet ženskih počašnica, osamdeset sedam popijevki od kola, dvadeset tri epske pjesme u desetercu, na kraju jedna pjesma u strofama o mjesecima. Detaljan opis rukopisa predstavljen je u Predgovoru *Pjesmarice Nikole Burovića*, koji su sastavili Aleksandar Radoman i Adnan Čirgić. Ovđe i ovom prilikom nije potrebno prenositi te informacije.

Nikola Mazarović⁶ sastavio je drugi rukopisni zbornik⁷, krajem XVIII vijeka, u Perastu. Započet je 1775. godine, te je po bilježenju mlađi od Burovićeva 80-ak godina, što je naglasio i Bogišić pozivajući se na ispis na korici – 1775. godina. Širu informaciju o procesu zapisivanja daju priređivači koji kažu: „Istina, izvjesno je da je Mazarović 1775. godine zapravo započeo s prepisivanjem pjesama te da je taj proces mogao duže trajati, budući da mu je tad bilo tek petnaest godina, a da u zborniku ima i pjesama o događajima s početka XIX stoljeća, pa i onih u kojima je sam Nikola Mazarović jedan od protagonista“ (*Pjesmarica Andrije Balovića*, 2019: 7). Pisao ga je skoro u cjelosti Nikola, iako je toj porodici pripadao i Krsto Mazarović⁸ koji je zabi-

³ To su: *Sokoloviću nallejši tiću, Uz potok niz potok, Devojka ga se je njedrim premetala, Devojka ga se jabukom hiti, Grizoh grizoh jabuku, A zabijelilo se tanko bijelo jedro, Zelen bore, na staroj zemlji, Oružan junak Dunaj prepliva, Ugledale mi su slugе gospodara, Junaka je ljubi glavom zaklinjala.*

⁴ *Junak junaka okom pogleda i Štitak junaku vas isjekoše.*

⁵ *Na vojvodi su zlatni ostrozi, Junak jezdi niz potok, Junak jezdi proz selo i Uticali se gospodičići.*

⁶ Nikola Mazarović (7. oktobar 1760 – 23. februar 1851).

⁷ Priređivači su naveli da rukopis ima ukupno sto četrdeset sedam tekstova, u štampanoj pjesmarici ima ih sto četrdeset tri. Bliža klasifikacija pjesama u zbirci izgleda ovako: sedamdeset tri su muške počašnice, četiri su začinke i tri pjesme od kola, jedna je erotska lirski pjesma, četiri su prigodne pjesme u formi slobodnoga stiha i dvije u katrenima, jedna pastorala, jedna šaljiva u desetercu, jedna o mužu i ženi, jedna ljubavna, jedna svađalačka, dvije rugalačke, jedna autorska Burešićeva. Osim lirskih u pjesmarici je i četrdeset osam epskih: četrdest četiri u desetercu i četiri u osmercu (jedna poskočica, dvije dosljedno i jedna nedosljedno realizovana u osmercu). Priređivači su naveli naslove pjesama Pava Kamenarovića i Joza Šilopije, ali ih nijesu unijeli u zbirku. U predgovoru su pomenuli i pjesme Paskoja Primovića i Vlada Menčetića, ali daljih informacija o tome nema.

⁸ *Pjesmarica Krsta Mazarovića* ima dvije deseteračke usmene pjesme, objavljene u radu *Izveštaj o proučavanju pjesmarice Krsta Mazarovića iz Nadžupskoga arhiva u Perastu*,

lježio dvije epske pjesme u desetercu. Bogišić pretpostavlja da je ovaj rukopis dijelom nastao i prijepisima iz drugih rukopisa. Nikolin potpis i godina na kraju rukopisa učinili su da „je za razliku od nekih drugih zbirki ovoga korpusa, bilo lako odrediti zapisivača i vrijeme nastanka rukopisa“ (*Pjesmarica Andrije Balovića*, 2019: 7). Rukopis je pronašao Srećko Vulović na podsticaj samoga Bogišića.

Veliki broj počašnica ove zbirke ukazuje na njihovo dugo trajanje u Perastu. Krnjević, misleći na Mazarovićev rukopis, kaže da „mlađe počasnice nisu onako ujednačeno lirski uglađene kao starija rukovet, niti su onako pažljivo zapisane“ (Krnjević, 1986: 186), i naglašava da su, ipak, najvredniji dio Mazarevićeve zbirke. Peraštanin Andrija Balović vlasnik je „nevelike usmenoknjiževne pjesmarice“ (*Pjesmarica Andrije Balovića*, 2019: 5), pohranjene u Arhivu HAZU u Zagrebu. To potvrđuju ime vlasnika i naziv mjesta koji su ispisani na rukopisu. Priređivači su ukazali na dvije stvari: prvo, da nije precizan inventarni opis rukopisa u kome se pominju samo počašnice i, drugo, ne stoji podatak da je to rukopis s kraja XIX vijeka. Kao argument navode grafijska rješenja u rukopisu koja su svojstvo „peraških rukopisa druge polovine XVIII i početka XIX vijeka“ (*Pjesmarica Andrije Balovića*, 2019: 5). Saopštili su i da je tu zabunu unio Pavao Butorac koji je zabilježio da je rukopis tada nastao. Taj je podatak iznio u svojoj monografiji *Kulturna povijest grada Perasta*. Priređivači su samo konstatovali činjenicu i iznijeli čuđenje da takav poznavalac peraških prilika omane. Pozvali su se i na Srećka Vulovića koji ovaj rukopis nije spominjao u svome obuhvatnome poznavanju bokokotorske usmene prošlosti. Priređivači su mišljenja da zbirka pripada Andriji Baloviću jer je to ime u rukopisu pisano istom rukom kao i najveći dio pjesama, a da je naziv grada pisan drugom rukom. Informacija je i da je familija Balović imala bogatu riznicu rukopisa. Priređivači odriču mogućnost da je autor stariji Andrija Balović (1721–1784) jer nije riječ o istim rukopisima. Sublimirajući zapažanja rekli su ovo: „Ovaj ćemo rukopis nazvati pjesmaricom Andrije Balovića misleći pritom ne na njenoga hipotetičkoga sastavljača, već na ličnost kod koje je rukopis pronađen 60-ih godina XIX vijeka i zahvaljujući kojoj je sačuvan“ (*Pjesmarica Andrije Balovića*, 2019: 6). Da je rukopis svojina Andrije Balovića, zapisao je i Bogišić koji je naveo da je pisan oko početka XIX vijeka. Priređivači na osnovu ortografije smatraju da je nastao krajem XVIII ili početkom XIX vijeka. Taj rukopis čine četiri epske pjesme u desetercu i šezdeset jedna muška i devetnaest ženskih počašnica.

Primorske rukopisne zbirke – mjesto počasnica u njima

Čovjek i zajednica kojoj pripada stvaraju materijalna i duhovna dobra – i jedna i druga svrhovito djeluju s tim što „iznad njega stoje dobra duhovna“ (Suhodolski, 1972: 56), a samo jedno od tih dobara jesu počasnice – „lirske interpretacije događaja iz ličnog i svakidašnjeg života u kojima se reflektuju i na svoj način prelamaju zbivanja od šireg značaja za ljudsku zajednicu“ (Krnjević, 1986: 141), kako je zapisala Hatidža Krnjević i dodala: „Svet počasnica obasjava mediteranska svetlost, vedar duh i zdrav ushit svim što je lepo, iskreno i po ljudskoj meri. Poezija počasnica otvara nepomućen vidik i prirodne proporcije slika, prozirnih i zračnih“ (Krnjević, 1986: 84). Ta je mediteranska svjetlost svakoj lirskoj tvorevini, počašnicama nesporno, predavala slojeve koji su se razvijali različitim brzinama i snabdijevali trenutke u kojima se dešavala pjesnička i *kulturna eksplozija*. Odnosno, ta prelomna tačka procesa, koja je činila da se slojevi izrode u cjelovit i dovršen proizvod – u počašnicu koja se fiksirala „u sjećanju kolektiva, odnosno u sjećanju za to posebno zaduženih pojedinaca“ (Škreb & Stamać, 1998: 421). Počasnice su živjele u svome vremenu, opsluživale dešavanja i potrebe tim povodom. Vremenom su se skrajnjivale, potiskivali ih obrisi savremenosti življenja, dok nijesu zatihnule u obliku aktivnoga postojanja. Nezavisno od toga jedan njihov dio sabrao se po rukopisnim pjesmaricama. Iznošene otuda u našem dobu one mogu zadobiti sasvim novu i smislenu estetsku konkretizaciju, jer posezanje za vrijednostima prošlosti nikad neće stati. Sad, važan je način kako će se predstaviti iskopina – hoće li joj se zbiti pominjana estetska konkretizacija ili prešutna pratnja. Možemo posigurno saopštiti da je veliki broj počasnica takvoga armaturnoga tkanja da je ne može zaobići estetska konkretizacija, čitka i glasnozborna.

Kako su počasnice vladale rukopisnim listovima čini nam se zgodno i veoma opravdano zapažanje Kleutove da su se lirske pjesme ugniježdile u njima zato što je građansko društvo od cjelokupne usmenosti u najvećem usvojilo usmenu liriku, koja je bila savitljiva i izbrušenošću senzibilnija. Kad je to saopštila, autorka je mislila na one prostore iz kojih je ona od rukopisa ka štampi otimala zbirne rukoveti. Mi ćemo to zapažanje prenijeti na naše prilike i reći da je Crnogorsko primorje toga vremena već pulsiralo životom i građanskoga gledanja i smatranja. Tako je taj građanski podupor dao rukopise iz kojih su dahom kamelije šaptale počasnice.

Muške počašnice koje pjevaju o odnosu momka i djevojke

Krnjević je napisala da su počašnice „izraz svečanih trenutaka ljudskog života“ (Krnjević, 1986: 70), zato što su pratile takve događaje koje su ispunjavali „radost življenja, duševna vedrina i vera u ljudsku dobrotu“ (Krnjević, 1986: 70). Takva gledanja na počašnice sasvim uvjerljivo potvrđuju primorske pjesme – raznovrsne u tematici, moćne u pjesničkoj snazi. Tu raznolikost u tkivu počašnica uočio je i Vuk Karadžić, koji je mnoge od njih smjestio u druge lirske vrste, većinom u ljubavne i svatovske, a jedan dio njih u one koje se pjevaju uz čašu. Primorske počašnice su svojom raznolikošću u tematici raširile lirsko polje u sižejnome, stilskome i kompozicionome smislu. One su potvrdile da su lirske pjesme imale svoje puteve iz jedne u drugu geografsku sredinu, ali kulturološki blisku.

Pochašnice s tematikom o odnosu momka i djevojke⁹ najbrojnije su u primorskim rukopisnim zbirkama, koje su predmetom našega istraživanja. Više ih je od dvadeset, mada ima tekstova koji su tematski mogući i u nekoliko polja. Eventualna odstupanja i ogrešenja su moguća. To što su počašnice takve tematike najbrojnije sasvim je razumljivo i očekivano: odnosi i relacije dvoje mladih bili su u interesovanju različitim povodom. Moglo je to biti s aspekta porodičnih potreba o udaji i ženidbi, ali i u prilikama kad se takav odnos koristio kao materijal za ispunjenje ambijenta kojega je činilo okupljanje, najčešće namjerno, ali je moglo biti i slučajno. Takav odnos nudi zaista razućenu građu za pjesmu, a to su znaveni pojedinci koristili i snabdijevali kolektivno okupljanje pjesmama takve sadržine. Te su pjesme širokoga tematskoga područja koje nudi mogućnosti da se izrazi misaoni i emocionalni impuls u datome trenutku. One pažljivo, s više strana, laviraju najdavniji međuljudski odnos: muškarac – žena, odnosno mladić – djevojka. U nastavku izlaganja posmatraćemo ih kao cjelinu, ukazati na srijetanja i razmimoilaženja u njihovim konstitutivnim elementima. Pjesmama ćemo pojedinačno pristupiti u rasporedu koji smo smatrali da ponajbolje ispunjava tematsko polje. Pjesme smo naslovili stihom kojim počinju, razlozi tome su sasvim praktične prirode – adekvatno ispunjavaju tematsko polje, odnosno da najpreciznije upućuje na sadržaj

⁹ *Dolećeše dva sokola iza planine, Sokoloviću naljepši tiću, Soko šedi na kamenu ter perja gladi, Djevojčica rijeku gazi noge joj se bijele, Ja uranih jutros rano gorom zelenom, Vidričica pri puti kovana, Junak ide kroz selo, srce mu je veselo, Prođoh kroz goru ne znam proz koju, Prođoh proz goru, Puhni na Boku, A kad mi se pođeš brajo oženiti, A kada mi pođeš N: u djevojke, A kada mi pođeš, brajo u djevojke, Uz potok niz potok, O bošoč moj bošoč, u široko rasti, O junače – bio klobuč što se ne ženiš, Evo mi je poručila kadunina či, Djevojka mi je poručila dođi do mene, Djevojka ga se je njedrim premetala, Djevojka ga se jabukom hiti, Grizoh grizoh jabuku, Mučno ti je beškot gristi kroz rveću, Jutros bio dan iskoči, A zabijelilo se tanko bijelo jedro.*

pjesme. Bilo je primjera da je naslov mogao biti i dio prvoga stiha, sasvim odgovarajući, ali smo započeto sprovedi dosljedno do kraja.

Od primjera do primjera muških počasnica

Prigodna i čista lirska improvizacija *Dolećeše dva sokola iza planine*, sva u metafori, u šest stihova, ispjevana trinaestercima osim potonjeg – četrnaesterac uz tri sloga dodatka *i oko*, počinje slikom dva sokola koji *iza planine* mladoženji donose simboličnu grančicu masline. Čestitaju mu *prvo veselje* i žele da se ubrzo desi i drugo – *mlado čedo i muško*. Ostale slike tek naslućujemo, jer improvizacija nadograđuje i ono što izostaje direktnim tekstom. Možemo pretpostaviti da taj dio pjesme trenutak zapisivanja nije dočekaio, a moguće da ga pjesma nije ni imala, jer usmenost nije bila isključivo tekst nego i sve ono što se zbivalo oko njega u momentima realizovanja – intonacija, pokret, mimika, gestikulacija. Ta pomoćna sredstva, vrlo su uspješno nadodavala izgovorenoj riječi dopunske sadržaje – širila njezine poruke, smislove i značenja. Vidimo da je pjesma krenula od odnosa mladića i djevojke koji je samo nagoviješten, otišla je dalje – zašla je u areal čisto porodičnoga kroz čestitanje ženidbe i želju da se rodi muški nasljednik, najdalje *do godišta*. Pominjanje *muškog čeda* sasvim je u skladu s tradicionalnim očekivanjem da dvoje mladih porodici daju nasljednika. Na primjeru ove pjesme možemo pratiti tematsko-motivske tokove lirskog teksta koji krene iz jednoga motivskog i tematskog kraja i stiže u drugi, u ovom slučaju – porodični. Ovo je pjesma Balovićeva rukopisa.

Pjesma *Sokoloviću najljepši tiću* (*Sokoloviću nalješvi tiću*, *Sokoloviću najlješvi tiću*), u sedam stihova, počinje slikom sokola koji zamišljen *stoji* okružen utvama i prepelicama. Prvim stihom dato mu je prvjenstvo, najljepši je među pticama, pa je njegovo da bira i izabira. On bira prepelicu. No, da pjesma ne bi ostala u tome prostoru i izgubila na metaforičnosti u zadnjemu stihu se pominje mladić, s kvalifikativima *dobar* i *junak*. Njemu takvome dolikuje mlada djevojka. Momak i soko se dovode u vezu po prvjenstvu koje imaju, svako u svome prostoru. Potonji stih razrješava lirsku enigmu i postavlja pjesmu u okvir koji je imao na umu pjevač dok je konstituisao tekst. Ovaj primjer pokazuje kako se u nekom momentu života pjesme pojavi motiv koji je tematski sasvim preusmjeri. O tome je, drugim povodom Vladan Nedić napisao: „Elementi ljubavne lirike javljali su se najpre tiho, na samom kraju pesme. Razarajući sve više staro tkivo oni su prodirali ka početku pesme“ (Nedić, 1969: 15). Nedićevo zapažanje sasvim je odgovarajuće našoj temi, jer potonji stih *dobru junaku mlada djevojka* pjesmu smješta u pjesme koje pjevaju o mladiću i djevojci.

Pjesma se javlja u sve tri pjesmarice, čak se u Mazarovićevoj javlja u dva oblika, pod brojevima 36 i 66, neznatne razlike: prva ima dodatak *i oko*, druga nema i imaju dvije interpunkcijske intervencije u pjesmi pod brojem 36, koje su izostale u pjesmi pod brojem 66. Pjesma u Mazarovićevu i Balovićevu rukopisu, u šest stihova uz dodatak, identična je sadržajem, izuzev što kod Balovića ima dodatak *i oko i čelo*, a kod Mazarovića (36) dodatak *i oko*, a (66) nema nikakav dodatak. Mazarovićeva i Balovićeva pjesma nije do kraja razrađena kao kod Burovića, koja ima sedam stihova, bez dodatka. Naime, izostavljen je jedan stih u kojemu se kaže da soko bira prepelicu.

Burovićeva verzija je lirski uspjelija – u jednome detalju kaže se da soko izabere što mu je po volji, a ne što je bolje kao kod Mazarovića i Balovića. Izostankom gradacijskoga kriterijuma pri odabiru pjesma je dobila nijansu fine lirske subjektivnosti – bira se po volji – soko prepelicu, a junak devojk. Tako Burovićeva verzija biva lirski zaokruženija i cjelovitija.

Pjesma *Soko šedi na kamenu ter perja gladi* jeste izvrsna i prostrana lirska slika o sokolu i utvi, odnosno momku i devojci. Obučena metaforom, kroz prethodnu personifikaciju i alegoriju, pjesma ima dva gorostasna oslonca, dva prizora od ljepote – ponosom potentnog sokola (mladića) i iskričavu, golicljivih riječi utvu (devojk). Nije samo u pojavi sokola i utve razlog snage pjesme nego i u naglašavanju onoga neizrečenoga, nedokučivoga – što je u mislima i namjerama. Tu je pjesma otvorila vrata svoje duše i magistralno polje nadogradnje doživljaja i asocijacija. Igra utve i sokola ostala je da treperi ko sunčev zrak u ljetnje žeženo podne i pokazala da je to nikad doigrana igra. Pjesma je počela mirnim tonom, statična slika: *soko šedi na kamenu i perja gladi*, a završila, dinamično, u pokretu: *soko misli da je ljubi a ona bježi*. Pjesma je ostala u pokretu, jer igra utve i sokola vječita je.

Pjesma se javila u dva rukopisa – Burovićevu, četiri stiha, i Balovićevu, šest stihova, značajne vremenske udaljenosti. Verzije su duhom i osnovnom porukom u istome smjeru, ali tekstualno su u značajnome raskoraku. Mlađa verzija, Balovićeva proširenija je pjesničkim asocijacijama i slikama. Ostaje otvoreno je li u pitanju nadogradnja pjesme koja se dešavala nakon prvoga fiksiranja ili je Buroviću bila dostupna samo ta kraća varijanta koja je čekala svoga pjevača da joj dâ potinji pjesnički impuls. Burovićeva je lijepa što je ostala u nagovještaju, što je, pretpostavimo, pravom pjevaču dala podstrek da je finalizuje. Balovićeva varijanta je slila tekst u silovit vodotok. Ostavićemo ih u istome pjesničkome redu, svaku na svome mjestu i sa svojim tvorcem. Pjesma je pokazala da „kolektivnost stvaranja usmenih tvorevina ne isključuje mogućnost ispoljavanja individualnih osobina pevača“ (Latković, 1967: 8). Balovićeva varijanta ima dodatak *i oko i čelo*. Kraći, *i oko*, ili duži, *i oko i čelo*, po zapažanju Asmusa Serensena odlika su „zagrebačkog i peraštanskog

rukopisa, koji, sva je prilika, spadaju među najstarije, imaju redovni refren, dok je u mlađim zapisima dubrovačke rukopisne zbirke refren poremećen da bi na kraju bio potpuno uklonjen“ (Serensen, 1999: 20–21). Uzrokom takvoga stanja Serensen smatra *samovolju zapisivača*, a može se ticati vremena bilježenja pjesme. Napomenuo je i da se refren duže zadržao u Boki Kotorskoj, nego li u drugim prostorima u kojima su trajale.

Pjesma sva tri rukopisa, *Đevojčica rijeku gazi noge joj se bijele* (*Đevojčica rijeku gazi noge (j)o(j) se bijele*, *Đevojčica rijeku gazi noge joj se bijele*), razvijena je u tri slike: prva, prvi stih – đevojka prelazi rijeku i noge joj se vide; druga – momak je gleda i srećan je (*mlad je junak s brijega gleda srce mu se smije*); treća – momak priželjkuje da đevojka pregazi rijeku i dođe do njega (*gazi gazi đevojčice da bi pregazila // a kada bi pregazila da bi moja bila*). Mladićeve riječi pune su nježnosti, odmjerivosti, ustreptalosti, fino i suptilno iskazane momačke želje. To je pjesma ljubavnoga nagovještaja, diskretne erotike u prizoru ženske pojave na rijeci. Tu se prikazivanje đevojačke pojave okončava i taj prizor ljepote nadograđuje se saopštenom momačkom željom koja zaokružuje lirsku predstavu. Kod Burovića ugrađeno sve u četiri stiha i pjesma zastaje tamo dokle doseže spoljna linija lirskoga kruga – momak iščekuje susret, pripreman za njega. U drugim dvama varijantama, Mazarovićeve i Balovićeve, dodat je stih u kojemu momak kune đevojku da je voda ponese ako ne bude njegova. Ta momačka nesigurnost i slabost okrnjila je savršenstvo pjesme, pa je verzije koju je zabilježio Burović ostala da suvereno razgleda s pjesničkoga pijedestala. Tu je prednost starije varijante. Vidimo kako izostankom pjevačeve filingranske poetske istančanosti pjesma posrne. Osim toga Mazarovićeve i Balovićeve verzije ima drugačiju stihovnu realizaciju, u vidu šest stihova uz uobičajeni dodatak *i oko*. Na primjeru ove pjesme potvrđuje se da je lirika poezija života u pravom smislu, da govori sopstvenim jezikom znakova i oznaka, uz melodiju i ritam saglasan pjesničkim slikama i simbolima, te primjer vitalnosti i beskrajne ljepote satkane vanrednim pjesničkim rješenjima.

Pjesma *Sretah đevojku s vjedrom na vodu* vrcava je lirska jezička igra kroz prepričani dijalog momka i đevojke. U mladićevu pitanju sadržana je uspjela erotska aluzija na đevojačke attribute koji se metaforično imenuju dunjama, jabukama ili klupkom. Krećući se tim pravcem pjesma se sasvim kreće sigurnim poetskim putem. Đevojčin odgovor počinje u šeretskom tonu i završava upotrebom riječi *pipa* koja kviri pjesničku čistotu i umanjuje vrijednost pjesme. Da je to izostalo, pjesma bi bila gorostasna. I kod Mazarovića i Balovića pjesma je realizovana u sedam stihova uz dodatak *i oko*. U tekstualnome liku nevelika su odstupanja: kod Mazarovića je u četvrtome stihu upotrijebljena riječ *ključ*, a kod Balovića riječ *klupko*, što je sasvim pjesnički očekivanje.

Pjesma Mazarovićeve rukopisa *Ja uranih jutros rano gorom zelenom* predstavlja susret momka i djevojke usred gore. Prvi stih daje junaka koji je u gori sam, siguran u sebe, odvažan, na poznatom terenu. U stvari on kao da očekuje susret koji će se desiti, te otuda njegova sigurnost poprima dodatno značenje – on vlada svakim prostorom i svakom prilikom, i gorom i momačkim iskazivanjem. Nakon toga slijedi stih u kojem se srijeću dragi i draga, slučajan susret, ali kao da je odnekud očekivan, zapravo prirodno je da se momak i djevojka sretnu tamo gdje niko neće ometati njihov susret, gdje će ostati sklonjen od bilo kakve nedolične natrune sa strane. Naredna je slika sva u kretanju, pune dinamike: momak pita djevojku što je u licu rumena, a ona odgovara da je silom ljubljena. Očekivali bismo dalju razradu nakon takve vijesti, ali sljedeći potez pjesmu odjednom završava, momak poentira: *sila nigda bit ne može neg dobra volja*. Potonjim stihom se promoviše pravo na ljubav, dobrovoljnu i nenametnutu. To je važna kulturološka perspektiva.

Pjesma je saopštena u šest stihova uz dodatak *i oko i čelo*. Prethodnoj pjesmi tematski je slična *Ja uranih jutros rano pride zorice*, također Mazarovićeve rukopisa. Riječ je o pjesmi koja pjeva o ljubavnoj igri momka i djevojke, u vidu slobodnijega izraza, što bi se u ljubavi trebalo dešavati. Data u pet stihova i s dodatkom *i oko*. Nije dosegla značajniju lirsku ostvarenost.

Pjesma Burovićeve rukopisa *Vidričica pri puti kovana*, u četiri stiha, metaforična je slika osamljene djevojke koja čeka da okove njezine osame raskuju svatovi, da se uda. Neudaju smatra ropstvom, a svatove svojim izbaviteljima. Njezin um poput vidrina ne daje joj da malaksa snagom i izgubi vjeru da će naći svoju sreću. Ovoj pjesmi, samo s druge strane, odgovara pjesma Burovićeve rukopisa *Junak ide kroz selo, srce mu je veselo*, u pet stihova. Pjesma govori o mladiću koji veseo ide selom i usput nailazi na djevojku koja ga čeka, raduje se njegovu nailasku. Ona je svojom voljom otišla od kuće da bi tražila svoju sreću i našla ju je.

Pjesma Mazarovićeve i Balovićeve rukopisa *Prođoh kroz goru ne znam proz koju* razvija sliku o momku koji ide nepoznatom gorom i srijeće nepoznatu djevojku. Sve je u neodređenosti – i lokacija, i mladić i djevojka. Susret je dinamičan, momak preuzima inicijativu (*stah jo(j) na nogu ne znam na koju*) kojoj slijedi devojački odgovor:

*a za muke ja ću njemu dati
vjedro vinovo a ne šmuljića*

*jare pečeno a ne nožića
naša đidija zubim zlopati.*

Na đevojčinome pjesma završava, momak je kažnjen za svoju nesmotrenost i brzopletost – do đevojke se finijom igrom dolazi. Mladićeva igra nije bila po mjeri đevojčina očekivanja pa ona prijekorno konstatuje: *kad mu ne basta dobro imati*. Da je mladić bio zagonetniji u postupanju, istupila bi se oštrica đevojčina *odgovora*. Ljepota pjesme je u njezinoj neodređenosti i originalnome đevojačkome odgovoru. Ima devet stihova, završava dodatkom *i oko*. Ovoj varijanti bliska je varijanta *Prođoh proz goru*, takođe Mazaroviće-va rukopisa. Sasvim prati prvi dio teksta prethodne varijante, sve do momenta koji pokazuje način đevojčinoga kažnjavanja momka. Taj dio izostaje i pojavljuje se stih u kojem đevojka direktno saopštava svoju namjeru: *ja bih očela s njime zaspati*. Realizacija namjere u pjesmi se ne razvija dalje. Završni stih značajno je pokvario diskretnost u predstavljanju ljubavne želje. Stoga je prva varijanta prva i u poredbenome nizu po pjesničkoj uspjelosti. Druga Mazaroviće-va varijanta ima jedanaest kraćih stihova, uz dodatak *i oko*.

Pjesma Mazaroviće-va rukopisa, u dvije varijante: *Puhni na Boku* i *Pukni na Boku oću đevojku* i Baloviće-va – *Pukni na Boku hoću đevojku* – predstavlja primjer interesantne jezičke igre ostvarene smjenom pitanja i odgovora. To je lijepo, pjesnički, osmišljena igra riječima dvoje mladih, koja naslućuje ljubavni događaj. Đevojka s momkom započinje igru, najprije, kroz neverbalnu komunikaciju – zaziva ga namigivanjem, brzim pogledima, dodirima nogom. Sve to dosta indiskretno, iako iz prikrajka. Momak proaktivno i samouvjereno odgovara, te u zamišljenome dijalogu s trećom stranom kaže da hoće *baš eno onu đevojku*.

U Mazarovićevoj verziji pjesma je organizovana u formi kraćih stihova, što doprinosi dinamici, a kod Balovića stihovi su duži i interpunkcijom je odvojeno pitanje od odgovora. Stoga bi Balovićevoj verziji mogli dati prednost u odnosu na Mazaroviće-va. Obje imaju dodatak *i oko*. Kod Mazarovića počinje s *puhni* a kod Balovića s *pukni*, oboje je u skladu sa sadržajem. Mada, drugi tekst ove pjesme Mazaroviće-va rukopisa – *Pukni na Boku oću đevojku* – počinje s *pukni* i u prezentaciji je skoro identičan Balovićevoj verziji. Dalje u analiziranoj Mazarovićevoj verziji je *poglednu*, a u Balovićevoj *posmijehnu*. I jedno i drugo rješenje izazivaju reakciju što pjesmu pokreće i ona ide dalje.

Pjesma je povod da prozborimo nešto o osobenosti pojave varijanti ili, bliže rečeno, dešavanja u tekstu, manjega ili većega udjela. O tome je Maja Bošković-Stulli napisala: „...kada su varijante u većem broju okupljene u zapisanoj formi, one počinju iznenada impresivno svjedočiti o stvaralačkoj moći svojih autora, o inventivnosti i bogatstvu prividno sitnih i čak nehotičnih intervencija kazivača – jednom riječju, o skrivenim potencijalima i mogućoj ljepoti improviziranja“ (Bošković-Stulli, 1983: 167). Istraživanje počasnice dobra su građa na kojoj je moguće pratiti zalaze u tekst koji su posljedica

improvizacije o kojoj govori Bošković-Stulli ili, pak, prirodnoga kretanja jednoga usmenoga teksta.

Pjesma Burovićeva rukopisa *A kad mi se podeš brajo oženiti* primjer je razrađene lirske konstrukcije, koja je u kasnijem vremenu dala materijal za malo drugačiji, obimom svedeniji Mazarovićev tekst. Primjer ove pjesme iskorist ćemo da se složimo s mišljenjem Bošković-Stulli o mogućnostima koje istraživaču ili čitaocu nudi fiksiran usmeni tekst. Njezin stav glasi: „Tek kada je tekst zapisan i tako postao dostupan čitatelju, on je upravo u toj novoj formi i jedino u njoj mogao otkriti neke dotle skrivene slojeve svojih značenja“ (Bošković-Stulli, 1983: 178). Samo je ubilježen tekst pjesme *A kad mi se podeš brajo oženiti* stvorio priliku da ispitujemo podudarnosti i mimoilaženja s pjesmom kasnijeg vremena, Mazarovićev, *A kada mi podeš N: u devojke*. Primjer je to kako se lirski tekst talasao pod valovima vremena, kako su plima i ošeka djelovale na njega. Iz mlađeg, po zapisu, teksta izostala je direktna, ne baš najsuptilnija gradacija: od kune krzno, od šenice meso, od devojke ljubav. U mlađoj zapisanoj varijanti ta je gradacija samo u pretpostavci. Izostala je i erotska aluzija na očekivani mladićev postupak prema devojci. Ali, mlađi zapis donio je jedan lijep motiv – devojačku dušu kao najveće blago koje će sresti mladića. Stariji zapis ostvaren je u deset stihova – jedanaesterac, dvanaesterac, trinaesterac, dok je mlađi u osam stihova kraće dužine.

Prvim stihom trasiran je tok pjesme: obraća se mladiću na ženidbu, ne savjetima već željama za uspjeh na nekoliko polja. Najprije je to polje lova, a za njim slijedi ono drugo, najvažnije, ženidba lijepom devojkom. Sve su to izazovi kojima se mora izaći na crtu. Ne sumnja se u mladićeve vještine i sposobnosti, ali se vjeruje da su to suptilne stvari će rezultat dijelom zavisiti i od srećnih okolnosti. Ovđe želje nijesu nevjerovanje u mladićeve sposobnosti, već podstrek i ohrabrenje za izazove u životu. Izazove u lovu mladić može savladati uz pomoć neke druge strane – hrt i soko, jedino odnos s devojkom mora sam urediti – *a sam pođi za mladom devojkom* – i ostvariti onako kako se očekuje – *žacni joj kosti / mekni joj dojci*. Ova, u završetku pjesme, erotska aluzija na momačko i devojačko družbovanje, na momenat zaljublja pjesmu, ali je ne lomi – pjesma ostaje suvereno na pjesničkome postolju, jer to je samo posljedica što je *gizdava devojka*.

Pjesma Mazarovićeva rukopisa *A kada mi podeš N: u devojke* slijedi raniji Burovićev tekst, prethodno analiziran, ali ne sasvim. Naprijed smo naveli tekstološke razlike. I ova je varijanta zadržala širinu i ljepotu ranije slike – mladić-junak prikazan je shodno statusu koji mu odgovara. I dalje je vješt lovac i spretan u ljubavi. Kao i ranije, za svaki slučaj, žele mu se tri sreće: dvije u lovu – *jedna sreća kuničina, druga sreća šeničina*; treća sreća je u ljubavi – *gizdava devojka*. Želja da mu se dese tri sreće nije, u međuvremenu,

proizvela sumnje u njegove sposobnosti, već je i dalje podsticaj da mladić suvereno pokaže svoje vještine i mladićka umijeća. U mlađemu zapisu mladić se dobrovoljno odriče traganja za prve dvije sreće: prepušta to svome sokolu i svome hrtu, a glasno kaže: *a ja pođoh s lijepom devojkom*. Taj potonji stih izvanredno je pjesničko finale. Ni mladić, ni devojka nijesu konkretizovani imenom. Dovoljna su dva njihova prirodna obilježja: on je momak a ona devojka. Vratimo se još jednom posljednjemu stihu – ljepota njegova je u pretpostavci što se zbiva na mladićevu putu za devojkom.

Pjesma sva tri istraživana rukopisa *A kada mi pođeš, brajo u devojke* (*A kada mi pođeš N: u devojke, A kada mi pođeš mladi u devojke*) duhovito i poletno govori o devojačkoj prevari. U stvari, nije riječ o devojačkoj nevjeri, već o igri devojke s momkom. Njezina je namjera da ga igrom nadvlada, kroz inteligentno i suptilno devojačko nadmetanje. Ona šalje poruku da je osvajanje devojke borba u kojoj mladić treba da pokaže svoj filigranski dostup do nje, da dosegne do njezina srca vještinom postupka i riječi. Pjesma je, u stvari, nadmetanje u dovitljivosti. Kojim se tokom odvija nadmetanje rječito govore stihovi:

Nemo da mi te prevari, jere na je mlada U mene je mlada, sabun kupovala
Uz kovača spala, ugljenom je Čim je bijelo lice umivala
oči namazala

Navedeni stihovi zamišljaju maštovitu i spretnu devojku, okretnu i poletnu, i lijepe pojavnosti – bijeloga devojačkoga lica. Motiv *bijelo lice* umiruje predešnju razigranost i svodi devojku u prostor smjernosti i patrijarhalne mirnoće. Citirani stihovi razrada su prvoga stiha kojim se momak *opominje*, savjetuje. Poruka je: put do devojačkoga srca tajnovit je i krivudav, ali savladiv momačkim umijećem. Na ovome primjeru vidimo kako je pjesma koja je započela mirnim tonom brzo ušla u neočekivani lirski kovitlac, koji sav kipti od devojačke igrarije namijenjene momku čiji je zadatak da odgovori na igru.

Pjesma nam je dala povod da progovorimo nešto o pojavi varijanti usmenoga teksta, možda preciznije o intervencijama koje su se dešavale tokom njezina trajanja u usmenome životu. O nemogućnosti popisa svih mogućih i pretpostavljenih intervencija u tekstu Delorko je dobro zapazio da je taj proces „urodio i jednom od najosebujnijih karakteristika takve poezije to jest stvaranjem mnoštva varijanata kojih je broj mogao biti samo djelomično fiksiran na papiru od učenih ljudi, budući da nije bilo prilike, a ni mogućnosti, da ih se sve pronađe u narodu“ (Delorko, 1971: 236). Uzroka tome više je, na primjer, usmena lirika kroz svoje izmijenjene likove prostirala se na širokome prostoru istoga jezičkoga podneblja, u različitim socijalnim i kulturalnim

sredinama. Još jedan važan uzrok tome je i što je rad na zapisivanju bio vezan najčešće za pojedince koji su tome poslu pristupali svojim entuzijazmom i svojom organizacijom, bez institucionalizovane uređenosti načina rada na takvim poslovima, bez precizne isplaniranosti. Danas su varijante ili malo drugačiji tekst dragocjeno svjedočanstvo o kretanju, putevima i stranputicama, jednoga usmenoga teksta. Ne postoji opšta pravilnost kud su varijante mogle ići, koliko su unosile novina, što su čuvale, a što odbacivale. Često su se razlike zbivale u leksičkom dijelu, koji je u nekim slučajevima donosio i drugačiji smisao. Na primjer, upoređujući tekst ove pjesme kroz rukopise uočili smo podudarnosti u sadržajnome smislu, s neznatnim odstupanjem, bolje reći u pitanju su nijanse koje nijesu uticale na smisao pjesme. Burovićeva i Mazarovića verzija su najbliže u smislu leksičke podudarnosti, dok Balovića neznatno odstupaju, ni dužinom nijesu u većem raskoraku: Burovićeva – pet stihova, Mazarovića – sedam, Balovića – šest. Nijesu su se svi na isti način odnosili ni prema dodatku: samo kod Balovića on postoji – *i oko i čelo*.

I pjesma *Uz potok niz potok* izašla je iz Burovića rukopisa. Kroz četiri stiha prikazan je mladićev diskretni pohod na đevojku. Njegov je put označen stihom *uz potok niz potok*. Zapravo šalje se informacija da je momački put do đevojke vijugav, neravan, dinamičan, višesmjernan. Momačka vještina treba da ga savlada, da suvereno odoli svakome izazovu. U prvoj pojavi đevojka sama spava, i nastavlja drugom u kojoj se pominje detalj njezine fizičke pojavnosti. Stihom je to ovako predstavljeno: *iz njedara dunja ckli, i cavi*. Pjesma završava u mladićevoj glasno izgovorenoj želji *ah da mi je pogristi*. Ta erotska sekvenca izašla je iz silne momačke želje za đevojačkom ljubavlju.

Pjesma Burovića rukopisa *O bošoče moj bošoče, u široko rasti* jeste uspjela metafora o mladome bosioku koga će pobrati svatovi. To je njegova lijepa sudbina. Inače, bosiljak i svatovi idu jedno s drugim, mada su svatovi nadmoćniji, u pjesmi se kaže *stara svata vlasti*. Kroz tri stiha kao da se oseća naširoko miris bosioka. Toplo i saosećajno obraćanje bosiljku. Na ovome primjeru možemo pokazati da je pjesma izašla iz obreda, služila jednome momentu, uz upotrebu prepoznatljivoga detalja – bosioka – koji je bio samo sredstvo. Taj je obred *nadgledao* kolektiv, učestvovao u njemu, jednim, važnim, dijelom kroz pjesmu. A bosiljak je bio samo najpogodnije i najdjelotvornije sredstvo, datome trenutku. Atomi i molekuli svakoga obreda davali su smjernice kud ide život. Međutim, kako je bosiljak pjesnički obučan, on je u tome trenutku napuštio obredno polje i trajno zašao u poeziju. Krenuo je od sredstva obreda, a postao pjesnički simbol, umiven i zakićen značenjima. Bio je sredstvo pjevanja „jedna svrsishodna čestica obrednog sveta“ (Krnjević, 1986: 285), kako bi istakla Krnjević i dodala „ono što mi danas doživljavamo kao poeziju imalo je posve drugu namenu, trebalo je da bude praktično

delotvorno“ (Krnjević, 1986: 285). U ovome pravcu je i razmišljanje Novaka Kilibarde, koji, opravdano, ističe da u savremenoj komunikaciji s usmenim tekstovima mi ih ne doživljavamo, ili vrlo rijetko, kao uslužne tekstove dnevnim potrebama i zahtjevima. Naprotiv, danas ih smatramo čistim književnim vrijednostima i duhovnim građevinama koje su odbjegle od prvobitne uloge – u službi dnevnim potrebama. Kilibarda ističe još jednu prednost takve situacije i kaže da mogu pomoći u rekonstrukciji tokova kojim se kretala usmenost dok se nije ustabilila kao savršen duhovni *pejzaž bez premca*. Rečeno možemo posmatrati na primjeru pjesme Mazarovićeve i Balovićeve rukopisa *O junače – bio klobuče što se ne ženiš* koja počinje obraćanjem junaku kroz pitanje što se ne ženi. Ne čeka se odgovor već iznosi konstatacija da mu đevojka *dvore ophodi*. Na takvu situaciju on ne može ostati nijem jer njezina blizina *junaku mladahnome srce zanosí*. Potonjim, četvrtim stihom, tvrdi se da kako god on reagovao, ona će biti njegova. Pjesma je u oba rukopisa podudarne sadržine, s tim što Balovićeve verzija ima duži dodatak *i oko i čelo*, a Mazarovićeve kraći *i oko*.

Pjesma Mazarovićeve – *Evo mi je poručila kadunina cí* – i Balovićeve rukopisa – *Evo mi je poručila kadunina kći* – jedina je koja donosi, osim hrišćanskoga i orijentalni kulturni sadržaj. Ova je počašnica jedini primjer đe se odstupa od konteksta kojim su obujmljene ostale počašnice – dosljedno pripadanje jednome kulturno-religijskome okruđu. Na ovome primjeru vidimo kako neopaženo u pjesmu zalazi, diskretno ali suvereno, drugačiji impuls ne skrivajući se i ne ustručavajući se pred vladajućim sadržajima, već je, slobodnim pozivom mladiću, razorio utvrđeni orijentalni kulturni obrazac.

Za vanrednim prvim stihom slijede četiri koji prate započetu pjesničku magistralu, što možemo smatrati sasvim očekivanim rezultatom. No, u finalu nailaze stihovi koji oduzimaju pređašnju pjesničku ljepotu:

*Ja ću ti se obrtati kako
očeš ti*

*ili tako ili ovako zgodimo se
mi i oko.*

Takvo neoprezno pjesničko rješenje prestupilo je granicu suptilnosti i prefinjenosti u zamisli i izrazu. Da napomenemo da to nije učinio erotski naboj saopšten u šestome stihu, već način kako je jezički obučen. Sadržajno su obje verzije podudarne, s neznatnim jezičkim laviranjima; razlika je u stihovnoj organizaciji izraženija – prva verzija ima devet, a druga šest stihova, obje dodatak *i oko*. Smatramo prirodnijom organizaciju stihova u Balovićeve rukopisu, saglasno poetskim slikama.

Pjesma Mazarovićeve i Balovićeve rukopisa *Đevojka mi je poručila dođi do mene* kreće uspjelim prvim stihom, koji sadrži otvoren i jasan poziv

đevojke mladiću. U nastavku se kvari započeto, ide se direktno, rekli bismo, na gastronomski sadržaj koji oduzima pjesničku snagu. A ni riječ *poigramo* kao oznaka za ljubavni događaj nema neko afirmativno značenje, svela je ljubav isključivo na tjelesni užitak. Povezivanje trajanja ljubavi s kuvanjem nije najbolje rješenje, iako mu je namjera bila da vremenski ograniči ljubav. Taj je motiv porijeklom iz neizbrušene pjesničke sredine. Pjesma u oba rukopisa je sadržajno istoga smjera, s neznatnim nepodudarnostima. U prvome rukopisu ima četiri stiha, bez dodatka, u drugome tri s kraćim dodatkom.

Iza ove pjesme u Mazarovićevu rukopisu slijedi pjesmu istoga naslova – *Đevojka mi je poručila dođi do mene* – ali sasvim drugačijega pjesničkoga puta. Nakon prvoga, saglasnog stihu prethodne pjesme, slijedi izvanredni drugi stih: *svila sa(m) ti zelen vijenac ruže rumene*. Da je tu pjesma zastala bila bi *pjesnički gorostas*. Povezivanjem vijenca i ruže, te njihovih boja stvoren je stih lirske savršenosti. No, pjesma ide dalje, a taj put nikad nije izvjestan – oružje mu daje ili uzima pjevač. Naredni stih: *još ti hranim dvije jabuke koje su za tebe* nije urušio pjesmu ali je najavio takvu mogućnost koja se i desila. Jedna riječ potonjega stiha – *zabava* – obezličila je ljubavni čin, banalizovala ga, razbila diskretnost i suptilnost, punoću i vešeznačnost, svela ga na površnost. Pjesma je u oba rukopisa identične sadržine, osim što je drugačije stihovno organizovana, uz kraći dodatak *i oko*.

I pjesma, u četiri stiha, *Đevojka ga se je njedrim premetala* pripada Burovićevu rukopisu. Lijepo, po diskretnosti, osmišljena erotska igra u kojoj se slušalac zavodi tobožnjom devojčinom neupućenošću te ne zna da je riječ o momku, pa spominje jabuke. Pjesma sadrži i jedno tradicionalno poređenje mladićeve ljepote s devojačkom, kao najvišim zamišljenim stupnjem ljepote. U tome poimanju devojačku ljepotu može, samo u nekim slučajevima, nadvisiti momačka. Rijetko u pjesmama biva da je momak ljepši od devojke. Osim toga momačka ljepota se mjeri i spram zlatne jabuke. U istome rukopisu prisutan je još jedan tekst ove pjesme u kojoj je odstupanje samo u jednoj riječi: u prvoj se premeće *njedrim*, a u drugoj *mladijem*. Još smo zapazili da je u prvoj upotrijebljen nominativ poredbe, a i drugoj se javlja oblik genitiva.

Slijedi osvrt na tri kraće pjesme, dvije Burovićeva rukopisa *Đevojka ga se jabukom hiti* i *Grizoh grizoh jabuku* i jedna Mazarovićeva *Mučno ti je beškot gristi kroz rveću*. Prva pjesma od sedam stihova počinje devojčinom duhovitom opaskom *đe pita Iva je li do njega došla zlatna jabuka*, misleći na samu sebe. Leksički pjesma je sasvim uspjela, donijela je nekoliko riječi vanredne svježine: *hiti*, *perivoj*, *stanborje*, *uprašala*, *brajen*. Druga pjesma *Grizoh grizoh jabuku* prvim stihom ne najavljuje neočekivan razvoj, ali ono što slijedi jeste uspjeli preokret *đe se kroz tri stiha dolazi do finala*: mladićev lagani vapaj i čežnja za devojčinom dušom, kao najvećom nagradom. Pjesma

Mazarovićeve rukopisa *Mučno ti je beškot gristi kroz rveću*, u pet stihova, uz dodatak *i oko*, primjer je nevelikoga lirskoga teksta. Savjetuje se mladić da ne gubi vrijeme, već da nalazi djevojku i s njom ide k sreći. Poruka je da je jedini mladićev izvor potpune sreće djevojka.

Pjesma Mazarovićeve i Balovićeve rukopisa *Jutros bio dan iskoči*, sasvim identične verzije, jeste primjer vedre i duhovite djevojačke osvete mladiću s kojim je bila u ljubavi – *da mu čaprljim izvadi oči i ponese mu ça i gabanicu*. Zapravo, pjesma govori o vjekadašnjem zamišljenom dualizmu u muško-ženskome odnosu. Pretposljednji stih mogao bi zavesti neopreznoga čitaoca na pomisao da je riječ o prodaji ljubavi, ali nije tako. U pitanju je zapravo vječiti mladićev dug prema djevojci – što god činio, on će uvijek ostati dužan. Pjesma ima šest stihova, uz dodatak *i oko* u Balovićevu zapisu. Pjesma slobodnijega izraza, direktnije prikazuje odnos mladića i djevojke, kroz neku vrstu igre.

Istraživanje ćemo zaokružiti izvanrednom pjesmom Burovićeve rukopisa *A zabijelilo se tanko bijelo jedro*. Pjesma precizno pokazuje da je „nedvojbeno točno da se djela usmene književnosti realiziraju kao improvizirane izvedbe u prirodnom situacijskom kontekstu, kao interpretacije kreativnih izvođača uz interpretacijsko sudjelovanje publike“ (Bošković-Stulli, 1983: 156). Tekst ove pjesme upućuje na pretpostavku kako se sastavljao ram iz koga je nicala usmena lirska pjesma. Zamislimo mladu ženu koja s obale gleda put pučine iščekujući da ugleda jedro svoga dragoga. To iščekivanje akumulira energiju, emocionalnu i misaonu, koja u trenutku pojave jedra bljesne u nekoliko lijepo povezanih riječi. I eto pjesme. Ona nije sama na obali, doku, ponti, uz nju su njoj bliske osobe. One iz njezinih usta čuju, u djeliću trenutka duhovne osame, pjesmu u kojoj mogu naći i sebe same. Od toga momenta oživljeni doživljaji i treptaji duše u vidu pjesme idu na svoj put. Ako tako postavimo situaciju, onda možemo oživjeti i nešto dodatnoga dešavanja oko pjesme, tzv. izvantekstovni elementi. Možemo zamisliti volumen glasa, melodiju pjesme, neki pokret tijela. Znači, zapisani tekst nas nije uskratio za ličnu projekciju ambijenta kad je nastajala pjesma. Sigurno smo u pravu u jednome, ovakva projekcija nedvojbeno pomaže da dublje i šire doživimo pjesmu, pa iako ona nije posigurno morala nastati u projektovanoj zamisli. Pjesma prvim stihom najavljuje prostranu lirsku sliku – bijelo jedro na morskoj pučini. Ne bi to bila neuobičajena slika da nije nastavka u kome se govori da taj prizor ljepote i sreće s obale posmatra nevjesta jednoga od onih pod jedrom. Pod tim je jedrom ono što joj je najmilije: muž, njegova braća i družina. Dok posmatra kako se primiče jedro, ne može a da svoju sreću ne podijeli sa svojim *drugama*. Nevjestina radost je gradacijski iznijansirana – prva je sreća muž, druga njegova braća i treća njegova družina.

Zaključak

Možemo zaključiti: rukopisne zbirke sačuvale su lijep obim lirskoga nasljeđa u vidu počašnica. One su fiksirane u jednome trenutku na način kako su ga videli njihovi zapisivači. Bez obzira što je fiksiranje usmenosti ostavljalo konzumente bez niza okolnosti u kojima se dešavalo, danas nam je to jedini hladni izvor toga dijela književnoga stvaralaštva. Zrela i nepatvorena usmenost u svome izvornome postojanju nije doprla do nas, pa nam je preostala rukopisna zaostavština, iako neakvih tragova usmenosti ima i dalje, doduše u najnereprezentativnijemu liku. Dosadašnjim saznanjima o usmenosti izgradili smo jedan sistem doživljaja tih zbivanja. Recepcija materijala rukopisnih pjesmarica desiće se i kod savremenih konzumenata, uspijevaće da predaju dio sugestivnosti i baršunatosti lirske usmenosti.

Nakon brižljivoga iščitavanja počašnica primorskih rukopisa, dostupnih u formi odštampanih knjiga, možemo kazati da predstavljaju jedan lirski trag negdašnjega lirskoga pjevanja, sačuvane entuzijazmom i ličnim pregalaštvom, danas velikih, zaslužnika i čuvara *prastaroga pjesničkoga blaga*. Nastajale su i trajale, jer su bile duhovna žila kucavica kulturnoga postojanja i trajanja prostora kojim su se razastirale, ulazile su u svakodnevni život čovjeka između kamena i mora, različitim povodima i namjerama. Većinom su pjevane o svadbenim dešavanjima, ali nijesu ostajale isključivo u tome prostoru, već su, tematikom i sadržinom, nadilazile taj opseg, te su se pjevale i drugim prilikama.

Pochašnice su prešle ustanovljeni put kojim je hodila cjelokupna usmenost – od prvoga tvorca preko narednih usvojitelja i dograditelja. Ulazile su i opstajale u kolektivu, do momenta dolaska kod potonjega pojedinca, u našem slučaju zapisivača. Tu su zastale u obliku koji im je bio određen što senzibilitetom zapisivača što atmosferom koju su donosile. Tako su se unutar lirskoga pjevanja počašnice ustalile onoliko koliko su životnih prilika, a bilo ih je dosta, snabdijevale svojom riječju i melodijom. Spadaju u najprisutnije lirske oblike u rukopisnim pjesmaricama. Trenutak njihova tekstovnoga fiksiranja nije mogao pretpostaviti kakvo će književno i kulturološko značenje zadobiti u vremenima kad prava usmenost bude uveliko u svojoj dubokoj prošlosti.

LITERATURA

- *Pjesmarica Nikole Burovića* (2017). Priredili Aleksandar Radoman i Adnan Čirgić. Cetinje: FCJK.
- *Pjesmarica Nikole Mazarovića* (2018). Priredili Aleksandar Radoman i Adnan Čirgić. Cetinje: FCJK.

- *Pjesmarica Andrije Balovića* (2019). Priredili Aleksandar Radoman i Adnan Čirgić. Cetinje: FCJK.
- Adorno, T. (1985). *Filozofsko-sociološki eseji o književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bošković-Stulli, M. (1983). *Usmena književnost nekad i danas*. Beograd: Prosveta.
- Delorko, O. (1971). *Narodne pjesme*. Zagreb: Zora.
- Jakobson, R. (1978). *Ogledi iz poetike*. Beograd: Prosveta.
- Katroga, F. (2011). *Istorija, vreme i pamćenje*. Beograd: CLIO.
- Kilibarda, N. (2012). *Usmena književnost*, u: *Istorija crnogorske književnosti Knjiga I*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Kleut, M. (1995). *Narodne pesme u srpskim rukopisnim pesmaricama XVIII i XIX veka*. Novi Sad: Matica srpska, Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Krnjević, H. (1986). *Lirski istočnici – iz istorije i poetike lirske narodne poezije*. Beograd: BIGZ, Priština: Jedinstvo.
- Latković, V. (1967). *Narodna književnost*. Beograd: Naučna knjiga.
- Lečner, Dž. F. & Boli, D. (2006). *Kultura sveta*. Beograd: CLIO.
- Lotman, J. M. (1998). *Kulturna eksplozija*. Zagreb: Alfa.
- Nedić, V. (1969). *Antologija narodnih lirskih pesama*. Beograd: Srpska književna zadruka.
- Serensen, A. (1999). *Prilog istoriji razvoja srpskog junačkog pesništva*. Beograd: Zavod za udžbenike, Novi Sad: Matica srpska, Beograd: Vukova zadužbina.
- Suhodolski, B. (1972). *Moderna filozofija čoveka*. Beograd: Nolit.
- Škreb, Z. i Stamać, A. (1998). *Uvod u književnost – teorija, metodologija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Tomas, K. D. & Ikson, K. (2014). *Kulturna inteligencija*. Beograd: CLIO.

Aleksandar ČOGURIĆ

**MALE SONGS ABOUT HONOR IN MEDITERRANEAN
MANUSCRIPTS – SONGBOOKS – (BUROVIĆ, MAZAROVIĆ,
BALOVIĆ) – ONLY THOSE WHOSE SUBJECT IS THE
RELATIONSHIP BETWEEN A YOUNG MAN AND A YOUNG WOMAN**

Three honorable men from Perast, Nikola Burović, Nikola Mazarović and Andrija Balović, have contributed to oral literature in the form of oral poetry. These three manuscripts have already been printed and will be the subject of this thesis. We will focus only on a piece of their work, the male songs about honor. These three corpuses were published in the previous years, and they are building a new path in literature. The presenters of these manuscripts point out that there are „fifteen corpuses of oral literature, kept in the archives in Montenegro and Croatia“ (Pjesmarica Nikole Mazarovića, 2018: 5). This would be useful in the times of interest towards the past of oral literature, in order to be seen and consumed by the greater public.

The songs about honor cover a geographical area of the Montenegrin coast which was an important territory for the development of the oral tradition. Thanks to the scientific and cultural sensibility of individuals, a part of that heritage still exists to this day in the material form. The thing revolves around the heritage that has been kept from the eyes of the public for centuries. It was available only to those who studied them, and they would selectively display some parts of it to the public. Now, it is presented as a whole, just as it looked in the past. In this thesis we will describe the nature, the atmosphere and poetical characteristics of the male songs about honor, which are a part of the mentioned manuscripts and describe the relationship between a man and a woman.

Keywords: *Burović, Balović, Mazarović, manuscripts, male songs about honor, songs about honor that describe the relationship between a man and a woman*

Izvorni naučni rad

UDK 821.163.4.09 Petrović Njegoš P. II

Andriy PECHARSKYI (Lviv)

Ivan Franko National University of Lviv

pecharskyy@ukr.net

**PETAR II PETROVIĆ NJEGOŠ – HRYHORIY SKOVORODA:
LITERARY AND EXISTENTIAL DIALOGUE
(To the 170th anniversary of the death of the great
Montenegrin metropolitan, reformer and artist)**

Članak je posvećen poredbenoj analizi djela Petra II Petrovića-Njegoša i Grigorija Skovorode. Književno-egzistencijalni dijalog obuhvaća ne samo tipološke veze biografskih činjenica dvaju autora, nego i njihove vrijednosne duhovno-moralne orijentacije te koncepte, povezane za karakter ljudskog postojanja u smislu kršćanskog asketskog života i nacionalnog identiteta. Interpretacija je djela „Luča mikrokozma“ i „Gorski Vijenac“ Petra II Petrovića-Njegoša, a također zbirke pjesama „Vrt božanskih pjesama“ te filozofske rasprave „Zmijin potop“ Grigorija Skovorode ostvarena u svezi etnopsihološkim značajkama književnih tekstova i društveno-političkim događajima, pod čijim su utjecajem živjeli i pisali svoja djela spomenuti pisci.

Ključne riječi: umjetnički prostor; aforističko razmišljanje, orijentacijska metafora, etnopsihološke osnove, junak, zaplet, duhovne i moralne vrijednosti, filozofska rasprava, ep, slike-simboli

„Faith is the substance of things hoped for, the evidence of things not seen“ (Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту, Євр. 11:1). These words of the Apostle Paul probably best express the mental essence in the person of Petar II Petrović Njegoš and Hryhoriy Skovoroda, for whom verbal creativity became an analytical and eloquent „service staff“ of the Truth and the meaning of human existence. Despite the fact that the life and career of the prominent Ukrainian and Montenegrin artists, thinkers and theologians shared nearly a century, but they were united by the restless spirit of the holy aspirations. After all, Petar II Petrović Njegoš (1813–1851), who was called „Montenegrin Shakespeare“ in his homeland, and Hryhoriy Skovoroda (1722–1794), for whom the image of „Ukrainian Socrates“ was applied to, led

a Christian ascetic way of life. They loved their nations and were constantly in search of the knowledge of the Truth through inner spiritual self-absorption. Both thinkers lived in the era when the Ukrainian and Montenegrin peoples had to fight for their state independence, preserve their national and religious identity, and assert the right to speak and write in their native language. One of such dreams of Petar II Petrović Njegoš was implemented recently in 2007 when the Montenegrin language became the official language of Montenegro. After all, „a large number of Montenegrin lexemes, which now, we hope, will return to the circulation – according to the appropriate supervision of Liudmyla Vasylijeva – are given in the dictionary of works by Petar II Petrović Njegoš“ (Vasiljeva, 2016: 59). Similar language issues can be traced in the modern Ukrainian space. For many lexemes in the work of Hryhoriy Skovoroda, recorded primarily in Church Slavonic and Russian languages, as opposed to the 21st century, were functionally Ukrainian for the speakers in the 18th century, i.e. they were perceived by the Old Ukrainian language consciousness as their own, native (Гнатюк, 2010). This happens because language never ends as a finished result and is a process of constant creative effort of the spirit.

A prominent Ukrainian linguist, Corresponding Member of the Emperor Saint-Petersburg Academy of Sciences, Oleksandr Potebnia proved in his *Language and nation* (1895) that language is the fruit and expression of the national spirit. „If the unification of humankind by language and nationality in general were possible“, – wrote Oleksandr Potebnia, – „it would be deadly to universal thought, as the replacement of many sensations by one, even if this one was not a touch, but a sight“. Other people are needed for human existence; for nationalities, other nationalities are needed“ (Потебня, 1976: 229).

Thus, a language, as a means of human thinking, embraces and reproduces the phenomena of his inner life and worldview. Of course, unlike the spiritually lonely Hryhoriy Skovoroda, who was skeptical of society as a whole, renouncing any social privileges, Petar II Petrović Njegoš (Petar Negoš) was destined to be a public official: the last theocratic ruler of the country. After becoming the head of state at the age of seventeen, he managed to carry out a number of important reforms in various spheres of Montenegrin society during the twenty-one years of his rule. Petar II Petrović Njegoš was always considered to be one of the most popular and influential leaders in times of national liberation movements in the Balkans, and therefore, „a symbol of Montenegrin culture“ (Domachowska, 2020: 38).

The typological property of literary, philosophical and religious works by Hryhoriy Skovoroda (*Tales of Kharkiv*, the poetic collection *Garden of Divine Songs*, the philosophical treatises *Narkis. Talk about that: know thyself*, *The Alphabet of the World*, *Silenus Alcibiadis* and other) and Petar Njegoš

(with the collection of poetry *Cetinje Hermit*, a poem *The Freedom Song*, *The Ray of the Microcosm*, *The Mountain Wreath*, *The False Tsar Stephen the Little* and other) is metaphorized into a kind of literary and existential dialogue through the worldview prism of Christianity which still finds its reader on the tablets of time, overcoming time and space.

„To live emotional drama of Njegoš, – wrote Serbia’s Bishop Nikolaj Velimirović, – means to live a spiritual drama of not only one person, but the whole world. From his soul, whose purpose is to take care of a large number of poor people, Njegoš created a stage on which the drama of the whole universe took place. This scene – his microcosm <...> it was still too small and cramped to accommodate the whole universe. This disproportion became the cross of the poet’s whole life“ (Сербский (Велимирович), 2008).

If we consider Hryhoriy Skovoroda’s „emotional drama“ in this aspect, there are, of course, significant differences between the Ukrainian and Montenegrin thinkers. Njegoš was a public man and his spiritual endeavour is inextricably related to his nation and the national liberation movement, and Skovoroda experienced rather a reserved and itinerant lifestyle. He felt more comfortable in the bosom of nature than among people. After all, according to Skovoroda, God is nature itself, and humans are its creation.

The fact that the Ukrainian artist tried to avoid the „vanity of life“ is evidenced at least by his poem *To every city – custom and law...* (1759), where the author ironically reproduces the grayness and absurdity of human life. A lot of biographical data show his persistent religion and intercession before God. Certain considerations are motivated at least by the fact that Hryhoriy Skovoroda had the gift of prophecy, cured incurable diseases, foresaw his death in advance and dug his own grave near the grove under a linden tree ordering to make an inscription above the tomb: „The world was chasing me, but did not catch me“. In fact, Skovoroda deeply loved his nation. He said, „When I can’t serve any homeland, in any case I will try my best never to harm it in any way“.

The Belgian writer Julien De Valckenaere once asserted that „an aphorist tries to surpass an entire book in a few words, and an entire library with one book“. This intention relates to the Montenegrin and Ukrainian artists along with Petar Njegoš and Hryhoriy Skovoroda, being masters of aphorism in poetry and treatises where ideological content is implemented through a key phrase that runs like a refrain through the entire plot. Literary critics with different artistic tastes agree that the secret of the poetic genius of both artists lies in the simplicity through which lies the shortest path to the reader’s heart. Thus, it is about the skill of accessible and easy to present complex things. In fact, this is the work of Petar Njegoš and Hryhoriy Skovoroda. At first glance, in their art and imagery

system, they seem to repeat something somewhere once already heard, but at once, they join a known image of one fragment of reality metaphor to another one by providing innovation aphoristic style similar to the system of already compiled concepts. For example, we present several lines from the works of Hryhoriy Skovoroda: „The value of time is only cherished when it is lost“; „Is it not surprising that one is poor in wealth, and the another one is rich in poverty?“; „The sage must also pick out gold from manure“; „Good mind makes any life-style easy“; „Target at the top – and you will reach the middle“ and the like.

Certain aphoristic parallels can be traced in the reception of the poetic word by Petar Njegoš. For example: „The punch finds a spark in a stone“; „Without death there is no resurrection“; „Gullibility is measured by the human folly and gravity – by the deeds and truthfulness“; „Law to them is what the heart yearns“ and the like.

As you can see, both artists could reproduce the entire ocean of human thoughts and feelings in a drop of water. They eternally fight for a Human who acts in accordance with its natural essence that is good. In the creative works by Hryhoriy Skovoroda and Petar Njegoš one can find numerous considerations about the main and passions of man which, in their opinion, are the result of original sin and reveal the secrets of our existence.

For example, Petar Njegoš provides rather clear interpretation of the contradictory duality of human nature saying that the beginning and end of the good is humbleness, and the beginning and end of evil is the pride. Thus, Montenegrin artist in his philosophical and religious poem *The Ray of the Microcosm* (1845) describes the consequences of the original sin of a man:

„Man is lulled to a very heavy sleep,
in which he beholds terrible phantasms,
and he can decide with difficulty
that his being does not belong in them.
Quickness and cunning are given to him
just to make him a worthy member
in the incongruous fair of the world;
and the foundation of his will is laid
right on the wings of inconsistency;
of terrible passions is his desire
an inciter and a sightless leader;
malice, envy – a hellish heritage;
this makes Man lower than an animal,
yet his mind equals him to immortals!“ (Njegoš, 2019: 11–12).

Here Petar Njegoš adheres to the well-known aphorism: „If people learned more about humanity from animals, the world would be less ferocious“. The word „passion“ in Church Slavonic is translated as „suffering“. It is necessary to fight it, especially through the sacraments of the Church and prayer, with good deeds, so that at the end of one's life one can say in the words of the Apostle Paul: „I do not live already, but Christ lives in me“ (Pecharskyi, 2019: 210).

In the poem *The Ray of the Microcosm* Petar Njegoš tries to answer these topical existential questions. They point to the wrong psychological setting of most people who seek the Evil in external circumstances: the injustice of legislative and executive powers, lack of material goods in society, aggressive wars, criminal activity, etc. (Pecharskyi, 2019: 210). However, it should be noted that in his work he departed from the biblical canonical text concerning the fall of the first man on Earth, Adam. In the plot of the poem *The Ray of the Microcosm*, Adam is not a man, but the youngest voivode of the legion of angels, who was tempted by Satan to rebel against God. Unlike Satan, Adam does not get into hell, but – to the Earth, there to atone for his sins. From all over the Universe, the author sees that only the Earth disturbs the celestial harmony of the planets. It seems that Petar Njegoš preferred creating a space epic in which, through the light of the Old and New Testament, was trying to show their own mystical vision of the struggle between good and evil, where countless heavenly hosts participated. What is the ray of the microcosm in the work of the same name by Njegoš?! In the material aspect, this is a small current model of the universe, in the spiritual one – God's grace, and in the anthropological one – the eternal Hamlet question: „to be or not to be“?!

By the artistical and image shape of presentation, the poem *The Ray of the Microcosm* by Petar Njegoš is unique, though often, literary researchers compare it with the *Divine Comedy* by Dante Alighieri and *The Lost Paradise* by John Milton. However, if you still try to hold correlation parallels of the poem by Montenegrin artist with the work of Ukrainian one, then by the content and epic scale, philosophical treatise by Hryhoriy Skovoroda *The Serpent's Flood* most closely approximates *The Ray of the Microcosm*. Here, the author presents his vision of the existence of the Universe through the prism of a dialogue between the Soul and the Imperishable Spirit: „Everyone born in this world is an alien, blind or enlightened. Is this world a beautiful temple of a wise God? There are three worlds. The first is universal and the world is inhabited where everything born lives. This one, composed of countless worlds, is a great world. The other two are partial and small worlds. The first is the microcosm, that is, the small world or man. The second world is symbolic, that is, the Bible. In any world, the sun is his eye. And the eye is the sun. And since the sun is the head of the world, it is not surprising that man is called a

microcosm, that is, a small world. And the Bible is a symbolic world, because it gathers celestial, earthly and deep creatures of the figure, so that they are monuments that lead our thought to the concept of eternal nature..." (Сковорода, 2019: т. 2, 142).

Thus, Hryhoriy Skovoroda speaks of the three-dimensional nature of a human: „body“ (without it, it is impossible to perceive personality), „soul“ (mind, will, heart (feelings) and „spirit“, which is nourished by prayer and the Holy Spirit. The soul is closer to the body; and the spirit, to God. The spirit has the same components as the soul, only on a different level. In this aspect, Ukrainian and Montenegrin artists are unanimous, assuring that passions cannot be overcome in man. In fact, when we try to tame them in ourselves, then we can apply only the energy of the same sinful passions. The Holy Fathers of the Church shared similar views on the fact that purification from passions is not in human forces, but only in God's. This leading idea can be traced in the works of Petar Njegoš, in particular in the poems *The Ray of the Microcosm*, *The Mountain Wreath*, and in Hryhoriy Skovoroda, particularly in his treatises *Narkis. Talk about that: know thyself*, *The Alphabet of the World* and so on.

However, in terms of worldview, there are many differences in the work of both artists. If Skovoroda was influenced by the teachings of Epicurus, using the views of the ancient philosopher in his work, for example in the fables of *Bee and Hornet*, Petar Njegoš, in particular in the poem *The Ray of the Microcosm*, had a negative attitude to the atomistic teachings of Epicurus, whose anthropological essence was that man's soul is corporeal. It follows that the death of the body is the death of the soul, because its essence is movement.

However, both artists – Petar Njegoš and Hryhoriy Skovoroda – in their creative works tried to adapt the language of biblical symbols to our usual understanding that reflects the realities of life on earth. Thus, the visible world of man reflects the trinity of the Creator. For example, time – past, present, future; state of matter – solid, material and gaseous; the variety of colors consists of three main – blue, yellow and red. Ultimately, a human manifests himself through thought, word, and action, being also a trinity: body, soul, and spirit. From the point of view of Christianity, the salvation of our souls is to preserve the purity of the three virtues: faith, hope and love. Our Lord also revealed His triune nature (Father, Son, and Holy Spirit) in the Old Testament Book of Genesis, when He said, „Let Us make man in Our image, after Our likeness“ (Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту, 2009: 1М.: 1; 26). And later he appeared to Abraham in the form of „three Men“ (Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту, 2009: 1М.: 18; 2). The fact that the leitmotifs of love and freedom are the most common motifs in the literature of all time, is evidence that Literature, consciously or un-

consciously, is in the gospel search of „the Way, the Truth and the Life“. In the same way, Petar Njegoš in his poetic masterpiece *The Mountain Wreath* unfolded a whole epic of sacrificial love for his homeland.

The plot of the poem was based on the historical events of the national liberation struggle of the Montenegrin people against the Turkish yoke. So, in the second half of the 17th century, the Turks under Suleiman Pasha Skutari captured almost all of Montenegro. The rule of the Turks was significantly supported by the Montenegrins who converted to Islam. The morally oppressed people elect the ruler Daniel who was insidiously abducted by the Turks and sentenced to death. Having bravely endured all the insults against him, Daniel returns to his homeland by ransom and persuades the people's leaders to cut off all the Montenegrins converted to Islam, except those who will convert to the Christian faith. This bloody event, which took place on Christmas Eve in 1702, saving Montenegro from Turkish domination and infidelity, was the subject of the story.

Petar Njegoš in the *The Mountain Wreath* as William Shakespeare in his *Hamlet* exacerbates the current problem: on the need for spiritual change of the human nature. And it is not ethical or psychological need, but above all as required compulsory condition for the survival of the Montenegrin people. The protagonist Daniel is faced with the problem of choice: on the one hand, he commits sin, killing his Islam-converted Montenegrin brothers, and on the other hand, this is the only way to cleanse the nation of infidelity and free it from under the Turkish yoke. Daniel, like Shakespeare's Hamlet, suffers from procrastination:

„I'am a lone straw tossing in the whirlwind,
a sad orphan without friend or kinfolk.
My people sleep a deep and lifeless sleep;
no parent's hand to wipe away my tears.
Above my head the heaven is shut tight;
it does not hear my cries or my prayers.
The world has now become a hell for me,
people have turned into hellish spirits.
O my dark day! O my black destiny!“ (Njegoš, 2000).

The hero's consciousness revolts and is torn in the vision of the historical national tragedy of the Montenegrins. In this regard, rightly remarked Milutin Micovic: „Through the awareness of the historical clash of nations, the protagonist of the epic, King Daniel, comes to understanding the mental burden of the so-called „internal occupation“, i.e., seizing of the man by dark forces, spiritual oblivion, horror of loneliness“ (Мичович, 2013: 355).

Often, the functions of images-symbols in the poem *The Mountain Wreath* by Petar Njegoš depend on the intensity of the author's power of feelings that accompany them.

Nostalgia for national independence, the desire to overcome this abyss add an emotional touch to the symbolization of Montenegrin ethno-psychological dependence on the active desire for life change. In this case, they are expressed in the images of freedom and a warm heart being a kind of poles of the mental forces of the hero. In general, this indicates one of the components of the Montenegrin character, expressed in the words of Abbot Stefan:

„Your destiny it is to bear the Cross
of the fierce fight against brothers and foes!
„The wreath's heavy, but the fruit is so sweet!
Without death there is no resurrection.
Under a shroud of glory I see you
and our nation's honour resurrected.
I also see the altar turned eastward
and a fragrant incense burning on it.
Die in glory, if die indeed you must!
Wounded honour inspires courageous hearts;
those hearts cannot tolerate such illness“ (Njegoš, 2000).

However, a range of ethnic features of the images and symbols in *The Mountain Wreath* by Petar Njegoš is determined not by the ideological stratification of meaning as by the internal author's unconscious way of thinking, which from the perspective of the semantic scope, is consistent with the orientation of the text metaphorical system. Its name is related to the spatial orientation „UP-DOWN“, „INSIDE-OUTSIDE“, „CLOSE-FAR“, etc. These oppositions arise from the fact that the human body has certain physiological properties functioning in the surrounding material world. For example, „happiness“ – „UP“ (because positive emotions make us raise our heads), „sadness“ – „DOWN“ (because such a mental state depresses a person, and he/she mostly becomes gloomy). But, to quote the American linguist and professor at the University of California, George Lakoff, „although polar opposition „UP-DOWN“, „INSIDE-OUTSIDE“, „CLOSE-FAR“, etc. have a physical nature, but the orientational metaphors built on them can vary from culture to culture. For example, in some cultures the future is ahead of us, while in others – behind“ (Лаккофф, Джонсон, 1990: 396).

Thus, the orientational metaphors in the poem *The Mountain Wreath* by Petar Njegoš characterize the ethnic communicative system of images-symbols which provides a certain homogeneity in ways of thinking, acting, desires

– the units that together form a single nation, the „spirit of cultural cycles“ (according to Oswald Spengler). In other words, it is about the ethnopsychological basis of the function of images-symbols: „freedom“, „dignity“, „patience“, „nostalgia“, „sadness“, „joy“, „courage“, „love“, „hate“, „life“, „death“ etc. in the light of mostly vertically oriented metaphors „DOWN-UP“.

Although in this labyrinth of thoughts and feelings, the image of „freedom“ in the poem *The Mountain Wreath* by Petar Njegoš raises a number of the existential questions. In this regard, we give the right arguments of Slavits Rankovic: „Freedom is seen as an ultimate ideal, but it is far away from the abstraction to be contemplated in the comfort of a drawing room. It is looked at from the dirty mess that is reality and therefore, „what price freedom?“ is one of such questions. Do ends justify the means and does the heroic clash with the humane? Is man a being of instinct or spirit, a creature of nature or culture?“ (Ranković, 2003: 37).

The answers to these questions are left to the discretion of the reader. After all, a poetic masterpiece *The Mountain Wreath* by Petar Njegoš is the product of most concentrated images with philosophical overtones of folk wisdom that gives wide scope for associative bonds and thinking of the recipient.

There is no such national epic in the works by Hryhoriy Skovoroda. Finally, in literature as in society, every phenomenon is the call of time. However, Hryhoriy Skovoroda showed perhaps the most important word about internal freedom and national identity through the example of his life. After all, it is a known fact that the thinker refused the promising offer of Catherine II to move from Ukraine to the capital of the Russian Empire, St. Petersburg. Skovoroda, listening to the invitation, replied: „Tell the queen that I shall not leave my homeland... My pipe and sheep are more precious to me than the royal crown“.

Generally, typological characteristics of the creative works by Petar Njegoš and Hryhoriy Skovoroda are primarily spiritual and moral horizons of truth-love, patriotism, faith, hope and love, which testify timeless character of the literary and existential „dialogue“.

References

- *Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Пер. з давньоєвр. й грец. І. Огієнка.* (2009). Київ: Українське Біблійне Товариство.
- Гнатюк, Л. (2010). *Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції.* Київ: ВПЦ „Київський університет“, 2010.

- Лакофф, Дж., Джонсон, М. (1990). „Метафоры, которыми мы живем“. *Теория метафоры. Сборник*. Под ред. Н. Арутюновой. Москва: Прогресс, с. 387–415.
- Мичович, М. (2013). „Оккупация и свобода в творчестве Негоша“. *Петр II Петрович Негош – митрополит, реформатор, поэт: 200 лет со дня рождения. Отв. редактор Ю. Созина*. Москва: ИСл РАН, с. 355–356.
- Потебня, А. (1976). *Эстетика и поэтика*. Москва: Искусство.
- Сербский (Велимирович), Н. (2008). Религия Негоша. ERM.Website: <https://predanie.ru/book/220339-religiya-negosha/>
- Сковорода, Г. (1994). Твори: У 2 т. Київ: АТ „Обереги“. (Гарвардська б-ка давнього українського письменства).
- Domachowska, A. (2020). „Njegoš and memory disputes in Montenegro“. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej* 18, z. 2, s. 33–58.
- Njegoš, P. II P. (2000). „The Mountain Wreath. Translated into English by Vasa D. Mihailovich“. *Internet library of Serb culture. Projekat Rastko*. ERM.Website: https://www.rastko.rs/knjizevnost/umetnicka/njegosh/mountain_wreath.html
- Njegoš, P. II P. (2019). *The Ray of the Microcosm. Translated by Branislav G. Romchevich*. Beograd.
- Pecharskyi, A. Ya. (2019). „Psychoanalytic interpretation of literary activities: problems and prospects“. *Development trends of modern linguistics in the epoch of globalization: collective monograph: L. I. Bieliiekhova, I. I. Dmytriv, M.Yu. Fedurko, K. M. Ivanochko, etc.* Lviv-Toruń : Liha-Pres. P. 197–215. DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-136-0/197-215>
- Ranković, S. (2003). „Petar II Petrović Njegoš: Ecce Homo“. *Working With English: Medieval and Modern Language, Literature and Drama*. Vol. 1. P. 28–40.
- Vasiljeva, L. (2016). „The impact of political changes on linguistic shifts in South Slavia (end of the 20th – beginning of the 21st century)“. *Language and society*. Issue 7. P. 53–66.

Information about the author:

ERM.Website: <https://philology.lnu.edu.ua/employee/pecharskyj-andrij>

Andriy PECHARSKYI

**PETAR II PETROVIĆ NJEGOŠ – HRYHORIY SKOVORODA:
LITERARY AND EXISTENTIAL DIALOGUE**
*(To the 170th anniversary of the death of the great
Montenegrin metropolitan, reformer and artist)*

The paper made a comparative characteristic of the creative works by Petar II Petrović Njegoš and Hryhoriy Skovoroda. Their literary and existential dialogue includes not only typological connections of biographical facts, activities and artistic and imaginative artists thinking, but also their spiritual and moral values orientation concepts associated with the person's meaning of life in terms of the Christian ascetic life and national identity. The interpretation of the poems *The Ray of the Microcosm*, *The Mountain Wreath* by Petar II Petrović Njegoš, and, thus, the poetic collection *Garden of Divine Songs*, the philosophical treatise *The Serpent's Flood* by Hryhoriy Skovoroda is carried out by taking into account the ethnopsychological features of artistic texts and socio-political events of the epochs in which the Montenegrin and Ukrainian artists lived and worked.

Key words: *artistic space, aphoristic thinking, orientation metaphor, ethnopsychological foundations, character, plot, spiritual and moral values, philosophical treatise, poem, images-symbols.*

Izvorni naučni rad

UDK 821.163.4.09-31(497.16)

Sofija KALEZIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

pgstudio@t-com.me

CRNOGORSKA TRILOGIJA DRAGANA NIKOLIĆA

Dragan Nikolić (Ozrinići, Nikšić, 1933 – Skoplje, 2006) je bio profesor književnosti, a od 1960. godine bavio se novinarstvom kao dopisnik *Borbe* iz Skoplja, a zatim urednik *Naše borbe* do njenog ukidanja. Bio je član Matice crnogorske, Društva nezavisnih crnogorskih književnika, Crnogorskog PEN centra i Savjeta Pokreta za nezavisnu evropsku Crnu Goru. Publicistikom se počeo baviti u Beogradu, a potom je radni angažman nastavio u Skoplju. Nikolić je bio dopisnik više televizijskih i novinskih kuća na teritoriji bivše Jugoslavije. Do kraja života je bio kolumnista *Utrinskog vesnika*.

Živko Nikolić, jedan od najpoznatijih južnoslovenskih scenarista i režisera (*Jovana Lukina* 1979, *Smrt gospodina Goluže* 1982, *Čudo neviđeno* 1984, itd.) je na izuzetno kreativan način uspio da prenese atmosferu iz ove trilogije u svoje kultne filmove i serijale (*Đekna još nije umrla a ka' će ne znamo* 1988, *Oriđinali* 1995). Dragan je bio koscenarista filmova sa tematikom iz crnogorskog života, zajedno sa bratom Živkom (*Lepota poroka* 1986, *U ime naroda* 1987, *Iskušavanje đavola* 1989. i *Ukleti brod* 1991). U radu „Crnogorska trilogija“ *Dragana Nikolića*, autorka Sofija Kalezić pruža kritičko-analitički osvrt na tri romana koja su označila osnovu Nikolićevog romansijerskog opusa: *Dim*, *Kuće* i *Ulište*, koje je izdala „Matica crnogorska“ u Podgorici, 2009. godine.

Ključne riječi: *romani, modernost, inovacija, tradicija, trauma, književnost, trilogija*

Dragan Nikolić rođen je 1933. godine u Ozrinićima pored Nikšića. Nakon završene gimnazije u Nikšiću, diplomirao je na studiju Jugoslovenske književnosti i srpskohrvatskog jezika, na Univerzitetu u Beogradu. Slijedeći sudbinu najvećeg dijela crnogorske inteligencije, ostvarivao se u novinarskoj oblasti i publicistici u Beogradu, a zatim nekoliko decenija u Skoplju. Književne radove je objavljivao kod crnogorskih izdavača, budući da su njegove

knjige duboko inspirisane sudbinom Crne Gore. Objavio je romane *Spasenja*, *Dim*, *Kuće* i *Ulište*, koji su publikovani u nekadašnjem Titogradu.

Nikolić je počeo da objavljuje sredinom šezdesetih godina XX vijeka u *Omladinskom pokretu*, *Susretima*, *Stvaranju*, *Vidicima* i *Pobjedi*, a njegova proza prevedena je na makedonski jezik. Prvi kratki roman *Spasenja* objavio je 1968. godine u izdanju „Grafičkog zavoda“. Slijedio je roman *Dim* kod istog izdavača, *Kuće* (IP „Pobjeda“, 1976) sa obimnim predgovorom dr Miodraga Drugovca, koji je uvršten u antologijski izbor *Sto romana književnosti jugoslovenskih naroda* („Mladost“, Zagreb, 1982).

Konačnu verziju svoje *Crnogorske trilogije* Nikolić je mjesec dana prije smrti predao „Matici crnogorskoj“ iz Podgorice, koja je 2009. godine objavila luksuzno opremljeno izdanje romana *Kuće*, *Ulište* i *Dim* (urednik i priređivač – Branko Banjević, za izdavača – Marko Špadijer). Iako nedovoljno proučeno, romansijersko djelo Dragana Nikolića predstavlja nezaobilaznu vrijednost u savremenoj crnogorskoj književnosti.

U novinskim tekstovima uvijek je polazio od principa slobode življenja, slobode izražavanja i nacionalne ravnopravnosti. Lišen česte novinarske površnosti, on je posjedovao impozantan stepen kulture i britkost izraza, svoje novinarske tekstove oblikujući u male studije. Riječ je o politički i kulturno orijentisanim esejima iza kojih stoji detaljna obaviještenost i odraz opšte kulture. Obilježje Nikolićeve proze predstavlja umjetnički pouzdan, poetički eksplikativan iskaz.

„Među najznačajnije crnogorske, a po užem zavičaju nikšićke stvaraoce, bez i malo ograda, pripadaju tri, na žalost danas pokojna ozrinička Nikolića: braća Dragan i Živko i pjesnik Vito“, Rajko Cerović piše o najznačajnijim stvaralocima iz Nikšića koji su po kvalitetu djela uveliko prevazišli regionalne, ulazeći u južnoslovenske i evropske umjetničke okvire. „Njima se, opet, porijeklom iz Ozrinića pridružuje jedan od najsuptilnijih pjesnika crnogorskog jezičkog izraza, takođe preminuli Gojko Janjušević. Svima im je Nikšić, pored nesumnjive univerzalnosti njihovog djela, predstavljao ne samo najdublju inspiraciju i usud, nego i onu stvaralačku poziciju odakle se obimno grana njihov umjetnički svijet, uvijek prepoznatljiv daleko izvan prostora i vlastitog zavičaja i Crne Gore“ (Cerović, 2014: 99).

Cerović se u tekstu *Sugestivni tumač nacionalnih trauma – Povodom književnog stvaralaštva Dragana Nikolića* istovremeno osvrće na razloge smanjene recepcije Nikolićevog djela, uočavajući da je Živko, zahvaljujući univerzalnoj prirodi filmskog medija, gotovo planetarno poznat i cijenjen, Vito – svojom neponovljivom ličnom sudbinom, i od generacija prihvaćenim lirskim izrazom, dok Nikolić neopravdano manje poznat u svom crnogorskom zavičaju.

Književno stvaralaštvo Dragana Nikolića inspirisano je sudbinom Crne Gore i u najvećoj mjeri, usljed specifičnosti tema i motiva, namijenjeno domaćoj književnoj publici. Likovi romaneskne trilogije, i pored toga što su na uspješan način individualisani, u suštini su nemoćni potomci velike tradicije koja iracionalno upravlja njihovim sudbinama. „To nije epski, već bi se moglo reći lirski pripovjedač“, Gajo Peleš piše o opštim stilskim karakteristikama jugoslovenskog romana poslijeratnog perioda, koji bi se mogli odnositi i na Nikolićevu prozu. „Pojavnost ne promatra epskom objektivnošću, nego „zaslijepljenošću“ liričara koji uočava samo jedan vid egzistencije i čini od njega cjelovitu romansijsku stvarnost“ (Peleš, 1966: 66).

Već sa prvim ostvarenjem *Spasenja* (1968) Nikolić preuzima model tradicionalnog romana crnogorske motivike, sa vidnim stepenom modernizacije oblikovnog postupka, Tragične trenutke sudbine naroda on prikazuje putem brojnih epskih, ali i sentimentalno intoniranih epizoda. U svim djelima Dragana Nikolića „progovara“ crnogorski pejzaž, ali na način različit nego što je to slučaj sa djelima naših realista ili neorealista. Pejzaž, kao i ostali strukturni elementi njegove umjetnosti, potenciran je prisustvom čovjeka u njemu i ude-sa ljudskog opstanka. Roman *Spasenja* nije svoje mjesto našao u *Crnogorskoj trilogiji*, koju je priredio sam autor, između ostalog i iz razloga što njegova fabulativno-predmetna i motivska ravan čini siže romana *Kuće*.

U književnoj kritici, i pored afirmativnih sudova o njegovom romanesknom prvijencu, primjećivano je da izvjesna spisateljska naivnost ide uporedo sa umjetnički zrelim opisima, a da njegova sintaksa posjeduje uspjele trenutke i padove. Koristeći se inventivnom kombinacijom temporalno-asocijativnog fabuliranja, pisac pokazuje sposobnost u komponovanju dijaloga, povezivanju epizoda različitih značenjskih nivoa i vještinom psihološkog nijansiranja junaka.

Književno djelo Dragana Nikolića opravdava misao Aleksandra Flaker-a koji, u raspravi posvećenoj otvorenosti romaneskne tipologije, navodi da „kanon romana kao književne vrste možda je češće nego bilo koji drugi sposoban da se preparodira ili preinači“ (Flaker, 1979: 155). Strukturno otvoreni romani moderne literature predstavljaju negaciju dotadašnjeg modela pisanja i potvrdu njegovog preinačenja. Ovako oblikovana djela nerijetko sadrže načela implicitne poetike osmišljena kroz latentno ispoljenu raspravu posvećenu stereotipima tradicionalnih oblika života.

Borislav Jovanović konstatuje da „najnoviji crnogorski roman nov je svakako ne samo kalendarski, već i po onome što donosi. U njemu se očituje sve što je ukupna crnogorska literatura ovoga doba dosegla u osvajanju novoga stila, nove tekstualnosti. Ako je došlo do literarnih raskida u vremenu koje je u fokusu ove teme, onda se to najbolje detektuje u ovom žanru kao,

nesporno, najreprezentativnijem identifikatoru književnosti. Zato govoriti o crnogorskoj književnosti s kraja prošlog i početka ovoga vijeka znači, prije svega, govoriti o romanesknoj produkciji, što će pokazati ne samo teorijske opservacije“ (Jovanović, 2010: 71).

U nastavku teksta Jovanović iskazuje misao da savremeni crnogorski roman konstituše ovu književnost koja definitivno ne zaostaje za evropskim literarnim mogućnostima. On smatra da smo sa ovim romanom dobili raznovrsnost poetika, odnosno autopoetika, proznih strategija i tematsku različitost, te da su neke poetike i pripovjedačka rješenja dobili po prvi put svoju standardnu recepciju upravo u ovom periodu. S pojavom novog crnogorskog romana nestali su i posljednji refleksi socijalne literature, crno-bijelog portretisanja, stereotipnih pripovjedačkih formi, naglašene ideologije i autocenzure, koja je – kako Jovanović kaže parafrazirajući misao Danila Kiša – mnogo opasnija od same cenzure.

Roman *Kuće* prvo je objavljen u nastavcima u književnom časopisu *Stvaranje*. Pisac posebno naglašava svojevrstu opsesiju motivom kuće, koja ne predstavlja samo izraz tradicijom ustanovljene svijesti o kući kao objektu pod čijim okriljem živimo, već posjeduje neuporedivo šira značenja. Tako se problematika kuće emanira u vrlo širokom luku, koji asocira na mir, toplinu, zaštitu, porodično gnijezdo, ali i potrebu za opstankom kroz borbu sa sobom i drugima. Ovo djelo evocira život u njegovim širokim tokovima, predstavljajući vid genaološkog romana ili romana-freske.

Na epiloškoj granici romana umjetnički je predstavljen povratak glavnog junaka u zavičaj i njegova ljubav prema djevojci Ivanki, kojoj se protive otac Radosav i stric Nikola: „Voz usporeno diše na željezničkoj stanici. Još pet minuta i više nikad, nikad natrag. Kad sam iz našeg polja prije godinu dana u svijet otišao prvi put, u polju je bila jesen, obotavljena livada, nepožnjeveni i zreli urmetini, u suvim brdima oko polja crvenkasto lišće zanovijeti, u debelici dubovi sa umornim, u sebi zatvorenim, nepomičnim mislima. Dok sam odlazio, srce mi je drhtalo, gorjelo i ladilo se, kao da je i u radosti i u nesreći. Sa one strane Trubjele, zapadnog izlaza iz našeg polja, svijet je bogat, neizmjeran i nepoznat, u njemu ima svega što srce želi da ima. Ali ode, u ovom pjeskovitom polju, u kome više ima gladi nego ljeba, nalazi se moja kuća, jedina što ja imam“ (Nikolić, 2009: 7).

U romanu *Kuće* sublimiran je postupak dnevničkog zapisivanja i opisivanja usputnih detalja, u kojima se autor zadovoljava skiciranim likom ili napomenom o kakvom događaju prikazanom sa spoljne strane predmetne podloge djela. Time Nikolić prepušta čitaocu da te izdvojene, ponekad sasvim zasebne cjeline jedne duboko tragične priče, povezuje prema sopstvenim saznanjima i pretpostavkama, na asocijativan način kakav je uobičajen u mo-

dernoj poeziji. Ovo ostvarenje sadrži karakteristike društvenog, porodičnog i ljubavnog romana, kao i romana vremena i prostora, sa izrazitom dominacijom modernizacije oblikovnog postupka koja je nerijetko izvedena u bulato-vičevskom maniru.

U lavirintima književne umjetnosti, ovi tekstovi postaju putokazi koji interpretatora upućuju u tumačenje djela kao dokumenta koji svjedoči o duhu pisca i kulturno-tradicijskih pretpostavki pod kojima se formirao. Veza između teksta i autora upućuje da je riječ o udvajanju ličnog i znakovnog pisma – stvaralački čin je razglobljen, a piščevom pomoću razotkriva se i ogoljava proces čiji je završni čin umjetničko djelo. Glavni junaci Nikolićeve romaneskne trilogije su Crna Gora i njena dvadesetovjekovna istorija, koja nemilosrdno pritiska ljude, namećući im velike odgovornosti kojima oni često nijesu dorasli.

Dramski naboj u romanu *Kuće* realizovan je na životno uvjerljiv način, a junaci ne ispoljavaju bol eksplicitno, već su često povučeni u nutrinu sopstvene patnje. Ono što je posebno moderno u Nikolićevom djelu jeste pojava unutrašnjeg monologa, što usložnjava i nadograđuje oblikovno-strukturni princip njegovih ostvarenja.

Moralna dimenzija djela proizilazi iz čitaočevog saznanja o čistilištu kroz koje je prolazio crnogorski čovjek, a bolni tragovi naslijeđeni u svijesti generacija pretakali su se u dio njegovog nacionalnog bića. Kult čojstva povezan je sa kultom ognjišta, kao jednim od osnovnih životnih načela, koji kroz istoriju doživljava vlastite preobražaje. Junaci djela – Radosav, Aleksa, Raič i drugi, bore se sa etičkim normama kao sa teretom preuzetim iz prošlosti predaka, koje govore da je čovjek bez kuće kao slamka na vjetru. Narator ističe da je Radosav pamet izgubio, a da njegova djeca ne drže do starih vremena, niti mare za čojstvo predaka, već odlaze u svijet kao „izgubljenici“. Sa propadanjem viteške i guslarske crnogorske generacije, sukob je neizbježan. Završni dio porodične drame ostvaren je u još jednoj varijanti sa motivom kuće u središtu, kao svetinjom koja je uveliko počela da gubi od nekadašnjeg sjaja.

„Kroz lirski rafinovan izraz“, navodi Dragan Radulović, „pisac nizom umjetničkih sredstava izgrađuje čitaočevu predstavu o različitim istinama njenih stanovnika, značaju i poeziji kuće, ali i njenom porazu pred novim vremenima. Između ova dva polariteta nalazi se pripovjedač kao zagovornik originalne filozofije čovjeka iz naroda, čija je riječ glasna i strastveno angažovana. Pri kraju romana narator konstatuje da bez kuće čovjek nosi unutrašnju pustinju kroz pustinju svijeta, jer ko dira u kuće, dira u zjenicu oka, u srce – kuće traže živote, a životima su neophodne kuće“ (Radulović, 2013: 246).

Kod Nikolića je razilaženje između tendencija i ostvarivosti želja junaka neminovno i ono je često dato kroz elemente esejističkog postupka, ofor-

mljenog koloritnim jezikom, temeljenom na folklornim obrascima umjetničke imaginacije. Piščevo ukupno romaneskno djelo time ostvaruje zaokružen luk, sublimirajući raznovrsnu motiviku iz domena istorije, etnologije, politike, sociologije i mitologije, prilagođene logici, načinu razmišljanja i stavu prema životu crnogorskog čovjeka.

Probleme postavljene u prethodnom romanu Nikolić će razraditi u ostvarenju *Ulište*, pisanom takođe u prvom licu, u kojem glavni junak traga za smislom života, prateći sopstveni osjećaj i intuiciju, međutim, kao i brojne prethodne junake, na tom putu pritiska ga istorija i kolektivni duh. Književni lik je zagledan u budućnost, kao i u pojedinosti koje se nalaze u suprotnosti sa istorijom i tradicijom. Osoba koja nastoji da prevaziđe naslijeđene navike i običaje predaka, na ovom problematičnom pravcu često gubi, ali i nalazi sebe.

Odlazak od kuće i ulišta sa jedne strane predstavlja pobunu, a sa druge naivno traganje za smislom i obećanom zemljom. Životni put tako oformljenog lika ujedno predstavlja i potragu za ravnotežom, uspjehom i samorealizacijom. Iskustvo na tom putu donosi saznanja da je cilj nedostižan, postoji samo traganje u kojem se vremena i prostori miješaju, gubi se kontinuitet, nema reda koji možda nikada nije ni postojao, ljudske sile su nejake i na kraju čovjek ne može ni u šta biti siguran. Roman posjeduje mnoštvo digresija, od deskriptivno realističnih do onih koje sublimiraju elemente meditativne esejističnosti. Likovi su skicirani širokim stvaralačkim potezima i često se ispoljavaju putem dijaloga.

Za Nikolićev prozni postupak karakteristično je dnevničko zapisivanje, opisivanje uzgrednih detalja, što čini da romanesknu građu čitalac može povezivati putem asocijacija ili prema vlastitim životnim saznanjima na način kakav je uobičajen u modernoj poeziji: „Sve što traži učiniću, ali mi misli šapuću samo jedno ime: Slavjanka! Sve što traži činim. Opet moje misli isto ime šapuću. *Liči na tihu lastavicu koja odlijeće na slabom vjetru na tamni vjetar koji zvijezde razmješta na konjanika koji šume talasa nama se smrt bliži kao svjetlost, kao tama iz daljine se ljubimo... liči na tračak svjetlosti koji se u kapi rose razmješta liči na šumu koja u san bježi na konac rijeke koji se u kanjonu gubi na hor tica koga gasi prvo sunce na mene dok se gubim i ne nalazim na tamu svih naših glasova na sve čega nema na život koji nije ni pust ni uzaludan Slavjanka*“ (Nikolić, 2009: 117).

I pored tradicionalne tematike i njenom čestom izvrgavanju podsmijehu, po cjelokupnoj svojoj strukturi Nikolićevo djelo je netradicionalno. Na stranicama njegovih romana se stalno prepliću različiti pripovjedni planovi – racionalni i iracionalni, stvarnosni i fantazmagorijski, prošli i sadašnji. Po konstantnom prožimanju realnog i mitskog, njegov narativni postupak najbliži je magijskom realizmu.

Nikolićevo djelo je ponijelo i duboko dirnulo čitateljsku publiku i književnu kritiku, koja nije ostala ravnodušna pred prizorima oslikanim na njegovim stranicama: „Toliko *crnila* valjda nema ni kod jednog našeg pisca!“, pisao je Miodrag Drugovac. „Toliko ljudskih trauma, njihovih vučjih međusobnih odnosa, njihovih izokrenutih, na glavu postavljenih egzistencija, izdaja njih samih ili ideala humanizma, one opjevane i kod Crnogoraca toliko cijenjene osobine – čestitosti“ (Drugovac, 1979: 126). Osim unutrašnjeg monologa, na primjerima ovog romana javlja se i unutrašnji dijalog, kao rijedak i fragmentaran oblikovni postupak u našoj savremenoj prozi, koji sadrži stilsku dominaciju u epiloškim scenama ovog ostvarenja.

Poput svog brata Živka Nikolića, koji je slične idejne okosnice realizovao u filmskoj umjetnosti, mikroskopski analitično pisac prikazuje idejne i psihološke ponore romanesknih junaka, oblikujući ih često u karikaturalnom maniru kao bivše ljude. Roman je pisan u prvom licu, čime se kod čitaoca intenzivira dramatičnost radnje i uživljavanje u djelo. Neimenovani junak predstavlja neku vrstu proleterskog Prometeja, a njegova smrt metaforu opomene i simbol ljudske golgote.

Glavni junak je mladi čovjek koji je sticajem okolnosti upao u mrežu zla i ne može da se iz nje izvuče, pa se u kritici sa razlogom primjećivalo da predstavlja kombinaciju Don Kihota i Pjera Bezuhova: „Naše porodično stablo, iscertano na pergamentu, počinje sa vojvodom Grdanom, kao rodonačelnikom. Nikad niko nije to dokazao ni provjeravao, niti je ikad ikome to bilo toliko važno da u to posumnja. Rodonačelnici se ne biraju. Stablo se prvo širilo i granalo, i sve tako do prije osamdeset godina kada su počele grane da mu se suše i lome. Ja sam posljednji na stablu upisan, na njegovom kraju, sam. Sudbina roda je ista kao sudbina čovjeka: ima početak, uspon i kraj! Od sudbine, koja samu sebe upisuje u svačiji trag, nikuda se ne može pobjeći, zato niko u bjekstvo i ne vjeruje. Zaludu se kunu nebo i zemlja, kao i svaki čovjek, u svome tragu imaju zapis. Sve je u njemu sažeto – i prošlost i budućnost i grijeh i ispaštanje“ (Nikolić, 2009: 87).

Centralni lik romana je Neimenovani junak, osuđen na smrt zbog ubistva, razočarane i psihički rastrojene mlade osobe čiji je bezizlaz ispisan krupnim slovima na do vratku njegove tamničke ćelije. Tražeći brata Stevana koji je odavno preminuo, Neimenovanog junaka pisac vodi kroz radnju vješto se služeći simbolikom, do njegovog konačnog nestanka u epilogu. Nikolić uvodi lik Lazara Ivanovića, zaslužnog borca i jedne od najuticajnijih ličnosti nakon Revolucije, kojeg naziva utvarom sa ljudskim likom.

„Ta utvara“, navodi Drugovac, „je u svim prelomnim trenucima; naše idejne, društvene i narodne istorije trijumfovala, ostavljajući za sobom Revoluciju, kolektivizaciju i Informbiro, da bi se najposlije pred samoupravljanjem

morala definitivno povući i kao sasvim odbačena, omrzuta i prezrena, zaputiti tragom sopstvenog bespuća, onakvog istog kojim je već prošao i čijem se kraju uveliko bližio Neimenovani junak. Crna, negativna ličnost, Lazar je tip skorojevića, nedoučenog đaka Revolucije: poslije trećeg, na njenom diplomskom ispitu, on je morao rastvoriti sve karte znanja, duše i savjesti“ (Drugovac, 1979: 124).

Nikolić je na umjetnički sugestivan način, preko Lazarevog lika, ostvario sliku raskola ideja Revolucije i otuđenja od njenih ideala, pokazujući da se i pozitivne ideje posredstvom ideološke i društvene zloupotrebe mogu preobraziti u vlastitu negaciju. Autor je detaljističkim manirom prikazao u ovom djelu pojave nepovjerenja, doušništva, potkazivanja, straha i nasilja svake vrste, demonstrirajući psihologiju kolektiva koji je konstantno držan „na uzdi“ i čija se svaka riječ mjeri.

Pisac dovodi čitaoca do jedne od osnovnih ideja u ovom djelu – dvostrukog morala i dvostrukih društvenih aršina, koji čine da i oni koji predstavljaju produženu ruku zloupotrebe vlasti, u epilogu postaju njene žrtve. Tako neobično uspostavljenom strukturom predstava ljudske golgote dobija na autentičnosti, a istorijska podloga i sudbine junaka prikazani su u uzročno-posljedičnim sponama. Upražnjavajući kreativni model hronološki-asocijativnog fabuliranja, pisac vješto psihološki nijansira svoje junake, pružajući upečatljivu sliku burnog poslijeratnog vremena.

„Don Kihot ili nešto drugo“, pri završetku ogleda o ovom Nikolićevom romanu konstatuje Drugovac, „Neimenovani junak je u svakom slučaju proleterski Prometej: njegova smrt je ona vatra kojom je on obasjao puteve ljudskog dostojanstva i ljubavi; njegova smrt je i ona vatra koja je metafora opomene i simbol čovjekove golgote... Tražeći istinu, tragajući za njenim volšebnim oblicima, lomatajući se od nemila do nedraga da bi iz same sudbine društva i svojih osvjedočenja iskopao njen blještavi dragulj, on se, taj čovjek, našao licem u lice sa hidrom vlasti i utvarom otuđenja, pa kanda i nije mogao drukčije: pucao je u njene nosioce i predstavnike“ (Drugovac, 1979: 126).

Na neobično reljefan način Nikolić je ostvario vjernu i umjetnički sugestivnu sliku raskola ideja Revolucije i otuđenja od njenih ideala, pokazujući da se u osnovi pozitivna nastojanja lako mogu izroditi u sopstvenu negaciju. Autor prikazuje psihologiju držanja ljudi „na uzdi“, vladanje njihovim sudbinama, bez obzira na to šta ih intimno pokreće – neizvjesnost sopstvene budućnosti ili borba za više položaje.

Milan Marković u tekstu *Modernizacija pripovjednog postupka u romanu „Ulište“ Dragana Nikolića* uočava da je „roman *Ulište* jedno od rijetkih književnih ostvarenja koje je i motivima i temama i simbolikom apsolutno usmjereno na proučavanje crnogorskoga mentaliteta u njegovoj složenosti i

ukupnosti. Vještom analizom različitih oblika kolektivne svijesti i njenih ideologija i utopija, Nikolić osvjetljuje naravi kako pojedinaca, tako i ukupne etnopsihološke zajednice kojoj oni pripadaju. Roman na taj način postaje kondenzator crnogorskog folklora i faktografsko svjedočanstvo njegove razgradnje od vremena kad se istorija stvarala“ (Marković, 2018: 396).

Posebnu vrijednost Nikolićeve proze predstavlja crnogorski jezik izuzetne čistote, koji pomaže raskoši nijansiranja junaka i njihovih relacija sa svijetom, koja se kreće od ironije do kritike porodičnog i društvenog života.

LITERATURA

Primarna

- Nikolić, D. (1968). *Spasenja*. Titograd: Grafički zavod.
- Nikolić, D. (2009). *Dim*. Podgorica: Matica crnogorska.
- Nikolić, D. (2009). *Kuće*. Podgorica: Matica crnogorska.
- Nikolić, D. (2009). *Ulište*. Podgorica: Matica crnogorska.

Sekundarna

- Cerović, R. (2014). *Sugestivni tumač nacionalnih trauma – Povodom književnog stvaralaštva Dragana Nikolića*, u knjizi istoimenog autora: *Eseji i rasprave – ogledi o pojavama i ličnostima od Ratkovića do Kovača*. Cetinje: Otvoreni kulturni forum, Podgorica: Pobjeda.
- Drugovac, M. (1979). *Crno na bijelom (Uz dva romana Dragana Nikolića)*, u knjizi istoimenog autora: *Riječ kao sudbina*. Titograd: NIO Pobjeda.
- Flaker, A. (1979). *O tipologiji romana*, u zborniku *Moderna teorija romana* (grupa autora). Beograd: Nolit.
- Jovanović, B. (2010). „Najnoviji crnogorski roman: dekonstrukcija, autopoetika, diskontinuitet (Preusmjeravanje diskursa)“, u zborniku radova: *Nova crnogorska književnost* (priredio B. Jovanović). Cetinje: Plima.
- Marković, M. (2018). „Modernizacija pripovjednog postupka u romanu „Ulište“ Dragana Nikolića“, u: *Matica – časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu*, br. 76, godina XIX. Cetinje: Matica crnogorska.
- Peleš, G. (1966). *Poetika suvremenog jugoslovenskog romana (1945–1961)*. Zagreb: Naprijed.
- Radulović, D. (2013). „U traganju za domom: „Crnogorska trilogija“ Dragana Nikolića“, u: *Godišnjak 2008/ 2013*. Cetinje: Matica crnogorska.

DRAGAN NIKOLIĆ'S *MONTENEGRIN TRILOGY*

Dragan Nikolić (Ozrinići, Nikšić, 1933 – Skopje, 2006) was a professor of literature, and from 1960 he was engaged in journalism as a correspondent for *Borba* from Skopje, and then the editor of *Naša borba* until its abolition. He was a member of the Matica Crnogorska, the Association of Independent Montenegrin Writers, the Montenegrin PEN Center and the Council of the Movement for Independent European Montenegro. He started working in journalism in Belgrade, and then continued his work engagement in Skopje. Nikolic was a correspondent for several television and newspaper houses on the territory of the former Yugoslavia. Until the end of his life, he was a columnist for the *Utrinski Vesnik*.

Zivko Nikolic, one of the most famous South Slavic screenwriters and directors (*Jovana Lukina* 1979, *Death of Mr. Goluz* 1982, *Miracle Unseen* 1984, etc.) managed to transfer the atmosphere from this trilogy to his cult films and series in an extremely creative way (*Djekna još nije umrla a ka' ce ne znamo* 1988, *Originals* 1995). Dragan was the co-writer of films with themes from Montenegrin life, together with his brother Zivko (*Beauty of Vice* 1986, *In the Name of the People* 1987, *Temptation of the Devil* 1989 and *Haunted Ship* 1991). In the work *Dragan Nikolić's „Montenegrin Trilogy“*, author Sofija Kalezić provides a critical-analytical review of three novels that marked the basis of Nikolić's novel opus: *Smoke*, *Houses* and *Ulište*, published by „Matica crnogorska“ in Podgorica in 2009.

Keywords: *novels, modernity, innovation, tradition, trauma, literature, trilogy*

Izvorni naučni rad

UDK 94(497.16)“1941/1945“

Boban BATRIĆEVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezi i književnost – Cetinje

boban.batricevic@fcjk.me

PRONACISTIČKI ANTISEMITIZAM U KOLABORANTSKOJ PROPAGANDI U CRNOJ GORI TOKOM DRUGOGA SVJETSKOG RATA

U radu se predstavljaju i analiziraju antisemitski sadržaji nacističke provenijencije u kolaborantskoj propagandi u Crnoj Gori u Drugome svjetskome ratu.

Ključne riječi: *antisemitizam, Crna Gora, Drugi svjetski rat, Hitler, nacizam*

Popularizovanje ideja „Nove Evrope“ i nacifašističkih ideja protiv „svjetskog jevrejstva“ u Crnoj Gori bilo je zastupljeno tokom čitavog Drugog svjetskog rata u kolaborantskoj propagandi.¹ Talijanska propaganda posebno je isticala značaj fašističke doktrine i ideologije, ali je redovno hvalila i dosege njemačkog nacional-socijalizma. Domaći saradnici okupatora brzo su prigrlili te dvije ideologije te su ih i sami počeli promovisati. U crnogorskoj štampi o Italiji i Njemačkoj počinju se štampati hvalospjevi o blagostanju u tim državama te dometima njihove kulture. I tokom talijanske i tokom njemačke okupacije u Crnoj Gori su se redovno pratili govori koje su držali Benito Musolini i Adolf Hitler, te ostale fašističke i nacističke glavešine.² U kontekstu

¹ U tekstu „Nova Evropa“, *Glas Crnogorca* je pisao: „U Evropi odigrava se temeljna revizija materijalne i moralne vrijednosti pojedinih naroda i političko privrednih sistema. Ovakve borbe u istoriji označavaju kraj jedne i početak nove epohe. Dvije jake struje su se sukobile i osporavaju jedna drugoj svaki razvitak i budućnost: sa jedne strane anglosaksonska konzervativnost tijesno povezana sa jevrejskim boljševizmom, a sa druge strane polet mladih naroda koji su se riješili da ne suzdržavanjem oduševljenjem i silom nametnu zarđalom evropskom kontinentu novi poredak i da istrgnu iz grabežljivih ruku lažene demokracije i židovstva vodeća mjesta, te da razmjerno reorganizuju Evropu uopšte prema nacionalnim i ekonomskim potrebama pojedinih narodnih zajednica...“ Videti: 5/13. septembar 1942, br. 15, 2.

² Evo jedne vijesti koja se odnosi na Musolinijeve aktivnosti prema Crnoj Gori: „Gospodin Benito Musolini primio je u audijenciju Njegovu Ekselenciju Guvernera Crne Gore Armijskog Generala Aleksandra Pircio Birolija (...) Duče je sa velikim interesom slušao izvještaj (...) i na kraju, odobravajući ga u potpunosti, pohvalio postignute rezultate i dao političko-ekonomske direktive za rad u buduće.“ *Glas Crnogorca*, 20. septembar / 3. oktobar 1942,

antisemitizma posebnu pažnju privlače Hitlerovi, Gebelsovi i Geringovi govori koje je prenosila crnogorska kolaboracionistička štampa. Atmosfera i ton nacističkih govora razlikovala se od situacije do situacije. U prvome dijelu rata oni su prepuni optimizma za nacističku stvar koja se predstavlja kao jedino spasonosno rješenje protiv „judeo-komunizma“. Kako rat bude odmicao u korist Saveznika, tako će se govori pretvarati u nacističke vapaje za spasom „Evrope i evropske kulture“ od naleta „Huna, varvara“ i „jevrejskih-komunista“ s Istoka.

Glas Crnogorca, glavno okupatorsko i kolaborantsko glasilo tokom talijanske okupacije (1941–1943) prenio je aprila/maja 1942. godine informaciju o Hitlerovu govoru u Rajhstagu. Tom je prilikom nacional-socijalistički vođa govorio o njemačkim neprijateljima – Velikoj Britaniji i Sovjetskome Savezu protiv kojih se bori „Nova Evropa“. Ta „Nova Evropa“ se prema Hitlerovom kazivanju „podigla protiv Jevreja, protiv demokratije i boljševizma, boreći se za nacionalnu i socijalnu slobodu Evrope i Svijeta.“³ U govoru koji je vođa njemačkog Rajha održao s jeseni 1942. godine povodom otvaranja kampanje NSDAP za zimsku pomoć vojnicima Vermahta, Jevreji su optuženi da razaraju Arijevsku rasu. Zato je firer tom prilikom kazao da će s tim prestati i da Jevreje čekaju posljedice.⁴ Veoma obiman tekst, na čitavoj stranici velikoga formata, *Glas Crnogorca* posvetio je proslavi desetogodišnjice nacističkog režima u Njemačkoj januara 1943. Na velikoj proslavi govorili su rajhsmaršal Gering (Hermann Göring) i ministar propagande Gebels, a prezentovana je i firerova deklaracija njemačkome narodu. Gering je u svojem nastupu govorio o teškoćama s kojima se Njemačka našla nakon Prvoga svjetskoga rata i izazovima koje je nacional-socijalizam imao u svojoj borbi za vlast. Potom je pobrojao uspjehe koji su postignuti za prethodnu deceniju. Za najveće neprijatelje Rajha, Gering je proglasio plutokratiju, komunizam i „jevrejstvo koje povezuje prve sa drugima“.⁵ Potom je rekao o ratu: „Radi se sada o tome da li će njemački narod jedanput zauvijek biti uništen ili ne. Treba pomisliti samo na jevrejsku mržnju. Dovoljno je prelistati Stari Zavjet pa da se stekne predodžba o tome što znači jevrejska mržnja. Šta bi samo Jevrejin učinio, ako bi se mogao vama osvetiti. Ko neće da se bori, mora da padne. Bolje je zato boriti se, pobijediti i izbjegnuti poraz.“⁶ Jozef Gebels je poslije svojeg nastupa u kojemu je govorio o izazovima njemačkog stanovništva, pročitao Hitlerovu proklamaciju. Njemački vođa dao je pregled njemačke istorije od 1918. do

br. 56, str. 1.

³ *Glas Crnogorca*, 20 april / 3. mart 1942, br. 15, str. 2.

⁴ *Glas Crnogorca*, 20. septembar / 3. oktobar 1942, br. 56, str. 1.

⁵ *Glas Crnogorca*, 15/31. januar 1943, br. 88, str. 4.

⁶ Isto.

aktuelnog trenutka. Među prvim problemima s kojima se nacional-socijalizam susrio prilikom početka svoje misije, Hitler je naveo Versajski sporazum koji je porobio Njemce. Takvu klimu stvorilo je međunarodno jevrejstvo koje je htjelo da „kapitalistički opljačka Njemačku“ kako bi je pripremio za „jevrejski boljševizam.“⁷ Zato je istakao da je jedan od prvih problema koji su nacisti krenuli „likvidirati“ bilo jačanje finansija i otklon od jevrejskih napada „na njemačko selo“ koji su Njemačku iscrpljivali. Rat se stoga „danas“ mora voditi do konačnog spasa Evrope kako bi se i ona izbacila iz jevrejskih ruku – „Jevrejstvo je sada, kao u staro doba elemenat koji izaziva razlaganje, i tu će on ulogu igrati sve dotle dok narodi ne budu našli snagu da se očiste od te bolesti. Treba držati na umu da u ovome ratu neće postojati pobjednici i pobijeđeni, nego pobjednici i uništeni“, poručio je Hitler u proklamaciji.⁸

Glavno kolaborantsko glasilo u Crnoj Gori tokom talijanske okupacije donijelo je svojem čitalaštvu i firerov govor povodom svečanog pomena palim herojima u borbi za „slobodu Evrope“. Govoreći o „stabilizaciji fronta“ nakon Staljingrada, Hitler je rekao da bi Njemačku dočekala strašna sudbina da nacional-socijalizam „s najboljim silama zapada“ nije na sebe primio „nemilosrdni rat koji su priredili i povelili Jevreji.“⁹ Po pitanju Jevreja, on je dodao još da Njemačka i njeni saveznici neće biti žrtve boljševizma „nego će to biti oni narodi koji se sve tijesnije okupljaju oko Jevrejstva.“

Praksu prenošenja Hitlerovih govora na istaknutome mjestu u *Glasu Crnogorca* nastavio je *Crnogorski vjesnik*, glavno prookupatorsko i kolaborantsko glasilo u Crnoj Gori tokom njemačke okupacije Crne Gore (1943–1944). Za razliku od prethodne okupacione prakse, sadašnja domaća provizorna vlada, Narodna uprava, prihvatila je nacističku ideologiju i svesrdno promovisala nacističke „vrijednosti.“¹⁰ Članovi njenih resora uložili su ogromne napore da nacizam predstave kao jedinu korisnu ideologiju kojoj narod Crne Gore treba težiti. Narodna uprava smatrala je da je nacional-socijalizam superior-nija verzija nacioanalizma koji nije uspio prevladati nad demokratijom i komunizmom. Za njih je nacional-socijalizam bio vraćanje „originalnom duhu“ koji teži integraciji svih narodnih snaga i opštem napretku nacije. „Crnogorski nacisti su smatrali da se socijalizam može ostvariti samo u okvirima nacije, i da je sve drugo samo jevrejska laž.“¹¹ Nijesu krili svoje oduševljenje njemačkom kulturom i praksom napominjući da je nacional-socijalizam izvukao

⁷ Isto.

⁸ Isto.

⁹ *Glas Crnogorca*, 24. mart 1943, br. 103, str. 1.

¹⁰ Papović Dragutin, „Nacizam u Crnoj Gori 1943–1944“, In: *Rani ratovi*, OKF, Cetinje, 2010, str. 85–114.

¹¹ Isto, str. 90.

Njemačku iz bijede Versajske Evrope, omogućio njeno ekonomsko jačanje i nacionalnu integraciju.¹² Boriti se za nacional-socijalizam za crnogorske nacističke značilo je borbu za očuvanje evropske kulture. Šef crnogorske nacističke propagande, Obrad Novaković „tvrdio je da se njemački narod ne bori samo za sebe već za spas Evrope, da se Evropa preda Evropljanima, a ne ‘tatarskim hordama, američkim gangsterima i anglosaksonskim piratima, Masonima i Jevrejima’.“¹³ Nacisti iz Narodne uprave bili su oduševljeni likom i djelom Adolfa Hitlera, redovno mu dižući zdravice i šaljući pozdrave i lijepe želje tokom organizovanih svečanosti. Ocjene koje je srpska historičarka Olivera Milosavljević dala kada je u pitanju promovisanje Hitlerova lika u Nedićevoj Srbiji, gotovo bi se u potpunosti mogle primijeniti i na Crnu Goru: „Pored nemačke vojne snage i nacionalsocijalističke ideologije, posebno je glorifikovan Adolf Hitler. Oslovljavajući ga kao ‘Firera’ ili ‘Vođu Rajha’, propaganda ga je veličala kao državnika, vojskovođu, predstavnika ‘Nove Evrope’, kao ‘ličnost sveobuhvatne genijalnosti’, kao ‘genijalnog državnika i umetnika’, ‘neimara i graditelja’, ‘velikog Evropljanina’, zaštitnika ‘bele rase’, ‘čoveka beskrajsne energije’. Tvrdila je da je Hitlera ‘proviđenje’ dovelo na čelo Nemačke u trenutku kada su je ugrožavali ‘jevrejstvo, plutokratija i boljševizam’ i da on, kao branilac evropske civilizacije, zaslužuje zahvalnost evropskih naroda.“¹⁴

Hitlerovi govori često su u crnogorskoj kolaboracionističkoj štampi prenošeni iz raznih njemačkih medija, a u *Crnogorskomе vjesniku* postojala je i zasebna rubrika „Firerov glavni stan javlja...“ u kome su davani dnevni, fabrikovani i selektivni izvještaji s frontova o njemačkim postignućima.¹⁵ U prenijetim govorima njemačkog vođe često su pominjani Jevreji i njihova „rušilačka“ uloga u ratu. Početkom januara 1944. godine *Crnogorski vjesnik* štampao je dio Hitlerove novogodišnje „poslanice“ u kojoj je za Drugi svjetski rat optužio „međunarodno jevrejstvo“ i njegov pogubni uticaj na Veliku Brita-

¹² Narativ o nacional-socijalizmu izgledao je ovako: „Prije 30. I. 1933. godine Njemačka država, koja je bila sputana versajskim mirom, bila je bliska haosu (...) Mladi nacionalni pokret koji je već bio doživio veliko razočarenje, ali nije nikad pao, još je doživio novu borbu. U početku je izgledalo da se neće doći do pobjede. 30. I. 1933. godine Hitler je bio naimenovan od strane pretsjednika vlade, za vođu Rajha. Ideja nacional-socijalizma uhvatila je korijen i postala je zvijezda vodilja njemačkog naroda. Riječ ‘nemoguće’ više nije postojala za njemački narod. Hitlerova poslovice ‘Nema ničega što je nemoguće’ postala je idejom njemačkog naroda. Ova ideja je kasnije stvorila čudo od Njemačkog Rajha. Ona je stvorila Hitlera kao svog Vođu kod čitavog naroda njemačkog. Ona je stvorila djela kakva ne pamtı istorija njemačke države. Ona je dala Njemačkoj moć, pobjedu i slobodu...“. Videti: *Crnogorski vjesnik*, 2. februar 1944, br. 9, str. 1.

¹³ Papović, str. 90.

¹⁴ Milosavljević Olivera, *Potisnuta istina – kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006, str. 21–22.

¹⁵ Papović, str. 91.

niju i Ameriku. Velikoj Britaniji predviđao je sudbinu Rusije iz 1917. godine i kazao kako Jevreji nalažu savezničkim bombarderima da napadaju mirni njemački narod. „I ovo je diktat međunarodnog Jevrejstva, koji želi potčiniti Evropu sovjetskoj hegemoniji“, istakao je Hitler.¹⁶ Potom je, gotovo preko čitave naslovnice za 2. februar 1944. godine, ta novina prenijela Hitlerov govor održan u čast jedanaeste godine od stupanja na čelo Njemačke.¹⁷ Hitler je grmio protiv Sovjetskoga Saveza: „U slučaju ako bi pobijedila Sovjetska Unija – u tom bi slučaju bilo istrebljenje i njemačkog naroda preko boljševizacije, a to bi se poklapalo i sa težnjama internacionalnog Židovstva, svejedno gdje ovi Židovi danas sjede, da li u Londonu, Nju Jorku ili u kojim drugim evropskim državama, ili pak diriguju iz crvene Moskve.“¹⁸ Dalje je njemački firer svoje saveznike nazvao „nacional-socijalističkom zajednicom“ i opredijelio njenu suštinu – neprikosnovena borba protiv boljševizma odnjihanog od „židovstva“. Potom je kazao: „Židovstvo je izgubilo svoju moć u našoj zemlji i to je izazvalo ovaj rat. Ova borba otvoriće oči kasnije i drugim evropskim narodima te će istjerati Židove iz svojih zemalja i to će biti u čitavom svijetu.“¹⁹ O značaju nacional-socijalizma za Njemačku povodom jedanaestogodišnjice od stupanja na vlast u Njemačkoj Adolfa Hitlera, pisali su i novinari ove kolaborantske novine. Po jednom shvatanju, novo uređenje Rajha nije bilo „povoljno za jevrejske špekulante, kojima je zakon nacionalsocijalizma sputavao njihove prljave spekulacije.“²⁰ Zbog toga je „židovstvo“ za svog neprijatelja broj jedan proglasilo njemačkog firera a nacional-socijalizam za jednu od najopasnijih ideja. I *Crnogorski vjesnik* je smatrao da su Jevreji izazvali svjetski sukob u kome se bore nacional-socijalizam i „svjetsko židovstvo“, ubijedeno u Hitlerovu snagu „da se protustavi svjetskom židovstvu.“²¹

Hitlerova argumentacija služila je piscima novinskih uvodnika da potkrijepe svoja ideološka i politička gledišta. U tekstu „Srpski narod u velikom obračunu“ publikovanom u *Crnogorskom vjesniku* anonimni autor sagledava položaj srpskoga naroda nakon Prvoga svjetskog rata. Drugi svjetski rat po njegovom mišljenju je nastavak Prvog te je on svakako preduslov „velikog na-

¹⁶ *Glas Crnogorca*, 12. januar 1944, br. 3, str. 3.

¹⁷ Važno je pomenuti da je o korisnosti Hitlerova dolaska na vlast u Njemačkoj, pisao *Glas Crnogorca* još 1942: „Dolaskom na vlast g. Hitlera, između prvih njegovih naredaba bila je i ona, kad je svako lice moralo predati nekorisne knjige, brošure i t.d. i to je sve na lomaču spaljeno, a Njemačka je pošla novim putem – putem kulturnog stvaranja i rada. G. Hitler je kazao: ‘Mi smo jedna nacija a time i jedna partija!’“ Videti: 25. februar / 10. mart 1942, br. 5, str. 3.

¹⁸ *Crnogorski vjesnik*, 2. februar 1944, str. 1.

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

cionalnoj revoluciji evropskih naroda protiv jednog sistema političko-privrednog, zasnovanog na misli jevrejskoj, sistema koji je trebao da zbriše i narode i ljude kao jedinke da bi se na tom vaspostavilo carstvo Izrailja na ruševina obepravljenih i oslijepljenih naroda i rasa ljudskih.“²² Autor članka potvrdu svojih gledišta nalazi u „jednom od istorijskih govora Vođe Velikog Njemačkog Rajha“ koji je rekao da se u svjetskom sukobu nalazi – s jedne strane „Sovjetija, citadela jevrejske marksističke revolucije, očigledan put carstvu Izrailja“ i plutokratske Velika Britanija i Sjedinjene Države, kojima mimo volje većine „rođenog naroda“ diriguju domaći i „bjelosvjetski Jevreji.“ U istaknutom i kurzivom ispisanom tekstu iznad pomenutoga članka stajalo je uputstvo srpskom narodu – „vraćanje nacionalnoj tradiciji i čvrsto i odlučno u zajednici evropskih naroda, protivu zapadne plutokratije i boljševičkog Jevrejstva.“²³ Hitler je citiran i u slučaju karakterizacije Drugoga svjetskog rata kao sukoba koji pogoduje „jevrejskoj trgovini“ budući da je u više svojih nastupa isticao da su prouzrokovaci najkrvavijeg rata zapravo „svjetski jevrejski kapitalisti, kojima je svaki rat obična trgovina.“²⁴ O Adolfu Hitleru *Crnogorski vjesnik* je objavljivao veoma afirmativne članke. Jedan takav svakako je viđenje šefa radničkih organizacija Trećega Rajha, koji je veličinu Hitlera vidio u njegovoj požrtvovanosti za njemački narod. Zbog Hitlerovih uspjeha on je naveo kako je razumljivo što Njemačku „mrze ostale zemlje“, „naročito Jevrejstvo“ na čijem čelu se nalazi Staljin.²⁵

Kontrapropaganda „međunarodnom jevrejstvu“ popularisana je kroz objave članaka i govora Jozefa Gebelsa. Početkom 1944. godine prenešen je Gebelsov tekst iz *Das Reich-a*. Tu se njemački ministar propagande usredsrijedio na „prepredenu propagadnu međunarodnog jevrejstva“ koja magli oči evropskim narodima. Najveću tragediju XX vijeka Gebels je vidio u tome što se „jevrejska ideja udružila s boljševičkom snagom u licu ruskog kolosa od 200 miliona“ kojeg kad krene na Zapad neće moći zaustaviti ni Amerika ni Engleska.²⁶ Pred sam kraj rata u Crnoj Gori, *Bokeški vjesnik* donio je još jedno Gebelsovo razmatranje: „Dr Gebels označava Jevreje kao glavne faktore neprijateljskih napora da unište nepokolebljivu vjeru njemačkog naroda u konačnu pobjedu njegovog oružja. Oni vjeruju da se nalaze pred ispunjenjem svog svjetskog trijumfa.“²⁷ Ministar Gebels tvrdio je da su se Jevreji ipak prevarili jer je prema kazivanjima njemačkih vojnika koji su se vratili iz britan-

²² *Crnogorski vjesnik*, 13. maj 1944, br. 45, str. 1.

²³ *Crnogorski vjesnik*, 13. maj 1944, br. 45, str. 1.

²⁴ *Crnogorski vjesnik*, 8. decembar 1943, br. 12, str. 2.

²⁵ *Crnogorski vjesnik*, 25. decembar 1943, br. 17, str. 5.

²⁶ *Crnogorski vjesnik*, 27. februar 1944, br. 16, str. 3.

²⁷ *Bokeški vjesnik*, 14. oktobar 1944, br. 16, str. 1.

skog zarobljeništva, antisemitizam izuzetno rasprostranjen među Englezima „uprkos filosemitske propagande koju vodi vlada.“²⁸ Zbog toga Njemci ovu situaciju mogu posmatrati s velikim zadovoljstvom jer se proces „ne može više zaustaviti, a isti Jevreji koji su vjerovali da će naći sigurnu šansu za razaranje“ izgubiće nametnuti rat. „Jevreji će jednog dana morati odgovarati“, zapisao je prvi čovjek nacističke propagande.²⁹

Narodna uprava divila se njemačkom oružju i vojsci. Kako je zapazio Dragutin Papović, vremenom je među crnogorskim nacistima stvorena matrica prema kojoj je prema svemu što je njemačko pokazivana inferiornost.³⁰ Za njemačke vojnike propaganda je isticala kako su diciplinovani, nepokolebljivi, hrabri i humani i da su zbog toga predodređeni da pobijede ruske, engleske i američke vojske popunjene ološem, robijašima, propalicama i dr. Crnogorcima je predlagano da se bore rame uz rame s Njemcima. Propaganda Narodne uprave govorila je kako je srpskome narodu „pala koprena s očiju“ i da je on riješen boriti se protiv komunističke nemani i „jevrejskog plana“ uz pomoć Njemačke: „srpski arsenal biće u Njemačkoj, dok će živa snaga biti mobilisana u samome Srpstvu. Neprirodni savez bjelosvjetske jevrejštine i varvara sa istoka donio je svoj plod, kome se oni nijesu nadali.“³¹

Odlaskom vojnika Vermahta i njihovih domaćih pomagača iz Crne Gore, koncem 1944. godine, prestala je svaka pronacistička propaganda na njenoj teritoriji.

Citirana bibliografija:

- Bigović, A. (1944). „Zajednički front srpstva protiv boljševizma“. *Crnogorski vjesnik*, 20. jun 1944, br. 53, str. 5.
- *Bokeški vjesnik*, 14. oktobar 1944, br. 16, str. 1.
- *Crnogorski vjesnik*, 13. maj 1944, br. 45, str. 1.
- *Crnogorski vjesnik*, 13. maj 1944, br. 45, str. 1.
- *Crnogorski vjesnik*, 2. februar 1944, str. 1.

²⁸ Gebels je ovom prilikom procese u Engleskoj zbog moći međunarodnog jevrejstva opisao ovako: „U Engleskoj je ishrana veoma rdava, a čitav niz narodnih bolesti je u vezi sa nedovoljnom ishranom širokih radničkih masa u britanskoj ratnoj proizvodnji. To je razlog što stalno izbijaju štrajkovi u oblastima rudnika uglja. I u pogledu pitanja suprotnosti (...) socijalni jaz u engleskoj zajednici danas (je) veći nego ikada. Britanski radnik ne smatra ovaj rat za svoj rat, nego za rat vladajuće klase. ‘Mi smo opet glupaci’, to je stalna primedba čoveka sa ulice protiv ovog rata.“

²⁹ *Bokeški vjesnik*, 14. oktobar 1944, br. 16, str. 1.

³⁰ Papović, str. 92.

³¹ Bigović Andrija, „Zajednički front srpstva protiv boljševizma“, *Crnogorski vjesnik*, 20. jun 1944, br. 53, str. 5.

- *Crnogorski vjesnik*, 25. decembar 1943, br. 17, str. 5.
- *Crnogorski vjesnik*, 27. februar 1944, br. 16, str. 3.
- *Crnogorski vjesnik*, 8. decembar 1943, br. 12, str. 2.
- *Glas Crnogorca*, 12. januar 1944, br. 3, str. 3.
- *Glas Crnogorca*, 15/31. januar 1943, br. 88, str. 4.
- *Glas Crnogorca*, 20 april / 3. mart 1942, br. 15, str. 2.
- *Glas Crnogorca*, 20. septembar / 3. oktobar 1942, br. 56, str. 1.
- *Glas Crnogorca*, 24. mart 1943, br. 103, str. 1.
- Milosavljević, O. (2006). *Potisnuta istina – kolaboracija u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, str. 21–22.
- Papović, D. (2010). „Nacizam u Crnoj Gori 1943–1944“, In: *Rani ratovi*. Cetinje: OKF, str. 85–114.

Boban BATRIĆEVIĆ

PRO-NAZI ANTI-SEMITISM IN COLLABORATIVE PROPAGANDA IN MONTENEGRO DURING WORLD WAR II

The paper presents and analyses the anti-Semitic contents of Nazi provenance in the collaborative propaganda in Montenegro during World War II.

Key words: *anti-Semitism, Montenegro, World War II, Hitler, Nazism*

Izvorni naučni rad

UDK 27-36:929Martin, sveti

Vukota VUKOTIĆ (Podgorica)

Državni arhiv Crne Gore

vukota.vv@gmail.com

SVETI MARTIN TURSKI – ZABORAVLJENI CRNOGORSKI KULT

Kult Sv. Martina iz Tura jedan je od najpoštovanijih u Zapadnoj Evropi. Do skoro o postojanju njegovog kulta na tlu Crne Gore nije se skoro ništa znalo, iako su neki toponimi ukazivali na mogućnost njegovog postojanja. Tek nedavna istraživanja su utvrdila nedvosmisleno postojanje ovog kulta kroz dosta brojne hagionime na našoj teritoriji. U tom smislu, rad predstavlja pokušaj da se što bolje osvijetli značaj i prikaže istorijat prostiranja i postojanja kulta Sv. Martina u Crnoj Gori.

Ključne riječi: Sveti Martin, Tur, Crna Gora, Prevalitana, toponimi, svetački kultovi, Vizantija, Dalmacija

Uvod

Istorija hrišćanstva na tlu Crne Gore još uvijek je nedovoljno proučena, iako je jedan od nezaobilaznih činilaca ukupne civilizacijske povijesti ovog prostora. Mada svako ozbiljnije proučavanje perioda antike, posebno u regionu Mediterana, ali i ukupno Starog Svijeta, čega je Crna Gora neodvojivi dio, skoro da nije zamislivo bez razvoja Crkve i širenja Hristovog nauka, naša historiografija do sada je malo važnosti pridavala ovom pitanju. Prema onome što je iznešeno na ovu temu, crkvena organizacija na tlu Crne Gore počela se razvijati tek od V vijeka, kada je episkop dukljanski Evander pronađen među potpisnicima IV vasiljenskog sabora u Halkedonu.¹ Nedostatak sačuvanih pisanih izvora uslovio je da se periodu kasne antike na našem prostoru prida mala pažnja. Iako je cijela istočnojadranska obala smatrana Dalmacijom, istraživanja su se svela samo na okolinu Splita i obližnje Salone, kao nadbiskupskog sjedišta i nešto kasnije Zadra. Brojni arheološki nalazi iz ovog perioda skoro da nijesu izvršili nikakav uticaj, pa je ovaj period ostao relativno neobrađen. Stvorila se slika da je hrišćanstvo u Crnoj Gori tek sporadična

¹ Grupa autora, *Istorija Crne Gore*, tom I, 1967, str. 267.

pojava, a da je crkvena organizacija nametnuta od strane imperijalnih vlasti. Tome je doprinijela i jedna neobična činjenica, koja se može uzeti za specifikum ovog podneblja, a to je, da jedino na tlu Crne Gore nema zabilježenih mučenika za vjeru tokom prva tri stoljeća hrišćanstva. U tom svijetlu, mnogi artefakti koji su pronađeni, a definitivno su hrišćanske provinijencije, pali su u zapećak ili se njihovo porijeklo vještački pokušavalo uklopiti u druge periode.² Kako tvrdi arheolog Mladen Zagarčanin: „Godinama se istorijat crkve bazirao na nekoliko lokaliteta od kojih su neki istraženi i prije stotinak godina. Crkve A i B u Dokleji, barski trikonhos, bazilika u Budvi, i nekoliko manjih ostataka ranohrišćanskih lokaliteta, kreirali su jednu nepromjenjivu naučnu sliku u kojoj su crkve građene samo u vrijeme Justinijana.“³ Ovakvim načinom rada i koncipiranja problema izučavanja došlo se do toga da se zanemaruju istorijski izvori, arheološki nalazi, epigrafski ostaci i slično sa rezultatom da se istorija hrišćanstva u Crnoj Gori limitira i svede na daleko manji obim. To je sve imalo za cilj da pokaže kako su tragovi civilizacije i pripadanja ovog prostora razvijenom rimskom, a kasnije i hrišćanskom svijetu, plitki i površni, a najranija veza sa njima nametnuta i ne seže dalje od pojave Slovena na ovom prostoru. Tako bi se crnogorska nacija lišila svojih antičkih korijena i premisa o svojoj samoniklosti i kontinuitetu koji obuhvata skoro dva milenijuma. Bez toga, naša prošlost mogla se lako uklapati u druge cjeline i biti svojatana od strane velikodržavnih projekata susjednih naroda. Upravo je proučavanje crkvene istorije na taj način bilo zanemareno, kako bi se pokazalo da je svaka crkvena organizacija na našem tlu importovana i dio neke druge cjeline, a potpuno se zaniimala svaka mogućnost da se i ovdje širi i samostalno razvija Hristova nauka. I pored dokaza, koji sežu do same Biblije i knjiga Novog zavjeta⁴ da se riječ apostolska čula na ovom tlu od sredine I vijeka, postojanje crkve se odricalo, kao što smo vidjeli, sve do V vijeka. Crnogorska prošlost time je uskraćena za cijelo stoljeće bitisanja crkvene hijerarhije. Naime, kako pokazuju najnovija istraživanja, na osnovu pisanih podataka i arheoloških nalaza vezanih za crkveni kompleks u Doljanama kod Podgorice, episkop u Duklji se pojavljuje već u prvoj polovini IV vijeka, kada car Konstantin na taj položaj postavlja Basosa iz ugledne makedonske senatorske porodice. On je na toj dužnosti proveo više decenija, doživjevši duboku starost, a o njegovom ugle-

² Poput Podgoričke čaše, ostataka ranohrišćanskih crkava u Budvi, na Velikom pijesku između Bara i Ulcinja i dr., o tome pogledati: *Istorija Crne Gore*, tom I; Slobodan Čukić, *Podgorički brevijar*, Podgorica, 2016; Mladen Zagarčanin, *Ranohrišćanska crkva na Velikom pijesku*, Bar, 2012; Vukota Vukotić, „Litteratura Praevalitana“, *Glasnik Narodnog muzeja*, br. 12, Cetinje, 2019.

³ Mladen Zagarčanin, *op. cit.*, str. 5.

⁴ Vidjeti poslanice apostola Pavla, Rimljanima 15:19 i Timoteju 4:9.

du u hrišćanskom svijetu toga doba, govori i to da mu je Sveti Jovan Zlatousti posvetio jednu od svojih homilija. Tokom njegovog života Prevalis, a i cijeli Ilirik, bio je središte borbe koja je odlučivala sudbinu hrišćanskog svijeta. Veliki rad i trud je uložen, od strane i crkvenih otaca i episkopa „na terenu“, poput prevalitanskog Basosa, da se održe odluke Vaseljenskog sabora u Nikeji i suzbije širenje arijanske jeresi. Danas, o ovom periodu naše istorije znamo jako malo, na osnovu vrlo fragmentarnih istorijskih vrela, pa se dosadašnja nauka rijetko obazirala na njega. Time su značajne posljedice koje su proizašle iz ovih događaja ostale nerasvijetljene, a prostor Ilirika skoro pa izbrisan iz velikih sinteza o ranoj istoriji hrišćanstva.⁵

Upravo za IV vijek vezan je i rad Svetog Martina Turskog ili iz Tura, jednog od najvećih svetaca katoličkog Zapada. Ovaj svetitelj, danas slavljen kao zaštitnik Francuske, od doba kasne antike bio je cijenjen širom Mediterana. Njegov kult se vrlo rano uspostavlja nakon njegove smrti i biva širen kroz cijeli hrišćanski svijet u ranom srednjem vijeku. O životu, radu i uticaju Svetog Martina, kasnije se mnogo pisalo i raspravljalo, kako u teologiji, tako i u nauci, i rasvijetljeni su brojni aspekti njegovog djela. Kao po običaju, o njegovom kultu na Balkanu govorilo se najmanje i tek od nedavno. Mada je jedan od prvih ranohrišćanskih kultova na istočnoj obali Jadrana, koji nije domicilno nastao, o njegovom značaju za uspostavljanje hrišćanstva na ovim prostorima počelo se pisati u posljednjih dvadesetak godina, skoro isključivo u hrvatskoj historiografiji.⁶ Ova istraživanja su umnogome doprinijela tome da se kult Sv. Martina nađe na onom mjestu koji mu zaista i pripada u crkvenoj istoriji Balkana, ali su se isključivo vezivala za područje današnje Dalmacije i prostora koji pripada Republici Hrvatskoj. Dalje širenje kulta ovog sveca u unutrašnjosti i duž istočnojadranske obale nije se razmatralo, pa smo ostali uskraćeni za ove važne podatke koji mogu da daju novi impuls istoriji hrišćanstva na ovom prostoru. Tek nedavno, nauka je obratila pažnju na postojanje kulta Sv. Martina i na prostoru današnje Crne Gore, odnosno nekadašnje rimske provincije Prevalis i dalje u unutrašnjost Balkana.⁷ Njegov kult će odigra-

⁵ Najbolji primjer za to je monografija britanskog istoričara, profesora emeritusa Pitera Brauna, „Uspori hrišćanstva na Zapadu“, Clio, Beograd, 2010, u kojoj se pominju hrišćanske zajednice na zapadu drevne Kine, ali nijednom riječju crkvena istorija Ilirika, dok se Balkan upotrebljava kao pridjev i to u negativnom kontekstu.

⁶ O ovoj temi pogledati više radova hrvatskog istoričara Trpimira Vedriša, na koja ćemo se i mi u ovom radu oslanjati. Naročito rad: T. Vedriš, „Frankish or Byzantine saint? The origins of the cult of saint Martin in Dalmatia“.

⁷ Na ovu temu skrenuta je pažnja od strane istoričara Petra Lekića, koji se po prvi put u crnogorskoj historiografiji ozbiljno i sveobuhvatno bavio hrišćanskim kultovima na tlu Crne Gore, a mi smo imali uvida u njegov još neobjavljen rad, na čemu mu se najsrdačnije zahvaljujemo.

ti značajnu ulogu u procesu evangelizacije brojnih naroda Evrope, ne samo Franaka. Ovim radom pokušaćemo da skrenemo pažnju na njegov doprinos i ulogu u pokršćavanju slovenskih plemena i njegov značaj za održanje Hristove riječi na prostoru Crne Gore.

Kult Svetog Martina u istorijskom kontekstu

Još za života episkop grada Tura u Galiji, Martin, bio je poštovan od strane pastve, kao podvižnik vjere, a njegovoj mudrosti i posvećenosti divili su se širom Rimskog Carstva. Značaj onoga što je uradio za širenje pravovjerja tokom svog života bio je toliki, da je odmah po njegovom upokojenju počeo rad na njegovoj beatifikaciji. Shodno tome, jedan od njegovih učenika, Sulpicije Sever (Sulpicius Severus), krajem IV ili početkom V stoljeća napisao je njegovo žitije, što je do danas primarni izvor o životu ovog sveca.⁸ Tako se njegov kult vrlo rano širio po cijeloj hrišćanskoj ekumeni, ostavljajući tragove i mjesta poštovanja od Istoka do Zapada. S obzirom da je Sv. Martin rođen u gradu Sabariji, tadašnja provincija Panonija Prima,⁹ dolina Dunava i cijelo Balkansko poluostrvo bili su regije na kojima se vrlo rano začeo njegov kult. Tadašnji rimski Ilirik i Sv. Martin biće povezani brojnim vezama, još za života ovog sveca. Njegov kult i tradicija poštovanja ostaće duboko usađeni u korijene Hristove vjere na ovim prostorima. Iako vezivan samo za katolički Zapad, Sv. Martin imaće svoj status i na pravoslavnom Istoku, o čemu govori podatak da je zastupljen i u kalendaru svih istočnih crkava. Kod nas, nažalost, ovaj drevni svetački kult je, možda i iz ideoloških razloga, prekriven poštovanjem drugih svetitelja. Tako se na dan Sv. Martina, 11. novembar, slave još dva sveca, Mina i srpski kralj Stefan Dečanski. Na taj način se pokušalo da se istisne iz narodne tradicije kult Sv. Martina zarad stvaranja jedne nacionalno-ideološke matrice, koja je imala za cilj da potre dotadašnje iskustvo i vjerske običaje naroda na značajnom dijelu Balkana, kako bi obezbijedila vlastitu prevlast. Kult Sv. Martina nije jedini koji je doživio takvu sudbinu, već se radi o sistematskom potiskivanju crkveno-vjerske tradicije prije perioda vladavine Nemanjića, čime se „čistio put“ sveprožimajućem kultu Rastka Nemanjića – Sv. Save.¹⁰ Ipak, tradicija o poštovanju kulta Sv. Martina se očuvala u narodu, u istina nešto izmijenjenom obliku Mrata, a ostali su i topografski podaci o žarištima njegovog kulta.¹¹ Takođe, valja naglasiti da je jedino latinsko lično ime

⁸ O Žitiju Sv. Martina S. Severa pogledati na: <https://www.newadvent.org/fathers/3501.htm>

⁹ Današnji Szombataly u Mađarskoj.

¹⁰ O ovome pogledati: V. Vukotić, „Sveti Sava – učenik svete braće Ćirila i Metodija“, apostola slovenskih, *Lingua Montenegrina*, god. XIII/1, br. 25, Cetinje, 2020.

¹¹ Do danas, istraživači koji su i pominjali u svojim radovima slavljenje Sv. Martina, ili naila-

koje se zadržalo u crnogorskoj tradiciji upravo Martin, što samo govori o snazi i poštovanju njegovog kulta u narodu.¹² I pored konstantnog suzbijanja, kult Sv. Martina se održao u tradiciji crnogorskog naroda, najviše kroz hagianime mjesta koja nose naziv po svetitelju. Ono što izdvaja Crnu Goru, kao geografski prostor, je činjenica da se toponimi vezani za Sv. Martina nalaze jednako u kontinentalnom dijelu, kao i na Primorju. Njihova brojnost ukazuje na veliku rasprostranjenost kulta, a prostorno pozicioniranje ovog hagianima, na izuzetan značaj koji je ovaj svetac uživao u narodu. Tako jedan od najpoznatijih lokaliteta iz kasne antike na tlu Crne Gore nosi naziv Martinička gradina, a neki od najstarijih hrišćanskih lokaliteta vezani su za ovog sveca.¹³ Ovolika rasprostranjenost kulta Sv. Martina ukazuje na veliku tradiciju njegovog slavljenja u Crnoj Gori, ali i na potrebu da se ovoj temi posveti jedno ozbiljno istraživanje i ona zauzme u našoj nauci mjesto koje joj s pravom pripada.

Rođen u Panoniji, 316. godine, koja je tada bila granična provincija Rimskog Carstva prema varvarskom svijetu sa one strane Dunava, pa samim tim i sjedište više legija, u vojničkoj porodici, Martin je bio predodređen za vojničku karijeru. Njegov otac bio je legionar koji se tokom karijere probio do čina tribuna.¹⁴ Vojna služba će ga odvesti u grad Ticinum u Italiji, gdje će Martin i odrasti, pripremajući se da nastavi očevim stopama. Već u ranoj mladosti, otpočet će svoju vojničku karijeru u imperijalnoj gardi, za vrijeme vladavine cara Julijana Apostate. No, prema žitiju, od početka Martin će biti okrenut prema Bogu i hrišćanskoj vjeri, mada je u tome nailazio na odlučan otpor roditelja. Nakon tri godine službovanja, kao legionar, odlučuje da se krsti i pređe u monahe. Novo zanimanje odnijeće ga u tadašnju provinciju Galiju, u grad Tur, gdje će se uzdići do položaja episkopa i na toj katedri ostati sve do svoje smrti.¹⁵ Kao što rekosmo, zbog svoje predanosti i rada na pokršćavanju

zili na toponime vezane za njega, lako su prelazili preko tih činjenica i isticali prvenstvo kulta Stefana Dečanskog. O tome vidjeti npr: Andrija Jovičević i Mihailo Strugar, *Slike iz prošlosti Ceklina*, Zagreb, 1902, gdje autori i ne pokušavaju da makar i naslute porijeklo toponima Mratinje u Čistom polju kod Začira, već ga jednostavno poistovjećuju sa Dečanskim i nastavljaju ideološku matricu veličanja nemanjičke tradicije u Crnoj Gori. Brojni drugi toponimi, o kojima ćemo dalje govoriti u radu, ostali su jednostavno prećutani i zaboravljeni, jer nijesu mogli da se uklope u nametnute okvire.

¹² Brojni su primjeri u rodoslovima mnogih crnogorskih familija gdje jedan od predaka, naročito iz dalje prošlosti nosi ime Martin. Ova tradicija se očuvala i do danas, naročito u Kućima i okolnim katoličkim albanskim plemenima, Hota, Gruda, Malisora, Klimenata. No, ni u drugim krajevima Crne Gore, posebno u Staroj Crnoj Gori, 4 nahije, nije nepoznato ime Martin, a jedno od najpoznatijih crnogorskih bratstava su Martinovići iz Bajica.

¹³ Tako na primjer, u Kućima, lokalitet gdje je utvrđeno postojanje najstarije crkve u Bezjovu, naziva se Mratinje, vidi: P. Lekić, *op. cit.*

¹⁴ S. Sever, *Život Sv. Martina*, *op. cit.*

¹⁵ Isto.

varvara, najviše Franaka, skoro odmah po njegovom upokojenju otpočelo se sa procesom njegove beatifikacije. Ono što treba naglasiti je da upravo od Svetog Martina počinje nova era evangelizacije. Naime, kako su se istorijske okolnosti promijenile, dolazi do novog razvoja u istoriji Crkve. Pojavljuju se ljudi koji su svojim radom i teološkim znanjem zaslužili svetački oreol, a ni jesu ponijeli slavu mučeništva. Upravo u IV vijeku stasava generacija crkvenih otaca, poput Sv. Aurelija Avgustina, Sv. Ambrozija Milanskog, Sv. Grgura Nazijanskog, Sv. Atanasija Aleksandrijskog, Sv. Jovana Zlatoustog, koji će uzdignuti i učvrstiti teološke temelje hrišćanske nauke i odbraniti je od brojnih jeretičkih nasrtaja. Među njima svoje mjesto ima i Sv. Martin Turski, koji će među prvim biti beatifikovan u istoriji Crkve kao nemučenic.

Crkvene prilike tokom IV stoljeća

Početak IV vijeka donijeće novo razdoblje u istoriji hrišćanske vjere. Nakon tri vijeka proganjanja i života van zakona, hrišćani će političkim odlukama, prvo cara Galerija, 311. g., potom i slavnim Milanskim ediktom, 313. godine, dobiti pravo ravnopravnosti sa drugim religijama u Carstvu. Do tada, hrišćanstvo je smatrano za opasnu sektu, čiji je rad i postojanje bilo zabranjeno zakonom i njeni članovi su bili gonjeni. Prvi progoni su počeli sredinom I vijeka, tačnije 64. godine, kada je car Neron optužio hrišćane za podmetanje požara u Rimu.¹⁶ Od tog momenta, hrišćanstvo je bilo zabranjeno u Rimskom Carstvu, ali direktni progoni sprovedeni su samo od strane nekolicine careva. Ovakva politika Rima dovela je do toga da se Hristova nauka širi u tajnosti, a veliki broj vjernika preuzima na sebe oreol mučeništva. Ipak, stavljanje van zakona i proganjanje od strane vlasti nije uspjelo da umnogome omete razvoj hrišćanstva, mada će ono biti podijeljeno u nekoliko pravaca i lišeno jedinstvenog središta i centralizovanog vođenja. Još u II vijeku javlja se potreba da se izdvoji i uredi dogmatsko učenje, koje će biti jedinstveno za svu hrišćansku ekumenu, a da se druga, najprije gnostička učenja osude kao jeretička. Na tome je radio, sve do svoje mučeničke smrti, Sv. Irinej Lionski, čije će djelo *Contra paganos* biti jedan do postulata hrišćanske vjere. U III stoljeću naše ere dolazi do kulminacije procesuiranja hrišćana, kako vojska preuzima kontrolu nad Carstvom. Obnavljanje progona počinje pod carem Septimijem Severom (193–211), da bi se nastavile pod Decijem (249–251), zatim carem Valerijem, koji naređuje konfiskaciju dobara Crkve, pa sve do Dioklecijana (284–305),

¹⁶ O ovom katastrofalnom događaju rimske istorije, koji je progutao više od trećine Rima, u istoriji se vodi debata. Preovlađujuće je mišljenje, pod snažnim uticajem crkvenih historičara, da je sam Neron krivac velikog požara, ali postoje i mišljenja da hrišćani nijesu bez razloga uzeti kao krivci.

kada se Crkva bude našla pred uništenjem.¹⁷ U tim teškim vremenima, slavom mučeništva su ogrnuti mnogi episkopi i drugi vjernici širom Carstva. Tako će biti i širom Ilirika, gdje će puno ljudi stradati zbog odbijanja da se povinuju zakonima i ostave Hristovu vjeru.¹⁸ Ali jedina provincija koja neće dati, tokom cijela tri vijeka ilegalnosti hrišćanstva, ni jedno mučeničko ime je Prevalitana. Ovaj neobičan kuriozitet prošao je skoro nezapažen u našoj istoriji, a nekima je poslužio i kao dokaz da na njenoj teritoriji nije ni bilo Hristovih sljedbenika. Takav stav na najbolji način su opovrgli arheološki nalazi na tlu Crne Gore, od kojih smo neke i spominjali gore, koji su nedvosmisleno utvrdili postojanje hrišćana na ovom prostoru. Kako i zašto se ne pojavljuju mučenici u Prevalitani, a ima ih u svim drugim provincijama Carstva, još uvijek nije riješeno pitanje u nauci, ali pretpostavka je da su složene političke prilike u Prevalisu, između rimskih vlasti, kolonista i domicilnih ilirskih plemena doprinijele tome da se odluke o progonu ne sprovode, čak i u vremenu najstrožijih carskih naredbi.¹⁹

Uviđajući činjenicu da progoni ne daju rezultata i da politički samo slabe Carstvo, početkom IV vijeka dolazi do promjene politike. Konstantin I i Likinije izdaju Edikt o toleranciji u Milanaumu 313. godine, čime se stavlja tačka na progone i legalizuje postojanje Crkve. Ubrzo, niče nova crkvena organizacija i grade se nove bogomolje. Istovremeno, tokom cijelog IV vijeka, ruše se hramovi, kipovi i oltari paganskih bogova, kako bi se označila pobjeda Hrista.²⁰ Tek na zauzimanje i oštru kritiku crkvenih otaca, zaustavljeno je demoliranje drevnih svetih mjesta da bi se sačuvala umjetnička blaga antike. Odavno čuvena rimska tolerancija prema svim kultovima i religijama iščezla je, a vjerski fanatizam i brojni sukobi sa drugačijim učenjima i mišljenjima pripremiće solidnu osnovu za sve ono što nas čeka tokom srednjeg vijeka. Oskoljena Crkva preduzela je brojne mjere na suzbijanju paganizma, ali i drugih religija Pisma i brojnih sporednih hrišćanskih učenja. Ovakvo stanje bilo je ozvaničeno uvođenjem novih legislativnih propisa u prvoj polovini V stoljeća, *Kodeksa Teodosija II*, 438. godine.²¹ Šesta knjiga novoproklamovanog Kodek-

¹⁷ Postoji brojna literatura koja se bavi istorijom Crkve u prva tri vijeka, koju bi na ovom mjestu bilo nemoguće pobrojiti.

¹⁸ Brojni su primjeri mučeništva na Iliriku, naročito u doba Dioklecijanovih progona. O tome pogledati Žak Zeler, *Počeci hrišćanstva na Balkanu*, Podgorica, 2005; Njihova imena su sačuvana u mnogim martirolozima, kako rimske i grčke crkve, tako i u antiohijskoj, jerusalimskoj i aleksandrijskoj crkvi. Za neke od njih su se do danas sačuvala i žitija ili Muke (Passio), poput Julija Veterana, episkopa Irineja Sirmijskog, Sremskih sedam mučenika, itd.

¹⁹ O ovoj temi pogledati V. Vukotić, „Litteratura Praevalitana“, *Glasnik Narodnog muzeja*, br. 12, Cetinje, 2019.

²⁰ P. Braun, *op. cit.*

²¹ Isto, str. 103

sa nazivala se *O religiji* i propisivala je minimum tolerancije prema judaizmu i nimalo prema paganstvu. Dotadašnja praksa crkvenih otaca, da debatuju sa protivnicima vjere, zamijenjena je silom i proganjanjem neistomišljenika.

Ono što je obilježilo crkvenu istoriju u IV vijeku je svakako borba protiv jeresi, najviše arijanstva. Sukob je počeo na Prvom vaseljenskom saboru u Nikeji, gdje je osuđeno učenje o Hristovoj prirodi, aleksandrijskog propovjednika Arija i njegovih pristalica. Odlukama Sabora, Arije biva prognan u Sirmijum na Dunavu, što će učiniti Ilirik žarištem borbe sa arijanskom jeresi. Ubrzo, Arijeve pristalice, pošto je njemu dozvoljeno da se vrati u Aleksandriju, stvaraju velike centre svog učenja u gradovima poput Sirmijuma, Singidunuma, Viminacijuma i drugih. Na ruku im je išla i naklonost nasljednika Konstantina Velikog na carskom prijestolju u Carigradu. Tome je doprinijelo i djelovanje episkopa grada Cezeraeje Euzebija, koji je bio jedna od najuticajnijih ličnosti na carskom dvoru, još za života Konstantina.²² Carevi koji su bili naklonjeni arijanstvu, smjenjivali su se, sa izuzetkom vladavine Julijana Apostate, koji je pokušao da obnovi staru rimsku pagansku vjeru, tokom druge polovine IV vijeka. Tek nakon teškog poraza cara Valensa, od Vizigota 378. godine, stvari počinju da se mijenjaju u Carstvu.²³ Novi car Teodosije Veliki snažno će stati na stranu pravovjerja, kao kontrast opasnim varvarima koji su arijanci. Time je sukob između Gota i drugih varvarskih plemena, koja su upadala u Carstvo, dobio novu dimenziju. Još od progonstva Arija u Sirmijum, novo jeretičko učenje svojom misionarskom aktivnošću otvara granice Rimskog Carstva u Panoniji za brojna varvarska plemena koja žive sa one strane Dunava. Na taj način Hristova nauka u svom arijanskom obliku širi se i na njih, što omogućava da se bolje povežu sa Carstvom. Odjednom, ne postoje više dva razdvojena svijeta, rimski, civilizovani i varvarski,²⁴ već ih spajaju

²² Inače, Euzebije iz Cezareje je pisac jedne od prvih istorija hrišćanstva, koja je i danas među najvažnijim izvorima za ovaj period, kako Crkve, tako i Rimskog Carstva, a uz to napisao je i biografiju cara Konstantina Velikog.

²³ Korupcija i samovolja rimskih službenika, kojima je bila povjerena dužnost ispunjavanja obaveza prema Gotima, nagnale su Vizigote da podignu ustanak 377. godine. U svom pohodu opustošili su Trakiju, Epir, Tesaliju, Ahaju i stigli skoro do pod Konstantinopolj. Kako bi ih zaustavio, car Valens je okupio vojsku od 30.000 ljudi, ali je kod Hadrijanopolisa, 9. avgusta 378. godine, doživio strahovit poraz i sam poginuo u bici; V. Vukotić, „Litteratura Praevalitana“, op. cit., str. 7; pogledati u i: Miroslav Brandt, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Zagreb, 1979.

²⁴ U ovom radu uzimamo termin „varvar“ i „varvarski“ kao opšti pojam za sva plemena koja žive van granica Rimskog Carstva u Srednjoj i Sjevernoj Evropi. Svakako da su i oni imali svoju, originalnu i respektabilnu kulturu, koja ih je odlikovala i u mnogim segmentima nijesu zaostajali za „civilizovanim“ Rimom. Nažalost, dosadašnja istorija vrlo malo je poklanjala pažnje izučavanju te kulture, koja je jednako oblikovala modernu Evropu kao i grčko-rimska kultura.

nove veze i bratstvo u Hristu. Kako i pridošla plemena ispovijedaju istu vjeru kao i rimski carevi, jednako ulaze u političku sferu interesa carskih vlasti. Dok carski dvor podržava arijanstvo, oni su istovjerni saveznici, pa samim tim i u okviru pravnog sistema Carstva.²⁵ Dolazak cara Teodosija ponovo će promijeniti stanje i podržavanjem kanona usvojenih u Nikeji, carska politika dobija priliku da se vrati na šovinistička stanovišta, „civilizovanih“ i „varvara“. Zid odbojnosti prema plemenima Vizigota i drugih, koji ispovijedaju arijansku jeres, nanovo je podignut što je uvertira za nove sukobe.

Uporedo sa sukobom na političkom i vojnom polju tekla je i teološka bitka za prevlast jednog ili drugog učenja u Carstvu i dušama vjernika. Mada je Arije poražen na Nikejskom saboru, tokom IV vijeka činilo se da će odsudnu pobjedu uzeti arijanstvo pomognuto carskom zaštitom. Teološke rasprave oko Simbola vjere i prave prirode Hrista prožimale su cijelo Carstvo. Široko i prilično demokratsko uređenje Crkve, prema knjigama Novog zavjeta, kao i velika ovlašćenja episkopa, učinili su da se odredbe, mada zvanično obavezujuće, Prvog vaseljenskog sabora ne primjenjuju svuda. Rasprava se nastavila, a najveći umovi teologije toga doba, kako sa jedne, tako i sa druge strane, biće uključeni u nju. U svemu tome Ilirik, kao što smo rekli, postaje središte te borbe na terenu. Prevaga između pravovjerja i arijanstva odlučuje se preko dominacije nad jednom od centralnih regija Rimskog Carstva. Ta borba će kulminirati sazivanjem Sabora u Serdici²⁶ 342. godine. Samo iz razloga što se dvije strane nijesu fizički srele, pravovjerna je ostala u Serdici, a arijanska u jednom mjestu pored, ovaj sabor nije proglašen za vaseljenski. No, prema odlukama koje su usvojene na njemu, bar za ortodoksnu stranu, ovaj ilirički sabor ima težinu vaseljenskih. Nekoliko dogmi koje su usvojene na saboru ostaće do danas važeće u svim crkvama.²⁷ Odluke sabora u vidu pisma poslate su svim crkvama u svijetu. Ipak, sabor nije ispunio želje cara Konstansa i donio ekumenski mir zajednici hrišćana, već se samo produbio jaz između pravoslavnih i jeretika. Pokušaj samih crkvenih velikodostojnika da riješe probleme koje su proganjale i sijale razdor u crkvi propao je zbog nepopustljivosti stavova obje strane. Ni carska vlast nije mogla mnogo da učini po tom pitanju. Tako će se

²⁵ Kako u Rimskom Carstvu civilno i vjersko nijesu razdvojeni, tj. nema sekularizacije sistema, za svakog ko prihvata hrišćanstvo važe jednaka prava (*sui iuris*) kao za sve druge građane, a ne više *ius alienigenae*.

²⁶ Današnja Sofija, glavni grad Bugarske.

²⁷ Na saboru u Serdici ponovo je od strane pravoslavnih duhovnih zvaničnika usvojen simbol vjere iz Nikeje, postignut je dogovor o datumu Vaskrsa između rimske i aleksandrijske crkve, zabranjeno je postavljanje episkopa u selima i malim mjestima, potvrđena je nevinnost Svetog Atanasija Aleksandrijskog. Članovi odluka sabora koji se odnose na arbitražu rimskog pape u slučaju sporova između episkopija, od strane nauke su tretirani kao falsifikat koji je nastao sredinom V vijeka.

ista pitanja ponovo rješavati na Drugom vaseljenskom saboru u Carigadu, koji će organizovati car Teodosije Veliki 381. godine. Jedan od učesnika sabora u Sardici bio je i dukljanski episkop Basos, koji se pridružio stranci pravoslav-
nih, na čijem čelu je stajao stari episkop Osijus iz Kordove.²⁸

Kako ni Sabor u Serdici nije donio rješenje dogmatskog sukoba, već samo zaoštrio i dodatno ušančio suprotstavljene strane, borba se nastavila jedn-
nakom žestinom. Uslijedilo je još par manjih sabora u Panoniji i Italiji, na ko-
jima su se uglavnom okupljale samo pristalice jedne strane.²⁹ Teološki sukob
uvlačio je u sebe sve umove tog doba, a jednako je uticao na crkvene i svje-
tovne prilike. Kad se tome doda i početak jednog istorijskog procesa, koji se u
nauci danas naziva „Velika seoba naroda“, penetracija varvarskih plemena na
teritorije Carstva i njihovo trajno naseljavanje, zaista nije čudo što su mnogi u
tim događajima vidjeli ostvarenje najavljenih zapisa iz Otkrovenja Sv. Jovana.
Jedan od njih biće episkop dalmatinskog grada Salone, Hesijus, koji se zbog
toga obraća Sv. Avgustinu Hiponskom.³⁰ Kulminacija događaja u IV vijeku
nastaje pogibijom cara Valensa u Bici kod Hadrijanopolja. Svjetovne vlasti
ponovo su morale da uzmu u svoje ruke rješavanje teoloških problema, pa
novi car Teodosije saziva Drugi vaseljenski sabor, 381. godine, u Carigradu.
Arijanstvo je i ovog puta osuđeno, potvrđen je Simbol vjere iz Nikeje i učvr-
šćena ortodoksna politička orijentacija Carstva. To je dovelo do novih podjela
na ortodoksnu latinsku većinu i arijansku jeres koju ispovijedaju uglavnom
varvari, što će obilježiti carsku politiku u narednom periodu. Preovladavanje
nanovo probuđenog šovinizma, na istoku Carstva donekle je umirilo prilike,
ali će zato u Iliriku natjerati carske vlasti da jedva umirene Vizigote pošalju na
zapad ka Italiji. Time će se ubrzati širenje arijanstva na zapadu Carstva, koje
će sada pronositi vizigotski i drugi varvarski naseljenici. Papstvo u Rimu osta-
je nemoćno, lišeno vojničke carske sile da utiče na navedene događaje. Sam
papa Liberije biva uvučen, najvjerovatnije krivim tumačenjem odluka, među
pristalice arijanstva i potpisuje njihovu dogmu.³¹ Čini se da je uspjeh arijanske
jeresi na zapadu zagaranтовan, mada protiv njega djeluju odlučno crkveni oci
poput Atanasija Aleksandrijskog i Ambrozija iz Milana. Novi preokret stvari
nastaje kada na samrti, 395. godine, car Teodosije izvrši podjelu Rimskog
Carstva na istočni i zapadni dio, između dvojice svojih sinova, Arkadija i Ho-

²⁸ V. Vukotić, *op. cit.*, str. 14.

²⁹ Više o ovim saborima pogledati u Žak Zeler, *Počeci hrišćanstva na Balkanu*, *op. cit.*

³⁰ Pisma episkopa Hesijusa nijesu sačuvana, ali jesu odgovori Sv. Avgustina, u kojima on tješi
svog brata u Hristu i odbacuje misao o smaku svijeta. Ipak, traži mu da mu pošalje rezultate
do kojih je došao, jer ostavlja mogućnost da je moguće analizom svetih tekstova predvidjeti
„drugi Hristov dolazak“. Sveti Avgustnin, *Epistole II*, pismo 197, 198 i 199, <https://books.google.me/>

³¹ Žak Zeler, *op. cit.*

norija. Na zapadu carska prijestonica postaje Milano, što omogućava episkopu Ambroziju da ima jači upliv na carsku politiku. Na istoku, novi patrijarh Carigrada, Sv. Jovan Zlatousti dobija priliku da vodi samostalnu vjersku politiku i uređuje odnose sa varvarskim svijetom.³²

Životno djelo Sv. Martina

Dok je Ilirik polako postajao centar sukoba tek oformljene Crkve oko dogme, svoj životni put je započinjao Sveti Martin. U početku krenuo je stopama svog oca i postao vojnik. Međutim, prema pisanju Severa, sve više ga je vukla želja za vjerskim životom. Već sa 20 godina, nakon što je podijelio svoj ogrtač sa nekim prosjakom,³³ javlja mu se Hrist, ali će proći još dvije godine prije nego što prihvati baptizaciju. Ubrzo njegova vjera dovodi ga u sukob sa vojnim vlastima, kojima je na čelu budući car Julijan Apostata, koji progoni hrišćane. Veliki vojni uspjesi na Rajni protiv germanskih plemena preporučili su Julijana za carski prijesto, a odbijanje Martina da se bori, sigurno da je dovelo do rušenja discipline u vojsci. U ovoj epizodi iz života Sv. Martina možemo prepoznati koliko su, u drugoj polovini IV vijeka, bili promijenjeni odnosi na granicama Carstva. Rimski general, koji pokušava spasiti i ponovo uspostaviti staru veličinu paganskoj vjeri, ratuje protiv varvarskih plemena kod kojih je, skoro zasigurno, već prodrlo hrišćanstvo. Proklamovani hrišćanski pacifizam, pomiješan sa osjećajem da se napada na jednovjerne narode, dovodi u duševni sukob, kako Martina, tako i mnoge druge njegove savremenike. Zbog toga Sv. Martin biva osuđen i primoran da napusti vojnu službu.³⁴

Odlučivši da se posveti vjeri i napusti mirski svijet, Sv. Martin odlazi kod episkopa Hilarija iz Piktave, grada u Galiji, koji je tu osnovao malu monašku zajednicu. Episkop Hilarije vrlo brzo Martinu nudi čin đakona, ali ovaj to odbija riječima da nije dostojan te pozicije. Ipak, prihvata da postane egzorcista, a onda u snu dobija zapovijest da se vrati kod roditelja u domovinu. Na ovaj način pisac žitija Sv. Martina pokušava da nam saopšti da su prilike u teološkom životu Carstva postale problematične i da je potrebna svaka pomoć kako bi se odbranila ortodoksija. Zaista, ovaj težak zadatak pašće na pleća nove generacije crkvenih lidera, koja se polako pomaljala na braniku vjere. Ovi mladi ljudi, među kojima i Martin iz Tura, izniće u narednim decenijama teret borbe sa arijanstvom. Na svom putu kući Sv. Martin čini čuda i preobraća svojim propovijedima bezbožne razbojнике Hristovoj vjeri, a onda

³² V. Vukotić, *op. cit.*

³³ To je jedna od najpoznatijih poučnih priča vezanih za Sv. Martina i poslužiće kao opravdanje za njegovu kanonizaciju.

³⁴ S. Sever, *op. cit.*

i rođenu majku preobraća na hrišćanstvo.³⁵ Takođe, položaj egzorciste u ranom hrišćanstvu bio je prilično ugledan. Vjerovalo se da je Hrist već uspio da pobijedi Sotonu i njegove demone, svojim silaskom u Had,³⁶ pa su sveštenici mogli istjerivati ih i iz svjetovnog života. Sami čin egzorcizma nije bio samo čin religijske drame, već i način liječenja i pouka svim ostalim vjernicima. Na taj način, sveštenstvo je učvršćivalo svoju ulogu među stanovništvom, ne samo hrišćanskom zajednicom, postižući u ritualnom i praktičnom dejstvu vjere prevagu nad paganskim. Tako se postizalo učvršćenje vjere kod već krštenih i privlačili novi vjernici.³⁷

Došavši u Italiju, Sv. Martin se suočava sa arijanskim sveštenstvom, koje je neprijateljski raspoloženo prema njemu. Ovi događaji padaju u vrijeme održavanja Sabora u Serdici, gdje su dvije strane još više zaoštrile svoje stavove. Podržani od strane carskih vlasti, arijanski sveštenici osjećaju se nadmoćno i sve rade kako bi dodatno istisnuli pravovjerne. Veličina ovog sukoba je bila tolika da je i pisac žitija Sv. Martina bio prinuđen da ga pomene u svom djelu, dodajući opasku da se jeres proširila po cijelom svijetu. Takođe, kao žarište i najveće uporište arijanstva Sever označava Ilirik, zbog djelovanja najvećih imena ovog učenja, Valensa iz Sirmijuma i Ursacija iz Singidunuma. Ipak, ni u Italiji situacija nije bila mnogo bolja. Sever nas izvještava da se Sv. Martin suočio sa tamošnjim prevrtljivim sveštenstvom, koje ga je proganjalo zbog njegovog ispovijedanja ortodoksije. Iz ove informacije može da se nasluti stanje stvari na Apeninskom poluostrvu i vladajuće vjerske prilike. Kako je sredina IV vijeka bila period najvećeg uspona arijastva, sveštenstvo Italije, do tada pod kontrolom rimskog pape, počinje da se koleba. Teškom mukom osvojena naklonost vlasti, još uvijek živa sjećanja na period progona i mučeništva, primorala je brojne sveštenike da se prilagode dominirajućem stavu proklamovanog od strane carskog dvora, iako se radilo o jeresi. Oholost i bahatost arijanskog sveštenstva u tom periodu vidi se i u ponašanju Auksencija, koji se, po pisanju Severa, bio okomio na Sv. Martina. Novi vjerski autoriteti

³⁵ Ovdje se vidi jedna specifična epizoda, koja nije jedinstveni primjer u hagiografiji tog doba, a to je odnos sveca prema majci. Svetac obraća majku na hrišćanstvo, a kod nekih drugih svetitelja, poput Sv. Avgustina, majka hrišćanka nagovara sina da se preobrazi. Zanimljivo bi bilo ispitati koliko ovo ima veze sa odnosom cara Konstantina i njegove majke Jelene.

³⁶ Mada je to naknadna inetrpretacija i o tome nema pomena u Jevanđeljima. U III i IV vijeku počinju da se diferenciraju redovi unutar crkve, tako da u viši spadaju episkopi, sveštenici i đakoni, a u niže ostijariji, egzorcisti, čitači, akoliti i subdakoni. Ostijariji ili vratari su se brinuli o crkvama, egzorcisti su polagali ruke na katekumene i bolesne, čitači su u crkvama obavljali službu čitača, katkada i pjevača, akoliti su pomagali đakonima i subđakonima, a subđakoni đakonima. Josip Dukić, „Klerici u Saloni“, *Tusculum*, vol. 4, Zagreb, 2011.

³⁷ E. Ferguson, *Demonology of the Early Christian World*, Njujork, 1984; Isti, *Encyclopedia of Early Christianity*; P. Braun, *op. cit.*

uspjeli su da osude Martina i protjeraju ga zbog njegovih nepokolebljivih stavova o ortodoksiji, pa se morao skloniti na ostrvo Galinarija.³⁸ Ipak, uskoro Sv. Martin se oslobađa progonstva i dolazi u Rim za Hilarijem, koji je takođe, bio prognan iz svog manastira. No, ubrzo mu stiže poziv da se prihvati dužnosti episkopa Tura u Galiji. I pored protivljenja nekih episkopa, zbog njegove mladosti, da mu se povjeri ovakva velika funkcija, Martin uspijeva da postane episkop. Jedna od prvih stvari koje je učinio po preuzimanju katedre bila je osnivanje manastira na obalama Loare.³⁹ Ovim potezom Sv. Martin pokušava da utre novi put u razvoju Hristove nauke u Galiji. U manastiru će se okupiti samo predstavnici još uvijek moćnih latinskih magnata iz okoline Tura, koji će započeti novu stranicu propovijedanja vjere. Izmijenjene istorijske okolnosti, priznavanje hrišćanstva kao službene vjere, borba sa jeresi, ali i sve nestabilnije političke okolnosti, natjeraće poglavare Crkve da promijene način djelovanja. Završetak ere progona i slave mučeništva označio je potrebu da se pastva spoji i ujedini na jedan novi način. Osnovni uzor za dalji napredak vjere, nova generacija crkvenih časnika i episkopa vidjela je u monaškim zajednicama u Egiptu.⁴⁰ Osvajanjem slobode ispovijedanja i ravnopravnog statusa u Carstvu, hrišćanstvo je dobilo zadatak da ponovo uredi svoju zajednicu, najprije na socijalnom planu. Monaški život postaje privilegija najviših slojeva društva, koji se rado odriču iskušenja ovog svijeta, ali ne zbog tihovanja, nego nadajući se višim crkvenim pozicijama. Episkopsko dostojanstvo donosi takoreći nezvaničnu titulu predvodnika jedne zajednice i uopšte visoki rang u okviru cijelog Carstva. U okolnostima opšte nesigurnosti, političke nestabilnosti i loših veza između provincija, opada stepen povezanosti unutar rimske države, što podiže značaj lokalne zajednice. Sporovi i problemi u jednom dijelu Carstva ne moraju se doticati drugih provincija. U Africi se Sv. Avgustin sukobljava sa manihejcima i donatistima, ali to ne pogađa ostale provincije. Lokalni sabori odlučuju o prihvatanju i promjeni neke dogme, bez uticaja velikih crkvenih centara. Vaseljenski sabori su jedina šansa da se rasprave pitanja vjere i čije su odluke važeće za svu hrišćansku ekumenu. Zato je od velike važnosti kada pisac tog doba, kao Sever, iskaže konstataciju da je arijanska jeres u tom trenutku preplavila cijeli svjet. To znači da se u skoro svakoj provinciji Carstva vodila bitka sa Arijevim učenjem. Centar te borbe biće Ilirik, a svi veliki oci Crkve tog doba doprinijele njenom okončanju. Stoga je uloga episkopa bila da uspješno odbrani svoju pastvu od svih opasnosti koje joj prijete. Sa tim, on

³⁸ S. Sever, *op. cit.*

³⁹ Isto.

⁴⁰ Postoji priča da su u novom manastiru Sv. Martina, na obali Loare, monasi nosili odijela od kamilje dlake uvezene iz Egipta. U njegovom životu se kaže da su većina od osamdeset učenika bili tako obučeni. S. Sever, *op. cit.* P. Braun, *op. cit.*

preuzima i vjersku i političku funkciju, jer često biva organ rješavanja spora u zajednici. Tokom IV vijeka, u Rimskom Carstvu hrišćana je još uvijek prilično mali broj, možda ni 10% ukupnog stanovništva, iako se ta cifra stalno uvećavala. Zadatak koji se stavljao pred jednog episkopa bio je da učvrsti pasteru, ohrabri i privuče nove vjernike i bude zastupnik njihov pred zakonom.⁴¹ Vremena koja su nailazila bivala su sve teža i od novih predvodnika Crkve očekivalo se da istupe i predvode zajednicu. Na taj način se dobio prostor da se članovi rimske aristokratije, vlasnici latifundija i gradskog noblesa kroz crkvene funkcije iskažu kao predvodnici i zadrže ustaljeni socijalni poredak. Oslabljena rimska država, sa čestim promjenama na prijestolju, nije uspijevala da dopre do svih provincija, pa se koncentrisala na rješavanje najhitnijih i najkrupnijih problema. Relativno mirne oblasti Carstva bile su prepuštene same sebi, da organizuju lokalnu upravu. Zato je darovitost i ambicija jednog episkopa mogla da odredi sudbinu jedne provincije za dugo vremena. Ovim zadacima posvetio se i sam Sv. Martin kao episkop Tura. Nastavljajući sa započetim još kad je bio egzorcista, on u široj gradskoj okolini ruši paganske hramove i oltare.⁴² Njegova posvećenost učvršćivanju hrišćanstva doprinosi stvaranju jakog uporišta od Tura i novog manastira. To je bio podsjetnik da je rimska vlast još uvijek prisutna, jer se preko Crkve prenosi i državni legitimitet. Episkopi dobijaju ulogu upravitelja i sudija odgovornih za sprovođenje zakona. Zbog neizdiferenciranosti između sekularne i vjerske politike i uprave ovako nešto je moguće sprovesti. Stoga, još veću važnost dobija pitanje kojoj se struji ispovijedanja lokalni episkop priklanja. Prateći politiku carskog dvora i učenje koje se tamo preferira, obezbjeđivala se podrška vlasti, privilegije episkopu, ali i zaštita carskih trupa. Stapanje iščezavajuće rimske teritorijalne podjele iz doba poznog Carstva i crkvene organizacije najbolje označava političke domete i aspiracije novog sveštenstva. Gradske opštine ili civitas postaju episkopska središta, a provincije – mitropolije.⁴³ No, česta kolebanja i promjene na dvoru, teškoće da se blagovremeno prate sva politička zbivanja, često su dovodila do toga da je svaki izbor pristajanja uz neku partiju ravan lutriji. Zato su se mnogi odlučivali na fleksibilniju politiku, kako bi mogli da se prilagode i jednoj i drugoj strani. Ali praksa je pokazala da se takvi slučajevi loše svrše po njihove preduzimaocce, sa dalekosežnim posljedicama za cijelu provinciju ili grad. Čvrsto držanje stava i insistiranje na pravilima vjere utvrđenim u Nikeji, Sv. Martinu donosi jedinstveni položaj u zapadnim djelovima Carstva.

⁴¹ P. Braun, *op. cit.*

⁴² S. Sever, *op. cit.*

⁴³ Grupa autora, *Istorija Francuske*, tom I, Beograd, 1961, str. 42. Galija će imati od III vijeka ukupno 17 provincija, a one će se zadržati kroz crkvenu hijerarhiju sve do XVIII vijeka i Revolucije.

Tokom svog boravka na episkopskoj stolici Tura, neumornim propovijedanjem, čak i van granica grada, širom današnje centralne Francuske, Sv. Martin je uporno privlačio nove preobraćenike u hrišćanstvo i ukorijenjivao Hristovu vjeru među gradskim i seoskim stanovništvom.⁴⁴ Tada napravljen njegov izbor uticao je na određenje, kako u vjerskom, tako i u političkom smislu, cijele regije koje će u VI vijeku dovesti do značajnih konsekvenci po istoriju Evrope. Skoro vijek i po kasnije, upravo u Turu, franački vođa Klodovek, primiće hrišćansvo. Zbog jake tradicije i kulta Sv. Martina odlučio se za katolicizam umjesto arijanskog učenja, što će imati ogromne posljedice po istoriju Starog kontinenta.⁴⁵ Na ovaj način, Sv. Martin postaje jedan od najuglednijih svetitelja Zapadne Evrope.

Stvaranje kulta Sv. Martina i njegovo širenje

Preovlađujuće mišljenje u dosadašnjoj nauci o kultu Svetog Martina je, svakako, da se radi o zaštitniku Francuske, zatim vojnika, vinara i vinopija, čije utemeljenje treba tražiti isključivo na prostorima nekadašnje franačke države. Sva istraživanja o pojavi njegovog kulta posmatrana su kao uticaj karolinške Franačke na neku teritoriju. Tek od nedavno, u istoriografskim spisima pojavila su se i drugačija mišljenja, koja drugačije gledaju na stvaranje kulta Sv. Martina, makar na našim prostorima.⁴⁶ Ove nove i smjele hipoteze o širenju ovog kulta su ostale i dalje ograničene na teritorije Donje Dalmacije, Liburnije i Panonije, nikada ne izlazeći iz teritorijalnog domena kojeg zauzima Katolička crkva. Kao da se činilo nepojmljivo da se jedan, tako istaknuti svetac Zapada, slavi i na Istoku.

Od kraja IV vijeka, tačnije 397. godine, kada umire Sv. Martin, počinje da se gradi njegov kult. U početnoj fazi nastanka, svakako da se radi o lokalnom širenju koje se pronosi od strane monaha iz manastira koji je sam Martin izgradio na obalama Loare. Tako nastaje i njegovo, već spominjano, žitije iz pera jednog od učenika, Sulpicija Severa. Nestabilne političke prilike toga doba, slaba carska vlast i početak istorijskog procesa koji će od nauke biti nazvan Velika seoba naroda, učinili su da dolazi do sve većeg zbijanja hrišćanskih zajednica oko svetaca zaštitnika. Kao što smo već vidjeli, Sv. Martin je svojim radom i te kako doprinio učvršćivanju ortodoksije u Galiji, naročito hrišćanske zajednice u Turu, što će poslužiti kao osnova na kojoj će lokalno stanovništvo uspjeti da prebrodi dalja iskušenja. Okupljeni oko

⁴⁴ Isto, str. 47.

⁴⁵ Miroslav Brandt, *Srednjovjekovo doba povijesnog razvitka*, tom I, Zagreb, 1979.

⁴⁶ Jedan od tih radova je i T. Vedriš, „Frankish or Byzantin saint? The origins of the cult of saint Martin in Dalmatia“.

njegovih moštiju, sa živom uspomenom na njegovo djelo, galo-rimski žitelji središnje Galije oduprijeće se naletima arijanskih varvara. Iako nije postradao za Hrista, kao mučenici u prethodna tri stoljeća, Sv. Martin biće vjesnik novog doba i nove „vrste“ svetitelja, kojima je prevashodni zadatak odbrana uspostavljene dogme na Vaseljenskim saborima i otpor jeresi. Njegovo djelo i slava njegovog imena doprinijeli su da vjernici njegove episkopije sačuvaju svoju katoličku vjeru u narednih vijek i po i budu svetionik pravovjerja daleko na Zapadu u moru arijanstva. Čuvajući uspomenu i kult Sv. Martina, sve do pojave merovinških „dugokosih“ kraljeva, istrajali su u svojoj vjeri, čime su nepovratno promijenili istoriju cijele Evrope.

Kult Sv. Martina nije dugo ostao lokalnog karaktera. Širom Carstva bitka sa arijanskom jeresi bjesnila je punom snagom i svi najveći umovi Crkve bili su uključeni u nju. Isto tako, svako ko je ustrajavao u svom pravovjerju zaslužio je pomen nakon smrti od strane onih koji su nastavljali ovu borbu. Njihova imena bila su oslonac i primjer drugima kako se treba boriti za očuvanje vjere i stvaranje monaške zajednice, koji će nadahnjivati nadolazeće generacije. Severovo žitije Sv. Martina ubrzo će se proćuti širom, sada već dvije polovine nekadašnjeg Rimskog Carstva i postati „klasik“ latinske hagiografije.⁴⁷ Brojni autori, čuvari ortodoksije, poput Paulina iz Nole⁴⁸ i još jednog Martina iz Brage, koji će ponijeti ime upravo po svecu iz Tura, pronijeće novostvoreni kult i uzdignuće ga među proslavljene i najodlučnije branioce vjere. Već u u V stoljeću kult Sv. Martina biće poštovan i u Britaniji. O tome svjedoče najraniji spisi iz čuvenih irskih manastira, ali i djelo nortambrijskog monaha Bede Venerabilisa. Tamo će Sv. Martin biti slavljen kao keltski svetac, zajedno sa Sv. Patrikom i Sv. Kolumbanom.⁴⁹ Sve ovo svjedoči o snazi i ugledu monaške zajednice koju je osnovao Sv. Martin na obalama Loare.

Tokom V vijeka, dok su horde varvara, od Vizigota do Huna, harale Carstvom, latinski svijet i zajedno sa njim pravovjerno hrišćanstvo biva u velikoj defanzivi i povlačenju. Slabašni carevi, počev od dva sina cara Teodosija Velikog, Arkadija i Honorija, sa velikom mukom održavaju kontinuitet rimske državnosti. Posebno veliki udarac za hrišćanski svijet biće pljačkanje Rima 410. godine od strane vizigotskog vođe Alarika.⁵⁰ Strah od novog dolaska

⁴⁷ P. Braun, *op. cit.* str. 114.

⁴⁸ Bivši senator iz Akvitanije i episkop grada Nole na jugu Italije, kome je u mladosti Sv. Martin iscijelio oba oka.

⁴⁹ Ovo potvrđuju i pisma Svetog Kolumbana i njegovo žitije koje je sastavio Džonas iz Bobija (Jonas of Bobbio). Kasnije legende pretvoriće Sv. Martina u ujaka Sv. Patrika, a Ninijana u njegovog učenika. Preuzeto sa: <https://www.medieval.eu/martin-of-tours-in-the-6th-century-from-ascetic-saint-to-local-miracle-worker/>

⁵⁰ O tome pogledati stavove Sv. Avgustina, kome će taj događaj poslužiti kao inspiracija za djelo *O Božijoj državi*.

Hristovog i apokalipse počeo je da preovlađuje među Rimljanima. U svemu tome, jedini spas vidjeli su u molitvama i poštovanju kulta svetaca zaštitnika. Podmićivanje i odvrćanje Atila od Rima, od strane pape Lava, prenosilo se kao čudo izvedeno od Sv. Petra i Pavla. No, u takvim vremenima skoro da je svaki dan i na svakom mjestu bilo potrebno po jedno takvo čudo, naročito u zapadnom dijelu Carstva. Konačno, car dozvoljava, radi održanja mira, Vizigotima da se nasele u južnoj Galiji, Provansi i Akvitaniji, što arijansku jeres dovodi na prag episkopije Sv. Martina. Novi doseljenici tražice trećinu od svih posjeda za sebe i oduzeće galo-rimskom stanovništvu pravo nošenja oružja. Time će snaga njegovog kulta doći na velika iskušenja. Najezdom Huna sa sjeveroistoka, Galija će postati veliko ratno poprište, uz Italiju i Ilirik. Ipak, rimske katoličke zajednice i manastiri, možda i uz pomoć svetaca, uspjeće da prežive burna vremena. U narednim decenijama, druge polovine V stoljeća, polako će početi da se uspostavlja suživot sa pridošlim varvarima. Međutim, i dalje će postojati izrazita distinkcija između pravovjernog romanskog stanovništva i arijanskih došljaka. Kult Sv. Martina u tome će imati važnu ulogu jer će zaustaviti dalji prodor arijanstva ka zapadu i sjeveru Evrope.

Političke i vjerske prilike na Iliriku od IV do VI vijeka⁵¹

Početak IV vijeka Ilirik je doživljavao svoj zenit, kao spona između Istočnog i Zapadnog dijela Rimskog Carstva. Niz rimskih careva koji su bili porijeklom sa ovog prostora podigli su značaj cijele provincije. Dioklecijan je napravio sebi palatu blizu Salone u Dalmaciji,⁵² a Sirmijum postaje carska prijestonica. U sklopu Dioklecijanovih reformi, 297. godine, izdvaja se na tlu današnje Crne Gore provincija Prevalitana kao dio dijaceze Ilirik Orientale. Novoosnovana provincija bila je pod upravom prezesa, civilnog upravitelja sa administrativnim i sudskim ovlaštenjima.⁵³ Pobjede Konstantina Velikog nad Gotima osiguravaju granicu na Dunavu i garantuju nastavak uspostavljenog pax romana. Više od dva stoljeća mira omogućiće neprestani razvitak Ilirika u svim oblastima života. Središnji položaj u Carstvu i saobraćajna povezanost doprinijeće stvaranju kosmopolitskih gradova na Iliriku, o čemu svjedoče brojni arheološki nalazi. Razvijena rudarska aktivnost i poljoprivreda oslonjena na velike latifundije stvorice prosperitet ovih zajednica.

⁵¹ Ovo je preširoka tema koja iziskuje poseban rad, ali pokušaćemo da ih predstavimo u najkraćem, za potrebe ovog rada.

⁵² Od koje će izrasti od ranog srednjeg vijeka današnji grad Split.

⁵³ Grupa autora, *Istorija Crne Gore*, op. cit. Izgleda da vojnih vlasti nije bilo na teritoriji Prevalitane sve do podjele Carstva.

Kosmopolitizam stanovništva Ilirika i nadaleko čuvena rimska trpeljivost prema svim stranim religijama oblikovaće vjersku istoriju ovog prostora u doba pozne antike. Čak i hrišćanstvo koje je bilo službeno progonjeno od strane države našlo je svoje utočište na Iliriku.⁵⁴ Kako smo već istakli gore, Prevalitana kao provincija je možda najbolji primjer toga, jer nije zabilježeno nijedno ime mučenika koji su postradali za vjeru u njoj i pored toga što znamo da je bio jak, posebno u Duklji, kult careva. Od Vaseljenskog sabora u Nikeji 325. godine, stvari na Iliriku počinju da se mijenjaju. Arijska jeres dobiće svoje najsnažnije uporište u gradovima poput Sirmijuma i Singidunuma i otvoriće panonsku granicu za nalete varvarskih plemena. U narednih pola vijeka Ilirik će biti poprište velike bitke između ordoksije i arijanizma, koja će odlučivati sudbinu cijelog Carstva. Upravo iz ovog sukoba nastaju najveća imena patristike, poput Ambrozija iz Milana, Atanasija Aleksandrijskog, Avgustina iz Hipona, Grigorija iz Nise, Jovana Zlatoustog, koji će svojim djelima, pisanim i konkretnim, napraviti hrišćansku dogmu kakvu danas poznajemo. Isto tako, na suprotnoj strani naći će se ilirički episkopi i najveća teološka imena arijske jeresi. Među najvećim crkvenim ocima, koji su se uključili u bitku za suzbijanje jeresi Arija Alekandrinca bio je i Sv. Martin. Još i prije nego je postao episkop, slijedeći učenje Sv. Hilarija, kog su prozvali „malj arijansva“, zbog svoje žestine u odbrani ortodoksije, Martin je otišao u Ilirik, kako bi se svojim misionarskim radom suprotstavio arijanstvu. Ne znamo koliko je njegova misija bila uspješna, ali izgleda da je naišao na jak otpor tamošnjeg sveštenstva.⁵⁵ Mada se u životu Sv. Martina kaže da je u rodnu Sabariju išao samo kako bi ubijedio roditelje da se preobrate na hrišćanstvo, već odavno su stručnjaci posumnjali u to. Uostalom, ukoliko je samo radio na preobraćanju roditelja, i to, vidjeli smo, sa polovičnim uspjehom, kao to da se našao na udaru lokalnog sveštenstva. Njegovo propovijedanje zasmetalo je episkopu Sabarije koji ga je uhapsio, išibao i na kraju protjerao iz grada.⁵⁶ U svakom slučaju morao se vratiti u Italiju, ali i tamo biva progonjen od Auksenacija, arijskog episkopa Milana. Možemo pretpostaviti da su arijanski klerici imali dosta podozrenja u mladog egzorcistu Martina, ne zbog njegove uloge u crkvi, nego zbog njegovog položaja u vojsci i veza sa najvišim oficirskim kadrom u Carstvu.

⁵⁴ Za prilike na Iliriku pogledati: V. Vukotić, „Litteratura Praevalitana“, *op. cit.*, i dalju literaturu koja se tamo navodi.

⁵⁵ Preuzeto sa: <https://www.medieval.eu/life-of-st-martin-of-tours/>, pogledati i u: Ž. Zeler, *Počeci hrišćanstva na Balkanu*, Podgorica, 2005, koji pretpostavlja da su Martina sumnjičili panonski episkopi da je agent Sv. Hilarija.

⁵⁶ Ž. Zeler, *op. cit.*, str. 284.

Iznijeta epizoda sa Sv. Martinom nam potvrđuje koliko su žestoke bile borbe između dva učenja na Iliriku tokom IV vijeka. Ovaj sukob kulminirao je 343. godine kada je sazvan Sabor u Serdici. Iako nije ubrojan u vasiljenske sabore, to je najznačajniji događaj u religijskoj istoriji ovih prostora. Mnogo važnih odluka je donijeto baš na njemu, a papstvo se pozivalo na nekoliko falsifikovanih odluka sa ovog sabora kako bi utvrdilo svoje preimućstvo u hrišćanskoj ekumeni.⁵⁷ Ipak serdički sabor nije uspio u svojoj glavnoj namjeri, da izmiri sukobljene strane i da utvrdi jedinstvenu dogmu. Među pristalicama ortodoksije, koje je predvodio iberijski episkop Osijus, pominje se i episkop Duklje, Basos. Sukob dvije struje se nastavio, ali izgleda da je Prevalitana bila pošteđena tog konflikta zahvaljujući svom episkopu. Jako fragmentarni izvori o našoj istoriji tog perioda upućuju nas na zaključak da se unutrašnji mir provincije nije mnogo mijenjao, jer su lokalne vlasti nastavile da budu lojalne carevima iz Konstantinopolisa. Kao što se uspjelo sačuvati stanovništvo od progona hrišćana vijek ranije, tako se i sada odbranilo od cijepanja u suprotstavljene tabore. Tokom V vijeka Prevalitana je spadala pod jurisdikciju episkopa Soluna, koji je bio i papski vikar. No, u doba pape Celestina I (422–430) i Siksta III (432–440) episkop dukljanski se okreće protiv solunskog vikara i stavlja se na stranu patrijarha iz Konstantinopolisa.⁵⁸

Naravno, najveća prekretnica u našoj istoriji pozne antike je odluka cara Teodosija Velikog da podijeli Carstvo sinovima, 395. godine. Od središta Carstva odjednom smo postali udaljena pogranična oblast, što do današnjeg dana nijesmo u stanju da ispravimo. Ubrzo, otpočeli su upadi varvarskih plemena u Carstvo i njihovo trajnije naseljavanje na tim teritorijama. Istočnojadranska obala jeste bila donekle pošteđena tih udara, ali su vizigotske snage opljačkale i prevalitanske gradove Duklju i Skadar u svom pohodu. No, carska politika u Konstantinopolju iskoristila je proglašenje samozvanca Flavija Magnusa Magnencija za cara i njegov pokušaj obnove stare paganske religije, da angažuje arijanske Vizigote kako bi ugušili pobunu, 393. godine. Oko pola stoljeća kasnije ovuda će proći i Ostrogoti, čija će država dosezati u V i VI vijeku, u zapadne djelove današnje Crne Gore.⁵⁹ U to doba granicu između Vizantije i ostrogotske države činiće odbrambeni zid, koji će mnogo kasnije biti prozvan Međa Vuka Manitoga. Stupanje na vlast, jednog od najvećih careva

⁵⁷ Na Saboru u Serdici, 3, 4. i 5. kanonom određeno je da episkopije Ilirika u svojim sporovima pitaju za mišljenje rimskog papu, ali u narednim vjekovima kurija je to tumačila kao jurisdikciju nad cijelim prostorom Balkana pozivajući se na par falsifikovanih odredbi ovog Sabora.

⁵⁸ Grupa autora, *Istorije Crne Gore*, op. cit. Vidjeti još i *Monumenta Montenegrina*, tom II.

⁵⁹ Smatra se da je jedno od prvobitnih imena Nikšića, Anagastum, u korijenu gotsko po imenu nekog od njihovih vođa.

Vizantije, Justinijana Velikog (527–565) i početak njegove rekonkviste Rimskog Carstva, ponovo su promijenili tok stvari na istočnoj obali Jadrana. Već 535. godine otpočinje rat protiv Ostrogota u Italiji i na Balkanu, a prvi i jedini kopneni pravac napada vodi preko teritorije Crne Gore. Glavne bitke u ovom ratu vodiće se oko Salone i trijumfalni put vojskovođe Velizara kroz Apeninsko poluostrvo.⁶⁰ Jedan od junaka u pokušaju obnove ostrogotske moći i države je Totila, koga kao ličnost pominje i anonimni pisac „Barskog rodoslova“ u nas poznat kao Pop Dukljanin. Skoro čitava regija nekadašnjeg Ilirika ponovo potpada pod vizantijsku vlast i tako će ostati sve do pojave Slovena krajem VI vijeka. Najeзде Avara i Slovena potpuno će prekrojiti mapu Balkana za sva vremena i time će biti stavljena tačka na period pozne antike na našim prostorima. Slavni antički grad Duklja biće razoren od strane slovenskih napadača početkom VII vijeka i nikada se više neće obnoviti.

Različiti pohodi varvarskih plemena tokom dva vijeka uticali su i na vjerske prilike ovog regiona. Oba gotska naroda na prostoru Ilirika primiće arijanstvo kao vjeru i biće oružana snaga ove jeresi. Osim toga, carske vlasti su morale da se izbore i sa predstavnicima drugih jeresi, poput nestorijanstva i monofizitstva, koje su se sukcesivno smjenjivale tokom vremena. Tako su pored ratnih konflikata vođeni i vjerski, koji su jednako imali uticaja na političke prilike. Te duge i iscrpljujuće borbe vodile su se za duše vjernika, dogmatsko učenje koje će preovladati u svijetu, ali i za prestiž i preimućstvo između centara hrišćanstva, poglavito Rima i Konstantinopolja. Tokom IV vijeka potisnuti od arijanaca koji uživaju carsku zaštitu, ortodoksni episkopi svoje sabore primorani su održavati u Rimu.⁶¹ U svemu tome Dukljanska episkopija, izgleda, bila je poslovično na strani carskih vlasti, što se da vidjeti iz nekih papskih pisama.⁶² U svakom slučaju, borba sa arijanstvom dovela je Ilirik u žižu zbivanja i centar ekumenske teološke misli. Nažalost, mnogi od tih prekaljenih boraca za Nikejski Simbol vjere biće zaboravljeni kroz istoriju ili će se njihova djela pripisivati drugima. Takav je slučaj sa jednim od najvećih teologa, ne samo Ilirika, nego uopšte u IV stoljeću, Nikete, episkopa Remezijane. Ovaj šampion ortodosije, na razmeđu između IV i V vijeka, obišao je skoro cijelo Carstvo i za sobom ostavio krucijalna djela u kojima se branio Nikejski kredo, a povrh svega i najpoznatiju himnu hrišćanstva do danas, *Te Deum*. Teološka misao Ilirika najviše će u ovom dobu uticati na crkvene prilike na Zapadu. Naime, poluarijanstvo potpomognuto i zaštićeno od strane vlasti nakon smrti

⁶⁰ O tome najveći izvor je vizantijski pisac Prokopije, u svom djelu *De bello Gothico*. Kao učesnik Velizarove kampanje detaljno opisuje te događaje, ali se na tok ratovanja u Dalmaciji malo osvrće.

⁶¹ Ž. Jocić, S. Krstić, *Niketa iz Remezijane*, Niš, 1998, str. 44, fusnota 86.

⁶² V. Vukotić, „Litteratura Praevalitana“, *op. cit.* i tamo navedeni izvori.

cara Gracijana, utvrđeno je na saborima u Arlu 343, u Milanu 355. i u Parizu 361. godine, kao dominantna vjera. Upravo u to vrijeme pada i rad Sv. Martina, koji se zajedno sa Sv. Hilarijem bori protiv jeresi. Krajem vijeka počinje da se pronosi i nova bonosijanska jeres, koja odriče Mariji status Bogorodice, ali zalaganjem Sv. Nikete iz Remezijane biva osuđeno na dva sabora, u Solunu 389. za Istok i u Kapui 391. godine za Zapad. U Galiji i pored zalaganja Sv. Martina, jeres se bila ukorijenila zbog slabog obrazovanja episkopa. Zbog toga 394. godine u Nimu biva sazvan sabor na kojem je suzbijena i osuđena jeres, a usvojen Simbol vjere kojeg je sastavio Sv. Niketa iz Remezijane.⁶³ To će biti vrhunac teološke misli i uticaja Ilirika na ukupne prilike u hrišćanstvu. Nadalje, moć iliričkih crkava slabi usljed stalnih ratnih dejstava i pomjeranja naroda. Sa Ilirika romansko stanovništvo počinje da se sklanja uglavnom u Italiju ili Španiju, noseći i svoje relikvije sa sobom. Par episkopa se pominje na Vaseljenskim saborima tokom V vijeka, ali to je samo simbolično. U VI stoljeću Prevalitana dolazi pod okrilje novouspostavljene arhiepiskopije Justinijane Prime, a na Petom vaseljenskom saboru zastupaće je episkop skadarski Foka. Još uvijek nije do kraja utvrđeno da li je zastupao carske interese na njemu. Ipak, car Justinijan dao je i neke posjede u Prevalitani papi Vigiliju, o kojima se brinuo posebni papski izaslanik. Njih pominje i papa Grgur Veliki krajem VI vijeka, po čemu vidimo da su te odluke zaživjele i da se radilo o nemalim prihodima sa njih. Međutim, avarsko-slovenska najezda učinila je kraj ovim posjedima, jer se više nikada ne pominju u istoriji Patrimonijuma Svetog Petra. Jako mali broj sačuvanih izvora ne omogućava nam da u potpunosti sagledamo i rekonstruišemo prilike u Prevalitani tokom ovog perioda. Šturi i fragmentarni podaci doprinijeli su da se ovaj period u našoj istoriji jednostavno izostavlja ili da mu se posvećuje samo lapidarna pažnja.

Začetak i širenje kulta Sv. Martina na prostoru Crne Gore

Sva dosadašnja istraživanja o postojanju kulta Sv. Martina na istočnoj obali Jadrana svodila su se na prostor Donje Dalmacije i Istre. Polazeći od pretpostavke da se radi o „klasično“ franačkom svetitelju, jednostavno nije bilo logike da se traži njegov kult na teritorijama koje nikada nijesu došle u dodir sa Francima. U tom pravcu, lokalna hagiotoponimija uredno je nabrajala sva mjesta slavljenja ovog sveca, jedva se spuštajući do Dubrovnika. Prema rasprostranjenosti kulta ustanovljeno je da se radi o jednom od najvećih u Dalmaciji, tačnije osmog po broju posvećenih hramova, ukupno 85, iza Sv. Jovana Krstitelja, Sv. Nikole, Sv. Petra i Pavla, Sv. Arhandela Mihaila,

⁶³ Ž. Jocić, S. Krstić, *Niketa iz Remezijane*, Niš, 1998, str. 67.

Sv. Đorđa, Sv. Antona padovanskog i Sv. Roka.⁶⁴ Prateći ovako koncipiranu koncepciju proučavanja dugo se smatralo da je širenje kulta Sv. Martina isključivo vezano za franačka osvajanja i njihov prodor na obale Jadrana u IX vijeku. Kao što smo naveli, tek od nedavno u nauci su se pojavili i oprečni stavovi, ali i dalje se nije pomišljalo da se ugao posmatranja proširi i obuhvati cijela istočnojadraska obala. Takvoj situaciji je doprinijelo i potpuno nepoznavanje i neistraženost toponimije, naročito hagionimije današnje Crne Gore. Period ranog hrišćanstva i kasne antike u našoj istoriji naveliko je preskakan kao polje istraživanja ili su podaci korišćeni u svrhu nametanja raznih teorija sa nacionalističkim predznakom. Zbog toga nikada nije bilo sistematskih proučavanja ove oblasti u crnogorskoj istoriji i skoro da se odricalo njegovo postojanje. Proizvoljno su se nametali zaključci koji su odgovarali centrima moći izvan Crne Gore i nimalo dobronamjerno nastrojeni ka njenoj kulturnoj baštini i nacionalnom identitetu. Pravdajući se nedostatkom pisanih izvora i arheoloških iskopavanja, bez kojih nije zamislivo izučavanje ovog perioda, crnogorska istorija bila je ostavljena da svoje korijene traži tek nakon dolaska Slovena na ove prostore. Sva izučavanja ranog srednjeg vijeka počinjala su Andreacijevom poveljom u Kotoru 809. godine, kao najstarijim dokumentom i uglavnom su se svodila na analizu podataka iz dva djela: *De administrando imperii* cara Konstantina VII Porfirogenita i *Barskog rodoslova* anonimnog Popa Dukljanina.⁶⁵ I tako dobijeni podaci i zaključci interpretirani su jedino u smislu da se nasljeđe kasne antike u Crnoj Gori odbaci, a rani srednji vijek upodobi za potrebe nekih drugih istoriografija. Na taj način stiglo se do toga da bude pobijana ikakva tačnost u djelu Popa Dukljanina,⁶⁶ a na osnovu jedne opaske sudi caru – istoričaru da je „slučajno“ zaboravio da pomene da su Dukljani zapravo Srbi.⁶⁷ U svemu tome, izostalo je sistematsko i naučno utemeljeno istraživanje perioda kasne antike i prvih vjekova hrišćanstva na

⁶⁴ Anđelko Badurina, *Hagiotopografija Hrvatske*, Zagreb, 2006. Antonija Zaradija-Kiš, *Sveti Martin: kult sveca i njegova tradicija u Hrvatskoj* [St Martin: The cult of the saint and his tradition in Croatia], Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2004, str. 111–13.

⁶⁵ Koliko su ovakvi zaključci pogrešni i površni pogledati radove: V. Vukotić, „Litteratura Praevalitana“; i Isti: „Sveti Sava – učenik svete braće Ćirila i Metodija, apostola slovenskih“, *Lingua Montenegrina*, 2019.

⁶⁶ Najviše tome je doprinio Nikola Banašević u svom djelu *Ljetopis Popa Dukljanina*, Beograd, koji u potpunosti odriče svaku istinitost u pričanju barskog prezvitera i smatra da je po srijedi prepričavanje nekih prastarih narodnih poema i epike, koji nemaju vezu sa stvarnim događajima. Svi drugi autori, a bilo ih je zaista puno u posljednjih stoljeće i po, uglavnom su se određivali prema stepenu usvajanja podataka iz Rodoslova. Tako je dobijeno mišljenje da se kao naučno plauzabilno smatra pripovijedanje o Sv. Vladimiru i Kosari i dinastiji Vojislavljevića, dok se drugi djelovi odbacuju kao neosnovani.

⁶⁷ Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, prema fusnoti Božidara Ferjančića na početku poglavlja o Duklji.

tlu Crne Gore, pa samim tim i hagionimije i kultova koji su preovlađivali u naznačenom periodu. Tako je bilo i sa Sv. Martinom, koji je ostao zaboravljen u hodnicima vremena i prekriven nanosima nametnutih vjerovanja.

Tačno kada i na koji način dolazi do uspostavljanja štovanja kulta Sv. Martina na području Crne Gore zaista je teško odgovoriti. Jako malo znamo o događajima i vjerskim prilikama u Prevalitani tokom V vijeka, kada počinje da se širi njegov kult. Sam Sv. Martin umire pet godina nakon dukljanskog episkopa Basosa, 397. godine, ali iz raspoloživih izvora saznajemo da su Sv. Niketa iz Remezijane i Sulpicije Sever, pisac Martinovog žitija, bili prijatelji.⁶⁸ Stoga nije tako nezamislivo da je čak i u toj najranijoj fazi kult Sv. Martina donešen na ove prostore. Ono što je sigurno je da se kult sveca vrlo brzo širio Carstvom, kako na Zapadu, tako i na Istoku. Ipak, odavno je od strane istraživača kulta Sv. Martina uočeno da najranije širenje nije krenulo iz Tura, već iz Italije.⁶⁹ Djelo Sulpicija Severa o Martinovom životu, napisano je najboljim antičkim stilom latinskog jezika i bilo je namijenjeno za učene ljude širom Carstva, ali svakako da je malo moglo imati uticaja na Istoku gdje je preovladavao grčki jezik. Zato se Italija kao domovina sveca može sa pravom uzeti kao jedna od polaznih tačaka u širenju kulta, pogotovo u jeku borbe sa arijanstvom. Odatle nije teško zaključiti da je njegovo djelo vrlo brzo dospjelo i do učenih ljudi na latinofonoj istočnojadranskoj obali.⁷⁰ U širenju kulta Sv. Martina značajnu ulogu imao je i Sv. Paulin iz Nole, veliki prijatelj Nikete iz Remizijane, koji je o njemu govorio sa „puno svetih ljudi, tj. episkopa“.⁷¹ Nadalje, Sv. Martina pominju i Sv. Jeronim i Sozomen u svojoj „Crkvenoj istoriji“. Na taj način, ako ne kult, ono bar pomen Sv. Martina mogao je stići do teritorije Crne Gore. Tokom V vijeka Doklea je i dalje razvijen carski grad i važno episkopsko sjedište sa razvijenim skriptorijumima.⁷² Osim toga, na Primorju su nađeni ostaci ranohrišćanskih crkava na Velikom pijesku između Bara i Ulcinja i na Prevlaci kod Tivta.⁷³ Takođe, u Lastvi Gr-

⁶⁸ Ž. Jocić, S. Krstić, *Niketa iz Remezijane*, op. cit.

⁶⁹ T. Vedriš, „Frankish or Byzantin saint? The origins of the cult of saint Martin in Dalmatia“, op. cit., sa literaturom o tom pitanju.

⁷⁰ Ovakvu tvrdnju potvrđuje i izjava samog Sulpicija Severa, koji kaže da je njegov prijatelj Postamijan uspio proširiti kult Sv. Martina „ne samo po Italiji, nego i po cijelom Iliriku“. Sulpicius Severus, *Dialogus* 3, 17, 4, see: Sulpicius Severus, *Dialogorum libri II*, in: *Sulpicii Severi Opera*, ed. Karl Halm, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, 1 (Vienna: Österreichischen Akademie der Wissenschaft, 1866), 215.

⁷¹ Paulinus Nolensis, *Epist.* 29, 14, see: Paulinus Nolanus, „Epistule“, ed. Wilhelm Hartel, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, 29, Österreichischen Akademie der Wissenschaft, Vienna, 1894, str. 261.

⁷² Vojislav Nikčević, *Monumenta Montenegrina*, tom I, Podgorica, 2006.

⁷³ O rezultatima arheoloških iskopavanja i nalazima sa njih pogledati Mladen Zagarčanin, *Ranohrišćanska crkva na Velikom pijesku*, op. cit. i Isti, „O nekim rezultatima novih

baljskoj, na lokalitetu Manastira Podlastva iznad Mrčevog polja, pronađeni su ostaci starohrišćanske bazilike, koja se datira u drugu polovinu VI vijeka, sa djelimično sačuvanim mozaičnim podom na originalnoj podlozi i većim brojem fragmenata starohrišćanskih kamenih ornamenata. Pored bazilike bio je baptisterij sa četvorolisnim krsnim bazenom, formiranim od četiri pravilne polukružne konhe od malterisanih tankih opeka, što opredjeljuje navedenu dataciju.⁷⁴ Imajući u vidu sve ovo nije teško zamisliti da se tokom V vijeka Život Sv. Martina čitao i na prostoru današnje Crne Gore. Tim prije što su istraživači života i djela Sv. Martina i ranije primijetili da se njegov kult više širio preko vila rustika romanske aristokratije nego preko urbanih mjesta.⁷⁵ Samim tim, Ilirik je odigrao ulogu u širenju djela S. Severa o Sv. Martinu prema Istoku, iz čega će kasnije iznići njegov kult. Ovo naročito važi za Prevalitanu, koja za razliku od ostatka Dalmacije, u V vijeku ima manje razaranja i duže ostaje pod direktnom rimskom upravom. Ipak, teško je u ovom periodu govoriti o nekom ozbiljnom formiranju kulta, pošto to nije bio slučaj ni u samoj Galiji. Vjerovatnije je da se djelo Severa brzo pronosilo kroz redove učene rimske publike, koja se nadahnjivala primjerima monaškog života i odustajanja od privilegija civilne službe. Upravo na tome će se i izgraditi kult Sv. Martina, kao svetitelja za novo pokoljenje vjernika. No, svakako da je ime Martinovo bilo dobro poznato na istočnoj obali Jadrana već u V vijeku. Pored toga, svečevo ime se širilo i u unutrašnjosti Ilirika. Još ne možemo sa sigurnošću utvrditi da li se tu radi o direktnom uticaju Sv. Nikete iz Remizijane, ali i danas postojeći toponimi u okolini Niša i na Kosovu ukazuju na poštovanje Sv. Martina.⁷⁶

Dok se krajem V vijeka rijeke hodočasnika slivaju u Tur na poklonjenje Sv. Martinu, a njegov nasljednik na episkopskoj katedri, Perpetuus, odlučuje sagraditi katedralu nad njegovim grobom,⁷⁷ počinje da se formira njegov kult. Ali dok je Istočno Rimsko Carstvo u povlačenju, a Zapadno pred kolapsom, horde varvarskih naroda otvoreno lutaju i pljačkaju od Ilirika do Hispanije. U takvim okolnostima teško je bilo šta reći o stvaranju kulta. Konačni kraj Carstva na zapadu i vraćanje carskih regalija u Konstantinopolj 476. godine, samo je doprinio osjećaju katastrofe kod Rimljana. Međutim, već u narednom stoljeću

arheoloških istraživanja na Prevlaci kod Tivta“, *Istorijski zapisi*, godina LXXXIX, 3–4/2016.

⁷⁴ Jovan J. Martinović, „Ranohrišćanske i preromaničke sakralne građevine u Kotorskoj biskupiji“, *Istorijski zapisi*, godina LXXXIX, 3–4/2016.

⁷⁵ T. Vedriš, „Frankish or Byzantin saint? The origins of the cult of saint Martin in Dalmatia“, op. cit.

⁷⁶ Radi se o lokalitetima obala Bovanskog jezera, koja se zove Mratinja i Mratinja crkva, koja se u istorijskim izvorima pominje u Svetoarhandelskoj povelji cara Dušana iz 1348. godine, po kojoj i danas selo Martinaj nosi ime.

⁷⁷ https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Martin_of_Tours

stvari počinju da se preokreću. Na vlast u prijestonici na Bosforu dolaze moćni vladari poput Justina I i Justinijana I Velikog, koji isturaju kao svoju političku agendu ponovno okupljanje teritorija Carstva. Ove političke agende i aspiracije prati i ideološko-religijska doktrina, koja će biti potpora za buduća osvajanja. U tome treba tražiti i razvoj kulta Sv. Martina na Istoku. Svetitelj, ratnik, borac za ortodoksiju protiv arijanstva, čini se idealan za ostvarivanje političke propagande u svrhu proširenja ili obnove Carstva. Ubrzo kult Sv. Martina pojavljuje se kao jedan od zaštitnika Justinijanovih legija i pronosi se na svakom mjestu kuda one prođu. Kako je prostor bivše provincije Prevalitane u prvoj polovini VI vijeka postao pogranični prema novoj ostrogotskoj državi, lako je zaključiti da se kult sveca zaštitnika vojske našao i na njenom tlu.

Za razliku od donje Dalmacije koja se našla pod udarom Istočnih Gota, nakon okončanja vladavine Julija Nepota 480. godine, gornji njen dio ostao je pod rimskom upravom. Duklja, Bar, Skadar i ostali gradovi unutar nje nastavili su svoj život u maltene nesmetanim uslovima. Izbijanje Ostrogota u neposrednoj blizini, tačnije u Nikšićkom polju, slabo je poremetilo svakodnevicu rimskih stanovnika. Nijesu do kraja utvrđene istorijske okolnosti oko gotskog pljačkanja i razaranja Duklje.⁷⁸ Da se život tokom V vijeka u Prevalitani odvijao normalno, vidi se i iz kontinuiteta crkvene zajednice. Naime, episkopa Basosa nasljeđuje, a možda i koju godinu drži katedru zajedno s njim, episkop Senecije.⁷⁹ Ovoga nasljeđuje Evander, koji učestvuje na Vaseljenskom saboru u Halkedonu, 451. godine. Neprekinuti niz episkopa nastaviće se sve do uništenja Duklje početkom VII vijeka. To je svakako mnogo značilo u društvenom i ekonomskom životu Prevalitane, jer upravo u ovom periodu uloga episkopa počinje da jača u društvu. Na pomenutom IV vaseljenskom saboru donijeta je, između ostalih, i odluka da se episkopima daje pravo (*ius reservatus*) da osnivaju velika crkvena imanja. Tu priliku je sigurno iskoristio i dukljanski episkop Evander, da na mjestu starih i opustjelih starorimskih latifundija u Zetsko-bjelopavličkoj ravnici, uspostavi crkvena dobra. Tako crkva postaje veleposjednik, a njena imanja obrađuju sitni zakupci, dok crkva ubira plodove po principu *usus fructus*.⁸⁰ Krajem tog vijeka dodatno će ojačati uloga i moć episkopa, kada vizantinski car Anastasije (491–518) odluči da se u svim

⁷⁸ Istorija Crne Gore govori o arheološkim dokazima o uništenju dvije bazilike u Duklji, „vjероватно“ zbog upada Gota, s čime povezuje čin preseljenja episkopije iz grada u crkveni kompleks na Zlatici. (Grupa autora, *Istorije Crne Gore*, op. cit.) Međutim, kako je Branislav Borozan u svojim radovima nedvosmisleno pokazao da takvo preseljenje nije moglo da se desi, već samo u suprotnom smjeru, upravo kako bi crkva našla utočište unutar gradskih zidina, to je i sami upad Gota pod velikom sumnjom. O crkvenom kompleksu na Zlatici pogledati i: Slobodan Čukić, *Podgorički brevijar*, Podgorica, 2018, str. 54.

⁷⁹ Grupa autora, *Istorije Crne Gore*, op. cit.

⁸⁰ Slobodan Čukić, *Podgorički brevijar*, Podgorica, 2018, str. 54.

gradovima obrazuje jedno upravno tijelo na čelu sa episkopom, kurijalima i zemljoposjednicima. Na taj način, reformisan je upravni sistem Carstva i osnažena uloga crkve kojoj biva povjereno upravljanje svim aspektima života. Kodifikaciju tog načina uprave završio je car Justinijan 529. godine, kada zakonom ukida municipalne savjete, organ vlasti iz antičkog doba.⁸¹ Ovakvo stanje će ostati na snazi sve do početka VII vijeka i provale Avara i Slovena.

Tranzicijsko prelaženje na sistem uprave u kojem dominira crkva svakako je bio praćen i uvođenjem novih kultova koji su trebali i na taj način opravdati carske odluke. Da li je jedan od tih kultova bio i Sv. Martina, ostaje otvoreno pitanje. Lagano uvlačenje u feudalizam Istočnog Rimskog Carstva biće praćeno talasom izgradnje novih crkava i pretvaranjem brojnih latifundija u hramovne komplekse. Kao primjer tome može nam poslužiti crkveni kompleks u Doljanama, za koje je Branislav Borožan utvrdio da su se razvile iz preoblikovanja velikog imanja. Na temeljima male trolisne (trikonhalne) crkve, koja je podignuta za potrebe latifundijalnih vlasnika iz IV stoljeća, vjerovatno mauzolejskog tipa, *eccelsiae paganae*, u narednom periodu dodati su novi elementi. Pored toga nikla je i nova trobrodna bazilika, najkasnije do 451. godine.⁸² Kao što smo već gore vidjeli, u doba Sv. Martina preobražaj rimskog stanovništva, naročito njegovih elitnih djelova ka crkvenoj organizaciji, nastavio se nesmetano. Iz toga svakako da se javila potreba za pronalaženjem mjesta za monaško tihovanje po uzoru na egipatske ili palestinske. Takva mjesta nijesu trebala biti daleko od naselja, ali dovoljno izolovana za monaško podviženje. Geografska konfiguracija terena u Crnoj Gori bila je idealna za takve poduhvate. Nažalost, mi danas nemamo mogućnosti da dokazemo širenje toga talasa crkvene gradnje na tlu Prevalitane. Ipak, možemo osnovano iznijeti hipotezu da jedan od najpoznatijih toponima u Crnoj Gori posvećen Sv. Martinu, Gradina martinička, nastaje tokom VI vijeka kao mjesto za monašku zajednicu, da bi u VII vijeku tu nastao refugijum latinskih stanovnika Duklje pred najezdom Avara i Slovena. Položaj izolovanosti na brdu, a ipak dovoljno blizu naselju kako bi se bilo u kontaktu sa zajednicom, daje idealan prostor za nastajanje monaške skupine. Ovdje možemo uočiti paralelu sa nastankom manastira na obali Loare blizu Tura, koji osniva Sveti Martin. Takođe, poklapanje poznate monaške kolonije iz Galije sa novim interesima Carstva za širenjem svetiteljskih kultova, doprinosi ovakvom sagledavanju

⁸¹ Isto.

⁸² B. Borožan, „Rezidencijalne crkve dukljanske episkopije – arhiepiskopije“, *Zbornik radova „Sto dvadeset godina od oslobođenja Podgorice“*, Podgorica, 2000, str. 203. Dolaskom Istočnih Gota na granice Carstva sjedište episkopije se seli u okrilje bedema Duklje, pa nastaju bazilike A i B. Postojanje 4 velike ranohrišćanske bazilike čini Podgoricu unikatnim lokalitetom.

stvari. U blizini ovog lokaliteta, na Šipkovoj glavi, postoje ostaci još starije crkvice koji se procjenjuju na period IV vijeka, ali narednim stoljećima Gradina dobija svoj puni značaj, na osnovu čega će cijeli areal dobiti naziv Martinići. Cijeli ovaj prostor dobija još veći značaj za crkvenu istoriju kada 545. godine car Justinijan pokloni papi Vigiliju posjede u Prevalitani, čime ono ulazi u Patrimonijum Sv. Petra. Ove posjede krajem VI vijeka pominje i papa Grgur Veliki (590–604) koji traži od biskupa Skadra da sakupi prihod od njih i pošalje ga za Rim.⁸³ Koliko je bio Patrimonijum Svetog Petra u Duklji danas ne možemo da utvrdimo, ni do kada je važio kao takav. Jedini trag o njegovom postojanju se može kriti u toponimu Petrušine u današnjim Bjelopavlićima koji je najvjerovatnije hagianim. Blizina između dva lokaliteta, Petrušina i Martinića, ukazuje nam na veliko prisustvo crkve na ovom prostoru još od kasnoantičkih vremena. U prilog ovoj tezi idu i nalazi o crkvama Sv. Martina u donjoj Dalmaciji, naročito okolina Zadra, koje se u periodu kasnog V i početka VI vijeka grade na prostoru vila rustika.⁸⁴

U svakom slučaju, dolazak na carski prijesto u Konstantinovom gradu, Dardanca Justinijana i početak ratova za obnovu rimske imperije u punom njenom obimu, daju novi podsticaj za širenje kulta Sv. Martina. Kao zaštitnika vojske, njegov kult pronijeće vizantijski legionari duž istočne obale Jadrana. Ujedno slavljenje Sv. Martina postaje dio državne politike koja ga promoviše kao sveca koji se odupirao širenju arijanske jeresi. Koliko je jaka bila propaganda vezana za ovaj kult, svjedoči i podatak da je crkva u Teodorihovoj palati u Raveni po dolasku Vizantinaca prepatronalizovana na Sv. Martina.⁸⁵ Najmanje poznati dio operacija u Gotskom ratu, a izgleda i najmanje uspješan vodio je preko istočnojadranske obale. Konačno Narzesovom ofanzivom čitava Dalmacija je stavljena pod kontrolu Carigrada. Talas širenja kulta mogao je da se razmahne sve do sjevera Italije i Ravene, kao novog vizantijskog uporišta. Proces koji je počeo na teritoriji Prevalitane, u sklopu ideoloških priprema za rat, sada se trijumfalno pojavljivao na cijelom putu Justinijanovih legija. O tome svjedoče arheološki nalazi, lokaliteti i hagianimi u cijeloj Dalmaciji.⁸⁶ Koliko je u tom periodu važan kult Sv. Martina za uspostavljanje vizantijske vlasti govori i činjenica da je u Splitu, tačnije staroj Dioklecijanovoj palati od koje će nastati grad, sjeverna kapija bila posvećena upravo ovom svecu i u sklopu nje izgrađena mala crkva.⁸⁷ Vojničko osvajanje prostora pratilo je i

⁸³ Ante Škegro, „Patrimonium of St. Peter in Dalmatia“, *Povijesni prilozi*, Zagreb, 2001, str. 9.

⁸⁴ T. Vedriš, *op. cit.*

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ Isto, sa drugom navedenom literaturom po ovom pitanju.

⁸⁷ Četiri kapije Dioklecijanove palate u doba Justinijanove rekonkviste posvećene su Sv. Anastaziji, Sv. Apolinariju, Sv. Teodoru i Sv. Martinu, svecima čiji je kult uvezen sa Istoka.

ideološko potčinjavanje i nametanje novih uzusa ponašanja i religijskih praksi. Obnavljanje carske vlasti na istočnoj obali Jadrana svakako da je bilo pozdravljeno od strane romanskog domicilnog stanovništva, ali to nije značilo i oslobađanje od varvarskih elemenata koji su počeli da se nastanjuju u regiji.

Za nas je posebno interesantna druga faza rata sa Gotima, koja počinje sa restauracijom moći ostrogotske države u Italiji pod Totilom. Sa ovom istorijskom ličnošću i njegovim ratnim pohodom svoju hroniku počinje anonimni barski ljetopisac.⁸⁸ Za razliku od dobro dokumentovane italske strane rata, o toku rata i borbama sa druge strane Jadrana ne zna se mnogo. Stoga, moramo uzeti u obzir podatke koje nam o tome donosi „Barski rodosov“ u kojem se kaže da je dio ostrogotske vojske došao do Prevaalitane. Pozicionirajući se na Iliriku, Ostrogoti postaju činilac ukupne politike u regiji, iako ih, prema naučnim istraživanjima ovog perioda, ima malo u odnosu na domicilno stanovništvo. U narednim decenijama počinje faza novih odnosa i sporog građenja suživota između Romana i Gota.⁸⁹ Koliko je taj proces ostavio traga u Prevaalitani, za sada nije do kraja riješeno, ali prema raspoloživim izvorima vidimo da vizantijska vlast funkcioniše stabilno, u uslovima koje donosi granična regija. Najbolji dokaz toga je stalan rad Patrimonijuma Svetog Petra na ovom prostoru tokom druge polovine VI vijeka. U uspostavljanju interakcije između dva naroda veliku ulogu ima crkva. Iako brojni srednjovjekovni hroničari prikazuju Ostrogote kao pagane, oni su zapravo bili arijanci. Šovinistička odbojnost Romana prema varvarskim jereticima bila je izražena u prijestonici, ali svakako da u graničnim regijama stvari stoje malo drugačije. Administrativno upravljanje regijom, vidjeli smo, palo je na episkope koji moraju sprovoditi carske odluke, ali i brinuti za interese zajednice. Jedino što je mogla da ponudi crkva kao rješenje svakodnevnih problema je misionarenje među varvarima, kako bi ih preobratili na ortodoksiju. U tome značajnu ulogu će imati uspostavljanje kultova svetaca preko kojih će se sprovoditi misija. Među njima, svakako treba tražiti i Sv. Martina.

Ukoliko prihvatimo da je granica prema državi Ostrogota u VI stoljeću bila definisana velikim zidom od Grahova do Kuča, pojava hagianima sa imenom Sv. Martina, sjeverno od te linije, može se protumačiti jedino kao posljedica misije preobraćanja. Vjerovatno na taj način, nastaje jedan od najpoznatijih toponima kulta Sv. Martina u Crnoj Gori, Mratinje u Pivi⁹⁰, koji je ujedno i najsjevernija tačka do koje je dosegao. Ovo nam može predstavljati

Danas, prema iskustvu pisca ovih redova, slabo ko zna u Splitu da postoji Crkva Sv. Martina.

⁸⁸ Danilo Radojević, *Popa Dukljanina Sclavorum regnum*, FCJK, Cetinje, 2016, str. 168.

⁸⁹ Ono što je zanimljivo je da sve srednjovjekovne hronike o svim došljacima na Balkan govore kao o Gotima.

⁹⁰ Danas se najveća brana i hidrocentrala nalaze na tom mjestu.

ubjedljiv podatak koliki je bio opseg cijele operacije misionarenja. Sa druge strane, u Kučima, takođe van granice zida, u Bezjovu, nalazi se toponim, brdo Martinika, i ostaci crkve posvećene Sv. Martinu. O njihovom postojanju svjedoči i sljedeća zabilješka: „Ni u jednom se kučkom selu ne nalaze tako pouzdane uspomene na negdašnje katoličke stanovnike kao u Bezihovu i zatim na Kosoru. – Pre svega ima na bezihovskoj glavici Martinici vrlo staro groblje, u koje se i današnje stanovništvo sahranjuje. Martinika je, vele Bezihovci, najstarije grobovlje u svu Kučku Goru. Tu se još i sad u sred pravoslavih grobova pravca istok-zapad vide šest grobova s pravcem sjever-jug i sjeveroistok-jugo-zapad. Bezihovci vele, da su to zaista bili stari „latinski grobovi“, da ih je bilo ranije i više da su se i oni sahranjivali ne menjajući im pravac, jer nisu – vele – za drugačije ni znali. Tek kad su ih u novije vreme sveštenici uputili, oni su počeli raščišćavati „latinske“ grobove i sahranjivati se po pravoslavnom načinu. U groblju je bila nekad i stara crkvina s ostacima suhozidine. Na njenom je mestu podignuta sadašnja nova crkva. Predanje ništa ne zna o toj staroj crkvici. Ali neobično ime samog brda, Martinika, možda bi se moglo uzeti kao dokaz da je sama crkvica bila posvećena sv. Martinu (rimskom episkopu, 11. novembra po novom kal.) i prema tome katolička“⁹¹ Ovome se treba dodati i lokalitet u Malesiji, ispod brda Suke u Grudama, gdje se po predanju nalazila najstarija crkva u tom kraju, isto tako posvećena Sv. Martinu. Značaj ovog toponima je u tome što se pominje još na Koronelijskoj mapi iz XVII vijeka, na kojoj je upisano i postojanje katoličke bratovštine.⁹² Iz ovoga se nedvosmisleno izvlači zaključak o obimu misionarske aktivnosti na crnogorskoj teritoriji u doba Justinijanove rekonkviste i neposredno nakon nje. Ovdje na djelu vidimo jedan proces koji ima za cilj da odbrani romanski živalj i njegovu zemlju od upada varvara i na ideološkom planu, jasno ocrtavajući granice između dva svijeta. Basen Skadarskog jezera i Primorje ostaće čvrsto u rukama vizantinskih vlasti, za razliku od donje Dalmacije gdje će prisutnost Ostrogota biti mnogo veća, pa će i vlast Carstva biti ograničena samo na uski pojas gradova i njihovu neposrednu okolinu.⁹³ Uloga svetačkih kultova u tome je prilična, jer njihovo širenje označava državnu politiku i njene domete. Ponovno uspostavljanje Rimskog Carstva u ideološkom smislu zavisice od obnove ili uspostavljanja novih kultova koji treba da na svoj način ponovo osvoje prostor koji je preotet od varvara. Tako se u Raveni, novom središtu

⁹¹ Jovan Erdeljanović, *Kući*, Naselja srpskih zemalja sv. IV, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1907, str. 49; pogledati još i u Petar Lekić, *Kultovi Crne Gore* (IV–XVIII vijeka), za sada u rukopisu.

⁹² P. Lekić, *Kultovi Crne Gore*, op. cit.

⁹³ O ovome je u hrvatskoj historiografiji naširoko pisano i raspravljano i postoji ogromna literatura koju nema svrhe navoditi.

Italije, uspostavlja kult Sv. Apolinara, a isto tako i u mnogim gradovima koje je zaposjela vizantijska vojska. U samom Rimu počinje da se radi na raskidanju dotadašnjih tradicija koje su bile vezane za paganske kultove. Tako će prvu crkvu u Vječnom gradu na temelju paganskog hrama podići papa Feliks IV (523–530), uz dozvolu kraljice Amalasvinte, i posvetiti je kultu Sv. Kozme i Damjana. Među brojnim svetačkim kultovima nalazi se onaj Sv. Martina iz Tura. U njegovu slavu podižu se male crkve bez naročitog arhitektonskog stila. Oko njih niču groblja i generalno se ističe poštovanje mrtvih i veze sa onostranim svijetom. Zbog datuma proslavljanja Sv. Martina, 11. novembra, njegov kult pokušava da potisne prehršćanski keltski praznik Samain.⁹⁴ Na tlu Crne Gore nije se obilježavao ovaj keltski praznik, ali svakako da kult Sv. Martina ima veze se htonskim proslavama, jer pada u početak zime. Takođe, pošto se često u ikonografiji prikazuje kao konjanik, na našem prostoru može da zauzme mjesto slavljenja antičkog kulta Meteona, koji je bio izražen sve do ranog hrišćanstva u Boki Kotorskoj.

Doseljavanje Avara i Slovena na Balkan završni je čin u procesu Velike seobe naroda. Konačno varvarski svijet u granicama nekadašnjeg Rimskog Carstva odnosi demografsku prevagu nad romanskim i Evropa ulazi u novo razdoblje svoje istorije – srednji vijek. Romanska civilizacija, a sa njom i hrišćanska crkva, povlače se pred varvarskim narodima, poput Langobarda, Burgunda, Avara, Bugara, Slovena. U pisanim izvorima Sloveni se po prvi put pominju 580. godine, u djelu Agatija iz Konstantinopolisa u grčkoj verziji tog imena Sklavenoi/Sklabenoi. Skoro u isto vrijeme, pojavljuje se i latinska verzija njihovog imena Sclavi u jednoj poemi Sv. Martina iz Brage.⁹⁵ Ipak, za njihovo postojanje znamo i nešto ranije, jer hroničar Justinijanovih ratova Prokopije iz Cezareje navodi neka slovenska plemena kao saveznike i odlične pomoćne trupe. U drugoj polovini VI vijeka taj odnos će se promijeniti i Sloveni počinju da redovno upadaju u Vizantiju radi pljačke.

Na prostoru Prevalitane ovi upadi donose katastrofu i razaranje antičkog grada Dokleje, oko 610. godine. Zajedno sa time, ekonomski i kulturni život skoro zamire i biva potisnut u gradove na Primorju i poneke refugijume u unutrašnjosti. Jedan od njih biće na Gradini Martiničkoj, gdje se na mjestu, vjerovatno prvobitne monaške zajednice, sklanjaju stanovnici Dokleje i dukljanski episkop. Tada unutar zidina naseobine nastaje bazilika po ugledu

⁹⁴ Antonija Zaradija-Kiš, „Sveti Martin u glagoljaškoj tradiciji Senjsko-vinodolskog kraja“, *Senjski zbornik*, br. 30, 2003.

⁹⁵ Amy L. Wood, „Why Were the Sclavenes Never Roman Allies? A Study of Late Antique Roman Frontier Policy and a Barbarian Society“, Macquarie University, Sydney, 2016: preuzeto sa www.academia.edu. Inače, ovog portugalskog svetitelja često miješaju sa Sv. Martinom iz Tura, koji mu je i bio uzor.

na onu razrušenu u Dokleji.⁹⁶ No kult Sv. Martina ostaje dovoljno snažan da toponim nastavi da nosi njegovo ime sve do danas. Koliko dugo Sloveni na Balkanu ostaju pagani, teško je reći, ali toponimi poput Velestova, Trebaljeva i drugih, svjedoče o priličnom rasponu vremena. Takođe, veliko je pitanje koliko je Slovena došlo kao hrišćani na ove prostore. S jedne strane, znamo da ima hrišćana, čak i organizovane crkve, na području desne obale Dunava, a sa druge, definitivno slovenska paganska plemena upadaju u Carstvo još i prije Avara. Sve to nas dovodi do toga da je nejasno kada i kako su Sloveni primili hrišćanstvo.⁹⁷ Jedini naš izvor o ovom periodu, Pop Dukljanin, govori u svom spisu o knezovima Vladinu i Ratomiru i među njima još četiri „zla kralja“ koji proganjaju hrišćane, pa možemo pretpostaviti da se radi o dosta velikom razdoblju.⁹⁸ Nova geostrateška slika Ilirika, na kojem se obrazuju slovenske minidržave, koje vizantijski izvori nazivaju arhontijama, a latinski Sklavinijama, donosi novo političko pitanje – Odakle će Sloveni primiti hrišćanstvo, iz Rima ili Carigrada? Tokom VII stoljeća učinjeni su prvi pokušaji hristijanizacije slovenskih plemena, kako iz Rima, tako i iz Carigrada. Međutim, oba pokušaja misije ostala su samo na tome. Jedini realni uspjeh u širenju Hristovog nauka imaće monasi Benediktinskog reda na istočnoj obali Jadrana. Njihove su opatije: Sv. Petra na Šuranju (IX v.), Sv. Mihaila na Prevlaci (IX v.), Sv. Marije na Rtu (840. g.), Sv. Đorđa pred Perastom, Sv. Mihajla u Kotoru, Sv. Petra u Bijeloi (sve prije 1166, jer se pominju u povelji episkopa Maja)... Njihov cilj bio je, razumije se, širenje svoga reda, ali da bi postigli taj cilj, oni su u pravila svoga reda unijeli obavezu učenja jezika domorodaca. Ipak, i njihov uspjeh biće ograničen na primorske gradove i učvršćivanje vjere među roman-skim stanovništvom.⁹⁹ I u novom talasu evangelizacije ovih prostora kult Sv. Martina imaće značajnu ulogu.

Dolazak monaha benediktinaca na ove prostore označiće treću fazu u širenju kulta Sv. Martina. Njihova pojava na istočnoj obali Jadranskog mora se obično uzimala za dokaz o obnovljenoj snazi rimskog pape i uticaju nadolazeće sile Franačkog carstva. To bi možda i zaista bilo tako kada bi se uzimao u obzir samo prostor donje Dalmacije, što su do sada mnogi istoričari i istraživači i praktikovali. Međutim, obalni gradovi sa teritorije današnje Crne Gore, održavaju direktne veze sa Italijom, o čemu svjedoči i potčinjenost Kotorske biskupije Bariju. Takođe, Pop Dukljanin u svom djelu pominje Svetog Benedikta kao vrlo časnog čovjeka, što govori o uzajamnim vezama

⁹⁶ B. Borozan, *op. cit.*

⁹⁷ V. Vukotić, Sveti Sava..., *op. cit.*

⁹⁸ D. Radojević, *Sclavorum regnum*, *op. cit.*

⁹⁹ V. Vukotić, Sveti Sava..., *op. cit.*

i snazi benediktinskog reda na tlu Prevalitane.¹⁰⁰ Uz to legenda o osnivanju benediktinskog Manastira Marije Bogorodice u Budvi, postavljanjem ikone izvan grada, vrlo je slična sa legendom o Sv. Leuču, prvom episkopu i zaštitniku Brindizija.¹⁰¹ Isto tako ne treba smetnuti sa uma i da je u periodu VII i VIII vijeka Južna Italija pod vlašću Vizantije, a na toj teritoriji se nalazi Manastir Monte Kasino, glavno sjedište benediktinskog reda, pa je svakako logičnije da postoje snažne veze između dvije obale, a ne da se one odvijaju obilaznim kopnenim putem.

U svakom slučaju, dolazak benediktinaca pokreće novi talas evangelizacije ovog puta među slovenskim plemenima koja naseljavaju ove prostore. Uporišne tačke za početak tog procesa nalaze u gradovima na obali u kojem je još uvijek preovlađujuće romansko stanovništvo. Međutim, za razliku od sjevera Dalmacije gdje uticaj primorskih gradova ne prelazi njihov ager, na tlu Crne Gore proces širenja vjere ulazi dublje u kopno. Benediktinski manastir osniva se na području Podgorice, u čast Sv. Marka, koji će postati svetac patron grada.¹⁰² Osim toga u širem arealu Podgorice, u Donjoj Gorici, postoji lokalitet Mratinjska glavica gdje se po usmenom kazivanju nalazio manastir. Prema ovoj tradiciji, izgradnja manastira se pripisivala kraljici Jeleni Anžujskoj s kraja XIII vijeka, ali svakako da može biti i mnogo stariji.¹⁰³ Što se tiče usmene tradicije, kao najnepouzdanijeg dijela istorijskog saznanja, kod Crnogoraca ono uglavnom ne prelazi epohu Ivana Crnojevića, zetskog gospodara iz XV vijeka, kada počinje da se formira plemenska zajednica. Zato sva kazivanja koja pominju period prije toga, Nemanjića, Balšića, Vojislavljevića, zapravo samo upućuju na veliku starinu određenog lokaliteta. Tako je, na primjer, i sa toponimom Mratinj u Čistom polju blizu Rijeke Crnojevića. Mala crkva, kojoj su kasnije, vjerovatno u XIX vijeku dodati apsida i zvonik, posvećena je Sv. Martinu, koji se slavi na isti dan. Za nju Andrija Jovičević kaže: „Ne zna se za Mratinj, otkuda mu ime. Ovdje se nalazi starodrevna crkva, za koju se ne zna, ko ju je gradió, a posvećena je sv. Stevanu. Sv. Stevan Dečanski pada 11. novembra, a istoga dana pada i sv. Mrata, kome je, bez sumnje, ovaj hram i posvećen, jer se ta dva sveca u narodu često zemjenjuju. Dakle, ta crkva sv. Mrate dala je ime ovom mjestu, te se nazvalo Mratinj“.¹⁰⁴ Prema informacijama koje sam dobio u direktnom razgovoru sa mještanima

¹⁰⁰ D. Radojević, *op. cit.*

¹⁰¹ Dubravka Preradović, „Jadransko more, rute i luke u ranom srednjem vijeku prema hagiografskim izvorima“, *Istorijski zapisi*, br. 3–4/2016, Podgorica, 2016, str. 14.

¹⁰² Ostaci ovog manastira mogli su se vidjeti sve do kraja Drugog svjetskog rata u naselju Drač, a na ostacima manastirskog kompleksa podignute su kuće Dečevića. S. Čukić, *op. cit.*

¹⁰³ P. Lekić, *op. cit.*

¹⁰⁴ Andrija Jovičević, *Riječka nahija*, Podgorica, 1999, str. 161.

sela, crkva nije korišćena, sem za ukop nekrštene novorođenčadi, a za nju se veže legenda o zakopanom blagu još iz doba Nemanjića.

Širenju Hristove vjere i uspjehu benediktinske misije među Slovenima sigurno da je doprinijelo saznanje o nekadašnjim velikim crkvenim centrima kao episkopije u Duklji, Martiničkoj gradini i Patrimonijumu Sv. Petra. Ne treba smetnuti sa uma da svaki pomen „svete zemlje“ odvrća čak i najzagriženije pagane iz čistog sujevjerja. Benediktinci na tlu Prevalitane nailaze, tokom VIII vijeka, na veliku tradiciju kontinuiranog hrišćanstva, a vjerovatno i na ne mali broj preživjelog romanskog stanovništva. Zbog toga se lako šire i zauzimaju prostor izgradnjom manastira i rasprostriranjem kultova. Njihovo ukorijenjivanje u narodu značiće i širenje kulta Sv. Martina, koji dobija nove dimenzije. Tako se pojavljuju novi toponimi kao što su Mratinje brdo kod Župe Nikšićke i Mratinja glavica u Piperima.¹⁰⁵ Ovo pokazuje da se kult širi daleko van urbanih mjesta i puteva u zabačenim seoskim sredinama. Ipak, kult je dovoljno jak da se održi makar i kao hagionim sve do današnjih dana.

Isto tako, kult Sv. Martina širi se i na Primorju. Jedna od najstarijih crkava u Kotoru je posvećena njemu, vjerovatno podignuta sa prvim dolaskom monaha benediktinaca. U Grblju se javlja naselje Sv. Martina u Prijeradi, gdje se nalazi Crkva Svetog Mine, koji se proslavlja na isti dan, 11. novembar. Takođe, u Paštrovićima nalazi se hram Sv. Martina, koji se pominje u zapisima tek od XVIII stoljeća, što ne govori o njegovoj stvarnoj starini. Misija benediktinaca imaće djelimične uspjehe, najviše u učvršćivanju vjere kod romanskog stanovništva, a tek onda u pokršćavanju dukljanskih Slovena. Njihov rad bio je potpomognut od strane vizantijskih vlasti, zbog, kako smo vidjeli, veza sa Južnom Italijom, tako da nije zavisio samo od franačkog oružja, kao u drugim djelovima Dalmacije. Kao i u cijeloj Dalmaciji i ovdje će njihov rad biti više restauracija nekadašnjeg stanja i slave antičkih crkvenih sjedišta, nego početak procesa evangelizacije pagana.¹⁰⁶ Njihova uloga u hristijanizaciji ovog prostora počinje da opada od sredine IX vijeka, kada počinje misija svete braće Ćirila i Metodija među Slovenima. Tada se stvara, pod uticajem Carigrada, slovensko bogoslužjenje i pismenost na slovenskom jeziku. Preko Sv. Save Sedmočisljenika, jednog od učenika Svete braće, Duklja postaje jedno od žarišta tog pokreta. Benediktinci neće nestati sa ovog prostora, ali njihov uticaj je smanjen, a samim tim ostavlja se prostor za uvođenje novih kultova. Konstantnim jačanjem religijskog uticaja Istoka dolazi do povlačenja kulta Sv. Martina, koji se polako zamjenjuje drugim svetiteljima. Na kraju, u doba vladavine Nemanjića Zetom, nameće se poštovanje Svetog Stefana Dečanskog, koji je prema Grigoriju Cim-

¹⁰⁵ P. Lekić, *op. cit.*

¹⁰⁶ T. Vedriš, *op. cit.*

blaku preminuo u gradu Zvečanu 11. novembra 1331. godine. Ovu činjenicu iskoristiće Srpska crkva da preklopi postojeće drevne ratničke kultove, Sv. Martina iz Tura i Sv. Mine, sa novim dinastičkom kultom.

Zaključak

Prostor Crne Gore, prema kazivanju brojnih arheologa, kako naših tako i stranih, predstavlja izuzetan potencijal, premda uglavnom neiskorišten.¹⁰⁷ Vrlo malo se obraćala pažnja na ovaj dio istočnojadranske obale kada je riječ o kasnoj antici i ranom srednjem vijeku, naročito u sklopu jugoslovenske istoriografije. Ni kasnije se stvari nijesu mnogo popravile, pa u proučavanju ovih perioda naše istorije puno kaskamo za rezultatima drugih nama susjednih naroda. To nas je i dovelo u poziciju da jako slabo poznajemo istoriju Crkve na našim područjima, njen razvoj i najstarije korijene. Nedostatak ozbiljnih proučavanja toponimije na prostoru Crne Gore uslovio je nepoznavanje brojnih hagionima koji se nalaze u ovom arealu, a samim tim i rasprostranjenost određenih svetačkih kultova. To je slučaj i sa kultom Sv. Martina iz Tura.

Svetac zaštitnik Francuske, jedan od najslavljenih i najpoznatijih u Zapadnoj Evropi, imao je dosta raširen kult i na teritoriji Crne Gore. Međutim, naše znanje o ovoj temi donedavno je bilo vrlo skromno. Istorijska istraživanja su odbacivala svaku mogućnost slavljenja Sv. Martina i pored toponomastičkih nalaza koji su upućivali na suprotan zaključak. Osnovni razlog ovome je taj što su rezultati starije, naročito hrvatske, istoriografije bili usmjereni na zaključak da je svako postojanje kulta Sv. Martina u direktnoj vezi sa uticajem Franačkog karolinškog carstva. Stoga, na prostorima gdje nema tog uticaja, ne može biti ni širenja kulta. Kao što smo na početku naveli, tek nedavno je ova teza dovedena u sumnju, mada su i rezultati tih istraživanja izostavljali prostor Crne Gore iz svojih razmatranja. Činilo se da smo previše na istoku i previše pod uticajem pravoslavnog vizantijskog nasljeđa da bi se i kod nas pojavio kult Sv. Martina. Iako su toponimi poput Martinića, Martiničke gradine, Mratinja, ukazivali na mogućnost postojanja ovog kulta, njegovo određivanje istraživačima je izgledalo nezamislivim.

Predložena hipoteza da se kult Sv. Martina mogao širiti i sa Istoka, kroz pohode justinijanovih vojski, učinila je mogućim i postojanje kulta na tlu Crne Gore. Krenuvši od toga, uz rezultate terenskih istraživanja,¹⁰⁸ uspjeli smo re-

¹⁰⁷ Meri Zornija, „Klesarska radionica iz doba kotorskog biskupa Ivana“, *Istorijski zapisi*, br. 3–4/2016, Podgorica, 2016, str. 88, koja crnogorsku obalu u arheološkom pogledu naziva Eldoradom.

¹⁰⁸ Istraživanja na terenu obavio je istoričar, mr Petar Lekić u sklopu rada na svojoj knjizi, a ponekad mu se pridruživao i pisac ovih redova.

kognoscirati deset toponima koji se vežu za ime ovog sveca. Kako su nađeni hagianimi bili razbacani po skoro cijeloj teritoriji Crne Gore, ne samo na uskom priobalnom području, nametao se zaključak o velikoj rasprostranjenosti i jačini kulta, koja ga je svrstavala u jedne od najznačajnijih na ovom prostoru. No, to je trebalo i dokazati. Daljim istraživanjem izvora i literature na ovu temu, otkrili smo da zaista nije bio potreban nikakav uticaj Franačke države da bi se širio kult Sv. Martina. Kao što smo u gornjim redovima i pokazali, čuvenje i slavljenje ovog sveca iz Galije na našem prostoru počelo je vrlo rano. Direktne veze Sv. Nikete iz Remizijane sa Sulpicijem Severom i Paulinom iz Nole, omogućile su poznavanje života i djela Sv. Martina već početkom V vijeka. Ogorčena borba za suzbijanje arijanske jeresi, kojoj je Balkan bio glavno poprište, iznjedrila je svoje heroje, među kojima je i svetitelj iz Tura, pa je njihovim nasljednicima bilo od velike važnosti da sačuvaju uspomene na njih. Naravno, ovo još ne znači da je došlo do formiranja kulta, ali je značajno u smislu dobijanja predstave o značaju imena Sv. Martina za naše teritorije. Lociranje toponima duboko u unutrašnjosti Balkana, na Kosovu i kod Niša, samo potvrđuju da je kult prenošen preko ovih prostora ka Konstantinopolju, prijestonici Carstva. Kakva je dalja sudbina kulta na Istoku, koliko je poštovan galski episkop među monaškim zajednicama Egipta i Palestine, do danas nije do kraja razjašnjeno. Za nas je ovdje bitna činjenica da, u isto vrijeme kada se kult Sv. Martina širi Galijom, Britanijom i na Iberijskom poluostrvu, ugled ovog sveca stiže i na Ilirik.

Drugi talas širenja kulta Sv. Martina započinje sa Justinijanovim ratovima za ponovno objedinjavanje Rimskog Carstva sredinom VI vijeka. Ovog puta smjer njegovog nadolaženja je obrnut i kreće se sa istoka na zapad. Slavljen kao jedan od vojnika-svetaca, odigraće značajnu ulogu u političkom i vjerskom uspostavljanju restauracije carske moći. Njegovo porijeklo sa prostora Panonije i angažovanje u suzbijanju arijanstva učinili su kult Sv. Martina idealnim za širenje carske propagande u Dalmaciji i na teritorijama preuzetim od ostrogotske države. Put Justinijanovih legija bio je i pravac širenja kulta, pa duž istočne obale Jadranskog mora počinju da se nižu crkve njemu posvećene. Kako se Prevalitana našla na samoj granici sa ostrogotskim kraljevstvom, pojava kulta na njenom tlu znak je učvršćivanja vlasti Vizantije. Tako na našem području nastaju prve crkve posvećene Sv. Martinu, koje se po svom stilu uklapaju u period kasne antike. Podignute od strane vojske bile su pokazatelj moći Carstva i prevlasti nad varvarima. Vezivanje kulta za vojsku, vjerovatno je doprinijelo i kasnijem miješanju sa još jednim vojnikom-svecem, Sv. Minom, ranohrišćanskim mučenikom iz Egipta. Istočno porijeklo kulta Sv. Mine opredijelilo je kasnije pravoslavnu crkvu da sa njime potisne kult Sv. Martina. Ipak, sredinom VI vijeka kult na prostoru Crne Gore je uspostavljen i biće održavan u narednim godinama sve do dolaska Avara i Slovena.

Povlačenje romanskog stanovništva pred najezdom Slovena, tokom VII stoljeća, značilo je lagano zamiranje crkvenog života. Međutim, crkva će se ubrzo etablirati kao prvi posrednik između dvije kulture preko svoje misionske djelatnosti. Dolaskom monaha reda Sv. Benedikta na ovaj areal ponovo počinje da oživljava i kult Sv. Martina. Njihovim djelovanjem obnovljena su stara žarišta kulta i podignuta neka nova. Ponovo simbolika Sv. Martina, kao borca protiv paganstva i jeresi, imala je ključnu ulogu da se njegov kult još jednom uzdigne.

U vremenskom razdoblju od V do IX vijeka, na tlu Crne Gore u nekoliko talasa širen je kult Sv. Martina. Tokom vremena njegov značaj će varirati prema različitim religijskom i političkim uticajima. Od prve polovine XIV vijeka njega će sistematski potisnuti kult kralja Stefana Dečanskog, koji je umro 11. novembra 1331. godine, na dan proslavljanja Sv. Martina. Na taj način izgubljena je veza sa jednim od najranije uspostavljenim kultom na ovom prostoru. Preostali toponimi koji svjedoče o njegovom postojanju tonuli su u zaborav, što najbolje možemo da vidimo po zapisu A. Jovičevića, koji ne zna za Sv. Martina pri opisu crkve u Čistom polju. Prepuštanje zaboravu ovog kulta znači kidanje veza sa našim antičkim nasljeđem i duhovnom vertikalom koja se seže milenijum i po u prošlost. Ovaj rad je pokušaj da se to nasljeđe opet iznese na površinu.

Vukota VUKOTIĆ

ST. MARTIN OF TOURS – FORGOTTEN MONTENEGRIN CULT

The cult of St. Martin of Tours is one of the most respected in Western Europe. Until recently, almost nothing was known about the existence of this cult in Montenegro, although some toponyms indicated the possibility of its existence. However, recent research has established the unequivocal existence of this cult through numerous hagiotoponyms in our territory. In that context, the paper is an attempt to better illuminate the significance and show the history of the spread and existence of the cult of St. Martin in Montenegro.

Key words: *St. Martin, Tours, Montenegro, Prevalitana, toponyms, cults of saints, Byzantium, Dalmatia*

Pregledni rad
821.163.4.09 Kiš D.

John K. COX (Fargo)

North Dakota State University

john.cox1@ndsu.edu

CHANCE ENCOUNTERS: DANILO KIŠ, PERSONAL HISTORY, AND WORLD LITERATURE

Kao omaž rođendanu Danila Kiša (1935–1989), ovaj kratak osvrt donosi refleksije balkanskoga istoričara koji je istovremeno i književni prevodilac koji se djelima Danila Kiša bavi duže od deceniju. Fokus osvrta je na istorijskoj autentičnosti i globalnoj prirodi Kišove fikcije, zajedno s ličnim refleksijama na mjesta gdje je Kiš živio i radio.

Ključne riječi: *Danilo Kiš, prevođenje, poezija, književna etika, globalna književnost, Subotica (Szabadka), istorija kao disciplina*

This talk is intended to commemorate the birthday of one of the greatest writers of 20th-century Europe. Kiš had strong, lifelong connections to Montenegro, so I think it is very appropriate that your university wishes to call attention to the enduring legacy of his works – in the form of essays, dramas, poetry, short stories, and, above all, novels. The notions of „personal history“ and „accidental encounters“ in this talk are important as they apply Kiš, not me, since my only goal is to circulate some thoughts about him that might be fresh or challenging. But I will also mention a few of the circumstances that accompanied the beginning of my engagement with Kiš's works and ideas, but only as an attempt at amusement, or for the closing of a formal circle. With the phrase „global literature“, I hope to underscore not only how important and popular, but also how enduringly bold, the writing of Danilo Kiš has proven to be.

Danilo Kiš's **personal history** begins, of course, with his birth, which he described as „an ethnographic rarity“. The wide spread of the roots and branches that delineate his life live in the Vojvodina, Montenegro, Belgrade, Hungary, and in Yugoslav, Jewish, and French culture. A strikingly coherent and successful artistic life was the product of these cultures, clashes, and individual vision and determination. People familiar with Kiš's biography, in addition to his works, might recall the terrifying events of January, 1942 in Novi Sad, which the future writer survived only by chance, an early blaze on his trail through

the Shoah. What follows is Kiš's trek through, and past, singularly parallel ideological and cultural formations: fascism and communism, Central Europe and the Balkans. On a much different register, consider the timing of Kiš's literary life, that is to say, the nature of the era in which he wrote: the period of late modernism, on the cusp of post-modernism, so that when Kiš returns to the essay, by which I mean topical non-fiction explorations in prose, the milieu and the metier have shifted radically. The sense of *C'as anatomije* is much different from 1960's *Izlet u Pariz*, or his early essays on poetic revolutions, for instance.

My first encounter with Kiš's work was in 1990. I was in the early years of graduate school at Indiana University and had, of course, heard my professor's mention his writing. But I had not yet read anything, not even *A Tomb for Boris Davidovich*, which was the introduction to his world for most of us. The encounter occurred during my language proficiency exam in Serbo-Croatian. After four semesters of study, I had to take an extra-curricular exam to satisfy program requirements in History and in the Russian and East European Institute. The two professors I faced---one American, one Croatian---marched me through a conversation exam and then handed me a single piece of xeroxed paper with an article in Cyrillic script. I had to translate the article, unaided, at a nearby desk. The article was an obituary for Danilo Kiš. Kiš had passed away just months before. It made a huge impression upon me that my professors thought so highly of Kiš that they used this text in their teaching. And years later I found this same article from the Yugoslav press as I was researching for the historical introduction to one of Danilo's novels. It reminded me, an almost tearful me, that when studying in Szeged, Hungary, in 1986 and 1987, I went many times to Szabadka, or Subotica. It was a simple hop across the border with a US passport, and my two pals and I went to this town, the town where Kiš was born, on many an early-morning local train run, in search of Jaffa oranges, toilet paper, which was in critically short supply in Hungary that winter, JUGOTON cassettes like those by the Talking Heads and U2, and *Pionir Mlečna čokolada sa rižom*. (We did not even discover *bureks* till a later trip that year to Sarajevo.) We also explored Novi Sad, which we found to be a fascinating mixture of the self-confident and quaint, the bold and the bizarre. I had no idea what either of these cities meant to Kiš then. I would not even have recognized his name. But he has won. He prevailed, and of course time has yoked all the significations into the service of a popular front of memories.

And so what might it mean to refer to Danilo Kiš in the context of **global literature**? Sure, he's famous. All over the place. In many languages of the world. Certifiably, and justifiably famous. But, as with the concept of „world history“, „global“ or „world“ literature is more than „the greatest hits of various countries“. It is about convergences, influences, asymmetric but reciprocal

influences, and it is more about cultures or societies than just parallel polities. Remember Kiš's recounting of the luminaries of European poetry and prose, and his questioning of its arbitrariness, linked to the (self-)importance of the „major“ languages? The Kiš who suggested taking some of the West European writers out of the canon and replacing them with Endre Ady, Ivo Andrić, Miloš Crnjanski, and Miroslav Krleža? This is the same Kiš who recognized that Central Europe is more than Danubia and that the Ottoman legacy is part of European culture. Erasing, evicting, enabling, and encoding difference: these are processes of globalization in literature.

A section of Kiš's artistic ethos, where he combines his thoughts on literature and history, is also global. He sought unobstructed views for his focus, unhindered by place, age, or calculations of utility.

Consider these pointed assertions of his, rendered here as paraphrases or quotes:

- Literature provides the death of a child, writ small, and historical disasters, writ large, with a sense and a significance and a chance at resistance to despair;

- and I quote Kis quoting Jean-Paul Sartre, „The writer's job is to acquaint everyone with the world so no one can claim innocence“;

and:

- Yugoslavia „pulped a whole branch of literature“ by cheapening memoirs that sought to plumb the paradoxes of lived experience rather than serve political or commercial ends.

The combined effect of beliefs like these is that Kis wanted to do more than commemorate suffering or chronicle a disappearing civilization, or even pursue what he called the muddy quest for his father. And to do those things already commands our respect and even reverence. But Kis's untrammelled focus was global because the many elements of its genetic code included keeping the individual in history and keeping history in human time. Systems exclude; people, even in Kis's unsentimental rendering, dies as outsiders, or they include.

In conclusion, I'd like to share one of my favorite characterizations of Kiš: that he had a fresh historical mind. There are writers who are capable of immersing themselves, and their readers, in unexpected time periods and places. This is a kind of attraction and innovation that is separate, I would argue, from the form of their works, however innovative it may or may not be. I am referring here to Kiš's short story *The Legend of the Sleepers*, which is found in *Encyclopedia of the Dead* and was ably translated back in 1989 by Michael Henry Heim. There are writers, like E. L. Doctorow, Graham Greene, and Ralph Ellison in English, whose intense dramatic gaze and loping but

hard-won historical fluency pull the writer into immediate explorations. Of unexpected places. This unexpected – and rare – power of Danilo Kiš's work was one of the last of his gifts to become clear to me. It turns out that Kiš also left behind one unfinished novel. It is also entitled *The Legend of the Sleepers*, or, alternately, *The Sleepers of Efes*. This text, well over one hundred pages in length, was written in the late 1960s. Perhaps it would be a fitting conclusion to my engagement with Kiš's *oeuvre* to translate this lengthy fragment someday.

At the risk of appearing self-absorbed, I would like to close with a brief poem that I wrote in Belgrade about eleven years ago. This was not a chance encounter, but rather very much a planned one, at the spot in the Novo Groblje where Kiš is buried. But I was in mid-arc of translating so much of his writing into English, and the poem, for me, captures the feeling of what it was like when I felt and thought that perhaps I was finally comprehending the big picture of Danilo's encounters with the 20th century: I was getting it, from a distance both temporal and geographic, from the beauty of his words to his ethics and consistent vision of life.

magical bugs

(an hour at the grave of danilo kiš)

for all the worlds

on the periphery of nothing

man of loss

iron seed, muddy rain, chains of leaf and lyric and sun

carnival of colored eyes

colonies of ideas

entangle

hunger

conjure

sing carve fold splash pound for the deserted revelation

(Beograd, Novo groblje, 13. XII 2010)

John K. COX

**CHANCE ENCOUNTERS: DANILO KIŠ, PERSONAL HISTORY,
AND WORLD LITERATURE**

To mark the birthday of Danilo Kiš (1935 – 1989), this short talk contains the reflections of a Balkan historian who is also a literary translator and has been engaged with Kiš's works for over a decade. The main points of the talk are the historicity and global nature of Kiš's fiction, along with personal reflections on places where Kiš lived and worked.

Key words: *Danilo Kiš, translation, poetry, literary ethics, global literature, Subotica (Szabadka), history as a discipline*

Izvorni naučni rad

UDK 821.111(73).09-31

Tina VARGA-OSWALD (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

tvarga@ffos.hr

Klara DUJMOVIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

klara.dujmovic@gmail.com

USMENA KULTURA U ROMANU *CEREMONIJA* LESLIE MARMON SILKO

Američki starosjedioci ili američki Indijanci nazivi su koji se koriste za narode koji su nastanjivali Sjevernu Ameriku u trenutku dolaska prvih europskih kolonizatora te za njihove potomke. S obzirom na to da je starosjedilačkih naroda bilo više od dvije tisuće te da su živjeli na ogromnom geografskom području, ne može se generalizirati o načinu njihova života ili običajima. Međutim, ono što je svim starosjedilačkim narodima bilo zajedničko je usmena predaja budući da pisanu riječ nisu poznavali. Tradicionalne Laguna priče i mitovi postaju izvorna tematska, strukturna i pripovjedačka građa u romanu *Ceremonija* Leslie Marmon Silko. Roman je objavljen 1977. godine te pripada najcjelovitijim djelima suvremene starosjedilačke proze. Cilj je ovog rada opisati karakteristike usmene kulture koje se odnose na sve starosjedilačke narode. Među tim su karakteristikama: važnost usmene predaje u opstanku zajednice, njezina ciklična struktura, nelinearno poimanje vremena, važnost pripovjedača i slušatelja u pripovijedanju te veza između usmene predaje i prirode. Posebna će se pozornost pridati usmenoj predaji u narodu Laguna Pueblo kojemu svojim podrijetlom ujedno i pripada suvremena spisateljica Leslie Marmon Silko.

Ključne riječi: *usmena kultura, sjevernoamerički starosjedioci, identitet, Ceremonija, Leslie Marmon Silko*

1. UVOD

Leslie Marmon Silko rođena je 1948. godine u gradu Albuquerque u saveznoj državi New Mexico. Odrasla je u selu naroda Laguna zvanom Old Pue-

blo, nedaleko od grada u kojemu se rodila. Silko je prvo studirala pravo, ali se nakon tri semestra orijentirala na pisanje. Spisateljsku karijeru počela je 1974. godine objavljivanjem sedam priča u antologiji *Čovjek koji šalje kišne oblake* koja je bila prva kolekcija djela suvremenih indijanskih pisaca objavljena od strane neke velike izdavačke kuće. Njezine priče u antologiji nisu ostale nezamijećene pa je isti izdavač odlučio objaviti njezin nekonvencionalan roman *Ceremonija* 1977. godine (Chavkin, 2002: 4). Taj roman do danas ostaje među najcjenjenijim djelima takozvane starosjedilačke renesanse zbog spisateljčine „sposobnosti da ispreplete pripovjedne forme američkih Indijanaca i Europljana u remek djelo“ (Isto: 3). Silko je 1981. godine objavila roman *Pripovjedač* koji je većinom smatran njezinom autobiografijom. *Pripovjedač* je zbirka priča, slika, pjesama i fotografija pa se stoga smatra nekonvencionalnom autobiografijom. Kontroverzni roman *Almanah mrtvih* Silko objavljuje 1991. godine. U njemu je „dokumentirano 500 godina europskog zlostavljanja i nasilja nad starosjediocima i njihovoj zemlji“ (Roemer, 2005: 95). Silko je objavila još jedan roman 1999. godine *Vrtovi u dinamama* koji govori o ženskoj duhovnosti i poput svih djela „ističe tradicionalnu priču kao model za preživljavanje suvremenih starosjedilaca“ (Isto).

Leslie Marmon Silko je, poput mnogih drugih starosjedilačkih književnika, „uzela elemente usmene pripovjedačke tradicije te ih uključila u žanr romana, kratke priče, eseja“ (Isto: 85). S obzirom da usmena predaja kod američkih starosjedilaca pripada zajednici, osoba „koja izvodi pjesmu, ceremoniju ili pripovijeda priču obično se ne smatra autorom“ (Roemer, 2005: 15). Stoga se na romane poput *Ceremonije* u kojima pisac uzima svete priče svoga naroda i daje ih na uvid svima može gledati kao na pokušaj prisvajanja onoga što ne pripada pojedinim osobama nego je ‘vlasništvo’ kolektivne svijesti zajednice. Silko iz tog razloga svoj roman započinje negirajući svoje autorstvo. Ona je tu tek da prenese ono što su nju naučili i ono što je ona tijekom svog života čula.

2. OBILJEŽJA I ULOGA USMENE PEDAJE KOD AMERIČKIH STAROSJEDILACA

Dolaskom na obale Sjeverne Amerike u doba kolonijalnih ekspedicija, europski su istraživači naišli na razvijene civilizacije koje se danas nazivaju američkim starosjediocima ili američkim Indijancima. Procjene broja starosjedilaca koji su nastanjivali Sjevernu Ameriku u vrijeme dolaska prvih Europljana kreću se od 900.000 pa sve do 18 milijuna. Njihov broj do 1900. godine pao je na 237.000 (Isto: 40) nakon nekoliko stoljeća pokolja i pokušaja brisanja starosjedilačkih naroda s lica zemlje, na početku od strane europskih

kolonizatora, a kasnije od strane američke vlade koja je donosila zakone poput Zakona o dislokaciji Indijanaca iz 1830. godine (Runtić, Knežević, 2013: 15) kojima je svrha bila oduzimanje zemlje i ljudskih prava starosjedilačkim zajednicama.

U vrijeme dolaska prvih europskih kolonizatora u Sjevernoj Americi postojalo je više od dvije tisuće neovisnih starosjedilačkih plemena i 50 jezičnih skupina koje su okupljale od 300 do 500 pa po nekim procjenama i više jezika. Neki od tih jezika „razlikovali su se poput kineskog i engleskog“ (Velie, 1991: 3). Taj podatak dokazuje da, iako su dijelili neke kulturne karakteristike, praktički je nemoguće generalizirati kada se govori o starosjediocima budući da su naseljavali svaki kutak sjevernoameričkog kontinenta te obitavali u najrazličitijim geografskim područjima. Stoga, „kada se pokušava odgovoriti na pitanje što je starosjedilačka književnost, na um padaju dva pojma – neizmjenost i raznolikost“ (Roemer, 2005: 4). Međutim, u vrijeme prvog kontakta s Europljanima ipak je postojalo nešto što je povezivalo sve starosjedilačke narode u svakom dijelu Sjeverne Amerike. Svima je bila zajednička u potpunosti usmena kultura koja je sva znanja, civilizacijske dosege, običaje i vrijednosti prenosila usmenim putem. Stoga je i jedina književnost koju su ti narodi imali bila usmena.

„Usmenom se riječi / [prenosila] cijela povijest / cijela vizija svijeta / koja je ovisila o sjećanju i prenošenju generacija koje dolaze (...); usmena tradicija oslanja se na to da svaka osoba sluša i zapamti dio“ (Silko, 1981: 6). Stihovi su to zapisani u romanu *Pripovjedač* suvremene starosjedilačke spisateljice Leslie Marmon Silko. Dakle, starosjedilačka književnost bila je usmena književnost. Njezino zapisivanje pojavilo se tek „kao posljedica kontakta s Europljanima“ (Krupat, 1993: 55). Engleski prijevodi starosjedilačkih mitova i priča počeli su se pojavljivati u 19. stoljeću (Roemer, 2005: 3). Iako se stoljećima sustavno radilo na zatiranju starosjedilačke tradicije i kulture, starosjedilačka usmena predaja ipak nije uništena nego je zahvaljujući živoj riječi opstala. Šezdesetih je godina 20. stoljeća, s porastom zanimanja za sve što je bilo indijansko, starosjedilačka književnost čak doživjela i svoj procvat, takozvanu indijansku renesansu. Njezinim početkom smatra se 1968. godina kada pisac iz plemena Kiowa N. Scott Momaday objavljuje roman *Kuća napravljena od zore* (Isto: 76). Mnogi književnici od tada do danas inspiraciju za svoja djela crpe iz tradicionalne književnosti vlastitih plemena.

Glavna je karakteristika tradicionalne starosjedilačke usmene predaje bila prenošenje kulture i civilizacije te opstanak svakog pojedinog naroda kroz tu kulturu. „Najveća razlika između tradicionalne starosjedilačke književnosti i glavne struje zapadnjačke književnosti jest činjenica da je starosjedilačka bila neodvojiv dio svakodnevnoga života, ne nešto u čemu je uživala samo intelek-

tualna elita. I dan-danas samo dio svake populacije zapravo čita književna djela, dok su tradicionalno svi članovi indijanskoga plemena slušali priče, stvarali pjesme te ih izvodili. Kod starosjedilaca nije postojala razlika između uzvišene i popularne umjetnosti; sva bi se njihova djela mogla smatrati popularnom kulturom budući da su bila namijenjena cijelom plemenu“ (Velie, 1991: 7). Od pradavnih vremena, pripovjedači su dijelili priče o svojim životima i snovima, artikulirajući tako ostvarenja i težnje (Roemer, 2005: 142).

Zapadnjačka se civilizacija oslanjala na pisanu književnost koja je gotovo uvijek služila razonodi dok je starosjedilačka književnost prije svega bila „funkcionalna“ (Richter, 2001: 7). Književne povjesničarke Runtić i Knežević u *Suvremenoj književnosti američkih Indijanaca* navode da treba razlikovati starosjedilačku svetu povijest i zapadnjački koncept mita. Na zapadu mit ima status nečega nevjerojatnog ili neistinitog, što nikako ne stoji za mitove ili priče iz starosjedilačke usmene predaje (Runtić, Knežević, 2013: 22). Usmena predaja američkih starosjedilaca temelji se na govorenom jeziku, ali ona je puno više od toga. Usmena tradicija „uključuje; ona je djelovanje, ponašanje, veze, odnosi, ono što predstavlja praksu u svim društvenim, ekonomskim i duhovnim životnim procesima ljudi“ (De Ramirez, 1999: 3). Pjesnik iz naroda Acoma Simon Ortiz rekao je da usmena predaja izražava sustav vjerovanja određenog plemena (Krupat, 1996: 90). Pripovijedanje se oduvijek koristilo za stvaranje mentalnih struktura koje su trebale ljudima pomagati u rješavanju različitih konflikta u životu. „Priče su hrana za um i maštu“ (Cáliz-Montoro, 1961: 134). U radu *Mreže identiteta* Leslie Silko književni kritičar Louis Owens citira starješinu iz naroda Tewa koji kaže da svrha ceremonija, izvedbi pjesama i plesova u starosjedilačkim kulturama nije zabava, kako se na njih možda gleda u bjelačkom svijetu. Njima one predstavljaju srž života i svete su (Owens, 2002: 95). U narodu Laguna, na primjer, priče iz lova nisu bile tu samo za prisjećanje na uspješne lovce i njihove lovine. One su u sebi donosile ključne informacije o „ponašanju i migracijama ušatog jelena. Do u detalje su u tim pričama bila opisana mjesta na kojima se može naći svježa voda pa je tako priča o lovu na jelene zapravo služila i kao geografska karta“ (Silko, 1986: 884) onima koji su u lov trebali ići i kući doći s ulovom kako bi se zajednica prehranila.

Priče i ceremonije bile su neodvojive od bilo kojeg dijela starosjedilačkog života, ali to ne znači da su sva plemena imala iste književne ukuse i da su sva pričala iste priče i izvodila iste ceremonije. Među prvim skupljačima indijanskih priča bio je Alanson Skinner koji primjećuje da pleme Sioux najviše voli ratne priče, Ojibwe priče seksualnog sadržaja, a Menominee priče nadnaravnog sadržaja. Bez obzira na to, iste priče ili njihove varijante pojavljivale su se u mnogim plemenima i mnoga su plemena imala slične

običaje i tabue koji su kontrolirali pripovijedanje (Velie, 1991: 11). Različita plemena imala su i drugačija pravila kad se radilo o vremenu pripovijedanja, a ponekad je to vrijeme određivalo o čemu će se pričati. Na primjer, Kiowe su imale cijeli niz priča o varalici koji se zvao Saynday, koji je zapovijedao: „Uvijek pričajte moje priče zimi, kad je posao vani gotov. / Uvijek pričajte moje priče noću, kada je danji posao gotov.“ Ako bi pripovjedač odstupio od tih pravila, Saynday bi mu odsjekao nos. Chenneni su bili upozoreni da će od pripovijedanja tijekom dana pripovjedaču narasti grba. Bake iz plemena Arapho pričale su ‘zimске priče’ ili ‘noćne priče’ o varalici Pauku oko vatre u zimskim večerima, a na prvi bi znak proljeća period pripovijedanja bio gotov za tu godinu (Isto: 15). U narodu Pueblo, prema Leslie Marmon Silko u knjizi *Jezik i književnost iz perspektive indijanskog naroda Pueblo*, nije postojalo određeno vrijeme za pripovijedanje. Događaji iz svakodnevnog života bili su okidač za pripovijedanje u bilo koje doba dana. Silko kaže da u njezinom narodu pripovijedanje nikada ne prestaje. Na primjer, netko posjeti „obitelj dječaka koji je nedavno upao u nevolje kako bi mu rekao da je i sin nekoga drugoga imao slične probleme“ (Silko, 2001: 16). Poruka svake priče je uvijek da pojedinac nije sam, da se to što se dogodilo njemu, dobro ili loše, već dogodilo i drugima i da ako su se oni uspjeli izvući iz nevolja, izvući će se i onaj kome je priča namijenjena. Silko napominje da iako su priče često bile provokativnog i uznemirujućeg sadržaja, svejedno su se pričale u prisutnosti žena i djece (Silko, 1986: 884). Dugo su antropolozi i etnolozi pravili razliku između tipova priča naroda Pueblo. „Stare, svete i tradicionalne priče uzdizane su, dok su obiteljske priče stavljane sa strane. Ali, u Pueblo kulturi, sve su priče jednake važnosti“ (Silko, 2001: 162).

Osim što su služile prenošenju znanja, priče su pojedincu pomagale shvatiti i tko je i kamo pripada. Priča o postanku naroda Laguna, tvrdi Silko, „konstruira naš identitet. Unutar te priče mi znamo tko smo. Mi smo Laguna“ (Isto). Nadalje prenosi da ne postoji uzorak tema kojemu će pojedinac biti upoznavan s pričama iz vlastite obitelji, ali te su priče svakako neizostavan dio njegova djetinjstva, a pripovijedanje se nastavlja tijekom cijelog njegovog života. Svaka će osoba slušati priče o vlastitoj obitelji, koje će nekada biti divne priče o ujaku koji je donio najvećeg jelena kojeg je ikada vidio s planine tako da će se pojedinčev individualni identitet proširiti identitetom koji je stvorila obitelj – „Ja sam iz obitelji svoga ujaka koji je donio taj veliki ulov“ (Isto: 163). Međutim, događaji koji se prepričavaju, a tiču se obitelji nisu samo priče o uspjehu. Bitne su i negativne priče jer ujak je možda učinio nešto neprihvatljivo i jako je bitno da se pamte sve priče o vlastitoj obitelji i drugim obiteljima – i pozitivne i one manje pozitivne. Neke se stvari jednostavno ne mogu predstaviti u pozitivnom svjetlu jer je ujak ili netko drugi zaista učinio nešto

loše pa poznavanje tih i takvih priča iz drugih obitelji pomaže ako se dogodi neki negativni događaj unutar vlastite obitelji. Ako član obitelji učini nešto neoprostivo, uvijek će se spomenuti priče o članovima drugih obitelji koji su također učinili nešto neoprostivo. Ali Silko napominje da se ta znanja ne prenose iz zlobe te je jako važno da to bude jasno. „Održavanje znanja o svim pričama unutar zajednice osigurava određenu distancu i stajalište koje spušta takve incidente na razinu na kojoj se s njima može uhvatiti ukoštac. Ako su drugi preživjeli, preživjet ćemo i mi“ (Isto: 164).

Narod Pueblo „nepovjerljiv je prema pisanom govoru ili izjavama jer govornikovi stvarni osjećaji ostaju skriveni dok čita riječi koje su potpuno odvojene od događaja i publike“ (Isto). Pjesmama i pričama zadaća je poticati opstanak ljudi i njihove kulture u tradicionalnim starosjedičkim kulturama. U eseju *Krajolik, povijest i mašta indijanskog naroda Pueblo* Silko govori o civilizacijskim dosezima svoga naroda. Ističe kako su već 1100 god. pr. Kr. gradili građevine koje su se mogle usporediti samo s onima Maya i Inka. Očito su posjedovali veliko znanje skupljano tisućljećima, ali ga „svejedno nikad nisu zapisali. Umjesto toga, oslanjali su se na to da će kolektivno sjećanje očuvati i prenijeti cijelu kulturu i svjetonazor koji sadrži dokazane taktike preživljavanja“ (Silko, 1986: 887). Stoga su priče postale sredstvo za očuvanje svih tih kompleksnih znanja i vještina.

Odnos plemena i usmene predaje je poput punog kruga. Može se reći da narod i usmena predaja žive u simbiozi. Priče zajednicu opskrbljuju znanjima potrebnima za preživljavanje, a preživljavanje stvara nove generacije ljudi koji onda prenošenjem tih priča osiguravaju njihov neprekinuti opstanak. Budući da je usko povezana s opstankom zajednice, „u središtu je starosjedičke usmene predaje potraga za ravnotežom (individue, zajednice i okoliša)“ (Kenneth, 2005: 43). Usmena predaja imala je više funkcija, koje su sve bile usko povezane i neodvojive jedna od druge. Priče i druge „usmene discipline održavaju međuljudske odnose, svjedoče o izborima kreativne energije, uče mlade, liječe bolesne, povezuju ljubavnike i kore društveno neodgovorne“ (Danielson, 1989: 22).

Narod kroz priču definira sebe i svoje mjesto u svemiru. Definicija sebe dinamična je i podložna promjeni te stoga zahtijeva i da se priče mijenjaju. Slušatelj neprestano ponovno stvara priču (Vizenor, Seaver, 1993: 150). Osjećaj pripadnosti zajednici iznimno je snažan u starosjedičkim zajednicama, a poput svega ostalog, prenosio se pričama. Stoga književna djela poput onih Leslie Marmon Silko prenose vrijednosti koje su prije prenošene usmenom predajom. „Priče nas uvijek okupljaju, drže ovu cjelinu, obitelj i klan na okupu“ (Silko, 1986: 886). U djelu *Lopoč* Elle Delorie pripovjedač proglašava da čovjek praktički od rođenja može reći da se ne boji jer ima rođake (Roemer,

2005: 13). U narodu Pueblo sve u svemiru ima svoje mjesto, a mjesto za pojedinca je unutar njegove zajednice. Bez zajednice pojedinac nema identitet, što je jedna od glavnih tema romana *Ceremonija* Leslie Marmon Silko. O toj će se temi detaljnije raspraviti u nastavku rada.

Pripovjedač i slušatelj u samom su središtu tradicionalne indijanske književnosti budući da ona uvijek bez iznimke uključuje oba ta elementa. Oba su ključna budući da izostanak samo jednoga uklanja glavnu svrhu (funktionalnost) iz usmene predaje. Leslie Marmon Silko tvrdi da se od svih, od najmlađeg djeteta do najstarije osobe, očekivalo da slušaju i kasnije budu u stanju prepričati makar i mali dio priče. Uloga slušatelja u svojoj je vrijednosti nemjerljiva, budući da je slušatelj taj koji je bio odgovoran za pamćenje i prenošenje priča u vremenu kad su starosjedioci bili isključivo usmena kultura. Upravo je slušatelj razlog zbog kojega se i danas svi imaju priliku upoznati s indijanskom svijetom i individualnom poviješću. Silko navodi da su pamćenje i ponovno pripovijedanje bili zajednički postupak. „Čak i ako je ključna figura poput najstarijeg starješine neočekivano umrla, sustav bi ostao neoštećen. Trudom puno ljudi zajednica bi mogla složiti vrijedne verzije [priče] i ključne informacije koje bi inače možda umrle s pojedincem“ (Silko, 1986: 889). Ali, slušatelji nisu morali biti samo pasivni primatelji priča. Kako navodi Silko, slušatelje se ohrabrivalo da kažu ako primijete da su važan detalj ili činjenica izostavljeni iz priče (Isto). U mnogim je plemenima, ali nikako u svima, pripovijedanje bilo rezervirano za malu skupinu talentiranih osoba. Iako se pretpostavlja kako su se svete priče uvijek pričale na isti način, pripovjedači su zapravo uvijek imali slobodu u svojoj izvedbi (Velie, 1991: 7). Nepostojanje samo jedne završne verzije priče, ohrabrivanje pripovjedača na stvaranje mnogih verzija s manjim promjenama za određene životne situacije i manjak individualizma u starosjedilačkim zajednicama te njihov fokus na ono što je društveno, dovodi do toga da nitko ne prisvaja autorstvo određene priče. Priču nije moguće posjedovati i nikad uz nju ne dolazi ime koje bi ju svojatalo. Budući da taj koncept kao takav apsolutno nije poznat u starosjedilačkim zajednicama, može se reći da je on u njima u potpunosti negiran. Na odvajanje od zajednice nije se gledalo blagonaklono, a tvrdnja da je netko vlasnik određene priče bila bi upravo to. Individualizam među ostalim podrazumijeva i gomilanje što više materijalnih dobara, dok je kod starosjedilaca gomilanje nečega što je „drugima bilo potrebno bio jedan od najekstremnijih oblika antisocijalnog ponašanja te su u tom kontekstu status i moć dobivali ne oni koji su imali najviše, nego oni koji su najviše mogli podijeliti s drugima. Vođe nisu nosile simbole moći i bogatstva kako bi pokazale što sve posjeduju nego kako bi dokazali da se mogu brinuti za svoje ljude. Bilo je uobičajeno da su poglavice najsiromašniji pripadnici društva jer umjesto da primaju, oni su trebali davati

(Richter, 2001: 52). Priče su bile mnogo vrijednije od bilo kakvog objekta, a njihovo je dijeljenje i primanje bilo u samoj srži društvenog života.

Govoreći o vrstama priča, „glavna je podjela na svete priče koje su imale posebno značenje za pleme te na one koje se mogu nazvati sekularnim pričama koje su bile shvaćane manje ozbiljno. To su većinom bile anegdote s uljepšanim uspomenama na događaje iz bliske prošlosti“ (Velie, 1991: 11). Međutim, kao što je već naznačeno, takozvane sekularne priče nisu morale opisivati sretne i zanimljive događaje nego su, imajući u vidu svoju svrhu da obrazuju, često govorile o onima koji su zastranili pa su ipak na kraju pronašli svoj narušeni identitet povratkom pravim vrijednostima zajednice. Osim priča, važna usmena disciplina bili su i različiti rituali i obredi koji su se, na primjer, izvodili kad bi pojedinac imao mentalnih ili fizičkih problema.

3. VRIJEME I STRUKTURA U USMENOJ PREDAJI

Vrijeme je u starosjedilačkim pričama statično, odnosno ne postoji razlika u vremenu kad su se određene priče dogodile. Sve su se dogodile nekada, u nekom neodređenom vremenu koje pisac iz plemena Anishinaabe i književni kritičar Gerald Vizenor zove „mitsko vrijeme“ (Vizenor, 1993: 124). Jedino što se zna da su te priče definitivno smještene u prošlost, ali gdje točno u prošlost pripadaju u odnosu na druge priče se ne zna. Kategorija vremena, osim njegove završenosti, „obično se potpuno ignorira. Ono što se da primijetiti su reference na godišnja doba, dok se sat, dan, mjesec i godina ignoriraju. Većina priča se ne događa rano ili kasno, u proljeće ili jesen, ove ili one godine“ (Isto). Segment vremena uklanja se i u stvaranju mitova, u ritualnom pripovijedanju i u svim vrstama ceremonija (Bell, 2002: 35). Starosjedilački mitovi i povijest kreću se po cikličnom kontinuumu te nemaju linearno viđenje vremena (Isto: 34). Kada govori o vremenu pripovijedanja, Silko navodi da se u narodu Laguna priča obično ne određuje u odnosu na vrijeme kad se dogodila. „Jako davno, davno, ne tako davno i nedavno obično su načini klasificiranja priča s obzirom na vrijeme“ (Silko, 1986: 890). Budući da poimanje vremena kod starosjedilaca nema nikakve veze s poimanjem vremena u zapadnim civilizacijama koje vrijeme bilježe linearno, odnosno kronološki, Silko kaže da je u romanu *Ceremonija* upravo pokušala pomiriti europsku ideju linearnog poimanja vremena u kojoj je netko u jednom trenutku tu dok je u sljedećem zauvijek izgubljen sa starim nelinearnim vjerovanjima prema kojima se sve odvija u prirodnim ciklusima (Cohen, 2002: 242). Književne kritičarke Runtić i Knežević ističu cikličnost priča u društvenim zajednicama poput onih u kojima su bile okupljene starosjedilačke zajednice. Priče se, ističu autorice, neprestano ponavljaju i stvaraju stabilnost, „nudeći silu koja

sve drži na svom mjestu“ (Knežević, Runtić, 2013: 140–141). Silko kaže da je „svaka priča tek početak mnogo priča i da one zapravo nikada ne završavaju.“ Budući da su u narodu Pueblo tražili „istinu zajednice, a ne apsolutnu istinu“ (Silko, 1986: 887), moglo je postojati više verzija iste priče koje su sve smatrane jednako točnima. Za njih je „istina živjela negdje u mreži različitih verzija, neslaganja oko manjih točaka, jasnih kontradikcija zapletenih u stare svađe i rivalstva među selima“ (Isto).

Ciklusi života u prirodi neprestano se ponavljaju, priče se također neprestano ponavljaju i nikad ne završavaju, a svijest ljudi koja te priče prepričava, tako produžujući život zajednice, neprekidna je. Silko kaže da se i danas mnogo vremena na različitim društvenim događanjima provede prepričavajući nedavne događaje s područja na kojemu narod Pueblo živi. Rasprava o tim događajima gotovo uvijek dovede do prepričavanja sličnih starijih događaja. Stoga ne čudi što na kraju romana *Ceremonija* baka glavnog junaka, slušajući njegovu priču, kaže da joj se čini da je sve te priče već negdje čula, samo što su imena likova bila drugačija.

4. IDENTITET I PRIPADNOST ZAJEDNICI U ODNOSU NA USMENU PREDAJU

Glavni junak romana *Ceremonija* Leslie Marmon Silko je Tayo, mladi pripadnik naroda Laguna Pueblo. Nedavno se vratio iz Drugog svjetskog rata, u kojemu je služio kao član američke vojske u bitkama na Dalekom istoku, poput mnogih drugih pripadnika starosjedićkih naroda. Silko čitatelja na početku romana odmah uvodi u Tayovu izmučenu svijest. On čuje glasove, ima noćne more, mučnine, glavobolje, priviđaju mu se mrtvi vojnici. Njegov um i njegovo tijelo u potpunom su rasulu. „Tayo nije dobro spavao te noći (...). Ponekad bi japanski glasovi došli prvi (...) pretvarajući se u glasove na jeziku Laguna, onda bi vidio svog ujaka Josiahu pa bratića Rockyja, čuo glasove svoje majke, žurio se da pokupi šarene konce koje je istresao iz košare dok ga Teta nije vidjela“ (Silko, 1986: 5–7). Zbog svega toga, Tayo je bio u vojnoj bolnici gdje su ga liječnici bijelci pokušavali izliječiti. Tayo je na početku romana „fragmentirana ličnost, zbunjen i otuđen od samog sebe, obitelji, zemlje i plemenske tradicije“ (Ronnnow, 1993: 70).

Više je razloga za stanje u kojemu se Tayo našao. Jedan od razloga svakako su strahote rata koje ga još uvijek progone, međutim, Tayo nije običan američki vojnik. On čak nije ni običan pripadnik naroda Laguna. Majka mu je iz naroda Laguna, dok mu je otac bijelac i ta činjenica je u samoj srži svih njegovih poteškoća s identitetom kojima se Silko bavi u svome romanu. Tayo ne zna ni tko je ni gdje pripada. Osjeća se samim i odbačenim zbog svojeg

miješanog podrijetla. Njegovo otuđenje počelo je onog trenutka kad se rodio budući da je svojim izgledom odudarao od ostalih članova zajednice. Bio je miješane krvi i kao takav trn u oku mnogima, posebno Emu, bivšem ratnom veteranu s kojim je Tayo često pio po barovima. Jednom ga je prilikom Emo nazvao mješancom i pokušao ga izazvati na tuču. Drugi su ih razdvojili i rekli Tayu da je Emo pijan i da ne misli zapravo to što je rekao, ali Tayo je „znao da je Emo mislio to što je rekao. Emo ga je mrzio otkad su zajedno išli u školu, a jedini razlog za mržnju bio je što je Tayo bio polubijel“ (Silko, 1986: 57). I bijelci koji su gradili autocestu kroz rezervat „gurkali su se laktom i namigivali jedan drugome“ (Isto). Tayo je tek puno kasnije shvatio zašto – on je bio živi dokaz grijeha koje je njegova majka počinila i utjelovljenje svega što je zajednica smatrala pogrešnim. Sramota zbog grijeha njegove majke prati Taya kroz život poput znamenja. Nakon što ga je majka napustila i zauvijek otišla iz sela, Tayo ostaje s obitelji koju čine baka, teta, njezin muž i sin te ujak Josiah. Teta kao dominantna figura u njihovoj obitelji Taya je cijeli život kažnjavala zbog onog što jest i što mu je majka bila. Ona je koristila svaku priliku da ga podsjeti na to da nije bio vrijedan poput njezinog sina, koji je bio čiste Laguna krvi i cijeli mu se život osvećivala za grijeha koje je njegova majka počinila i za sramotu koju je nanijela obitelji. „Bio je to privatan dogovor između njih dvoje. Kad su Josiah, stara baka ili Robert bili tu, dogovor privremeno nije vrijedio i ona se pravila da se prema njemu ponaša isto kao i prema Rockyju, ali njih dvoje su znali da je to samo privremeno (...). Željela je da joj bude dovoljno blizu da se osjeća isključeno, da bude svjestan razdaljine među njima“ (Silko, 1986: 67). Odbacivanje koje neprestano osjeća od strane svoje tete, sestre svoje majke, nikada Tayu ne dopušta da bude punopravni član svoje obitelji. Upravo je miješana krv jedan od razloga za spisateljičin odabir Taya za svog glavnog junaka. On kao pojedinac opet na neki način predstavlja cijelu zajednicu, ili bar jedan njezin dio. Nakon stoljeća kolonizacije, doticaj s drugim rasama doveo je do neizbježnog miješanja starosjedilaca i ostalih naroda i kultura. To je rezultiralo promjenama u genetskom kodu zajednice – više nisu svi *čistokrvni* jer je mnogima barem jedan roditelj miješane krvi, najčešće bijelac ili Meksikanac. Podrijetlo Leslie Marmon Silko također je miješano pa ona uzima Taya za svog glavnog junaka jer on predstavlja promjenu koju starosjedilačke zajednice prolaze. Bijelci koji su došli u rezervat označili su „početak miješane rase, kojoj je pripadala i moja obitelj. Pretpostavljam da ću u samoj srži mojih djela pokušati otkriti kako je to biti iz miješane rase ili miješane krvi; kako je odrastati kad nisi ni potpuno bijel, a ni u potpunosti Indijanac“, kaže Silko (Owens, 2002: 91). Tayo svakako osjeća stigmiju svog podrijetla. I bivši veteran Emo s kojim često pije kao i bijelci, upiru u njega prstom. Njegove oči koje nisu u potpunosti tamne kao kod ostalih starosjedila-

ca još su jedan znak da ne pripada narodu Laguna. Zbog toga Tayo žarko želi imati tamne oči kako bi se uklopio. Tayo na početku *Ceremonije* nema identitet jer nije poput ostalih. Život Leslie Marmon Silko u vrijeme dok je pisala roman nije bio puno sretniji od Tayovog. Budući da je te dvije godine dok je pisala roman Silko živjela na Aljasci, i sama je osjećala izoliranost od ljudi i mjesta koji su je okruživali. „Bila sam nostalgичna za domom i izolirana, a ni moj tadašnji suprug i njegova obitelj nisu bili naročito dobri prema meni. Stoga sam osjećala pravu društvenu izoliranost, iako su moje dvije sestre došle sa mnom na Aljasku. Brak mi se raspadao. Sjećam se da sam nekad mislila da bih pobjegla od tog braka samo da nisam imala malo djeteta. Budući da je brak bio užasan, u vrijeme početka pisanja *Ceremonije* i ja sam bila bolesna poput Taya. Imala sam mučnine i svakakve čudne simptome. Kad je Tayu počelo biti bolje i meni je počelo biti bolje“ (Cohen, 2002: 258).

Budući da Tayo nema majčinsku figuru koja bi ga učila kamo pripada, tu ulogu preuzima ujak Josiah. On i Tayova baka glavni su izvor priča koje su Taya učile o životu i njegova su jedina poveznica s indijanskim identitetom, a Tayo ih se neprestano prisjeća na svome putu k iscjeljenju. Silko je više puta u svojim esejima i govorima napominjala važnost priča u tom kontekstu. Priče su pojedincu otkrivale mjesto unutar zajednice, hraneći mu identitet i osobnost. Druga jako bitna osoba u njegovu životu bio je rođak Rocky, koji je umro u ratu. Za njegovu smrt Tayo krivi sebe jer je njegova zadaća bila ići na ratište s Rockyjem i vratiti ga kući živog. „Ja sam mu trebao pomoći da se vrati kući. Računali su na njega. Bili su ponosni na njega. Nakon svega što se dogodilo. Toliko sam im bio dužan“ (Silko, 1986: 132). Po povratku kući, Tayo zaključuje da je bar „Rocky živ u njegovoj obitelji, a on mrtav“ (Isto: 28). Ostao je bez praktički svih ljudi koje je ikada volio. Dok je bilo u ratu, umro je i Josiah, a i za tu smrt Tayo krivi sebe jer je Josiah „umro zato što nije bilo nikoga da mu pomogne tražiti stoku nakon što je ukradena“ (Isto: 124). Nakon povratka iz rata, Tayu je ostala teta koja ga je jedva podnosila i baka, koja će predložiti liječenje indijanskim ceremonijama i ritualima te mu tako spasiti život. S jedne strane, Tayo je potpuno otuđen od samoga sebe, a s druge strane, otuđen je i od zajednice u kojoj je odrastao. Nije on jedini pripadnik naroda Laguna koji je suočen s istim problemom. Silko Tayovu životnu priču koristi kako bi se bavila daleko većim problemom. Tayova priča priča je cijelog naroda Laguna.

Kako bi se u potpunosti shvatio problem Tayove otuđenosti, stvari se trebaju smjestiti u povijesni kontekst. U središtu mreže iz kojeg Silko plete niti svojega romana „tragična je priča američkih starosjedilaca nakon dolaska bijelaca. Cijela su plemena izumrla zbog nedostatka prirodne otpornosti na bolesti bijelaca. Milijuni su američkih Indijanaca nestali s lica zemlje“ (Chav-

kin, 2002: 6). Betonie, čovjek koji mu je pomagao, zna da Tayovi problemi nisu počeli s njim. „Ovo se događa već jako dugo“ (Silko, 1986: 125). Tayo je već i prije susreta s Betonijem, znao da problemi poput nasilja i alkoholizma među indijanskim ratnim veteranima nisu samo posljedica rata, kako je rekao i liječniku s kojim je razgovarao nakon što je pokušao ubiti svog prijatelja Ema. „Ne radi se samo o tome. Osjećam to. To se događa već jako dugo“ (Silko, 1986: 53). Narod Laguna i svi starosjedilački narodi su kao kolektiv počeli gubiti svoj identitet od trenutka kad su europski kolonizatori stupili na sjevernoameričko tlo. Tayov rođak Rocky primjer je onoga što se događa mnogim starosjediocima koji su ‘zavedeni’ bjelačkom kulturom. Rocky vjeruje u znanost, u ono što su ga bijelci učili u školi i sanja o danu kada će otići iz rezervata. On predstavlja potpuno otuđenje od starih vjerovanja i zato Silko odlučuje da se Rocky neće vratiti iz rata. U njemu nema onoga što Silko smatra potrebnim za izlječenje zajednice. Staro vjerovanje da priče liječe nije nešto što bi Rocky smatrao načinom za povratak zajednice pravim vrijednostima ili uopće nešto u što bi on vjerovao. „On je slušao učitelje i trenera. Oni su se ponosili njime i govorili mu: „Ništa te ne može zaustaviti osim jedne stvari: ne dopusti da te ljudi kod kuće sputavaju“ (Isto: 51). U Tayu, s druge strane, Silko vidi nadu. Kroz njegovu potragu za identitetom, Silko govori o potrazi za identitetom cijeloga naroda. Osim što sebe krivi za Rockyjevu smrt, Tayo se krivi i za sušu koja već godinama pogađa rezervat zbog jednog starog vjerovanja naroda Laguna. Sama činjenica da Tayo u sebi nosi uvjerenje da priče određuju život i da su njegove riječi mogle uzrokovati sušu čini ga idealnim alatom u autoričinoj borbi za povratak drevnim vrijednostima. On obitava na margini dvaju svjetova (O’Brien Hokanson, 1997: 117). Njegova ‘miješana’ krv živi je dokaz promjena koje zahvaćaju zajednicu“ (Isto: 117) te je tjeraju da evoluiru. Rastrganost između tradicije koju bijelci smatraju glupom i zao stalom te potrebe za prihvaćanjem od tih istih bijelaca koji su sada dominantna kultura nešto je čime se svaki član zajednice bavi na svoj način. Tomu je primjer Tayova teta koja je izrazito pobožna kršćanka, što je naravno nešto što je njezinoj zajednici bilo nametnuto u jednom trenutku i prije prisilnog pokrštavanja svakako nije bilo u središtu duhovnog života zajednice. U jednu ruku ona prezire sve što nije indijansko i nikada ne prestaje osuđivati svoju mrtvu sestru zbog njezine veze s bijelim muškarcem dok se istovremeno moli bjelačkom bogu. Drugi su primjer Tayo i njegovi prijatelji ratni veterani koji, dok sjećanja iz rata pokušavaju utopiti u alkoholu, neprestano pričaju o poštovanju koje su imali od bijelaca dok su nosili vojne uniforme, odnosno dok su ih bijelci trebali. Sad kad je rat završio, osjećaju se odbačenima, a u očima američke vlade opet su niža rasa. Kako pojedinac i zajednica mogu funkcionirati u takvom svijetu u kojem ne znaju tko su i gdje pripadaju, rastrgani između

tradicije i novog svijeta koji im nameće dominantna kultura? Mogu li uopće opstati u takvoj situaciji? To su pitanja na koja Silko pokušava dati odgovor ovim romanom. Ona se vrlo jasno zalaže za stara vjerovanja da priče imaju moć dati život i uzeti ga, ali jasno joj je i da se neke stvari moraju mijenjati. Promjena je neizbježna kao jedini način opstanka. Tu u *Ceremoniji* nastupa Betonie, iscjelitelj iz naroda Navajo koji treba Tayu pomoći da riješi svoje mentalne probleme tradicionalnim ceremonijama i ritualima. Kad je postalo očito da mu zapadnjačka medicina ne pomaže, Tayova baka predlaže liječenje na indijanski način. Silko u priču uvodi Betonija, koji je baš poput Taya miješane krvi (baka mu je Meksikanka) pa kao takav ima pravo ne osjećati potpunu pripadnost starosjedilačkoj zajednici. Druga poveznica s Tayom je što ni Betonie nije u potpunosti prihvaćen u zajednici (misle da je lud). Tayova se teta pita kakav to iscjelitelj može živjeti na mjestu na kojem Betonie živi, u neposrednoj blizini odlagališta i prljavog grada. Dok je Tayo vidio jedno zlo koje su bijelci stvorili (rat), Betonie vidi druga zla koje su bijelci donijeli na njegovu zemlju budući da živi pokraj grada koji je živući spomenik svemu što u zapadnjačkom svijetu nije kako treba biti. Usprkos svemu tome, Betonie živi u miru jer zna da su stare priče i ceremonije jedini način opstanka, ali u promijenjenom svijetu, ceremonije ne mogu ostati iste. Kad Tayo ispriča Betoniju kako je Rocky htio otići iz rezervata i učiniti nešto od svoga života, Betonie mu pokaže na grad i kaže da su takvi poput Rockyja tamo – u leglu ovisnosti i svakog oblika lošeg ljudskog ponašanja.

Betonie kaže da je promjena počela davno, čim su ljudima dane ceremonije. U takvom nepromijenjenom stanju, te su ceremonije funkcionirale u svijetu kakav je tad bio. Ali dolazak bijelaca pomaknuo je elemente u svijetu i zbog toga je Betonie uveo promjene u rituale. Silko je gledala kako su nakon Drugog svjetskog rata nad vojnicima bili vršeni rituali pročišćavanja koji jednostavno nisu djelovali. Dok su neki govorili da je to dokaz kako su njihova vjerovanja neadekvatna, Silko je sklonija vjerovati da je njihovo nedjelovanje posljedica toga što nisu bili spremni baviti se posljedicama modernog ratovanja (Chavkin, 2002: 6). U *Ceremoniji* Tayo vrlo brzo shvaća da se Betonie ne ponaša i ne priča onako kako se očekuje od iscjelitelja. Starac zna da njegovim promijenjenim ceremonijama „ljudi ne vjeruju, ali samo rast održava ceremonije snažnima“ (Silko, 1986: 126). Betonie je naučio jednu stvar – da su „stvari koji se ne pomiču i ne rastu mrtve (...). U protivnom nećemo preživjeti“ (Isto), zaključuje Betonie. I to je rješenje koje Silko ima – ponovni pronalazak identiteta svog glavnog lika, ali i njegove zajednice. Kako su stari ljudi govorili: „Ako se možeš sjetiti priča, sve će biti dobro. Samo se sjeti priča“ (Silko, 2001: 160).

Prije Betonija, Tayo je razgovarao s drugim mudrim pripadnikom zajednice Ku'ooshem. Njega Silko koristi kako bi predstavila dio naroda koji živi u starome svijetu koji više ne postoji. Kad Tayo i Ku'oosh raspravljaju o ratu, starac zaključuje da svaki ratnik dobro zna kad je nekoga ubio jer se posljedice toga odmah vide (prije nisi mogao ubiti drugog čovjeka, a da nisi znao da si to napravio). Tayu je odmah jasno da starac nema pojma o modernom ratovanju, o oružju koje ubija izdaleka, koje se ne može ni vidjeti ni čuti. Zna da čak i ako bi starcu pokazao tijela raskomadana bombama, on bi rekao da im je nešto došlo blizu i ubilo ih. Tayo ostaje potpuno neshvaćen što samo produbljuje njegovu otuđenost. Međutim, čak je i Ku'ooshu jasno da stvari nisu kako su prije bile. Kaže da neke probleme više ne mogu izliječiti kao prije, da stare ceremonije više ne djeluju i da se boji što će biti s njihovim narodom ako Tayu i ostalima ne bude bolje. Tayo tada postaje siguran u „nešto čega se cijelo vrijeme pribojavao, nešto iz starih priča. Potrebna je samo jedna osoba koja će pokidati krhke niti mreže (...) da naudi krhkom svijetu. Bio je jednom čovjek koji je prokleo kišne oblake, čovjek čudovišnih snova. Tayo je vrištao i sklupčao se da odagna bol“ (Silko, 1986: 38). Znao je da je on taj čovjek.

Opterećen krivnjom zbog smrti dvojice rođaka i zbog petogodišnje suše te noćnim morama iz rata, Taya više „nije bilo briga ako umre“ (Isto). Američka kritičarka Gretchen Ronnow u radu *Tayo, smrt i žudnja* tvrdi da Tayo zapravo želi smrt, ali da ju ne traži aktivno, što mu produbljuje život (Ronnow, 1993: 50). Kad je prvi put otišao Betoniju, Tayo je mislio da će ga starac ubiti. „Disao je brže, a strah ga je prožimao svakim otkucajem srca. Krivili su ga. Nisu ga htjeli, a sad su ga poslali ovdje i to će biti njegov kraj“ (Silko, 1986: 122). Tayo je već zamislio kako policija pronalazi njegovo tijelo. Pomislio je o bježanju jer bio je snažniji od Betonijeja i mogao se izvući, „ali bol izdaje uvlačila mu se u grlo poput šake. Bio je umoran od borbe. Ako nema nikoga kome može vjerovati, više nije imao razloga za život“ (Isto: 84).

Tayu nije dobro, zajednici nije dobro i promjena je neizbježna, ali kako ju točno uspješno provesti? Priča o Josiahinoj ideji za uzgoj stoke govori o jednoj vrsti prilagodbe. On je odlučio uzgojiti goveda koja bi bila križanci meksičke stoke, koja je jako izdržljiva i sposobna preživjeti sušu i ostale nepovoljne vremenske uvjete, s govedima Hereford, koja su osjetljiva na vremenske prilike. Josiah se nadao da će potomci tih goveda dobiti najbolje karakteristike svojih predaka. Nakon njegove smrti, stoka je izgubljena i Tayo si daje zadatak pronaći ju. Tražeći Josiahinu stoku, on vraća izgubljene fragmente svog identiteta, dok se istovremeno iskupljuje za njegovu smrt. Tayo želi naći stoku da bi „nekim dijelom vratio Josiaha koji je umro. Budući da mu je Josiah dugo vremena bio majčinska figura, nalazak stoke djelomično bi vratio njegovu prisutnost“ (Ronnow, 1993: 80).

Tayo je praktički cijeli svoj život na mentalnoj razini proživio odvojen od zajednice u kojoj je odrastao, a rat ga je i fizički odvojio od nje. Nije to donijelo ništa dobro ni njemu ni narodu Laguna. Odlazak i povratak u zajednicu i zajednici među najvažnijim su motivima romana. Njegov povratak i potraga za samim sobom koja je tim povratkom započela završavaju onog trenutka kad ga izliječe priče. Tayo je vjerovao u priče dok mu u školi nisu rekli da su to besmislice. Ali, priče su jedino što Tayu može reći gdje pripada i on shvaća da je ono što mu je Betonie rekao istina – priče su jedini način opstanka zajednice, ali i priče i ceremonije moraju se mijenjati jer se mijenja i svijet u kojem obitavaju. „Na koju god je stranu pogledao“, shvatio je, „vidio je svijet napravljen od priča, iz davnina, priča iz pradavnih vremena, kako ih je baka zvala. Bio je to živ svijet, uvijek se mijenjao i kretao, i ako si znao gdje tražiti, mogao si sve vidjeti“ (Silko, 1986: 10). Njegova vjera u priče nije nestala ni dok je bio na ratištu, dok su on i drugi vojnici nosili mrtvo Rockyjevo tijelo. „Tayo je gotovo neprestano pričao desetniku, hodajući iza njega, govoreći mu da nemaju još dugo za ići i da od sada idu samo nizbrdo. Stvorio je priču za sve njih, priču koja će im dati snagu. Riječi priče izljevale su mu se iz usta (...) da desetnika održe uspravnim, da mu koljena ne pokleknu, da mu ruke ne puste nosila“ (Isto: 12).

Silko vidi problem i promjene koje zahvaćaju njezin narod te ih *Ceremonijom* pokušava verbalizirati i ponuditi rješenje problema revitalizacijom nekih dijelova tradicionalnog života. Usmena predaja, koja je stoljećima omogućavala opstanak zajednice, za Silko je ono što izmučenoj zajednici treba vratiti dah života. Svaka stranica njezina romana testament je moći priča, pripovijedanja i ceremonija. Američka kritičarka Kenneth Lincoln kaže da je roman *Ceremonija* ceremonija riječi. „Tayova se priča pripovijeda u svrhu izlječenja. Pričanje Tayove priče i svako ponovno pripovijedanje pokreću novi ciklus priče. Rješenje Tayovih dilema negdje je u verbalnim, usmenim tradicijama kulture Laguna“ (Weaver, 2002: 215).

5. SNAGA RIJEČI U TRADICIJI AMERIČKIH INDIJANACA

Koncept riječi i jezika u starosjedilačkoj tradiciji nadilazi svrhu jezika da opiše i da prenese poruku. Važnost riječi za Leslie Marmon Silko nije ništa manja. U eseju *Jezik i književnost iz Pueblo perspektive*, ona izjavljuje da svaka riječ može stvoriti priču te da svaka priča može stvoriti druge priče u beskrajnoj mreži živih riječi. Stvaralačka i iscjeljujuća moć riječi jasno je vidljiva i u *Ceremoniji*. Starac Ku'oosh, prvi starješina koji Tayu pokušava pomoći, govori o značenju riječi. „Potrebno je puno vremena da se objasni krhkost i svi detalji jer nijedna riječ ne postoji sama, a razlog za odabir svake

pojedine riječi morao se objasniti pričom o tome zašto se tu riječ mora reći na određeni način. To je odgovornost koju je bivanje čovjekom donosilo (...) priča koja stoji iza svake riječi mora biti ispričana kako ne bi bilo pogreške u značenju toga što je rečeno, a to zahtijeva puno strpljenja i ljubavi“ (Silko, 1986: 35).

Tayova izgubljenost na početku romana ogleda se i u nemogućnosti da odgovara na pitanja liječnika u bolnici. On se smatra nevidljivim pa liječniku tiho kaže da mu je žao, ali nikome nije dopušteno pričati s onim koji je nevidljiv. Liječnik nije odustajao i svaki dan ga je došao pitati ista pitanja dok Tayo jednoga dana nije čuo glas koji je govorio: „On ne može razgovarati s tobom. On je nevidljiv. Njegove riječi oblikovane su nevidljivim jezikom; one nemaju zvuk“ (Isto: 15). Kad je pokušao opipati svoj jezik u ustima, Tayo je otkrio da je „suh i mrtav, mrtvo tijelo sitnog glodavca“ (Isto). Nemogućnost izražavanja za Taya je ravna smrti, ali povratak riječima i pričama koje imaju moć stvaranja može i njega vratiti u život. Tayo mora biti u „stanju ispričati svoju priču i time vratiti red u svoj život. Silko predlaže isto za američke Indijance koji moraju ponovno otkriti kako pričati svoje priče (Owens, 2002: 98). Ne treba otići dalje od prve stranice romana *Ceremonija* kako bi se vidjela stvaralačka moć riječi – kako Žena Pauk imenuje stvari, tako se one pojavljuju. U jednoj od umetnutih svetih priča u kojoj se objašnjava postanak bijelaca, snažnija od svake magije je riječ. Upravo je priča ta koja stvara bijelce i jednom kad bude puštena, ništa ju ne može zaustaviti. „Riječi su tako snažne da te čak mogu odvesti i na mjesec. Ako bi osoba htjela otići na mjesec, i za to je postojao način. Sve je ovisilo o tome imaš li upute – točno kojim putem ići i što učiniti da tamo stigneš; ovisilo je o tome znaš li priču o tome kako su drugi prije tebe išli“ (Silko, 1986: 19).

Silko *Ceremonijom* uranja duboko u stara vjerovanja naroda Laguna prema kojima ne postoji ništa snažnije od riječi. Stoga se s riječima moralo postupati oprezno jer, kako pokazuju stare priče, riječ može stvoriti sve, od života za ljude do njihovog uništenja. Nemoguće je čitati *Ceremoniju* i ne osjećati strahopoštovanje za svijet koji se na prvi pogled čini tako dalekim, ali koji se čitatelju približava pomnim odabirom riječi.

6. ODNOS PRIRODI I USMENE PREDAJE U AMERIČKIH INDIJANACA

Američki starosjedioci nisu bili upoznati s konceptom vlasništva koji je bio uobičajen u Europi. Oni su svakako poznavali pravo na lov, ribolov ili uzgoj biljaka, ali to su pravo imale zajednice ili sela, a ne pojedinac. Ni koncept vlasništva u Europi u srednjem vijeku nije bio ono što je danas, ali

svejedno je odnos prema prirodi i njezinim resursima bio potpuno drugačiji između Europljana i starosjedilaca. Američki su starosjedioci zemlji pristupali kao resursu koje se sam po sebi nije mogao posjedovati, poput zraka ili mora. Ljudi su mogli koristiti resurse za određene svrhe poput lova, ribolova, skupljanja divljeg bilja i tako dalje, ali to pravo nije pripadalo samo njima i nije bilo neograničenoga vijeka. Europljani su pak zemlji pristupali kao robi za koju se podrazumijeva da je, skupa sa svojim resursima, nečije vlasništvo. „Bijelci na prirodu ne gledaju kao na nešto lijepo nego kao na nešto korisno“ (Rainwater, 2002: 118). Način života američkih starosjedilaca neodvojiv je od načina funkcioniranja prirode, odnosno okoliša u kojemu su živjeli. Iako se dugo smatralo kako je njihov način života primitivan, postaje sve jasnije kako je prirodna ravnoteža kojoj su starosjedioci težili jedini način opstanka čovjekovog prirodnog okruženja. Američki su se starosjedioci prema onome što ih hrani, odijeva, što im pruža zaklon i liječi odnosili s potpunim poštovanjem. Uvijek se iz prirode uzimalo samo ono što je trebalo. Pa iako je bilo potrebno, na primjer ubiti bizona, kako bi se obukli i jeli, američki Indijanci su se prema mrtvom tijelu životinje odnosili s poštovanjem i zahvalnošću. Takav pristup značio je harmoniju koja je prekinuta dolaskom bijelaca, koji bizone nisu lovili onoliko koliko im je bilo potrebno za preživljavanje. Oni su bili pohlepni, s neutaživom željom za ubijanjem i profitom koje je ono donosilo, što je na kraju skoro rezultiralo istrebljenjem cijele te životinjske vrste s nekih područja Sjeverne Amerike (Richter, 2001: 54). Odnos koji su starosjedioci imali prema prirodi davno je našao svoje mjesto u popularnoj, *mainstream* kulturi i stoga često poprima karakteristike trivijalnosti i praznih riječi. Međutim, „veza između krajolika i identiteta zajednice, postapokaliptični osjećaj gubitka zemlje, fokusiranje na mjesto u mnogim starosjedilačkim religijama, organska veza između pripovijedanja i mjesta sa središnjim vjerovanjem da okoliš nije mjesto koje je tamo negdje nego da je samo središte, dom zajednice“ (Rainwater, 2002: 118).

Ljubav prema zemlji na kojoj je odrasla Leslie Marmon Silko prožimaju svaku stranicu romana *Ceremonija*. Ona je roman pisala na Aljasci odvojena od svog naroda, a pisanje o zemlji na kojoj narod Laguna živi, kako je pisala pjesniku Jamesu Wrightu 1978. godine, bilo joj je način povratka kući među svoje ljude. Silko mu je pisala da je shrvana odvojenošću od zemlje naroda Laguna te da je pisanje za nju bilo način ponovnog stvaranja tog mjesta i te zemlje. Svaka stranica *Ceremonije* svjedoči o povezanosti spisateljice i njezinog naroda sa zemljom, okolišem i životinjama koje ih okružuju. Silko je dala jedan intervju u kojemu je rekla da je *Ceremoniju* napisala kako bi si spasila život jer nije mogla izdržati nostalgiju koju je osjećala za zemljom na kojoj je odrasla. „Zato se zove *Ceremonija*, zato što znam da se ne bih izvu-

kla da ju nisam pisala te dvije godine. Užasno mi je nedostajao taj okoliš na jugozapadu pa sam ga zato ponovno stvorila. Dok sam pisala roman, nisam više bila na kiši u Ketchikanu (Aljaska); opet sam bila na jugozapadu. Zato je svaki opis kamena i zemlje takav kakav jest – doslovno sam samu sebe stavila u proces pisanja“ (Cohen, 2002: 258). Problem odnosa prema prirodi na vrhu je prioriteta Leslie Marmon Silko i njezinog romana *Ceremonija*. Jezik, priča i mjesto tvorbeni su elementi starosjedićke usmene predaje. Silko kaže da zemlja kao da priča priče u *Ceremoniji* (Silko, 1986: 20). Betonie Tayu priča da su se Indijanci prisiljeni svaki dan svoga života „buditi i gledati zemlju koja je ukradena, ali koja je još uvijek tu, dohvatljiva, dok se njezinom krađom razmeće“ (Isto: 127). Pokazao je Tayu planinu i rekao da se bijelci samo zavaravaju misleći da je njihova jer papiri prirodi ne znače ništa (Isto: 128). Betonie živi u blizini smetlišta, pokraj grada u kojemu svakodnevno gleda propadanje ljudi. Kad ga pitaju zašto živi na takvom mjestu, Betonie kaže da mu je tu „udobno“. Tayo shvaća da ta udobnost o kojoj Betonie govori nema veze s udobnošću koju pruža „velika kuća ili bogata hrana“, čak ni čiste ulice. „To je udobnost koja dolazi od pripadanja zemlji i od mira koje donosi postojanje s tim brdima“ (Isto: 117).

Poštovanje prema prirodi stječe se svakom pričom koja biva ispričana u *Ceremoniji*. U rezervatu naroda Laguna već godinama vlada strašna suša za koju Tayo krivi sebe. Josiah ga je jednom pronašao kako ubija muhe i rekao mu da to ne smije raditi jer se u davno vrijeme majka svih ljudi naljutila na njih. „Životinje su nestale, biljke su nestale i dugo nije bilo kiše. Zelena muha otišla je majci i tražila ju da oprostí ljudima. Od tada su ljudi jako zahvalni za to što je muha za njih učinila“ (Isto: 101). Budući da Tayo nije ubijao zelene muhe, Josiah ga je uvjerio da neće biti nikakvih posljedica. Godinama kasnije u ratu, Tayo nije mogao podnijeti muhe koje su plazile po Rockyjevom mrtvom tijelu. Počeo ih je ubijati i sad vjeruje da je to odagnalo kišu. Također, molio se za prestanak kiše i već šest godina nije je bilo. Majka Zemlja pati, ali ne samo zbog njega, kako Tayo otkriva tijekom svog putovanja u *Ceremoniji*. On zna da je bolest koja ga je snašla veća od njega. On je samo mali dio svega što u svijetu nije kako treba. Muka koju on osjeća u sebi odraz je muke koju prolazi priroda. Priroda je počela patiti dolaskom bijelaca koji nemaju nikakvo poštovanje za nju i njezine stanovnike. Bijelci i njihovo uništavanje izbacili su zemlju iz ravnoteže, što ima nesagledive posljedice na narod Laguna.

Jedna od najvećih vrijednosti koju je starosjedićka usmena predaja prenosila bilo je poštovanje za ljude, životinje i prirodu budući da „zemlja nije samo izvor preživljavanja, odvojena od bića koje hrani i duha koji udiše u ljude“ (Rainwater, 2002: 118). Brojni su dokazi za to u romanu *Ceremonija*. Tayo se prisjeća kako su im u školi jednom donijeli posudu punu žaba. Svi učenici iz

naroda Navajo odmah su izašli iz učionice, a jedna djevojčica iz naroda Jemez rekla je da su im ljudi uvijek govorili da ne ubijaju žabe jer će se žabe naljutiti i poslati previše kiše. Učitelj bijelac „smijao se toliko jako da su mu suze tekle niz lice“ (Silko, 1986: 195). Tayo je znao da su žabe kišina djeca, a znao je i da je nekad postojalo vrijeme kad su ljudi i životinje komunicirali jer im je baka uvijek pričala o tome. Tayo nikad nije „izgubio osjećaj koji je imao u prsima kad je ona izgovarala te riječi; i osjećao je da su istinite – da su davno stvari stvarno bile drugačije i da su ljudi mogli razumjeti što životinje govore“ (Isto: 95). Tayo se prisjeća i kako su Robert, Josiah, Rocky i on išli u lov. Nakon što je ubio jelena, Tayo mu je iz poštovanja glavu pokrio jaknom, dok su Robert i Josiah posipali jelenov nos kukuruznim brašnom kako bi nahranili njegov duh. Morali su „pokazati svoju ljubav i poštovanje inače bi se jeleni uvrijedili i sljedeće godine ne bi došli umrijeti za njih. Kad bi došli kući, baka bi na jelenove rogove i oko vrata stavila tirkizne perle, dok bi Josiah pokraj jelenove glave stavio posudu s kukuruznim brašnom tako da svatko tko prođe može malo posuti po njegovu nosu. Silko kaže da su ljudi uspješni u lovu samo zato što se „antilopa odluči vratiti kući s lovcem. Sve faze lova provode se s ljubavlju. I ljubav antilope koja je pristala dati svoje meso kako ljudi ne bi umrli od gladi. Bacanje mesa ili nepoštovanje prema kostima uvrijedit će antilopin duh. Sljedeće će je godine lovci uzalud loviti po suhoj ravnici“ (Silko, 1986: 887). Tayo je te rituale promatrao i vjerovao u njih, dok je Rocky smatrao da su glupi i sramio se toga što njegova obitelj radi.

Josiah je naučio Taya da postoje stvari važnije od novca. „[Josiah] je bradom pokazao prema izvoru i uskom kanjonu. Odatle dolazimo. Ovaj pijesak, ovaj kamen, ovo drveće, povijuše, sve divlje cvijeće. Ova zemlja nas neprestano pokreće“ (Silko, 1986: 45).

Pripadnici naroda Laguna shvatili su da je zemlja zauvijek izgubljena kad su bijelci zaposlili lovce koji su nemilice ubijali jelene kako bi hranili drvosječe koji su sjekli šume. Ti lovci ubijali su pume iz zabave, a narodu Laguna bilo je jasno da baš ništa ne mogu učiniti da ih u tome spriječe. Sva patnja Taya i ostalih u *Ceremoniji* počela je onog trenutka kad je priroda ostala bez ravnoteže koju je imala u starim pričama.

„Opstanak u često suhom i nepredvidljivom okolišu ovisio je o ravnoteži ne samo ljudskih bića nego i ostalih živih ali i neživih entiteta, budući da je čak i kamenje ponekad znalo kretati se i putovati“ (Silko, 1986: 891). Tayova unutarnja borba neodvojiva je od patnje prirode, djelomično zato što je na početku uvjeren da je on kriv za sušu koja uništava nešto što je narodu Laguna toliko sveto. Tijekom romana, Tayu postaje jasno da se nikada nisu smjeli odmetnuti od prirode i da je povratak poštovanju prema prirodi koje se opisuje u tradicionalnim pričama povratak sretnome životu. Budući da je har-

monija između ljudi i zemlje narušena, ljudi se osjećaju izgubljenima i moraju pokušati vratiti ravnotežu. Svete priče naroda Pueblo koje Silko u stihovima umeće u svoj roman govore o tome što se dogodi kada se priroda uvrijedi ili kada se ukradu kišni oblaci. Tada se život gasi pa ljudima ne preostaje ništa nego činiti sve po pravilima kako do gubitka ravnoteže nikad ne bi ni došlo. Budući da je klima u rezervatu Laguna često nepredvidiva i teška za život, Silko kaže da to velikim dijelom objašnjava zašto su ljudi iz naroda Laguna toliku pažnju pridavali nebu i zemlji koja ih okružuje. Uvijek su pazili da sve-mu odaju poštovanje koje zaslužuje jer je sve ovisilo o harmoniji između svih živih bića. Silko pokušava objasniti kakav je to točno odnos između naroda Laguna i prirode. „Dio teritorija koje oko može uhvatiti ne objašnjava točno odnos između čovjeka i njegova okruženja jer pretpostavlja da je gledatelj nekako odvojen ili izvan teritorija koji promatra. Stojeći duboko u prirodnome svijetu, pradaćni pripadnici naroda Pueblo znali su da cvijet, zec ili skakavac nisu mogli biti stvoreni od ljudske ruke“ (Isto).

Američki kritičar Peter G. Beidler ističe ulogu koju životinje imaju u našem shvaćanju ljudi iz romana *Ceremonija*. Ne radi se tu samo o shvaćanju bijelaca, kojima su životinje tu samo da ih se iskoristi nego i o Tayovu shvaćanju samog sebe. „Njegov manjak poštovanja za životinje prelijeva se na njegov manjak poštovanja prema samom sebi“ (Chavkin, 2002: 19). Ubijajući muhe na bojištu, Tayo je na neki način ubio sebe i svoju čovječnost, koju je uspio oživjeti tek kad je opet počeo paziti da ne gazi insekte po zemlji i ne ubija muhe, kako nalažu stara vjerovanja. Postaje mu jasno da je Josiah bio u pravu kad mu je rekao da je stoka baš poput ljudi – „stoka je poput svih drugih živih bića. Ako je predugo odvojena od zemlje, ako ih se drži u stajama i oborima, stoka izgubi nešto (...). Kad ih opet pustiš, trče na sve strane. Boje se jer im je zemlja nepoznata (...). Ne prestaju se bojati čak i izgledaju mirno i prestanu trčati. Uplašene životinje lako umiru“ (Silko, 1986: 74). Tayo nije ništa drugačiji od takve stoke na početku romana. Neprestano pokušava pobjeći od svoga uma, tražeći oslobođenje u alkoholu, ali čak i kad u tome uspije, ne osjeća se ništa bolje. To ga dovodi do zaključka da bi smrt vjerojatno bila jedini izlaz.

Tayo svoju ceremoniju izlječenja završava u rudniku uranija koji je vađen za proizvodnju atomske bombe. Američka je vojska atomsku bombu testirala u pustinji u Novome Meksiku, nedaleko od rezervata naroda Laguna Pueblo. Tayova baka mu je ispričala kako je jedne noći, dok Tayo nije bio kod kuće, vidjela „svjetlost kroz prozor (...). Mislila sam da gledam izlazak sunca, ali svjetlost je iščeznula (...). Nisam nikad mislila da ću vidjeti nešto tako jarko“ (Isto: 245). Baka je kasnije u novinama vidjela da su napravili najsnažniju eksploziju na svijetu i nije joj bilo jasno zašto bi ljudi ikad napravili tako nešto. Za Silko, a i za Taya, atomska bomba najveći je dokaz pokvarenosti bi-

jelaca. Tayo odlazi u rudnik kako bi vidio kamen koji je u smrti ujedinio ljude u gradovima miljama udaljenima od mjesta s kojeg je taj kamen uzet. Došavši u rudnik shvaća da nisu krivi ni kamen ni planina iz koje je izvađen. „Uzeli su prelijepo kamenje duboko iz zemlje i poslagali ih u monstroznoj kreaciji koja je uništavala sve u opsegu koju su samo *oni* mogli zamisliti“ (Isto: 246).

Veliku ulogu u Tayovu ozdravljenju igra i Josiahina meksička stoka koja je prilagođena životu u teškim vremenskim uvjetima i siromašnom okolišu. Krađa te stoke predstavlja krađu ne samo počinjenu protiv Taya i njegove obitelji, nego i protiv cijelog naroda Laguna. Tayo zna da zemlju koja im je ukradena nikada neće vratiti, ali povratak stoke dopušta mu barem djelomično iskupljenje za tetkovu smrt. Tražeći stoku, Tayo se vraća onomu što je animalno u njemu, a njegovu povezanost sa životinjama dokazuje i puma koja mu pomaže naći stoku (Isto: 196). On osluškuje prirodu oko sebe baš kao životinja, a kad je na kraju prisiljen bježati od Ema koji ga pokušava ubiti, Tayo to radi tiho, pametno i oprezno poput životinje.

U jednoj od umetnutih priča životinje pomažu ljudima da opet ustanove dobar odnos s majkom prirodom. Bez nje, ljudi bi bili izgubljeni. *Ceremonija* je Tayovo pomirenje s prirodom kojoj pripada i on i njegov narod. On svoj jedinstveni položaj na razmeđu dvaju kultura koristi kako bi te dvije kulture pomirio kroz „ceremonijalnu rekonstrukciju veze koju narod Laguna ima sa zemljom“ (Stain, 2002: 197). Nakon pet dugih godina, zemlja je opet blagoslovljena kišom nakon što Tayo dovršava svoju ceremoniju, a za narod Laguna rađa se nova nada.

7. STRUKTURA, VRIJEME I ODNOS PRIPOVJEDAČA I SLUŠATELJA U USMENOJ PREDAJI AMERIČKIH INDIJANACA

Silko uzima zapadnjačku književnu vrstu – roman – koja se zbog tematike sazrijevanja jednog pripadnika starosjedilačkog naroda može specifično odrediti i kao *bildungsroman*. Književne kritičarke Runtić i Knežević navode da se radi o *romanu potrage* specifičnom za američku kulturu u kojemu „američki junak dječak ili mladić odlazi u svijet u kojem, izdvojen od društvenih načela i etičkih kodova, spoznajno raste i sazrijeva“ (Silko, 2013: 20). Daka-ko, Silko roman potrage prilagođava društvenoj situaciji svoga junaka koji je daleko od tipičnog američkog mladića. Njegova specifična kultura i poruka koju Silko želi poslati *Ceremonijom* potiče ju da svoga junaka pošalje u svijet u kojemu ne vrijede društvena načela na koja je navikao, ali njegova odvojenost od zajednice nikako ga ne potiče na rast i sazrijevanje. Naprotiv, baca ga niz provaliju emocionalne zbunjenosti i fizičke muke upravo kako bi dokazala

da odvajanje od zajednice jednomu mladomu pripadniku naroda Laguna ne može donijeti ništa dobro. Ali da se Tayu ta odvojenost nikada nije dogodila, možda bi zauvijek obitavao na marginama svoje zajednice, nikada ne pripadajući ni njoj ni svijetu bijelaca. Ovako ga je kratki izlet i upoznavanje druge kulture kojoj svojom krvlju ipak pripada nagnalo na prepoznavanje pravog načina života i na kraju dovelo do emocionalnog sazrijevanja.

Kada je Silko odabrala roman za pričanje Tayove priče, postavilo se pitanje jezika kojim će priča biti ispričana. Koji je jezik prikladan za prenošenje svetih priča i ceremonija naroda Laguna? Može se tvrditi da je odgovor uvijek jezik naroda kojemu junak naše priče pripada, međutim, Silko bi znatno smanjila potencijalno čitateljstvo da se odlučila za plemenski jezik. Stoga ona, kao i mnogi drugi književnici njezine generacije, za svoj medij odabiru jezik kolonizatora – engleski. Početkom doba koje se naziva indijanskom renesansom te procvatom zanimanja za sve što je indijansko 60-ih godina 20. stoljeća, starosjedilački pisci dobili su priliku da ono što je nekoć bilo rezervirano samo za članove zajednice pokažu cijelome svijetu. Tu, se naravno, nazire novi problem. Zapisivanje starosjedilačkih priča dovodi do njihovog ‘zarobljavanja’ i do toga da ih se omeđuje, odnosno daje konačnu verziju. To je za indijansku tradiciju pripovijedanja nezamislivo jer priče nikad ne završavaju i nikad nemaju samo jednu verziju. Različiti pripovjedači ostavljaju priče u stalnom pokretu. One se prilagođavaju životu i kao takvima im mjesto nije na papiru. Dok ih se s jedne strane zapisivanjem sputava, s druge strane zapisivanje starosjedilačkih priča dokaz je prilagodbe starosjedilačke književnosti ne samo životu, nego i novome i promijenjenome svijetu. Prilagodba je to koja joj omogućava preživljavanje. Stoga njezino zapisivanje nije izdaja tradicije nego naprotiv, dokaz da usmena predaja svakako ima svoje mjesto u suvremenom životu pripadnika starosjedilačkih zajednica. Čak i zapisana, usmena predaja u romanu *Ceremonija* prati događaje iz života. Ipak, nisu se svi slagali s dijeljenjem svetih priča sa strancima. Književnica Paula Allen Gunn, također pripadnica naroda Laguna, kritizira Silko, tvrdeći da su neke od priča koje se nalaze u *Ceremoniji* „priče klana i ne smiju se pričati izvan klana.“ Nije joj jasno zašto ih Silko dijeli jer je sigurna da joj je, baš kao i njoj samoj, bilo rečeno da „se stvari ne pričaju izvan [zajednice]“ (Gunn, 2002: 88).

Ceremonija „je hibridnost zapadne i mitološke naracije – sa zapadnog gledišta nekonvencionalan i eksperimentalan postupak – koji ne remeti indijanske konvencije pripovijedanja“ (Knežević, Runtić, 2013: 36). Silko čitatelja neprestano vodi iz sadašnjosti u prošlost i nazad. Čitatelja se stavlja u Tayovu sadašnjost, ali i vraća u prošlost – u priče koje su dovele do toga gdje on trenutno jest. Silko ne naznačava odlazak u prošlost na nikakav poseban način, tek odlomke odvoji pomoću nekoliko dodatnih praznih redaka. U jednom je intervjuu

priznala da je zaboravila roman podijeliti u poglavlja. Sjetila se toga tek kad ju je prijateljica zbog toga pohvalila. Silko kaže da se donekle pokušava prilagoditi konvencijama, ali da postoji i dio nje koji se tome odupire. Kad je shvatila da joj roman nema poglavlja, sjela je kako bi to ispravila, ali na kraju je ipak odlučila da ne želi da bude tako organiziran. Književni kritičar James Ruppert ističe da ta njezina odluka na kraju uništava kronološki razvoj događaja, omogućivši im tako da se kasnije u tekstu vraćaju. Krajnji je rezultat „razmontiranje zapadnjačkog koncepta pripovijedanja i vremena“ (Ruppert, 2002: 179). Njezino pričanje Tayove životne priče isprekidano je pričama iz naroda Laguna koje „izgledaju poput poezije i naznačuju samorefleksivnu zapadnjačku formu, ali služe prenošenju tradicionalnog diskursa zajednice Laguna“ (Isto: 180). Sve priče koje Silko na taj način umeće u svoj roman već su bile zapisane u etnografskim arhivima kao dio usmene predaje naroda Laguna (Roemer, 2005: 249).

Budući da je pričanje priča u starosjedilačkim zajednicama bilo jedan od glavnih elemenata života i da bi određeni događaj iz života često poticao pripovijedanje, Silko se odlučuje ne odstupati od tog dobro znanog uzročno-posljedičnog uzorka. Struktura je pripovijedanja kod američkih starosjedilaca ciklična budući da se priče neprestano ponavljaju i zapravo nikada ne završavaju. Završetak priče zapravo je samo početak njezinog sljedećeg pre-pričavanja. I tu strukturu Silko prati u *Ceremoniji* koja počinje i završava izlaskom sunca tvoreći neprekinuti krug života.

Dok priča Tayovu životnu priču, autorici na pamet dolaze priče koje je sama kao dijete slušala i za koje smatra da svojim sadržajem odgovaraju epizodama iz Tayova života. Ona te svete priče uspijeva „utkati u tekst donoseći ih paralelno s modernom pričom o ratnim veteranima“ (Isto: 94).

Nakon što postane jasno kako je Tayo „proklinjao kišu dok njegove riječi nisu postale napjev koji je pjevao dok je puzao kroz blato (...) cijelo je vrijeme čuo svoj glas koji se moli protiv kiše“, Silko priča priču o dvije sestre. Jedna je „cijeli dan provodila / sjedeći u rijeci / prskajući / ljetnu kišu“ (Silko, 1986: 13). Dok je ona ljudima slala kišu, njezina sestra Žena Kukuruz „marljivo je radila cijeli dan / znojeći se na suncu, dobivajući žuljeve u polju kukuruza.“ Zbog toga je grdila svoju sestru, ljubomorna jer se ona cijeli dan samo kupa. Stoga je Crvena Žena otišla i nestalo je kiše pa su se sve biljke osušile. Dok je u priči Žena Kukuruz kriva za sušu, Silko roman nastavlja s Tayom i neopisivom krivnjom koju on nosi jer misli da je uzrokovao sušu. „Molitvom je odagnao kišu i zemlja je šest godina bila suha (...). Kamo god je pogledao, Tayo je vidio posljedice svoje molitve“ (Isto: 14). Tayo još uvijek vjeruje u stvaralačku moć riječi, iako više nema vlastiti identitet. Međutim, riječ nema samo moć stvaranja. Jednako tako, riječi mogu i uništavati, šaljući na zemlju ne samo dobro nego i loše.

U jednoj od priča koje su u roman ubačene u obliku poezije, Betonie objašnjava Tayu kako su bijelci stvoreni nakon što Tayo shvaća da su oni zapravo krivi za mnoga zla koja su snašla njega i njegovu zajednicu. Betonie priča kako na svijetu prije nije bilo bijelaca i sve je moglo i dalje biti tako da nije postojalo vještičarenja. Vještice iz svih plemena okupile su se na natjecanju u stvaranju mračnih stvari. Nakon što su sve vještice pokazale grozne stvari koje mogu stvoriti, poput lonaca napunjenih mrtvom djecom, jedna vještica koja do tad nije pokazala nikakve moći, a za koju „nitko nije znao iz kojeg je plemena došla i je li bila muško ili žensko“ (Isto: 134) rekla je da slušaju jer ono što ona ima je priča. Ostali su joj se smijali, ali „vještica je rekla / U redu / smijte se / ali dok pričam priču / ona će se početi događati / Vještica je priču počela rekavši da u špiljama preko oceana žive ljudi bijele kože koji „su se otuđili od zemlje, od sunca i životinja. Oni ne vide život kad pogledaju, vide samo objekte / Za njih je svijet neživ / drveće i rijeke nisu živi / planine i kamenje nije živo. / Jelen i medvjed su samo stvari / Oni ne vide život. / Oni se boje svijeta / a uništavaju ono čega se boje. / Oni se boje sebe. Vještica nastavlja s pričom, kazavši kako će vjetar dopuhati te ljude koji će donijeti stvari koje „mogu pucati smrt brže no što oko vidi.“ Ti će ljudi „zatrovati vodu i bit će suša“. Ubijati će ljude, a oni koje ne ubiju „umrijet će gledajući uništavanje“. Vještica nastavlja s opisivanjem strašnih užasa koji će zadesiti ljude. Druge su joj vještice rekle da prestane, da je pobijedila i neka opozove svoju priču. Vještica odgovara da je puštena i da dolazi. „Ne može se opozvati“ (Isto: 138). Indijanci su i stvaranje bijelaca pripisali istoj stvari koja je stvorila i sve drugo, bilo dobro ili loše. Za njih ništa osim riječi nema moć činiti tako nešto i s riječima treba biti oprezan. Tayo poput vještice u priči nije bio oprezan i sad zbog toga svi ispaštaju.

Silko priču o stvaranju bijelaca donosi u jednom komadu, dok jednu drugu priču fragmentira i umeće u roman dio po dio. Nisu ni ti dijelovi namumično razbacani nego i oni svojim sadržajem prate Tayov put prema iscjeljenju. Priča počinje nakon što se Tayo prisjeti jednog svog razgovora s ujakom, Josiahom. On mu je rekao kako su stari ljudi govorili kako se suše događaju kad ljudi zaborave i kad se počnu loše ponašati. Tayo nakon toga odlazi piti vodu u kojoj osjeća okus zemlje iz koje je voda došla i shvaća da možda svemu nije kraj. Ni on se nije ponašao kako priliči, ali u trenutku kad ponovno osjeti povezanost sa zemljom, Tayu je jasno da se možda još može iskupiti. A priča koja nakon toga slijedi upravo je o tome – o pogrešci koju su ljudi napravili i o iskupljenju za koje su morali raditi. U prvom fragmentu priče saznaje se kako su ljudi bili zavedeni magijom pa su zanemarili oltar majke kukuruz, ne znajući da je magija samo trik i da „ne može dati život biljkama / i životinjama“ (Isto: 48). Njihova majka Nau'ts'ity bila je bijesna zbog toga

pa im je oduzela biljke i životinje, a i kišne oblake je odnijela sa sobom. U sljedećem fragmentu se saznaje kamo je majka otišla, a odmah za tim kako se kolibrić sažalijeva nad ljudima i govori im što trebaju napraviti kako bi se spasili. Dok se tijekom romana u ostalim dijelovima priče ljudi iskupljuju za svoju pogrešku, tako se i Tayo na svom putu iscjeljenja iskupljuje za svoju. Obje priče završavaju praktički u isto vrijeme. „Popraviti stvari nije bilo lako“, u zadnjem fragmentu umetnute priče kaže ljudima majka. „Sjetite se toga sljedeći put kad neki čarobnjak dođe u grad“ (Isto: 256).

Još jedna priča koju Silko umeće u *Ceremoniju* govori o suši. Priča je to o Kockaru koji je ukrado kišne oblake. Držao ih je zatočenima tri godine. „Zemlja se isušivala / ljudi i životinje su umirali. / Oni su njegova [sunčeva] djeca / pa ih je pošao tražiti“ (Isto: 172). Sunčeva baka Žena Pauk ga je čekala i dala mu savjete kako da izbjegne Kockarevu magiju. Nakon što je Sunce porazilo Kockara, nije ga ubilo jer ga se nije moglo ubiti nego mu je nožem iskopalo oči i bacilo prema nebu gdje su postale zvijezde. U četiri je sobe pronašao kišne oblake. „Pronašao sam vas! / Izadite. / Dođite opet kući. / Vaša majka, zemlja, plače za vama. / Dođite, djeco, dođite kući“ (Isto: 176). Ova priča ima dvojaku poveznicu s Tayovom pričom. S jedne strane govori o problemu suše s kojim se narod Laguna susreće i u stvarnom vremenu i u mitskom vremenu, a s druge strane govori o zajednici koja plače za svojom otuđenom djecom. Njihov povratak donosi boljitak kao što će i Tayov povratak zajednici i majci zemlji donijeti boljitak u rezervatu Laguna.

Tayovu otuđenost i povratak zajednici Silko obrađuje i u još jednoj umetnutoj priči o dječaku koji je odlutao od svoje obitelji. Slijedeći njegove tragove, dječakova obitelj vidjela je da se miješaju s medvjedićim tragovima. Dječak je otišao s medvjedima i obitelj je morala pozvati iscjelitelja „jer on znao kako / dijete dozvati nazad“. Glasao se poput medvjeda pa su mali medvjedici i dječak izašli iz špilje. Iscjelitelj je znao da nije mogao „samo zgrabiti dijete / jednostavno ga uzeti / jer bi zauvijek ostao između / i vjerojatno bi umro. Morali su ga zvati i / korak po korak iscjelitelj / je vratio dijete“ „Kako bi vratio dijete, iscjelitelj se transformirao, obukao medvjede krzno i oponašao glasanje medvjeda“ (Knežević, Runtić, 2013: 36). Betonie, Tayov iscjelitelj već se prilagodio situaciji, a i Tayo se svakom stranicom *Ceremonije* približavao svojoj preobrazbi i povratku zajednici. Tayo je kasnije razmišljao o toj priči i zaključio: „Betonie bi ju možda objasnio ovako – Tayo nije bio siguran: transformacije su trebale biti završene kako bi se vratila cjelovitost, kako bismo bili ljudi kojih će se naša Majka sjećati; poput dječaka koji je odlutao u zemlju medvjeda i kojeg se tiho dozivalo nazad (Silko, 1986: 246). Završetkom Tayove priče njegova baka zaključuje da joj se čini da je sve te priče već jednom čula (...) samo što imena zvuče drugačije. Ona je vjerojatno

čula i tu priču koju Silko umeće, a i mnoge druge priče koje se isto tako lako mogu primijeniti na Tayov slučaj. Događaji su isti, samo se likovi mijenjaju.

8. ZAKLJUČAK

Kako kaže Leslie Marmon Silko, pripovijedanje je u samom srcu njezina naroda Laguna Pueblo, ali i u središtu svih drugim starosjedilačkih plemena. Priče su ono što pojedinca povezuje sa zajednicom, a zajednicu drži na okupu. Usmena je predaja stoljećima bila jedini način prenošenja svih civilizacijskih dosega u starosjedilačkim zajednicama, stoga njezina važnost uopće ne može biti izmjerena. Dok je zapadnjačka književnost većinom bila i još uvijek jest rezervirana za intelektualnu elitu, nije se moglo dogoditi da neki član starosjedilačke zajednice ne prima priče ili ih sam ne prenosi dalje budući da je pripovijedanje bilo način života. Ono je imalo izrazito veliku funkcionalnu ulogu jer je odgajalo plemensku mladež, učeći ih svetim vjerovanjima i obrascima ponašanja koji su bili društveno prihvatljivi. Međutim, uloga priča bila je daleko veća i nije se zadržavala samo na odgoju. Priče o dogodovštinama članova vlastite obitelji, na primjer, pomagale su pojedincu prihvatiti identitet obitelji, bilo da se radi događajima koji su bili društveno prihvatljivi ili potpuno neprihvatljivi. Pripovijedanje je bilo toliko bitno da se smatralo da ima moć liječenja (kroz priče i pjesme tijekom ceremonija) i moć zaštite od opasnosti.

Usmena se predaja u starosjedilačkoj civilizaciji zasniva na jeziku. Jezik ima stvaralačku moć, riječi lome granice vremena, a indijansko je uvjerenje da se pričanjem priča pojedinci sami smještaju u njih te da bi svijet bez priča bio kaotičan. Priče su ključne za opstanak zajednice i kulturnih tradicija, a većinom se dijele na svete priče (one koje su imale posebno duhovno značenje za pleme) te ono što bi se moglo nazvati sekularnim pričama s događajima iz svakodnevnog života iz bliže ili dalje prošlosti. Ceremonije koje su se izvodile u svrhu liječenja mentalnih i fizičkih problema smatraju se zasebnom usmenom disciplinom. Usmena predaja neodvojiva je od primatelja, publike, slušatelja, čija je uloga upijati priče kako bi stvorili svoj vlastiti identitet, ali i kako bi kolektivna prošlost ostala očuvana. Silko tvrdi da su ljudi iz naroda Pueblo nepovjerljivi prema pisanom govoru ili izjavi jer govornikovi stvarni osjećaji ostaju skriveni dok čita riječi koje su potpuno odvojene od događaja i publike. Izvedba je imala jako bitnu ulogu, a jedna od karakteristika priča bila je da nikada nisu završavale budući da je svaki novi pripovjedač imao slobodu dodavati i oduzimati prema onome što je smatrao bitnim za određenu izvedbu.

Važnost usmene predaja za suvremene indijanske zajednice ogleda se u romanu *Ceremonija* u kojem, baš kao i u dalekoj prošlosti, priče pletu mre-

žu identiteta likova i spašavaju zajednicu od propasti. U romanu *Ceremonija* Silko pomoću tradicionalnih priča i vjerovanja vraća identitet svom glavnom junaku Tayu i cijeloj njegovoj zajednici, dokazujući tako da one itekako mogu pomoći i čovjeku opterećenom suvremenim problemima. To ostvaruje ponavljanjem svetih priča iz *Ceremonije*, ali i dodavanjem novih koje nude intiman pogled u proces pripovijedanja. Silko ovim romanom dokazuje da narod zaista nema ništa ako nema priče te da je povratak pripovijedanju nada za ponovnu uspostavu ravnoteže između ljudi i prirode u izmučenim starosjedilačkim zajednicama.

LITERATURA

- Bell, Robert, C. (2002). „Circular Design in Ceremony“, u: *Leslie Marmon Silko's Ceremony: A Casebook*. Oxford: University Press.
- Cáliz-Montoro, C. (1961). *Writing from the Borderlines: A Study of Chicano, Afro-Caribbean and Native Literatures in North America*. Toronto: TSAR Publications.
- Chavkin, A. (2002). *Leslie Marmon Silko: A Casebook*. Oxford: Oxford University Press.
- Chavkin, A., Chavkin, N. F. (2007). *The Origins of Leslie Marmon Silko's Ceremony*. Yale: The Yale University.
- Cohen, R. (2002). „Of Apricots, Orchids and Wovoka; An Interview with Leslie Marmon Silko“, u: *Leslie Marmon Silko's Ceremony: A Casebook*. Oxford: University Press.
- Danielson, L. (1989). *The Storytellers in Storyteller: Studies in American Indian Literatures Series 2*, Vol. 1, No. 2 (Fall 1989), str. 21–31.
- Deloria, Vine Jr. (1994). *Spirit & Reason*. Golden, Colorado: Fulcrum Publishing.
- De Ramirez, Susan Berry Brill (1999). *Contemporary American Indian Literatures & the Oral Tradition*. Tuscon: The University of Arizona Press.
- Gunn, Paula Allen (2002). „Special Problems in Teaching Leslie Marmon Silko's Ceremony“, u: *Leslie Marmon Silko's Ceremony: A Casebook*. Oxford: University Press.
- Knežević, M., Runtić, S. (2013). *Suvremena književnost američkih starosjedilaca*. Osijek: Filozofski fakultet.
- Krupat, A. (1996). *The Turn to the Native: Studies in Criticism and Culture*, Library 82(1). Lincoln and London: University of Nebraska Press.
- O'Brien Hokanson, R. (1997). „Crossing Cultural Boundaries with Leslie Marmon Silko's Ceremony“, u: *Rethinking American Literature*. Urbana: National Council of Teachers of English.

- Owens, L. (2002). „Leslie Silko’s Webs of Identity“, u: *Leslie Marmon Silko’s Ceremony: A Casebook*. Oxford: University Press.
- Rainwater, C. (2002). „The Semiotics of Dwelling in Leslie Marmon Silko’s Ceremony“, u: *Leslie Marmon Silko’s Ceremony: A Casebook*. Oxford: University Press.
- Richter K., Daniel (2001). *Facing East from Indian Country, A Native History of Early America*, Cambridge, Massacussets, London: Harvard University Press.
- Roemer, Kenneth M. (2005). *The Cambridge Companion to Native American Literature*. Cambridge: University Press.
- Ronnow, Gretchen, (1993). „Tayo, Death and Desire: A Lacanian reading of Ceremony“, u: *Narrative chance: postmodern discourse on native American Indian literatures*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Silko, L. M. (1986). *Ceremony*. New York: Penguin.
- Silko, L. M. (1986). *Landscape, History and the Pueblo Imagination*. Antaeus 57, str. 882–894.
- Silko, L. M. (2001). *Language and Literature from a Pueblo Indian Perspective*. Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall, str. 159–165.
- Silko, L. M. (1981). *Storyteller*. New York: Arcade Publishing.
- Stein, R. (2002). „Contested Ground: Nature, Narrative and Native American Indentity in Leslie Marmon Silko’s Ceremony“, u: *Leslie Marmon Silko’s Ceremony: A Casebook*. Oxford: University Press.
- Robert, S. Levine (1998). *The Norton Anthology of American Literature*, Fifth Edition. London and New York: W. W. Northon & Company Ltd.
- Ruppert, J. (2002). „No Boundaries, Only Transitions: Ceremony“, u: *Leslie Marmon Silko’s Ceremony: A Casebook*. Oxford: University Press.
- Velie, Alan R., (1991). *American Indian Literature: An Anthology*. Oklahoma: University of Oklahoma Press.
- Vizenor, G., Seaver, James E. (1993). „Trickster Novel“, u: *Narrative chance: Postmodern Discourse on Native American Indian Literatures*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Weaver, J. (2002). „Leslie Marmon Silko“, u: *Leslie Marmon Silko’s Ceremony: A Casebook*. Oxford: University Press.

**Tina VARGA-OSWALD &
Klara DUJMOVIĆ**

**ORAL CULTURE IN THE NOVEL *CEREMONY* BY
LESLIE MARMON SILKO**

American settlers or *Native Americans* are the names of the people, who had been living in the North America during the arrival of the first European colonizers, and their descendants. Given the fact that there were more than two thousand settlers and that they lived in a huge territory, their lifestyle and the customs cannot be generalized. However, what is in common to all the indigenous people is the oral transmission, since they did not know for a written word. Traditional Laguna stories and myths become an original thematic, structural and narrative material in the novel *Ceremony* written by Leslie Marmon Silko. The novel is published in 1977 and stands among the world's most precious works of the contemporary Native American prose. The aim of this paper is to describe characteristics of the oral literature which apply to indigenous people. Among those characteristics are: the importance of oral transmission for community's survival, its cyclic structure, non-linear comprehension of time, the importance of a narrator and a listener in narration and the connection between oral transmission and the nature. The special attention will be given to the oral transmission of Laguna Pueblo people, to whom belongs the contemporary writer Leslie Marmon Silko.

Key words: oral culture, North American settlers, identity, *Ceremony*, Leslie Marmon Silko

Izvorni naučni rad
821.163.4.09-93(497.6)

Vildana PEČENKOVIĆ (Bihać)

Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću

Mirzana PAŠIĆ-KODRIĆ (Sarajevo)

Pedagoški fakultet Univerziteta u Sarajevu

ETIKA U KNJIŽEVNOSTI ZA DJECU

U XXI stoljeću, vremenu etičkog procvata u svim sferama javnog i društvenog života, pitanje odnosa književnosti i etike je posebno aktualizirano. Za razliku od najstarijih rasprava vođenih o učinku književnosti na pojedinca, savremene diskusije se temelje na pitanju etičkog nauštrb estetskog u književnosti uopće. Ova tematika postaje još interesantnija u kontekstu književnosti za djecu kao zasebnog korpusa literature koja se za etiku veže od svog nastanka do danas. U radu se propituje odnos etike i književnosti za djecu, koliko su etičke implikacije prisutne i važne kao sastavni dio teksta za najmlađe čitaoce te koliko etički aspekt pridonosi estetskoj dimenziji teksta. Korpus istraživanja predstavljaju savremene bosanskohercegovačke bajke, jer je etika još iz vremena usmene tradicije u bajkama imala značajno mjesto. Zaključuje se kako su etičke implikacije temelj na kojem se grade estetske vrijednosti teksta, a što samo potvrđuje da je etičnost integrirana u književni tekst kao smisao i supstitucija njegove estetske dimenzije.

Ključne riječi: *dječja književnost, djetinjstvo, bajke, etika, estetika*

Etičke kontradikcije i etičke reinterpretacije

Odnos etike i književnosti ili utjecaja književnosti na kreiranje pozitivnih ili negativnih stavova kod čitalaca je kontraverzno pitanje kojem se kritičari i teoretičari u svojim raspravama vrlo često vraćaju. Etika i književnost su usko povezane jer su pitanja moralnosti postavljena ispred pojedinca, ali i kolektiva, prisutna od najstarije književnosti do danas. Ovim pitanjima

bavila se još antička filozofija¹, a kao osnivač etike pominje se Sokrat, koji etiku smatra vrlinom življenja u skladu sa savjesti pojedinca. Sokratov učenik Platon ideju dobra je smatrao osnovom moralnosti, a Aristotel je etiku promatrao kao sistem društvenog ponašanja. Tako u Platonovoj filozofiji pronalazimo rasprave o negativnom političkom i ideološkom utjecaju književnosti i umjetnosti uopće, dok Aristotel smatra da ista doprinosi znanju i razvijanju pozitivnih stavova kod čitalaca. I jedan i drugi filozof smatrali su da književnost ima ulogu u etičkom životu svakog čovjeka: „Platon tako smatra da je ta uloga loša i demoralizirajuća, te joj se može dozvoliti samo dekorativna funkcija, dok Aristotel smatra da književnost pridonosi moralnom rastu i stoga je zdrava za pojedinca i nužna u zajednici“ (Čurković-Nimac, 2012: 329–330).

Čime se to, zapravo, etika bavi i šta podrazumijeva etičko okruženje općenito, pa i u književnom djelu? Riječ je zapravo o ideji o tome kako živjeti, šta se smatra prihvatljivim ili neprihvatljivim, šta zaslužuje divljenje, a šta prijezir, šta je dobro, a šta loše. Etika, kao teorija ljudskih odnosa, određuje poimanje ljudskih dužnosti i obaveza, i to u kontekstu odnosa spram sebe i drugih. „Nalozi etike su principijelno nalozi da se ljudima čini dobro, a možda i svim bićima koja su u stanju da osećaju. Henri Sidžvik je možda preterao kada je retorički upitao u svojim Metodima etike, da li bilo šta stvarno može biti dobro ako nema uticaj – direktni ili indirektni, aktuelni ili potencijalni – na stanje svesti nekog bića“ (Singer, 2000: 350).

Etika i etičko okruženje jasno oblikuje emocionalne odgovore, odluku o tome šta je razlog ponosa ili srama, ljutnje ili zahvalnosti ili šta može a šta ne biti oprošteno. Sve navedeno stvara standarde ljudskog ponašanja, oblikuje ih i jasno utječe na njih (Blackburn, 2001: 12). Etiku u XXI stoljeću posebno zanimaju fenomeni poput moralnog mišljenja, etičkog relativizma, teističke etike, etičkog egoizma, utilitarizma, deontologije te savremene etike vrlina (Bracanović, 2018).

O utjecaju književnosti za djecu općenito, ali i u okvirima nastave književnosti i jezika, na sudionike procesa obrazovanja te na njenu iznimnu važnost u smislu oblikovanja stvarne slike svijeta skrenula je pažnju ne samo književna teorija već i mnoge druge naučne discipline poput psihologije, pedagogije, metodike itd.

¹ „Tradicija zapadne etičke filozofije – ako se ona uopšteno shvati kao traganje za racionalnim shvatanjem principa ljudskog ponašanja – počinje sa starim Grcima. Od Sokrata (469–399) i njegovih neposrednih nasljednika, Platona (427–347) i Aristotela (384–322), postoji jasna linija kontinuiteta, kroz helenističku (tj. uopšteno, post-aristotelovsku), rimsku i srednjovekovnu misao, sve do današnjeg dana. Iako je istina da se problemi i interesi modernih etičkih filozofa često udaljavaju od problema i interesovanja njihovih grčkih dvojnika, njihove rasprave su još uvek prepoznatljivi potomci rasprava koje su se već vodile u petom i četvrtom veku p. n. e.“ (Rou, 2004: 179).

„Često se kaže da je literatura najbolja laboratorija za proučavanje ljudskih ideja, motiva, osjećanja i karaktera. Istovremeno, čitajući neko književno djelo kroz njegove likove i karaktere, bolje spoznajemo i sami sebe. Čitajući neko književno djelo, stupamo u nekakve odnose sa likovima i karakteristikama koji su opisani“ (Stojaković, 2000: 133).

U tom smislu, ako se značajan dio pristupa književnosti, od književno-teorijskog, preko psihološko-pedagoško-metodičkog, pa do filozofsko-sociološkog ili antropološkog, u nečemu slažu, to je činjenica da postoji značajan odnos na relaciji stvaralac – djelo i likovi – čitalac. Zbog svega toga, neminovno je utvrditi i utjecaj koji književnost za djecu ostvaruje na dijete, najprije u najranijem djetinjstvu, ali i u procesima predškolskog i školskog odgoja i obrazovanja, tj. na učenika/učenicu u obrazovnom procesu, ali i mnogo kasnije.

Sve ovo u obzir treba uzeti i pojavu tzv. etičkog preokreta, koji se ne tako davno legitimirao u mnogim društveno-humanističkim područjima, pa i u književnoj teoriji, gdje se javila i tzv. etička kritika – kritičko usmjerenje koje se, posebno na anglo-američkom području, sve više dovodi u vezu s etičkim preokupacijama teksta (Ćurković-Nimac, 2012). Na našem govornom području Jasna Ćurković-Nimac među prvim je, u tekstu „Etička kritika u književnosti: Rasprava između R. Posnera i M. C. Nussbaum o javnoj ulozi književnosti“ skrenula pažnju na važnost etičkih preokupacija teksta, na historiju etike književnosti, na njen izraziti trend najprije u anglo-američkom području, kao i uopće svijetu, ali i na to da je, nažalost, taj „trend“ gotovo neprimijećen na našim prostorima. Ova autorica smatra da većina književnih teoretičara nastavlja analizirati ovu tematiku u okvirima određenog autora, a ne i širem kontekstu, odnosno općenitije.

„U zadnjih nekoliko desetljeća svjedoci smo naglog etičkog booma na mnogim područjima privatnog i javnog života (poslovna etika, medicinska etika, ekološka etika, politička etika itd.). Ako se vratimo unatrag, čini se teško u nekoj prethodnoj generaciji – posebno od vremena Johna Stuarta Milla, ako ne i ranije – pronaći toliko izvrsnih, raznolikih i hrabrih radova o središnjim etičkim pitanjima ljudskog života. Taj interes je vjerojatno potaknut rastućom sviješću o složenosti ljudskih života koji se sve više promatraju interdisciplinarno, odnosno shvaćanjem da se cjelovita spoznaja o čovjeku može dočarati jedino kroz tzv. posudbe iz različitih znanstvenih disciplina“ (Ćurković-Nimac, 2012: 327).

Pomenuti obrat ka etici u književnosti od osamdesetih godina XX stoljeća do danas, još uvijek nema jedinstven pristup niti jasan koncept:

„Njegovo se ustoličenje i definiranje razvija u nekoliko bitno različitih smjerova – protežu se od brojnih poststrukturalističkih teorija usredotočenih na etička pitanja (oblikovana kroz koncept Drugog i drugosti, pitanja odgovornosti, vrijednosti ili nasilja), naratologije, što se usmjerava propitivanju veze etike i romana, te nezaobilazno filozofije, konkretno filozofije morala okrenute pripovijestima i pripovjednosti“ (Petrnai-Andrić, 2016: 93).

U prostorima književne kritike danas je evidentno postojanje dva oprečna stajališta. Jednog, radikalno autonomističkog, kojeg zastupa Richard Posner i druge, umjereno moralističke struje koju predvodi Martha C. Nussbaum. Razmimoilaženje stavova kod Posnera i Nussbaum najviše se tiče posljedica koje narativno umjetničko djelo ostavlja na čitatelje i uticaja književnosti na moralnost pojedinca, odnosno funkcije književnosti unutar moralnoga odgoja (Ćurković-Nimac, 2012: 330).

Posner ideju o utjecaju književnosti svodi na estetsko zadovoljstvo, koje ima jedino psihološke ili terapijske efekte a nema nikakve ili ima vrlo slabe društvene posljedice. Sa druge strane, Nussbaum smatra da književnost ima uticaja na život čovjeka iako on ne mora nužno biti pozitivan. Književnost, smatra ova autorica, nudi kontekst u kojem su moralne norme smještene i mogućnost da preko tuđih iskustava, o njima kritički razmišljamo i primjenjujemo na vlastite živote. Po tome, Nussbaum ističe da književna teorija djeluje u sprezi sa etičkom teorijom. Taj suodnos i partnerstvo književne i etičke teorije bio bi onaj u kojem tragamo za predodžbama života u skladu s kojima bismo mogli živjeti, te se pitamo o koncepcijama i predodžbama koje bi se u potpunosti podudarale s našim uvjerenjima u nastojanju pronalaska ‘ravnoteže percepcije’ (Nussbaum, 2002: 44). Etička teorija zbog svog inkluzivnoga disciplinarnog karaktera, može doprinijeti razumijevanju književnog djela postavljajući pitanja koja samo književno djelo postavlja, a možda eksplicitno i ne postavlja u odnosu prema vlastitim etičkim stajalištima o drugim problemima o kojima sami moramo donijeti svoje mišljenje – pitanja o društvenoj strukturi, ekonomskoj distribuciji, sopstvu i identitetu ličnosti.

„Prema strukturalističkoj definiciji, književnost bi trebalo da bude etički neutralna. Etika joj ne može biti ni svojstvena, sem kao ono što je tekstu spoljašnje, što je spoljašnje i stvarnosti – ili, eventualno, kao etika čiste tekstualnosti. Ali, etička neutralnost, ili ne-etičnost, ne pretpostavlja i da književnost nema nikakav, posredan, odnos s moralom, da je moguća s one strane bilo kakve moralne realnosti, to jest da je fiktionalna, istorij-

ska situacija u kojoj književno delo nastaje moguća s one strane moralne realnosti ili fikcionalne situacije morala“ (Kordić, 2011: 57).

Multidisciplinarni „etički boom“ u svijetu postavlja i pitanje nezastupljenosti etičke kritike na našim prostorima, osobito u književnosti za djecu, s čim se u vezi zasigurno može reći da etička kritika ne samo da nije zastupljena, već je gotovo posve nepoznata, neistražena i neupotrebljiva, što nesumnjivo mora biti zabrinjavajuće. Razloge za ovakvo stanje moguće je tražiti u nizu izrazito složenih faktora. Naime, književna kritika na našim prostorima književnost za djecu i omladinu nešto ozbiljnije prepoznaje tek sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća, a književnost za djecu i omladinu svoju autentičnost, bez ideje da je dopuna književnosti za odrasle u okvirima samostalnog korpusa književnosti, u bivšoj Jugoslaviji, kao i u većini evropskih zemalja, stječe tek iza Drugog svjetskog rata.

„Neka teorijska pitanja iz ove oblasti nisu još riješena, mada se danas rijetko koji ozbiljni istraživač i kritičar od imena usuđuje da negira nje-
nu umjetničku osnovu. Ne treba zaobići i to i ne pomenuti, jer se u knji-
ževnoj praksi često događaju pojave minimiziranja ili neprihvatanja ove
književnosti kao umjetničkog fenomena“ (Idrizović i Jeknić, 1989: 8).

Ovakav ignorirajući odnos prema književnosti za djecu odrazio se i na način pisanja o dječjoj književnosti, gdje se javila određena pristrasnost i favoriziranje uglavnom tek klasičnih autora iz ovog korpusa književnosti, a najveći problem nastajao je zbog činjenice da se književnost za djecu obavezno vezivala za pedagogiju. Pojmovi djetinjstva i obrazovni aspekti čitanja presudno su utjecali na evoluciju dječje književnosti i išli su ruku pod ruku s pedagoškim pogledima na književnost kao moćnim sredstvima za obrazovanje djece, a dječja književnost je proučavana s ciljem prikladnosti knjiga za čitanje djeci (Nikolajeva, 2016: 18). Mnoga etička pitanja književnosti za djecu poprimila su poseban karakter upravo zbog osobito popularnog, a često i pogrešnog pristupa ovoj književnosti. I to se nije odrazilo samo na već spomenuto favoriziranje određenih klasičnih dječjih pisaca i njihovog djela, već i na pristupe pisanju o ovoj književnosti, odnosno na gotovo neznatan interes književne kritike i historije književnosti u ovom domenu, te žanrovsko oblikovanje dječje književnosti, tj. na razvitak žanrova u ovoj literaturi, čije su poetičke odlike vrlo često također imale obaveznu primjesu pedagogije.

Naime, književnost za djecu neminovno oblikuje dječiji emotivni svijet i postupke ponašanja, mišljenja i djelovanja, njihova trenutna i buduća shvatanja, poglede na život, sebe i svoju ulogu u svijetu, ali i uloge drugih, posebno u

smislu oblikovanja percepcije o „dobru“ i „zlu“ u svemu što ih okružuje. Uloga književnosti u odrastanju je nemjerljiva i višestruka: književnost otvara nove vidike najmlađim čitaocima, otkriva daleke i egzotične zemlje, bogati vokabular, razvija empatiju i saosjećanje za druge i drugačije, daje primjere dobre i loše prakse, utiče na formiranje identiteta najmlađih čitalaca, na kreiranje estetskih i umjetničkih vrijednosti... Na značaj etičkih interpretacija u književnosti za djecu skrenuli su pažnju mnogi književni kritičari, a o tome govori i Wayn C. Booth, podsjećajući na već poznatu raspravu o broju ubistava među mladeži nakon objavljivanja Goetheovog romana *Jadi mladog Werthera* (1774):

„Prvo pitanje: Da li angažirano čitanje ili slušanje priča u stvari proizvodi moralne promjene kod čitalaca, bilo dobre ili loše? Posner nam se pridružio u odlučnom odgovoru da; on uključuje mnoge primjere poput tvrdnje da je Goetheova tuga zbog Werthera podigla evropsku stopu samoubistava. Čak su se i najvatreniji estetičari uglavnom složili, dok su s Posnerom tvrdili da su promjene nebitne za ocjenjivanje književne vrijednosti bilo kojeg djela“ (Booth, 1998: 367).

Zbog svega toga, etička kritika, pa i u smislu veoma različitih interpretacija o tome šta ona sve (ne) podrazumijeva, mora imati svoju jasnu ulogu i mjesto u književnosti za djecu. Svi oprečni stavovi zagovornika i protivnika etike u književnosti općenito, pa i u književnosti za djecu, moraju se shvatiti ozbiljno, danas najviše kao etičke reinterpretacije zbog ustaljenih etičkih kontradikcija književnih djela, baš iz razloga jer, kako je već rečeno, književnost za djecu neminovno vrši veliki utjecaj na mlade čitaoce.

Etika i savremene bosanskohercegovačke bajke

Književnost pomaže stimulirati etičko promišljanje, odgovornost i saosjećanje, omogućava uvid u primarne vrijednosti te razvijanje nekognitivnih sposobnosti poput saosjećajnosti i empatije. Cijeli korpus literature za mlade s kraja XIX i početka XX stoljeća bio je opterećen didaktičkom i pedagoškom dimenzijom, a sama književnost za djecu je pisana u duhu pravilnog odgoja budućih generacija. Vremenom i književnost za djecu je postajala bogatija u estetskom i umjetničkom smislu a siromašila je njezina, do tada, primarna didaktička dimenzija. I danas se u kritici mogu naći stavovi da je upravo odgojna i obrazovna uloga to što razlikuje književnost za djecu i mlade od književnosti za odrasle, no takvi stavovi temeljeni su najčešće na činjenici da je djetinjstvo period u kojem se najviše uči i usvajaju znanja putem svih oblika društvenog djelovanja.

Mora se priznati da „etička uputstva“ itekako jesu praksa književnosti za djecu i u ovdašnjoj – bosanskohercegovačkoj književnoj situaciji, kao i ostalim književnostima regije² i to ne samo kao historijska pedagoška praksa i „strategija“ literature nekih ranijih razvojnih perioda, već, čini se, oduvijek, pa i danas, što, pak, nikako ne znači da u toj praksi nema (i) dobrih strana, ako je uopće moguće generalno govoriti o ovom fenomenu. Naime, i sama definicija dječje književnosti kroz vrijeme je ovisila o „etičkim upustvima“. „U teoretsko-književnom lociranju književnosti za djecu, teoretičari su najčešće polazili od pretpostavke da su djeca sociološki fenomeni koje treba uklopiti u sredinu, vrijeme i situaciju, pa vremenom, definicija ima različitu percepciju“ (Džafić, 2008: 5).

Stjepan Hranjec (2006: 19) ističe kako se dječja književnost ne smije objavljivati ili samo kao pouka ili samo kao jezična ekshibicija jer tada nećemo moći govoriti o dječjoj književnosti. Razmatrajući odnos estetskog i etičkog u tekstu, ovaj autor smatra da postoje četiri stepena sklada ovog odnosa. Prvi je eksplicitna autorova poruka u kojoj pisac otvoreno intervenira zapostavljajući tada estetsko i imajući u vidu etičko, a čime se narušava sklad. Drugi stepen je pouka kroz lik u djelu, odnosno lik postaje glasnogovornik kojim se šalju poruke za čitaoce. Zatim, treći stepen je autorova pouka samom fabulom, koji je strukturno složeniji nego pouka likom. Posljednji četvrti stepen je uspostavljanje sklada između stilske igre i pouke (estetskog i etičkog/lijepog i dobrog) kojima obiluje savremena dječja književnost.

„Etičke implikacije priče, pripovedne fikcije prepoznaju se na različitim nivoima pripovedanja, od mimezisa do delovanja priče. Svaki od tih pripovednih elemenata sadrži etičke procene, uvek, kao i estetsko, na drugačiji način artikulisane. A to znači da se nizovi pitanja i nedoumica, kao nizovi znakova koji pokazuju na ono što bi mogao biti etički momenat književnosti, nastavljaju. Ne mogu se ni prekinuti. Pričanje (nativ, kako se to danas kaže) čini skup procedura koje povezuju priču sa njenim etičkim delovanjem“ (Kordić, 2011: 67–68).

Uzmemo li na primjer u razmatranje samo jedan žanr u dječjoj književnosti, poput savremenih autorskih bajki, uočava se značajno prisustvo etičke

² Pojmovi bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti, kao i njihovi međusobni odnosi te odnosi s drugim južnoslavenskim književnostima, u ovoj knjizi razumijevaju se na način koji je detaljno književnoteorijski i književnohistorijski razjašnjen i definiran u knjizi *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini)* Sanjina Kodrića, Dobra knjiga, Sarajevo, 2018.

dimenzije teksta. U ovoj studiji, a na primjeru savremene bosanskohercegovačke bajke za djecu, ćemo se prikloniti stajalištu M. Nussbaum da književnost ima višestrukog utjecaja na najmlađe čitaoce. Tumačenje mitova, legendi i bajki mogu poslužiti kao oslonci za moralno promišljanje i orijentiri u prosuđivanju. Kroz slikovnost i simboličnost svijeta bajke, potiče se osvještavanje etičke dimenzije života. Bajke iz usmene tradicije savremenim su autorima poslužile kao inspiracija da u savremenom dobu progovore o pitanjima sa kojima se čovjek susreće od nastanka čovječanstva. Još je usmena priča imala višestruku ulogu u životu čovjeka.

„Tako bajka tješi čovjeka da je nekad davno bilo ljepše – bogalji su ozdravljali, slijepi dobijali vid, ružni postajali ljepšim, ludi postajali pametni a zlo je uvijek bilo kažnjeno. Pripovijedajući bajke, pripovjedači kod slušaoca stvaraju i održavaju idealni svijet. Šaljive priče opuštaju slušaoca. Hićaje, skaske i predaje, prije svega, nude saznavnu vrijednost. No bez obzira na vrstu usmene priče, skoro svaka priča nudi odgojnu poruku. U većini slučajeva one nisu eksplicitno navedene, ali se njihova nit provlači od početka do kraja. Na osnovu ovoga možemo reći da se odgojna poruka unutar usmene priče ne nameće, nego se nudi slušaocu“ (Softić-Alibašić, 2003: 68),

Bajka je jedan od najpoznatijih usmenoknjiževnih proznih oblika, koja od svog nastanka do danas plijeni najviše pažnje, kako čitalačke publike tako i književne kritike i teorije. Milan Crnković (1984: 21) bajku određuje najstarijim oblikom usmenoga narodnog stvaralaštva koji polazi „od mitološkog poimanja svijeta“ čija je temeljna odrednica čudesnost. U bajci se u maštovitom prikazivanju svijeta susreću fantastični likovi, događaji i prizori, a glavni junak ostavlja svakodnevicu te kreće u svijet čuda i mašte iz kojega se, prebrodivši sve nepravilnosti i teškoće, vraća u svakodnevicu kao pobjednik. Čitanje i slušanje bajke, kod djece utječe na razvijanje kreativnog mišljenja, govorenja i razboritog djelovanja. Tumačenjem bajki (mitova i legendi) stvaraju se oslonci za moralno promišljanje i orijentiri u prosuđivanju pitanja i situacija u kojima se svakodnevno nalazimo, a slikovnost i simboličnost bajki koriste se kao poticaj za osvještavanje moralne dimenzije života.

U svijet bajke djeca ulaze u najranijoj dobi u kojoj se razvija osjećaj za estetsko i etiku općenito. Od najranijeg perioda pa sve do adolescencije, djeca se intenzivno zanimaju za bajke. Međutim, od treće do sedme godine života, odnos djeteta i bajke je posebno intenziviran, pa taj period neki psiholozi nazivaju doba bajke. U tom periodu, dijete uglavnom vjeruje u ono o čemu se u bajci pripovijeda. Slušanjem bajki, djeca se uvode u svijet mašte

gdje se dešavaju nezamislivi događaji, javljaju neobični likovi i pojave. Pošto u tom periodu djeca nemaju jasnu predodžbu o realnom svijetu, za njih bajke predstavljaju izvršno sredstvo uživanja u čudesni svijet bajke. Putem bajki najmlađi mogu usvojiti različite oblike ponašanja, manire te steći i uočiti pozitivne osobine ličnosti poput hrabrosti, strpljivosti, požrtvovanosti ili istinoljubivosti, te prepoznati i odbaciti zavist, ljubomoru, pohlepu...

Kroz igre inspirirane bajkama moguće je izraziti osjećaje poput straha, ljutnje, ljubavi i požrtvovanosti. Slušanjem bajki djeca se uče razumijevanju govora veće tematske cjeline, razvija se pažnja, obogaćuje rječnik i razina komunikacijskih sposobnosti. Bajke daju ideju za kreativno izražavanje pa djeca preoblikuju pojedine uloge, izmišljaju nove dijaloge, zaplete, potiče se mašta u području moralnog razvoja... Igra pruža mogućnost pretvaranja u nekoga kome se djeca dive, a kako se likovi dijele na dobre i zle, likovi s dobrim osobinama postaju odličan model za imitaciju. Kroz igru djeca uvježbavaju motoričke i govorne sposobnosti, vježbaju rješavanje problema s drugom djecom, uživljavaju se u tuđu perspektivu, razvijaju vještine u rješavanju socijalnih problema i postaju kreativnija.

Putem bajki djeci se omogućava doživjeti čudesne pustolovine, ali i naslućuje kako čovjeka u životu čekaju ponekad teški izazovi. Bajke nam pripovijedaju o tome kako je siromah postao bogataš, kako su pravda i dobro pobijedili nepravdu i zlo, kako ljubav mora pobijediti mržnju. U prvom planu su moralni postupci, u kojima je izražena vjera u dobro koje dolazi nakon odricanja i teškog napora. Junake u bajkama uvijek na kraju dostiže pravda:

„Pravda predstavlja temeljnu vrijednost i ideal moralnog odgoja. (...) Ona je forma i sadržaj dobrote, iskrenosti, dobročinstva i čovjekova samosavlađivanja. Svaki član zajednice dužan je boriti se za pravdu, za uspostavu pravde u društvu te istodobno sam biti pravičan. Pravičnost kao moralna vrлина sastoji se u čovjekovom ličnom nastojanju da u svome odnosu prema svijetu i životu slijedi princip uvažavanja i poštivanja svačijeg prava. Pravičnost se, dakle, može odrediti kao lično nastojanje da se svakome osigura, omogućiti i uvažiti njegovo pravo“ (Softić-Alibašić, 2003: 72).³

³ U studiji *Odgojne poruke i vrijednosti u usmenim pričama Bošnjaka* autorica naglašava da se priča kao odgojno sredstvo koristila od najstarijih vremena, te istakla nekoliko najvažnijih odgojnih područja. To su prije svega tjelesni odgoj u funkciji očuvanja zdravlja, zatim intelektualni odgoj, koji je bitna komponenta odgoja slobodne i potpuno razvijene ličnosti. Moralni odgoj, je prema riječima ove autorice, najzastupljenije područje u usmenim pričama Bošnjaka, a u okviru kojeg je pravda postavljena kao temeljna vrijednost i ideal moralnog odgoja. Zatim su tu religijski odgoj, estetski odgoj i radni odgoj. Analizom usmenih priča Bošnjaka, autorica je zaključila da je moralni odgoj ključno odgojno područje.

Stroga podjela likova na dobre i zle u bajkama pružaju djeci informaciju o postojanju i prisustvu zla i vjeru da zlo mogu pobijediti samo uporni i mudri. Bajka uči dijete pozitivnim osobinama kao što su pravičnost, poštovanost, strpljivost te da treba potisnuti sve ono što je negativno poput laži, zavisti ili pohlepe. Kroz bajke, djeca mogu spoznati osjećaje poput ljubavi ili straha pa je mnogi teoretičari smatraju prvim domom emocionalne inteligencije. U biblioterapijskom ključu bajkama djetetu možemo ukazati na određeni problem koji ga tišti, a kojega nije ni svjesno (Bistrić i Ivon, 2019: 139).

„U bajkama je jedan brat glup i zadrž, drugi pametan i sposoban, jedna sestra je lijepa i dobra, druga je ružna i podla. Postavljanje suprotnih karaktera daje alternativu u smislu opredjeljenja: hoćemo li biti dobri ili podli. Međutim, ovo nije samo poučno-opominjućeg karaktera u stilu ‘zlo se ipak ne isplati’ već pozitivni junak ima veću privlačnost od negativnog, tako da se dijete sprema za zreliju dob kada će shvatiti stvarne ljude i osjetiti veličinu i zadovoljstvo u humanosti, dobroti, stvaranju“ (Grgurević i Fabris, 2012: 157).

Po prosjeku umjetničkog nivoa, po dužini vremenskog perioda u kom se djeca za nju interesuju i po intenzitetu tog interesovanja sa njom se ne može uporediti nijedna književna vrsta, uz to bajka je, na izvjestan način, oduvijek pripadala svijetu djetinjstva, pa i onda kad, formalno uzeto, dječije književnosti nije bilo (Vuković, 1989: 162).

Svrstavanje bajki pod okrilje dječije književnosti je novijeg datuma. Sve do druge polovine XIX stoljeća, smatralo se da bajke zbog okrutnih scena nisu pogodne za razvoj dječijeg uma i da se ne bi trebale koristiti kao štivo koje je dostupno djeci,⁴ no savremene bajke su odmakle od crno-bijelog poimanja svijeta i prilagođene su najmlađem uzrastu. Primjetno je i da su u usmenim bajkama junaci odrasli, a u autorskim bajkama se najčešće kao glavni protagonisti pojavljuju djeca. Kroz postupke glavnih junaka, najčešće

je u usmenoj priči, a svako drugo područje je u tijesnoj vezi sa moralnim odgojem.

⁴ Kako su bajke iz usmene tradicije bile namijenjene odraslima, većina je, a kao opomenu u sebi sadržavala elemente surovosti i nasilja te zvučale morbidno i zastrašujuće. Na primjer u starijoj verziji Grimmove bajke o Pepeljugi, zle sestre će sebi odrezati petu i palce kako bi njihove noge stale u malu staklenu cipelicu, a kasnije na kraju bajke će im golubice ključati oči dok Pepeljuga ide na vjenčanje sa princom. U Snjeguljici, opaka kraljica umire nakon što je prisiljena plesati u usijanim željeznim cipelama, a Crvenkapa završava u trbuhu gladnog vuka. Ivicu i Maricu su, u ranijoj verziji bajke, roditelji ostavili u šumi jer nisu imali čime prehraniti gladnu djecu. U kasnijim izdanjima bajki, braća Gimm su ublažila neke surove elemente, ali ih nisu potpuno izbacili, smatrajući da se upravo bajkom može prenijeti poruka da život ne čine samo sretni trenuci, već se isti sastoje iz dobra i zla.

se provlači i etička dimenzija djela, a koja može poslužiti kao primjer za najmlađe čitaoce.

Čudesnost zbivanja, jednostavan prikaz životnih iskustava, simboličnost i poetska slikovitost učinile su bajke najmlađim čitaocima vrlo privlačnima, pa su bajke danas jedan od omiljenijih žanrova u književnosti za djecu. Stoga i ne čudi da se većina autora u književnosti za djecu sve češće okreće poetici bajke. Ipak, savremene bajke, etički su vrlo prihvatljive za najmlađe čitaoce. Niz savremenih djela obilježava susretanje dviju stvarnosti: jedne realne, zbiljske i druge, izmaštane, pri čemu će prva stvarnost biti inicijalna, podloga za maštovite uzlete. Ovaj je suodnos između teme i njezine funkcije paradigmatički za sva savremena djela u dječijoj književnosti (Hranjec, 2008).

„Nerijetko novi autori svoj književni put započinju upravo bajkom ili je bajka postala prepoznatljiva forma njihovog obraćanja najmlađim čitaocima, poput Lidije Pavlović-Grgić, Marije Fekete-Sullivan, Fuada Tabaka ili Mirzane Pašić-Kodrić. Pored njih našla su se i imena nekih od najznačajnijih autora dječije književnosti koji su se nakon više od nekoliko desetljeća poetske faze, opredijelili za bajku, poput Šime Ešića i Ismeta Bekrića“ (Pečenković, 2020: 58).

Inovirajući žanr bajke, ovi autori unose duh osobene poetike u tekstualno tkivo čineći ga prepoznatljivim i posebnim. Njihove bajke nude nove dimenzije herojstva i svjedoče o promjenama koje se dešavaju u savremenom svijetu, postmodernistički se poigravajući sa tradicijom i žanrom. U njihovim bajkama, moguće je pronaći osnovne poetičke elemente moderne dječije literature, kao što su humor, ludizam, dinamična fabulativna okosnica i vedrina. No, ono što je osnovna karakteristika u savremenim bajkama je snažna etička dimenzija utisnuta duboko u tekstualno tkivo, a bistrina, snalažljivost, plemenitost i mudrost glavnih junaka ispostavljaju se kao poželjne odgojne vrijednosti i vrline te glavna tematska uporišta. Imajući u vidu potrebe najmlađih čitalaca, savremeni autori nastoje da im ponude priče koje su lišene rasnih, vjerskih, etničkih, rodni i inih stereotipa i predrasuda. Kroz njihove bajke, djeca mogu naučiti kako tolerirati druge i drugačije i kako da prihvate svoje različitosti.

Novine koje se pojavljuju kod većine autora⁵ tiču se tematskih inovacija poput onih gdje se vještice pretvaraju u dobre osobe, kovači postaju kraljevi a

⁵ U razmatranje su uzete bajke savremenih bosanskohercegovačkih autora: Ismeta Bekrića, Lidije Pavlović-Grgić, Mirzane Pašić-Kodrić, Šime Ešića i Feride Duraković, koje su bile predmet analize u radu „Revitalizacija bajke u savremenoj bosanskohercegovačkoj književnosti za djecu“, autorice Vildane Pečenković, objavljenom u časopisu *Detinjstvo*, god. XLVI, br. 2, Novi Sad, 2020, str. 58–69.

zmajevi se preplaše vlastitih sjenki i nestanu zauvijek (Pečenковић, 2020: 67). Nastavljajući se na tradiciju XX stoljeća, patuljci su simpatični čovječuljci koji se pojavljuju noću i prijatelji su djece.

U savremenim se bajkama mogu pročitati poruke sa naglašenim etičkim implikacijama poput onih da roditelje i odrasle treba poštovati, da treba biti iskren i odan, častan i pošten, negovati i razvijati prijateljstvo, uzvraćati dobrotom, da treba cijeniti rad, da je obrazovanje vrlo važno u životu... Književni likovi koje upoznajemo u savremenim bosanskohercegovačkim bajkama ispostavljaju se kao poželjan identifikacijski model za najmlađe čitatelje, a samim tim i značajna odgojna orijentacija za starije. Hijerarhijski u etičkom sistemu autora na prvom mjestu su ljubav prema bližnjima, porodici i prijateljima. Zatim, među visokopozicioniranim etičkim vrijednostima su sloboda, poštenje, dobrota, nesebičnost, obrazovanje, briga za druge i prirodu, empatija te ostale vrline koje su poželjne i prihvatljive u društvu koje njeguje osobitosti svakog pojedinca. Sve determinirane etičke vrijednosti koje se mogu iščitati su univerzalne i općeljudske.

Bajka omogućava da mladi čitalac stvara pozitivna iskustva i doživljava je. Ona upotpunjuje stvarni svijet pretvarajući ga u svijet u kojemu je sve moguće, u kojem nema granice između mogućega i nemogućega. Kako u bajci dobro uvijek pobjeđuje zlo, dijete se uči moralnim vrijednostima te doživljava brojne pustolovine: susreće se s čarobnim i čudesnim, upoznaje vilenjake, vile, patuljke, bori se sa zmajevima, vješticama, divovima, te poražava neprijatelje i izlazi kao pobjednik, što jača dječije samopouzdanje i razvija maštu (Bistrić i Ivon, 2019: 142).

Richard Kearny, savremeni irski teoretičar priče i pripovijedanja, značenje priče u širem smislu označio je kao važnog činitelja u životu čovjeka. Temeljeći svoje istraživanje na Aristotelovoj poetici i Ricoeurovoj hermeneutici, Kearney razmatra umjetnost pripovijedanja kroz pet elemenata: zaplet (mythos), rekreaciju (mimesis), oslobođenje (katarzu), razboritost (phronesis) i etiku (ethos). Kako bi moć katarze koju potencira pripovjedni tekst, bila ostvarena, neophodna je involviranost čitatelja u obliku njegove narativne simpatije te empatije prema likovima (Kearny, 2009: 139). Iz tog je razloga važno da likovi budu uvjerljivi kako bi se čitalatelj mogao s njima povezati i/ili poistovjetiti i doživjeti ih kao značajne. Kearny posebno ističe emotivni aspekt književnosti, odnosno sposobnost da u čitatelju stvara emocije poput sreće, ushićenja, suosjećanja, tuge, žaljenja ili straha.

O emotivnom aspektu književnosti govori i Nussbaum (2002: 46) zastupajući mišljenje da književnost ima utjecaja na našu moralnost i smatra da književnost može poučiti, a njen značaj je u tome da utječe na javno djelovanje. Ova autorica smatra da kad god su velika književna djela potaknula i

dodirnuti srca i razum čitatelja, književnost je već jasno iznijela svoj zahtjev da bude ozbiljno shvaćena u trenutku kad se suočavamo s alternativnim konceptima. Riječ je o alternativama koje bi mogao opisati i istražiti ma koji teoretičar etike, smatra Nussbaum.

Ovakav stav dijeli i srpski metodičar Milija Nikolić (2006: 19) ističući da književnost prvo treba da uzbudi i oduševi, da opsjedne maštu i misli, pa da tako, u svojstvu snažnog ličnog doživljaja ubjedljivo djeluje na moralne stavove i ponašanje.

Zaključak

Na osnovu svega navedenog, etički je aspekt nedvojbeno važan aspekt književnosti, a posebice književnosti za djecu. Kroz književnost, etički principi pomažu u kreiranju slike o sebi i pružaju različite perspektive samospoznaje te suočavaju najmlađe čitaoce sa izazovima odrastanja i sazrijevanja. Etičke implikacije u književnosti za djecu se mogu sagledati u nekoliko sematičkih nivoa. One su prisutne u akciji likova, u njihovim promišljanjima, u stavu pripovjedača, autorskim intervencijama u samom tekstu, pouci na kraju... U zapletu je moguće čitatelju ponuditi različite perspektive pojedinog problema, istražiti mogućnosti i posljedice njegovih odluka i potaknuti razumijevanje ili osudu.

Savremene bajke bosanskohercegovačkih autora obiluju implicitnim ali i otvorenim odgojnim vrijednostima upućenim najmlađim čitaocima, pa je moguće zaključiti da je riječ o djelima s potencijalnim pozitivnim pedagoško-didaktičkim utjecajem na čitatelja, koje su u svom izrazu spojile stvaralački sklad sa sadržajem djela, a estetsku sa njezinom nesumnjivom etičkom dimenzijom. Sve bajke u ovom radu su promatrane kao medij s performativnim djelovanjem u iskazivanju etičkih vrijednosti koje su autori interiorizirali u svojoj naraciji, pa u njima prepoznavamo različite refleksije etike misli poput etike ljubavi, različitosti, etike roditeljske brige, eko-etike, socijalne etike... Stoga se može ustvrditi da su etička pitanja u neraskidivoj vezi sa estetskom dimenzijom u književnosti za djecu jer nam etika pomaže da prepoznamo vrijednosti, njihov hijerarhijski odnos i način na koji se iste otjelotvoruju ne samo u svijetu teksta, već i u stvarnom svijetu. Etičke implikacije su temelj na kojem se grade estetske vrijednosti teksta, a što samo potvrđuje da je etičnost integrirana u književni test kao smisao i supstitucija njezine estetske dimenzije.

Literatura:

- Beauvais, C. (2015). *The Mighty Child: Time and power in children's literature*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Bistrić, M. & Ivon, K. (2019). „Teorijski i recepcijski učinci bajke“. *Acta Iadertina*. Vol. 16, br. 2, str. 131–146.
- Biti, V. (2005). *Doba svjedočenja: tvorba identiteta u suvremenoj hrvatskoj prozi*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Blackburn, S. (2001). *Ethics: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Booth, C. W. (1998). „Why Banning Ethical Criticism is a Serious Mistake“, *Philosophy and Literature*; vol. 22, br. 2, str. 366–393.
- Bracanović, T. (2018). *Normativna etika*. Zagreb: Institut za filozofiju.
- Crnković, M. (1984). *Dječja književnost. Priručnik za studente i nastavnike*. Zagreb: Školska knjiga.
- Ćurković-Nimac, J. (2012). „Etička kritika u književnosti: Rasprava između R. Posnera i M. C. Nussbaum o javnoj ulozi književnosti“, *Filozofska istraživanja*, god. 32. sv. 2, str. 327–342.
- Džafić, R. (2008). *Žanrovi u književnosti za djecu: Tekstualnost i savremena teoretska perspektiva*. Bihać: Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću.
- Grgurević, I. & Fabris, K. (2012). „Bajka i dijete s aspekta junaka usmeno-književne i filmske bajke“. *Metodički obzori*. Vol. 7, br. 14, str. 155–166.
- Hagberg, G. L. (2008). *Art and Ethical Criticism*. Malden: Blackwell Publishing.
- Hranjec, S. (2006). *Pregled hrvatske dječje književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Hranjec, S. (2008). „Suvremeni hod dječje hrvatske književnosti“, *Kolo*, br. 3–4. <http://www.matica.hr/kolo/309/suvremeni-hod-djecje-hrvatske-knjizevnosti-20531/> (dostupno: 10. 2. 2020)
- Idrizović, M. & Jeknić, D. (1989). *Književnost za djecu u Jugoslaviji*. Sarajevo: Drugari.
- Kearny, R. (2009). *O pričama*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Kodrić, S. (2018). *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini)*. Sarajevo: Dobra knjiga.
- Kordić, R. (2011). *Etika književnosti*. Beograd: Službeni glasnik.
- Landy, J. (2008). „Moral Improvement through Fiction“, *Art and Ethical Criticism*, ur. Garry L. Hagberg, Malden: Blackwell Publishing, str. 63–94.
- Mills, C. (2016). *Ethics and Children's Literature*. Abingdon, Oxon / New York: Routledge, Milton Park.

- Nikolajeva, M. (2005). *Aesthetic Approaches to Children's Literature*. Lanham/ Maryland/ Toronto/ Oxford: The Scarecrow Press.
- Nikolajeva, M. (2016). *Children's Literature Comes of Age: Toward a New Aesthetic*. Abingdon, Oxon / New York: Routledge, Milton Park.
- Nikolić, M. (2006). *Metodika nastave srpskog jezika i književnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Nussbaum, M. (2002). „Književna teorija i etička teorija u perceptivnoj ne/ravnoteži“, *Treća*, Časopis Centra za ženske studije, Zagreb: Centar za ženske studije. br. 2. vol. IV, str. 28–46.
- Pečenković, V. (2020). „Revitalizacija bajke u savremenoj bosanskohercegovačkoj književnosti za djecu“, *Detinjstvo*. God. XLVI, br. 2, str. 58–69.
- Peternai-Andrić, K. (2016). „Zašto je književnost važna: Etički i empatički aspekti suvremene naratologije“, *Croatica*. XL. str. 89–99.
- Rou, K. (2004). *Etika u antičkoj grčkoj*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Singer, P. (2000). *Uvod u etiku*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Softić-Alibašić, M. (2003). „Odgojne poruke i vrijednosti u usmenim pričama Bošnjaka“, *Novi Muallim*, br. 15, str. 68–81.
- Stojaković, P. (2000). *Kognitivni stilovi i stilovi učenja*, Banja Luka: Filozofski fakultet.
- Vuković, N. (1989). *Uvod u književnost za djecu i omladinu*, Nikšić: Univerzitetska riječ.
- West, K. (2020). *Louisa May Alcott and the Textual Child*, Cham: Palgrave Macmillan.

**VILDANA PEČENKOVIĆ &
MIRZANA PAŠIĆ-KODRIĆ**

ETHICS IN CHILDREN'S LITERATURE

In the 21st century, in a time of ethical flourishing in all spheres of public and social life, the question of the relationship between literature and ethics is especially relevant. Unlike the oldest debates about the effect of literature on the individual, contemporary discussions are based on the question of ethics at the expense of the aesthetic in literature in general. This topic becomes even more interesting in the context of children's literature as a separate corpus of literature that is related to ethics from its inception until today. The paper examines the relationship between ethics and children's literature, how ethical implications are present and important as an integral part of the text for the youngest readers, and how much the ethical aspect contributes to the aesthetic dimension of the text. The corpus of research is represented by contemporary Bosnian-Herzegovinian fairy tales, because ethics has had a significant place in fairy tales since the time of oral tradition. It is concluded that ethical implications are the foundation on which the aesthetic values of a text are built, which only confirms that ethics is integrated into a literary text as the meaning and substitution of its aesthetic dimension.

Keywords: *children's literature, childhood, fairy tales, ethics, aesthetics*

Izvorni naučni rad

821.163.4.09-31 Krleža M.

821.133.1.09-31 Sartr Ž. P.

Filip KRAJINA (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku

fkrajina74@gmail.com

ESTETSKO-ONTOLOŠKA POVEZANOST IZMEĐU ROMANA *POVRATAK FILIPA LATINOVICZA* MIROSLAVA KRLEŽE I *MUČNINA* JEAN-PAULA SARTREA

U ovom radu razmatra se estetsko-ontološki odnos Krležina romana *Povratak Filipa Latinovicza* i Sartreova romana *Mučnina*. Estetsko-ontološka povezanost Krležina i Sartreova romana temelji se na osjetilnoj komunikaciji glavnih likova sa svijetom u trenutku njihove otuđenosti od svijeta i prihvaćanju svoje kontingentnosti te opiranju nametnutim misaonim obrascima u samoodređenju vlastitosti.

Ključne riječi: *egzistencijalizam, estetika, filozofski roman, Jean-Paul Sartre, Miroslav Krleža, Mučnina, ontologija, Povratak Filipa Latinovicza, psihoanaliza, Sigmund Freud*

1. Uvod

U komparaciji romanesknih ostvarenja Miroslava Krleže i Jean-Paula Sartrea dosadašnji su istraživači zaključili da Krležin *Povratak Filipa Latinovicza* (1932) i Sartreova *Mučnina* (1938) koreliraju na književnoteorijskoj i filozofskoj razini.¹ U ovom radu razmatraju se estetsko-ontološki zajednički elementi navedenih romana u pristupu filozofskim problemima, modusima promišljanja glavnih likova i njihovu spoznajnom odnošenju prema svijetu i sebi u odnosu na svoju prošlost. Protagonist Krležina i Sartreova romana

¹ O povezanosti Krležina romana *Povratak Filipa Latinovicza* i Sartreova romana *Mučnina* pisali su: Matej Mužina, „Krležin konfesionalni roman“, *Književna smotra* 2/3, Hrvatsko filološko društvo, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 1970, str. 25–37. Fadil Bukić, „Strukturalna obilježja lika glavnog junaka u Krležinom romanu *Povratak Filipa Latinovicza*“, *Croatia* 2/2, Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1971, str. 201–229. Vladimir Biti, „Krleža i evropski roman“, *Književna smotra* 54/55, Hrvatsko filološko društvo, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 1984, str. 63–82. Višnja Sepčić, „Krležin simbolički roman (Uz „*Povratak Filipa Latinovicza*“)“, *Croatia* 10/13–14, Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1979, str. 33–69.

detaljno analizira i misaono secira događaje iz prošlosti i njihove reperkusije u odnosu na sadašnjost te pokušava dokučiti tko sam *ja* spram tog svijeta u kojem egzistiram.

Iz stilističke perspektive, *Povratak Filipa Latinovicza* i *Mučnina* bliski su u realizaciji jezične građe u književni tekst. Sintaktička struktura iskrivljena je u usporedbi sa standardnom, rečenice su značenjski polimorfne i nejasne, a misli likova fragmentirane. Struktura tih romana jezično je satkana na način monološkog i dijaloškog iskazivanja subjektive svijesti kako bi se prodrlo u najskrovitije razine svijesti gdje logičko raščlanjenje simplicističkog pojmovnog vida nije moguće. Estetsko u romanima *Povratak Filipa Latinovicza* i *Mučnina* nije samo stilistički aspekt koji bi se odnosio na poetiku i stil pisanja što također odražava i uvjetuje ontološko određenje romanesknog svijeta, već estetsko u spomenutim romanima u prvom redu ima ontološko značenje i odnosi se na spoznaju.

Glavni je cilj rada eksplicirati tezu o estetsko-ontološkoj povezanosti Krležina i Sartreova romana koja se temelji na osjetilnoj komunikaciji glavnih likova sa svijetom. Filip Latinovicz i Antoine Roquentin dezintegrirani su od svijeta. Oni propituju mogućnost smisla egzistencije i dolaze do spoznaje o čovjekovoj kontingentnosti. U opiranju od osjećaja nenužnosti svog bića u svijetu, Filip i Roquentin ne pristaju na podređenu realizaciju modusa svoje egzistencije u odnosu na nametnute obrasce prevladavajućeg narativa.

U Krležinu romanu dominira pesimistički subjektivizam u simbolici intimnih snoviđenja, fantazija i maštarija o viđenju uobičajene i normirane ljepote kao estetike ružnog. Filipove slikarske predodžbe većinom su naturalistički opisi ružnog te je, prema Viktoru Žmegaču: „umjetnost po tom shvaćanju oblik borbe protiv obrazaca, pogotovo protiv estetskih stereotipa. Pogled na bijedu i bolesnike su motivi koji vraćaju u svijet činjenicu da je umjetnost u prvom redu poseban oblik komunikacije za zbiljom“.² Filip i Roquentin stoje u konfliktu sa stereotipnim i normiranim obrascima mišljenja koji su formirani mitom, odnosno, određenim socijalnim narativom vezanim uz pripadnost nekoj zajednici.³

² Viktor Žmegač, *Krležini europski obzori: djelo u komparativnom kontekstu*, Znanje, Zagreb, 2001, str. 119.

³ Jean-François Lyotard, *Postmoderno stanje: Izvještaj o znanju*, prevela Tatiana Tadić, Ibis grafika, Zagreb, 2005, str. 31. Prema Lyotardu „priče prenose grupu pragmatičnih pravila koja čine društvenu vezu“. Nekada se znanje prenosilo naracijski. To se odvijalo pripovijedanjem, prenošenjem priča i mitova kako bi se preživjelo. U tom naracijskom znanju pojedinac je imao sva znanja o svakodnevicu što je bilo nužno za njegovu ulogu u određenoj zajednici, a time i za stabilnost subjektiva identiteta. Osim potrebe za znanjem o tehničkom umijećem, pripovijedanje je zadovoljavalo i duhovne potrebe pojedinca. Dakle, subjekt je imao jasno određeno mjesto u svijetu sve dok nije došla naracijska kriza pojavom pozitivizma, scijentizma i u konačnici naglog i ubrzanog razvitka prirodnih znanosti. Tada je

Estetsko-ontološka poveznica između Filipa i Roquentina nalazi se u jezičnoj (ne)moći likova u pokušajima pronicanja i iskazivanja nepronicijljive i neiskazive biti čovjekove egzistencije. Iz zaprimanja osjetilnih opažaja proizlazi sumnja u vlastitu svijest i propitivanje spoznaje o sebi u odnosu na svoju prošlost koja nikada ne može biti rekonstruirana kakvom se zapravo zbila, nego je subjekt, s obzirom na samoodređenje svoje biti, uvijek iznova konstruira iz sadašnjosti. Na taj način Filip i Roquentin uspostavljanju svoj bitak bića kao bitak-za-sebe u odnosu na *ustroj* svijeta kao bitka-po-sebi te je iz tog razloga riječ o estetsko-ontološkoj povezanosti, zato što iz subjektive percepcije osjetilnih podataka iz svijeta proizlazi pitanje o ljudskoj egzistenciji.

2. Estetsko-ontološka povezanost Krležina i Sartreova romana

Krucijalna ontološko-strukturna razlika između Krležina i Sartreova romana je ta što se Krleža poslužio psihološkim stanjima lika za uvođenje metafizičkih problema u skladu s frejdovskim metapsihološkim stajalištem,⁴ dok

ono teorijsko i spekulativno stigmatizirano kao manje vrijedno nasuprot empirijskog, ali je pojedinac ostao bez narativnog znanja zajednice kojoj je pripadao i preko koje je njegov identitet utvrđen te je postao bezlični dio mase. Nakon avangardnog pjesništva Charlesa Baudelairea koje možemo sagledati kao poetičku i estetsku polemiku protiv normiranih književnih i spoznajnih stereotipa, konfesionalni roman predstavlja iskorak misleće individue iz determiniranog globalnog narativa u monološko-asocijativnom obliku iskazivanja oluje ideja pojedinačne svijesti.

⁴ Vidi Patricia Kitcher i Kathleen V. Wilkes, „What Is Freud’s Metapsychology?“, *Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volumes* 62, Oxford University Press on behalf of The Aristotelian Society, Oxford, 1988, str. 101–115, 117–137, na str. 101–103. Patricia Kitcher tvrdi da postoji eksplicitna analogija između metapsihologije i metafizike. Unatoč tome što je cijela Freudova metapsihologija spekulativna struktura, kaže da Freud nije metafizičar, nego da je metapsihologija interdisciplinarna te da je Freudov pristup kognitivnim znanostima s namjerom interdisciplinaran. Na str. 106 Kitcher navodi da je, prema Freudu, podrijetlo anksiozne neuroze seksualno, ali ne potječe iz seksualnih ideja i nema psihički mehanizam, što vidimo i u liku Filipa Latinovicza. U Krležinu romanu taj se psihički mehanizam i ne rastvara seksualnošću, iako je seksualni kompleks u korijenu Filipove neuroze, nego evokacijom nesvjesnih struktura proustovskom pripovjednom tehnikom dovođenja sjećanja iz prošlosti u sadašnjost i njihovom međusobnom ispreplitanju i sjedinjavanju. Na str. 106–107 Kitcher kaže da se u Freudovom sistemu seksualnost odnosi na dinamički pristup koji je klinički ponajviše vezan za metapsihologiju, iako se Freudov dinamički pristup odnosi na biološke determinante, a metapsihologija na spekulativno i teorijsko. Znači da seksualnost u Freudovoj psihoanalizi ima metafizičke konotacije, što opravdava govor o odnosu metafizičkog i psihoanalitičkog u Krležinu romanu *Povratak Filipa Latinovicza*. Na str. 109. Kitcher tvrdi da je poprilično jasno da Freud u topografskoj podjeli uma dekomponira um u njegove nakupine funkcionalnih jedinica i time uključuje očiti kaos mentalnog života pokušavajući odrediti jesu li neke od operacija izvršene u raznim procesima dovoljno istovjetne kako bi se svrsishodno dodijelile identifikacijskim funkcionalnim jedinica-

Sartre psihološki karakter mučnine odbacuje još na početku romana te joj pridaje fenomenološko-ontološki status. U listiću bez nadnevka Roquentin gotovo kao u sažetku znanstvenog rada, nagovještava o čemu će raspravljati u ostatku romana.⁵ On strogo pojmovno u fenomenološko znanstvenoj formi zapisuje promjene koje osjeti na sebi, u sebi i oko sebe u odnosu spram sebe, i kaže kako bi tu čudnu promjenu, čija se bit očito ne može jezikom artikulirati, trebalo pomno istražiti.

„Le mieux serait d’écrire les evenements au jour le jour. Tenir un journal pour y voir clair. Ne pas laisser échapper les nuances, les petits faits, même s’ils n’ont l’air de rien, et surtout les classer. Il faut dire comment je vois cette table, la rue, les gens, mon paquet de tabac, puisque c’est cela qui a change. Il faut déterminer exactement l’étendue et la nature de ce changement“.⁶

ma. Tako da, nesvjesno je za Freuda sistem raspršenih funkcionalnih jedinica koje tvore identifikacijska obilježja subjekta. Vidi Simon Boag, *Metapsychology and the Foundations of Psychoanalysis: Attachment, Neuropsychoanalysis and Integration*, Routledge, London i New York, 2016, str. 17–38. U poglavlju „Metafizika metapsihologije“, gdje raspravlja o povezanosti metafizike i metapsihologije u Freuda, Simon Boag tvrdi da je psihoanaliza fundamentalno metafizičke naravi, a pod tim se referira na Kantovo shvaćanje metafizike, zato što se i metafizika i psihoanaliza bave onom realnosti koja se može naći u iskustvu. Stoga je Freudova metapsihologija svojevrsna filozofija uma. Prema ovome, zaključio bih da samosvjesnom subjektu, kojeg su utemeljili Descartes i Kant, Freud pridaje metapsihološka obilježja što se odnosi na njegov znanstveni pokušaj preobrazbe metafizike u metapsihologiju. Metafizika nije ponudila rješenja na psihičkoj razini pojedinačne svijesti subjekta shvaćenog kao samosvjesnog i introspektivnog, jer se svijest subjekta nije problematizirala u odnosu na njegovu mentalnu prošlost, a prema Freudu nerazriješeni psihički kompleksi iz djetinjstva nužno onemogućuju uvid u vlastitost. Bitnija obilježja koja povezuju metafiziku i metapsihologiju su spekulacija, pojmovna neproturječnost i nemogućnost empirijske provjere. Stoga, iz filozofijske terminologije za metapsihologiju može se ustvrditi da istražuje o biti čovjekova bitka bića u odnosu na njegove psihičke procese u relaciji s kompleksima iz prošlosti. Na taj se način u Krležinu romanu *Povratak Filipa Latinovicza* s metapsihološke pozicije tematiziraju egzistencijalna stanja lika i metafizički problemi.

⁵ Čini se da je moguće povezati početak Sartreova romana *Mučnina* s Husserlovim zahtjevom za filozofijom kao strogom znanošću. Mislim da nije autorski nemotivirano što Antoine Roquentin u listiću bez nadnevka, hineći znanstvenost, pokušava fenomenološki objektivno iznijeti ontološku problematiku intuitivnog iskustva egzistencije iz čiste svijesti. Vidi: Edmund Husserl, „Filozofija kao stroga znanost“, u: Edmund Husserl, *Filozofija kao stroga znanost i druge rasprave*, preveo i pogovor napisao Ante Pažanin, Naklada Ljevak, Zagreb, 2003, str. 8–68, str. 66–67. Husserl zaključuje da bit filozofije izvire iz intuicije i smatra da se u tadašnjem vremenu trebalo spoznati da se s filozofskom intuicijom, odnosno, s fenomenološkim zahvaćanjem biti otvara put filozofskim spoznajama bez ikakve potrebe za matematizacijom i dokazivanjem kako bi se došlo do strogih i znanstvenih filozofskim spoznaja. Sartreov roman *Mučnina* i započinje s intuitivnim spoznajama glavnog lika koji onda odlučuje fenomenološki pristupiti i strogo znanstveno suočiti se s problemima koje nameće čista svijest.

⁶ Jean-Paul Sartre, *La Nausée*, Gallimard, Paris, 1938, str. 11. [Vidi Jean-Paul Sartre, *Mučnina*, s francuskoga preveo Tin Ujević, priredio Branimir Donat, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1980, str. 7.]

Roquentinovom formalnom fenomenološko-ontološkom pristupu problemu egzistencije Krležin se lik razlikuje. U Krležinu romanu problematizacija fenomena egzistencije nije formalni znanstveni pokušaj zahvaćanja biti, nego automatizam prividno nesuvislih i neuređenih misli iz podsvijesti koje u svojoj nesvjesnoj jezičnoj strukturi zameću uzrok Filipove metafizičke tjeskobe. Njegov uvid u problem egzistencije također se, uvjetno rečeno jer Krleža nikada nije objelodanio filozofski sistem, može protumačiti fenomenološko-ontološki unutar fikcije sa psihoanalitičkom strukturom,⁷ samo što Filipovo opsesivno bavljenje samospoznajom nije potaknuto znalačkim nagonom kao u Roquentina, nego neurastenijom. Potisnute traume iz djetinjstva Filip izražava u fenomenološkom slikarskom diskursu, jer je za njega umjetnost iskazna kompenzacija misaonog kaosa svijesti i „zaumnog jezika“ podsvijesti pred čijom je biti konvencionalizirani jezični sustav nerazumljiv i neupotrebljiv.

U najvećem dijelu romana *Povratak Filipa Latinovicza* i *Mučnina* pripovjedači daju naznake da su protagonisti najmanje subjekti, a ponajviše promatrači, odnosno filozofi, zahvaćanjem zbilje fenomenološkom introspekcijom doživljaja svijesti. U Krležinu romanu proustovska pripovjedna koncepcija prevladava u prvom dijelu romana, sve do pojave Kyrialesa. Za razliku od Roquentina koji je kroz cijeli roman pasivni promatrač uz tračak indiferentnog dijaloziranja, u drugom dijelu Krležina romana dominiraju dijaloška poglavlja u kojima Filip postaje proaktivni subjekt otvarajući dramsku napetost u sukobu s naturalističkim psihopatološkim ličnostima romana: Bobočkom, Kyrialesom, Baločanskim i svojom majkom te je dijalog došao na vidjelo kao primarno filozofsko oruđe u rastvaranju biti Filipovih psihičkih trauma. Primjerice, u Krležinu romanu *Na rubu pameti* (1938)⁸ problemska situacija i

⁷ Vidi Peter A. Bertocci, „Existential Phenomenology and Psychoanalysis“, *The Review of Metaphysics* 18/4, Američko katoličko Sveučilište, Philosophy Education Society Inc., Washington, 1965, str. 690–710, str. Peter Bertocci Fenomenološko-ontološki element fiktivno je iskazan u romanu *Povratak Filipa Latinovicza* te je konstruiran estetskim problemima unutar psihološkog konteksta. Estetski problemi poput samospoznaje sebe u svojoj biti zapravo su egzistencijalni problemi. Time se, u odnosu na čovjekov specifični i osebnostni modus postojanja u svijetu, fikcijom iskazuju egzistencijalno antropološke značajke.

⁸ Krležin roman *Na rubu pameti* žanrovski je poglavito satiričkog određenja, iako sadrži egzistencijalističke elemente pa ima predispozicije da se uspoređi s *Povratkom Filipa Latinovicza* i sa Sartreovom *Mučninom*. Egzistencijalistička poveznica koja vezuje ta tri romana je tematska i leži u problematizaciji identiteta i individualne uloge u svijetu. Egzistencijalizam je, osim pravac u filozofiji i književnosti, bio i duh vremena tridesetih godina 20. stoljeća u Zapadnoj Europi obilježenoj nihilizmom, tjeskobom, čovjekovom otuđenosti i dezintegriranosti od svijeta. Egzistencijalistički subjekt ne pozna svoj identitet, ali je intuitivno svjestan da se kao biće izdvaja iz bezlične mase iz potrebe za autentičnošću. Filip i Roquentin nikako ne uspijevaju *claire et distincte* razriješiti sa sobom tko su i artikulirano individualizirati jastvo, nego dolaze do spoznaje da je autentičnost egzistencije jedino mo-

razmišljanja protagonista proizlaze iz socijalnog konflikta, koji je u svojoj srži sukob lika sa sobom i njegovim životnim propustima. Nasuprot tome, Filip i Roquentin prošli su i nadišli socijalne konflikte.⁹ Filipovi sukobi s majkom, Bobočkom, Kyrialesom i Baločanskim nisu socijalne naravi. To su sukobi Filipe svijesti sa samim sobom unutar psihoanalitičkog okruženja. Filipovi intelektualni i puteni protivnici njegova su projekcija trauma iz djetinjstva utjelovljene u likovima koji posjeduju osobine Filipovog najvećeg straha, spoznaje o mogućnosti nemogućnosti autentičnog egzistiranja, odnosno, straha od besmislenog postojanja bez podloge u odnosu spram koje bi se mogao identificirati. Roquentinovi razgovori sa Samoukom i odnos s Anny također nisu

guća u razrješenju prošlosti iz aktualiziranja svoje biti u sadašnjosti. Sartre to objašnjava kao osuđenost na stalno određivanje svoje esencije u egzistenciji u smislu da se subjektu u svakodnevnom životu nameću prilike za njegovim samoodređenjem. Takav subjekt često se pronalazi bezizlaznosti, poput Doktora u *Na rubu pameti*, stoga bismo mogli reći da u romanu prevladava „kafkijanska atmosfera“. U romanu se na suđenje referira kao na proces. Unatoč tome, u romanu *Na rubu pameti* Krleža prvenstveno inaugurira socijalnu kritiku, bez da je u prvi plan postavio subjekt u fenomenološko-ontološko okruženje kao što je to učinio u *Povratku Filipa Latinovicza*. Filip opsesivno promišlja o biti pojava koje ga psihički privlače izazivajući u njemu osjećaj mentalne nelagode, osobnog gađenja i poniženja iz njemu teško dokučivih razloga. Filipova stalna sumnja u postojanje razločnosti također je njegova temeljna psihička fiksacija, zato što sve više shvaća da traume iz djetinjstva nije moguće logički opravdati. Pripovjedač Filipa ne stavlja u bezizlaznu situaciju, nego mu stalno otvara mogućnost samospoznaje i ostvarenja smisla egzistencije što bi potencijalno izliječilo njegovu neurasteniju. Protagonist romana *Na rubu pameti* postaje ljut na sebe kada u trenutku prosvjetljenja dolazi do neprihvatljive spoznaje da se cijelog svog života nije zauzeo za sebe nego je bio gluhonijemi član društvenog stroja. Njegova su razmišljanja tijekom cijelog romana agresija prema sebi, po čemu je sličan s Filipom. Razlika između ta dva lika je što Filip fenomenološko-ontološki problematizira samog sebe i svoju egzistenciju u odnosu na kaotičnost besmislenih materijalnih procesa kozmosa bez ikakve logičke povezanosti. Doktor ne zalazi u fenomenološko-ontološku problematiku, nego ostaje na društvenoj kritici. Osim filozofskih motiva poput kozmičke iracionalnosti, u romanu *Na rubu pameti* ostvaruje se kritika pasivnosti pojedinaca u društvu evocirajući u čitatelja potrebu za poistovjećivanjem s glavnim likom, a filozofski roman ne bi trebao u prvi plan postavljati referencijalnu funkciju jezika usmjerenu na zaokupljanje čitateljeve pažnje. U oba romana prevladava ozračje antagonizma i apsurdna, osim što u romanu *Povratak Filipa Latinovicza* Krleža ističe i postavlja u centar argumentativno opovrgavanje filozofskih stajališta između dvaju dijalektičkih ličnosti, Filipa i Kyrialesa.

⁹ Fadil Bukić, „Strukturalna obilježja lika glavnog junaka u Krležinom romanu *Povratak Filipa Latinovicza*“, *Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu* II/2, Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1971, str. 201–229, str. 216. Fadil Bukić kaže da je Filip preživio sve konflikte, on živi u svom unutarnjem svijetu te je potpuno odsječan od zbilje. Vidi: Mladen Engelsfeld, *Interpretacija Krležina romana Povratak Filipa Latinovicza*, Liber, Zagreb, 1975, str. 21. Engelsfeld implicira da je jako upitno postoje li uopće drugi likova osim Filipa te da „roman zapravo ima samo jedan lik: Filipa Latinovicza“. Također, Engelsfeld ističe da su likovi Baločanski, Bobočka i Kyriales „sastavni dijelovi Filipova duhovnog i tjelesnog ustrojstva“.

socijalne, nego fenomenološke naravi. U dijalozima s tim likovima Roquentin istražuje iskustvo egzistencije. Njegovo zanimanje za ljude je nepostojeće te je u potpunosti, poput Filipa, zanesen doživljajima vlastite svijesti.

Krležin *Povratak Filipa Latinovicza* i Sartreova *Mučnina* pripadaju monološko-asocijativnom tipu romana. Sartreovu je *Mučninu* povijest svjetske književnosti posve razvidno svrstala u žanr filozofskog romana. U Sartreovoj *Mučnini* avangardno oblikovanje teksta nije istaknuto kao u Krležinu romanu. Sartre je u najvećoj mjeri romaneskni diskurs *Mučnine* oblikovao formalnim raspravama iz fenomenološke ontologije, teoretizirajući o problemu čovjekova egzistiranja. Krležin i Sartreov pripovjedač jezično su nemoćni pred eksplikacijom fenomena egzistencije koji se opire pri svakom pokušaju definicijske verbalizacije, stoga zbilju sagledavaju kroz vizuru modernističkih pripovjednih tehnika monološko-asocijativnog tipa romana,¹⁰ čime pokušavaju prodrijeti u razumijevanje jezično neiskazivih hipersenzibilnih, artistskih i metafizičkih razdiranja.

¹⁰ Riječ je o pripovjednim tehnikama poput unutrašnjeg monologa i struje svijesti. Vidi: Aleksandar Flaker, *Stilske formacije*, Naklada Liber, Zagreb, 1976, str. 163. Aleksandar Flaker kaže da je pripovjedna tehnika unutrašnjeg monologa anticipirala pripovjednu tehniku „struje svijesti“. Koliko vidim, struja ili tok svijesti ponajviše je vezano uz antiroman, a manje uz monološko-asocijativni tip romana. Vidi: Chris Baldick, *Concise dictionary of literary terms*, Oxford University Press, Oxford, 2004, str. 13–14. Antiroman je prozni tekst koji napušta karakteristike tradicionalnog romana poput radnje, dijaloga i prikaza unutarnjih stanja likova. Pojam je u suvremenu književnu teoriju uveo francuski književnik i kritičar Jean Paul Sartre, u predgovoru romana *Portret nepoznatog čovjeka* (*Portrait d'un inconnu*, 1948) autorice Nathalie Sarraute. U početku termin se uglavnom vezao uz francuski *nouveau roman* 1950-ih i autore kao što su Alain Robbe-Grillet, Nathalie Sarraute i Michael Butor. Kasnije se počeo koristiti i za druge prozne eksperimente koje su donijeli Flann O'Brien, Vladimir Nabokov, B. S. Johnson i Christine Brooke-Rose. Temeljna obilježja antiromana su: nepostojanje radnje i zapleta u klasičnom smislu, minimalno bavljenje razvojem likova te eksperimenti s vokabularom i sintaksom (npr. roman *Paklena naranča* Anthonyja Burgessa iz 1962). Isto tako, antiroman može imati nekoliko različitih početaka i završetaka. Iskustvo likova često je fragmentirano ili iskrivljeno, a događaji se prikazuju izvan kronološkog toka. Nerijetko se problematizira i sama ideja likova s jedinstvenom i stabilnom ličnosti. U ekstremnim primjerima, antiroman sadrži i prazne stranice, stranice koje se može istrgnuti, crteže ili piktograme. Antiromanu prethode i inovacije nastale u vrijeme modernizma, kao što je odsutnost pripovijedanja u romanu *Valovi* (*Waves*, 1931) Virginije Woolf. Kao što vidimo, i Flaker i Baldick slažu se da je u temelju struje svijesti i antiromana monološko-asocijativni tip romana koja se bavi istraživanjem individualne svijesti u fragmentiranim sekvencama prostora i vremena. Prema tome, u romanima *Povratak Filipa Latinovicza* i *Mučnina* pripovjedna je tehnika struje svijesti gotovo nepostojeća. To su romani individualnih ispovijesti gdje su misli likova nerazvrstane, ali takvi tekstovi imaju pripovjednu liniju kako bi u konačnici svi ti nabacani fragmenti svijesti oformili jednu cjelinu, dok pripovjedna tehnika struja svijesti ne daje prostora za stvaranje pripovjedne linije.

Prema Flakeru još je Dostojevski zašao u monološko iskazivanje svijesti lika, no paradigmatičke monološko-asocijativne romane stvorili su James Joyce i Virginia Woolf „koja je novi tip romana u svojim esejima i obrazložila“. Flaker tvrdi da su „takvi romani dobili ime romana struje svijesti“. Što se tiče potonjeg Flakerova citata, nisam siguran koliko možemo govoriti o romanima struje svijesti, unatoč tome što su romani Virginije Woolf dobili takav naziv, zato što pripovjedna tehnika struje svijesti podrazumijeva gramatički nepovezane rečenice, odnosno, tekst bez interpunkcijskih znakova što se ne može vidjeti u romanima Virginije Woolf. Pripovjednu tehniku struje svijesti možemo vidjeti, recimo, u posljednjem poglavlju Joyceova romana *Uliks* (1914–1924). Osim Virginije Woolf, kaže Flaker, drugu varijantu monološko-asocijativnog tipa romana, „koja je dobila značenje paradigme“, možemo pripisati Marcelu Proustu čijim je romanesknim ostvarenjima Krležin *Povratak Filipa Latinovicza* stilistički i strukturalno vrlo blizak. Dakle, unutrašnji monolog i struja svijesti pripovjedne su tehnike unutar monološko-asocijativnog tipa romana, što ne znači da u Krležinu romanu *Povratak Filipa Latinovicza* možemo iznaći neke elemente pripovjedne tehnike struje svijesti, tu je najviše zastupljena psihonaracija i pripovjedna tehnika unutrašnjeg monologa. Flaker govori i o „romanu iskaza“ koji proizlazi iz monološko-asocijativnog tipa romana, samo što kada ti iskazi „počinju dominirati strukturom djela, možemo govoriti o romanu iskaza ili esejističkom romanu“. Za Flakera, Krležin *Povratak Filipa Latinovicza* primjer je „esejizma“ u hrvatskom romanu, a smatra da su se romanu iskaza „približili francuski egzistencijalisti: Sartre i Camus“. ¹¹ Tu isto vidimo i sličnost i razliku između Krležina romana *Povratak Filipa Latinovicza* i Sartreova romana *Mučnina*. Sartreov je roman bliži esejistici i romanu iskaza, iako je u prvom redu monološko-asocijativni tip romana u kojemu postoji samo jedna pripovjedna tehnika: unutrašnji monolog. U Krležinu romanu prevladava unutrašnji monolog i psihonaracija, iako u drugoj polovici romana dijalog dolazi do izražaja, a prisutni su i eseji o slikarstvu, dok u Sartreovu romanu dominiraju formalni eseji iz fenomenološko-ontologije i problematiziraju izdvajanje čovjekove egzistencije iz svijeta. Problematizacija egzistencije zajedničko je u oba romana, odnosno, fenomenološko-ontološki karakter eseja. Eseji o slikarstvu u Krležinu romanu tematiziraju Filipovo psihičko, ali i egzistencijalno krizno stanje i također izriču fenomenološko-ontološko obilježje.

Vidimo da je riječ o romanima u kojima je *pretočena* filozofija egzistencijalizma, iako se Miroslava Krležu ne da uklopiti u kontekst egzistencijalizma poput Sartrea kojeg uistinu možemo nazvati egzistencijalističkim

¹¹ Vidi: Aleksandar Flaker, *Stilske formacije*, Naklada Liber, Zagreb, 1976, str. 322–323.

književnikom.¹² Treba uzeti u razmatranje kako je Miroslav Krleža u svom

¹² Među prvim su suvremenim filozofskim romanima, u smislu da problematiziraju metafizičke probleme, Krležin *Povratak Filipa Latinovicza* i Sartreova *Mučnina* kojom je filozofski roman u potpunosti određen ontološki distancirajući se od svakog psihologizma. Krležin je roman previše psihologiziran da bi ga se moglo nazvati filozofskim romanom u punom smislu te riječi. Filozofski roman ne mora nužno ostvarivati definicije ili bilo kakve artikulacije ključnih filozofskim pojmova poput biti, bića i bitka, ali je nužno da ih implicira i konceptualno korelira s njima te ističe razdvajanje biti od pojave. Vidi: Susan L. Anderson, „Philosophy and fiction“, *Metaphilosophy* 23/3, Wiley, New Jersey, 1992, str. 203–213, str. 207–208. U govoru o odnosu filozofije i fikcije Anderson navodi argument vezan uz problem višestrukosti interpretacija književnog teksta što narušava mogućnost povezivanja filozofije i fikcije, to jest, filozofiranja u književnom tekstu. Tradicionalna esencijalistička filozofija, koja je dominirala sve do pojave filozofa poput Schopenhauera, Kierkegaarda i Nietzschea, pojam istine poimala je spekulativno objektivistički. Kako kaže Anderson, suludo bi bilo da neki pisac filozofskog književnog djela zahtijeva od čitatelja da shvati unaprijed određenu bit tog teksta iz filozofske perspektive. Anderson ističe kako filozofi svoju misao iznose direktno, dok književnici to rade indirektno što bi navodno trebalo značiti da je književni tekst za razliku od filozofskoga podložan različitim interpretacijama, ali treba razlikovati interpretaciju od dijalektičkog iskrivljavanja. Bitno je razdvojiti osobni doživljaj teksta i književnoteorijsku analizu teksta. Osobni doživljaj teksta podrazumijeva psihološku pozadinu u pobuđivanju ciljanih emocija u čitateljstva, dok književnoteorijska analiza istražuje književni tekst iz svih mogućih perspektiva koje terminologija dozvoljava. Estetsku vrijednost književnog djela fenomenološki prosuđujemo kada ostavimo postrani socijalne i osobne konstrukte ili kulturne aspekte uz koje je djelo usko vezano, jer takav pogled u književni tekst postavlja funkciju teksta u prvi plan proučavanja te nužno dezavuirá estetsko vrednovanje. Dakle, to što je književni tekst podložan interpretacijama ne znači da nema fenomenološko obilježje i potencijalnost iskazivanja određene filozofske problematike. U pregledu povijesti filozofije vrlo se često nailazi na suprotstavljene interpretacije filozofskih tekstova, što znači da se bit filozofskog teksta ne mora biti nužno prikazivati kako ju je autor zamislio. Anderson također navodi egzistencijalnu ideju filozofije prema kojoj se filozofsko ne bi smjelo vezati isključivo uz akademska nastojanja, nego uz individualno iskustvo egzistencije i svakodnevni život. U romanima *Povratak Filipa Latinovicza* i *Mučnina* iznosi se iskustvo pojedinačne i konkretne egzistencije unutar metafizičke atmosfere. Čitanje tih romana ne zahtijeva poznavanje filozofije egzistencijalizma kako bi se razumjela bit postojanja o kojoj tumače, upravo zato što se problematizacija o biti postojanja i modusu egzistencije odnosi na svakoga od nas unatoč mogućim različitostima u interpretacijama. Antoine Compagnon, *Demon teorije*, s francuskog prevela Morana Čale, AGM, Zagreb, 2007, str. 45–46. Antoine Compagnon napominje da smo, „tražeći mjerilo literarnosti, nabasali na aporiju na koju nas je navikla filozofija jezika. Određenje termina kao što je književnost nikada neće pružiti drugo do skup prigoda u kojima korisnici nekog jezika pristaju upotrijebiti taj termin“. Jezikom smo u stanju relativizirati sve, a takvu perspektivu svakako treba strogo etički osuditi, zato što se jezičnom manipulacijom mogu dovesti u odnos stvari, pojmovi i pojave koje se racionalno nikako ne mogu dovesti u međusobni odnos, ali ih se relativizacijom jezika može dovesti u kontakt i u odnos nadređenosti i podređenosti. Prema tome, u „proučavanju književnosti ne pripada sve što se može reći o književnome tekstu“, jer tada zapadamo u estetsku potrebu uma za nametanjem osobnih konstrukata i stavova bazirane na vlastitoj estetskoj prosudbi o određenom književnom tekstu, a takav pristup udaljava od znanosti o književnosti i približava banalizaciji u smislu

intenzivnijem ekspresionističkom periodu proučavao medicinu kako bi našao odgovore na filozofske probleme,¹³ što se odražava i u *Povratku Filipa Latinovicza*. Krležin pripovjedač Filipov bitak bića izražava psihoanalitički i time se suprotstavlja antipsihologizmu filozofije egzistencijalizma. Psihički procesi imaju svoj tijek i razvoj, neovisan o htijenjima i željama svjesnog subjekta, stoga nužno zadiru u ontološke kategorije i nasilno mijenjaju bit bića izmjenom biokemijskih procesa u mozgu na čemu je stalna istaknutost u Krležinu romanu. Iz toga proizlazi antagonistično određenje Filipove ličnosti. Umjetnička je kreativnost pružanje otpora spram tjelesnosti, nagonskome i psihičkim traumama.

„To je jedna vrsta najispraznijeg poigravanja riječima, neka vrsta nihilizma, a ništavilo i praznina gotovo da su sinonimi! Za vas ništa na svijetu nema nikakvog više smisla! „Ne govorim dobro“, mislio je u sebi Filip. „Na ovo sve nisam mu odgovorio ništa konkretno! Sasvim drugim kapacitetom trebalo bi prodrijeti pod te njegove poglede! Ali kako, na kome mjestu, na koji način? Nije to nihilizam, to Gruzinovo stanovište nije nikakav isprazni nihilizam! Iza svega toga skrivaju se tamne stvari. To nije samo kozerija!“ Sergije Kirilovič Kyriales gleda zbunjenog, živčano podrovanog čovjeka pred sobom i misli o svojim vlastitim živčanim podrovanostima. „Kad bi taj slikarski slaboumnik znao, kako tu s njim razgovara jedan slabić, jedna ruševina od čovjeka, sagnjila stara krpa, kojom ne bi nitko više mogao da otre ničije obuće!“¹⁴

Kyriales gotovo psihopatski racionalno navodi argumentaciju o besmislenosti ljudske egzistencije. Njegova narcistička figura ima filozofsko usmjerenje pobuđivanja sumnje te predstavlja bit koja je duboko ukorijenjena u Filipovu nesvjesnom podrazumijevajući strah od postojanja i poremećaj identiteta, odnosno nastranost spram samoga sebe. Filipov poremećaj identiteta i Roquentinovo istraživanje o smislu problematizira nastranost prema sebi uobličenoj u strahu od postojanja. Dakle, ta racionalna sumnja u samo postojanje je izvor takvog metafizičkog straha. Tjeskoba je, kako je Sartre definira u *Bitku i ništo: ogledu o fenomenološkoj ontologiji* (1943): „L'angoisse est donc la saisie réflexive de la liberté par elle-même, en ce sens elle est médiation

gubljenja biti vrijednosnog sustava kojeg književni tekst nudi.

¹³ Riječ je o svesku Krležinih sabranih djela koji je naslovljen „O Erazmu Rotterdamskom: eseji i članci II“, koji je objavljen u Sarajevu 1979. godine. U njemu su otisnute i sljedeće studije: „O nekim naivnomaterijalističkim elementima u Hipokratovu djelu“ (str. 177–204), „Poezija u starogrčkoj medicini“ (str. 205–213), „O Klaudiju Galenu“ (str. 215–226), „Varijacija na medicinske teme: Galen, Hipon, Anaksagora, Hipokrat, Timotej iz Metapontiona, Diokles iz Karista, Herofil iz Kalcedona, Erasistrat“ (str. 227–241), „Hamlet iz Vesalove Anatomije“ (str. 243–251), „O Paracelzu“ (str. 253–320).

¹⁴ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 200.

car, quoique conscience immédiate d'elle-même, elle surgit de la négation des appels du monde, elle apparaît dès que je me dégage du monde où je m'étais engagé, [...]".¹⁵ Dakle, tjeskoba proizlazi iz svijesti o sebi kada se čovjek izdvoji iz svijeta i negira ga te uroni u egzistenciju u smislu *iz-stajavanja* iz svijeta. Bivati izvan centra nužno znači samoodređivati se u odnosu na svijet izvan kojeg subjekt svojom egzistencijom izbiva.

Poimanje svijesti u monološko-asocijativnom tipu romana u osnovi je kartezijansko, zbog sumnje u pojave, stvari i osjećaje, ali nije isključeno i psihoanalitičko. U Sartreovu romanu Descartesov filozofski stav *Cogito ergo sum* u fenomenološko-ontološkoj transformaciji dolazi do izražaja kao egzistencijalistička problematizacija fenomena postojanja ili opstanka u svijetu, što se u filozofskom smislu donekle implicira i u Krležinu romanu.¹⁶ Samosvjesni subjekt poput Filipa i Roquentina izdvojen je i neintegriran naspram okoline u kojoj jest, odbijajući srasti u jedno s masom. U *Povratku Filipa Latinovicza* samosvjesni subjekt također je fundamentalno kartezijanski, ali ponajviše psihoanalitički. Krležin roman strukturiran je na psihoanalitičkim točkama utemeljenim na seksualnim kompleksima iz djetinjstva koji proizlaze iz protagonistova nepoznavanja očeva podrijetla i nerazjašnjenog odnosa s majkom.

Kada govori o Krležinu *Povratku Filipa Latinovicza*, Sepčić tvrdi da je riječ o „subjektivističko psihološkom romanu“,¹⁷ što, naravno, nije u potpunosti razrješujuće objašnjenje. Nije riječ samo o introspekciji sagledanoj samo sa psihološkog stajališta kada lik ekstatički ponire u svoja sjećanja i

¹⁵ Jean-Paul Sartre, *L'Être et le néant: Essai d'ontologie phénoménologique*, Gallimard, Paris, 1943, str. 74. [Vidi: Jean-Paul Sartre, *Bitak i ništo: ogled o fenomenološkoj ontologiji*, svezak prvi, preveo s francuskoga Daniel Bučan, Demetra, Zagreb 2006., str. 71: „Spoznaja slobode sobom samom; u tom smislu ona je posredovanje, jer tjeskoba je neposredna svijest o sebi – proizlazi iz nijekanja zahtjeva svijeta, pojavljuje se onoga trenutka kada se osoba odvaja od svijeta u kojem se angažira.“]

¹⁶ Jean-Paul Sartre, *La Nausée*, Gallimard, Paris, 1938, str. 142–143: „Ma pensee, c'est moi : voila pourquoi je ne peux pas m'arreter. J'existe par ce que je pense... et je ne peux pas m'empecher de penser. En ce moment meme –c'est affreux – si j'existe, c'est parce que j'ai horreur d'exister. C'est moi, c'est moi qui me tire du neant auquel j'aspire : la haine, le degout d'exister, ce sont autant de manieres de *me faire* exister, de m'enfoncer dans l'existence.“ Užasavanje i odvratnost spram postojanja jedino je i moguće zbog nezaustavljivosti mišljenja koje tjera jastvo iz ništavila u opstanak pa tako i u nadvladavanje sebe, odnosno, egzistiranje. [Vidi: Jean-Paul Sartre, *Mučnina*, s francuskoga preveo Tin Ujević, priredio Branimir Donat, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1980, str. 115.] M. Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 41: „Gdje nam je dokaz, da naše „ja“ traje, da smo „mi“ još uvijek trajno i neprekidno mi, gdje nam je zapravo mjera?“. Navedene citate povezuje pojam jastva shvaćen u neprekidnom trajanju i svojoj nestalnosti, jer neprekinutost i konstantnost mišljenja stalno mijenja doživljaj jastva u svijesti subjekta.

¹⁷ Vidi: Višnja Sepčić, *Klasici modernizma*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta, Zagreb, 1996, str. 145.

sno ve u nadi za pronalaskom izgubljenog sebstva, nego o introspekciji koja sadrži egzistencijalne značajke protagonista na ontološkom planu njegova (ne)skrivenog bića, a ono se stupnjevito razotkriva tijekom romana. Filip sve više počinje shvaćati da je njegova vlastitost nesvjesnim psihičkim procesima nasilno pripojena u bezlični kaos gdje bića, stvari i pojave postoje kao bitima isprazni objekti. Otudenost u Filipa proizlazi iz izgubljenosti u sadašnjosti zbog zarobljenosti u prošlosti ispunjenoj tajnama koje se žele razotkriti. Filipov povratak motiviran je potrebom da svoju egzistenciju ne prepusti manipulaciji od strane prošlosti koja može biti i jest falsificirano jastvo. Vratio se u pokušaju da obnovi i poveže izgubljene i izgglavljene mentalne slike svoje svijesti te ostvari cjelinu bića.

Krležin *Povratak Filipa Latinovicza* žanrovski je vrlo problematičan za određenje. Struktura romana ne dopušta da ga se žanrovski u potpunosti odredi kao psihološki roman, ali ne bi bilo točno ni kada bismo rekli da je filozofski roman. Riječ je o psihološko-filozofskom romanu, zato što je roman strukturiran pod uvjetom da psihološka stanja lika kao psihoanalitičkog subjekta generiraju i omogućuju filozofičnost u propitivanju vlastitog identiteta i metafizičkih problema. Stilistički je diskurs Krležina *Povratka Filipa Latinovicza* antagonističan, što se u prvom redu vidi u isprepletenosti avangardnih književnih pravaca od naturalističkih, impresionističkih, ekspresionističkih, simbolističkih i nadrealističkih strujanja. Filipovo impresionističko iskustvo egzistencije u drugom dijelu romana biva izraženo ekspresionistički kroz slikarstvo i otvaranje dramske napetosti između likova. Nadrealistički elementi romana ugrađeni su postupkom automatizma misli iz najmračnijih dubina podsvijesti kako bi psihičke traume iz djetinjstva neusiljeno izronile na površinu. Svi bitni likovi romana oblikovani su naturalistički i nadrealistički kao projekcije Filipove svijesti. Svaki od tih likova posjeduje neka od Filipovih autodestruktivnih svojstava prikazanih u njihovu nagonskom ponašanju. Oblikovanje lika Filipa pripada obilježjima simbolističkog neoromantizma, a to su nadmoć iracionalnog pesimizma i kaotičnosti svijeta s uzrokom u nagonskom bez ikakve racionalne i razložne povezanosti.

Filip osjeća gađenje prema tjelesnom i materijalnom. U jednom od dijaloga Kyriales kaže Filipu da, unatoč njegovoj nadi, ne može „nadvladati materiju oko sebe“. ¹⁸ Ta tvrdnja ima ontološki predznak. Materija nema formu u smislu da ne *postaje*, ona je samo puki inventar ustaljenih i zakonitih pojavnosti u prirodi.

„Žive u prostoru, koji je prapojava, bez razuma, bez svjetlosti, a sami su još uvijek prapojava tamna i prapočetna! Bez trajanja u vremenu, bez ikakvih pokretnih unutarnjih razloga, zapravo i bez svrhe! Trajanje tvari kao takvo. Zbivanje među stvarima i događajima. Njih uvjeravaju, da su sagrađeni na sli-

¹⁸ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 181.

ku i prilikom božju, i te su empirike gotovo zbunili tom pričom o nadnaravnom podrijetlu“.¹⁹

Filipa opsesivno zaposjeda ideja o „infernalizaciji stvarnosti“, odnosno spoznaji o besmislenosti bioloških procesa i čovjekove kontingentnosti u svijetu, a takvo razumijevanje odnosa čovjeka i svijeta u Roquentina je uzrok onoga što je Sartre nazvao mučninom. U Krležinu romanu postoji odlomak teksta koji obrazlaže besmislenost bioloških procesa i Filipov osjećaj melankolije, koji se pojavio tijekom promatranja neprekidnog i nesvrhovitog micanja u istovremenom i rastakanju i izgradnji materijalnog, i koji je nevjerojatno blizak Roquentinovu doživljaju tijekom promatranja debela kestena i razmišljanja o ukorijenjenosti njegovih korijena i žila duboko u zemlji. Tada je Roquentina zahvatio snažan osjećaj mučnine, tj. melankolije.²⁰

„Do nogu ležao mu je zgažen kravljim papcima šumski mravinjak. Ispod trulog hrastovog panja, sprženog gromom, ležao je pred njim mrtvi mravinjak, kao trula, prhka, sasvim porozna stvar, i taj grobni mir nad mrtvom crnom građevinom (u kojoj se nitko nije micao) ispunio je Filipa blagom melankolijom. Tu je nekada stajao voćnjak Cranensteegov i jedna stara žilava jabuka ostala je sama na tom proplanku, crvljiva, siva, bogata crvenim jabukama u teškoj zelenoj krošnji, kao simbolima rane jeseni“.²¹

„“.²²

Filip i Roquentin biološke procese razumijevaju kao besmislene procese dezintegracije i ponovne integracije postojeće materije živog i neživog svijeta bez ikakvog ontološki logičkog opravdanja besmislenosti modusa po kojem postoji bitak-po-sebi s obzirom na postojanje sveukupnosti bitaka-za-sebe. Problem nastaje spoznajom svijesti o sebi, kada se bitak-za-sebe odvajaju od bitka-po-sebi. Filip i Roquentin pružaju otpor spram bitka-po-sebi, ne dopuštaju da ih se *postvari*. Tada nastupa metafizička tjeskoba, to jest, mučnina.

Višnja Sepčić u studiji o *Povratku Filipa Latinovicza* upotrebljava sintagmu „metafizička tjeskoba“ kada govori o Filipovoj egzistencijalnoj krizi.²³

¹⁹ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 59.

²⁰ Sartre je svoj roman *Mučnina* prvotno nazvao *Melankolija* i htio ga je izdati pod tim nazivom, samo što tadašnji urednik Gallimarda nije dopustio da roman izađe pod tim nazivom te je odredio da naziv romana bude *Mučnina*. Prema tome, melankolija ima poveznicu s osjećajem mučnine.

²¹ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 128.

²² Jean-Paul Sartre, *La Nausée*, Gallimard, Paris, 1938, str. NAĐI. [Vidi: Jean-Paul Sartre, *Mučnina*, s francuskoga preveo Tin Ujević, priredio Branimir Donat, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1980, str. NAĐI.]

²³ Višnja Sepčić, *Klasici modernizma*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta, Zagreb, 1996, str. 161: „S tom zamišljenom slikarskom predodžbom gigantskog udava, što izranja iz žitkog kruženja primarnih energija, dolazi po prvi put u romanu

Metafizička tjeskoba bila bi ontološki ekvivalent onome što Sartre naziva mučninom. Različitost je u tome što u Filipa metafizička tjeskoba proizlazi iz psihičke rastrojenosti nastale iz nepoznatosti identiteta i osjećaja svoje nenužnosti u svijetu, a Roquentinov osjećaj mučnine fiziološka je reakcija na iznenadnu spoznaju besmislenosti o kontingentnosti svog bića u svijetu. Dakle, u Roquentina je isključen taj psihološki element, dok osjećaj besmislenosti i kontingentnosti egzistencije Filip i Roquentin dijele.

„C'est donc ça la Nausee : cette aveuglante evidence? Me suis-je creuse la tete! En ai-je écrit! Maintenant je sais : J'existe – le monde existe – et je sais que le monde existe. C'est tout. Mais ça m'est égal. C'est étrange que tout me soit aussi égal : ça m'effraie. C'est depuis ce fameux jour où je voulais faire des ricochets. J'allais lancer ce galet, je l'ai regardé et c'est alors que tout a commence : j'ai senti qu'il *existait*. Et puis après ça, il y a eu d'autres Nausees; de temps en temps les objets se mettent à vous exister dans la main.“²⁴

Metafizička tjeskoba i mučnina metafizički su podudarni, zato što se metafizičko u Krležu i Sartrea odnosi na samo ozračje romana koje prevladava u protagonistovom poimanju tjeskobe kao nečega nadiskustvenog, ali je poveznica ontološka iz razloga što se i metafizička tjeskoba i mučnina odnose na biće kao biće. Stoga, metafizička tjeskoba ili mučnina koju doživljavaju Filip i Roquentin metafizički je sveobuhvatna, odnosi se na kozmološko, ontološko, psihološko i teološko. Tako da, u kontekstu modernog romana, ako ćemo govoriti o pojmu metafizičkog u *Povratku Filipa Latinovicza* i *Mučnini*, riječ je o pojmu koji sačinjava atmosferu tih romana, a ne strogo definirani filozofski termin kojim bismo označili određene filozofske probleme. U tim romanima metafizičko se odnosi na egzistencijalnu sveobuhvatnost bića kao bića te introspektivnih fenomena svijesti glavnih likova.

U posljednjem poglavlju teksta *Interpretacija snova* (1899), „Psihologija procesa sna, F. Nesvrjesno i svijest – stvarnost“, u posljednjem odlomku Freud kaže da snovi nemaju nikakvu vrijednost za saznanja o budućnosti, nego ponajviše služe za poznavanje prošlosti. S druge strane, Freud spominje jedno staro vjerovanje koje kaže da nam san daje uvid u budućnost, što prema Freudu nije potpuno neistinito zato što kada nam san jednu želju predstavlja kao ispunjenu, ipak nas vodi u budućnost. Samo što je ova budućnost za sanja-

do potpune kristalizacije Filipova osjećanja života kao apsurdna, nesuvislog previranja stvari. Godinama prije Sartreova Roquentina, Krležin Filip Latinovicz osjeća metafizičku tjeskobu nad besmislenim nesvrhovitim trajanjem u vremenu, besciljnim kruženjem slijepih energija, koje se međusobno potiru i poništavaju, kao i gađenje nad kaotičnim supstratom života, koji je iskon i podloga svega.“

²⁴ Jean-Paul Sartre, *La Nausée*, Gallimard, Paris, 1938, str. 173. [Vidi: Jean-Paul Sartre, *Mučnina*, s francuskoga preveo Tin Ujević, priredio Branimir Donat, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1980, str. 140.]

ra trenutna te je svojom neuništivom željom konstruirana u sliku prošlosti.²⁵ Iz metapsihološke perspektive navedeno tumačenje primjenjivo je na Filipov odnos s prošlošću kao balastom njegovu biću. Filipovi snovi i halucinantne vizije s obrascem djetinjstva potiču ga na samospoznaju kroz blisko upoznavanje psihičkih trauma iz prošlosti, a time mu nagovještavaju i budućnost u smislu mogućnosti reinterpretacije samog sebe i ponovnog samoodređenja svoje biti u odnosu na prošlost. Ovime se nadovezujemo i na fenomenološku-ontološku problematiku odnosa bitka-za-sebe spram prošlosti i sadašnjosti koju formalnije eksplicira Sartreov Roquentin, za razliku od Krležina pripovjedača koji u liku Filipa misaone zaključke iste problematike izvodi indirektno referirajući se na psihoanalitičku sferu.

U Krležinu i Sartreovu romanu nazire se potraga za neizrecivom biti ljudskog postojanja. Težnja za autentičnošću egzistencije u individualnom je iskustvu profilirana impresijama i ekspresijama glavnih likova u odnosu na ontološki ustroj svijeta. Prema Bukiću, „Sartreov roman *Mučnina* opravdano nazivaju metafizičkim romanom jer rješenje ove napetosti ovisno je od sposobnosti čovjekove da shvati smisao svoje odgovornosti. I glavni junak Roquentine savladao je mučninu tek kad je otkrio mogućnost prevladavanja egzistencije u esenciju“.²⁶ Bukić tvrdi da je Roquentin savladao mučninu, no pripovjedač nam samo daje do znanja o postojanju mogućnosti o savladavanju mučnine gledajući u budućnost iz perspektive pomirbenosti s prošlošću, ali nigdje ne kaže da ju je moguće savladati nego da je vladao njome.²⁷ Znači da se radi o nestalnosti vladavine nad mučninom, s obzirom na to da se čovjek iz dana u dan ponovno dokazuje, mučnina se pojavljuje i testira njegovo određenje smisla. Mučnina je integrativni dio čovjekove egzistencije, zato što čovjekova esencija nikada nije u potpunosti dovršena u egzistenciji, nego je u stalnom dovršavanju. Roman *Mučnina* završava misaono otvorenim diskursom o mogućnosti izlaska subjekta iz prošlosti s odobrenjem vlastitosti iz sadašnjosti u odnosu na prošlost.

„Naturellement, ça ne serait d’abord qu’un travail ennuyeux et fatigant, ça ne m’empêcherait pas d’exister ni de sentir que j’existe. Mais il viendrait bien un moment où le livre serait écrit, serait derrière moi et je pense qu’un

²⁵ Vidi: Sigmund Freud, „Die Traumdeutung“, u: Alexander Mitscherlich, Angela Richards, James Strachey (ur.), *Sigmund Freud Studienausgabe in zehn Bänden mit einem Ergänzungsband*, svezak 2, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt na Majni, 1982, str. 588.

²⁶ Fadil Bukić, „Strukturalna obilježja lika glavnog junaka u Krležinom romanu *Povratak Filipa Latinovicza*“, *Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu* II/2, Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1971, str. 201–229, str. 213.

²⁷ Jean-Paul Sartre, *La Nausée*, Gallimard, Paris, 1938, str. NADI. [Vidi Jean-Paul Sartre, *Mučnina*, s francuskoga preveo Tin Ujević, priredio Branimir Donat, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1980, str. NADI]

peu de clarte tomberait sur mon passe. Alors peut-etre que je pourrais, a travers lui, me rappeler ma vie sans repugnance. Peutetre qu'un jour, en pensant precisement a cette heure-ci, a cette heure morne ou j'attends, le dos rond, qu'il soit temps de monter dans le train, peut-etre que je sentirais mon coeur battre plus vite et que je me dirais : " C'est ce jour-la, a cette heure-la que tout a commence. „ Et j'arriverais – au passe, rien qu'au passe – a m'accepter“.²⁸

Bukić tvrdi da se u Krležinu romanu problem mučnine ne može nikako razriješiti, zato što je „mučnina rezultat sasvim određene stvarnosti koja otuđuje i reificira čovjeka, i u kojoj se neprekidno odvijaju socijalni konflikti“. Mislim da uopće nije riječ o socijalnim konfliktima u govoru o uzroku mučnine. Uzrok mučnine je metafizičke prirode, a nastao je u odnošenju pojedinčeve konkretne egzistencije spram svijeta i zajedničkog narativa utemeljenom na socijalnim odnosima. Narativ jest dio društva i svijeta te Filipovo i Roquentinovo oponiranje ustaljenim društvenim normama za posljedicu zadaje socijalne konflikte, ali nisu oni uzrok mučnine nego nemogućnost samoodređenja svog bitka i biti u odnosu na svijet. Filip i Roquentin mučninu opisuju fenomenološko-ontološki, samo što je Filipova podloga psihološka i o svojoj naravi progovara medijem slikarstva, a Roquentinova fenomenološka i tendira biti znanstvena. Krležin je roman usredišten na egzistencijalnoj krizi slikara Filipa Latinovicza u manifestaciji raspršenih asocijativnih jedinica u nadi za odgovorima na kompleks pitanja koja su odavno opteretila njegovo nesvjesno još u ranom djetinjstvu, a onda se kroz interakciju s okolinom počela asocijacijama vraćati u formi mentalnih slika, snova i osjećaja besmislenosti. Bukić također tvrdi da je razlika između Filipa i Roquentina u tome što Roquentin razrješava osjećaj mučnine, za što sam već ponudio objašnjenje zašto nije tako, dok je za Filipa mučnina „neizmjenljiva konstanta ljudske egzistencije i ljudske sudbine uopće“.²⁹ Slažem se s time da je za Filipa mučnina nešto trajno, ali mislim da je i Roquentinov doživljaj mučnine takav. Sartreov protagonist ne završava dnevnik s postavljanjem sebe u određeni narativ, nego s mogućnosti o uspostavljanju svog bitka-po-sebi u odnosu na svijet koji je bitak-za-sebe što je u skladu sa Sartreovom ontologijom iznesenom u filozofskom tekstu *Bitak i ništo*.

„Ainsi le pour-soi est soutenu par une perpétuelle contingence qu'il reprend à son compte et s'assimile sans jamais pouvoir la supprimer. Nulle part le pour-soi n e la trouve en lui-même, n ulle part il ne peut la saisir et

²⁸ Jean-Paul Sartre, *La Nausée*, Gallimard, Paris, 1938, str. 248. [Vidi: Jean-Paul Sartre, *Mučnina*, s francuskoga preveo Tin Ujević, priredio Branimir Donat, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1980, str. 202.]

²⁹ Fadil Bukić, „Strukturalna obilježja lika glavnog junaka u Krležinom romanu *Povratak Filipa Latinovicza*“, *Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu* II/2, Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1971, str. 201–229, str. 214.

la connaître, fût-ce par le cogito réflexif, car il la dépasse toujours vers ses propres possibilités et il ne rencontre en soi que le néant qu'il a à être. Et pourtant elle ne cesse de le hanter et c'est elle qui fait que je me saisisse à la fois comme totalement responsable de mon être et comme totalement injustifiable. Mais cette injustifiabilité, le monde m'en renvoie l'image sous la forme de l'unité synthétique de ses rapports univoques à moi. Il est absolument nécessaire que le monde m'apparaisse en ordre. Et en ce sens, cet ordre c'est moi, c'est cette image de moi que nous décrivions dans le dernier chapitre de notre deuxième partie. Mais il est tout à fait contingent qu'il soit cet ordre. Ainsi apparaît-il comme agencement nécessaire et injustifiable de la totalité des êtres³⁰.

U makabričnoj završnici romana *Povratak Filipa Latinovicza* nema ontološkog izričaja, roman se završava u psihoanalitičkom okviru pitanjem (ne) dovršenosti identiteta i smisla egzistencije. Autodestrukcijom psihopatoloških ličnosti oko Filipa na nesvjesnoj su razini i njegovi psihički kompleksi u jednoj mjeri destruirani što znači da je Filip konačno postao oslobođen psihičkog balasta prošlosti i dobio priliku za ponovno određenje sebe. Filip i Roquentin u potrazi su za vlastitim narativom, a time i vlastitim smislom kojem će se prikloniti i egzistencijalno opstajati. Oba lika imaju spoznaju da ako žele autentično egzistirati, nužno se moraju izdvojiti iz socijalno nametnutog narativa te u sebi i sa sobom razotkriti gdje se krije njihov individualni smisao.

Glavni misaoni obrazac kojemu Filip i Roquentin pružaju otpor je pojam smisla. Smisao je eshatološki etičko-ontološki konstrukt nametnut kršćanstvom. Smislenost kao takva je misaoni obrazac te je kroz povijest Zapadnjačkih duhovnih znanosti postala dogmom pod dominacijom dualističkog kartezijskog svjetonazora. Podjela supstancije na misleću i protežnu, a govorimo o razdoblju novog vijeka koji je znamenito obilježen kršćanstvom, automatski nadređuje misleću kao onu ispravnu jer je u odnošaju s idejnim

³⁰ Jean-Paul Sartre, *L'Être et le néant: Essai d'ontologie phénoménologique*, Gallimard, Paris, 1943, str. 348. [Vidi: Jean-Paul Sartre, *Bitak i ništo: ogled o fenomenološkoj ontologiji*, svezak drugi, preveo s francuskoga Daniel Bučan, Demetra, Zagreb, 2006, str. 379: „Na taj način bitak-za-sebe za podlogu ima stalnu kontingentnost, koju on preuzima i prisvaja a da ju nikad ne može dokinuti. Bitak-za-sebe ne može ju naći nigdje u sebi, nigdje ju ne može zamijeniti i spoznati, pa čak ni uz pomoć sebe-mislećeg *cogita*, jer ju uvijek nadilazi prema vlastitim mogućnostima te u sebi nalazi samo ništo koje on ima biti. Pa ipak, ta kontingentnost koju nazivamo činjeničnošću neprestano ga opsjeda, i ona je ta koja čini da ja sebe poimam istodobno kao posve odgovorna za svoj bitak i kao ono što se ničime ne može opravdati. No svijet mi sliku te nemogućnosti opravdanosti odašilje u obliku sintetičke cjeline jednostranih odnosa spram mene. Apsolutno je nužno da mi se svijet ukazuje *ustrojen*. I u tomu smislu taj ustroj *to sam ja*, to je slika mene. No posve je kontingentno to što to jest baš *ovaj* ustroj. Tako se on ukazuje kao nužna i ničim opravdana raspoređenost sveukupnosti bitaka.“]

i racionalnim preko čega je moguće spoznati cjelinu. Sve do egzistencijalne ideje filozofije, smatralo se da je umno, racionalno i logičko jedini put do moralnog djelovanja i istine kao cjeline. Takvim ideološkim dualizmom otpustilo se kontroverzno istraživanje senzualnog, a da se pri tome nije objektivno procijenilo posljedično tabuiziranje tjelesnog kao manje vrijednog i podređenog mislećem. Kroz gotovo cijelu povijest svjetske književnosti, a pogotovo u avangardnim književnim pravcima poput ekspresionizma, tijelo je bilo poimano simbolom bezizlaznosti iz tjeskobe i razumijevalo se kao prepreka i prijetnja slobodi te se duh uporno pokušavao pojmovno odijeliti od tjelesnog.

Krleža indirektno zadaje kritiku kartezijanstva i njegova nasljedstva, jer upravo „analitička misao uništava Filipov stvaralački impuls. Filipov analitički *ratio* guši stvaralački impuls u zametku te paralizira Filipovu volju“.³¹ Pojmovi i kategoričko preispitivanje samoga sebe razumom ne dovodi Filipa do razjašnjenja problema smisla i njegove potrage za identitetom. Određenje protagonista kao subjekta u Krležinu romanu je ponajviše, ali ne u potpunosti, frejdovski. Kada je riječ o frejdovskom subjektu, onda govorimo o subjektu koji je „uronjen u nesvjesno te razdiran sviješću-krivcem, taj subjekt, prepušten svojim derivatima nagona preko Božje smrti, stalno ratuje protiv samoga sebe. Odatle potječe frejdovska koncepcija neuroze, centrirana na neslozi, zebnji, krivnji, poremećajima seksualnosti“.³² Svi navedeni epiteti točno karakteriziraju ličnost i psihičko stanje Filipa Latinovicza. No, njegova kriza identiteta započinje psihički, ali prerasta u egzistencijalnu problematizaciju sebe, svoga identiteta i uloge u svijetu, jer se kroz nesvjesne psihičke poticaje on počinje pitati o svom biću. Spoznajna funkcija u formi estetskog u Filipa proizlazi iz potrebe za određenjem sebe u svijetu, a glavni je oponent racionalnoj spoznaji koja se neizbježno sukobljava s umjetničkim vizijama.

Kroz razgovore između Filipa i Kyrialesa Krleža obrazlaže stav da je duša upravo dio tjelesnog i nema je izvan tijela. U njihovim dijalozima, Filip je predstavljao duhovnost, dok u gotovo svakoj replici, Kyriales nameće implikacije da je pojam duše samo zaostala apstrakcija za čovjekove psihičke procese i da to što artizam naziva duhovnošću ne postoji izvan tijela. Upravo je problematizacija o nerazjašnjenosti odnosa duše i tijela ono što Filipa razdire, on strahuje pred spoznajom da Kyriales govori istinu. Koliko god Filip inzistirao na istinitosti vjerovanja u postojanje čovjekova duha kao zasebne supstancije, on ne uspijeva dijaloški pobiti bestijalne Kyrialesove logičke argumentacije. Pred kraj romana, svojim samoubojstvom Kyriales dokazuje da

³¹ Višnja Sepčić, *Klasici modernizma*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta, Zagreb, 1996, str. 156.

³² Elizabeth Roudinesco, *Psihoanaliza i njezini putovi*, prevela Marina Bonačić-Kapor, Naklada Slap, Zagreb, 2004, str. 15.

njegov svjetonazor vodi u ništavilo i smrt. S obzirom na to da roman završava neizvjesno, Kyrialesov nihilistički svjetonazor nije u potpunosti pobijen unatoč tome što je Filip glasno prosvjedovao protiv nihilizma i relativizma, jer možda je upravo u samoubojstvu izlaz iz metafizičke tjeskobe, a pitanje samoubojstva Filipa potihoproganja još od rane mladosti nakon prvog seksualnog iskustva.

Koliko je god pobjedonosno Filip pokušavao argumentirati svoju intelektualnu poziciju vjere u valjanost umjetničke apstrakcije i metalogičnost emocija kao pretpostavkom svake estetike, on je gotovo cijeloga svoga života djelovao prema zakonima ljudske naravi koje Kyriales navodi. Znači da je Kyrialesov epifenomenalistički nazor usađen duboko u Filipovo psihičko biće i to je razlog zašto su njegove živce toliko snažno uzburkavale Kyrialesove nihilističke tvrdnje. Filip nesvjesno prezire samog sebe i svoje biće, zbog psihičkih povreda koje su mu nanesene, stoga nestereotipnom umjetnošću pruža otpor traumama koje nagrizaju njegovo biće. Pripovjedač u romanu kaže kako je Filip „intelektualni pustolov bez nekoga naročitog smjera, gonjen isključivo svojim vlastitim iskrenim sklonostima za skrivene i neobične ljepote“. Sve mu je postalo dosadno, a onda je upoznao Kseniju, koja je za Filipa bila „kao ni jedna od tolikih žena dosada“. Pripovjedač ističe kako je Ksenija znala da su „upravo ti najprolazniji, najneznatniji, najtrepetljiviji, prividno sasvim sitni unutarnji doživljaji jedina vrijedna pojava u životu“. Iz ovoga što je rečeno o Bobočki, analogno saznajemo i o jednom vidu Filipove naravi. U romanu se naglašava da je baš ta njezina neposredna osjetilnost i suosjećanje s njegovom nervozom Filipa „intenzivno privuklo“ Bobočki.³³ Dakle, iako se Filip zgraža nad Kyrialesovim materijalističkim redukcionizmom.

Subjekti nestabilnog identiteta, poput Filipa i Roquentina, suočeni su s pitanjem svoje prošlosti, a strah i tjeskoba koji se pritom javljaju izazvani su spoznajom o neimanju mjesta i jasno određene uloge u svijetu. Naizgled, Filipova i Roquentinova razmišljanja o metafizičkom *gađenju* spram svijeta čine se morbidnima. Za razliku od Roquentina, Filip jest psihički nezdrava osoba,³⁴

³³ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 159.

³⁴ Sagledavanjem Filipovih razmišljanja i intencionalnosti usmjerenja njegove svijesti na ljude i pojave psihopatološke naravi, mogu se uvidjeti očiti simptomi poremećaja ličnosti. Vrlo je vjerojatno da je u Filipa Latinovicza posrijedi nešto između shizoidnog i shizotipnog poremećaja ličnosti, upravo zbog intenzivno doživljenog moralnog poniženja od strane majke i trauma iz djetinjstva kažnjavajuće naravi što se može smatrati uzrokom poremećaja ličnosti. Dakako, treba uzeti u obzir i genetski faktor što je također istaknuto u opisu Filipove ličnosti, obiteljska loza ljudi od kojih je biološki potekao ima nesretnu i moralnu nakaznu prošlost. Bitno obilježje shizotipnog poremećaja ličnosti je nefleksibilni model ponašanja, odnosno, manjak socijalnih vještina što je izraženo akutnom socijalnom nelagodom u bliskim odnosima kao i iskrivljenim kognitivnim poimanjem i ekscentričnim

ali u shvaćanju mučnine ili metafizičke tjeskobe same po sebi nema mjesta psihopatološkim konotacijama ni u Krležinu ni u Sartreovu romanu. Oba lika podliježu sumnji, njihova promišljanja imaju korijen u kartezijanskom *cogitu*. Filip i Roquentin pitaju se jesu li misli i slike u njihovoj svijesti simptomi mentalne bolesti ili je, pak, posrijedi nešto drugo.

„Filip nije znao da li sanja, ili je čitava suluda scena u svjetlosti te lojanice bila njegovo vlastito bolesno priviđenje („ali netko, tko ima takve halucinacije, to je već pacijent, za boga miloga, u najdoslovnijem smislu te riječi“), i tako se rukovao s Bobočkom, osjećajući, kako ga je oblio talas topla znoja, kao iz parne kupelji.“³⁵

Bitne odrednice u predodžbi Filipove egzistencije temelje se na asocijacijama i razmišljanjima u suodnosu sadašnjosti i retrospektivno izdvojenim sekvencama kojima se nadoknađuje necjelovitost fabule, a ti usitnjeni trenuci kaotične prošlosti konstruiraju svijet sadašnje subjektive svijesti. Nerazvrstana zbilja unutar svijeta svijesti strukturalni je obrazac Filipove i Roquentinove spoznaje. Asocijativnošću svijesti subjekta reproducira se individualna svijest u odnosu spram svijeta kao amorfnog entiteta. Roquentinov osjećaj mučne kaotičnosti postojanja bitaka u svijetu izazvan je ontološki, a ne poremećajem ličnosti kao u Filipa kojemu metafizička tjeskoba pridolazi iz psihičkog izvora. Filip i Roquentin egzistencijalno su nedovršene ličnosti, njihovu bujicu misli opsesivno zaposjeda ideja o nužnosti pojedinca u ustroju svijeta i pitanje mogućnosti ostvarenja bitka-za-sebe prema nužnosti i kauzalitetu u prirodi, ili u Filipovu slučaju, bolesnom biološkom nasljeđu. Filip je žrtva društveno nepovoljnih okolnosti, on je slučajno dijete koje je nastalo kao nusprodukt

ponašanjem. Takve osobe događaje često percipiraju na neki način posebno i neobično te pridaju gotovo čarobno značenje tim događajima u povezanosti s određenom osobom. Takva je osoba u Filipovu slučaju Kyriales. Osobe sa shizoidnim poremećajem ličnosti mogu osjećati da imaju posebnu moć predosjećanja događaja ili čitanja tuđih misli, što je opet projicirano iz Filipove psihe u liku Kyrialesa. Kao i u monološko-asocijativnom tipu romana, govor takvih osoba može sadržavati neobične ili idiosinkratičke fraze i konstrukcije. Često je nejasan, isprazan i udaljuje se od predmeta, no bez stvarne derealizacije i inkoherencije. Odgovori mogu biti ili previše konkretni ili previše apstraktni, što se očituje u Filipovim razgovorima o slikarstvu s Kyrialesom. Osobe s ovim poremećajem često su sumnjičave i mogu imati paranoidne ideje, kao što Filipa zaposjeda ideja o „infernalizaciji stvarnosti“. Ono što je u potpunosti zajedničko i shizoidnom i shizotipnom poremećaju ličnosti jest manjak potrebe za intimnim susretima i seksualnim iskustvima, ili baš suprotno, izuzetno intenzivnim intimnim susretima i seksualnim iskustvima koji su u Filipa obilježeni psihopatološkim ženskim osobama. U osoba shizoidnog i shizotipnog poremećaja ličnosti prisutne su i depresivne epizode što je izraženo u Filipovoj melankoliji. Vidi: *The Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, „Schizoid Personality Disorder“, „Schizotypal Personality Disorder“ Fifth Edition (DSM-5), Američka psihijatrijska udruga, Arlington, VA, 2013, str. 652–655, str. 655–659.

³⁵ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 207.

spolnog odnosa jedne prostitutke i njezine mušterije. Filip sebe vidi kao slučajnost i nebitnu nenužnost u svijetu. Oba lika strepe nad pomisli o nenužnosti svoje egzistencije u ustroju svijeta, a to je nešto što nisu u stanju racionalno argumentirati te zapadaju u metafizičku tjeskobu. Filipova i Roquentinova problematika je ontološka, ali ono što im daje naznake da bi se moglo raditi o shizofrenoj psihičkoj bolesti jest nemogućnost razumskog određenja sebe spram svoje (ne)uključenosti u ustroj svijeta.

„Quelque chose m’est arrivé, je ne peux plus en douter. C’est venu à la façon d’une maladie, pas comme une certitude ordinaire, pas comme une évidence. Ça s’est installé sournoisement, peu à peu ; je me suis senti un peu bizarre, un peu gêné, voilà tout. Une fois dans la place ça n’a plus bougé, c’est resté coi et j’ai pu me persuader que je n’avais rien, que c’était une fausse alerte. Et voilà qu’à présent cela s’épanouit. [...] Donc il s’est produit un changement, pendant ces dernières semaines. Mais où? C’est un changement abstrait qui ne se pose sur rien. Est-ce moi qui ai changé? Si ce n’est pas moi, alors c’est cette chambre, cette ville, cette nature ; il faut choisir.“³⁶

Sartre čovjeka postavlja u poziciju osuđenosti na slobodu na način da ga ništa ne može spriječiti da egzistira, osim njega samog. Uslov egzistiranja je sloboda koja otvara niz mogućnosti, a iz mogućnosti proizlazi metafizički strah od postojanja, jer sve te mogućnosti prisiljavaju na preuzimanje odgovornosti, a odgovornost je neminovni uvjet odabira. Takav je strah od postojanja sveprisutan, zato što se u protjecanju sadašnjosti u odnosu na prošlost koja čeka da ju se odobri odvija samoodređenje bitka bića, a ono nikada ne može biti konačno nego je u stalnom otporu spram *pret-postavljenog*.

U *Povratku Filipa Latinovicza* vidljiv je utjecaj lesovarskog antijunka s početka hrvatske književnosti moderne čije je glavno obilježje crta ličnosti ispisana šopenhauerskom iracionalnošću i pesimizmom, što je prisutno u avangardnim književnim pravcima, djelomično i u književnosti egzistencijalizma, a posebice u Krležinim romanima *Povratak Filipa Latinovicza* i *Na rubu pameti*. Sartreov pripovjedač, koji je ujedno i protagonist, u *Mučnini* sa strogoćom ne dopušta da se mučninu atribuiraju pesimizmom,³⁷ upravo zbog

³⁶ Jean-Paul Sartre, *La Nausée*, Gallimard, Paris, 1938, str. 15–16. [Vidi: Jean-Paul Sartre, *Mučnina*, s francuskoga preveo Tin Ujević, priredio Branimir Donat, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1980, str. 10–11. Vidi: Jean-Paul Sartre, *Mučnina*, s francuskoga preveo Zlatko Crnković, Konzor, Zagreb, 1997, str.] Tin Ujević *s’épanouit* prevodi kao „širi“, iako bi možda precizniji prijevod toga glagola u Sartreovu egzistencijalističkom kontekstu bio *cvjeta* ili *rascvjetava*, zato što cijeli roman odaje dojam da je ta čudnovata pojava metafizičke naravi, koju Antoine Roquentin najavljuje na početku romana, u neobjašnjivom misaonom zametku što implicira da će se tek početi razvijati i tek onda pokazati kakvom jest.

³⁷ Jean-Paul Sartre, *La Nausée*, Gallimard, Paris, 1938, str. 159. Samouk ga je upitao je li njegov pesimističnim nakon što mu je Roquentin izjavio da nema nekog posebnog razloga

relevantnog obilježja pesimizma koje u svom društvenom denotacijskom značenju izvlači psihološke konzekvence, unatoč tome što je pojam pesimizma izvorno filozofski. U Sartreovoj *Mućnini* nema suodnosa psihoanalize i egzistencijalizma, govorimo o isključivo egzistencijalističkom romanu. Osam godina poslije, u filozofskom spisu *Egzistencijalizam je humanizam* (1946) Sartre se ograđuje od svakog psihologizma i naturalizma pri tumačenju ljudske naravi.

„Ono što hoćemo reći, jest da jedan čovjek nije ništa drugo nego niz pothvata, da je on zbroj, organizacija, sveukupnost odnosa koji konstituiraju te pothvate. Pod tim uvjetom, ono što nam se tu predbacuje, nije u samoj stvari naš pesimizam, nego jedna optimistička strogost. Ako nam ljudi predbacuju naše romane u kojima opisujemo mlitava, slaba, kukavička, a koji put čak potpuno zla bića, to nije jedino što ta bića jesu mlitava, slaba, kukavička ili zla: jer kad bismo, poput Zole, objavili da su ona takva uslijed nasljednosti, uslijed djelovanja sredine, društva, uslijed nekog organskog ili psihologijskog determinizma, ljudi bi bili smireni, oni bi rekli: evo, mi smo takvi, nitko tu ništa ne može učiniti; ali egzistencijalist, kad opisuje nekog Kukavicu, kaže da je taj kukavica odgovoran za svoj kukavičluk. On nije takav jer ima kukavičko srce, pluća ili mozak, on nije takav počev od fiziologijske organizacije, nego je on takav jer se svojim činima sazdao kao kukavica“.³⁸

U filozofskom tekstu *Egzistencijalna psihoanaliza* (1953) Sartre također pokazuje odbojnost prema psihologističkom, zato što bi priznavanje psihologističkog značilo djelomični ili potpuni otklon odgovornosti s pojedinca. Iz perspektive *Povratka Filipa Latinovicza* sagledanog kao egzistencijalističkog romana, Krleža se tu očito ne slaže sa Sartreom da je potpuna odgovornost na pojedincu zato što se u djetinjstvu stvara čovjekova psiha.

3. Simboli kao projekcija odnosa prema estetsko-ontološkom u Krležinu romanu *Povratak Filipa Latinovicza*

Semantostilematički gledano, naziv romana *Povratak Filipa Latinovicza* u podtekstu nosi psihoanalitički temelj. Ako sagledamo značenje *povratka* kao indikacije na metafizičku tjeskobu, imenica *povratak* u ovom kontekstu ponajmanje označava toponimsko vraćanje nego ima freudovsko određenje

za postojanje, na što mu je Roquentin odvratio da to što je Samouk pitao nije pitanje koje si on postavlja. [Vidi: Jean-Paul Sartre, *Mućnina*, s francuskoga preveo Tin Ujević, priredio Branimir Donat, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1980, str. 128–129.]

³⁸ Jean-Paul Sartre, *L'existentialisme est un humanisme*, Editions Flammarion, Paris, 1996, str. [Vidi: Jean-Paul Sartre, *Egzistencijalizam je humanizam*, preveo Vanja Sutlić, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967, str. 27–28.]

nesvjesnog simbolizirajući povratak u djetinjstvo.³⁹ Očigledno je da dolazi od glagola povraćati, a ne vraćati, što bi u psihoanalitičkom okružju označavalo *izbacivanje* negativnog psihičkog naboja koji potiče osjećaj nelagode ili pak mučnine. Filip ima neprebrodivi nesvjesni poticaj da u zaokruženoj umjetničkoj cjelini izrazi samorefleksivnu kaotičnost bića, a racionalnost koristi kao oruđe i prenosnicu kojom bi nesvjesne psihičke sadržaje artikulirao u artističko gdje ta kaotičnost pronalazi svoj red. Slikarstvom, kao mišljenjem u slikama simboličkog značenja, Filip si otvara put u autoanalizu nesvjesnih sadržaja.

Simboli u *Povratku Filipa Latinovicza* proizlaze iz osjetilne komunikacije sa zbiljom. Motiv vrućine jedan je od najčešćih motiva romana, a simbolizira strah, prijetnju i eskalaciju nasilja. Filipov prvi seksualni odnos dogodio se u kuhinji s uzavrelim loncima. Kada je Karolina izlila pun lonac uskipjele vode, spolni odnos je započeo. Ubrzo nakon što se njihov intimni susret dogodio, Karolina se udala, a Filip je, u zanosu zaljubljenosti i požude, cijelo ljeto pokušavao počiniti samoubojstvo. Nejasni i intenzivni živčano napeti osjećaji u odnosu s majkom, neobjašnjena slika ženskog akta u majčinoj kući i sek-

³⁹ U Vukovićevom psihoanalitičkom čitanju Krležina romana *Povratak Filipa Latinovicza* djetinjstvo se promatra iz freudovske i lakanovske perspektive. Vidi: Tvrtko Vuković, „Nečitljivo djetinjstvo: čitanje i nečitljivo u ‘Povratku Filipa Latinovicza’“, u: Aneta Ryznar (ur.), *Vila – kiklop – kauboj: čitanja hrvatske proze*, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, 2012, str. 233–249, str. 238. Vuković kaže da „nije riječ o geografskom premještanju“, nego pojam povratka tumači psihički kao povratak subjektive svijesti u djetinjstvo. Isto tako, Ivo Frangeš ističe „psihički povratak“ u značenju povratak u djetinjstvo unutar ispovijedi jedne svijesti. Iako ne spominje Freuda, Frangeš govori o pokretanju svjesnog i podsvjesnog kroz strujanje svijesti. Vidi: Ivo Frangeš, „U potrazi za izgubljenim djetinjstvom“, *Krležin zbornik*, Ivo Frangeš, Aleksandar Flaker (ur.), Institut za nauku o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, knj. 1, Naprijed, Zagreb, 1964, str. 193–211, str. 194–195, 197. Frangeš kaže da se Filip „vraća u prostore svoga djetinjstva“ u pokušaju da ih iznova uspostavi i raščisti pitanje identiteta, „da se smisao i razlog njezinih razdora i nesuglasja pronađe na samom početku, i da se tako, naknadnim počinjanjem, „iz početka“, dade smisao vlastitoj ljudskoj i umjetničkoj egzistenciji“. Frangeš tu govori o Filipovu povratku u prostor djetinjstva. Dakle, djetinjstvo je temeljna ontomska figura, zato što je djetinjstvo glavna tematska ideja, a time i ono u čemu se sabiru i iz čega proizlaze sve ostale značenjske jedinice romana. Na tragu Frangešova uvida u Filipov povratak je i Vladimir Biti koji povratak isto shvaća kao ponovnu rekonstrukciju prošlosti iz perspektive sadašnjosti u kojoj je tim povratkom u prostor djetinjstva dobio priliku da iznova uspostavi svoj identitet. Vidi: Vladimir Biti, „Krlježa i evropski roman“, *Književna smotra: časopis za svjetsku književnost* 54–55, Hrvatsko filološko društvo, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 1984, str. 63–82, str. 64. Biti ističe kako je Filipov „uvid u dimenzije čovjekove otuđenosti radikalniji jer shvaća da je čovjek, svaki put kad hoće ispričati svoju prošlost, prisiljen njome zavladati i time je krivotvoriti“. Riječ je o tome kako je ljudska narav takva da je čovjek zbog svoje subjektivizacije i neprestane mijene stalno primoran rekonstruirati svoju prošlost iz različitih vidova svoje svijesti, ovisno o odnosu na što se identificira.

sualni odnos s Karolinom. Zbog svih tih psihički uznemirujućih prisporodoba i događaja njegove rane mladosti, za Filipa je seks zadobio značenje emotivne udaljenosti i prijezira, nečega psihički opasnog i nasilnog. Prije konačnog obračuna sa svojom majkom, u Filipovu spavaću sobu Karolina je ponovno donijela lonac kipuće vode. Regina je došla u sobu, Karolina izašla, a verbalni je sukob između majke i sina započeo. Isto tako, u Filipovim susretima s Kyrialesom i Baločanskim pripovjedač inzistira na gomilanju motiva žestokog alkoholnog pića i njegova destruktivnog utjecaja na njihove živce. Nakon što bi popili određenu količinu rakije, nastupilo bi verbalno nasilje i razgovor o čudnovatim psihopatološkim doživljajima života.

Na proštenju sv. Roka Filip je otišao s Bobočkom nadajući se kratkom osjećaju spokoja. Sv. Rok zaštitnik je gubavaca i bolesnika te je očito da u Krležinu romanu simbolizira Filipovo duševno raspadanje, isto kao i turobno jesensko godišnje doba tijekom kojega je Filip boravio u Kostanjevcu. Jesen predstavlja kauzalno nužnu molekularnu dezintegraciju i rastakanje prirodne ljepote nakon čega se ta ljepota može ponovno roditi. Tijekom Filipova razgovora s Bobočkom, iznenada mu se u svijesti krenu pojavljivati uznemirujuće mentalne predodžbe u čijem je središtu kipući kotao simbolizirajući dolazak bića iz pakla.⁴⁰ Netom prije pojave Kyrialesa, tjeskobne predodžbe o nakaznosti nerazvrstane i razbacane zbilje upravljene nagonskim silama prikazanih u obliku vrištećeg vjetra koji ih može sve smaknuti počele su se fatalistički pojavljivati u Filipovoj svijesti kao predosjećaj i najava Kyrialesove egzekutivne energije. Dakle, motivi koji predstavljaju vrućinu kroz cijeli roman simboliziraju potencijalni susret s nasiljem i kaosom.

„Filip je govorio o kipućem kotlu strasti i mesa, o tome kako taj duboki nagnjili dah mesa čeka na dodire svoga bila, kako se oko nas puše još neviđene i nenaslikane slike, samo ih treba spoznati, i to baš u onom grotesknom simultanitету: kako je sve nepremostivo, razbacano, istodobno, kako nema trajanja u kauzalnom smislu, i nema obrazloženih razloga, nego je sve jedno neshvatljivo kretanje, istodobno, grčevito, čist sudar nagona i strasti, koji se potvrđuju putem tijela, a okolo Filipa, oko njegovih riječi, oko Bobočkine bluze zaurao je vihor, te je izgledalo da će iskorijeniti šumu i strovaliti sve to raslinje duboko dolje u gudure, gdje je šumio potok kao ogromna mračna rijeka“.⁴¹

U navedenom je citatu uočljiv metež tjelesnog i nagonskog, što najavljuje Kyrialesa, nasuprot čega stoji artistsko i duhovno čemu Filip stremlji. Kyriales je dvostruki doktor, dermatolog i doktor filozofije. Profesijska kom-

⁴⁰ Vidi: Mladen Engelsfeld, *Interpretacija Krležina romana Povratak Filipa Latinovicza*, Liber, Zagreb, 1975, str.

⁴¹ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 171.

binacija dermatologa i doktora filozofije u jednoj osobi doima se poprilično nestvarno i zazorno, radi se o potpuno suprotnim i gotovo nespojivim djelatnostima. Dermatologija predstavlja put i nagonско, a filozofija duhovnost. Kyrialesove profesije simboliziraju Filipovu podvojenost i ambivalentnost između karnalnog i duhovnog. Filip i Kyriales imaju vrlo blisku osobnu povijest. Obojica su proputovali gotovo cijeli svijet u bijegu od pitanja o smislu, govore više jezika, imaju psihičke traume iz rane mladosti povezane s nasiljem i ne znaju odakle potječu. Za razliku od Kyrialesa, Filip bar ima slabašni oslonac svoga podrijetla u Kostanjevcu, dok je Kyriales Grk s Kavkaza. Priповjedač u romanu navodi da se ne zna ni je li Rus, Gruzin ili Grk. Kyriales nema izvore o svom podrijetlu. To je ono što imaju zajedničko on i Filip, samo što je Filip dolaskom u Kostanjevac sebi podao šansu da razotkrije svoj identitet u prisjećanju i psihičkom provociranju svega tajnovitoga iz njegova djetinjstva, dok je Kyriales osuđen i vječno vezan za ništavilo.

Intelektualcu Krležina romana, koji proživljava naglu transformaciju identiteta, stanje egzistencijalne krize prouzročeno je povratkom u traumatičnu prošlost i upravo se tu očituje Freudovo metapsihološko stajalište, odnosno izdanci nesvjesnog, slike koje se konstantno vraćaju u svijest subjekta te se otkrivanjem metajezičnih zakonitosti sna simbolički razotkriva i identitet. Filip se vratio u Kostanjevac da razotkrije ukorijenjenost trauma iz djetinjstva i pronađe sebi svojstven iskaz kako bi izrazio latentni sadržaj nesvjesnog, jer u prošlosti leži potencijal za razumijevanje vlastitosti, što bi onda uvjetovalo mogućnost za stvaranje nove i smislene budućnosti neopterećene prošlošću. Frojdovski metapsihološki, ali i proustovski motivi vezani uz prošlost javljaju se već na prvim stranicama romana, poput motiva „meduzine glave“ i „hladne kvake“ koju je Filip dotaknuo kada je došao na majčin prag pred zaključana kućna vrata.

„Dvadeset i tri godine nije ga zapravo bilo u ovom zakutku, a znao je još uvijek sve kako dolazi: i truli slinavi krovovi i jabuka fratarskoga tornja i siva, vjetrom isprana jednokatnica na dnu mračnoga drvoreda, meduzina glava od sadre nad teškim, okovanim hrastovim vratima i hladna kvaka. Dvadeset i tri godine su prošle od onog jutra, kada se dovukao pod ova vrata kao izgubljeni sin: sedmogimnazijalac, koji je ukrao svojoj majci stotinjarku, tri dana i tri noći pio i lumpao sa javnim ženama i kelnericama, a onda se vratio i našao zaključana vrata i ostao na ulici, te otada živi na ulici već mnogo godina, a ništa se nije promijenilo. Zastao je pred zaključanim vratima, i kao i onog jutra imao je osjećaj hladnog gvođenog dodira te teške, masivne kvake u školjci svoga dlana“.⁴²

⁴² Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 5.

Psihoanalitički gledano u kontekstu *Povratka Filipa Latinovicza*, Meduza bi označavala seksualno nezasitnu ženu predatora maskiranu u put i neodoljivu požudu iza čega se krije destrukcija i smrt. Meduza se odnosi na destruktivnu žensku narcisoidnost obavijenu u ekstatički očaravajuću seksualnu energiju, što se odražava u liku Filipove majke i Bobočke. One se u romanu opisuju kao duhovno trule osobe u kojima je jedino preostala požudna nagonska sila. Povijest tih dviju žena fiksira psihičko i moralno uništenje svih muškaraca s kojima su došle u kontakt. Nijedna od njih nije svjesno i namjerno razorna ličnost, nego su posljedice njihovih činidbi destruktivne za njih i za one oko njih. One su nositelji sjemena zla bez ikakve kontrole nad njim.

U *Povratku Filipa Latinovicza* Meduzina glava s uznemirenom kosom simbolizira Filipov sram od gubitka maskulnosti, zbog čega on i jest nastran samom sebi, ali i strah od seksualne intime pred majčinskim autoritetom kojeg simbolizira Meduzin smrtonosni pogled.⁴³ U romanu se opisuje kako je Filip, malo prije nego je zašao u javnu kući, osjećao sram prolazeći biskupskim trgom

⁴³ Susan R. Bowers, „Medusa and the Female Gaze“, *NWSA Journal* 2/2, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1990, str. 217–235, str. 219. Bowers navodi kako je Meduza prožeta dubokom senzualnošću i fizikalnošću koje ne mogu biti pročišćene od njezinog matrijarhalnog podrijetla. Također kaže da je ironično to što je Meduza postala klasični primjer ženskog objekta, premda je u mitu o Meduzi najviše istaknuta zastrašujuća moć njezinog pogleda. Ako Meduza izvorno ima matrijarhalno podrijetlo kako je i navedeno, ona simbolizira neupitan majčinski autoritet nad muškim djetetom, ali i ostalim muškarcima. Takva metafora primjenjiva je na ličnost Filipa Latinovicza kojemu je očev identitet nepoznat pa je majku nesvjesno doživljavao kao prijetnju kastracijom. To bi simbolički značilo da je Meduzino muško dijete obilježeno njezinim stalnim ubojitim i prodornim pogledom u simbolici podređenosti majci i time je sin psihički traumatiziran sramom od seksualnosti, upravo zato što je Meduza karnalno nepročišćena što je u romanu *Povratak Filipa Latinovicza* simbolizirano Regininom profesijom prostitutke više klase. U dječjačkoj dobi, slika golog ženskog akta u majčinskoj kući zbunjivala je Filipa. Sadržaj te slike Filip je nesvjesno povezao s majkom, koja bi trebala biti oličenje zaštite i bezuvjetnog prihvaćanja, čime je došlo do sukoba svjesnog i nesvjesnog te prouzrokovalo neurasteniju, a seks je za Filipa ostao nešto nerazjašnjeno i psihički opasno, označava odgođeno Filip pokušava razumski posložiti kaotičnost uznemirujućih mentalnih slika i njihovo nekontrolirano naviranje iz nesvjesnog, ali ne uspijeva iznaći racionalno objašnjenje njihove naravi u povezanosti sa sobom. Filipovo je biće rastrgano u sukobu iracionalnog i racionalnog što ga dovodi do razularenih psihičkih stanja i kako bi se obranio od takvih destruktivnih misli, on ih je preusmjerio u kreativnu svrhu okrenuvši se slikarstvu. Filipov gubitak inspiracije za slikanje, što je i parcijalni razlog njegova povratka u rodni kraj, može se povezati s Freudovim pojmom *Nachträglichkeit* koji označava odgođenu akciju na traume iz djetinjstva i potrebu za posjedovanjem objekta žudnje kojeg subjekt nikada nije mogao posjedovati. Filipov objekt žudnje je majka i to je kompleks koji ne uspijeva razriješiti te zapada u neurasteniju i krizu identiteta manifestiranu u melankoliji, nihilizmu i pesimizmu. Riječ je o zakašnjeloj reakciji na traumatične događaje iz djetinjstva koja se pojavila u Filipovoj četrdesetoj godini kada je osjetio da biva lišen umjetničkog *erosa* i odlučio se vratiti u rodni kraj u potrazi za odgovorima u vezi svoga identiteta.

opterećen irealnim dojmom da ga poznati likovi iz susjedstva voajerski nadgledaju i s gađenjem moralno osuđuju. U kontekstu Krležina romana *Meduzin* pogled predstavlja majčinsku nadmoć nad sinom, manifestiranu u Regininoj narcističkoj naravi i okrutnoj moralnoj osudi koju je izvršila nad sinom kako bi ga kaznila zato što je u njegovom spolnom činu s prostitutkama vidjela moralno zastrašni odraz same sebe. Njezin najveći strah bio je priznati pred sinom ono što je on saznao boraveći u javnoj kući o tome tko je njegova majka. Filip je od rane mladosti ostao obilježen strahom i sramom od intime te kompleksom manje vrijednosti.

„Teško bi bilo reći, da li su svojstva, kojima je tako razorno djelovao na Filipa, bila doista magične naravi, ili je taj odnos bio uslovljen nejasnim sklonostima samoga Filipa, koji se u životu često podređivao raznim manjevrijednim i bolesnim ljudima i ženama, i u takvim nesamostalnim, podređenim stanjima obično doživljavao svoje najteže sudare i lomove“.⁴⁴

Filip sebe vidi inferiornijeg u odnosu na druge. Unatoč tome što u djetinjstvu i mladosti nije bio voljen, on se i dalje kroz život podređivao i podavao psihopatološkim ženskim osobama. Prema ovakvom shvaćanju, u Filipu se može prepoznati mazohizam, ali i seksualno kompulzivno ponašanje koje se posljedično pokazuje kao mazohističko. U Filipovoj je psihi u ranom djetinjstvu konstruiran takav emotivni sustav vrijednosti u kojem je emocija ljubavi, koju od majke nije nikada doživio, jezgrovito preobražena u emociju srama i poniženja. Iz tog su razloga žene s osobinama njegove majke za Filipa bile objekt žudnje. Afektivne podražaje koje je Filip u psihičkom stanju percipirao, u njegovoj svijesti nužno imaju psihopatološko polazište, zato što afektivni podražaji kakve je doživljavao u djetinjstvu sa sobom su nosili osjećaj srama i poniženja. I zato je Filipa neurotično privlačila Kyrialesova negativna energija kojoj se pokušao svjesno oduprijeti i zanemariti je, ali je imao neobjašnjivu i nezaustavljivu psihičku potrebu nesvjesnog ishodišta ulaziti u sukobe s Kyrialesom.

Na razini umjetnosti kao manifestacije duha, Kyriales pokušava anulirati svaku Filipovu nadu u potrazi za smislom tjerajući ga u neizdrživu sumnju, pritom uživajući u Filipovoj emocionalnoj patnji i slabašnim pokušajima obrane smisla i spoznajne vjerodostojnosti slikarstva. Kyriales je nadrealistički otjelovljen lik. Pripovjedač kaže da je Kyriales „raspolagao čudnim i neobičnim svojstvom: sposobnošću, da razara sve Filipove zamisli, da mrvli njegove istine i zanose, i da sve Filipove tjelesne i duševne snage atomizira u prašinu i u potpuno bezvrijedan pepeo“.⁴⁵ Navedena deskripcija neobičnog i opasnog svojstva koje Kyriales posjeduje spram Filipa implicira kako je Kyriales imanentan Filipu te aludira da je njegova pojava inherentna Filipovoj

⁴⁴ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 177.

⁴⁵ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 175–176.

svijesti. Kyrialesova pojava je mistificirana do razine gdje možemo govoriti o elementima fantastike u oblikovanju tog lika. Iz nadrealističke perspektive, Kyriales je sotonizirana tvorevina projicirana iz Filipova sukoba sa samim sobom⁴⁶ koji proizlazi iz antagonizma između umjetničkog, apstraktnog, racionalnog i nihilističkog, tjelesnog, iracionalnog.

⁴⁶ Vidi: Mladen Engelsfeld, *Interpretacija Krležina romana Povratak Filipa Latinovicza*, Liber, Zagreb, 1975, str. 97–98. Engelsfeld Kyrialesa poistovjećuje s Jungovim terminom *sjena* i tvrdi da je Kyriales „personifikacija Filipove svijesti“. Smatram kako postoji osnova da se odnos između Filipa i Kyrialesa protumači na temelju analitičke psihologije Carla Gustava Junga, ali se ne slažem s takvim pristupom jer mislim da je neprecizan i nepotpun kada govorimo o odnosu Filipa i Kyrialesa. Jungovo učenje o sjeni valjan je argument za objašniti zašto je Kyriales toliko privlačio Filipa na metalogičkoj razini. Sjena je za Junga neodvojiva od ega, a u romanu vidimo kako se Filip nikako nije mogao psihički odvojiti od Kyrialesa. Filip je žustro reagirao na svaku Kyrialesovu izjavu bez da je svoje osobne stavove uspio razdvojiti od njegovih nego je bio prisiljen suprotstavljati mu se, zato što je u tim dijalozima Filip zapravo uvjeravao sebe pokušavajući odbaciti svoje sumnje u smisao vlastite egzistencije. U romanu se opisuje kako je Filip imao neku čudnovatu i patološku potrebu razgovarati s Kyrialesom, iako ga organski nije podnosio, ali je jednostavno mimo svoje volje morao ulaziti u verbalne sukobe s njim. S druge strane, Kyriales je na kraju romana počinio samoubojstvo i time su se on i Filip razdvojili, znači da ipak ne možemo govoriti o tome da je Kyriales Filipova sjena. S Engelsfeldovim tumačenjem Kyrialesa kao Filipove sjene djelomično se slažem iz razloga što je za Junga uloga sjene zaštititi ego i usput izražavati društveno neprihvatljiva ponašanja poput Filipova odlaska u javnu kuću. U tom smislu bismo mogli reći da je to učinila Filipova sjena, a ne on svjesno. Prema Jungu, sjena štiti ego od negativnih osjećaja kao što su sram i krivnja, što nije pokazano u odnosu između Filipa i Kyrialesa. Filip je psihički opterećen osjećajem srama i krivnje, zato što mu nedostaju pokazatelji o svom podrijetlu. Iz ove perspektive može se reći kako Filipovo nesvjesno ili sjena, s namjerom da se zaštiti ego, negativne osjećaje projicirala u monstroznom liku Kyrialesa. Kyriales nije došao da zaštiti Filipa i oformi mu psihički oslonac, stoga ne može u potpunosti biti njegova sjena, nego je došao u Filipov rodni kraj da upropasti njegovo posljednje utočište u potrazi za identitetom i smislom egzistencije. Sjenu čovjek uvijek vidi u drugima i iz te perspektive možemo reći da je Kyriales Filipova sjena, jer je Filip u Kyrialesu vidio sliku samog sebe i prema njemu je osjećao gađenje kao i prema samome sebi. Filipova antagonistična ličnost sa sobom nosi destrukciju i izopačenost, što je onda projicirano u liku Kyrialesa. U snovima sjena se pojavljuje u osobi istog spola one osobe koja sanja. Sjena ne mora biti protivnik, ali može postati neprijateljski nastrojena ukoliko je subjekt ne razumije ili zanemaruje. To znači da Filipov neprijateljski odnos s Kyrialesom nastaje iz Filipova nerazumijevanja samoga sebe. I zato je Kyriales projekcija Filipovih sumnji u smisao svoga postojanja, jer je on osoba nepoznatog podrijetla i bez identitetske podloge. Filip je završio sa socijalnim odnosima, više ga ne zanimaju društveno prihvatljiva ili neprihvatljiva ponašanja. Ili ako ćemo govoriti Jungovom terminologijom, u Krležinu romanu ima jako malo mjesta kolektivnom nesvjesnom. Kolektivno nesvjesno se u Krležinu romanu odnosi na simbolička iskustva egzistencije poput Meduzine glave, jer se kolektivno zna da je taj motiv negativnog predznaka. Filip želi razriješiti antagonizam unutar svoje svijesti i to čini asocijativnom analizom dosadašnjih odnosa s drugima i odnosa prema samom sebi. Pripovjedač nam razotkriva Filipovo osobno nesvjesno tako što nas vodi kroz njegove subliminalne percepcije, prizivajući sjećanja koja ne mogu istupiti na svjesnoj razini nego su evocirane asocijacijama, a mogu se pojavljivati u snovima i fantazijama.

4. (Ne)moć jezika i iskazne kompenzacije

Istaknuto poetičko obilježje modernističke proze koje prvenstveno ukazuje na Proustovu monološko-asocijativnu poetiku raslojavanja ontološki razlancane biti koja izmiče i neuhvatljiva je verbalnoj artikulaciji, gdje do izražaja dolaze sintaktičke strukture čija je narav bliža pri opisu snova ili priviđenja nego konceptu tradicionalnog romana. U Krležinu je romanu simbolizam iskazna kompenzacija za nemoć jezika. Jezik sna ne odgovara konvencionalnim jezičnim jedinicama, njegov se metajezik može razumjeti isključivo simbolički. Govorom je ostvarena simbolička razina sporazumijevanja, ali nesvjesni dio psihičkog aparata ne razumije govor. Riječ je o konvencijama koje su nastale uporabom svjesnog dijela psihičkog aparata kao konkretizacija sustava apstraktnih znakova, a time nije moguće doći do iskonskog znanja o sebi.

Freudovo je shvaćanje identiteta vezano uz jezične strukture sna čije je metajezično značenje moguće odgonetnuti samo na simboličkom planu.⁴⁷ Jezik u svom konvencionalnom simboličkom sustavu nije primjenljiv na san koji ima specifičnu značenjsku strukturu. San je za Freuda, ništa drugo, nego zagonetka u slikama bez univerzalne kompozicije, ali nikako slikarska kompoziciju.⁴⁸ U Krležinu romanu *Povratak Filipa Latinovicza*, koliko god on imao psihoanalitičkih elemenata, događa se upravo suprotno od navedenoga Freudova tumačenja. Snovi i halucinantno jesu slikarske kompozicije. Subjektov identitet konstruira se u nesvjesnom još u ranom djetinjstvu tako što psihički aparat cenzurom potiskuje psihički neprihvatljivu asocijaciju o događaju iz prošlosti. Sadržaj koji je cenzurom potisnut u nesvjesno, tijekom spavanja kada cenzura postane propustljivija, latentne misli simbolički se oslobađaju u obliku vica, omaške i sna, što je u Filipa zamijenjeno halucinantnim vizijama

⁴⁷ Sigmund Freud, „Die Traumdeutung“, u: Alexander Mitscherlich, Angela Richards, James Strachey (ur.), *Sigmund Freud Studienausgabe in zehn Bänden mit einem Ergänzungsband*, svezak 2, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt na Majni, 1982, str. 344. Freud smatra kako treba pretpostaviti da u radu sna nema posebne simbolizacijske djelatnosti duše, nego je sam san kao takav simbolizacija koja je u skladu s mislima nesvjesnog. Znači da je san simbolički formiran na način da što bolje predoči ono što izmakne cenzuri. San je simbolički iskaz nesvjesnog sa specifičnom jezičnom strukturom.

⁴⁸ Freud, „Die Traumdeutung“, str. 281. Freud kaže da su nam misli sna samorazumljive čim saznamo za njih, dok nam je sadržaj sna prikazan, takoreći, hijeroglifskim pismom čiji se znakovi mogu prenijeti u jezik misli sna te da bismo bili u zabludi kada bismo te znakove tumačili prema njihovoj simboličkom odnosu. Freud govori o tome da riječi, ukoliko se poslože na način da svaka slika sna unutar te cjelokupne zagonetke predstavlja jednu riječ ili slog, stoga te sastavljene riječi više nisu besmislene nego dobivaju pjesničko obilježje. San je za Freuda, ništa drugo, nego zagonetka u slikama. Freud napominje kako su njegovi prethodnici u istraživanju snova pogriješili što su rebus prosuđivali kao slikarsku kompoziciju i zato im se kao takav činio besmislenim i bezvrijednim.

često ispremiješanim i suživljenim sa snovima kao reakcijama na osjetilnu blizinu rodnog kraja te pojava i stvari koje Filipa sjećanjem odvođe u propitivanje jezične strukture nesvjesnog vezane uz psihičke komplekse iz djetinjstva.

U *Povratku Filipa Latinovicza* gramatička nepovezanost rečenica i asocijativni tok misli pripovjednim tehnikama *struje svijesti* i unutarnjeg monologa u temelju sadrži Freudovo poimanje snova i halucinacija kao izraza nesvjesnim sintaktičkim strukturama koje su nam na prvi pogled apsolutno nepovezane i besmislene, ali u motiviranoj kontekstnoj cjelini odaju prirodu psihičkog kompleksa. Bit koju san iskazuje očituje se u značenju simbola vezanih za povratak u prošlost gdje je identitet zarobljen. Kao što i vidimo u *Povratku Filipa Latinovicza*:

„Vraćale su se emocije i dolazile jedna za drugom, kao ptice kada se vraćaju iz Egipta, u šumnim jatima. Sjedi Filip u sutonu (u slamnatom naslonjaču pred verandom), gleda u predvečernjem zelenilu lastavice kako kruže oko krova u strmim i smionim krivuljama i misli o tome, kako je život zapravo krvoločan i okrutan kriminal“.⁴⁹

Emocije proživljene u djetinjstvu vezane su uz određene stvari, mjesta i pojave te su ponovno počele dolaziti u Filipovu svijest pod utjecajem stvari na koje je nailazio u Kostanjevcu. Svaki put kada bi se Filip prisjetio djetinjstva, on bi zašao u onirički delirij kao da je pod napadajem zvukova i pokretnih vizija iz prošlosti.⁵⁰ Oniričko postaje stvarnost, više ne možemo biti sigurni je li riječ o halucinantnim fantazijama ili o Filipovim snovima pri njegovoj imerziji u mentalne predodžbe.

Filipovo zahvaćanje biti mentalnih predodžbi možemo povezati s Freudovim stavom da „nagon nikada ne može postati objekt svijesti; to može samo predodžba koja ga predstavlja. Ne pričvrsti li se nagon uz neku predodžbu, ili ne izađe na vidjelo kao afektivno stanje, o njemu ne možemo ništa znati“.⁵¹ U srži Filipove neurastenije stoji teret seksualnog kompleksa čija narav u njega diktira tijek ostalih psihičkih procesa u njegovoj svijesti te je seksualno opisano kao neiskazivo i metalogično. Filipove psihičke traume izazvane su nagonskim i da bi se izvor traume mogao pokazati, sve njegove potisnute emocije intenzivno nadolaze iz nesvjesnog preko dodira s materijalnim objektima te se u Filipovoj svijesti pokazuju kao mentalne slike koje u simbolima predstavljaju njegove psihičke rane. Filip je nesvjesno potaknut na prisjećanje afektivnim podražajima dobivenih iz osjetilnog kontakta s predmetima čija narav, s obzirom na njegovu prošlost, posjeduje svojstvo evokacije sjećanja na događaje iz prošlosti.

⁴⁹ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 106.

⁵⁰ Vidi: „“, u: Živa Benčić, Dunja Fališevac (ur.), *Prostori snova: oniričko kao poetološki i antropološki problem*, Disput, Zagreb, 2012, str.

⁵¹ Sigmund Freud, *Budućnost jedne iluzije*, preveo Boris Buden, Naprijed, Zagreb, 1986, str. 107.

U posljednjoj konfrontaciji sa svojom majkom, najvećom misterijom Filipova djetinjstva i života, obračunao se sabravši fragmente iz djetinjstva u repliku kojom iskazuje besmisao i psihičku uznemirenost do čijeg izraza nije mogao doći svih tih godina, a ono je stajalo potisnuto u nesvjesnom i čekalo poticajni trenutak da *izađe* van. Prisjećanjem naizgled beznačajnih motiva iz djetinjstva pobudio je nesvjesno, a ono nije metajezički komplementarno sa svjesnim artikulacijama niti se može obrazložiti logikom pojmova.⁵² Psihičke komplekse i nesvjesni kaos mišljenja Filip je slikanjem pokušavao konvertirati u konkretan umjetnički izraz i otuda njegova potreba za slikarstvom kao slobodnom i intimnom formom sebe-iskustva. Nesvjesno je bio potaknut da postane slikarom, jer su nesvjesne evokacije bile previše agresivne da mu se svjesni dio psihičkog aparata odupre mehanizmom racionalizacije, pa je umjetnički nagon postao dominantnim u Filipovoj svijesti, zato što je jedino putem umjetnosti mogao uređeno i zorno predočiti komplekse iz nesvjesnog gdje pojmovo raščlanjivanje ne može doprijeti. Filip je slikarskim jezičnim izrazom uspijevao prizvati sjećanja koja bi ga mogla odvesti do samoidentifikacije.

Iz perspektive estetike, u romanima *Povratak Filipa Latinovicza* i *Mučnina* problematizira se relativizacija zbilje putem jezika, zato što riječi i diskurs ne progovaraju o istini. Slikarstvo, snažni stvaralački poriv s ciljem iskazivanja nesvjesnog psihičkog sadržaja u Filipu je potaknulo metafizičke predodžbe o svom biću te je estetsko, kao odraz osjetilne spoznaje iskazane sintetičkim sudovima pridošlih iz misaonosti subjekta, došlo u službu ontološkog. Riječ je o svojevrsnoj *antimetafizici*. I tu se Krleža udaljuje od Sartrea koji daje prednost pojmovnom fenomenološkom istraživanju. Automatizmom misli prouzrokovanih osjetilnim utiscima potisnutih u nesvjesno, Krleža estetski nameće psihologijsko prije filozofijskog. No, oba književnika ustupaju zahtjev za razdvajanjem biti od pojave, što je fenomenološki element prema kojemu oba romana možemo nazvati filozofskima.

„To da umjetnost još uvijek – nažalost – postoji kao nekakav metafizički faktor, to je samo znak zaostalosti! Bilježiti životne podatke danas, u vrijeme biheviorizma, primitivnim simbolima slikovitosti, na mitološki način, alegorično, to je tako zaostalo, kao što su zaostali egipatski hijeroglifi spram bilo koje naše suvremene infinitezimalne formule! I sada mu dolazi tu jedan prosječno nadareni i prosječno naobraženi gospodin slikar, i od Kyrialesa traži da mu ‘logikom tjelesnih razloga’ objasni misterij estetske emocije!“⁵³

⁵² Vidi: Jacques Lacan, „L’instance de la lettre dans l’inconscient ou la raison depuis Freud“, u: *Écrits I*, Éditions du Seuil, Paris, 1966, str. 493–531. Prema Lacanu, nastavljaču Freudove psihoanalize, identitet je skriven u entitetu nesvjesnog koje ima svoje jezične strukture, a taj jezik izražen je simbolima koji se pojavljuju u snu.

⁵³ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 197.

Kyriales zauzima stav o bezvrijednosti slikarstva kao umjetnosti koja upravo nije individualna, nego, prema Kyrialesu: „Vi gledate ljude kako prolaze ulicama i onda sasvim isprazno nagomilavate svoja bizarna opažanja, a ta opažanja, nota bene, nisu ni vaša, to su pročitane stranice, isčeprkane bez reda tu i tamo“.⁵⁴ Kyriales negira spoznaju biti, odnosno mogućnost valjanosti spoznajnih kategorija uopće, a Filip nastupa sa suprotnim stavom. Za razliku od Roquentina, Filip je okrenut ideji napretka što je izvojevao artikulirati u žestokom polemiziranju s Kyrialesom.

„Kakve neukusne gluposti! Samo jalovo gubljenje vremena s gluhonijemima, luđacima i manijacima! Zar ovi barbari imaju pojma o neposrednom gledanju? Zar oni znaju, kako ne treba gledati unatrag, nego naprijed! Neposredno, čisto, oprano, bez ijedne misli ili primisli! Samo gledati, nenaučeno, ne kroz tuđa stakla, nego u okviru vlastitih emocionalnih mogućnosti: bez prostora, bez vremena, bez uma i bez razuma! A on još nije izgubio od svoje emotivne snage i on neobično živo osjeća, kako umjetnost nije ono što ovakvi barbari misle: otisak ptičje noge u blatu ili voštani odljev! Umjetnost je talenat, a talenat je ono što nenadareni mozgovi ne mogu da pojme. Talenat je snaga, koja se ne da objasniti ničim tjelesnim, ali isto tako ničim duhovnim, i te funkcije talenta su clairvoyante i stoje iznad običnih funkcija razuma i tijela nedohvatno!“⁵⁵

Filip govori o spoznaji putem čiste umjetničke apstrakcije, što Kyriales kao poznavalac medicine i fiziologije ismijava govoreći da „slikarske lubanje danas izgledaju kao lubenice bez mesa: unutarja bezličnost podređuje se sasvim prirodno stranim utjecajima! Odatle to današnje neinteligentno slikarsko glavinjanje, bez ikakve svrhe i smisla“.⁵⁶ Kyrialesov nihilistički svjetonazor Filip organski ne može prihvatiti, reagira napadom bijesa, zato što se u Filipu tek pod utjecajem estetskih impulsa mogla poroditi apstraktna spoznaja samih biti stvari. Filipov umjetnički pristup spoznaji Kyriales je intelektualno-racionalnim retoričkim oružjima s lakoćom unižavao i besramno dovodio do krajnje banalizacije kako bi sve vrijednosti u koje Filip vjeruje, ili očajnički želi vjerovati, poništio relativizacijom zbilje putem jezične manipulacije.

Kao što ističe Engelsfeld: „prema Kyrialesu estetski doživljaj omogućen je time što je naše tijelo pretvoreno u glazbalo koje odjekuje na zabilježene tuđe doživljaje.“⁵⁷

Kada se vraćao s kupanja na rijeci, Filip je kod neke stijene zatekao bizaran prizor gluhonijemog vrištećeg djeteta, za kojeg ne znamo je li stvar-

⁵⁴ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 181.

⁵⁵ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 204.

⁵⁶ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 181.

⁵⁷ Mladen Engelsfeld, *Interpretacija Krležina romana Povratak Filipa Latinovicza*, Liber, Zagreb, 1975, str. 102.

nost ili halucinacija preko koje se Filip vratio u svoju osobnu prošlost i vidio psihi samog sebe. Dijete je bilo oprženo suncem te je neartikulirano mumljalo i urlikalo. Ističe se animalnost i jeka tog gluhoonijemog glasa koji odašilje signal o neizdrživosti nagonskih energija: „drhtao je taj životinjski gluhoonijemi glas dječji na punoj svjetlosti“ i razlijevao se posvuda.⁵⁸ Taj prizor simbolizira nemoć jezika i nemogućnost iskazivanja psihičke zbilje subjekta. Čovjek je zatvoren i zarobljen unutar jezika. Nakon tog prizora Filip je pohitao do slikarskog platna da naslika to dijete, jer je u njegovu nesvjesnom simbolika te opsene vizije potaknula slikarski iskaz jezično neiskazivog psihičkog sadržaja.

5. Zaključak

Filozofičnost Sartreova romanesknog diskursa moguće je pojmovno prikazati, a time i dokazati premisu da je u *Mučnini* riječ o njegovim filozofskim stavovima kao ličnosti unutar povijesti filozofije. Prvi argument za dokazivanje takve premise bio bi čisto historiografski: Sartre je objavio filozofski tekst *Bitak i ništo: ogled o fenomenološkoj ontologiji* gdje zasniva svoju filozofiju egzistencijalizma, kojeg je izdao pet godina poslije *Mučnine* i u kojem se prepoznaje filozofiranje iz *Mučnine* za koju bi se moglo reći da je skica za *Bitak i ništo*. Stoga je drugi argument ontološki te proizlazi iz prvoga: Sartre je u *Mučnini* iznio ontološku problematiku čiju je narav kasnije pojmovno definirao u filozofskoj raspravi, stoga je opravdano ustvrditi da je *Mučnina* filozofski roman s namjerom iskazivanja filozofskih kategorija iz perspektive filozofije egzistencijalizma.

Nasuprot tome, kada govorimo o *Povratku Filipa Latinovicza* u filozofskom kontekstu, stvar ne stoji kao sa Sartreom zato što ne možemo govoriti o Miroslavu Krleži kao o filozofu, jer Krleža iza sebe nema napisanih tekstova u kojima se razmatraju filozofijski problemi. Krleža svoj roman *Povratak Filipa Latinovicza* postavlja u filozofski narativ psihoanalitičkog i egzistencijalističkog određenja. Filozofski stavovi koje možemo pronaći u *Povratku Filipa Latinovicza* ne možemo razmatrati kao stavove autora, nego kao dijalog antagonističkih stajališta utjelovljenima u likovima čije su bolesne ličnosti glavnom liku metafizička i psihička prijetnja, a izgrađene su na temelju Filipova sukoba svjesnog i nesvjesnog. Narav dijaloga u Krležinu romanu nije konstruktivna, nego dekonstruktivna zato što se antitetičkim replikama dekonstruirati, fenomenološki razdvaja i demaskira Filipova ličnost. Iz navedenog može se zaključiti da bi *Povratak Filipa Latinovicza*, ukoliko ga sagledamo kao filozofski roman, eksplicirao određenje čovjeka kao odnosa u

⁵⁸ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, str. 104.

relacijama opozicija samospoznaje i samouništenja. Psihopatološko postaje egzistencijalna karakteristika opisana i kontekstualizirana psihoanalitički, što bi se moglo nazvati psihoanalitičkim egzistencijalizmom.

Iz fenomenološke perspektive, koja je u ovom radu ponajviše i zastupljena pri estetsko-ontološkoj usporedbi Krležina i Sartreova romana, filozofija tendira da bude znanost o pojmu, dok se književnost bavi izrazom čiji se ontološki karakter potencijalno odražava estetski kroz sintaktostilematsku i semantostilematsku vrijednosnu raščlambu. U *Povratku Filipa Latinovicza* i *Mučnini* se putem estetskog izraza izražava pojam, čija je bit skrivena i verbalno nemoguća za artikulirati, jer specifični jezik individualne egzistencije i njezine metafizičke tjeskobe, koju egzistencija nužno nosi sa sobom, nije u mogućnosti da bude preveden u jezične znakove, a time nije ni u mogućnosti pojašnjenja takve biti semantičko-logičkom strukturom. Tada nastupa umjetnost i oslikava iskustvo egzistencije, koju Filip i Roquentin shvaćaju ničean-ski. Estetska poveznica između Krležina i Sartreova romana krije se upravo u izrazu kao osjetilnoj, a onda i intelektualnoj, komunikaciji i opiranju koegzistenciji sa zbiljom te izdvajanju sebe iz svijeta. Krleža se poslužio psihoanalitičkom metodom (u smislu da *Povratak Filipa Latinovicza* kao konfesionalni roman ima izlječiteljsku i terapeutsku ulogu) te pripovjednim tehnikama kao što su psihonaracija i unutarnji monolog kako bi predočio Filipova ontološka promišljanja kojima se propituje smisao umjetnosti i njezina estetičnost u svrhu opravdanja smisla Filipove egzistencije, dok Sartreovo romaneskno uobličeno filozofsko istraživanje zauzima fenomenološko-ontološki pristup u pokušaju opravdavanja smisla egzistencije umjetnošću.

Suprotno Krležinu Filipu, Roquentin misli u pojmovima. Dakle, on metafizičku tjeskobu ne razumijeva, premda to uzima u obzir, kao pojavu psihičkog podrijetla s uzrokom u socijalnim odnosima. Iz promatranja Sartreova književnog i filozofskog opusa nameće se zaključak da je u prvom redu okrenut egzistencijalizmu čije je bitno obilježje, i kao književnog i filozofskog pravca, negativistički odnos prema psihologizmu, što podrazumijeva da filozofske i psihološke kategorije ne mogu biti u suodnosu. Prema tome, sukobi, strahovi, anksioznosti ili fobije nužno ne mogu biti uzrok metafizičke tjeskobe niti se te dvije kategorije uopće mogu uspoređivati, zato što mučnina kao strah od postojanja ima ontološki status, a socijalna anksioznost prvenstveno ulazi u područje psihologije ili čak psihopatologije.

Nihilizam kojeg doživljavaju Filip i Roquentin je iz perspektive psihopatologije denotativno određen kao psihički nezdrav i mentalno nehigijenska pojava ili kao posljedica psihičke bolesti ili poremećaja, dok iz filozofske perspektive nihilizam u konotaciji može imati psihopatološko značenje, ali je denotativno određen propašću etičkog vrijednosnog sustava bića kao bića.

Primjerice, Kyriales započinje nihilistički, ali kada su njihovi razgovori počeli prodirati u veće dubine psihe, Kyrialesov nihilizam pretvara se u psihopatološke ispovjedi. Krležin je pripovjedač djelomično suglasan sa Sartreovim u stavu da pojave psihičkog ili psihopatološkog podrijetla imaju podlogu u bitku bića i rezultat su ne-integriranosti bića sa samim sobom, u značenju, ne biti isti samom sebi isto je što i ne-identitet, odnosno, biti u neznanju o sebi i time nastran samom sebi. U Filipa i Roquentina identitet nikada nije u potpunosti dovršen, nego je u stalnoj mijeni, što bi značilo da je individua u tom slučaju konstantno strana u svijetu. Biti isti samom sebi u nikada dovršenom procesu ostvarivanja svoje biti znači imati identitet te nužno uključuje biti stran spram drugih, ali ne i spram sebe.

Krleža, kroz cijelo stvaralaštvo, a posebno izravno u spomenutom romanu, nastoji izraziti ljudsku narav formiranu autodestruktivnim kaosom neorganiziranog toka misli čovjekove svijesti. Neuređenost misli i ideja proizlazi iz napetosti između nagonskog i racionalnog te je prema tome i ljudska povijest u iskonu nastala iz jezgreno podsvjesne autodestruktivne i nasilne naravi, što znači da je agonija u potrazi identiteta i smisla egzistencije, ništa drugo nego besmislen psihosomatski proces. Iz te ideje izvire tjeskoba kao manifest paradoksalne, potencijalno poražavajuće i nepodnošljive egzistencijalne nelagode koja Filipa tjera na iskonsku spoznaju o svom biću. Sartre u *Mučnini* tek implicira spoznaju o čovjekovoj autodestruktivnoj naravi, ali je ne eksplicira za razliku od Krleže čiji pripovjedač indirektno nameće sporazumijevanje egzistencijalizma i psihoanalize te uključuje psihološko u ontološko u primarnoj intelektualnoj potrebi za spoznajom kao izlazom iz metafizičke tjeskobe, ali i psihičke anksioznosti. Spoznaja relacije intelektualnog i animalnog za Filipa bi značila duhovni spas, jer bi konačno razriješio seksualni kompleks te pomirio duhovno i nagonsko, ali to se ne događa, zato što racionalno i nagonsko u svojoj biti nadopunjuju jedno drugo, bez obzira na potencijalni nesvjesni sukob uzrokovan takvom antagonističkom naravi čovjeka. Bez antagonizma ne može se odvijati dijalektika, a bez nje nije moguć proces postajanja egzistencije u esenciju.

Potaknuti mučninom, kao misaonim stimulansom u fiziološkoj manifestaciji, koja je u njima izazvala idiosinkrazijsko čuđenje prema stvarima i svijetu te odnosu njih samih u odnosu na te stvari i svijet, Filip i Roquentin ulaze u egzistencijalni proces koji ih odvodi iz egzistencije u esenciju. Oba lika prošlost smatraju prebrodivom u procesu postajanja egzistencije u esenciju. U Roquentina je to izvedeno fenomenološkim problematiziranjem samoodređenja bitka bića s obzirom na prošlost, a u Filipa je određenje egzistencije zasnovano psihoanalitički i metalogijski. Iz solipsističke perspektive glavnih likova svijet je ontološki interpretiran kao amorfni entitet. Roquentin prihvaća

mučninu, on pred njom zauzima fenomenološki znanstveno-istraživački stav, dok joj se Filip uporno i neumoljivo odupire umjetničkim nagonom nadajući se da postoji izlaz u razotkrivanju značenja košmarnih i raznorodnih osjetilnih podražaja iz prošlosti pretočenih na slikarsko platno. Smisao Filipove egzistencije je u umjetnosti, zato što se tek slikarstvom potencijalno može izraziti traumatičnost iz djetinjstva.

Literatura:

- Anderson, S. L. (1992). „Philosophy and fiction“. *Metaphilosophy* 23/3. New Jersey: Wiley, str. 203–213. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/24438864> (pristupljeno 18. 2. 2020).
- Baldick, C. (2004). *Concise dictionary of literary terms*. Oxford: Oxford University Press.
- Bertocci, P. A. (1965). „Existential Phenomenology and Psychoanalysis“. *The Review of Metaphysics* 18/4. Američko katoličko Sveučilište, Washington: Philosophy Education Society Inc., str. 690–710. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/20124086> (pristupljeno 12. 2. 2020).
- Boag, S. (2016). *Metapsychology and the Foundations of Psychoanalysis: Attachment, Neuropsychanalysis and Integration*. London i New York: Routledge.
- Bowers, S. R. (1990). „Medusa and the Female Gaze“. *NWSA Journal* 2/2. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, str. 217–235. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/4316018> (pristupljeno 13. 2. 2020).
- Biti, V. (1984). „Krleža i evropski roman“. *Književna smotra: časopis za svjetsku književnost* 54–55. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, Filozofski fakultet u Zagrebu, str. 63–82.
- Bukić, F. (1971). „Strukturalna obilježja lika glavnog junaka u Krležinom romanu *Povratak Filipa Latinovicza*“. *Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu* II/2. Zagreb: Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, str. 201–229.
- Clayton, C. (2009). „Nausea, Melancholy and the Internal Negation of the Past“. *Sartre Studies International* 15/2. New York: Berghahn Books, str. 1–16. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/23511159> (pristupljeno 12. 2. 2020).
- Compagnon, A. (2007). *Demon teorije*. S francuskog prevela Morana Čale, ur. Zagreb: AGM.
- Croce, B. (1991). *Estetika kao znanost izraza i opća lingvistika: teorija i historija*. Prijevod s talijanskog Sanja Roić, ur. Zagreb: Globus.
- Engelsfeld, M. (1975). *Interpretacija Krležina romana Povratak Filipa Latinovicza*. Zagreb: Liber.

- Engelsfeld, M. (1978). „Time as a Structural Unit in Krleža's The Return of Philip Latinovicz“. *The Slavic and East European Journal* 22/3. SAD: American Association of Teachers of Slavic and East European Languages, str. 362–371. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/307536> (pristupljeno 12. 2. 2020).
- Fink, B. (2004). *Lacan to the Letter: Reading Ecrits Closely*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Flaker, A. (1976). *Stilske formacije*. Zagreb: Naklada Liber.
- Frangeš, I. (1964). „U potrazi za izgubljenim djetinjstvom“. Ivo Frangeš, Aleksandar Flaker (ur.). *Krležin zbornik*. Institut za nauku o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Knj. 1. Zagreb: Naprijed, str. 193–211.
- Fraser, W. R. (1959). „Aesthetic Reflections on the Modern Novel“. *Philosophy and Phenomenological Research* 19/4. Sveučilište Brown, Rhode Island: International Phenomenological Society, str. 518–523. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/2105119> (pristupljeno 12. 2. 2020).
- Freud, S. (19). „“. U: James Strachey (ur.). *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. Svezak. Preveo s njemačkoga James Strachey. London: The Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis.
- Freud, S. (1982). „Die Traumdeutung“. U: Alexander Mitscherlich, Angela Richards, James Strachey (ur.). *Sigmund Freud Studienausgabe in zehn Bänden mit einem Ergänzungsband*. Svezak 2. Frankfurt na Majni: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Freud, S. (1986). *Budućnost jedne iluzije i drugi spisi*. Preveo Boris Buden, ur. Zagreb: Naprijed.
- Friedman, L. (1958). „Psychoanalysis, Existentialism, and the Esthetic Universe“. *The Journal of Philosophy* 55/15. Odsjek za filozofiju Sveučilišta Columbia u New Yorku: Journal of Philosophy, Inc., str. 617–631. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/2022066> (pristupljeno 12. 2. 2020).
- Genette, G. (2006). *Metalepsa: od figure do fikcije*. S francuskoga prevela Ivana Franić, ur. Zagreb: Disput.
- Haynes-Curtis, C. (1995). „Sartre and the Drug Connection“. *Philosophy* 70/271. Cambridge: Cambridge University Press on behalf of Royal Institute of Philosophy, str. 87–106. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/3751588> (pristupljeno 12. 2. 2020).
- Husserl, E. (2003). „Filozofija kao stroga znanost“. U: Edmund Husserl. *Filozofija kao stroga znanost i druge rasprave*. Preveo i pogovor napisao Ante Pažanin, ur. Zagreb: Naklada Ljevak, str. 8–68.

- Jung, C. G. „The Development of Personality“.
- Kitcher, P. & Wilkes, K. V. (1988). „What Is Freud’s Metapsychology?“. *Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volumes* 62. Oxford: Oxford University Press on behalf of The Aristotelian Society, str. 101–115, 117–137. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/4106762> (pristupljeno 6. 4. 2020).
- Krleža, M. (1980). „Povratak Filipa Latinovicza“. U: Enes Čengić (ur.). *Povratak Filipa Latinovicza (lektira za srednje škole)*. Drugo izdanje. Sarajevo: IGKRO Svjetlost, Zagreb: Školska knjiga.
- Lacan, J. (1966). „L’instance de la lettre dans l’inconscient ou la raison depuis Freud“. U: *Écrits I*. Pariz: Éditions du Seuil, str. 493–531.
- Lacan, J. (2006). „The Instance of the Letter in the Unconscious or Reason Since Freud“. U: Jacques Lacan. *Écrits: The First Complete Edition in English*. Preveo Bruce Fink, ur. New York: W. W. Norton & Company.
- Jakobson, R. (2008). „O estetskoj funkciji jezika“. U: *O jeziku*. S engleskoga preveo Damjan Lalović. Linda R. Waugh, Monique Monville-Burszon, ur. Zagreb: Disput.
- Lyotard, J-F. (2005). *Postmoderno stanje: Izvještaj o znanju*. Prevela Tatiana Tadić, ur. Zagreb: Ibis grafika.
- Meretoja, H. (2014). „Narrative and Human Existence: Ontology, Epistemology, and Ethics“. *New Literary History* 45/1. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, str. 89–109. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/24542583> (pristupljeno 12. 2. 2020).
- Posavac, Z. (1968). „Estetika Miroslava Krleže“. *Kolo: časopis Matice hrvatske za kulturu i umjetnost*, nova serija 6(126)/7. Zagreb: Matica hrvatska, str. 3–35.
- Roudinesco, E. (2004). *Psihoanaliza i njezini putovi*. Prevela Marina Bonačić-Kapor. Zagreb: Naklada Slap.
- Sartre, J-P. (1938). *La Nausée*. Paris: Gallimard.
- Sartre, J-P. (1943). *L’Être et le néant: Essai d’ontologie phénoménologique*. Paris: Gallimard.
- Sartre, J-P. (1980). *Mučnina*. S francuskoga preveo Tin Ujević. Priredio Branimir Donat, ur. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Sartre, J-P. (1996). *Existential Psychoanalysis*. Preveo Hazel E. Barnes. Pogovor napisao Rollo May, ur. Washington: Gateway Editions.
- Sartre, J-P. (1996). *L’existentialisme est un humanisme*. Paris: Editions Flammarion.
- Sartre, J-P. (1997). *Mučnina*. S francuskoga preveo Zlatko Crnković, ur. Zagreb: Konzor.

- Sepčić, V. (1996). *Klasici modernizma*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- *The Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. „Schizoid Personality Disorder. Schizotypal Personality Disorder“. 2013. Fifth Edition (DSM-5). Arlington, VA: Američka psihijatrijska udruga, str. 652–655, str. 655–659.
- Vuković, T. (2012). „Nečitljivo djetinjstvo: čitanje i nečitljivo u „Povratku Filipa Latinovicza“. U: Aneta Ryznar (ur.). *Vila – kiklop – kauboj: čitanja hrvatske proze*. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, str. 233–249.
- Wild, J. (1960). „Existentialism as a Philosophy“. *The Journal of Philosophy* 57/2. Odsjek za filozofiju Sveučilišta Columbia u New Yorku: Journal of Philosophy, Inc., str. 45–62. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/2022807> (pristupljeno 12. 2. 2020).
- Žmegač, V. (2001). *Krležini europski obzori: djelo u komparativnom obzoru*. Zagreb: Znanje.

Filip KRAJINA

AESTHETIC-ONTOLOGICAL CONNECTIONS BETWEEN THE RETURN OF PHILIP LATINOWICZ BY MIROSLAV KRLEŽA AND NAUSEA BY JEAN-PAUL SARTRE

This paper discusses the aesthetic-ontological connections between Krleža's novel *The Return of Philip Latinovicz* and Sartre's novel *Nausea*. The connections analysed are based on the sensory communication of the main characters with the world at the moment of their alienation from the world and acceptance of their contingency and resistance to imposed thought patterns in self-determination.

Key words: *existentialism, aesthetics, philosophical novel, Jean-Paul Sartre, Miroslav Krleža, Nausea, ontology, The Return of Philip Latinovicz, psychoanalysis, Sigmund Freud*

Izvorni naučni rad

821.163.42.09-32 Pavičić J.

Eldi GRUBIŠIĆ-PULIŠELIĆ (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

eldi@ffst.hr

SIMBOLIKA ŽIVOTINJA U KRATKIM PRIČAMA SKUPLJAČ ZMIJA I POKOPANI PAS JURICE PAVIČIĆA

U ovome radu bavimo se simbolikom životinja u kratkim pričama *Skupljač zmijsa* i *Pokopani pas* Jurice Pavičića (Split, 1965). *Skupljač zmijsa* svojom tematikom spada u ratnu prozu, dok *Pokopani pas* tematizira socijalne probleme tranzicijskog razdoblja u Hrvatskoj. Simbolika životinja pokazuje se kao iznimno bitna: u prvoj priči mravi simboliziraju dehumanizaciju, dok zmijsa simbolizira ratni zločin. U drugoj priči fabula se razvija oko psa kao životinje koja generalno nosi pozitivne konotacije, pa njezina smrt pokreće sjećanje na idealiziranu prošlost. U ovim pričama životinje svjedoče o promjeni identiteta likova, kao i njihove ustrajnosti u odbijaju te promjene i javljaju se kao svjedoci disfunkcionalnosti i (be)smisla života.

Ključne riječi: *Jurica Pavičić; kratke priče; simbolika životinja, rat, tranzicija*

1. UVOD

Jurica Pavičić (Split, 1965) suvremeni je hrvatski pisac, filmski kritičar, teoretičar književnosti i kolumnist. U književnosti se javlja 1997. zapazenim romanom *Ovce od gipsa*, a potom objavljuje još nekoliko romana i dvije zbirke kratkih priča i pripovijetki. U ovome radu bavit ćemo se kratkim pričama *Skupljač zmijsa* i *Pokopani pas* objavljenima u zbirci *Patrola na cesti* 2008. godine. Po Sablić-Tomić tematika kratkih priča u novijoj hrvatskoj književnosti često je vezana uz rat i njegove direktne posljedice, ali i uz tranzicijsku zbilju ispunjenu postratnim traumama, kriminalom, nasiljem i društvenim tabuima (Sablić-Tomić, 2012). Tematika je to i u Pavičićevoj kratkoj prozi: dok su tranzicijska stvarnost i ratno naslijeđe u fokusu mnogih njegovih priča, *Skupljač zmijsa* je jedina njegova prava ratna priča. Može se zaključiti da hrvatska kratka priča slijedi modele iz drugih književnosti jer je za žanr specifično da ga ne zanimaju junaci nego podređeni te da čitate-

ljima nudi apsurdne likove koji žive na društvenoj margini, izvan normale i odražavaju slom vjere u definirani sustav vrijednosti (O'Connor, 1985). Ratovi su, slično kao revolucije, temeljni poremećaji društvenog sustava za čiju tematizaciju medij književnosti pruža mnoge mogućnosti (Gansel-Kaulen, 2011). Stoga je, kao što kaže Nemec, iskustvo rata očekivano iniciralo važne strukturalne i tematske promjene na području hrvatske književnosti (Nemec, 2003). Matanović naglašava da je u početku u prvome planu autentičnost, dok se krajem 90-ih godina počinje propitivati književna vrijednost ratne proze (Matanović, 2004). Zlatar objašnjava da nova generacija pisaca, među njima i Jurica Pavičić, ispisuje tekstove koji su događajno situirani u vrijeme i prostore Domovinskoga rata, ali da u izboru pripovjednih strategija slijede fikcionalne modele. Ona smatra da se u pripovijedanju nove generacije autora mogu identificirati strategije poznate iz europskoga naslijeđa modernog ratnog romana i modeli fabule prepoznatljivi u filmskim strukturama (Zlatar, 2001). Međutim, o najvažnijim karakteristikama suvremene hrvatske književnosti, kao i o utjecajima svjetske književnosti na hrvatske autore, najupečatljivije govori sam Jurica Pavičić:

„Početkom rata imperativ ratnog pisma proklamiran je kao ideal konzervativaca u polemici s eksperimentalnim postmodernim pisanjem. Doista – dobili su prozu koja je lakočitljiva, neeksperimentalna, empirijski utemeljena, bazirana na zaokruženim karakteristikama i naraciji, prozu koja se na prvi pogled pogrešno doima „starinskom“. Ali, s tom prozom dobili su i sliku društva i karaktera koja je bila tako mračna, tako radikalna, pesimistička i bespoštedna spram nacionalnoj ideologiji i projektu, da je zgrozila staru književnu elitu. Paradoksalno, upravo takva tematski radikalna književnost kroz neke će svoje predstavnike (Ferić, Rudan) doseći priličnu popularnost, a cijela nova književna scena svojim tematskim aktivizmom će se nametnuti kao najproduktivnija hrvatska pop-kultura, omiljenija od filmova, rock glazbe, ali i od većine stranih knjiga. Cijela jedna književna generacija iz rata je izišla bitno promijenjenog ukusa, rezervirana spram poetičkih zasada proze osamdesetih i opredijeljena prema literarnom istraživanju ljudi, odnosa i društva oko nas. Ljudi koji su u rat ušli kao ljubitelji Borgesa, Coovera, Barnes, Calvina i Ondaatjea, izišli su iz njega kao vjerski gorljivi poklonici Carvera, Flannery O'Connor, Grahama Greenea, Babelje i Čehova“ (Pavičić, 2004: 135).

Pavičić ističe da je hrvatska proza 90-ih lako čitljiva i bazirana na zaokruženim karakteristikama i naraciji, dok je slika društva u njima mračna i kritična prema nacionalnoj ideologiji te kao jedan od najvažnijih književnih uzora

imenuje američkog pisca Raymonda Carvera kojemu je i posvetio kratku priču *Pokopani pas*.

Likove iz Pavičićevih kratkih priča *Skupljač zmija* i *Pokopani pas* povezuje razdoblje devedesetih godina 20. stoljeća koje u nacionalnoj povijesti i kulturi zauzima gotovo mitsko mjesto. Devedesete su u Hrvatskoj nesumnjivo obilježene ratom koji nastaje kao posljedica raspada Jugoslavije, ali i ekonomskim, društvenim i psihološkim posljedicama tranzicije. Kao što kaže Bagić, doba je to velikih događaja i promjena za hrvatsko društvo u cjelini i nezaobilazna točka za razumijevanje socijalnih i kulturnih procesa koji su rezultirali značajnom književnom produkcijom (Bagić, 2016). Pavičićevi tekstovi do sada nisu pobuđivali značajniji književno-teorijski interes, pa se može reći da je njegov književni opus gotovo potpuno neistražen. Iznimku u tom smislu samo djelomično čini njegov roman *Ovce od gipsa* (Pogačnik, 2009). Razloge za takvu situaciju treba tražiti u složenim mehanizmima recepcije književnosti, ali i u nedostatku vremenske distance prema nastalim djelima. Pavičićev u svojoj prozi koristi jezik svakodnevne govorne komunikacije, lokalizme i regionalizme, dok je njegov stilski izričaj prepoznatljiv po jednostavnim kratkim rečenicama. Moglo bi se zaključiti da o Dalmaciji piše *njezinim jezikom* te time svojim likovima i situacijama daje životnost i uvjerljivost.

Kratka priča *Skupljač zmija* svojom tematikom spada u ratnu prozu, dok *Pokopani pas* tematizira socijalne probleme tranzicijskog razdoblja obilježenog pretvorbom društvenog u privatno vlasništvo. Dok protagonisti prve priče u borbi za vlastiti život bivaju motivirani na djelovanje koje nije sukladno njihovom karakteru, svjetonazoru i etičkim principima, u drugoj priči, koja se vjerojatno događa neposredno nakon rata, protagonist žrtvuje svoj građanski komoditet i svoju privatnu, obiteljsku sreću u borbi protiv društvene nepravde. Likove iz prve i druge priče povezuje činjenica da postaju gubitnici u svijetu nasilja i/ili socijalne nepravde, bilo da je njihovo djelovanje motivirano vanjskim ili unutarnjim razlozima. Simbolika životinja u obje je priče izuzetno značajna, na što upućuju i njihovi naslovi. Dok je u prvoj, ratnoj priči, to prije svega simbolika zmije kao životinje koja se povezuju s prirodom te predstavlja opasnost, smrt i uništenje, u drugoj priči je to simbolika psa kao životinje koja se često percipira kao *čovjekov najbolji prijatelj*. I dok u *Skupljaču zmija* ipak postoji neka veza među različitim akterima, makar ih povezivala zajednička trauma, u *Pokopanom psu* radnja se vrti oko protagonista koji ostaje potpuno sam nakon što uginu njegov pas – jedino biće koje nije kritički propitivalo njegove postupke i moralna načela.

2. SIMBOLIKA ŽIVOTINJA U PAVIČIĆEVIM KRATKIM PRIČAMA

U *Skupljaču zmija* prisutni su narativni postupci tzv. poetike svjedočenja te se identitet pripovjedača poklapa s identitetom glavnog lika. Preuzimanjem uloge pripovijedanja, odnosno svjedočenja o užasu rata u prvome licu, uspostavljena je optika žrtve, što je česta narativna tehnika kojom se koriste pisci ratnih priča (Kazaz, 2004). Glavni lik pripovijeda iz različitih prostornih perspektiva što dovodi do konstrukcije različitih modela ratnog diskursa. Prvo se rat opisuje indirektno dok se pripovjedač nalazi u prostoru izvan rata; nakon toga diskurs o ratu postaje direktan, a prostor rata više nije neodređen, već dobiva faktografska obilježja. U posljednjoj fazi rat postaje dominantni dio identiteta glavnog lika/pripovjedača, ali i ostalih likova, čak i nakon što oni fizički napuste prostor rata (Grubišić-Pulišelić, 2018). Vanjski/objektivizirani okvir unutar kojeg se odvija fabula je povijesno razdoblje početka Domovinskog rata u Hrvatskoj (1991–1995), u tekstu naznačeno medijskim prijenosima prizora bombardiranja Šibenika, Zadra i Županje, dok unutarnji/subjektivizirani okvir čini pripovjedačeva distanciranost prema herojskom diskursu toga doba i njegova usredotočenost na postizanje ekonomskog prosperiteta. Priča započinje datumom koji u sjećanju glavnoga lika, mladića po imenu Dino, zauzima posebno mjesto: *Trinaestog ožujka devetsto devedeset i druge vojni pozivar zazvonio je na vrata naše kuće u Trogiru. Moju je majku zatekao u pola turske kave. Otvorila mu je, a on joj je predao bijeli papirić sa žigom. Tako je za mene počeo domovinski rat* (Pavičić, 2008a: 31). Kada u regrutacijskom uredu u Splitu, koji reprezentira prostor između izvanratnog i ratnog, odnosno neku vrstu međuprostora, glavni lik dobiva informaciju o mjestu na koje odlazi, rat se smješta u točno određeni geografski lokalitet. Završetak asfaltirane ceste na putovanju prema određenoj točki koja predstavlja konkretni prostor rata, u njemu pobuđuje asocijacije na filmove iz vijetnamskog rata te otkriva dio situacijskog konteksta unutar kojeg je odrasla njegova generacija: *S asfaltom je bilo gotovo. Gotovo je bilo s normalnim, civilnim svijetom– došli smo tamo, u pičku materinu, u Vijetnam* (Pavičić, 2008a: 31). Dok asfalt simbolizira civilizaciju u kojoj postoji definirani sustav vrijednosti, a makadamski put divljinu, prelazak imaginarne granice između njih za Dina predstavlja transfer iz zbilje u svijet s elementima fikcije. Ratna svakodnevnica na tzv. južnom frontu otkriva se kroz perspektivu pripovjedača/glavnog lika. Među ostalim protagonistima posebno mjesto zauzima bojničar Boris, profesor biologije u ulozi ratnog zapovjednika, čovjek koji se svojom pojavom i ponašanjem ne uklapa u ratnu okolinu. Upravo će on za Dina predstavljati most prema izgubljenoj mirnodopskoj civilizaciji i motivi-

rati ga na povlačenje analogije između ljudi i životinja. Naime, on proučava kukce za znanstveni rad o mravima, a glavni lik slučajno nailazi na njegovu stručnu literaturu: *Knjiga je bila o kukcima. Na stranicama su bili crteži hruštova, žohara, jelenaka, krijesnica i bogomoljki, a na marginama profesorove sitno ispisane bilješke. Listao sam dalje. Naredno poglavlje bilo je posvećeno mravima* (Pavičić, 2008a: 37). Uvođenje motiva životinja u funkciji je ratnog diskursa; u kontekstu rata ljudski život se izjednačava s egzistencijom kukca, odnosno dehumanizira i obezvrjeđuje. Kao što ističe Weber, mravi i njihova organizacija života još od antičkog doba služe kao model za usporedbu s ljudima i strukturom ljudskog društva. Oni imaju višestruku simboliku: uzor su marljivosti, reda i hijerarhije, ali u suvremenoj kulturi upućuju i na čovjeka koji je dio mase, bez individualnosti i osobnosti (Weber, 2013). Proučavanje životinjskog svijeta Borisu omogućava prividni nastavak normalnog života i zadržavanje prijeratnog identiteta, što može biti percipirano kao određeni model pobune protiv ratnog kaosa. Dino nailazi na sliku hrušta, brojnu vrstu kukca – štetnika te na njega projicira sliku čovjeka. Analogija između te sitne, bezlične životinje i vojnika zrcali sav apsurd ratovanja, dok se čovjek pokazuje kao životinja koju treba proučavati s oprezom:

S otvorene stranice gledao me je neki egzotični, šareni hrušt. Nekome i mi tako izgledamo, pomislio sam. Šareno, tuđe, pomalo gadljivo. Kao neka jednostavna rasa koja ratuje s drugom sličnom sebi zbog nekih svojih razloga. Kao predmet dostojan proučavanja, vrsta koju dodiruješ pincetom, a na ruku si pomno navukao laboratorijske rukavice (Pavičić, 2008a: 38).

Dok kukci simboliziraju zatiranje individualnosti i vladavinu kolektiviteta, kao i pretvaranje ljudske egzistencije u statistički podatak, zmije, čija simbolika dominira tekstom u cjelini, pokazuju užas rata koji je gotovo nemoguće verbalizirati. Kad atmosferu ratne svakodnevice uskovitla teatralan dolazak jednog mladog vojnika, glavni lik shvaća da pridošlica predstavlja posebnu vrstu u *ljudskom mravinjaku*:

Ali, izgledao je kao dijete: vrlo mlad, jedva preko osamnaest, i golo-brad. Držao se povijeno, prevelika odora pristajala mu je komično. Činilo se kao da je pokrao garderobu vlastita oca. Ipak, stariji, iskusni časnici sklanjali su se pred njim kao da je prijestolonasljednik, ili medij, ili vidilac koji čavrlja s Gospom (Pavičić, 2008a: 38).

Taj novi vojnik, po imenu Toni, prikazan je kao jedva punoljetni mladić u prevelikoj vojnoj uniformi, a njegova se posebnost temeljila na funkciji upravljanja tzv. maljutkom, odnosno preciznom napravom za uništavanje neprijatelj-

skih tenkova. Apsurd rata dodatno se naglašava time što vojnika – dječaka za novu funkciju ne kvalificira vojno znanje, već iskustvo u igranju video igrice:

Zato je vojska za maljutkaše uzimala one već naučene – klince. Uzimala je šampione iz luna parkova, momčiće koji su omekšali ruku satima igrajući igrice. Uzimala je dječurliju sraslu uz joystick, testirala ih i novačila za maljutkaše. (...) Što su više visjeli pred konzolama, smicali ljubičaste mine, rafalnom paljbom tamanili svemirce, bili su za ovaj posao bolji (Pavičić, 2008a: 39).

Maljutkaš Toni i mladić po imenu Edi dobivaju zadatak nadgledati cestu od velikog strateškog značaja te bivaju smješteni na jedno brdo kilometrima udaljeno od sela u kojemu se nalazio ostatak postrojbe. Tonijevo neuklapanje u okolinu dodatno se naglašava usporedbom s mravima: *Maljutkaš je izgledao kao da su ga poslali u krivi termitnjak, među drugu vrstu mrava (Pavičić, 2008a: 39)*. Ratno okruženje koje samo po sebi simbolizira otklon od normalnog, dakle neku vrstu patološkog stanja, snažno utječe na njegovo ponašanje, pa mladić *proziran kao čovječja ribica i netko tko se od svjetla nagledao jedino neonskog (Pavičić, 2008a: 39)* u dokolici počinje ubijati zmije, sušiti njihove kože na granama starog hrasta i vješati ih o sebe. Dok svakodnevno kilometrima pješaći do svojih suboraca da bi im donio ručak, Dino se pretvara u svjedoka tog neobičnog rituala: *Spustio sam posude na tlo i ugledao bijelu, mesnatu traku koja je visjela s jedne od hrastovih grana. Bila je to koža uhvaćene i pomno oderane zmije (Pavičić, 2008a: 39)*. On konstatira da rat utječe na ljude, ali i na životinje te primjećuje da su u okolišu ostale samo zmije:

Dolina ih je bila puna, zmija i blavora. Druga su se živa stvorenja razbježala: lisice, fazane ili zečeve odavno je već otjerala tutnjava, ptice šumski požari koji bi planuli nakon raketnih plotuna. Samo je zmija bilo posvuda – uglavnom bezopasnih bjelouški, tek rjeđe poskoka. (Pavičić, 2008a: 40)

Zmije su kao simbol prisutne u gotovo svim kulturama još od drevnih vremena. U umjetnosti i književnosti postoje bezbrojni primjeri za to, kako u predodžbama, tako i u prakticiranju narodnih vjerovanja (Maringer, 1977). Simbolika zmije može se smatrati polivalentnom: ona predstavlja smrt i destrukciju kao po život opasna životinja, ali kao biće koje periodički obnavlja svoju kožu, može biti simbol obnavljanja života i plodnosti. Zato nije neobično da zmije u kulturnoj povijesti i mitologiji, a posljedično i u umjetnosti i književnosti, igraju značajnu ulogu (Biedermann, 1989). Zmija je u ovoj priči simbol ratnog užasa i zla, ali i preobrazbe čovjekovog identiteta u ratnom okruženju. Toni s vremenom postaje opsjednut lovom na zmije što svjedoči o transformaciji njegovog identiteta:

Kolekcija na najnižoj hrastovoj grani rasla je dnevno. Negdje koncem tjedna po hrastovoj je krošnji visjelo desetak koža, mahom bjelouški, ali i riđovki i poskoka. (...) Toni je, ukratko, poludio: čim bih se pojavio s dnevnom porcijom fažoleta ili gulaša, pokazao bi mi nove akvizicije u svom kožnatom muzeju, nove gmazove koje je smaknuo štapom i džepnim nožićem (Pavičić, 2008a: 41).

Njegova nova preokupacija s vremenom se pretvara u opsesiju koju više nije moguće kontrolirati. Toni po sebi vješa zmijske kože u želji da nalikuje na filmske junake ili na avatar iz neke video igrice. Njegova fizička transformacija u „opasnog ratnika“ potencira njegov novi, zapravo tragikomični izgled:

Počeo je usvajati hrvatsku ratničku modu: oko glave je držao crnu maramu, okvire sa streljivom položio je u mrežasti prsluk, zavrtao je ruke iz kojih su nedojmljivo virile tanke i bijele violinističke ruke. Uskoro je zmijskim kožama počeo resiti i odoru, vješati ih oko vrata i zadijevati o remen (Pavičić, 2008a: 40).

Glavni lik njegovu promijenjenu vanjštinu tumači kao način prekidanja s prošlošću, odnosno kao pokušaj presvlačenja kože, što je opet usko vezano uz simboliku zmije:

Pokušavao je biti mačo, i to ga je činilo smiješnim. Možda je zato i lovio zmije, možda je htio prekinuti sa svojom prošlošću čovječje ribice koja živi pod plavičastim neonom, možda je želio ispasti Indijanac, mišićavo, preplanulo, skautsko biće prirode i krepkog zraka (Pavičić, 2008a: 41).

I drugi protagonisti primjećuju promjene koje svjedoče o psihopatskom ponašanju, pa Boris, stručnjak za životinjski svijet, jednom prilikom pažljivo razgledava Tonijevu zbirku: *Dok sam ja kacjolum grabio špagete bolonjeze, on je s interesom razgledao Tonijevu zbirku. Promatrao sam ga: nisam bio načistu gleda li je kao biolog ili kao psihijatar (Pavičić, 2008a: 41).*

Iluzija o identitetu prekaljenog ratnika, utemeljena na imitaciji fikcionalnih junaka, raspada se u traumatičnom ratnom iskustvu, pa događaji dovode do stvaranja jednog novog identiteta koji se teško može jednoznačno odrediti te se na simboličkoj razini identificira sa zmijskim kožama. Kad jednog naizgled običnog ratnog popodneva, Toni i Edi, čuvajući položaj na osami, zarobljavaju trojicu neprijateljskih vojnika, životi svih protagonista nepovratno se mijenjaju. Glavni lik tog kobnog dana nailazi na neobičan prizor i u njegovim očima neprijateljski vojnici prvo prolaze kroz proces humanizacije, pa on na temelju njihovog izgleda pokušava dokučiti nešto o njihovim životima

prije rata čime se neutraliziraju određeni nacionalistički stereotipi (Vojnović, 2012). Međutim, surova ratna stvarnost onemogućava završetak tog procesa, pa se u percepciji glavnog lika zarobljenici opet pretvaraju u neprijatelje bez ljudskih karakteristika (Grubišić-Pulišelić, 2018). Zatečeni usred neprijateljskog napada, trojici hrvatskih vojnika preostaje samo povlačenje s položaja te se nađu u situaciji u kojoj više ne mogu kontrolirati zarobljene vojnike. Glavni lik kroz svoja razmišljanja, ali i kroz dijaloge s ostalim sudionicima događaja, oslikava različite emocije koje se u njima javljaju. Kad preko radio veze dobivaju upute svoga zapovjednika, jasno je da hitno moraju napustiti položaj i, mada profesor Boris to ne verbalizira, ubiti zarobljenike. Toni, mlađić odrastao pod neonskim svjetlima igraonica koji je pod utjecajem ratnog miljea promijenio svoj fizički izgled da bi postao junak iz američkih ratnih filmova, igrom slučaja ostaje jedini od njih koji može izvršiti taj zadatak. On se u početku opire zahtjevu svog zapovjednika i svojih suboraca, ali na kraju podlegne njihovom pritisku. Toni izvršava zločin okićen zmijskim kožama koje simboliziraju zlo, a duboka tragičnost njegovog lika ogleda se u tome što nije kadar promijeniti svoju kožu poput zmiје, odnosno odbaciti identitet ubojice kad mu postane preveliki teret.

Dok se voze autobusom na putu prema svojim kućama, protagonisti ne sjede u blizini jedni drugih i ne komuniciraju međusobno, pa se njihovo fizičko udaljšavanje može tumačiti kao pokušaj distanciranja od samog zločina. Njihovo kratko putovanje usto na simboličkoj razini povezuje dva različita prostora: mirnodopski/urbani prostor u kojemu se ništa nije promijenilo i ratni/ruralni prostor u kojemu ljudski život ne vrijedi više od života kukca, a mrtve zmiје svjedoče o traumi koju je nemoguće verbalizirati: *Ako je rov još tamo, tamo su možda i maljutkaševe zmiје. Kad sam ga pitao što je s njima učinio, rekao mi je da ih je ostavio gdje su i bile. Možda se još klate na buri i jugu, sad već sasvim crne i suhe* (Pavičić, 2008a: 48).

Prostor rata se iz vanjskog, geografski određenog lokaliteta seli u prostor ljudske psihe i kao što putovanje od kuće do fronta simbolizira gubitak veze s normalnim životom, tako povratak s fronta simbolizira suočavanje s vlastitim promijenjenim identitetom. Promatrajući zapovjednika koji sjedi zatvorenih očiju, Dino opet povlači analogiju između ljudi i životinjskog svijeta: *Možda je u glavi pisao magisterij, mislio na opne i ticala kornjaša i hrušteva, raznovrsne rase koje se plode, množe, grade i ratuju, vođene planom i naukom koji im nije jasan i koji nikad ne propituju* (Pavičić, 2008a: 49). Glavni lik shvaća da zmijske kože koje se zlokobno klate nad ubijenim ljudima svjedoče o urušenom sustavu vrijednosti i konstrukciji nove zbilje:

Zatvorio sam oči. Pokušao sam misliti o bilo čemu drugom – o nogometu, seksu ili materinoj večeri. Ali, to s očima bio je šlampavi trik. Onog časa kad bih zatvorio kapke, vidio bih ono od čega sam cijelo vrijeme bježao: tijela pokrivena vapnom, i crne zmijske kože kako se klate pod sivim nebom (Pavičić, 2008a: 50).

Zajedničko putovanje svih protagonista na kraju priče simbolizira put koji vodi k suočavanju s individualnom i društvenom tragedijom koju rat uzrokuje, a simboliziraju životinje, odnosno mravi i (mrtve) zmiје.

Kratku priču *Pokopani pas* moguće je interpretirati na dvije različite razine koje se međusobno isprepleću pa se stoga može definirati kao socijalno kritički intonirana i/ili kao obiteljska proza. Prva razina usko je vezana uz socioekonomske posljedice tranzicije u Hrvatskoj, odnosno uz njezine prostorno-vremenske i društvene odrednice, dok je druga razina vezana uz disfunkcionalni obiteljski život protagonista, čovjeka koji je svoju privatnost podredio sindikalnom angažmanu. Priča se otvara slikom mrtvog psa te se oko tog događaja izgrađuje fabula u kojoj se prošlost i sadašnjost prožimaju da bi se konstruirao isječak iz jednog života, ali i širi socijalni kontekst: *Điđi, žuti dugodlaki mješanac, bio je mrtav: staklaste su mu oči izgubile svaku toplinu, a dlaka, još jutros meka i neuredna, izgledala je sad umjetno i kruto, kao da je prepariran* (Pavičić, 2008b: 71). Gubitak psa za glavnog lika označava kraj jednog razdoblja i motivira ga na retrospekciju kroz koju se osvijetljavaju djelići njegovog života. Životinja, odnosno pas kao kućni ljubimac spaja obje narativne razine; on je jedini preostali član obitelji i ujedno posljednja žrtva njegove borbe protiv vjetrenjača.

Iako je u suvremenoj kulturi simbolika psa pozitivno konotirana, u kulturnoj povijesti mnogo je primjera za drugačiju percepciju. Tako je npr. u biblijskom kontekstu pas strvinar i dušmanska prijetnja (Berković, 2014). Krajem 19. i početkom 20. stoljeća počinje proces integracije kućne životinje u punopravnog člana obitelji; radi se o emocionalno-psihološkoj promjeni kojom se životinju počinje percipirati kao prijatelja (Jakob, 2014). Posebno se u tom kontekstu ističe topos psa; postoji duga tradicija literarizacije suživota čovjeka i psa kao najboljeg čovjekovog prijatelja (Schneider, 2007). Kroz svoju vjernost, poslušnost i vezanost za čovjeka pas postaje preslika moralnog i društvenog uređenja čovječanstva (Schwab, 1970). Upravo u tom kontekstu pas se u ovoj priči javlja kao most između čovjeka i njegovih potisnutih emocija, ali i između članova obitelji koji su izgubili bliskost. Njegova smrt na simboličkoj razini označava konačnu potvrdu protagonistove nemoći da promijeni svoju sadašnjost te ujedno implicira kraj njegove borbe za ideal bolje budućnosti.

Kad glavni lik Hrvoje u dvorištu nalazi mrtvog psa, njegova se duboka usamljenost i otuđenost od ljudi oslikavaju kroz nemogućnost uspostavljanja komunikacije o tom traumatičnom događaju. Susjeda s prvog kata, starica pod čijim balkonom leži otrovana životinja, prva je osoba s kojom neuspješno pokušava podijeliti svoje osjećaje. Umjesto empatije, glavni lik dobiva samo racionalno upozorenje o lešini koju treba maknuti prije nego što se proširi smrad. Ta ga primjedba motivira na djelovanje, pa uginulu životinju umata u plahtu i premješta u stan: *Pred njim, na tepihu, ležao je bijeli pokrov, a u njemu Đidi. Nije znao što dalje* (Pavičić, 2008b: 71). Njegova početna mirnoća i racionalnost pokazuju se kao iluzorne nakon što pogled na mrtvog psa u njemu pokrene asocijacije na prošlost te se postepeno otkrivaju pukotine koje na kraju dovode do njegovog emocionalnog sloma. U tom kontekstu pas nije samo životinja i/ili kućni ljubimac, već se pokazuje kao simbol izgubljenog zajedništva jedne obitelji:

Đidi im je u kuću ušao malo prije Vedraninog odlaska u Zagreb. Jednog jutra prošle jeseni, Hrvoje ga je našao ispod auta, promrzlog i mokrog. (...) Čitavo jutro pas je natjerivao resice tepiha i igrao se s djecom. Dok je Vedrana došla s posla, Đidi je već imao ime – i kartonsku kućicu, bivšu kutiju od miksera (Pavičić, 2008b: 71).

Pas pobuđuje asocijacije na sretne dane, ali i na traumatični raspad obitelji: *Đidi i Hrvoje na koncu su tako ostali sami. On, ostavljeni muž, i crvenkasti mješanac: dva samačka, nogirana frajera* (Pavičić, 2008b: 72). Junakova usamljenost literarizira se kroz uspomene na život sa psom: u takvoj konstelaciji pas predstavlja jedinog čovjekovog prijatelja i s njim dijeli njegovu sudbinu. Telefonski razgovor s bivšom suprugom stvara okvir za njegov drugi neuspješni pokušaj konfrontacije s iskustvom gubitka. Usprkos tome što djelomično dijeli njegove uspomene na život sa psom, ona se emocionalno ograđuje od incidenta. Nedostatak empatije prema otrovanoj životinji, ali i prema glavnome liku koji je sasvim očito traumatiziran tim događajem, posljedica je disfunkcionalnog odnosa bivših supružnika. Pas se pokazuje kao posrednik u nošenju s negativnim emocijama nakon razvoda jednog braka, ali i kao žrtva nastavka konflikta koji se iz sadašnjosti prebacuje u prostor zajedničke prošlosti. Dok Hrvoje intuitivno osjeća da je smrću psa kojeg su njegova djeca voljela, nestala posljednja emocionalna veza između njega i njih te pokušava odgoditi suočavanje s još jednim modusom gubitka, njegova bivša žena tu situaciju zloupotrebljava da bi ga potpuno diskreditirala kao oca. Potisnuti bijes, nerazumijevanje i frustracije zrcale emocionalne pukotine jedne suvremene disfunkcionalne obitelji. Tvrdnja da se djeca ionako više ne sjećaju psa, jasna je poruka da se više ne sjećaju svoga oca, pa se zapravo na životinju projiciraju razočaranje i negativni osjećaji.

Smrt mješanca Đidija motivira i socijalnu kritiku koja se provlači kroz drugi narativni sloj priče. Kad glavni lik zaključuje da su psa otrovali njegovi neprijatelji, ljudi kojima se zamjerio kao predsjednik sindikata, stvara se kontekst u kojemu se njegov društveni angažman pokazuje kao važan dio njegovog identiteta, ali i kao uzrok njegove sveukupne gubitničke pozicije. Junakovo tvrdoglavo zalaganje za socijalnu pravdu u toj se konstelaciji pokazuje kao uzrok raspada obitelji i kao motiv ubojstva njegovog najboljeg prijatelja: *Kako god bilo, oni su sto posto ubili Đidija, i postigli točno što su htjeli. Uboli su ga gdje ga najviše peče, uboli baš kao nožem* (Pavičić, 2008b: 73). Hrvojevo prisjećanje na život sa psom može se tumačiti kao njegovo postepeno osvještavanje o apsurdnosti vlastitih postupaka i odluka: *On ga je volio. Ujutro bi mu u mlijeko udrobio kruha i mesnog nareska, gledao bi potom kako Đidi halapljivo oblizuje zdjelu, i najednom bi mu bilo toplo oko srca. Znao je da radi stvar koja ima smisla* (Pavičić, 2008b: 73). Potraga za ljubavi koju ne može ostvariti u odnosu s drugim ljudima, pa čak ni s vlastitom djecom, otkriva njegovu elementarnu usamljenost i otuđenost te se literarizira atmosfera tihe i nenametljive egzistencijalne tragičnosti.

Nakon reminiscencije na dio života proveden sa psom, radnja se prebacuje u sadašnjost, u prijevozničku tvrtku na čijim vratima Hrvoja dočekuju štrajkaši. Na taj način se zbivanje, kao i njegovi osjećaji, prebacuju iz prostora privatnosti u javni prostor. Kroz koloplet junakovih razmišljanja, šturih dijaloga s kolegama i sjećanja na razgovore s bivšom suprugom o njegovom sindikalnom angažmanu, otkriva se društveni kontekst tzv. tranzicije. Oslikavaju se svi elementi jedne tipične hrvatske priče o privatizaciji: tajkun koji moralna načela podređuje profitu, radnici koji štrajkaju pokušavajući poboljšati svoju poziciju i konačni slom definiranog sustava vrijednosti. Kao što je protagonistov privatni svijet konstruiran kao svijet bez ljubavi, tako je njegovo socijalno okruženje prikazano u kontekstu relativizacije etičkih vrijednosti. Hrvoje se na koncu mora suočiti s izdajom ljudi iz svoje poslovne okoline i s činjenicom da je uz njega ostao samo Filip, njegov kolega i rođak njegove bivše žene. Iako se odnos dvojice muškaraca može percipirati kao prijateljski, glavni junak treći put doživljava poraz u pokušaju verbaliziranja težine svog gubitka. Usprkos zajedničkim idealima, Filip, koji nastupa iz drugačije identitetske pozicije, nije u stanju shvatiti duboku egzistencijalnu tjeskobu utjelovljenu u odnosu između čovjeka i psa, *dva samačka, nogirana frajera* (Pavičić, 2008b: 72). Kad nakon svega, glavni lik potajno pokopa psa u dvorištu svoje zgrade kao posljednji čin ljubavi i brizi, kuhanjem večere na simboličkoj razini nastoji vratiti izgubljenu kontrolu nad svojim životom i potvrditi postojanje društvenih normi. Međutim, takva transformacija pokazuje se kao zakašnjela i neostvariva, gotovo kao utopistički pokušaj uspostavljanja nekog modela

normalnosti: *Fino je mirisalo, ali je jedva jeo. Falio mu je taj jebeni kućak koji bi mu se uvijek motao pod nogama kad bi objedovao* (Pavičić, 2008b: 78).

U posljednjoj sceni junaku ostaje samo još konfuzna misao da je sve moglo/trebalo biti drugačije. Njegovo ranije odustajanje od ideala, odnosno pristajanje na kompromis moglo je donijeti drugačiji rasplet događaja: pas je mogao biti živ, a obitelj na okupu: *Mogao je baš to napraviti: sjesti na kauč i mijenjati kanale. Mogao bi i on biti gospodar svemira, Đidi bi mogao biti sklopčan na tepihu, a Vedrana bi sjedila uz radni stol i čitala udžbenike iz radiologije* (Pavičić, 2008b: 78). Priča koja započinje prizorom uginulog psa, za glavnog junaka ima traumatični završetak. On zaključuje da je sadašnjost zapravo jednako nepromjenjiva kao i prošlost, dok vjera u slobodu i mogućnost izbora ustupaju mjesto rezignaciji: *Uđe s balkona u sobu i baci pogled na televizor koji je mrtvo šutio. Uzme daljinski i odbaci ga od sebe. Činilo se da baš ni jedan kanal ne može promijeniti* (Pavičić, 2008b: 78).

ZAKLJUČAK

Simbolika životinja u obje kratke priče, *Skupljaču zmija* i *Pokopanom psu*, iznimno je bitna u razvoju fabule te se pokazuje ključnim mjestom interpretacije. Može se pretpostaviti da se obje priče događaju u devedesetim godinama 20. stoljeća, iako druga priča nije smještena u precizni vremenski okvir. Usprkos tome što *Skupljač zmija* spada u ratnu prozu, dok *Pokopani pas* tematizira ekonomsku tranziciju koja se u Hrvatskoj događala paralelno s ratom ili nakon njega, obje priče prikazuju protagoniste koji se na subjektivnoj razini moraju konfrontirati s posljedicama objektivne stvarnosti. U ratnoj priči životinje se javljaju u funkciji ratnog diskursa; kukci, prije svega mravi, simboliziraju dehumanizaciju i individualnu katastrofu koja se transformira u kolektivnu tragediju. U tom kontekstu potvrđuje se Weberova hipoteza da ne postoji druga politička životinja i drugi simbol kolektiviteta koji tako kontinuirano i koncizno reprezentira društvo poput mravi (Weber, 2013). Posebno mjesto zauzima zmija kao simbol zločina, ali i đavolskog iskušenja, dok njezina koža simbolizira čovjekovu nemogućnost da transformira vlastiti identitet. U drugoj priči fabula se razvija oko životinje koja generalno nosi pozitivne konotacije jer pas predstavlja vjernost, prijateljstvo i zajedništvo obitelji, pa njezina smrt pokreće asocijacije na idealiziranu prošlost i otvara prostor rezignaciji. Protagoniste iz prve i druge priče povezuje konačnost njihovih izbora i djelovanja; njihova elementarna tragičnost u nemogućnosti utjecanja na vlastitu sudbinu. U obje priče javljaju se mrtve životinje i u obje je za njihovu smrt kriv čovjek: dok u ratnoj priči jedan od aktera ubija zmijske da bi time potvrdio vlastiti identitet i legitimirao svoje postojanje, druga priča počinje

gubitkom psa za koji glavni lik snosi (in)direktnu krivnju. Usprkos tome što životinje izravno ne sudjeluju u radnji, njihova je uloga iznimno bitna; one su dokaz promjene identiteta likova, njihove ustrajnosti u odbijaju te promjene i/ili se javljaju kao svjedoci disfunkcionalnosti i (be)smisla života.

Primarna literatura:

- Pavičić, J. (2008a). Skupljač zmija, u: *Patrola na cesti*. Zagreb: V. B. Z., str. 31–50.
- Pavičić, J. (2008b). Pokopani pas, u: *Patrola na cesti*. Zagreb: V. B. Z., str. 71–78.

Sekundarna literatura:

- Bagić, K. (2016). *Uvod u suvremenu hrvatsku književnost 1970.–2010*. Zagreb: Školska knjiga.
- Berković, D. (2014). „Čuvajte se pasa! Položaj i uloga psa u biblijskom diskursu“. *KAIROS Evanđeoski teološki časopis*, god. VIII, br. 1, str. 69–80.
- Biedermann, H. (1989). *Knaurs Lexikon der Symbole*. München: Droemer Knaur.
- Gansel, C. & Kaulen, H. (2011). Kriegsdiskurse in Literatur und Medien von 1989 bis zum Beginn des 21. Jahrhunderts, u: Gansel, C. & Kaulen, H. (ur.) *Kriegsdiskurse in Literatur und Medien nach 1989*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, str. 9–13.
- Grubišić-Pulišelić, E. (2018). Die Generation der Schlangentöter. Das Kriegsmotiv in den Erzählungen von Jurica Pavičić, u: Lovrić, G. & Kačić, S. & Jeleč (ur.) *Die Darstellung Südosteuropas in der Gegenwartsliteratur*. Berlin: Peter Lang, str. 27–44.
- Jakob, H. J. (2014). „Tiere im Text. Hundedarstellungen in der deutschsprachigen Literatur des frühen 20. Jahrhunderts im Spannungsfeld von ‘Human-Animal Studies’ und Erzählforschung“. *Textpraxis. Digitales Journal für Philologie*, br. 8, dostupno na: <https://www.textpraxis.net/sites/default/files/beitraege/hans-joachim-jakob-tiere-im-text.pdf>. [11. 11. 2020].
- Kazaz, E. (2004). „Prizori uhodanog užasa“. *Sarajevske sveske*, br. 5, str. 137–166.
- Maringer, J. (1977). „Die Schlange in Kunst und Kult der vorgeschichtlichen Menschen“. *Anthropos*, sv. 72, br. 5/6, str. 881–920.
- Matanović, J. (2004). „Od prvog zapisa do ‘povratka u normalu’“. *Sarajevske sveske*, br. 5, str. 93–104.

- Nemec, K. (2003). *Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000. godine*. Zagreb: Školska knjiga.
- O'Connor, F. (1985). *The Lonely Voice: A Study of the Short Story*. Hoboken: Melville House Publishing.
- Pavičić, J. (2004). „Prošlo je vrijeme Sumatra i Javi“. *Sarajevske sveske*, br. 5, str. 125–135.
- Pogačnik, J. (2009). „Usponi, padovi i konačno dobri radovi: tema rata u suvremenoj hrvatskoj prozi“. *Hrvatska revija*, obn. teč., god. 9, br. 3, str. 55–64.
- Sablić-Tomić, H. (2012). *Uvod u hrvatsku kratku priču*. Zagreb: Leykam international.
- Schneider, M. (2007). „Das Notariat der Hunde. Eine literaturwissenschaftliche Kynologie“. *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 126, str. 4–27.
- Schwab, U. (1970). *Das Tier in der Dichtung*. Heidelberg: Winter.
- Vojnović, B. (2012). „Empatija u književnosti: Uloga lika u sabotaži nacionalističkih stereotipa i generalizacija“. *Filološke studije*, sv. 10, br. 2, str. 177–186.
- Werber, N. (2013). *Ameisengesellschaften. Eine Faszinationsgeschichte*. Frankfurt a. M.: S. Fischer.
- Zlatar, A. (2000). „Književno vrijeme: sadašnjost“. *Zarez*, br. 40, str. 8–9.

Eldi GRUBIŠIĆ-PULIŠELIĆ

**THE SYMBOLISM OF ANIMALS IN THE SHORT STORIES
THE SNAKE COLLECTOR AND THE BURIED DOG BY
JURICA PAVIČIĆ**

This article deals with the symbolism of animals in the short stories *The Snake Collector* and *The Buried Dog* by Jurica Pavičić (Split, 1965). The first short story belongs to war prose, while the second thematizes social problems of the transition period in Croatia. The symbolism of the animals proves to be extremely important: in *The Snake Collector*, the ants symbolize dehumanization in war, while the snakes symbolize war crime. In *The Buried Dog*, the plot develops around a dog as an animal that generally carries positive connotations, so its death triggers the protagonist's introspection and his memory of an idealized past. The animals in these stories testify to a change in the identity of the characters, as well as their persistence in rejecting these changes and appear as witnesses of dysfunction and the meaning(lessness) of life.

Keywords: *Jurica Pavičić; short stories; the symbolism of animals; war; transition*

Izvorni naučni rad
UDK 342.228:783.4

Vehbi MIFTARI (Peja)

University „Haxhi Zeka“

vehbi.miftari@unhz.eu

Suada A. DŽOGOVIĆ (Peja)

University „Haxhi Zeka“

suada.dzogovic@unhz.eu

A SYMBOL LAUDING ANOTHER SYMBOL – NATIONAL ANTHEMS' INTER-SYMBOLIC PLAY

Romanticism literature had a strong connection with the representation of the imagined picture of the communities about themselves and “the other”. A lot of “patriotic hymns” were written as part of this new symbolism. Most of them are laudatum for the historical heritage of the nation and are in accordance with the nation’s historical goals. The national anthem of Montenegro, Oj, svijetla majska zoro (Oh, Bright Dawn of May), is a hymn to the “rocky hills”. The same does Deutschlandlied, a German National Anthem, which is dedicated to the German “homeland”. The French National Anthem, La Marseillaise, constructs the images of brutal enemies, while the English National Anthem, God Save the Queen, praises the queen in a religious hymn. There are, however, some other national anthems (around 26% of all anthems), which are not dedicated to the national epic or heroic values. They are attributed to one other symbol: the flag. Such anthems are that of USA, Stare-Spangled Banner, and that of Albania, Himni i Flamurit (Hymn to the Flag), both attributed to the national symbol, the flag and/or the national colors. The present paper is an effort to analyze the role of inter-symbolic play between two (ethno) symbols: national anthems and flag/colors. For this purpose, different literary hymns are analyzed, those who have been accepted as national anthems, but also other hymns which did not become anthems, but interplayed continuously with symbols like flag and national colors.

Keywords: *Hymn, anthem, nation, ethno-symbols, flag, inter-symbolic play*

1. Introduction

The *national anthems* as national symbols derive from the literary texts – hymn, a patriotic poem, written by romantic authors with a clear aim and purpose: to support the nations' aims and interpretation, distinguishing “us”, members of this community, who share the same cultural and linguistic values, from the “others”, quite different from us in cultural, language, religious or ethnic sense (Schwyzer, 2004: 9).

The aim of national anthems has always been to mobilize co-patriots towards a fundamental goal: the attainment of the sense of togetherness and a sense of belonging (Hummel, 2017: 225) between the community members (germ: *gemeinschaft*). They were proclaimed by people who defined themselves as patriots, but are written by literary authors. So far, the principal function of those texts would be literary. They would be considered well-written if they match the artistic level accepted to the gusto of the *ideal reader* (Eco, 2000: 50–66). However, after the epic songs, the *hymn* is the most wanted literary genre the readers use to “monument” their own culture, history, values and believes, giving an extra literary function to the hymn.

It is true: the *hymns* have always had a great impact in the mobilization of the community members, regardless of whether they were well-written, in the sense of literary melodic works (as Aristotle's *poiesis*), or if they have been simply accepted well because of their mobilization power. They have served as a *nurture* of the solidarity for those members and gave them one opportunity to reaffirm their past and (political) aim. By carrying the “community spirit”, the hymn has made possible to connect them in its verses or notes, regardless of the artistic level of the text or composition. As Benedict Anderson underlined:

No matter how banal the words are and how mediocre the notes are, in this singing is found the experience of simultaneity. It is in such moments that people completely unfamiliar with each other articulate the same verses in the same melody (Anderson, 2013: 193).

2. (Ethno)symbolic role of anthems

The hymns (literary texts) cannot reaffirm the “epic routs” of the nations without that extra literary function of the text. Being transformed into an (ethno) symbolic text instead of pure literary texts, the hymn becomes a part of *distinctive symbolic repertoire* (Amstrong, 1982) that creates a strong emotional connection between the community members. Along with other ethno-symbols it helps creating the continuity of life based on common values

and supports the members to build an even stronger sense of togetherness and belonging.

In the anthem's symbolism (carried out from the hymns), the whole history of the nation is intertwined, along with the inherited culture, the feeling for the common, for what "only we are". So, the anthem (like the flag) touches the deep sense of the nation's existence in history; it is the inheritance perpetuated in the symbol. The French Marseilles, for example, like other anthems, became famous for its touching and motivating language, more than for its artistic language.

But what vests the anthems with a power so strong to gather around at the same time thousands and possibly millions of people? Does this mean that the connecting language of the hymns unites them more than the blood does? If we accept, even as a provocative opinion, that this is true, we are again faced with two incompatible situations: what happens to the anthems without text (like that of Kosovo, Bosnia, Spain and San Marino) and, secondly, who are these people who experience simultaneity (Anderson) and cultivate the sense of belonging: people who speak the same language, or people who have the same blood? Or, those who decide to feel the hymn's verses and melody even without being related (connected) to the community by blood or language?

3. The inter-symbolic play between the national symbols

Now let us return to the feeling that the national anthem creates to the Albanians and the sense of belonging they can feel everywhere and whenever it can be sung. Albanian national anthem is a literary work (it was written like a "patriotic hymn") and from 1912 serves as a national symbol (anthem) and is dedicated to the other national symbol (the flag). Albanian national flag has been immortalized in the "patriotic hymn" and later accepted as a national anthem. This powerful connection between the two symbols is an unexpressed experience among other nations in Europe. The German anthem, "Deutschlandlied" (German: "Song of Germany"), for example, is dedicated to the German "homeland", the land of the Germans.

*Germany, Germany above all,
above all else in the world...* (Deutschlandlied, 1797).

The National Anthem of Montenegro does the same. The hymn tries to glorify the "mother of all Montenegrins", the land of heroic stones, the ideal that emanates from Lovćen Mountain, which brings "pride and glory to the beloved homeland".

*We love the hard mountains
and their eerie gorges deep* (Oj, svijetla majska zoro, 1863).

The French National Anthem, “La Marseillaise”, tries to achieve the unity of the people by constructing *images of brutal enemies and appealing to patriotic emotions of the French on the whole* (Yalçın, 2019, 47).

*Arise, Children of the Fatherland,
The day of glory has arrived!* (La Marseillaise, 1792).

The English National Anthem praises the queen (God Save the Queen). It is like a religious hymn, which praises the monarchy and the Queen.

*God save our gracious Queen!
Long live our noble Queen!
God Save the Queen!...* (God Save the Queen, 1745).

But, as is easily noticed, none of them is dedicated to a national symbol, the flag. Albanian anthem in contrast to above-mentioned anthems is different in terms of the dedication to national symbols, but it is similar in motivational language. The text of the anthem is:

*Around our flag we are united,
With one will and one desire,
A sacred oath are now proclaiming
For our salvation to aspire.*

*May only those avoid the struggle,
Those who are traitors to our laws,
Undaunted is a hero through and through,
He dies a martyr to the cause.*

*With weapons in our hands a-brandished,
We will defend our fatherland,
Our sacred rights we'll not relinquish,
The foe has no place in our land.*

*For God has told the world, proclaiming:
The nations of the earth shall wane,
And yet will live, will thrive Albania.
For her our fight won't be in vain* (Asdren, 1912).

The hymn created by Asdren was his long endeavor to prove the inseparable connection between the soul of the nation and its song; between the common values and joint expression. Such powerful bond has demonstrated only the United States' National anthem, "Star-Spangled Banner", which treats the flag and its colors as an "emblem to provide a unification of the members of (Americans) society" (Yalçın, 2019, 47). Their anthem, like in Albania's case, is dedicated to another symbol – the flag. The anthem was initially written as patriotic hymn, trying to unite the Americans around their flag/colors.

*(...) And the rocket's red glare, the bombs bursting in air,
Gave proof through the night that our flag was still there,
O say does that star-spangled banner yet wave
O'er the land of the free and the home of the brave?... (Star-Spangled
Banner, 1814).*

In the anthems' history, there are not many cases where the flag/colors are the dominant theme of the national anthems. A recent publication (Silaghi-Dumitrescu, 2020: 292) shows that among two hundred national anthems, only 26% of them have a dominant flag/colors topic. The predominant theme however remains the (home)land with 72%.

Before writing this hymn, Asdren wrote another poem, entitled: "National Anthem". The author's aim was to offer to the Albanians this poem as their national anthem. The text was never formalized as national anthem, although the text of the song is quite similar to that of the national anthems of that time. In it, the sign of the land (homeland) is associated with the sign of God (eternality), while patriotism is associated with ethnic symbols, on which the sense of togetherness and common belonging is cultivated:

*Forward, boys, for the kin and family,
For the sacred land where we've been born,
With honour like the men before,
To protect the flag and the homeland (Asdren, 1987: 17–18).*

Another Asdren's poem dedicated to this symbol is the poem *National Flag* (Asdren, 1987: 78). In it the national symbol, the flag, is a mean of proving epic endurance. It is attached to the soul of the nation and lives within it, even renewing the powers within it. Its symbolism is associated with other signs, which make up the memory of the nation. Thus, its red field is the fire that stays burning inside the soul of the Albanian. Thus, it represents a motivating idea for freedom. The eagle, the identifying symbol of Albanians, meanwhile, is a symbol of loyalty, which expresses the permanent companion in the struggle for freedom.

*On the day you died,
The eagle flew away,
But today, the life you knew
It still stood over you* (Asdren, 1987: 78).

4. Other hymns

The connection between the national “soul” and national “song” was expressed also in Father Fishta’s poem, *The Hymn of the National Flag* (Fishta, 1997: 56–59). Like in Asdren’s work, the poem is dedicated to another national symbol, the flag. Fishta’s poetry links the hymn with religious and ethnic heritage and the nation’s memory of them:

Like the leaf of Aileen of God / The flag of Albania is beating (Fishta, 1997: 56).

The first verses create a strong connection with religious memory: the flag is an inviolable national symbol, a value accepted as a paradigm on which the memory of the people stands. Therefore, the flag of Fishta is a “leaf” coming from the heavens; symbol worshiped as God, which flutters in the air and in memory of each nation member. The poem creates strong bond with other symbolic signs: with the historical memory and with the symbolism of bravery, the example of which is brought by the memory of epic deeds of the Albanian medieval warrior: George Castriota – Scanderbeg (Alb: Gjergj Kastrioti – Skenderbeu): And calls the sons of Kastriot.

The poem expresses the sense of unity over the sacrifice of compatriots. In Fishta’s poem the flag is associated with a religious paradigm of heaven, in which earthly and heavenly harmony reign together:

*On the same Flag
The God with his own hand wrote:
“For Albanians it will be Shqypnija (Albania):
Whoever touches it, let him be cursed!”* (Fishta, 1997: 56).

Another hymn dedicated to the national symbol, the flag, is the poem of Hilë Mosi, *Flamur* (The Flag). Just like in the creations of Asdren and Fishta, Mosi sings the anthem to the national symbol of the Albanians, by treating it as a great motivator of the movement for independence. In his poem, national symbols once again become means of motivation for the preservation and cultivation of belonging, national and identity. Mosi creates a strong link between mutual sacrifice and the cultivation of identity marks. For him, the flag is the field in which sacrifice is symbolically perpetuated (Today we want to reddens

you with blood), which then becomes a motivating tool for further sacrifice for the protection and cultivation of belonging.

*Today the nation has only one wish
to see you 'free oyster' in the air* (Mosi, 1972: 21).

Fan S. Noli also wrote a hymn (Noli, 2003: 37–38), following the romantic tradition of attributing a “solemn song” to the flag.

*O flag of blood, o flag of vulture,
O place of hearth, o mother e father,
Wet with tears, burned with flame,
Red flag, black flag* (Noli, 2003: 37).

In the Noli's hymn, the flag is “a flag of blood”, a testimony of sacrifice. It is a “flag of vulture”, the distinguishing symbol of Albanians in history. The vulture (double-headed eagle) flies in the place, which, as Fishta said, God had made for the Albanians.

5. Conclusions

In Romanticism the literature had a strong connection with the projected image of the ethnic communities about themselves. They asked for symbols, which could reflect “their role in history”. The national flag, his colors, along the homeland, monarchy etc., were part of a national symbolism, important to testimony the existence of the nations in the history.

We have seen a tendency to write different (patriotic) hymns, aiming to impose them as national anthems. Most of them were attributed to the land or national pride, including the victories on enemies. We have analyzed the National Hymns attributed to the (home) land, above all the national anthem of Germany and Montenegro, or to the victories over brutal enemies, including the French National anthem, or to the queen, in English anthem.

We found that there are also few anthems (around 26% of all national anthems) dedicated to the flag, as the most precious ethnic symbol of the nations. The hymn written by national writer Asdren, called *Hymn to the Flag*, has become Albanian National Anthem. The anthem expresses the soul of the nation in the most well-known romantic hymn, *Hymn to the Flag*. Deifying the flag as a most precious symbol the Albanian national anthem has made possible continuous interplay between those two national symbols. Such power has demonstrated only the US National Anthem, *Star-Spangled Banner*, but in Europe this connection between two national symbols is unknown.

However, *Hymn to the Flag* it wasn't the only one hymn written by Asdren and it wasn't that hymn provided by the author to become a national anthem. Before writing it, Asdren wrote one other hymn, *National Flag*. The hymn expresses the Albanian epic endurance and it was written with the aim to become a national anthem. But it never did. The same happened to other authors' hymns attributed to the national flag, like the hymn of father Fishta, *The Hymn of the National Flag*, or that of Mosi, *Flag*, or that of Noli, *Give for Mother*.

References:

- Anderson, Benedict. (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso Editions and New Left Books, London.
- Armstrong, John. (1982). *Nations before Nationalism*, The University of North Carolina Press, US;
- Asdreni. (1987). *Ëndrra e lotë*, "Rilindja", Prishtinë, Kosovo;
- Asdreni. (1987). *Psallme murgu*, second ed., "Rilindja", Prishtinë, Kosovo;
- Eco, Umberto. (2000). *Lector in fibula – La cooperazione interpretativa nei testi narrativi*, "Bompiani", Milano, Italy, pp. 50–66;
- Fay, Elizabeth. (2002). *Romantic Medievalism History and the Romantic Literary Ideal*, Palgrave Macmillan;
- Fishta, Gjergj. (1997). *Shqypnija, në: Fishta: Lirika*, "Rilindja", Prishtinë;
- Horowitz, Donald. (1982). *Ethnic Groups in Conflict*, Barkley, Los Angeles & London, University of California Press;
- Hummel, Daniel. "Bad nationalism, national Anthems and Peace". *Peace Review* 92(2), 2017. DOI: 10.1080/10402659.2017.1308736.
- Mosi, Hilë. (1972). *Vepra të zgjedhura I*, selected by: Latif Berisha, "Rilindja", Prishtinë;
- Noli, Fan S. (2003). *Albumi I*, in: Noli, Vepra I, Dudaj Publications, Tiranë, Albania;
- Silaghi-Dumitrescu, Radu. (2020). *Topics in national Anthems*, *Journal of Language and Literature*, DOI: 10.24071/joll.v20i2.2541;
- Schwyzer, Philip. (2004). *Literature, Nationalism and Memory*, Cambridge University Press, UK;
- Smith, D. Adam. (2009). *Ethno-Symbolism and Nationalism*, "Rutledge", London, New York;
- Tole, Vasil. *Origjina e himnit kombëtar (The Origine of National Flag)*, <http://www.parajsa.com/forum/t/origjina-e-himnit-te-flamurit> (retrieved on 10. 10. 2014);

- Yalçın, ERDEN. (2019). *National Anthems as Unifying Tools - A Comparative Analysis of Selected Western National Anthems*, Eurasian Journal of English Language and Literature, Vol. 1 No. 2: 44–50, Available online at <https://dergipark.org.tr/en/pub/jell>;
- Albanian National Anthem: http://www.albaniantourist.com/albanian_national_anthem.html (21. 3. 2021);
- French National Anthem: www.classicfm.com/discover-music/periods-genres/national-anthems/marseillaise-french-lyrics-meaning/ (2. 4. 2021);
- German National Anthem: <https://www.britannica.com/topic/Deutschlandlied>;
- English National Anthem: <https://www.royal.uk/national-anthem> (2. 4. 2021);
- National Anthem of Montenegro: <https://www.lyricsondemand.com/n/nationalanthemslyrics/montenegronationalanthemlyrics.html>;
- US National Anthem: <https://amhistory.si.edu/starspangledbanner/the-lyrics.aspx> (3. 4. 2021).

Vehbi MIFTARI & Suada A. DŽOGVIĆ

SIMBOL KOJI HVALI DRUGI SIMBOL – MEĐUSIMBOLIČKA IGRA NACIONALNIH HIMNI

Književnost romantizma imala je snažnu vezu s prikazivanjem zamišljene slike zajednica o sebi i "drugome". Mnogo je "patriotskih himni" napisano kao dio ove nove simbolike. Većina njih je laudatum historijskog naslijeđa nacije i u skladu s historijskim ciljevima nacije. Državna himna Crne Gore, Oj, svijetla majska zoro (Oh, Bright Dawn of May), je hvalospjev "stjenovitim brdima". Isto vrijedi i za Deutschlandlied, njemačku nacionalnu himnu, koja je posvećena njemačkoj "domovini". Francuska nacionalna himna, La Marseillaise, konstruira slike brutalnih neprijatelja, dok engleska nacionalna himna, God Save the Queen, veliča kraljicu u religioznoj himni. Postoje, međutim, neke druge državne himne (oko 26% svih himni), koje nisu posvećene nacionalnoj epici ili herojskim vrijednostima. Pripisuje im se još jedan simbol: zastava. Takve su himne SAD-a, Stare-Spangled Banner i ona Albanije, Himni i Flamurit (Himna zastavi), obje pripisane nacionalnom simbolu, zastavi i/ili nacionalnim bojama. Ovaj rad pokušava analizirati ulogu međusimboličke igre između dva (etno) simbola: državne himne i zastave/boje. U tu svrhu analiziraju se različiti književni hvalospjevi, oni koji su prihvaćeni kao državne himne, ali i druge himne koje nisu postale himne, već se kontinuirano prepliću sa simbolima poput zastave i nacionalnih boja.

Ključne riječi: *himna, hvalospjev, nacija, etno-simbolizam, zastava, međusimbolička igra*

Stručni rad

UDK 821.163.42.09-1

Dubravka BOGUTOVAC (Zagreb)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

dubravka_bogutovac@yahoo.com

DVIJE GOSPE. USPOREDNO ČITANJE NASTASIJEVIĆEVE I JERGOVIĆEVE PJESME

U članku se demonstrira usporedno čitanje dvaju pjesama različitih autora istoga naslova: *Gospi* Momčila Nastasijevića i *Gospi* Miljenka Jergovića. Obje su pjesme ljubavne tematike i karaktera, a osim naslova i žanrovske određenosti povezuje ih specifična upotreba jezičnih funkcija: kod Nastasijevića apelativne funkcije, a kod Jergovića fatičke. Pomno čitanje ovih pjesama otkriva njihov autoironijski i autoreferencijalni karakter i gestu: lirski subjekti osviješteno ispisuju uzaludnost ljubavne lirike koja iznevjerava vlastiti žanr ujedno se samopotvrđujući.

Ključne riječi: *Momčilo Nastasijević, Miljenko Jergović, apelativnost, fatička funkcija, autoironija, autoreferencijalnost*

I. KONTEKSTUALIZACIJA PJESAMA

1.1. Pjesništvo Momčila Nastasijevića

Momčilo Nastasijević (1894–1938) za života je objavio samo tri knjige: zbirku pripovijedaka *Iz tamnog vilajeta* (1927), dramu *Međuluško blago* (1927) i zbirku pjesama *Pet lirskih krugova* (1932). Nijedno od tih djela nije imalo šireg odjeka kod čitatelja niti je privuklo veću pažnju kritičara. Poslije smrti iza njega su ostali sanduci rukopisa od kojih je velik dio, ali ne sve, izišao u izdanju njegovih *Celokupnih dela* (1938–1939), koje je priredio Stanislav Vinaver.

U svojim shvaćanjima poezije Nastasijević je, slično Vinaveru, dužnik simbolista (Deretić, 1987). Osnovni pojam njegove poetike, *rodna* ili *maternja melodija*, proizilazi iz simbolističkog shvaćanja glazbe kao bića poezije. U traganju za tom melodijom pjesnik proniče s onu stranu pojava i dolazi u neposredan dodir s onim što je neizrecivo, tajanstveno, mistično. *Maternja* je melodija, prije svega, zvuk izvornog, arhaičnog jezika, u našem slučaju to je, s jedne strane, melodija jezika narodne pjesme, a s druge, srednjovjekovnih tek-

stova. Na ovoj točki Nastasijevićeva neosimbolistička zaokupljenost glazbom i *neizrecivim* križa se s ekspresionističkom težnjom ka neposrednom i praiskonskom. Polazeći od svojih poetičkih pretpostavki, Nastasijević je sustavno, postupno i s velikom pažnjom izgrađivao svoj pjesnički svijet i svoj izraz. Rad na pjesmi prolazio je kroz više etapa, o čemu svjedoče sačuvane inačice. Zanimljiv je odnos među inačicama iste pjesme. Prve su obično klasične u fakturi stiha i u izrazu, dok u sljedećima izraz sve više odstupa od standardnih normi, postaje sažetiji, zbijeniji, arhaičan u izboru leksika i rečeničkom poretku, uslijed čega se smisao pjesme zatamnjuje. Svoj pjesnički opus on gradi na isti način (ibid.). *Pet lirskih krugova*, čiji su naslovi *Jutrenja*, *Večernja*, *Bdenja*, *Gluhot* i *Reči u kamenu*, dopunio je još dvama, sačuvanim u rukopisu, *Magnovenja* i *Odjeci*. Jedinstvo njegove knjige građeno je na principu koncentričnih krugova – svaki krug upisan je unutar već postojećeg. Odnos među krugovima sličan je odnosu među inačicama iste pjesme. U prvim krugovima pjesnik je okrenut vanjskom svijetu. U njima se čuju glasovi sela, život prirode, osjećaju se mirisi i boje podneblja. U izrazu i intonaciji stiha zapaža se prisutnost ženske narodne pjesme. Osnovno je raspoloženje sjetno, elegično, melankolično. U sljedećim ciklusima vanjski elementi sve se više reduciraju, gube se pejzaži i slike, a u prvi plan izbijaju osnovne misaone preokupacije pjesnikove: samoća, bol, smrt. Sa smrću u pjesmu ulaze religiozni simboli, folklorni impresionizam natapa se pravoslavnom mistikom (ibid.). Izraz se zgušnjava, postaje značenjski tamniji i istovremeno bogatiji u nagovještajima. Vrhunac sažetosti, ogoljelosti izraza i, ujedno, zatamnjenosti smisla dostignut je u *Gluhotama*. Tu je pjesnik ozaren ljepotom kao izrazom najdubljeg tajanstva bića, ali ni u mistici tog doživljaja on ne nalazi rješenje enigme što ga je od početka mučila, jer je i ljepota po svojoj prirodi i djelovanju enigmatična, paradoksalna, i lijek i izazivač najdublje patnje (ibid.). Od *Gluhota* počinje kretanje u obrnutom pravcu. U pjesmama sljedećega kruga, *Reči u kamenu*, izraz je gnomički pregnantan, tako da stihovi nalikuju na dvosmislene i zagonetne poruke drevnih proročišta. Pjesma prestaje biti enigma i postaje misao, riječ mudrosti. Kretanje od unutrašnjeg ka vanjskom, od nejasnog ka jasnijem, nastavlja se u ciklusima *Magnovenja* i *Odjeci*. Pjesnik se okreće od bića ka postojanju, ali i ovo posljednje doživljava na nov način, obremenjen poniranjem u srce tajne. *Magnovenja* su, uz *Reči u kamenu*, najdublji izraz Nastasijevićeve misaonosti. Tu su sve osnovne teme pjesnikove dobile izraz koji je potpun, savršen, klasičan, na sredini između tamnosti i zgušnjutosti dvaju središnjih, te lakoće i prozirnosti prvih dvaju ciklusa (ibid.).

Stanislav Vinaver piše da Nastasijević vidi u izrazu dublju suštinu, koju treba dokučiti kao konačni blagoslov (Vinaver, 1938: 8); „on oseća uvek odgovornost dozivača“ (ibid.). Njegov izraz mora iznaći ono što je najnesvodljivije u

čovjeku i događaju – što ih čak nadmašuje značajem i slutnjom, ističe Vinaver. Veliki duhovni napor Nastasijevića je bio u tome da dovede u sklad u svome biću slutnju koja nije od ovoga svijeta sa saznanjem koje je potpuno razložno (ibid.: 9). Pojam o *tamnom vilajetu*, naglašava Vinaver, prelazi neumitnom logikom u drugo ogromno narodno otkrovenje: nemušti jezik. U tom smislu, visoka je književnost u njegovom viđenju oslobođenje, transgresija i nadilaženje; katarza. Nastasijević je spojio tehniku freske i tehniku draguljarstva, zaključuje Vinaver (ibid.: 31). I jedno i drugo je kod njega potjecalo iz nekog suštinskog – kao vjerskog – svakako kozmičkog nadahnuća, i za veliko i za malo, i za ogromno i za drobnost – pod uslovom da je ono stvarno sudbinsko. (ibid.)

Vasko Popa piše da je Nastasijević „propevao jezikom vekova naših koji nisu došli do reči“ (1962:178); „u drevnosti, živoj sahranjenosti, u poniženoj savremenosti obraćao se, da bi mu se objavile čini iskonskog i večitog jezika mladosti“ (ibid.).

Radomir Konstantinović ističe da je *maternja melodija* za Nastasijevića sredstvo „ličnoga samoprevaliziranja“: ona je, u njegovoj uobrazilji, neprestano poticanoj velikim ognjevima samoće, i kao na rubu ništavila što provlači, nezadrživo, iz otuđenosti, iz određenosti od apsolutno-jedinstvenog, *čista raspevanost* tog apsolutno-jedinstvenog, sveobuhvatnog bića, u nekakvoj idealnoj *spontanosti* koja izmiruje sve činioce duha i materije, s onu stranu svakoga otuđujućeg racionalizma, tamo gdje je prezrena, a inače spasonosna, zaostalost, gdje još nije prodrlo „izopačeno načelo kulturnosti“, gdje još ima ovoga raspjevanoga Nastasijevićevog naroda kao same sveudružujuće raspjevanosti onoga što je raspjevano jer je sveudružujuće jedinstveno, „nešto po sebi raspevano“ (Konstantinović, 1983: 10). Rad „u“ jeziku za Nastasijevića, ističe Konstantinović, nije djelo pukog traženja savršenstva, nego odbijanja neposredno aktualnog sadržaja, ili pokušaja odbijanja sadržaja uopće – pokušaja koji neizbježno vodi ovome jezičnom radu onako kako neizbježno pretvara jezik u osnovni sadržaj (ibid.: 14).

1.2. Pjesništvo Miljenka Jergovića

Miljenko Jergović (1966) u prvom je redu pripovjedač, autor opusa koji obuhvaća više od četrdeset knjiga, među kojima prevladava pripovjedna proza – romani i priče, te esejistika, kronike i korespondencija. Objavio je pjesničke zbirke: *Opservatorija Varšava* (1988), *Uči li noćas neko u ovom gradu japanski* (1990), *Himmel Comando* (1992), *Preko zaleđenog mosta* (1996), *Hauzmajstor Šulc* (2001), *Dunje 1983, izabrane i nove pjesme* (2005), *Izabrane pjesme Nane Mazutha* (2011) i *Opservatorija Varšava* (2018; izmijenjeno, jubilarno, bibliografsko izdanje povodom 30. godišnjice knjige).

Važno je uočiti da je unatoč tome što se radi o autoru koji ima status živoga klasika znakovito da o njegovoj poeziji, koja zauzima važan dio njegovoga opusa, nemoguće pronaći ikakav pisani trag – kritike i osvrti izostaju, s iznimkom pisanja Marka Vešovića, povodom njegovog izbora iz novije bosanskohercegovačke poezije koji je sačinio prvo u kraćem obliku za časopis *Sarajevske sveske*, a potom u proširenom obliku s komentarima za knjigu pod naslovom *Da je barem devedeset treća. Decenija i po bosanskohercegovačkog pjesništva* iz 2009. godine. U predgovoru Vešović piše da je knjiga poezije *Hauzmajstor Šulc* Miljenka Jergovića najbolja pjesnička zbirka bosanskohercegovačke lirike nakon rata. „U Jergovićevim rukama pučka jezična tvar postaje fin instrument kadar da izrazi najteže uhvatljive prelive osjećanja i misli, ali i da zađe u zaumno, da sugerise najmetafizičnije slutnje o smislu i besmislu ljudskog postojanja“ (Vešović, 2009: 309). Jergović je, ističe i zaključuje Vešović, vrhunski majstor u miješanju lirike i ironije, ozbiljnosti i humora.

O tome koliko je Jergovićeva poezija važan dio njegovoga opusa u cjelini i koliko je neophodna za razumijevanje konstituiranja njegove poetike svjedoči možda ponajbolje njegova posljednja zbirka poezije – *Izabrane pjesme Nane Mazutha* (2011). Nano Mazuth glavni je junak Jergovićevog romana *Psi na jezeru* (2010). Autor ove zbirke je, dakle, fiktionalni lik. Ispjevane su, uvjetno rečeno, različitim jezicima i pravopisima, koji svjedoče o Mazuthovom vremenu o kojem pripovijeda roman *Psi na jezeru*. Kriterij uvrštavanja kojim se nahodio *priredivač* knjige nije se ticao toliko njihove vrsnoće, koliko vjerodostojnosti, naglašava Jergović u pogovoru knjizi.

Nano Mazuth je emigrirao pred početak rata i proveo ostatak života zaboravljajući sve što mu se ranije dogodilo: „U tom se projektu naslućivala neka umjetnička ambicija, ali o njoj поближе ništa ne znamo, niti je Mazuth o tome ostavio pisanog traga, svjedočanstva, bilo kakve potvrde“ (Jergović, 2011: 143). Na završetku pogovora zbirke pjesama fikcionalnog junaka Jergović zaključuje da pjesničko djelo Nane Mazutha nitko ne nasljeđuje – nijedna kultura, niti književnost s prostora bivše Jugoslavije – i da je njegovo nacionalno podrijetlo nejasno, dijelom proturječno i „svakako irelevantno“ (ibid.: 144). Također, nejasne su i okolnosti njegove smrti.

Prema Jergoviću, pjesničko djelo nikome ne pripada i stoga nema potrebe da se o njemu sudi, a ako se pokušava suditi, treba imati na umu njegovo nepripadanje jer „ničiji nikome ne duguju“ (ibid.).

II. PJESME

2.1. Momčilo Nastasijević: *Gospi*

Sve samlji.
Snom pohodiš me tuđa.
Grešniji kad samotan te zovem.
Tuđa su deca iz tebe zaplakala.

Smiluj se.
Truje, ne celi tvoj lek.
Silovito me čemerom prostreli.
Hudi svoj, gospo,
na pesmu proćerdavam vek.

Zavapim, al izvije se glas.
Miloglasan je negde na zvezdi spas,
što bolni pevač promucah ovde dole.

Jer nema ruke da razdreši nam čvor.
Al tamo, i na veke,
zrak tvoj hoće li boleti?
Tuđa iz tebe bića hoću li voleti?

Smiluj se.
Truje, ne celi tvoj lek.
Silovito me čemerom prostreli.
Hudi svoj, gospo,
na pesmu proćerdavam vek.

2.2. Miljenko Jergović: *Gospì*

Sa sjećanjem na M. Nastasijevića

Činilo se da nisi sasvim bezvezna dušo
I da ima te gdje drugih nije bilo

Mi koji nismo imali hrabrosti pri povlačenju
I nismo otišli toliko daleko i prisegli Elizabeti II

Mi koji smo ostali u njedrima svoga jezika
I od straha načinili najviši moralni stav

Mi koji smo vjerovali da domovina je tamo
Gdje uvijek nađeš nekog svoga

Vidjeli smo tek tvoju suru ljepotu
I činilo nam se da nisi sasvim bezvezna dušo

Utjeha tvoje kose, bore oko očiju, ne kao starosti znak
Nego okvir za pogled pitome morske kornjače

Riječi koje si nam govorila, a u njima su misli naše
Tako slobodne bile da umalo ne postasmo vjerski fanatici

I tvoje niske guze koje se suvereno kreću
Svijetom crnputih američkih atletičarki i njemačkih
skakačica u vis

Vjerovali smo da nas preživjele nitko ne može varati
I činilo se da nisi sasvim bezvezna dušo

Izvirao je iz nas bijes povrijeđenih koji na osvetu nemaju pravo
Niti će priznate biti njihove rane i tuge

Vodio nas je očaj dezertera, onih koji su klisnuli s fronte
I nikoga svoga ne pogledaše u oči

Mutilo nam je razum to što noža, granate i metka dostojni bili
nismo

I trajemo poput blijedih kopija na telefaks papiru, skoro da
nas i nema

A ti si slušala, ti si razumjela, grlila nas kao majka koja je
sedam rodila sinova
U tebe smo tonuli dok nam se činilo da nisi sasvim bezvezna
dušo

Ovisnost o tebi heroinu je najprije slična i nije to
pretjerivanje našeg vijeka
Ni moda da droga se u pjesmi pomene, naročito u pjesnika
koji je vidjeli nisu

Voljeli smo te kao što su mučenici voljeli Boga
I kao što su ga voljeli oni koji bi u pihtiju pošli da Njega nije
bilo

Slavili smo te kao što ateist slavi sve smrtno što duši je
njegovoj sveto
I svijet bi ovaj bodljikavom žicom vezao, samo da besmrtnim
dušin učini žižak

A ti si se gordila, a ti si se smijala, tješila nas kao što
blaženici smisla tješe
A nama se činilo da nisi sasvim bezvezna dušo

I nakon što si upila svu našu snagu, i nakon što smo ti rekli
sve o svojim i sebi
I nakon što smo tebi slični poželjeli biti, i nakon što nas je
pomeo govora tvoga dar

I nakon što od zavičaja naših nije ostalo ništa, i nakon što
siđosmo s pameti u sjajan čas
I nakon što se pretvorismo u bespovratne prazne boce jeftinog
njemačkog piva

I nakon što shvatismo da nam pomoći nema ako nam ne
pomogneš ti
I nakon što smo prvi put bili spremni odreći se svega što nas
je inače koštalo glave

Izgubila za nas interes si svaki, vratila se svijetu što smiješi
se glupo i hladno
I shvatit će teško kad ga tvrdoglavi Bošnjak na ulici pozdraviti neće

U sve si vjerovala i ni u što vjerovala nisi, ti si kameleon koji
će kamenu sličan biti
Ti si životinja čudna koja mrzi ako je mržnji sestra i umrijet
će za slobodu dok si joj bijedni brat

Dok plovimo sami i prazni, a tuđina je sve što nam pod kožom
nije
U svakoj si misli našoj, u svakome smrtnom času, heroin naš i
posve banalni kraj

A činilo se da nisi sasvim bezvezna dušo

III. ANALIZA PJESAMA

3.1. Nastasijević *Gospi*

Nastasijevićeva pjesma *Gospi* demonstrira moć apelativne funkcije jezika (Bühler, 1934), pri čemu pod apelativnošću podrazumijevamo dimenziju kojom iskaz, izričaj ili tekst usmjerava svoj prijam postavljajući mu naputke ili signale. Riječ je o intencijskom horizontu odnosno „nagovoru“ jezičnog očitovanja koji naručuje odgovarajuće osjetilno ispunjenje, odnosno primjeren odgovor.

Osnovno obilježje Nastasijevićeve pjesme *Gospi* je sažetost izraza; jezični redukcionizam. Prve tri strofe pjesme predstavljaju dijagnozu stanja lirskog subjekta: „Sve samlji. / Snom pohodiš me tuđa.“ Drugi dio pjesme počinje stihom „Jer nema ruke da razdreši nam čvor“ (četvrta strofa). U pjesmi je prisutna upotreba različitih glagolskih vremena, pri čemu prezent služi opisu samoga lirskoga subjekta, a imperativ obraćanju te iskazivanju apelativne jezične funkcije: „Smiluj se“, govori lirski subjekt Gospi, ali ne očekujući odgovor, jer ovo je pjesma koja svjesno iznevjerava apelativnost.

Još jedno vrlo važno obilježje pjesme je njezina autoreferencijalnost: pjesnik kaže „na pesmu proćerdavam vek.“ Važnost ove autoreferencijalne poruke je u tome da se radi o *toj* pjesmi – pjesmi koju *upravo* pjeva, pesmi koja *nastaje*. Ona je pjesma; *Gospa* je pjesma i pjesma *Gospi* je pjesma o

gosp i o Gospi i tu se poništava „stvarnosnost“ iskustva i ono postaje samo građa, *literarnost*; doživljaj je već pjesma, a čak i emocija je – tipično modernistički – artifičijelnoga karaktera: *pjesnička emocija*. Drugim riječima, sve je izmišljeno u ovoj priči koja se pjeva kao pjesma.

Nakon stiha „Jer nema ruke da razdreši nam čvor“ slijedi povratak na „Smiluj se. / Truje, ne celi tvoj lek. / Silovito me čemerom prostreli. / Hudi svoj, gospo, / na pesmu proćerdavam vek.“ Cijela strofa se ponavlja: druga i peta strofa pjesme su identične. To je ujedno posljednja strofa pjesme. Riječ je o zaokruživanju: „na pesmu proćerdavam vek“ posljednji je stih pjesme i njen svojevrsni zaključak – autoreferencijalni ključ pjesme, koji govori o njenom samouspostavljanju ili autopoiezi (Schwanitz, 2000: 50–51), pri čemu „sistem nastaje skupa s elementima koji su se konstituirali po njemu samom na temelju božanskog udara munje prilikom djela stvaranja. Taj božanski plamičak koji sistem pobuđuje na život polazi od samoodnosnosti (...). To „neka bude“ zove se autoreferencija.“

3.2. Jergović *Gospi*

Opće značajke Jergovićeve pjesme *Gospi* su narativnost i ispovjednost. I Jergović također *na pesmu proćerdava vek* jer je temeljna funkcija koju jezik ove pjesme iskazuje – fatička funkcija – iznevjerena autoironijski samim njenim iskazima. Fatička funkcija usmjerena je na kontakt i realizira se obilnom razmjenom ritualiziranih formula čija je jedina svrha produženje općenja (Jakobson, 1966: 293). U stihu koji se ponavlja – uz malu inačicu – šest puta u pjesmi (*A činilo se da nisi sasvim bezvezna dušo*) nalazi se paradoks cijele pjesme.

Pjesma je ispjevana „Sa sjećanjem na M. Nastasijevića“. Iskazni subjekt govori iz pozicije *mi*: „Mi koji smo ostali u jedrima svoga jezika / I od straha načinili najviši moralni stav“ (...) / Vjerovali smo da nas preživjele nitko ne može varati“. Glas lirskog subjekta sram je preživjeloga: „Vodio nas je očaj dezertera, onih koji su klisnuli s fronte / I nikoga svoga ne pogledaše u oči“. Odnos *mi* – *ti* temeljni je odnos pjesme. *Mi* smo postidjeni preživjeli, naivni gubitnici; *ti* je ona koja sluša, razumije, grli kao majka „koja je rodila sedam sinova“.

Kakva je to ljubav?

„Voljeli smo te kao što su mučenici voljeli Boga / (...) Slavili smo te kao što ateist slavi sve smrtno što duši je njegovoj sveto“. Točka *preokreta* u pjesmi su stihovi koji se nižu jedan za drugim, a svi počinju s „I nakon što...“ („I nakon što smo prvi put bili spremni odreći se svega što nas je inače koštalo glave“): „Izgubila za nas interes si svaki, vratila se svijetu što smiješi / se glu-

po i hladno“. Ona je „kameleon koji / će kamenu sličan biti“; „životinja čudna koja mrzi ako je mržnji sestra i umrijet / će za slobodu dok si joj bijedni brat“.

U pjesmi lirski subjekt referira ne samo na pjesmu *Gospi* Momčila Nastasijevića, naslovom, temom i podnaslovnom posvetom, nego i na pjesmu *Svetkovina* Sime Pandurovića, stihom „I nakon što od zavičaja naših nije ostalo ništa, i nakon što siđosmo s pameti u sjajan čas“ („Sišli smo s uma u sjajan dan“), kao i na pjesmu Antuna Gustava Matoša *Utjeha kose*, stihom „Utjeha tvoje kose, bore oko očiju, ne kao starosti znak“.

Završetak pjesme organiziran je *priznanjem* kolektivnoga *mi* da im je gospa u svakoj misli i u svakom smrtnom času, „heroin naš i / posve banalni kraj“. Potom slijedi *refren*: „A činilo se da nisi sasvim bezvezna dušo“, koji je ujedno i posljednji stih pjesme.

IV. ZAKLJUČAK

Nastasijević i Jergović pjevaju *uzaludnu* pjesmu – *na pesmu proćerdavaju vek*. Nastasijević ispjevava pjesmu kao uzaludni, besmisleni apel bez odjeka i pritom autoreferencijalno ponavlja refren „Na pesmu proćerdavam vek“. Jergović pripovijeda / pjeva / priča pjesmu koja je priča, koja je *razgovor* sa samim sobom, iako se čini da je razgovor s Gospom.

Njegov je lirski subjekt rezigniran, ali i autoironičan: svjestan je da su njegove riječi *kucanje na vrata kamena*. Njegovo „činilo se da nisi sasvim bezvezna dušo“ ujedno je i *proćerdavanje veka na pesmu* kroz autoironijsku i autoreferencijalnu gestu *tvrdoglavog Bošnjaka koji na ulici pozdraviti neće* jer zna da je svaka riječ uzaludna onome tko je svoje odlučio i da čak ni *pesma* na koju *proćerdava vek* ne može imati ilokucijsku snagu dovoljnu da promijeni nepromjenjivo.

Ta pozicija lirskoga subjekta ono je što dovodi u najsnažniju vezu dvije pjesme o dvije Gospe.

IZVORI

- Jergović, M. (2005). *Dunje 1983. Izabrane pjesme*. Zagreb: Durieux.
- Nastasijević, M. (1962). *Sedam lirskih krugova*. Beograd: Prosvjeta.

LITERATURA

- Bühler, K. (1934). *Sprachtheorie*. Jena: Verlag von Gustav Fischer.
- Deretić, J. (1987). *Kratka istorija srpske književnosti*. Beograd: BIGZ.
- Jakobson, R. (1966). *Lingvistika i poetika*. Beograd: Nolit.

- Jergović, M. (2011). *Izabrane pjesme Nane Mazutha*. Cetinje: OKF.
- Konstantinović, R. (1983). „Momčilo Nastasijević“, u: Konstantinović, R. *Biće i jezik*. Beograd – Novi Sad: Prosveta – Rad – Matica srpska, str. 7–70.
- Popa, V. (1962). „Momčilo Nastasijević“, u: Momčilo Nastasijević, *Sedam lirskih krugova*. Beograd: Prosveta, str. 177–179.
- Schwanitz, D. (2000). *Teorija sistema i književnost*. Zagreb: Naklada MD.
- Vešović, M. (2009). *Da je barem devedeset treća. Decenija i po bosanso-hercegovačkog pjesništva*. Sarajevo: Dobra knjiga, str. 301–313.
- Vinaver, S. (1938). „Momčilo Nastasijević“, u: Momčilo Nastasijević, *Iz tamnog vilajeta*. Beograd: Izdanje prijatelja, str. 7–32.

Dubravka BOGUTOVAC

TWO LADIES

The article demonstrates a comparative reading of two poems by different authors of the same title: *Our Lady* of Momčilo Nastasijević and *Our Lady* of Miljenko Jergović. Both poems have a love theme and character, and in addition to the title and genre specificity, they are connected by a specific use of language functions: with Nastasijević appellative function, and with Jergović phatic function. Careful reading of these poems reveals their self-ironic and self-referential character and gesture: lyrical subjects consciously write the futility of love lyrics that betray their own genre while also self-affirming.

Keywords: *Momčilo Nastasijević, Miljenko Jergović, appellation, phatic function, self-irony, self-referentiality*

Izvorni naučni rad

UDK 821.163.4.09-32

Kimeta HAMIDOVIĆ (Novi Pazar)

Univerzitet u Novom Pazaru

kimeta.h@uninp.edu.rs

Snežana PASER-ILIĆ (Novi Pazar)

Državni univerzitet u Novom Pazaru

silic@np.ac.rs

KAKO SE PIŠE ISTORIJA U KNJIŽEVNOSTI: GROBNICA ZA BORISA DAVIDOVIČA DANILA KIŠA

Niska od sedam pripovedaka, zbirka *Grobnica za Borisa Davidoviča*, prvi put objavljena 1976. godine, provokativna u svoje vreme, nije prestala da privlači pažnju ni današnjih istraživača umetnosti reči. Pripovetke koje je čine nastale su na fonu istorije, srednjovekovne i prve polovine XX veka, onakve kakvom je pamte udžbenici i svedoci-savremenici. Bez obzira na koji se period odnose pojedinačne priče, zajednički imenitelj im je tema političke i verske obmane, izdaje i ubistava koja su počinjena u to ime. Kroz fiktivne priče koje su protkane istorijskim podacima i potkrepljene prisustvom istorijskih ličnosti (Eduar Erio npr.) pripovedač nastoji da oživi zaboravljenu istoriju, da podseti na milione stradalih, ugnjetenih i potlačenih, vodeći se stavom da zaboraviti znači prihvatiti zločin, preći ćutke preko zlodela jednog režima – mašinerije zla. Istorija književnosti je upamtila čitaoce/tumače ove proze koji su je čitali tragajući za izvorima, uticajima koje je Kiš tobože namerno plagirao. Ovaj rad predstavlja jedno od čitanja i tumačenja *Grobnice za Borisa Davidoviča* koje nastoji da istraži udeo dokumenata, kvazidokumenata te piščeve imaginacije, polazeći od pretpostavke da prisustvo svega toga samo uvećava vrednost dela.

Ključne reči: *istorija, književnost, Grobnica za Borisa Davidoviča, tumačenje*

UVOD

Niska od sedam pripovedaka, zbirka *Grobnica za Borisa Davidovića*, prvi put je objavljena 1976. godine. Provokativna u svoje vreme, ona nije prestala da privlači pažnju ni današnjih istraživača umetnosti reči. Pripovetke koje je čine nastale su na fonu istorije, srednjovekovne i prve polovine XX veka, onakve kakvom je pamte udžbenici i svedoci-savremenici. Bez obzira na koji se period odnose pojedinačne pripovetke, zajednički imenitelj im je tema političke i verske obmane, izdaje i ubistava koja su počinjena u to ime. Neke od priča su napisane kao fiktivne biografije u kojima glavni likovi interaguju sa stvarnim ličnostima. Kroz fiktivne priče koje su protkane istorijskim podacima i potkrepljene prisustvom istorijskih ličnosti (Eduar Erio npr.) pripovedač nastoji da oživi zaboravljenu istoriju, da podseti na milione stradalih, ugnjetenih i potlačenih, vodeći se stavom da zaboraviti znači prihvatiti zločin, preći ćutke preko zlodela jednog režima – mašinerije zla. Kako bi sumnjičavog čitaoca uverio u tačnost istorije koju iznosi, pripovedač navodi datume, mesece, dane, pa čak u pojedinim slučajevima i sate i minute događaja, što predstavlja narativnu formulu preuzetu od Štajnera, „formulu(a) koja je svojstvena parafikcionim, istorijskim, historiografskim, novinarskim ili memoarskim tekstovima“ (Bošković, 2008: 101). Nizanje biografskih podataka takođe doprinosi tom cilju, kako bi opisani lik bio što stvarniji i uverljiviji. Ovde se ne smeju prenebregnuti ni autobiografski momenti iz piščevog života¹. Nastala na spoju činjenica i kvazičinjenica zbirka je proglašavana za plagijat (Jeremić, 1980), iako se u trenutku kada je ugledala svetlost dana koncepcija intertekstualnosti uveliko ustoličila. Jedan od pristalica ove koncepcije, Rolan Bart (esej *Smrt autora*, 1968) proglasio je književni tekst za „multidimenzionalni prostor“ (Beker, 1999: 199) na kome se mešaju raznovrsna pisanja, od kojih nijedno nije izvorno. Otuda se književni tekst obznanjuje kao „tkivo citata“ koji su izvedeni iz nepreglednog fonda kulture. Shodno tome, Bošković primećuje da iako Kiš koristi razne izvore, tumači ih i uvodi u svoje delo, on „(de)mistifikuje tuđe tekstove: svoja najdublja htenja Kišov tekst artikuliše sopstvenom samosvešću kao svešću o drugom“ (2008: 13). Piscu tada ostaje samo jedna funkcija, a „sastoji se u tome da meša pisanja, da jedno pisanje

¹ Danilo Kiš u svojoj autobiografiji (Kiš, 2007) piše da je, iako istina još uvek dete – bilo mu je devet godina kad su mu oca odveli u logor Aušvic – i sam bio svedok vremena koje je opisao u svom delu *Grobnica za Borisa Davidovića*. Sav taj užas rata odigrao se pred njegovim očima; proganjanje i nepravdu osetio je na svojoj koži. U četvrtoj godini roditelji su ga krstili kako bi ga spasili od režima koji je ubijao nedužne ljude samo zbog toga što su bili druge veroispovesti i politički neistomišljenici. Uzimajući sve to u obzir, ne možemo a da ne povežemo Kišovo delo, posebno njegovu povest u sedam poglavlja *Grobnica za Borisa Davidovića*, sa autorovim životom, prvenstveno detinjstvom i periodom adolescencije.

suočava s drugima, na takav način da nikada ne zastane ni na jednom od njih“ (Beker, 1999: 200). Time je svakom delu osporena autentičnost u smislu prvobitnosti, tačnije, postala je irelevantna. Na tragu Rolana Barta, Julija Kristeva (1978) izdvaja dva nivoa tumačenja dela (prvi nivo je horizontalni i povezuje autora i čitaoca teksta, dok drugi nivo povezuje tekst sa drugim tekstovima), tvrdeći da svaki tekst nastaje pod uticajem već postojećeg univerzuma diskursa. Dakle, u ključu intertekstualnosti, Kišovo delo ne može biti plagijat, za šta je svojevremeno optuživan.

Iako Kišov pripovedač koristi knjige i izvore koji mu prethode, njegovo vlastito pisanje se odvija tu i sada, pa on često koristi prezent. Otuda ga zaista možemo nazvati terminologijom intertekstualista – skriptorom. On se očito suzdržava od tzv. individualnog stajališta, i češće je vođen „čistom gestom zapisivanja“ (Beker, 1999: 199), nego opisivanja. Pripovedni genije (često u 1. licu množine) takođe jasno izbegava sveznajuću poziciju – onog koji poseduje najrelevantnije informacije o predmetu pisanja. Ulogu sveznajuće, objektivne instance, one u kojoj se sažimaju sva pisanja, on prepušta svojim budućim čitaocima. Svakom čitaocu otvoren je prostor da kreira sopstvenu interpretaciju dela, u zavisnosti od sopstvenog predznanja, književnog iskustva i sklonosti. Uklanjajući autora, Kiš vaskrsava čitaoca (izvorno ideja Rolana Barta) tretirajući ga kao instancu koja „razume svaku reč“ (Beker, 1999: 200). Čitalac postaje „onaj netko koji sadrži na jednom mjestu sve tragove od kojih se pisani tekst sastoji“ (isto: 201). Istorija književnosti je upamtila čitaoca/tumača ove proze koji su je čitali tragajući za izvorima, uticajima koje je Kiš tobože namerno plagirao. Ovo je jedno od čitanja i tumačenja *Grobnice za Borisa Davidoviča* koje nastoji da istraži udeo dokumenata, kvazidokumenata te piščeve imaginacije, polazeći od pretpostavke da prisustvo svega toga samo uvećava vrednost dela.

Pisanje istorije kroz sedam pogavlja jedne povesti

Prva pripovetka u nizu, „Nož sa drškom od ružinog drveta“, nastala je tehnikom kolažiranja: Štajnerovi memoari, scene iz piščevog detinjstva, karakteristični motivi iz ranih Kišovih dela, kvaziizvori (novine). Početni impuls delu dali su memoari Karla Štajnera *7000 dana u Sibiru*. Iz njih je „potekao“ tj. preuzet, „zanimljiv slučaj (je) mesar Miška“: poliglota, sa zadatkom da ubije devojkicu Jevrejku – tobožnjeg špijuna, po nalogu sekretara Komunističke partije. Prema navođenju Štajnera, autora znamenitih memoara, događaj je počinilac, tada već osuđenik, sam ispričao („Miška nam je pričao...“, (Delić, 1997: 324)). Na ovom mestu se čitaocu nenametljivo sugerise (pra) situacija poznata iz usmenih predanja da se verodostojnost onoga što ljudi „kažu“ ili „pričaju“ ne dovodi u pitanje, iako književno upućeni čitalac zna na koliku dozu faktografije može računati u žanrovima poput predanja i memoa-

ra. Kako bilo, pripovedač u prvoj rečenici nagoveštava priču koja je „istinita“, jer je „zapisana rukom časnih ljudi i pouzdanih svedoka“ (Kiš, 2000: 7), aludirajući ovde na pomenute Štajnerove memoare. Taman kada se učini da svoju priču piše „kopirajući“ dokument, tj. stranice Štajnerove knjige, mala razlika u imenu junaka – kod Kiša se zove Mikša, a kod Štajnera Miška – ta naizgled beznačajna metateza ukazuje izvežbanom čitalačkom oku da iskliznuće sa polja faktografije nije nimalo slučajno na ovom mestu. Ono je, naime, samo uvertira za odgovor na pitanje: otkud je i zbog čega baš Mikši poveren tako odgovoran i nesvakidašnji zadatak, odnosno „čast“ da baš on bude egzekutor (tobožnjeg) špijuna/špijunkte.

„Podobnost“ za povereni zadatak Mikša je stekao zahvaljujući događaju sa tvorom, koga je uhvatio u klopku i živog odrao na zaprepaštenje svog majstora, čija će se kletva koju je izrekao na počiniočev račun („Operite krv sa ruku i lica. I budite prokleti, her Miksat“ (isto)), obistiniti u daljem toku priče: Mikšu niko u mestu neće hteti da zaposli; krv na rukama obeležiće njegov naredni posao i zaključiti njegovu sudbinu. U ovoj sceni iščitavamo istorijsku ironiju: „dobar glas“ i podobnost u totalitarnim režimima (ovde: staljinizam) stiču se bezumnim i krajnje nečovečnim postupcima. Iako ovoj epizodi nema traga u Štajnerovoj knjizi, njeno uporište tumači su uočili (Delić, 1997: 329) u Kišovoj uspomeni iz detinjstva, koja se odigrala u Bakši. Dakle, motivacija postupka književnog junaka (ni) ovoga puta nije ostala bez oslonca u stvarnosti.

Konačno, samo ubistvo devojke odvijalo se po Štajnerovim memoarima,² što pripovedač eksplicira izjavom da: „dokumenta kojima se služimo govore strašnim jezikom činjenica“ (Kiš, 2000: 13). Skriptor/zapisivač i kompilator izvora (i ujedno pripovedni glas), epilog ubistva koji je dospao u javnost daje u formi parafraze (tobožnjeg) policijskog izveštaja („oglas što ga je češka policija objavila u listu *Hlasatel policejní*“ (Kiš, 2000: 15)). Budući da list nije datiran i da je izostao verni citat, na ovaj tekst možemo gledati kao na izmišljeni dokument, čija je funkcija ipak bila da ostavi utisak „potpuno istinite i dokumentovane priče“ (Delić, 1997: 331). Samo Mikšino priznanje da je ubio „po partijskoj dužnosti“ (Kiš, 2000: 18) utemeljeno je u Štajnerovoj knjizi: „Miška se branio da je ubio po partijskom zadatku“ (prema Delić, 1997: 325), a nastavak priznanja, u zanosu pred slikom nasmešenog vođe, plod je piščeve imaginacije. Na kraju dželat završava kao i njegove žrtve, što se čini kao jedino mogući kraj života obeleženog zločinom i partijskim fanatizmom, imajući u vidu da Mikša ubija „zato što mu je tako naređeno“ (Pantić, 1998: 59), a ne iz sopstvenih uverenja i pobuda.

² Uporedi izvod iz dela u: Delić, 1997: 324–325.

Priča „Krmača koja proždire svoj okot“ takođe se iščitava kao palimpsestni spoj stvarnih i fiktivnih dokumenata. Osnovni događaj preuzet je iz Štajnerove monografije (videti u Delić, 1997: 332), a proširen je i vanknjiževnim izvorima – tobožnjim fotografijama³. Junak priče Gould Verskojls, stručnjak za radio-stanice, veran svojim republikanskim idealima, strada zbog neoprezno izgovorene reči, tačnije zbog ukazivanja komandiru na špijuna, u njegovom prisustvu. Na kraju biva optužen da je engleski špijun, premda je on taj koji je ukazao na špijuniranje.

Početak priče je u znaku prikaza Irske, junakove otadžbine. Deskripcije su pod navodnicima, čime se čitaocu ukazuje na prisustvo tuđeg teksta neimenovanog autora. U ovom postupku krije se Kišovo vešto uplitanje tzv. poluskrivenih citata; „on citira stvarnost literature i simbolizuje literaturu stvarnosti“ (Pantić, 1998: 60) zbog čega ga neki kritičari nazivaju citatnim i autocitatnim piscem. Ta prva poglavlja ispričavana su u množinskom („Mi“) subjektu i sugerišu čitaocu da dokumenta koja citira ili parafrazira pripovedni glas mogu biti dostupna i proverljiva ne samo njemu, nego i čitaocu, dakle, svima koji učestvuju u magiji doživljavanja pripovetke. Trenutak kada „pređe“ na manje pouzdane izvore, pripovedač signalizira sa: „pouzdanost dokumenta, (...), ovde za trenutak prestaje“ (Kiš, 2000: 23), i priču nastavlja opisom dveju fotografija na kojima se sam ili sa grupom saboraca nalazi i junak priče. Umesto literarnih, pripovedač se poziva na neliterarne izvore, koje i sam tobože tretira kao manje pouzdane od dokumenata koji govore egzaktno, rečima. Čini se da je „neopuzdanost“ (ili bar u nedovoljnoj meri pouzdanost) fotografija poslužila kao odličan uvod za dalje pripovedanje, koje je bez uporišta u dokumentima, plod piščeve imaginacije, tačnije, kako stoji u podnaslovu: „Oprezno domišljanje“. Ovo domišljanje plod je čiste piščeve imaginacije i biće obeleženo pripovedanjem u prvom licu jednine („Vidim Verskojlsa, (...) Vidim ga“ (Kiš, 2000: 24)), čime Kiš eksplicira promenu pripovedne tehnike od činjenične u krajnje subjektivnu, od objektivnog „Mi“ ka subjektivnom „Ja“. Raport kod komandanta u kome Verskojls izriče sumnju da neko odaje informacije, gledajući pri tome „podozrivo“ u zamenika komandanta, ispričevan je jezgrovito, bez ikakvih pozivanja ili aludiranja na izvore, gramatički bezlično, kao da drugačije i nije moglo da se desi u stvarnosti, iako tumači u ovoj epizodi vide vrhunski otklon od Štajnerove knjige (v. Delić, 1997: 337).

Podatak o smrti junaka „belodano“ je iščitao iz spomen-knjige pod nazivom *Ireland to Spain*. U njoj je ime Goulda Verskojlsa „pogrešno (je) zavedeno“ (Kiš 2000: 33) među poginulima u bici koja se odigrala jula 1937. godine,

³ Pored Štajnera, kao tekstovi-uzori poslužili su mu Borhesove *Maštarije*, kao i *Džejs Džojls*, autora Žana Perija (Bošković, 2008: 113).

pored čega stoji verodostojan podatak da je on umoren novembra 1945, posle neuspelog pokušaja bekstva. Tako ga je knjiga koja beleži živote i smrti ratnih veterana proglasila mrtvim „nekih osam godina pre svoje stvarne smrti“ (isto). Ova ironija istorije, tačnije igra datumima, čini se nije sasvim slučajna, već je rezultanta Kišovog pripovedačkog majstorstva: čuvena bitka u kojoj je Verskojls navodno poginuo odigrala se jula 1937. godine, iste godine u kojoj se tri meseca ranije Gould naivno izleteo na raportu kod komandanta, i samo mesec nakon toga na prevaru odveden u zatočeništvo (epizoda o noćnom odvođenju junaka da popravi navodno pokvarenu radio-stanicu). Uistinu, to jeste bila godina „smrti“ junaka, budući da je preostalih osam godina života (od 1937. do 1945) proveo u logoru iščekujući sigurnu smrt.

U osnovi pripovetke „Mehanički lavovi“ je tema višestrukih i lančanih preobražaja: crkve u pivaru i potom farsičnu pozornicu; staljiniste u lažnog sveštenika i budućeg robijaša. U burlesknom zamahu pretvorena u pivaru, Sveta Sofija Kijevska nadalje biva detronizovana u pozornicu na kojoj Čeljustnikov⁴, glavni junak priče, po naredbi vlasti, izvodi „predstavu“ molitve preobukavši se u sveštenika, pred lažnim vernicima – kao vrhunac licemerja i lažnog morala vlasti – pred važnom ličnošću Eduardom Erioom, da bi time poslao svetu iskrivljenu sliku Staljinove Rusije. Predstava u crkvi je još jedan u nizu trikova kojima su se tadašnje vlasti služile. Izglobljen je u priči odnos „prvog“ i „drugog“ glavnog junaka, ako tako možemo imenovati Čeljustnikova i Erioa. Mesto glavnog junaka pripalo je istorijski nepotvrđenoj ličnosti, dok je uvaženi građanin, „jedina istorijska ličnost u ovoj priči“, Eduard Erio, prema oceni samog pripovedača u njoj zauzeo „možda nedovoljno značajno mesto“ (Kiš, 2000: 34). Ovde iščitavamo naratorov stav da iako inicijalna, sama istorija nije dovoljna građa za književnost, tačnije neodostatna je, ako se ne propusti kroz prizmu fikcije. Konačno, Erio kao pisac, političar, muzikolog, gradonačelnik Liona, poseduje svoje mesto u „svakoj iole pristojnijoj enciklopediji“ (isto). Sam pripovedač višestruko potvrđuje njegovo građansko postojanje navodima u dvema fusnotama: prva sadrži selektivnu bibliografiju Eriovih naslova, druga je izvod iz „Monda“. O Čeljustnikovu postoje „protivurečna“, „možda i nevažna“, uz to usmena svedočenja (isto: 36), koja pri tom, „odišu izvesnom sumnjom i nepouzdanošću“ (isto), kao što je i on sam nepouzdan pripovedač.

Ipak, narator/skriptor nalazi da je Čeljustnikova priča o Eriou „ma koliko izgledala kao plod fantazije, vredna da se zabeleži“ (Kiš, 2000: 36). Skrip-

⁴ Lik Čeljustnikova se pominje u prethodnoj priči, s tim što u ovoj priči iz sporednog lika biva promovisan u glavnog lika, te se tako postiže povezanost priče u jednu celinu i ujedno ispisuje „zajednička povest o možda najvećoj istorijskoj, pa i književnoj temi XX veka, temi ideološke i diktatorske zaslepljenosti ljudi-zveri“ (Pantić, 1998: 61–62).

tor nastavlja: „i ja to činim, ovde dakle zato što u njenu verodostojnost teško može da se posumnja“ (isto). Priča o Čeljustnikovu (kod Štajnera: Žamoidi) – postoji u Štajnerovoj memoarskoj belešci (prema Delić, 1997: 340). Tu na momenat iza skriptora, kompilatora dokumenata, izranja glas Kiša-pripovedača koji iznova eksplicira svoju poetiku: „nisam mogao da se lišim zadovoljstva pripovedanja koje daje piscu varljivu ideju da stvara svet i, dakle, kako se to veli, da ga menja“ (Kiš, 2000: 37). Tako je Čeljustnikov (samo književni) lik stvoren po obličju Žamoide iz Štajnerovih *7000 dana u Sibiru*; svog fiktivnog junaka pripovedač je stvorio po obličju stvarne ličnosti. Konačno, pripovedačev svakako ironičan komentar da pisac ima moć tvorca sveta i onog koji ga može menjati ide u prilog stavu da je fikcija i uverljiva kvazičinjenica podatnija za književnu obradu od istorijski posvedočenog podatka. Otuda je Čeljustnikov – antijunak, falsifikator, višestruki glumac, ljubavnik žene svog nadređenog – značajniji i veći književni junak od Erioa.

Četvrta pripovetka pod naslovom „Magijsko kruženje karata“ daje opis stanja u logorima tog vremena, nazvanog „zlatno doba zločinaca“ (Kiš, 2000: 63). Reč je o istorijskom periodu posle Drugog svetskog rata, kada je organizovani kriminal u Rusiji svoj puni zamah dobio u zatvorima i gulazima SSSR-a. Kiš upoznaje čitaoca sa tamošnjom pervertiranom slikom sveta u kojoj su ugledni pojedinci, „negdašnji gospodari“ a potonji „politički“ postajali sluge razbojnika i lopova, potonjih „socijalno bliskih“ (isto: 72). Analogno muškarcima, nekadašnje „gospodarice pravde, ministarke i sudije“ postajale su ljubavnice i robinje onih kojima su nekada sudile. „Politički“ inače vrhunski lekar Taube mogao je samo biti usputna žrtva, moneta za potkusurivanje „socijalno bliskih“, kao što su bili Segidulin i Koršunidze, prepoznatljiv i po svojim nadimcima i tetovažama – Majmun i Orao. Uz njih, svet logorskog visokog kriminala upotpunjuju podvodači, špijuni, doušnici koji uslužuju i vlast i kriminalce, već prema potrebi.

Priča prati doktora Taubea, hirurga, autora revolucionarnih testova, emigranta, družbenika Novskog u vreme studija u Beču, robijaša. Konačno, označenog za odstre⁵ jer je svojom stručnošću spasio Segidulina, opakog robijaša i bivšeg pahana, od samosakaćenja u radnom logoru. Zbog učinjene „usluge“, Segidulin obećava da će mu prerezati grkljan. Taube je zapravo žrtva jedne partije karata između dvojice pahana, bivšeg – Segidulina i aktuelnog – Koršunidzea, iz koje gubitnik izlazi sa imperativom da ga ubije.

Posvećena Karlu Štajneru, i ova pripovetka „transponuje jednu uopšte-nu Štajnerovu zabilješku sa 128. strane njegove slavne knjige na kojoj se ne spominju igrači ni žrtve“ (Delić, 1997: 349). Podatke o Taubeovom dolasku u

⁵ O simboli i predodređenosti njegove sudbine prezimenom videti u Delić, 1997: 349.

Moskvu narator navodi prema (tobožnjim) zapisima njegovog biografa i poznanika iz emigrantskih dana, dr Tomaša Ungvara. Kao drugi izvor o Taubeovom životu u Moskvi navodi svedočenje „već pomenutog K. Š.-a“ (pomenutog u posveti), sa kojim je doktor nekoliko meseci bio u logoru. Nakon što je s dve strane potvrdio autentičnost svog pripovedanja, narator diskretno (mada ne i nenamerno) usmerava čitaoca kom izvoru treba da veruje, jer ga i sam smatra verodostojnijim. Konačno, kao treći izvor od koga saznajemo o naličju hazardnih igara (kako funkcionišu i čemu služe), koje se u funkciji tobožnje zabave praktikuju među „socijalni bliskim“ u logorima, pripovedač navodi zapis Taraščenka, koji je zavređeo da mu se veruje jer je navodno posmatrao kockanje kriminalaca „tokom svog desetogodišnjeg boravka u raznim predelima potonulog sveta“ (Kiš, 2000: 74). Dakle, kolažiranjem zapisa tobožnjih biografa i svedoka, njihovim kalemljenjem na opšte poznate činjenice iz istorije kriminalnih struktura SSSR-a, nastala je i ova pripovetka.

Odgovor na pitanje *Kako se piše istorija u književnosti?* Kiš nam naj-sadržajnije daje u najobimnijoj pripoveci, tačnije onoj po kojoj zbirka nosi naslov *Grobnica za Borisa Davidoviča*. Da se istorijska faksija piše na osnovu stvarnih i fiktivnih dokumenata (gde fiktivna poprimaju težinu stvarnih), eksplicira nam sastavljač ove priče. Ne nazivamo ga slučajno sastavljačem, jer su dokumenta kojima se on služio u prikazivanju biografije svog znamenitog junaka toliko brojna da brojnošću nadilaze sve prethodne i potonje pripovetke ove zbirke. Navešćemo samo neka od njih: Granatova enciklopedija „velikana i pratilaca revolucije“ i njen aneks, kao i Hoptov komentar pomenute Enciklopedije, koji ga nisu ni zabeležili; zatim „hronike revolucije“ koje su ga istina „zabeležile“ kao „ličnost bez lica i bez glasa“ (Kiš, 2000: 84). Zajedničko pomenutim izvorima je minus-prisustvo Novskog kao čoveka koji je imao svoju fizionomiju, bez koje – činjenica je – nema ljudskog bića. Otuda na tom mestu u priči aluzija na kenotafe, grobnice bez tela, kakva će odista biti Davidovičeva grobnica, sudeći po njegovoj smrti utapanjem u vrelo olovo. Pletenje stvarne biografije oko (ne)stvarnog junaka nastavlja se navođenjem nepouzdanog podatka iz policijskog arhiva o njegovom datumu rođenja; dva oprečna svedočenja „žene iz visokog društva“ (kao da je visoko poreklo zalog pouzdanosti osobe), prema kojima je Novski, Zemljanikov u to vreme, najpre bio inženjer, a za par dana viđen na ulici kao robijaš. Nižu se iskazi „tri svedoka“, podaci iz arhiva Orhane koje je „ukrao ambasador Malakov“, te su zbog toga otkriveni posle dvadesetak godina, sve do pripovedačevog (pripovedač u množini, „mi“) dvostrukog komentara o izvorima: s jedne strane da njima „neće(mo) opterećivati čitaoca“, a s druge strane, iskazuje nameru da mu želi produžiti „prijatno“ i „lažno zadovoljstvo“ da se priča može izjednačiti sa „moći fantazije“ (Kiš, 2000: 93). Dakle, pripovedač sugeriše čitaocu

autentičnost ispričanog. Na momente to nonšalantno i preko mere obimno navođenje izvora prelazi u spoj suprotnosti, gotovo poigravanje: o trenutnoj živčanoj krizi u koju je zapao Novski ukrštaju se svedočenja Levina, „jednog od članova Internacionale“ i saučesničko ćutanje Zinaide Majsner, buduće supruge Novskog. Lanac dokumentarnosti nastavlja se takođe dvosmernim svedočenjem o Majsnerovoj: izvesnog Lava Mikulina, „koji je imao nesreću da se zagleda u nju“ i izvesnog Olinskog, „koji se u svojim sećanjima pokazao objektivnijim od raspevanog Mikulina“ (isto: 97–99). Posleponoćno hapšenje i početak istrage Novskog opisani su „po pouzdanom svedočenju njegove sestre“ (isto: 102). Iz istog izvora saznajemo i o mučnoj borbi koja se vodila između islednika Fedjukina i nepokolebljivog revolucionara Davidoviča: o izopačenim metodama istražitelja, o tome kako se slamaju najjači, o ubijanjima nedužnih mladića pred njegovim očima ne bi li poklekao, o metodi razaranja „savršene biografije revolucionara“, prekranja optužnice, pokušaja samoubistva Novskog. U fusnoti se navodi odlomak iz memoara Fedjukina pod naslovom „Drugi front“, u kome umesto podataka značajnih za ovu povest, pripovedač navodi tanane opise prirode viđene očima ovog beskrupuloznog krvnika. Čitalac je suočen sa još jednim paradoksom: istražitelj, inače izopačeni zločinac, zapravo je lirik u duši. Oko slučaja Novski roje se izjave lažljivih i nepouzdanih svedoka (alkoholisanog Paresijana, plašljivog i lakovernog Fedjukina), ili pak optuženika kao što su „izvesni Snaserev“ i Kaurin, sve do tvrdnji emigrantske štampe. Kraj povesti o Novskom „potiče od Karla Fridrihoviča“ (igra prezimenom Štajner, *7000 dana u Sibiru*, str. 201, gde se govori o smrti izvesnog Podolskog, prema Delić, 1997: 354), ako ljudi takvog formata uopšte umiru, što je dovela u pitanje vest objavljena dvadesetak godina kasnije u *Tajmsu*. Cilj pripovedača je ostvaren: biografija Novskog je u potpunosti „pokrivena“ dokumentima, svejedno stvarnim ili fiktivnim, od postojećih ili nepostojećih autora, a Boris Davidovič „svoj svojoj fiktivnosti uprkos“, postaje „istorijski utemeljen lik, sastavljen kao sinteza najmanje triju životnih sudbina o kojima postoje istorijska svedočenja“ (Delić, 1997: 354).

Pripovetka „Psi i knjige“ ovaploćenje je Igltonovog stava o sistemu kao svemoćnoj, postojanoj mašineriji koja se ne može uništiti, već kroz istoriju samo prelazi iz jednog u drugi oblik. Sličan stav iznosi i Pantić u svojoj kritici Kišove proze, gde smatra da je ova pripovetka samo još jedna u nizu potvrda Kišove teze „o postojanosti zla i o istoriji kao velikoj, krvavoj drami koja se odvija smenom različitih oblika represije“ (Pantić, 1998: 70). Postmodernisti smatraju da je istorija slučajna, promenljiva i diskontinuirana, ali Iglton razbija tu iluziju tvrdnjom da je „istorija (je), za veliku većinu ljudi koji su živeli i umrli, priča o neprestanom radu i potčinjenosti, o patnji i ponižavanju“ (Iglton, 1997: 74). Slučaj Baruha Davida Nojmana, verskog konvertita – najpre

pod prinudom, a potom iz iskrenog ubeđenja, poprimio je dimenzije „slučaja“ tek kada je dospao do „budnih ušiju“ biskupa Žaka od Pamijera. Tako se već na početku priče provlači više puta u zbirci ekspliciran stav da su u mutnim vremenima potkizivači najpouzdaniji imaoci i prenosioci informacija. Naravno, budni čuvari i zaštitnici totalitarnog poretka, bio on svetovne ili duhovne orijentacije, imaju oprobane metode za njegovo očuvanje: David Nojman biva priveden u „biskupskoj Velikoj sobi koja se otvara levim krilom na *sobu za mučenje*“, čija je namena „*za spas duše čovečije*“ (Kiš, 2000:126, kurziv autora). Istraga koja se sprovodi nad Nojmanom funkiconiše po viševekovnom principu: stradalnik se pita da li je validno delo koje je učinio pod pretnjom smrti („upitah ih da li je valjano krštenje koje je obavljeno bez želje i protiv volje onog kojeg su krstili i da li вреди vera koja je prihvaćena iz gola straha za život“ (Kiš, 2000: 130)), dok se zločinci vode logikom „da nikakva greha nisu počinili, no su samo hteli da osвете Hristovu krv koja vapije za osvetom do neba“ (isto: 131). Slična tome je licemerna izjava Pastijera, koji su nakon pokolja „nad sto pedeset i dva Jevrejina svakojakog uzrasta“ (isto: 130), perući ruke izjavili da su to počinili u Hristovo ime.

Tok istrage, tačnije lomljenja optuženika, isti je kao kod Novskog⁶. Sve to vodilo je apsurdno da je u toku jedne noći – dok su ga sprovodili ulicama – Nojman „promenio“ više puta religijsko uverenje, u zavisnosti od toga šta su ostrašćeni sagovornici od njega očekivali da čuju. Na kraju saslušanja, Nojman se „pokoleba“ i „odriče jevrejske vere“, priznajući da je svoje priznanje učinio „odmah pošto je oslobođen muka“, a to istog dana uveče i potvrdio „a da nije bio odveden u sobu za mučenje“ (isto: 133). Ironija sudbine B. Davidovića Novskog se ponovila u slučaju B. Davida Nojmana: da se sloboda izbora pojedinca dovodi u dodir sa fizičkim i psihičkim represalijama režima, kao i da su „sve priče o zlu samo (su) istorijske verzije Jedne Priče o Zlu“ (Pantić, 1998:72).

Kiš se na kraju priče, u *Napomeni*, oglašava kao autorski pripovedač da zaključi prirodu šestovekovne veze koja spaja ove dve priče metaforom o cikličnom kretanju vremena: „‘Ko je video sadašnjost, video je sve: ono što se dogodilo u najdavnijoj prošlosti i ono što će se zbiti u budućnosti’ (Mark-Aurelije, *Misli*, knj. VI, 37)“ citirano u Kiš, 2000: 144. Otuda ne čudi što je nesrećni junak, u Davidovičevom stilu, po jednim izvorima izdahnuo na mukama, a po drugima spaljen na lomači dvadeset godina kasnije. Istorijska vertikala je uspostavljena po principu *nihil sub sole novum*. U *Napomeni* je minuciozno izložena i autentičnost ove pripovetke, tačnije njena izvornost. Ovaj dodatak je autopoetične prirode i Kiš, koji se u toku razvijanja priče na

⁶ O detaljnoj korespondenciji ove priče sa „Grobnicom za B. D.“ v. u Deliće 1997: 362–370.

par mesta u fusnotama deklarirše kao *translator*, obznanjuje u njemu poreklo originalnog teksta, koji je preveo i „izvršio samo neznatna skraćanja“ (Kiš, 2000: 143). Naime, on za tekst koji je u osnovi njegove pripovetke kaže da je „slučajno“ i „iznenadno otkriven“, u vreme kada je završavao povest pod naslovom *Grobnica za Borisa Davidoviča*. Rukopis tog teksta izvorno pripada Žaku Furnijeu, inkvizitoru i budućem papi koji je zavodio svedočenja i priznanja data pred njegovim tribunalom 1330. godine, a među njima i isledjivanje Baruha Nojmana. Rukopis se čuva u Vatikanskoj biblioteci pod rednim brojem 4030. Priča tj. „prevod“ pisana je na osnovu znatno mlađe francuske i nemačke verzije tog teksta, iz 1890. godine. Dakle, Kiš je obelodanio da je njegova priča jedna od vernih interpretacija zapisnika iz 14. veka, te da pored književne poseduje i istorijsku vrednost. Budući takva, nakon njenog poslednjeg reda, u svesti čitaoca kao eho odzvanjaju reči Marka Aurelija da je suviše pitati se šta možemo očekivati od budućnosti, ako znamo da se između nje, sadašnjosti i prošlosti povlači jasna analogija.

„Vijenac priča“ (Delić, 1997: 374) Kiš završava sedmom po redu pričom „Kratka biografija A. A. Darmolatova (1892–1968)“. Iako nagoveštena kao kratka, premda njen vlasnik zapravo nije zanemarljivo malo živeo, ova biografija ima sve hronološke elemente: detinjstvo, zrelo životno doba junaka, bolovanje i smrt. Darmolatov je pesnik, „prve i najbolje zbirke“ koja nosi (apsurdni) naslov „Rude i kristali“. Neočekivano je da u njoj „nema ni pravog žara, ni pravog majstorstva, ni iskrenih osećanja, pa ni izrazito slabih mesta“ (Kiš, 2000: 147). Sve te negacije pozitivnih, ali i poslednjeg negativnog kvalifikativa, o pesnikovoj najboljoj zbirci napisao je u časopisu *Reč* anonimni prikazivač. Ako njega, iako bezimenog, ubrojimo u validne izvore o ovome pesniku, uočavamo da i naredni izvor imenovan kao Makovski (i radi uverljivosti dva puta pomenut) „isklizava“ iz uobičajenog citiranja, jer ne znamo naslov dela i godinu kada je ostavio svoj zapis o Darmolatovu. Ako je čitalac na putu da posumnja u uverljivost podataka o Darmolatovu, ova priča, tačnije pripovedač, vraća ga na put činjenica pozivajući se na junakovu poeziju koja „pruža obilje empirijskih (pesničkih) činjenica“ (Kiš, 2000: 147). Potom se nižu motivi iz privatnog života pesnika koji su postali osnov sveukupnog njegovog opusa. Dovođenje pesnika u „relaciju“ sa B. D. Novskim je još jedan detalj u nizu koji vraća čitaocu veru u istinitost biografije, jer veza između pesnika i vlasti je istorijska činjenica u svim zemljama. Pogotovu ako se uzme u obzir opasnost koja može proisteći iz te veze, a upravo je sustigla i Darmolatova: kada je moćni zaštitnik Novski pao u nemilost, sa sobom je povukao i svog štićenika. Naime, dva dana posle hapšenja Novskog, Darmolatov je dobio posleponoćni poziv u kome je sa druge strane žice odzvanjala „samo stravična tišina koja ledi krv u žilama“ (Kiš, 2000: 151). Da je nakon toga pesnika

zahvatila „psihološka čuma“, da je bio opsednut manijom gonjenja od koje se morao lečiti, sasvim je moguće jer su u takvo stanje dospevali mnogi u doba staljinističkog režima. Način na koji se oprostio od Mandeljštama i njegove supruge, groteskno-ironičan („u smešnim jahaćim čakširama i sa malecnim dečjim bičem u ruci“ (Kiš, 2000: 153)) i njegov pokušaj da se na jubilej *Gorskog vijenca* 1947. godine, uprkos crvenoj svilenom vrpici, ustoliči u „Njegoševu golemu stolicu“, znak su devijantnosti ne samo junaka, nego i cele priče. Naime, iako pažljivo dokumentovana, potkrepljivana izvorima, priča donosi lik „velikog pesnika“ koji sa takvim manirima ne može biti niti „veliki“ niti „junak“ priče već antijunak (Kiš ga pri kraju naziva „pesnikom-samozvancem“). Ne može biti ni stvaralac sa kredibilitetom, jer je pesnik samo jedne zbirke, i to prve i nevelike. Budući takav, on u istoriji nije ni postojao, već je fikcija u kojoj se iščitavaju imena Kišovih protivnika. Na kraju, oboleo od elefantijaze mošnji, postaje „medicinski fenomen“, i kao takav ovekovečen u udžbenicima sa tom temom. Iza ovog podatka o genitalijama sada već očito fiktivnog junaka tumači (Delić, 1997: 374) iščitavaju aluziju na sve umetnički neplodne Kišove oponente i protivnike koji su mu osporavali autentičnost čitave zbirke, pokrenuvši time jednu od žučnijih književnih polemika XX veka.

Tako je od elemenata sopstvene stvarnosti, pothranjene (tobožnjim) izvorima i vezama sa junacima prethodnih novela, Kiš kreirao protip svojih protivnika. Istovremeno je načinio još jednu „varijantu“ izmišljene priče, oslonjene na dokumenta, smeštene u autentično istorijsko vreme i okružene stvarnim ličnostima. Još jednom je pokazao da u književnosti „izmišljena istina“ može biti jednako uverljiva kao i „istorijska istina“. Konačno, iznova se potvrdilo načelo da je književnost „uzvišena laž istinita u pojedinostima“⁷.

ZAKLJUČAK

Ispisujući istoriju kroz sedam poglavlja zajedničke povesti, obeleženih patnjom i stradanjima pojedinaca koji su se borili za sopstvene ideale, Kiš nam prikazuje većitu patnju na koju je osuđeno čitavo čovečanstvo, koje je od samih početaka pa sve do današnjih dana ugnjetavano i tlačeno od raznih oblika vlasti i svetskih moćnika. Imajući to u vidu, otvaraju se brojna pitanja kada je u pitanju pisanje istorije i uopšte faktografije u književnosti. Da li su istorijski podaci zaista činjenice – fakat, ili su fiktivne, ili su i jedno i drugo? Gde prestaje granica između činjeničnog i fiktivnog stanja? Da li je to uopšte bitno za književnost?⁸

⁷ O ovom postulat realiste Onore de Balzaka („Predgovor ljudskoj komediji“) videti u: O realizmu, prir. Sveta Lukić, Beograd, Prosveta, 1968, str. 29–42.

⁸ Autori ovog teksta smatraju da je ovo pitanje u današnjoj književnosti irelevantno. Svo-

Iz svega gorenavedenog možemo zaključiti da se Kišova *Grobnica* čita kao tekst palimpsestne prirode. Pišući na već gotovom tekstu iz tradicije, citirajući ga ili interpretirajući u pravcu slobodnih asocijacija, Kiš ga zapravo re-interpretira, širi njegovo značenje, i ono što je bitno – nimalo ga ne izneverava u smislu istorijske verovatnosti. Konačno, književna dela se na taj način nadovezuju na prethodna, služeći se pojmom intertekstualnosti kao legitimnim postupkom koji se u književnosti koristio od davnina, a u Kišovom delu dostiže svoj vrhunac. Otuda potiče shvatanje današnjih proučavalaca književnosti da svi savremeni pisci pišu jednu zajedničku, univerzalnu priču. Onda je razumljivo da su tekstovi prethodnika, pored piščevog ličnog iskustva i spisateljske fikcije ušli u „korpus“ koji čini podtekst Kišove svete pripovesti. Kišova *Grobnica za Borisa Davidoviča* se tako našla na polju intertekstova, gde se dokumenti „istorije, fikcije i parafikcije prožimaju“ slivaju u novi tekst koji ne postoji nezavisno po sebi, nego „svoje značenje formira isključivo kao delo velikog diskurzivnog koda“ (Bošković, 2008: 13).

LITERATURA

- Beker, M. (1999). *Suvremene knjižene teorije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bošković, D. (2008). *Tekstualno (ne)svesno Grobnice za Borisa Davidoviča*. Beograd: Službeni glasnik.
- Delić, J. (1997). *Kroz prozu Danila Kiša*. Beograd: BIGZ.
- Iglton, T. (1997). *Iluzije postmodernizma*. Novi Sad: Svetovi.
- Jeremić, D. (1980). *Narcis bez lica*. Beograd: Nolit.
- Kiš, D. (2000). *Grobnica za Borisa Davidoviča. Sedam poglavlja jedne zajedničke povesti*. Sarajevo: Svetlost.
- Kiš, D. (2007). *Život, literatura*. Beograd: Prosveta.
- Kristeva, J. (1978). *Séméiotikè*. Paris: Seuil.
- Lešić, Z. (2010). *Teorija književnosti*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lukić, S. (1968). *O realizmu*. Beograd: Prosveta.
- Pantić, M. (1998). *Kiš*. Novi Sad: Svetovi.

je viđenje potkrepljuju Lešićevim stavom o suštini naratologije: „Naratologija proučava narativne tekstove. A narativni tekst je tekst u kojem neko nekome priča o jednom ili više događaja koji mogu biti stvarni ili fiktionalni. Sa stanovišta naratologije, dakle, nema bitne razlike između istorije i fikcije“ (Lešić, 2010: 269).

**KIMETA HAMIDOVIĆ &
SNEŽANA PASER-ILIĆ**

**HOW TO WRITE HISTORY IN LITERATURE:
A TOMB FOR BORIS DAVIDOVICH BY DANILO KIŠ**

The book *A Tomb for Boris Davidovich*, a collection of mutually interdependent short stories, first published in 1967, controversial in its time, has not ceased to provoke attention of the contemporary researchers. The short stories were built on historical grounds, written in the light of medieval history and history of the first half of the 20th century, the one reconstructed from the textbooks and from the memories of its contemporaries. Regardless of the period each of the short stories is related to, the theme of political and religious delusion, betrayals and murders represents their common denominator. By means of fictional stories intertwined with historical data and supported with presence of historical figures (e.g. Eduar Erio), the narrator seeks to revive the forgotten history, to remind the world about millions of sufferers, the oppressed and tyrannized, having in mind that to forget the crime means to accept it, to remain silent in the face of misdeeds of a regime – the machinery of evil. Throughout the history of literature readers/interpreters of Kiš's fiction embarked on the task of finding its sources and influences that Kiš allegedly plagiarized on purpose. This paper represents one of the readings and interpretations of *A Tomb for Boris Davidovich*, seeking to investigate the role of documents, quasi documents, accompanied with the writer's imagination, starting with the hypothesis that all the abovementioned contribute the enhancement of the book's value.

Keywords: history, literature, *A Tomb for Boris Davidovich*, reading/interpretation

Izvorni naučni rad

UDK 008:614.4(497.5)''2020''

Hrvoje MESIĆ (Osijek)

Academy of Arts and Culture in Osijek

hmesic007@gmail.com

Igor MAVRIN (Osijek)

Academy of Arts and Culture in Osijek

imavrin@gmail.com, imavrin@aukos.hr

MANAGEMENT OF CULTURAL HERITAGE IN EARTHQUAKE INDUCED CRISES – REPUBLIC OF CROATIA PERSPECTIVES AND POLICIES

Kulturna baština u Republici Hrvatskoj suočila se s brojnim izazovima tokom 2020. godine. Svjetska zdravstvena kriza izazvana pandemijom COVID-19 pogodila je svijet na proljeće 2020. godine, dovodeći do potpunog ili djelimičnog zaključavanja širom svijeta, što je kulturne lokalitete učinilo nedostupnim turistima i posjetiocima, ostavljajući ih bez prihoda neophodnih za opstanak i očuvanje. Uz navedenu globalnu krizu, djelovi Republike Hrvatske suočili su se s destrukcijom i oštećenjem kulturne baštine kao rezultat snažnih zemljotresa – iz marta 2020. godine, sa snažnim uticajem na glavni grad Zagreb s okolinom, te iz decembra 2020. godine s uticajem na region Banovine, odnosno gradove Petrinju, Sisak i Glinu koji su se suočili s ljudskim žrtvama i infrastrukturnim oštećenjima. U ovome radu daje se osvrt na globalne perspektive očuvanja naslijeđa, uz naglasak na upravljanju krizama, kao i pregled specifičnosti politika i perspektiva vanrednih situacija u Republici Hrvatskoj.

Ključne riječi: *kulturna baština, zemljotres, upravljanje krizama, Republika Hrvatska, održivi razvoj, gradski fenomen*

1. INTRODUCTION

Natural disasters have been shaping civilizations during the entire known history, impacting and shaping the physical and noetic landscapes of modern humanity. Most of historical natural disasters that influenced global culture are related to earthquakes and volcano eruptions. One of the first recor-

ded events of that kind happened in 1650 BC in Greece – the eruption of Santorini volcano, presumably resulting in the end of Minoan civilization at the island of Crete. (World History Project). Another, probably the most famous and notorious eruption of ancient era, was the one of Mount Vesuvius volcano, in 79 AD, with buildings destroyed, population crushed or asphyxiated, and city of Pompeii buried beneath ash and pumice (Encyclopaedia Britannica). Earthquakes also had historical impact, both on human lives and infrastructure. Cultural heritage destruction was inevitably related to natural disasters even in Antique Greece, with one of the seven world wonders, Colossus from Rhodes, destroyed in 226 BC earthquake (Rhodes Guide). Some other significant historical natural disasters include Syrian earthquake in 1202, Sicily Earthquake of 1693, and Krakatoa eruption in 1883 (World History Project). Other natural disasters with strong impact on civilizations, apart from eruptions and earthquakes, include pandemics (plague in the 14th century, Spanish influenza in 1918), hurricanes, tornados, floods, and celestial objects hitting the Planet Earth (like Tunguska event in 1908). All of these events have had a significant impact, both on human lives and built environment, with some of them becoming part of heritage of modern era.

Republic of Croatia also recorded some significant natural disasters in history, that influenced political and social context of the period. Those events were predominantly earthquakes, with the ones in Dubrovnik 1667, and in Zagreb on 1880, especially significant from today's perspective (Geophysical Institute). Both of the events destroyed or damaged cities' landscapes, ruining buildings in city centres and suburbs.

2. LIVING SPACES AND HERITAGE FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

The reconstruction of Croatian regions affected by earthquakes in 2020 that destroyed a number of historic city centres and severely damaged many residential, sacral, educational and other buildings, but also by the global COVID-19 pandemic that put a stop to many activities in culture and to the revitalisation of heritage, requires a comprehensive, inclusive and science-based approach, „for our house is our corner of the universe, repelling uncertainties and offering thoughts of perseverance, of incessant duration“ (Bachelard, 2000: 30). This situation is also recognised as an opportunity to try and improve the quality of life in large and small cities and villages, and to begin developing strategic and sustainable approaches to the revitalisation of cultural heritage. The past „DIY“ reconstruction models and the lack of heritage revitalisation experts have proven inefficient, and the complexity of the said issues requires

a systematic and interdisciplinary approach (Smith, 2006: 17–18) so as to not only reconstruct the space, but also to transform it into a space of sustainable cities, towns and villages, where the potential for new value generation will be created by reading historical content and the local identity in what Harrison describes as the “dialogue model” of understanding heritage, where heritage is derived from interconnections and interrelations between people, places, objects and practices (Harrison, 2013: 4). A city is “a living being pulsing with the sum of its inhabitants’ attributes and with all their cultural, historical, anthropological, class and other differences” (Kovač, 2008: 221), especially differences in terms of identity, relationships, and history. Heritage revitalisation introduces a completely new understanding of the city as a layered space, the holder of different cultural, political, social, national and artistic values. “The energy of a city attracts and repels at the same time, raising a number of new topics and opinions” (Nemec, 2010: 12). The reconstruction of cultural properties and immovable cultural heritage primarily implies infrastructural, and then also functional reconstruction of sites, “the dialectics of outside and inside” (Bachelard, 2000: 209–226), taking into account the purpose of the sites and their prospective content. The two components need to be defined at the same time, and their beneficiaries/potential beneficiaries and the general public need to be involved in this process so as to prevent the reconstruction/revitalisation of buildings that lacks content, which affects their management, maintenance and financial sustainability. The expansion of urban areas worldwide and the increase in their populations, the many roles that cities play and the processes that unfold within them – “the immense social experience of lacking a place” (Certeau, 2002: 168) – along with the increasingly pronounced global cultural, economic and political interdependence of these centres of human life and creation – have considerably increased the popularity of urban topics in various scientific disciplines. The expansion of the urban society and the creative revitalisation of heritage spaces inevitably return the city to the forefront, and social and humanist sciences are increasingly taking an interdisciplinary approach to studying urban issues and their effects on heritage, especially at the time of the COVID-19 pandemic and the earthquakes in Croatia in 2020. For this reason, cities are places where the global changes are reflected and deepened, and their inhabitants drive these changes and are affected by them at the same time. Cities, “like dreams, are made of desires and fears” (Calvino, 1998: 37–38), and heritage discourse aims to educate present and future generations and promote “the sense of common identity based on the past” (Smith, 2006: 29), or what has started to be referred to as “the sense of place”, even in the said troubles we encounter in our everyday lives.

Culture is the process of interaction between the individual and the society. This process creates material and spiritual properties, depending on the degree of scientific and technical development, but also on the political system and economic status of a society. Culture has the power to change the world: culture is a matter of development and survival, a dynamic phenomenon and “a mechanism of adaptation (to one’s own group and to all others). Culture needs to be learned, while understanding that it is constantly changing” (Šola, 2014: 15–16). The distinctive feature of cultural heritage, as a part of culture, is that it adds value and spirituality to people’s lives through its values and its beauty. Marasović defines culture as the sum of formations or phenomena in the material and spiritual life of any nation and of the entire humanity, and heritage as the heirloom passed on to descendants by their ancestors. He further describes cultural heritage as a broad concept comprising the attainments our ancestors have left us in language and literature, architecture and arts, including folk arts, music, theatre, film, science and other areas that together make the sum of culture (Marasović, 2001: 9). Maroević stresses that culture and identity are intimately connected and interwoven, and heritage is the holder and carrier of cultural identity. Their traits “permanently penetrate the society in the form of scientific and cultural information (...) about the roots reaching down to different depths of the past and the spaces of the structures within us” (Maroević, 1993: 99), which are related to different forms of affiliation. The concept of cultural heritage is the result of historical events that started with the French Revolution. At the time, heritage signified an heirloom that parents passed on to their children. After the Revolution, the concept of heritage gained a new dimension. Families passed their accumulated knowledge and skills on to their people, making cultural heritage a common good that belongs to the entire nation. Heritage thus became an important formative element of national identity. The idea later developed that cultural heritage can also belong to a specific group in the society, provided that it is passed on to younger and future generations. “The history of a person’s life is one of many interwoven stories: it is integrated into the history of the groups from which individuals derive their identity” (Connerton, 2004: 33).

The changes we face daily are best manifested in modern cities of the 20th and 21st centuries. The 20th century saw a fast and dynamic development of industry, cities, mobility, and virtual reality, but also systematic destruction of heritage, known as “culturicide” or “heriticide”. Each of these changes, continuing with even more intensity in the 21st century, impacts the society and supports the thesis that the object of study of urban theories goes beyond the city as a complex physical environment and structure: it also includes the processes developing in the spaces of different societies and in the cities,

changing the perspectives of development of the urban space as a single space. In Šarinić's and Čaldarović's view, for this precise reason, modern cities are increasingly "fragmented, even though they are symbolically viewed as single, continuous units that have their boundaries, their beginnings and their ends. Many cities (...) are divided (dual) because they are home to 'included' and wealthy individuals and 'excluded' and poor ones. Such cities often have physical barriers and hire professional and informal privacy and security guards, and governance of the poor districts practically does not exist (...). A 'united' city remains elusive: it is based on memories, reminiscences, nostalgia, 'pre-embedded' and stabilised images and mental maps, mementoes, and the 'sense' of constancy of the city as a unit. The question, however, is where we are viewing this unit from – the poor suburbs, or the wealthy, gated and guarded communities" (Šarinić & Čaldarović, 2015: 77). We have seen this same model in action in Zagreb after the earthquake in 2020, which made tens of thousands of residential and commercial buildings uninhabitable, and the authorities are only now preparing the models for their reconstruction. Far away from the public eye, there are all sorts of goings-on in the field. The owners of damaged real estate properties in downtown Zagreb have prospective buyers knocking on their doors all the time, offering them meagre hundreds of euro per square metre, and looking to turn a profit on someone else's suffering. The questions if the destroyed buildings will be reconstructed, or if new buildings will be erected in place of the problematic ones (most of which are protected cultural properties that belong to heritage discourse), and who will profit, and who will lose from all this remain unanswered. Unfortunately, the earthquake created an opportunity for a great deal of fishing in troubled waters. This is one of the ways to "gentrify" cities (Marshall, 1998: 253): convert old buildings or neighbourhoods inhabited by the poor, the workers and the pensioners into expensive, elite structures for the members of the wealthier social groups. The process of gentrification was mostly associated with the real estate markets in developed countries and their biggest cities, but it has now spread globally and turned into an urban strategy overstepping the liberal urban policy and the traits of sporadicity and locality (Smith, 2002: 427). In conclusion, gentrification impacts all aspects of life for city inhabitants – housing, economy, structure and culture – acting as "a machine that generates inequalities by nature" (Soja, 2000: 107).

Such an approach makes it hard to efficiently satisfy and reconcile individual and collective interests, which further deepens the differences and makes it harder to find new solutions for the reconstruction of heritage in times of natural disasters such as the earthquakes in Croatia in 2020 and the COVID-19 pandemic. Heritage should therefore become a national asset, and

its power as the holder of a social community's identity on the one hand represents this community's past, and on the other has implications for its present and future (Jelinčić, 2010: 13). In recent decades, in addition to the above, the following theories have gained prominence in the new analyses of the modern city, urban life, and heritage for sustainable development: new understanding of space and time in late modernity (Giddens), time-space compression (Harvey), mobilities paradigm (Urry, Elliott), trialectics (Soja) and triple trialectics process (Lefebvre) in the society's production of space, information age and information capitalism, the birth of a networked society, the separation of "the space of flows" and "the space of places", the creation of cultural real virtuality and the cancellation in instantaneity (or eternity) of "timeless time" (Šarinić & Čaldarović, 2015: 127), with cities seen as containers to dump the problems created by globalisation into, containers that can be filled with anything, even with completely contradictory meanings and values (Mihelj, 2011: 148). The conclusion is, among globalisation leaders, there is "a prevalent tendency to imagine a very artificial way of reading globality, striving to replicate the picture of a city consisting of elements that are believed to be essential – skyscrapers, shopping malls, train stations, etc – but eliminating everything that seems not to fit into such a picture: (the city's) history, temporality, informality, spontaneity, dilapidation... The idea about a 'normal city' – a combination of everything – thus slowly fades away" (Čaldarović & Šarinić, 2017: 17) and is replaced by the so-called non-places that Marc Augé defines as two complementary but distinct realities: "spaces formed in relation to certain ends, and the relations that individuals have with these spaces" (Augé, 2001: 86).

The spatial characteristics of urban environments have a substantial impact on the production and preservation of the heritage and identity of a certain community, but it is important to underline that the emphasis is on the social, symbolic and living experience of the city. Sociologist Henri Lefebvre developed one of the most prominent theories of space on urban examples, remarking in his best known work, *The Production of Space* (1991): "Social space has thus always been a social product" (Lefebvre, 1991: 26), meaning that space is the means of production and control, and consequently also a space of domination of this power. In other words, urban forms, as specific spaces, are brimming with opinions and symbolism, and are not made of material things alone: they are also made of meanings, language and symbols, and always contain the complex relations and separations, presences and absences. To fully understand this concept of social space, we have to consider Lefebvre's triad, which consists of: 1) spatial practice, 2) representations of space and 3) representational spaces (Lefebvre, 1991: 33). Edward Soja offers a detailed analysis thereof, defining spatial practices in *Thirdspace* (1996) as a

spatiality uniting production and reproduction, particular locations and spatial characteristics of every social formation (the medium and the outcome of human activity, behaviour and experience). Such space, also called “perceptive space”, is measurable and describable (Soja, 1996: 66). The representation of space is associated with production relations and with the order it establishes, and thereby also with knowledge, symbols and codes. According to Soja, these are the tools we use to interpret spatial practices, and accordingly also the production of spatial knowledge. In Soja’s opinion, this imaginary, or mental, space is a representation of power and ideology, but also of control and surveillance (Soja, 1996: 67). Soja associates the last concept, “representational spaces”, with his concept of “thirdspace”. Representational spaces comprise both the real and the imaginary, emerging in the form of “counterspace” that defies the dominant order from a position at the very margins. “Thirling” is the key point in analysing the development of the concept of thirdspace. Soja defines “thirling” as a way of producing “cumulative trialectics that is radically open to additional otherness, to a continuing expansion of spatial knowledge” (Soja, 1996: 61). Speaking about the thirdspace itself, it too is analysable outside of the traditional understanding of space as a given. It is not an absolute, or a sharply delineated category in itself: rather, it exists to continue and expand the spatial knowledge beyond the presented trialectics. Lefebvre therefore presents the idea of “right to the city” as the right to urban life, transformed and reconstructed. The emergence of disciplines such as urban anthropology, which confirms the interest in exploring man, heritage, and his culture within the city, is also significant. Anthropologists view the city not only as place to live, work, rest and engage in social interactions, but also as a part of an artificially shaped environment, and especially as a place of symbolic identification. In their interpretation, the city is a simultaneity of diversities – times, sociabilities, cultures – and the perspective of studying the city and urban life is in the conceptualisation of the city as an incompleteness, variability, diversity and fluidity that people creatively process, adapt, transform, appropriate and shape with their everyday resourcefulness (Gulin Zrnić, 2006: 7–8). The major significance of the identity and the heritage of their place of residence for its inhabitants is recognised, among other things, in the fact that they use them as a common denominator to try and span their interests, and show how they feel about togetherness and the space they use daily. Urban identity is therefore a product of romanticisation of city history, of nostalgic reflection on certain spaces and social practices that have disappeared with certain generations and that form a component part of the heritage discourse. However, the very idea of urban identity rallies people around the protection of common interests, and gives them a starting point to act together and think about their environment.

3. GOVERNANCE AND MANAGEMENT OF CULTURAL HERITAGE IN THE TIMES OF CRISES

One of the modern days earthquakes that shocked the globalized world happened on January 12th 2010, in Haiti, killing more than 250,000 people, leaving 1.5 million homeless, and devastated the infrastructure, including cultural heritage (Cultural Rescue Initiative). Smithsonian Institution led the way to recovery of Haitian heritage, starting the Haiti Cultural Recovery Project, along with Haitian Government and relevant ministries, with many international partners (Haiti.si). In ten years after the catastrophe, many of the internationally promised help haven't arrived, but cultural projects have shown to be more successful, with museums and galleries reopening for the public (Kurin, 2020). However, the road to full recovery for Haiti will be very long, including restoring the old look of rich heritage.

The decade following the Haitian 2010 earthquake has not recorded similar natural events with negative implications on lives, infrastructure and heritage, but there were other threats. Wars in Syria and Iraq, related to the so-called ISIS state, were marked by heritage demolition, along with numerous lives lost, and complete hard and soft infrastructure devastated, (Cunliffe and Curini, 2018; RASHID, 2016), with incidence of cultural cleansing (UNESCO, 2015). Other global event of heritage crisis, Notre Dame 2019 fire, also lead to huge physical damage, with scientists instantly starting recovery and reconstruction process (Leste-Lasserree, 2020).

Apart from natural disasters, and human induced events (i.e. war destruction and demolition), other activities could also have a negative impact on heritage, both natural and cultural. Climate change, overtourism, inadequate and inappropriate management could also lead to heritage damaging and destruction. In 2021 there are 53 properties on UNESCO List of World Heritage in Danger, including Historic Centre of Vienna in Austria, Medieval monuments in Kosovo, and Liverpool's Maritime Mercantile City from Europe, but also three sites in Iraq and six sites in Syria, including ancient cities Aleppo, Bosra, and Damascus, and the Palmyra site (UNESCO). There is great importance of international specialized institutions, like UNESCO, in creating model for crisis management of cultural heritage. Along with national ministries of culture, and global funding, solutions could be found for the problems coming from undesired events, like natural disasters or negative human impact on heritage.

3.1. Croatian heritage management in the context of 2020 earthquakes

Valuable sacral, cultural, historical and architectural heritage was damaged in the earthquake that struck Zagreb on 22 March 2020. The seat of the Croatian Academy of Sciences and Arts (HAZU), the umbrella institution of Croatian science and arts, sustained significant damage. Several chimneys were destroyed, the roof was damaged, a number of radial and straight cracks appeared in the walls and ceilings on all floors and in all rooms of the palace, and the plaster fell off in places. In addition to cracks in interior walls and ceilings, several chimneys fell down from the Academy's Library, built in 1883 according to Herman Bolle's designs and reconstructed in 2008, and broke through the pyramidal glass ceiling above the western atrium. The earthquake turned over the artwork stands at the Academy's Glyptothèque, and sadly destroyed a number of sculptures and casts. The office spaces of the Gavella Drama Theatre were tagged red, and the stage and the auditorium were tagged yellow a month after the Zagreb earthquake. The building of the Komedija Theatre also sustained considerable damage: even the structure above the stage was damaged. The chimney needs repairs, and there is minor damage in the audience foyer. The Croatian National Theatre, built in 1895, sustained no significant damage. The earthquake caused significant damage on sacral heritage as well. A number of churches were destroyed or damaged. The earthquake toppled the south spire of the Cathedral, major cracks were noticed in the Cathedral's arches, rosettes were broken and stained glass windows damaged due to the wall movements, and a part of the north tower has been taken down. A section of a tower fell on the Cathedral's roof, damaging and breaching it in several locations. Most of the debris fell into the courtyard between the Cathedral and the Archbishop's Palace. The Basilica of the Sacred Heart of Jesus on Palmotićeva Street is the most heavily damaged sacral building. This monumental basilica in downtown Zagreb and a protected monument of culture, built in 1902, sustained the worst damage: about a third of its ceiling collapsed, damaging the edges of the choir, and the rest of the ceiling was left unstable. The vault of St. Mark's Church was damaged too, as was the Church's south portal. The stuccoes and the marble Altar of St. Ignatius at St. Catherine's Church were destroyed. The Serbian Orthodox Church in Cvjetni trg in Zagreb also sustained heavy damage, and a part of the shrine collapsed at the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Remete. All four towers of the Church of Christ the King at the Mirogoj Cemetery were destabilised, and a number of tombs were damaged in the cemetery's Arcades. The historicist palace housing the Museum of Arts and Crafts, built in 1888,

sustained major damage in the earthquake, and the Museum's artefacts were heavily damaged too. The Vranyczany-Dobrinović Palace at Zrinjevac, home to the Archaeological Museum, was heavily damaged as well. The buildings of the Croatian History Museum in Zagreb's Upper Town, the Faculty of Law, and the Croatian School Museum were all severely damaged too. Croatian State Archives and Klovićevi Dvori Art Gallery were lucky to sustain only minor damage. The devastating earthquake that struck the region of Banovina on 29 December 2020 completely demolished ten churches, and heavily damaged more than 20. Two very valuable churches that sustained severe damage are worth noting in particular: the Cathedral of Exaltation of the Holy Cross in Sisak, and the Church of St. Mary Magdalene in Sela. Most buildings in the cultural and historical complexes of Petrinja, Glina and Sisak were destroyed, along with architectural heritage in Lekenik and Dvor areas, and individual buildings in the wider county area. Some cultural properties were sadly razed to the ground. As far as Petrinja's heritage is concerned, a number of preserved 18th and 19th century buildings, mostly dating from the period when Petrinja had been the seat of the Viceroy's Second Regiment in the Military Frontier, were also destroyed. Banovina has the highest concentration of valuable traditional culture that requires reconstruction and conservation. The buildings of a number of other cultural institutions, museums, libraries and archives were destroyed, forcing them to evacuate their materials to safer spaces.

Areas with examples of historical architecture are an important part of cultural heritage and identity. They are the result of a centennial process, partially dictated by the changes in natural conditions, but to a much greater degree dictated, directly and obviously, by the human force that defines identity and provides "optimal possibilities for expressing identity within the existing or potential inventory of heritage" (Maroević, 1993: 99). They are a powerful expression of culture and history and an illustration of the society's evolution, and communities define their identities based on their present forms. These elements that transport the past to the present and future are characterized by their durability and frequency, and they shape the image of a destination. Heritage is therefore a process that forms a constituent part of culture. Heritage cannot exist before inherited elements are identified and labelled as such. The reasons for this identification can be political, economic, cultural or social. In Peter Howard's view, the will with which we recognise inherited heritage is crucial (Howard, 2003: 6). In the modern world, heritage should therefore be understood as fluid and dynamic. Even though it is considered the most valuable heirloom of a nation, many feel that it is unnecessary to spend public funds on its maintenance. The pursuit of financial support gained special

importance after the global financial crisis, when the budgets of a number of public authorities were cut. The decrease in available funds can also increase the need to use heritage to generate revenue, even though this leads to the added challenge of balancing preservation with exploitation. However, national heritage is the fundamental instrument in discovering and nurturing the national identity. At the same time, it is an economic resource, because heritage is considered a primary component of economic development and tourism, and also of rural and urban renewal. In other words, heritage is cultural capital that is sold in the market (Graham et al, 2000: 22). The object-based approach understands heritage as a system of different entities, with an increasingly strong emphasis on communities and on different uses of properties over time. This change impacts the management and development of cultural heritage significantly. Heritage is therefore “a phenomenon to which a number of scientific disciplines should consider themselves invited (and called out) to make their contributions and offer (a part of) the solution” (Babić, 2009: 221). Local policies, strategies and documents like urban and management plans increasingly recognise heritage as the greatest value, and make an effort to establish a link between the conservation of heritage and cultural, social and economic development. We therefore need to educate and train experts to work on the conservation and reconstruction of cultural heritage, and educate the population and raise awareness of cultural heritage and its conservation.

Given that heritage is better understood when local communities define it and take responsibility for it (with the help of the central government), their participation from the very beginning is evidently important for a common understanding of the related objectives. To achieve maximum benefits, we must identify and integrate all stakeholders in the creation of the space for action, as Antolović underlines: “Even though heritage can survive without heirs for a while, it is definitely impossible to preserve it without the heirs’ activities. And even if it were possible, we would have to answer the question who the heritage would be preserved for if not for us, the heirs” (Antolović, 2006: 9). Physical planning should be a permanent process incorporating recognition, learning, verification and assessment of the possible uses, protection and development of spaces, development and adoption of physical plans, and their monitoring and implementation. Physical planning establishes the conditions for the use, protection and management of spaces, which contributes to social and economic development, environmental protection, and rational use of natural and cultural resources (Radman, 2014: 500). Preserving historical buildings as a part of the space, and reusing them, delivers long-term benefits for the communities recognising their value. Heritage drives economic decisions: the value of existence (individuals valuing cultural heritage for their mere

existence), the value of choice (the value of heritage driving someone's wish to preserve cultural heritage so it can be enjoyed in the future), the value of legacy (inheritance left to future generations). When done properly, adapted access can restore and maintain the historical value of a building and ensure its survival. Instead of dilapidating due to neglect or lack of recognition, architectural heritage facilities that have been properly revitalised can continue to be used and valued. The valorisation of cultural heritage is a process ultimately aimed at establishing the value of cultural heritage and promoting or underlining its potential in order to foster the knowledge of cultural heritage and ensure the best possible conditions for its use and enjoyment by the public. Communities increasingly recognise that future generations will benefit from the protection of certain locations and areas, including those with examples of historical architecture. In other words, the productivity of cultural heritage is defined as a function of reuse, increasing the value of the cultural property and its productivity. Our lifestyle is improved not only by holding on to architectural heritage buildings, but also by adapting them into accessible and usable locations, or into what we refer to as cultural capital that delivers results. A heritage management plan must define an efficient model for the management of historical, cultural and environmental resources in order to develop the specific resources of an area. There is a total of nine common components of management plans: three elements (legislative framework, institutional framework, resources needed to ensure the functioning of the system), three processes (planning, implementation, supervision), and three results (outcomes, outputs and upgraded management plan), which comprise a management plan based on strategic planning (UNESCO, 2013: 53). The strategy for the management and conservation of cultural properties is therefore defined by a management plan, which is based on the valorisation preformed beforehand by all stakeholders involved in the conservation process. An architectural heritage thesaurus, as a data standard in cultural heritage inventories and as a contribution of IT specialists, can be one of the tools that can contribute to quick and adequate reconstruction of heritage, establishing a unified classification and nomenclature for monuments of culture. According to Križaj, we cannot make the claim, in the segment of architectural heritage, that "this thesaurus is comprehensive and that there will be no need to amend it in due time by redefining some of the terms, adding some new ones, deleting existing classes, and making any other interventions that such an open system may require. However, its programme design anticipates all these needs, and we can say that the computer app developed for the purposes of the glossary is completely flexible and allows unlimited addition of new terms to the thesaurus, addition of new classes, renaming of existing classes, and unlimited expansion of hierarchies" (Križaj, 2009: 325).

To sum up, the damage is vast, but the protection, revitalisation and conservation of cultural properties is a prerequisite for responsible heritage management. Or, in Dragan Damjanović's words: "Advocating the conservation of monuments at times of crisis, like now, while we are still recovering from the earthquakes, and the COVID-19 pandemic is not subsiding, is a very thankless task. Most readers are bound to roll their eyes at yet another lament of yet another art historian, calling for the demolition of damaged buildings to be avoided unless really necessary. I am aware that protecting human lives and health is the top priority. However, in times like this, I have to remind you that heritage, in addition to its people, is Zagreb's most valuable and defining asset. (...) We now must ask ourselves how we wish to proceed. Do we wish to preserve the city's settings, thereby preserving its identity, do we wish to attract foreign tourists, or do we wish to give developers free rein? The decision is ours" (Damjanović, 2020: 6–7).

4. CONCLUSION

In terms of crisis management for heritage, one of the possible ways lies in technological solutions, especially in immersive technologies, like virtual reality (VR), augmented reality (AR), mixed reality (MR), and extended reality (XR), that technologically transcend the issues with unrepairable and in other ways temporarily lost heritage. This could be the solution at the global level.

The important thing today in Croatia, after the earthquakes, is to organise the entire system really well. Good organisation, coordination and cooperation of all services will determine the speed of the reconstruction too. People have to return to their homes, offices and farms as quickly as possible, because they are the creators and protectors of cultural heritage. Gentrification must be stopped. Heritage without an owner and purpose has no future, in spite of all efforts to protect and conserve it. Our common goal therefore must be to reconstruct urban and rural settings with traditional architecture, which must not be forgotten, and which is a constituent part of heritage and identity of the living space. It is impossible to tell how long the reconstruction will take, but we all have a duty to revitalise heritage as quickly as possible. A multi-disciplinary approach is the only way to ensure the necessary prerequisites to adequately preserve, reconstruct and manage cultural heritage to make it self-sustainable.

Bibliography

- Antolović, J. (2006). Očuvajmo kulturnu baštinu: vodič za pripremu i provedbu projekata očuvanja kulturnih dobara. [Preserve Cultural Heritage: Guide to the Preparation and Implementation of Cultural Property Conservation Projects.] Zagreb: Ministry of Culture of the Republic of Croatia.
- Augé, M. (2001). Nemjesta: uvod u moguću antropologiju supermoderniteta. [Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity.] Karlovac: The Association of Architects, Developers and Surveyors.
- Babić, B. (2009). "Iskustva i (skriven) vrijednosti eko-muzeja". [Experiences and (Hidden) Values of Ecomuseums.] Etnološka istraživanja, No. 14, pp. 221–236.
- Bachelard, G. (2000). Poetika prostora. [The Poetics of Space.] Zagreb: Ceres.
- Čaldarović, O. & Šarinić, J. (2017). Suvremeni grad: javni prostori i kultura življenja: primjer Zagreba. [The Modern City: Public Spaces and the Culture of Living: The Example of Zagreb.] Zagreb: Naklada Jesenski i Turk & Croatian Sociological Association.
- Calvino, I. (1998). Nevidljivi gradovi. [Invisible Cities.] Zagreb: Ceres.
- Certeau, M. (2002). Invencija svakodnevice. [The Practice of Everyday Life.] Zagreb: Naklada MD.
- Connerton, P. (2004). Kako se društva sjećaju. [How Societies Remember.] Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- Cultural Rescue Initiative: Haiti Earthquake. Available at:
- <https://culturalrescue.si.edu/what-we-do/response/haiti-earthquake/>; accessed on 16. 2. 2021.
- Cunliffe, E., Curini, L. (2018). ISIS and heritage destruction: a sentiment analysis. Cambridge University Press. Available at: <https://www.cambridge.org/core/journals/antiquity/article/abs/isis-and-heritage-destruction-a-sentiment-analysis/CDABFFEB67F138A6B96AD45EA05A026E>; accessed on 16. 2. 2021.
- Damjanović, D. (2020). "Potres 2020. i zagrebačka baština 19. stoljeća – kako dalje." [The Earthquake of 2020 and Zagreb's 19th Century Heritage – What To Do Now.] Vijenac: novine Matice hrvatske za književnost, umjetnost i znanost, No. 681, pp. 6–7.
- Encyclopaedia Britannica: Pompeii. Available at: <https://www.britannica.com/place/Pompeii>; accessed on 15. 2. 2021.
- Geofizički zavod: Crtice iz (geofizičke) povijesti. Available at: https://www.pmf.unizg.hr/geof/popularizacija_geofizike/crtice_iz_povijesti; accessed on 15. 2. 2021.

- Graham, B. et all. (2000). *A geography of heritage: power, culture and economy*. London & New York: Arnold & Oxford University Press.
- Gulin Zrnić, V. (2006). “Antropološka istraživanja grada.” [Anthropological Studies of a City.] In: Low, S. M. (ed.) *Promišljanje grada: studije iz nove urbane antropologije*. [Thoughts About the City: Studies From New Urban Anthropology.] Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, pp. 7–15.
- Haiti.si: Haiti Cultural Recovery Project. Available at: <http://haiti.si.edu/>; accessed on 16. 2. 2021.
- Harrison, R. (2013). *Heritage. Critical Approaches*. London & New York: Routledge.
- Howard, P. (2003). *Heritage: management, interpretation, identity*. London & New York: Continuum.
- Jelinčić, D. A. (2010): *Kultura u izlogu: kratki vodič za upravljanje kulturnim dobrima*. [Culture in the Shop Window: A Brief Guide to the Management of Cultural Properties.] Meandar, Zagreb.
- Kovač, M. (2008). *Evropska trulež*. [European Rot.] Zapešić: Fraktura.
- Križaj, L. (2009). “Tezaurus graditeljske baštine: podatkovni standard u inventarima kulturne baštine.” [Thesaurus of Architectural Heritage: Data Standard in Cultural Heritage Inventories.] In: Vujić, Ž. & Špikić, M. (ed.) *Ivi Maroeviću baštinici u spomen*. [Heirs in Ivo Maroević’s Memory.] Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, pp. 7–15.
- Kurin, R. (2020). *The Haitian Earthquake A Decade Later*. Smithsonian-mag.com. Available at: <https://www.smithsonianmag.com/smithsonian-institution/how-haitis-devastating-earthquake-prompted-worldwide-effort-safeguard-cultural-heritage-180973942/>, accessed on 16. 2. 2021.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. London: Blackwell Publishing.
- Leste-Lasserre, C. (2020). *Scientists are leading Notre Dame’s restoration—and probing mysteries laid bare by its devastating fire*. Science Magazine. Available at: <https://www.sciencemag.org/news/2020/03/scientists-are-leading-notre-dame-s-restoration-and-probing-mysteries-laid-bare-its>; accessed on 16. 2. 2021.
- *Managing Cultural World Heritage*. (2013). Paris: UNESCO.
- Marasović, T. (2001). *Kulturna baština 1*. [Cultural Heritage 1.] Split: Polytechnic of Split.
- Maroević, I. (1993). *Uvod u muzeologiju*. [Museology: An Introduction.] Zagreb: Faculty of Philosophy, Department of Information Studies, Institute for Information Studies.
- Marshall, G. (1998). *Dictionary of Sociology*. New York: Oxford University Press.

- Mihelj, S. (2011). “Identiteti i globalizacija: mitovi i realnost”. [Identity and Globalisation: Myths and Reality.] *Revija za sociologiju*, No. 3–4, pp. 147–154.
- Nemec, K. (2010). Čitanje grada: urbano iskustvo u hrvatskoj književnosti. [Reading the City: The Urban Experience in Croatian Literature.] Zagreb: Naklada Ljevak.
- Radman, Z. (2014). “Prirodna i kulturna baština u prostornim planovima i sudjelovanje građana u javnopolitičkom procesu.” [Natural and Cultural Heritage in Physical Plans and the Participation of Citizens in the Public Political Process.] *Godišnjak Titius: Annual Review of Interdisciplinary Studies from the Krka Basin*, No. 6–7, pp. 499–513.
- RASHID (2016). The Intentional Destruction of Cultural Heritage in Iraq as a Violation of Human Rights. Submission for the United Nations Special Rapporteur in the field of cultural rights. Available at: <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/CulturalRights/DestructionHeritage/NGOS/RASHID.pdf>; accessed on 16. 2. 2021.
- Rhodes Guide: The Colossus of Rhodes, a wonder of the ancient world. Available at: https://www.rhodesguide.com/travelguide/colossus_rhodes.php; accessed on 15. 2. 2021.
- Šarinić, J. & Čaldarović, O. (2015). Suvremena sociologija grada: od nove urbane sociologije prema sociologiji urbanog. [Modern City Sociology: From New Urban Sociology to Sociology of the Urban.] Zagreb: Naklada Jesenski i Turk & Croatian Sociological Association.
- Smith, L. (2006). *The Uses of Heritage*. London & New York: Routledge.
- Smith, N. (2002). *New Globalism, New Urbanism: Gentrification as Global Urban Strategy*. UK: Blackwell Publishers.
- Soja, E. (2000). *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Soja, E. W. (1996). *Thirdspace; Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Spaces*. London: Blackwell Publishers.
- Šola, T. (2014). Javno pamćenje: čuvanje različitosti i mogući projekti. [Public Memory: Safeguarding Diversity and Potential Projects.] Zagreb: Institute for Information Studies.
- UNESCO (2015). *Heritage and Cultural Diversity at Risk in Iraq and Syria – Report*. Available at: <http://www.unesco.org/culture/pdf/iraq-syria/IraqSyriaReport-en.pdf>; accessed on 16. 2. 2021.
- UNESCO: List of World Heritage in Danger. Available at: <https://whc.unesco.org/en/danger/>; accessed on 16. 2. 2021.
- World History Project: Natural disasters timeline. Available at: <https://worldhistoryproject.org/topics/natural-disasters/page/1>; accessed on 15. 2. 2021.

Hrvoje MESIĆ & Igor MAVRIN

**MANAGEMENT OF CULTURAL HERITAGE IN EARTHQUAKE
INDUCED CRISES – REPUBLIC OF CROATIA
PERSPECTIVES AND POLICIES**

Cultural Heritage in the Republic of Croatia faced numerous challenges in 2020. COVID-19 public health crisis struck the world in Spring 2020, leading to complete or partial lockdowns worldwide, making cultural heritage sites inaccessible and unavailable for tourists and visitors, depriving sites from significant revenue, indispensable for their preservation. Apart from this global crisis, parts of the Republic of Croatia faced destruction and damaging of cultural heritage caused by strong earthquakes – in March 2020, with strong impact on capital city of Zagreb and nearby region, and in December 2020, impacting mostly Banovina region, with cities of Petrinja, Sisak and Glina facing human casualties, and infrastructural damage. The paper deals with global perspectives of heritage preservation, with emphasis on crisis management, and gives an overview of specificities of policies and perspectives of emergency situations in the Republic of Croatia.

Keywords: cultural heritage, earthquake, crisis management, Republic of Croatia, sustainable development, city phenomenon

Izvorni naučni rad

UDK 02:004.738.5

Lejla KODRIĆ-ZAIMOVIĆ (Sarajevo)

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Odsjek za komparativnu književnost i informacijske nauke

lejla.kodric-zaimovic@ff.unsa.ba, lejla.kodric.zaimovic@gmail.com

HUMANISTIČKE NAUKE U POSTDIGITALNOM DOBU: ULOGA I MOGUĆNOSTI PAMETNIH BIBLIOTEKA

Biblioteke su od svojih samih početaka, pa tako i sve do danas, jedna od temeljnih sastavnica naučne infrastrukture te se pojavljuju na svim razinama naučnog istraživanja, osiguravajući direktnu podršku naučnoistraživačkom procesu. S promjenama u naučnom te obrazovnom okruženju, a kao posljedice djelovanja u dobu koje nazivamo digitalnim, te sve više i postdigitalnim, promjenama koje se danas mahom kreću u pravcu tzv. „umrežene nauke“, redefinišu se ne samo naučnoistraživački procesi i načini realizacije te medijacije naučnih istraživanja, već se mijenjaju i uloga te modeli poslovanja biblioteka. Način na koji biblioteke danas stoje na raspolaganju naučnoj, akademskoj te uopće obrazovnoj zajednici najčešće se manifestira u njihovoj pojavnosti koju nazivamo tzv. „pametnim bibliotekama“. Rad, na nov i inovativan način, donosi istraživanje o složenim međuodnosima između humanističkih nauka, digitalnog te postdigitalnog doba u kojem djeluju danas, te potencijala aktuelne alteracije biblioteka koju nazivamo pametnim bibliotekama – sve s ciljem unapređenja te kontinuiranja humanističkih te ostalih srodnih istraživanja u današnjici. Time, iznova se potvrđuje opstojnost humanističkih nauka u digitalnom te postdigitalnom dobu, ali se, istovremeno, argumentira nezaobilaznost biblioteka u složenim procesima humanističkih te uopće naučnih istraživanja. Pritom, posebna pažnja posvećena je promjenama unutar visokoškolskog okvira, čije informacijsko čvorište predstavljaju visokoškolske biblioteke, kao i posljedicama njihova redizajniranja u pravcu pametnih biblioteka za humanističke i srodne nauke.

Ključne riječi: *humanističke nauke, digitalno i postdigitalno doba, pametne biblioteke, visokoškolske biblioteke, univerzitet, digitalna humanistika*

UVODNO O FILOLOGIJI I KNJIŽEVNOSTI KAO RANIM ISHODIŠTIMA DIGITALNE HUMANISTIKE

Humanistička istraživanja u polju filologije i književnosti, kao što je to već općenito poznato, prvo su te najranije ishodište primjene računara u humanističkim disciplinama – krajem četrdesetih te početkom pedesetih godina 20. st. nazvana *humanističkim računarstvom*, a što je trebalo označiti početak upotrebe računara u humanističkim istraživanjima u užem smislu. Ambлематским примјером иницијалне употребе рачунарске технологије у подручју humanističkih istraživanja smatra se lingvističko te literarno istraživanje konkordancija unutar opusa Tome Akvinskog, kao prvo cjelovitije humanističko istraživanje koje je implementiralo računarsku tehnologiju kao alat istraživanja, što se još 1949. godine pojavljuje kao pionirski projekt IBM-a i italijanskog jezuita Roberta Buse, pionira u oblasti kompjuterske lingvistike.¹ Spomenuti projekt potrajat će punih trideset godina, te će rezultirati klasičnim i elektronskim izdanjem publikacije *Index Thomisticus*, kao alatom koji osigurava složena tekstualna pretraživanja obimnog djela Tome Akvinskog. I pored svojeg nemjerljivog značaja, ovo rano, eksperimentalno istraživanje, prije svega, rezultat je nastojanja, prikladnog svojem vremenu i trenutku, da se novi, računarski medij iskoristi u pravcu automatizacije mukotrpnih procesa u kojima je ranije ključnu ulogu imao istraživač i njegov istraživački angažman, što je pojava istovremena te uobičajena i za niz drugih područja te djelatnosti. Ipak, ovaj inicijalni projekt otvorio je raspravu o mogućnostima te potencijalima upotrebe računara u humanističkim naukama, i pored činjenice da je u svojim ranim manifestacijama upotreba računara u humanističkim naukama prije svega pomoćni, još uvijek suštinski tradicionalni te prije svega automatizirani alat u istraživanjima a ne temeljni digitalni medij kroz koji se humanističko istraživanje realizira kao istraživanje *per se*.

Takvo cjelovitije implementiranje računarske tehnologije u humanističkim istraživanjima uslijedit će tek nekoliko desetljeća kasnije, posebno od devedesetih godina 20. st., s obzirom na to da će tek s razvojem internetskih te web tehnologija i aplikacija humanistička istraživanja, poput niza drugih, dobiti priliku za suštastveniju upotrebu digitalne tehnologije u humanističkim istraživanjima. Područje humanističkih, a donekle i njima srodnih društvenih nauka, nešto sporije uključuje se u istraživanja zasnovana na (isključivo) di-

¹ Više o ovome usp. http://www.ibm.com/ibm100/it/en/stories/linguistica_computazionale.html, 1. 3. 2021. Savez organizacija u oblasti digitalne humanistike (The Alliance of Digital Humanities Organizations – ADHO) od 1998. ustanovljuje trijenalnu nagradu *Busa Prize*, za posebne doprinose u oblasti digitalne humanistike, čiji je prvi laureat bio Roberto Busa. Usp. <https://adho.org/awards>, 1. 3. 2021.

gitalnom mediju, što je, moguće je, posljedica sad već tradicionalističke humanističke okrenutosti *tekstu*, i to prije svega *pisanom tekstu*, zbog čega je cjelovitije iskorištavanje digitalnih tehnologija u području humanistike, pa i društvenih nauka donekle, teklo sporije u odnosu na prirodne i tehničke nauke. Ipak, valja podsjetiti na činjenicu da su i ostale nauke, ne samo humanističke te s njima najuže povezane društvene nauke, prešle put od korištenja digitalnih alata kao bržih, automatiziranih alata putem kojih se istraživanja i dalje realiziraju tradicionalnom metodom, preko tzv. *valova humanistike*, što su njihove razvojne faze, pa sve do *digitalne humanistike* kao zasebne naučne te akademske discipline, koja, iako nazivom obuhvata područje humanističkih nauka, u stvarnoj praksi obuhvata i implementaciju digitalnih alata u području društvenih nauka (usp. Tabak, 2017: 22). Dakle, put je to od *primjene računara u humanistici* i u *društvenim naukama* do *digitalne humanistike*, što nije samo razlika u jezičnoj formulaciji, već predstavlja i smjenu spomenutih „valova“ razvoja digitalne humanistike kao legitimne te etablirane naučne discipline danas, pri čemu je upotreba digitalnog medija u humanističkim i društvenim istraživanjima prešla put od pomoćnog, sofisticiranijeg alata istraživanja, pa sve do istraživanja u kojem je digitalni medij temeljni medij istraživanja, takav da svojom prirodom doprinosi i kvaliteti istraživanja te diseminaciji njegovih rezultata.

Sama digitalna humanistika, po prirodi stvari, interdisciplinarne je naravi (usp. Tabak, 2017: 50), i takva da svojim istraživanjima obuhvata više, tradicionalno odijeljenih nauka i naučnih disciplina, prevazilazeći tradicionalnu podjelu na prirodne i društvene, odnosno humanističke i tehničke te ostale nauke. Kao posljedica svoje interdisciplinarne naravi, istraživanja iz područja digitalne humanistike nužno su istraživanja masovnijeg, projektnog tipa, nerijetko realizirana u velikim univerzitetskim laboratorijima razvijenijih sredina, što je također jedan od razloga sporijeg upliva metoda digitalne humanistike u području klasičnih humanističkih istraživanja. Tradicionalna humanistika mahom je poduhvat jednog ili manjeg, ograničenog broja pojedinaca, individualno usmjerena te opredijeljena, dok je digitalna humanistika svojim opsegom i interdisciplinarnošću sličnija istraživanjima u području prirodnih i tehničkih nauka, u kojima je pojam (ko)autorstva i u tradicionalnom kontekstu nešto drugačiji. Stoga primjena metoda digitalne humanistike za humanistiku predstavlja višestruku promjenu naučnih alata, metoda, praksi – riječju, cjelokupne naučne paradigme.

Jednako tako, digitalna humanistika ni u kojem slučaju ne predstavlja raskid s tradicionalnom humanistikom, već je primjer humanističkih istraživanja primjerenih vremenu, digitalnom te postdigitalnom dobu, kao što je i primjer interdiscipliniranja te zbližavanja naučnih metoda i praksi tradicional-

no odijeljenih nauka i naučnih disciplina. Funkcionirajući kao složeni mehanizam sastavljen od stručnjaka različitih kompetencija, kao sinergija brojnih metoda, alata i praksi naučnog istraživanja, digitalna humanistika, čak i danas, u nekim sredinama još uvijek je *elitizirani, privilegirani* naučnoistraživački metod te nauka *per se*. Iako su humanističke discipline već odavno osvijestile potencijale digitalne humanistike, u mnogim, manje razvijenim sredinama, za humanistička istraživanja *digitalno* je samo pomoćni alat istraživanja, a još uvijek ne i njegov temeljni medij, na način koji bi intervenirao i u suštinu samog istraživanja.

Iako tzv. *digitalni jaz* još uvijek opstoji te iako je još uvijek evidentna barem djelimična digitalna isključenost pojedinih dijelova svijeta, rasprava na relaciji digitalno vs. postdigitalno (usp. Kodrić-Zaimović, 2021b: 157–161) relativizira te demistificira isključivu premoć digitalnog medija u nauci uopće, pa tako i humanistici vraća njezin povijesni dignitet zasnovan na *humanumu*, što i za digitalnu humanistiku implicira trajni autoritet naučnika-istraživača, neovisno o mediju naučnih istraživanja te medijima diseminacije njegovih rezultata. Stoga je postdigitalno doba svjesnije raznolikih ograničenja koja postoje ne samo u tradicionalnom, već i u digitalnom okruženju, što za nauku uopće, pa tako i za humanistiku, implicira da je hibridizacija raznolikih mogućnosti koje naučnicima-istraživačima stoje na raspolaganju danas mogući put razvoja nauke u savremenom okruženju.

Tradicionalno, digitalno te postdigitalno okruženje, riječju, hibridno okruženje današnjice podrazumijeva i novi, složeni, hibridni odgovor naučne zajednice na nove zahtjeve istraživanja u nauci te diseminiranje njezinih rezultata. U svim vremenima te u svim razvojnim fazama, još od mezopotamske civilizacije i njezinih glinenih pločica, znanje su sistematizirale i diseminirale specijalizirane ustanove za pohranu, organizaciju i predstavljanje informacija i znanja – danas biblioteke, arhivi i muzeji. Ove ustanove i dalje stoje na raspolaganju ne samo naučnoj, već cjelokupnoj ljudskoj zajednici, a njihovu najaktuelniju alteraciju razumijevamo kao *pametne archive, pametne biblioteke i pametne muzeje* (usp. Kodrić-Zaimović, 2021a: 155).

BIBLIOTEKA KAO PARTNER UNIVERZITETA U HUMANISTIČKIM I SRODNIM ISTRAŽIVANJIMA

Učiniti znanje dostupnim, vidljivim, podijeliti ga, osigurati svojevrsni „povratak na znanje“ danas se čini imperativom koji obrazovne i informacijske ustanove slijede u intenziviranom maniru, s obzirom da im takvo što nalaže cjelokupna konstelacija odnosa u društvu „prebukiranom“ informacijama. Od biblioteka, koje su uvijek pratile razvoj nauke i obrazovanja, danas se očekuje

strateški razvoj u skladu s promjenama u društvu, poglavito onim povezanim s digitalnim tehnologijama, kao i s promjenama prihvaćenim na univerzitetu te na ostalim razinama formalnog i neformalnog obrazovanja. Biblioteke više nisu samo čuvari zabilježenog znanja, već su i aktivni ponuđači proizvoda – informacije – koji će zadovoljiti potrebe škole, univerziteta, kao i javnosti uopće. Današnje usluge biblioteka, ukoliko ne koriste napredne mogućnosti informacijsko-komunikacijskih tehnologija i ukoliko nisu partnerske, nemaju veću važnost za korisnike. Čini se da je u ovom trenutku najvažnija strateška opredijeljenost obrazovnih i bibliotečkih ustanova za sistematsko i promišljeno implementiranje informacijsko-komunikacijskih tehnologija na svim razinama poslovanja (usp. Kodrić-Zaimović, 2012).

Korisnici od biblioteka danas s razlogom očekuju raznovrsnije usluge i veću efikasnost. Nove metode učenja i podučavanja mijenjaju škole, univerzitet, ali i njihove biblioteke. Uloga visokoškolskih, školskih, javnih i specijalnih biblioteka mijenja se preko izmijenjenih očekivanja njezinih korisnika. Promjenama su se najprije prilagodili američki univerziteti, postavši privlačni i studentima iz drugih dijelova svijeta, što je čelnike evropskog obrazovnog sistema, u nadi da će na taj način spriječiti „izvoz intelektualnog kapitala“, ponukalo na izgradnju jedinstvenog evropskog visokoškolskog prostora u vidu tzv. Bolonjskog procesa. Biblioteke su ovim reformama zahvaćene na način da, uz tradicionalne zadatke, postaju i potpora u procesima cjeloživotnog učenja i pružanja usluga, s tim da se pružanje usluga može realizirati u tradicionalnom smislu (pretraživanje informacijskih izvora, međubibliotečka posudba i sl.), ili u onom širem, kao potpora u informacijskom opismenjivanju u digitalnom okruženju te kroz usluge izrade e-portala kao potpore učenju, nastavi i istraživanju.

Ovome svakako treba pridružiti činjenicu da je temelj savremenog obrazovnog procesa samostalno učenje, prilagodljiv, praktično zasnovan studij usmjeren na studente (engl. *student-centered learning*). U temelju Bolonjskog procesa jeste intencija da se student/ica osposobi za nastavak samostalnog učenja. Koncept samostalnog, neposredovanog učenja već odavno suprotstavlja se konceptu tradicionalnog *podučavanja* na univerzitetima. Svi ti ciljevi ne mogu se postići bez adekvatne visokoškolske, školske, ali i javne te specijalne bibliotečke ustanove, s obzirom na to da aktivno, individualizirano obrazovanje zahtijeva odgovarajuću informacijsku infrastrukturu i odgovarajuće bibliotečke fondove. U revidiranom naučnom, studijskom, odnosno obrazovnom procesu uopće, uključujući i ono formalno te cjeloživotno, pojedince treba pripremiti za samostalno i cjeloživotno učenje te im razviti sposobnost traženja, organiziranja i vredovanja pronađene informacije. Svakako, cilj je informacijsko opismenjivanje učesnika obrazovnih procesa, ali i članova zajednice

uopće te njihovo što bolje snalaženje u narastajućoj količini informacija, a na tom planu i nastavnicima često je neophodna saradnja s bibliotekarima. Ta saradnja vremenom prerasta u partnerstvo koje biblioteku čini ravnopravnim nosiocem promjena i realizatorom Bolonjskog procesa te ostalih obrazovnih reformi, uz ostale instance u akademskom te školskom okruženju (usp. Kodrić et al., 2009: 475).

Svakako ne treba zanemariti nužno partnerstvo između bibliotekara i nastavnika jer, u skladu s novim načinima učenja i diseminiranja obrazovnog materijala, bibliotekar je nastavniku partner u zajedničkom oblikovanju sadržaja učenja u programskim paketima za učenje na daljinu, kao i pri izgradnji elektronskih izvora informacija za određene predmete, za formiranje izvora na mrežnim stranicama, za razvoj strategija pretraživanja baza podataka, kritičko ocjenjivanje alata za pretraživanje itd. Međutim, i dalje se biblioteka rijetko posmatra kao ravnopravni partner u obrazovnom procesu. Neki od uzroka ovakvog stava su: neprepoznavanje biblioteke kao ravnopravnog partnera, naročito među univerzitetskim nastavnicima, neprepoznavanje i neuvažavanje bibliotekara i informacijskih stručnjaka kao kompetentnih i kao onih koji mogu učestvovati u procesima obrazovanja, neadekvatno formalno obrazovanje bibliotekara za bibliotečki poziv, nepermanentno stručno obrazovanje bibliotekara, neuključenost svih biblioteka u jedinstveni centralizirani bibliotečki sistem, a čime bi se racionalizirali poslovi u biblioteci, slaba motivacija itd. Zapravo, od kvalitete bibliotečkih usluga dijelom zavisi i kvaliteta cjelokupnog naučnog i obrazovnog procesa na univerzitetu, ali i onog obrazovnog procesa koji članove zajednice priprema za univerzitetsko okruženje – realizirajući se unutar fizičkih ili, pak, virtuelnih prostora školskih, javnih i specijalnih biblioteka. Stoga se značaj biblioteka mora intenzivnije osvješćivati, a njihova djelatnost unapređivati, i to za dobrobit svih članova obrazovne zajednice – učenika, studenata, nastavnika, saradnika, istraživača, naučnika i dr.

Temeljita reorganizacija bibliotečkog sistema, takva koja podupire uspješna humanistička i ostala naučna istraživanja, trebala bi uključiti izmjene u fondu (prvenstveno nabavu digitalnih informacijskih izvora te osiguranje pristupa njihovom sadržaju), proširene mogućnosti bibliotečkih službi (digitalna informacijska usluga) i uspostavu partnerskih usluga i odnosa. Možda je najvažnije ukazati na značaj trajne orijentacije biblioteka i njihovih djelatnika prema razvoju i napredovanju. To će zahtijevati permanentna finansijska ulaganja prvenstveno u *fondove, prostor i opremu*. Reorganizacija bibliotečkog sistema u skladu s potrebom pružanja novih usluga podrazumijeva i studijske programe bibliotečkih i informacijskih nauka usklađene s evropskim i svjetskim te permanentno stručno obrazovanje bibliotekara i informacijskih stručnjaka.

Nužne su i procjene i praćenje rezultata rada biblioteka, primjena međunarodnih normi i standarda te uspostava uporednih procjena njihove uspješnosti. Od biblioteka, s obzirom na ono što savremene tehnologije osiguravaju danas, s pravom se očekuju unaprijeđene usluge i veća efikasnost. Neki od tih zahtjeva svakako jesu i ti da je biblioteka središte informacijsko-komunikacijsko-obrazovnog sistema ustanove, da je podrška nastavi, studiranju, istraživanju i naučnom radu, da provodi i organizira poduku korisnika, da razvija zbirku građe i elektronskih izvora, da osigurava pristup tim zbirkama, da je potpora informacijskom opismenjivanju, da razvija strategije e-učenja, da osigurava raznolika partnerstva, unapređuje razvoj bibliotečkih usluga i djeluje na permanentnom usavršavanju svojih kadrova (usp. Mihalić 2007: 45). Usto, od biblioteka, posebice od onih koje su direktno uključene u procese formalnog obrazovanja, očekuje se izrada jedinstvenih zaslona za pretraživanje baza podataka te za diseminiranje digitaliziranih i digitalnih nastavnih materijala, a od visokoškolskih biblioteka i izgradnja institucionalnih obrazovnih repozitorija u okviru univerzitetskih programa e-učenja, kao i osiguravanje pristupa digitaliziranim doktorskim, magistarskim i diplomskim radovima te uopće naučnim radovima nastavnika i saradnika u vidu institucionalnih obrazovnih repozitorija koji su najbolji promotor jednog univerziteta u digitalnom okruženju, kao i preduvjet njegove vidljivosti. Pritom, uloga bibliotekara u projektima obrazovanja na daljinu svakako je nezaobilazna. Digitalne usluge za kontinuirano redefinirajuće akademsko te uopće obrazovno okruženje poglavito se manifestiraju kao dva, prostoru obrazovanja sve nužnija uslužna modela – kao izgradnja digitalnih institucionalnih repozitorija obrazovnih materijala te kao digitalno informacijsko usluživanje korisnika.

Zapravo, biblioteke su oduvijek pratile razvoj i promjene unutar obrazovanja, s jedne strane, dok su, s druge strane, svojom „osjetljivošću“ na promjene u širem informacijsko-uslužnom okruženju, odnosno na tehnološke inovacije, te svojom inventivnošću, nerijetko nametale obrazovnom okruženju strateški razvoj u skladu s promjenama u društvu. Zahtjevi biblioteka za novim, pa tako i digitalnim modelima usluživanja korisnika nerijetko su posljedica izmijenjenih, naprednih korisničkih očekivanja. Otvorenost školskih i visokoškolskih biblioteka i uopće škola i univerziteta prema digitalnim uslugama, odnosno prema novim načinima diseminiranja te korištenja obrazovnih i naučnih sadržaja danas je važnija tim prije što se u privatnom sektoru, tj. na komercijalnoj osnovi, sve više javlja cijeli niz ponuđača obrazovnih i naučnih sadržaja, što obrazovni sektor, a s njima i biblioteke, smješta u iznimno kompetitivno okruženje, prouzrokujući naporene angažmane onih koji rade na izgradnji i upravljanju bibliotečkim zbirkama, kao i velike finansijske zahtjeve za matične ustanove biblioteka. Kao nezaobilazne sastavnice obrazovnog

i naučno-istraživačkog rada, i biblioteke jesu svojevrсни *reformski prostor*, pa, samim time, trebaju postati prostor strateškog finansijskog ulaganja, i to prvenstveno u *fondove, prostor i opremu*. Redefiniranje modela poslovanja biblioteka u pravcu razvoja digitalnih usluga prvenstveno bi trebalo uključivati izmjene u fondu, odnosno nabavu, proizvodnju te diseminiranje digitalnih informacijskih izvora, kao i unaprijeđene mogućnosti pristupa informacijama o tim izvorima u vidu digitalne informacijske službe.

Prevazilazeći postupno tradicionalno obrazovno okruženje s predavačem u središtu (engl. *teacher-centered learning environment*), savremeno obrazovno okruženje sve više je s učenikom / studentom u središtu (engl. *student-centered learning environment*) te s participacijom, interakcijom, timskim radom i tzv. prilagođenim učenjem (engl. *customized learning*) kao modusima realizacije uspješnog obrazovnog procesa. Pojava koncepta tzv. kombiniranog ili hibridnog učenja (engl. *blended learning*), kao najuspjelijeg vida učenja (usp. Kodrić et al., 2009: 480), a koji se ogleda u iskorištavanju mogućnosti koje u procesu učenja nude informacijsko-komunikacijske tehnologije (poglavito u vidu sistema za e-učenje), ali bez doslovnog te konačnog gubitka stvarnog fizičkog kontakta, odnosno „učenja u učionici“, vrlo bitnog za socijalni aspekt učenja, nametnula je ustanovama obrazovanja, kao i njihovim bibliotekama, promptne, ali i smislene implementacije informacijsko-komunikacijskih alata u obrazovnom procesu.

Posljednja desetljeća vrijeme su intenzivnih preoblika tradicionalnih službi i usluga biblioteka, ali i srodnih ustanova uopće, a kao posljedica krupnih redefiniranja u širem informacijsko-uslužnom okruženju. Ta promjena iznjedrila je i krupne promjene u području humanističkih i drugih istraživanja, kao i u području formalnog te neformalnog obrazovanja. Velika pažnja posvećuje se zahtjevu za promjenom prirode pedagoških procesa, a koji bi trebali učiniti odmak od pukog prenošenja činjenica, te se smjestiti u okvire istraživačkog, otkrivajućeg i problemskog učenja, takvog koje je vođeno kritičkom prosudbom. Od velikog značaja jeste i uvođenje kolegija ili jedinica učenja koje se odnose upravo na informacijsku pismenost kao bitnu sastavnicu ovlađavanja problemima studentskog obrazovanja. Uz informacijsku pismenost, osiguranje digitalnih institucionalnih repozitorija obrazovnih materijala te digitalnih informacijskih usluga jeste temeljni zahtjev za funkcionalnu biblioteku te informacijsku ustanovu današnjice, takvu koja može biti partner i visokoškolskoj ustanovi u uspješnoj prilagodbi zahtjevima novih tipova učenja, podučavanja te naučnih istraživanja.

PAMETNE BIBLIOTEKE ZA DIGITALNO I POSTDIGITALNO DOBA

Biblioteke su, jasno je, oduvijek direktni učesnici promjena koje se odigravaju u široj društvenoj sredini – ekonomskih, političkih, obrazovnih, socioloških, tehnoloških, infrastrukturnih i drugih promjena. Pritom, njihovo učešće ne manifestira se isključivo kao pasivno prilagođavanje promjeni, već i kao kontinuirano inoviranje i aktivno doprinošenje složenim uvjetima društva, što su procesi koji su najprije te najbrže vidljivi u gradovima, dok se svakako u širem kontekstu odnose i na biblioteke te na njihovu ulogu u ostalim sredinama, prije svega u razvijenim univerzitetskim centrima, kako u gradovima, tako i izvan njih.

Sam termin *pametna biblioteka* (usp. Kodrić-Zaimović, 2021a: 133–137) najuže te najprije povezuje se s novonastalim promjenama unutar konglomeriranih metropolitanskih područja današnjice, koji su nerijetko i ishodišta te mjesta savremenog djelovanja značajnih svjetskih univerziteta, za koje su promjene koje se odigravaju u urbanim i neurbanim sredinama, ali i u „prostorima“ biblioteka – bilo fizičkim, bilo digitalim – važne i presudne za njihovo svakodnevno funkcioniranje. Biblioteke i bibliotekarstvo zasigurno nisu jedini društveni prostor, jedina javna uslužna djelatnosti niti jedina profesija koja se stubokom mijenja pod utjecajem svojeg šireg okruženja, jer u globaliziranom svijetu današnjice promjena je očigledno šireg, sveobuhvatnog karaktera, a utjecaji, prije svega oni povezani s omasovljenom upotrebom informacijsko-komunikacijskih tehnologija, mnogo daleko-sežniji nego što se u prvi mah dalo naslutiti. Takav globalizirani svijet današnjice mjesto je širenja i jačanja tzv. globalnih gradova, pa i tzv. globalnih univerziteta, a sve češće spominju se i globalne ustanove kulture, osobito muzeji i biblioteke. U više-manje sličnim obrascima učešća u umreženom svijetu, naravno za one sredine koje su direktni sudionici promjena koje donosi umreženo društvo, uspostavlja se relativno sličan obrazac življenja, poslovanja, obrazovanja, naučnih istraživanja, rekreiranja – donoseći na jednoj strani mogućnost učešća u globalnim fenomenima i kohezirajući ambijent, ali, istovremeno, riskirajući postizanje svojevrsne uniformizacije svijeta te gubljenja nacionalnih i lokalnih obilježja, s kojima je svijet funkcionirao kao mjesto raznolikosti i različitih utjecaja. Kohezivne sile jednoobraznosti dostupne ljudima na različitim i suštinski posve drugačijim krajevima svijeta doprinose stvaranju globalnih gradova svijeta, gradova koji svojom infrastrukturom, dostupnim uslugama, stilom življenja te sveukupnim ambijentom dijele s ostalim gradovima više zajedničkih obilježja nego što je to bilo moguće ikad ranije u povijesti, a taj globalni, zajednički koncept novog načina života u gradovima danas se nerijetko opisuje konceptom tzv. *pamet-*

nog grada, uz kojeg i biblioteke u njima, poput niza drugih javnih ustanova i djelatnosti, dobijaju epitet *pametnih biblioteka*.

I čisto terminološki, pametni grad, a s njim i pametna biblioteka, postao je koncept kojim se danas opisuje način života u gradovima, ali i pojam koji je ušao u mnoge profesije i djelatnosti, pa tako danas sasvim legitimno govorimo o tzv. *pametnom upravljanju*, *pametnoj ekonomiji*, *pametnom okolišu*, *pametnoj mobilnosti*, *pametnom univerzitetu* i dr. Koncept koji je danas postao tako sveobuhvatan te koji je naišao na primjenu u nizu različitih djelatnosti, i bez svoje univerzalne te konačne definicije, očito posjeduje važne kohezivne elemente te nije prazna floskula ili pomodna fraza, iako argumentacija „pametnog“ funkcioniranja gradova, zajedno s cjelokupnom gradskom infrastrukturom – uključujući i biblioteke i univerzitete – zasigurno jeste jedan od načina razvoja te opstanka gradova kroz cjelokupnu ljudsku povijest.

U svijetu u kojem se pojavljuju nove industrije utemeljene na znanju nastaje novi gradski ambijent „pametnih gradova koji danas imaju za cilj, investirajući u kvalitet života svojih građana, privući one koji rade u novim industrijama zasnovanim na znanju da žive i rade u gradovima, na taj način održavajući i unapređujući stepen ekonomskih aktivnosti“ (Johnson, 2012). Koncept pametnog grada podrazumijeva i „integraciju digitalnih procesa u javnu infrastrukturu, predstavljajući ovu integraciju kao poželjno stanje, u kojem gradovi postaju ‘pametniji’, efikasnije organizirani, sposobni za korištenje resursa, fleksibilni, održivi, zeleni i socijalno inkluzivni“ (Freyberg, 2018), s tim da ne treba izgubiti iz vida niti kritiku dijela naučne javnosti i javnog mnijenja uopće na račun ovakvog okruženja koje je, budući u cijelosti premreženo, istovremeno i naglašeno kontrolirano, odnosno nadzirano. Bilo kako bilo, već ustaljeni koncept pametnog grada, i bez sveobuhvatne definicije, izjednačava se gdje god s fenomenima urbanog života danas općenito, ali je istovremeno i „dokraja nedefiniran“, takav da je i „generički, dvosmislen te optimističan koncept grada budućnosti“. Još nekoliko značenja i konotacija povezano je s konceptom pametnog grada: „efikasnost, održivost, jednakost, životnost, međupovezanost (...) a upotreba pametnih kompjuterskih tehnologija osigurava ključnu gradsku infrastrukturu i usluge (...), kreirajući grad koji nudi inspiraciju, dijeli kulture i znanja, grad koji motivira svoje stanovnike da stvaraju i napreduju u vlastitom životu“ (Schöpfel, 2018).

U nastojanju da se vrednuju evropski gradovi prosječne veličine u kontekstu novog koncepta pametnog grada, predložen je model koji obuhvata šest karakteristika koje čine okvir pametnog grada: *pametni ljudi* (eng. *smart people*), *pametna ekonomija* (engl. *smart economy*), *pametno upravljanje* (engl. *smart governance*), *pametna mobilnost* (engl. *smart mobility*), *pametni okoliš* (engl. *smart environment*) i *pametno življenje* (engl. *smart living*). Polazišna tačka u

razmatranju koncepta pametnog grada zasigurno jesu *djelatnici znanja* (engl. *knowledge workers*), ili, jednostavno, *pametni ljudi*, čije se ključne osobine danas u kontekstu pametnog grada vide kroz sljedeće: stepen kvalificiranosti, sposobnost za cjeloživotno učenje, društveni i etnički pluralizam, fleksibilnost, kreativnost, kosmpolitanizam/širokovidnost te sposobnost učešća u javnom životu. Ovako posmatrano postaje jasno da su bibliotekari, te ostali informacijski stručnjaci, djelatnici znanja s višestoljetnim iskustvom i tradicijom, a željene osobine *pametnih ljudi* danas duboko su anticipirane u srži bibliotečke te informacijske profesije, koja kao javna, uslužna, komunitarna te demokratska djelatnost *par excellence* iznova otkriva svoju nužnost i potrebitost s obzirom na specifične uvjete života u pametnim gradovima. Pod pristiskom pravovremene i adekvatne informiranosti za obrazovane i informacijski opismenjene korisnike, u uvjetima kada se na informacijskom tržištu pojavljuju i brojni komercijalni uslužitelji informacija, i same biblioteke redefiniraju se u pravcu pametnih biblioteka, nadograđujući, u skladu s novim potrebama, svoje tradicionalne zbirke i usluge. *Pametna ekonomija* u pametnim gradovima zasniva se upravo na privlačenju te zadržavanju pojedinaca koji su sposobni iznijeti ekonomiju zasnovanu na znanju, a efikasan pristup informacijama i sposobnost upravljanja njima pojavljuje se kao *sine qua non* urbanog življenja danas. Prikladna informacijska infrastruktura, čiji su sastavni dio i urbane biblioteke, postaje dio odgovora na široki dijapazon gradskih društvenih, kulturnih, ekonomskih te rekreacijskih potreba. Iako je pristup informacijama i dalje polazišna stavka ekonomije zasnovane na znanju, riječju, *pametne ekonomije*, raznolikost postaje ključno obilježje novih industrija, zbog čega umrežavanje biblioteka na izvjesnom lokalitetu, recimo jednog urbanog podneblja, postaje još važnije u kontekstu raznolikosti ponuđenih usluga, posebno u sredinama u kojima su javne biblioteke dio dostavljачke mreže informacija i za poslovne subjekte. *Pametna ekonomija*, kojoj i pametne biblioteke idu u susret, zasniva se na sljedećim obilježjima: duh inovacije, preduzetništvo, sposobnost transformacije, produktivnost, fleksibilnost tržišta rada, zaštitni znakovi i međunarodna prisutnost. U nastojanju da razvije koncept pametnog grada uprava grada nastoji unaprijediti lokalnu ekonomiju kroz angažman pametnih ljudi, koji će iskoristiti prednosti naučnog i tehnološkog razvoja te ih dodatno obogatiti. Infrastrukturnom mrežom grada zasigurno su obuhvaćene i biblioteke, a *pametna mobilnost*, kao dio šireg koncepta pametnog grada, direktno se odražava i na funkcioniranje urbanih biblioteka. Temeljne karakteristike pametne mobilnosti, dakle, lokalna dostupnost, međunarodna dostupnost, održivi, inovativni i sigurni transportni sistemi te dostupnost IKT infrastrukture od ključnog je značaja i za status te funkcioniranje biblioteka, kako u urbanim sredinama, tako i izvan njih. Život u pametnim gradovima podrazumijeva društveno i geografski pokretljivu ljude, a njihov životni stil nalaže potrebu za ra-

zviženom transportnom i telekomunikacijskom infrastrukturom – sve s ciljem postizanja uvjeta u kojima fizička lokacija ne predstavlja barijeru u doslovnom smislu riječi. Jednako tako, ovakav životni stil nerijetko podrazumijeva i potrebu za životom u očuvanom i prirodnom okolišu, a pametna biblioteka kroz tzv. *zelene biblioteke* postaje aktivist u informiranju javnosti o utjecaju sredine na čovjekov okoliš te na mogućnosti njegova očuvanja. I same biblioteke kao dio javne infrastrukture grada postaju forumi rasprave o *pametnom okolišu* te njegovim konstituentima, poput: osiguranja prirodnih uvjeta života, zagađenja, zaštite okolišta te održivog upravljanja resursima. Sve ovo zasigurno se ne može razvijati u urbanim sredinama bez opredijeljenosti ka tzv. *pametnom upravljanju*, kao strategiji upravljanja zasnovanoj na: javnim i društvenim servisima, političkim strategijama i perspektivama, transparentnom upravljanju te učešću zajednice u donošenju odluka. Jasno je, biblioteke same po sebi ne mogu uspostaviti uvjete *pametnog življenja* u urbanim sredinama, ali im mogu doprinijeti kreirajući, recimo, na jednom mjestu objedinjene i ažurirane informacije ili portale vezane uz lokalnu zajednicu i njene usluge te kapacitete. Jednako tako, kroz svoju okrenutost znanju i informiranju, biblioteke doprinose *pametnoj populaciji*, a također se uključuju i u rekreacijske aktivnosti, koje također doprinose kvaliteti života. Riječju, karakteristike *pametnog življenja* u urbanim sredinama današnjice, poput prikladnih obrazovnih i kulturnih ustanova, ustanova zdravstva, dostupnih turističkih atrakcija, individualne sigurnosti, kvalitete kućanstava te društvene kohezije posredno se vezuju i uz usluge urbanih biblioteka, koje, kao još rijetki preostali javno i *pro bono* dostupni gradski servisi, zasigurno još uvijek imaju puno toga ponuditi ljudima koji žive ne samo u gradovima, već i izvan njih. Uostalom, suštinskih razlika u profesionalnom djelovanju *pametnih bibliotekara* (engl. *smart librarians*) u gradovima i izvan njih zapravo i nema, s tim da ambijent globalnih gradova današnjice zahtijeva od bibliotekara i ostalih informacijskih stručnjaka dinamičniji i brži odgovor na promjene u okruženju, takav koji razumije složeni urbani kontekst i izlazi mu u susret. Stoga, djelovanje pametnih biblioteka u pametnim gradovima ne svodi se isključivo na primjenu informacijsko-komunikacijskih tehnologija – kako bi se u pojednostavljenom smislu moglo razumjeti – te na posljedično osavremenjivanje službi i usluga, već na cjelokupnu promjenu bibliotečke paradigme, shodno širem kontekstu, ali i dalje s kvalificiranim, *pametnim* informacijskim stručnjakom u središtu, jer „niko ne može razviti ‘pametnu’ biblioteku izuzev njenog ‘pametnog’ osoblja“ (Johnson, 2012). Tako se široki dijapazon stručnih kvalifikacija *pametnih bibliotekara*, među kojima su, pored onih uskoprofesionalnih, poznavanje društvenog konteksta i vještine zagovaranja spram osnivača i donositelja odluka među prioritetnijima, i dalje nameće kao ključni faktor kontinuiranja profesije u novom okruženju.

Jasno je, već se razaznaje niz zaokruženih koncepata i strategija koje danas čine okvir djelovanja pametnih biblioteka u pametnim gradovima. Uporedo s tim, unazad zadnjih desetak godina širi se i teorijski diskurs vezan uz koncepte te modele pametnih biblioteka, s tim da se temeljni radovi vezani uz ovo područje mogu podijeliti na radove koji pametnu biblioteku, prije svega, razumijevaju u kontekstu primjene pametnih tehnologija, dok se u drugu skupinu svrstavaju radovi za koje je pametna biblioteka, skupa s pametnim gradom, dio šireg društveno-humanističkog te sveukupnog konteksta. Bilo kako bilo, i jedan i drugi pristup doprinose prepoznavanju pametnih biblioteka kao najaktuelnije alteracije bibliotečkih ustanova danas, s tim da se vrijednosti drugog pristupa ogledaju u široj kontekstualizaciji biblioteka, posebno s obzirom na promjene u urbanim okruženjima. Autorica L. Freyberg (2018), baveći se pametnom bibliotekom, izdvaja nekoliko korisna i inovativna koncepta unutar kojih pozicionira djelovanje pametnih biblioteka danas: *upotreba fizičkog prostora* (fleksibilnost i udobnost prostora), *digitalna strategija* (digitalni alati, servisi te korisna primjena tehnologija), kao i *kooperacija* (s korisnicima i drugim ustanovama). Posmatrajući biblioteku kao fizički prostor, njezin ključni aspekt u smislu fleksibilnosti postaje funkcionalnost bibliotečkog prostora. Poželjno je da prostor bude transferabilan te da udovoljava zahtjevima trenutnog korištenja.

Jednako tako, pojedini koncepti i strategije koji i danas čine okvir pametnih biblioteka nastali su i nešto ranije, poput koncepta *informacijskih dobara*, biblioteka kao *centara učenja*, *zelenih biblioteka*, *globalne biblioteke* i sl. i bez, iznad svega, povezanosti s urbanim okruženjem pametnih gradova. Počev još od 2013. godine, kada je nekoliko studija autora iz Kine i Indije (Aithal, 2016) prije svega uvelo termin pametna biblioteka, može se pratiti usmjerenost istraživanja na tehnološki aspekt problema i na razvoj srodnih profesionalnih vještina i kompetencija, te u prvi mah izostaje socijalna te humana, odnosno, „mekša“ strana problema. Dominiraju teme vezane uz RFID, *internet stvari* (engl. *Internet of Things, IoT*) mobilne uređaje, infrastrukture i Big Data. Pa ipak, kako to ističe J. Schöpfel (2018) u sad već amblematskom tekstu *Smart Libraries*, „humana dimenzija pametnog grada i njegova uloga u razvoju kreativnosti, obrazovanja, učenja i znanja čini koncept pametnog grada atraktivnim za biblioteke“. Strategija pametnog, stoga, ne bi smjela isključiti svoje „mehke“ dimenzije, jer su prije svega upravo one vezane za direktnu korisničku perspektivu, za perspektivu građanina te za kvalitetu njegovog životnog stila. Jer, i „sama biblioteka kao obrazovna i kulturna ustanova, kao informacijsko dobro te kao ‘treće mjesto’, naklonjenija je ‘mehkim’ aspektima pametnog grada, kakvi su njegovi ljudi i njihovi životni stilovi“ (Schöpfel, 2018).

Stoga se, u detaljnijem razmatranju temeljnih strategija i koncepata koji oblikuju pametnu biblioteku danas, izdvajaju četiri elementa: *pametne službe i usluge*, *pametni ljudi*, *pametna mjesta* te *pametno upravljanje* (Schöpfel, 2018). *Pametne službe i usluge* nerijetko su u fokusu većine studija u području pametnih biblioteka te njihova najistraživanija dimenzija, prije svega u vidu bavljenja temama kakve su RFID, mobilni i bežični pristup, semantički web, umjetna inteligencija, internet stvari, mašinsko prevođenje, zvučno i slikovno prepoznavanje, procesiranje prirodnog jezika, proširena realnost u funkciji novih načina konzumiranja kulture i dr. I pored njihovih naprednih mogućnosti, nužno obilježje pametnih službi i usluga zasigurno treba biti interoperabilnost i međupovezanost s ostalim informacijskim službama i uslugama, jer „pametna biblioteka jeste informacijsko čvorište povezano s ostalim bibliotekama te s ostalim urbanim službama i uslugama u većem informacijskom ekosistemu“ (Schöpfel, 2018). Dakle, ovi inovativni alati i sistemi korisni su te *pametni* isključivo ukoliko su prilagođeni korisniku i korištenju te takvi da korisnika stavljaju u središte stvari, jer „‘pametno’ je više ono što je prijemčivo korisniku nego ono što je inteligentno“ (Schöpfel, 2018). Pametne biblioteke proizvode *pametni ljudi* te su i namijenjene *pametnoj zajednici* koju, dakle, ne čini samo *pametni građanin* ili *pametni bibliotečki korisnik*, već i *pametno bibliotečko osoblje*. Njihova međusobna povezanost veća je nego ikada prije, a posebno se realizira kroz činjenicu da je pametni bibliotečki korisnik aktivni (ko)proizvođač znanja, ne samo njegov pasivni konzument. Jer, naglašeno participativno okruženje, započeto već ranije s konceptom weba 2.0 te biblioteke 2.0, biblioteku konceptualizira kao „platformu dobara“, pri čemu se znanje proizvodi ne samo za građane, već i uz njihovo aktivno učešće, zbog čega će temeljne funkcije biblioteke sutrašnjice biti „medijacija, facilitacija, asistencija te ko(proizvodnja)“ (Schöpfel, 2018). Pametna biblioteka kao *pametno mjesto* dio je *pametnog okruženja* funkcionirajući sama po sebi kao ekološki osviješten prostor, ali i doprinoseći pametnom gradu svojim pametnim upravljanjem resursima, čime se pridružuje aktivnostima usmjerenim ka održivom razvoju i biodiverzitetu. Prvi segment navedenog zasigurno je onaj ekološki i tiče se koncepta *zelenih biblioteka*, tačnije održive arhitekture, upravljanja otpadom, održivih upravljanja resursima, izostanka zagađenja, uspostave pogodnih prirodnih uvjeta i sl. Drugi segment biblioteke kao pametnog mjesta tiče se *pametnog životnog stila*, odnoseći se na monitoring i kontrolu bibliotečke zgrade, monitoring elektronskih uređaja, ličnu sigurnost te zdravo okruženje, kako za bibliotečke djelatnike, tako i za korisnike bibliotečkih usluga, stoga ovaj segment uključuje sve one inovacije koje doprinose kvaliteti i atraktivnosti biblioteke kao građevine, te kao mjesta. Riječju, koncept *pametnog mjesta* u kontekstu pametne biblioteke podrazumijeva „transformaciju tradicionalne bibliotečke zgrade u pravcu

pametnog mjesta koje doprinosi kako održivom razvoju, tako i pametnom aspektu savremenih gradova“ (Schöpfel, 2018). Središnja dimenzija pametnog grada jeste njegovo *pametno upravljanje*, što se, samim tim, direktno tiče i koncepta pametne biblioteke, i to dvojako, kroz *pametni menadžment* i *pametno umrežavanje*. Pametni bibliotečki menadžment uključuje nekoliko perspektive: povećanje transparentnosti administrativnih i upravljačkih sistema, korisničko učešće u procesu donošenja odluka, automatizaciju i optimizaciju administrativnih procedura, simultanu analizu podataka o korištenju bibliotečkih usluga u svrhu njihovog unapređenja i dr., a čime, riječju, bibliotečki korisnik postaje dio upravljačke i administrativne strukture bibliotečke ustanove. Drugi koncept pametnog upravljanja u pametnim bibliotekama tiče se pametnog umrežavanja ili otvorenosti biblioteke te njene uronjenosti u šire društveno te kulturno okruženje. „Odluke treba donositi zajednički, ne na način izolirane ustanove, već kao dijela šireg ekosistema drugih biblioteka, informacijskih čvorišta i trećih mjesta“ (Schöpfel, 2018). Ključna riječ pametnog upravljanja jeste *kolektivna inteligencija* utemeljena na podijeljenim odgovornostima između bibliotečke zajednice, njenih korisnika i drugih ustanova.

Svi spomenuti procesi aktivno doprinose promjenama na univerzitetu te u nauci uopće, posljedično čemu i univerzitet te nauka pomjeraju se iz svojeg tradicionalnog okruženja u tzv. *pametni univerzitet* te *pametnu nauku* današnjice, čemu se čisto terminološki mogu pronaći izvjesne jezičke zamjerke te upitnosti u pravcu čiste tautologije, ali što, istovremeno, jasno te lahko ukazuje na očigledne promjene kojima je zahvaćeno obrazovanje i istraživanje, pa tako i humanističko istraživanje u digitalnom te u postdigitalnom dobu.

VISOKOŠKOLSKKE BIBLIOTEKE KAO INFORMACIJSKA PODRŠKA ISTRAŽIVANJIMA U PODRUČJU (DIGITALNE) HUMANISTIKE

Sve biblioteke, a osobito visokoškolske, pod izravnim su utjecajem promjena u digitalnom te postdigitalnom dobu, u urbanom i neurbanom okruženju, s obzirom na načine finansiranja te uopće poslovanja univerziteta danas, ali i činjenice da univerziteti djeluju unutar širih, globalnih sredina današnjice. Stoga je, više nego ikad prije, nužna snažnija racionalizacija poslova između organizacijskih jedinica univerziteta te povezanost s ciljevima univerziteta. Na globalnim univerzitetima u 21. st. primjetna je promjenjiva priroda studentske populacije, novi načini komuniciranja između nastavnika i studenata, kao i raznoliki modeli online nastave, upotreba pametne tehnologije, alata, namještaja i sl.

Nova uloga biblioteka, što se odnosi i na njihovu ulogu u kontekstu humanističkih nauka i istraživanja, sve više jeste i podrška u stjecanju primjere-

nih informacijskih, medijskih i informatičkih kompetencija. (Kodrić-Zaimović i Aparac-Jelušić, 2019: 111) Kombinirane tehnike učenja, hibridno učenje, mobilna tehnologija u obrazovanju, porast podučavanja temeljenog na podacima, porast značaja vizuelizacije, ishoda učenja, MOOC-a – riječju, raznoliki digitalni alati – postaju *sine qua non* aktuelnih istraživanja u humanistici i u drugim naukama. Sve češće, u participatornim okruženjima današnjice, studentska populacija postaje kreator, a ne isključivi recipijent znanja, a što utječe i na rangiranje univerziteta te na procjenu njegove kvalitete uopće. Istovremeno, bez obzira na sveprisutni upliv digitalne tehnologije, za univerzitete i za njihove biblioteke ne jenjavaju pitanja kadrovske, prostorne, tehnološke, arhitektonske, ekološke te opće podesnosti biblioteka i u njihovom stvarnom, fizičkom smislu. Stoga su biblioteke danas još čvršće ugniježdene među ostale važne organizacijske jedinice univerziteta, jer visokoškolska biblioteka podrška je univerzitetu, osobito kroz svoje centralizirane službe i digitalne usluge, kroz bibliografske službe, izdavačku djelatnost, kao pristupna tačka bazama podataka i dr.

Na tragu kolaborativnosti kao norme današnjeg društva, te participacije i partnerstva kao trenda u nauci i obrazovanju uopće (usp. Kodrić-Zaimović, 2021b: 129–132), biblioteke postaju prostori grupnog, zajedničkog korištenja službi i usluga, uz trend smještanja ili vezivanja uz biblioteke i onih usluga koje tradicionalno ne pripadaju biblioteci, zbog čega se današnja definicija visokoškolske biblioteke kao i njezini modeli poslovanja bitno razlikuju od tradicionalnih.

Biblioteka je danas, osobito ona visokoškolska te ona koju nazivamo pametnom bibliotekom, više i legitimnije nego ikad prije prostor naučnog i nastavnog rada, individualnog i grupnog pristupa građi, fizičko i virtuelno „mjesto“ otvoreno nastavnicima, studentima i vanjskim korisnicima – čije su potrebne nerijetko nekomplementarne, pa čak i suprotne – kao što je i mjesto podrške programima mobilnosti i informacijskog opismenjivanja korisnika. Pametne biblioteke današnjice jednako su i *društvena* i *privatna mjesta*, što je vidljivo i u njihovoj *pametnoj arhitekturi*, koja je sinteza tradicionalnog i savremenog, s mogućnošću laskog kretanja iz jednog tipa prostora u drugi. Osobito su visokoškolske biblioteke danas uspješno uplivala u kontekst *pametnih biblioteka*, ostvarujući nerijetko svoje pametno funkcioniranje na brojnim razinama, što se često odnosi i na njihov koncept *otvorenosti*, u smislu otvorenog pristupa i spremišta, potom u smislu novih načina pristupa građi, uključujući platforme za online učenje, univerzitetske repozitorije i univerzitetske digitalne arhive, pohranu statističkih podataka relevantnih za univerzitet te za evaluaciju njegovih postignuća te, na koncu, i metode dugoročnog digitalnog očuvanja. Ovakvo što, sve skupa, dokraja legitimira visokoškolsku

biblioteku kao informacijski centar univerziteta današnjice u pravcu njezine nezaobilaznosti, i to zbog nemjerljivog značaja za svakodnevno, ali i za trajno funkcioniranje univerziteta i unutar njega prisutnih obrazovnih i naučno-istraživačkih procesa. I (digitalna) humanistika, poput drugih nauka, nezamisliva je bez vremenu primjerene biblioteke, osobito one koja je svoju funkcionalnost upravila ka zahtjevima *pametnog upravljanja* u društvu današnjice.

ZAKLJUČNO O MEĐUODNOSIMA (DIGITALNE) HUMANISTIKE I PAMETNIH BIBLIOTEKA U POSTDIGITALNOM DOBU

Postdigitalno doba, kao vrijeme postepenog prerastanja te prevazilaženja i demistifikacije pojedinih stajališta iz vremena digitalnog doba, s novim, kritičkim odnosom prema promjenama koje su donijele digitalne informacijsko-komunikacijske tehnologije i druge društvene mijene, vrijeme je preispitivanja mogućnosti i ograničenja upotrebe digitalnih alata i usluga u humanistici. Brojni alati i službe povezani s digitalnom humanistikom naučnicima-istraživačima mahom su dostupni unutar bibliotečkih službi univerziteta, njihovih istraživačkih instituta i laboratorija. Stoga je sagledavanje međuodnosa na relaciji humanistička istraživanja – biblioteke – digitalno i postdigitalno doba važan okvir razumijevanja složenih mehanizama bavljenja naukama danas, pa tako i onim humanističkim. Humanistika, kao nešto tradicionalnija i „otpornija“ na tehnološke inovacije i izazove zaslužuje posebnu pažnju i elaboraciju, a kada su nove tendencije u nauci i obrazovanju u pitanju.

Istovremeno, šire okruženje u kojem su smješteni univerziteti, naučno-istraživački instituti, centri i laboratorije, kao i biblioteke – riječju, cjelokupan prostor naučne infrastrukture, strelovito se mijenja, osobito u dinamičnim metropolitanskim sredinama, što se danas uspjelo opisuje konceptom *pametnog življenja*, koji holistički pokriva sve aspekte čovjekova života, obrazovanja, rada i rekreacije. Od uspjele prilagodbe principima pametnog upravljanja u svim sferama života i rada zasigurno ovisi i budućnost obrazovanja te nauke.

Biblioteke, osobito one *pametne* – što visokoškolske biblioteke u razvijenim, posebno urbanim sredinama danas sve više i jesu – važan su oslonac te informacijska podrška procesima obrazovanja i naučnih istraživanja. Ipak, i redefiniranju biblioteka, ukoliko žele pružiti adekvatnu uslugu, potrebna je podrška ne samo izvana, već i iz samog univerziteta, i to u pravcu snažnije kolaboracije, potom novih obrazovnih profila koji će pomoći istraživačima iz oblasti digitalne humanistike – kakvi su predmetni stručnjaci, sistemski bibliotekari, informatički i telekomunikacijski stručnjaci, stručnjaci za digitalizaciju, za digitalnu zaštitu i očuvanje, za restauraciju i za konzervaciju, za odnose s javnošću, za organizaciju informacija unutar semantičkog weba,

neposredni rad s korisnicima – dakle informatori, što su sve skupa i pokazatelji nedostajućih zanimanja te mogućih pravaca budućeg razvoja univerziteta. Bez svega ovoga potencijali te mogućnosti biblioteka bivaju vidno osiromašeni te takvi da više ne mogu aktivno doprinijeti potrebama nauke, istraživanja i obrazovanja u digitalnom te posebice u postdigitalnom dobu.

Izvori i literatura:

- Aithal, P. S. (2016). „Smart Library Model for Future Generations. *International Journal for Engineering Research and Modern Education*. Vol. 1, No. 1, pp. 693–703, <dostupno na: Smart Library Model for Future Generations by P. S. Aithal :: SSRN> [1. 3. 2021.].
- Freyberg, L. (2018). „Smart Libraries – Buzz Word or Tautology“. *Elephant in the Lab*, <dostupno na: <https://elephantinthelab.org/smart-libraries/>> [1. 3. 2021.].
- Johnson, I. M. (2012). „Smart Cities, Smart Libraries, and Smart Librarians“. *Smart City and Library Service*, <dostupno na: <http://eprints.rclis.org/20429/>> [1. 3. 2021.].
- Kodrić, L. et al. (2009). „Implementacija sistema učenja na daljinu BISER na Filozofskom fakultetu u Sarajevu“, u: 3. *Savjetovanje Reforma visokog obrazovanja i primjena Bolonjskog procesa na Univerzitetu u Sarajevu: zbornik radova*. Sarajevo: Univerzitet, 2009, str. 470–487.
- Kodrić-Zaimović, L. (2012). „Obrazovanje za budućnost: uloga biblioteka u elektronskom obrazovnom okruženju“, u: 4. *Međunarodni naučno-stručni skup Edukacija za budućnost: zbornik radova*. Zenica: Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici.
- Kodrić-Zaimović, L. & Aparac, T. „Izazovi oblikovanje programske osnove za savremenu univerzitetsku biblioteku: prema novoj Univerzitetskoj biblioteci u Sarajevu“. *Knjižnica: revija za područje bibliotekarstva in informacione znanosti*, 63, 1–2, str. 109–139.
- Kodrić-Zaimović, L. (2021b). *Baštinske studije: od moderne do postdigitalne kulture*. Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine.
- Kodrić-Zaimović, L. (2021a). *Biblioteka i grad: studije iz teorije i prakse urbanog bibliotekarstva*. Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine.
- Mihalić, M. (2007). „Strateška partnerstva i suradnja knjižničara na visokim učilištima u Hrvatskoj – uvjet uspostave usluga u društvu znanja, u: Pilaš, I. & Martek, A. (ur.) *Partnerstva u specijalnim i visokoškolskim knjižnicama: zbornik radova*. Zagreb: Hrvatsko knjižničarsko društvo, str. 41–54.

- Schöpfel, J. (2018). „Smart Libraries“. *Infrastructures*. Vol. 3, No. 43, <dostupno na: <https://www.mdpi.com/2412-3811/3/4/43>> [1. 3. 2021.].
- Tabak, E. (2017). *Digitalna humanistika: debate, aplikacije, izazovi*. Zenica: Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici.
- The Alliance of Digital Humanities Organizations – ADHO, <dostupno na: <https://adho.org/>> [1. 3. 2021.]

Lejla KODRIĆ-ZAIMOVIĆ

HUMANITIES IN THE POSTDIGITAL AGE: THE ROLE AND POSSIBILITIES OF SMART LIBRARIES

From its very beginnings to the present day, libraries are one of the fundamental components of scientific infrastructure and they are emerging at all levels of scientific research, providing direct support to the scientific research process. With changes in the scientific and educational environment, as a consequence of activity in the age we call digital, and increasingly also post-digital age, changes that today are mostly moving in the direction of so-called „networked science“, scientific research processes and ways of its realization and mediation are being redefined, but also the role and libraries' business models are changing. The way in which libraries are available to the scientific, academic and educational community in general today most often is manifested in their appearance that is named so-called „smart libraries“. The paper, in a new and innovative way, presents research of the complex interrelationships between the humanities, digital and postdigital age in which they operate today, but also of the potentials of the current alteration of libraries which we call smart libraries – all with the aim of improving and continuing humanities and other related research of today. Thus, the survival of the humanities in the digital and postdigital age is reaffirmed, but, at the same time, inevitability of libraries in the complex processes of humanistic and scientific research in general is argued. In doing so, special attention is paid to the changes within the higher education framework, whose information hub is represented by academic libraries, as well as to the consequences of their redesign in the direction of smart libraries for the humanities and related sciences.

Keywords: *humanities, digital and postdigital age, smart libraries, academic libraries, university, digital humanities*

Stručni rad

UDK 004.738.5:316.472.45

Dina CVEK-ZUBAJ (Pula)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayer u Osijeku

dina.cvek@gmail.com

DEMISTIFIKACIJA I BRENDIRANJE DRAMSKIH TV SERIJA NA DRUŠTVENOJ MREŽI INSTAGRAM

Internet je kao novi medij sam po sebi poznat po velikoj dostupnosti informacija. Najveća aktivnost mladih na internetu usmjerena je na društvene mreže i na sve širu i učestaliju vizualnu komunikaciju. Od 2000. godine nadalje popularne TV serije znatno su se promijenile, dostupnije su te ih se može gledati putem više različitih streaming platformi. Pojavom *Instagram*-a, svaki novi proizvod pa tako i svaka dramska TV serija ima mogućnost nepresušnog izvora reklame. Uz sve prednosti koju *Instagram* nudi, vođen željom što veće popularnosti kod korisnika, isti višestruko utječe na pretjerano otkrivanje informacija. Svaka produkcijska kuća želi fanove pojedine dramske TV serije uključiti u proces proizvodnje kako bi interes za serijom rastao i kako bi rezultati gledanosti bili veći, što često rezultira *behind the scenes* elementima. Takvi se elementi često smatraju najzanimljivijim dijelovima u čitavom procesu rada na filmu ili seriji. U trenucima preintenzivnog i kontinuiranog praćenja serije gledatelj stječe dojam da poznaje likove što često rezultira željom za identifikacijom. Mistika koja je utkana u radnju serije usko je vezana za efekt iznenađenja koji je jedan od krucijalnih faktora svake dramske TV serije. Zbog prevelike dostupnosti informacija, ta je ista mistika u opasnosti. Demistifikacija, u slučaju ovog rada, istražuje rušenje granica između svijeta stvarnosti i svijeta fikcije u procesu proizvodnje dramskih TV serija. No, podrazumijeva i svojevrsno brendiranje dramskih serija današnjice putem *online* kanala i društvenih mreža.

Ključne riječi: *društvene mreže, Instagram, dramska TV serija, demistifikacija, brendiranje, behind the scenes, mistika*

UVOD

Društvene mreže danas su poznate kao novi mediji kojima se sve brže šire informacije. Najveća aktivnost mladih na internetu usmjerena je na društvene mreže i na sve širu i učestaliju vizualnu komunikaciju. Manje teksta, više fotografija i videa, današnja je filozofija komunikacije među mladima koja pojednostavljuje komunikaciju, ali se direktno veže i na lakše stvaranje imidža te brendiranje pojedinih proizvoda, ali i ljudi. Društvene mreže, kao besplatni *online* servisi, omogućuju pojedincima da sebe prezentiraju kao proizvod, stvarajući jedan novi identitet koji pumpajući faktor prepoznatljivosti utjelovljuje novi brend. Od blogera koji putuju i objavljuju slike pa sve do filma ili dramske TV serije, sve su to profili ljudi ili proizvoda koji sebe svjesno eksponiraju *online* tržištu sa željom veće prepoznatljivosti i s ciljem više pratitelja, lajkova i rezultata u vidu profita i slave. Danas Instagram broji, ugrubo, jednu milijardu korisnika, a vizualnost koju isti nudi, korisnici iskorištavaju ili za dijeljenje s uskim krugom ljudi ili, u sve više slučajeva, za dijeljenje sa širom javnosti u svrhu sve veće popularnosti i širenja utjecaja. Uz filmove, dramske TV serije u posljednjih desetak godina postale su predmet velikog interesa gledatelja. Pojavom Instagrama, svaki novi proizvod pa tako i svaka dramska TV serija ima mogućnost nepresušnog izvora reklame. Svaka je pojava na Instagramu vođena sve većim komercijalnim interesom. Kad govorimo o stvaranju brenda, Instagram nudi puno kao kanal prepoznatljivosti i velikih mogućnosti za napredovanje na svjetskom tržištu. Uz sve prednosti koju Instagram nudi, vođen željom što veće popularnosti, isti višestruko utječe na pretjerano otkrivanje informacija.

Fokus ovog rada je na demistifikaciji dramskih TV serija na društvenoj mreži Instagram te ujedno i na brendiranju istih u okvirima novih medija, s naglaskom na Instagramu. Pregledom izvora literature koji se bave temom medija, novih medija, popularne kulture te pregledom osnovnih statistika TV serija na društvenoj mreži Instagram, poput broja pratitelja i objava pojedinih popularnih serija te detaljnim pregledom tipova objava, učestalosti istih i reakcija korisnika na objave, u ovom ću radu nastojati ispitati temu demistifikacije dramskih TV serija u novim medijima ne bih li time potencijalnim čitateljima uspjela približiti temu i potaknuti ih i na eventualno otvaranje novih pitanja vezanih za odnos demistifikacije sadržaja i novih medija.

RAZRADA

Internet i dostupnost informacija

Internet je kao novi medij sam po sebi poznat po velikoj dostupnosti informacija. Na svakodnevnoj bazi izloženi smo sve većem broju informacija i sve te informacije svakim danom prelaze granice normale.

Pojavom i uvriježenošću Interneta kao novoga oruđa komunikacije i nove okoline javnog sudjelovanja, javio se val ideja o tome na kakav način nove interaktivne tehnologije mogu poticati nastajanje neke nove, elektroničke javne sfere (Oblak, 2002: 65). Pojava i eksploatacija novih medija pokreće nove debate u pogledu promoviranja i valoriziranja kulture i umjetnosti (Torlak, 2013: 368). Nove tehnologije i inovacije promijenile su ponašanje korisnika medija, okrenuvši ih sve više prema *online* okruženju i konzumerizmu selektivnog sadržaja (Ciacu, Tanase, 2012: 96).¹ Internet je vodio novim scenarijima po pitanju navika u konzumiranju medija i ponašanja korisnika na koje su, kako industrija promocije, tako i industrija zabave nastojale pronaći odgovore (Roca, Aranda, Sanchez- Navarro, 2014: 73).

Što se tiče medijskih sadržaja koji zaokupljaju mlade, istraživanja su pokazala da ih u digitalnim medijima najviše zanimaju teme vezane za masovnu kulturu (estrada, film, muzika) (Torlak, 2013: 268). U skladu s time, na Instagramu i drugim društvenim mrežama mladi danas prate poznate ličnosti, gledaju isječke filmova i serija, aktivno prate rad na pojedinim projektima, lajkaju, dijele i komentiraju sadržaje u želji što veće involviranosti i utaženja znatiželje.

TV serije i filmovi

Mnogi kažu kako se dramske serije danas proizvode više od filmova. Neovisno o tome je li riječ o većoj proizvodnji u odnosu na filmove ili ne, proizvodnja TV serija posljednjih je godina definitivno porasla u odnosu na ranije godine. Također, ako se pomnije prate ocjene serija, lako je zaključiti da su serije generalno bolje ocijenjene od filmova.

Tako, primjerice, jedna od najpoznatijih serija uspješnica, *Breaking Bad*, na IMDB-u ima 9,4 ocjenu dok film *El Camino: A Breaking Bad Movie* ima ocjenu 7,3. Usudim se reći da je to svakako vezano uz kontinuitet serije i emo-

¹ Originalni tekst: *The new technologies and inventions change the behaviour of media consumers, orienting them more and more towards the online environment and the selective content consumerism.*

tivnu povezanost gledatelja uz likove koje, uzevši u obzir trajanje serije, gledatelj uspije i upoznati, za razliku od filma gdje je teško u tako kratkom vremenu stvoriti snažnu povezanost s likovima. Što se same kvalitete tiče, granice su sve zamućenije i nejasnije. U serije se ulaže puno i sve više pa se po pitanju vrijednosti produkcije ne radi razlika koja se radila nekada. Tu bih voljela istaknuti kako se na, primjerice, šestu sezonu serije *Game of Thrones* izdvojilo ukupno 100 milijuna dolara.² Važno je napomenuti da u današnje vrijeme i filmove i serije ljubitelji gledaju kod kuće, na zahtjev, bilo to na televiziji ili *online*.

Također, važno je napomenuti nešto strogo vezano za temu ovoga rada, a to je izazivanje reakcija TV serija na društvenim mrežama, koja je neizmjereno veća od filmova, budući da traje duže i da je intenziviranija imajući na umu da se serija sastoji od više nastavaka pa tako i reakcije publike budu duže, jače i češće. Reakcije uključuju rasprave, ponekad i svađe, ne samo na temu radnje serije, već i na temu likova, prognoza daljnjeg razvoja radnje, kritike na račun pojedinih scena, dijaloga, kraja epizoda i dr.

Od 2000. godine nadalje popularne TV serije znatno su se promijenile toliko da ni naziv TV serija više nije adekvatan, jer današnje serije nemaju ništa zajedničkoga s televizijom nekada.

Dalo bi se naslutiti da se suočavamo s posve novim fenomenom budući da TV serije danas idu van okvira standardnih TV serija kakve smo nekada gledali, kada se govorilo da je u tijeku zlatno doba televizije. Taj se fenomen raspoznaje kao brisanje granica između serije i filma. Nema sumnje da današnja produkcija serija uvelike podsjeća na onu od filmova (Stanković, 2018: 1).³

Što se televizije nekada tiče, serije su tada bile znatno drugačije od filma na više razina, produkcijskoj, distribucijskoj i perceptivnoj. Nekada se serijama pristupalo kao zabavi dok se filmove vezivalo uz umjetnost upravo zbog jednostavnog narativa i svojevrsne površnosti serija (Stanković, 2018: 2). Taj nedostatak kompleksnosti kod televizije McLuhan je objasnio unutar tehnološkog okvira, objašnjivši kako TV kamera nema ugrađen kut gledanja kakav filmska kamera ima (Stanković, 2018 prema McLuhan).⁴

² Informacija preuzeta s marketplace.org.

³ Originalni tekst: *Since 2000 the production of popular TV series has drastically changed. As a matter of fact, even the notion „TV series“ is not appropriate because it has no much in common with television series such as Show- time original series or BBC series. One can assume that we are dealing with a completely new phenomenon because it differs from the standard TV series as we know them from the so-called „golden age of television“. This new phenomenon is widely recognized as blurring the boundaries between film and TV.*

⁴ Originalni tekst: *Standard TV series is utterly different from film, on many levels: production, distribution and perception. On the one hand, TV series and television in general are widely recognized as entertainment. On the other, films are mostly related to arts. It is obvious that TV series are not considered art because of their often very simple narratives*

Platforme za streaming

Što se dramskih TV serija dakle tiče, one se danas mogu gledati na ekranu računala jednom kad ih se 'skine' s interneta – Torrent-a, ali može ih se besplatno gledati i na ponekim web stranicama. Sve su to, većinom, ilegalni načini gledanja, ali danas su postali normativ. Legalno se serije, uz filmove, može gledati na mnogim streaming platformama. U tom tonu, koliko god se serije i dalje nazivaju televizijskim serijama, danas su u trendu serije koje se dakle gledaju putem platformi za streaming kao što je to, primjerice, u slučaju Netflix-a ili HBO-a gdje, ukoliko korisnik ima korisnički račun, pristupa svim njegovim *online* sadržajima i jedan ga klik dijeli od serije ili filma. Pritom je važno napomenuti da se sve to danas može gledati ne samo na računalu, već i na smart televizijama i smartphonima putem posebnih aplikacija.

Nekad su se serije gledale isključivo na televiziji koja se nalazila u kućanstvima diljem svijeta, a običnim je ljudima u njihove domove donosila slavne osobe, običaje drugih kultura, ljepote biljnoga i životinjskoga svijeta, kulinarske recepte, glazbene spotove, putopisne emisije, kvizove, reklame, sitcomove, reality show, modu, sportske prijenose, filmove, politiku i infotainment, ukratko, blještavilo popularnoga spektakla (Labaš, Mihovilović, 2011: 116).

Razlika između novih i starijih TV serija može se objasniti na tri razine, tehnološkoj, produkcijskoj i teorijskoj. Tehnološki gledano, digitalno okruženje pretvorilo je televiziju i film 20. stoljeća u digitalni medij (Stanković, 2018: 3). Smrt medija u fizičkom obliku i prebacivanje sve u *online* izdanje putem streaming usluga promijenilo je način na koji gledamo, razumijemo i konzumirano medije te svi ti načini gledanja *online* nisu više vezani uz televiziju kao takvu (Stanković, 2018: 4).

Danas, osim mogućnosti gledanja nepresušnog izvora serija i filmova na Netflixu, Hulu, HBO ili Amazon Prime Videu, od 2019. u konkurenciji su i Apple TV, Disney +, HBO Max i mnoge manje platforme za streaming. Većina navedenih kompanija osnovana je tijekom 90-ih. Netflix je osnovan 1997. godine, isključivo kao kompanija za posudbu i prodaju DVD-ova, ali unutar samo dvije godine postao je uspješna internet kompanija. Danas je Netflix jedna od najuspješnijih kompanija i poznat je po kao pokretač promjena upravo zbog eksperimentiranja s novim tehnologijama, inovativnim modelima produkcije, distribucije i prezentacije medijskog sadržaja (Stanković, 2018: 4).⁵

and shallowness, and their primary function of pastime and entertainment. For this „lack of complexity“ of television, Marshall McLuhan had a technological explanation: „For the TV camera does not have a built-in angle of vision like the movie camera“.

⁵ Originalni tekst: *Most of those companies were founded during the 1990s with distribution and hardware production as their basic facilities... For instance, Netflix, which was foun-*

Dobro je napomenuti da gotovo sve platforme korisnicima omogućuju probni period prije nego zainteresirani odluče plaćati uslugu redovito. Također, pojavom sve većeg broja konkurentskih platformi za streaming sadržaje, cijene pretplata konstantno padaju. To, naravno, potiče potencijalne korisnike na pretplatu ne samo za uslugu jedne, već redovito više različitih platformi.

Instagram i TV serije

Sve te serije zauzimaju prostor i na društvenim mrežama, ne bi li na taj način privukli svoje fanove i na tim platformama. Također, u sve više slučajeva produkcijske kuće na taj način potencijalne gledatelje i upoznaju sa svojim proizvodima te time stvaraju novu bazu fanova kako bi u konačnici broj pratitelja bio još veći. Pregršt dramskih TV serija u posljednjih desetak godina iskoristilo je prostor Instagrama kao prostor reklame i okupljanja baze fanova, samo neke od njih su *Stranger Things* koji broji preko 15 milijuna pratitelja, *Game Of Thrones* (8,7 milijuna), *House of Cards* (320 000), *Outlander* (1,6 milijuna).

Instagram tako nudi više sadržaja na jednomu mjestu. Isti može prezentirati samo proizvod, ali uz to preusmjeravati na sve druge kanale proizvoda i raditi poveznicu više medija. Instagram stoga možemo smatrati primjerom konvergencije medija. Prema riječima Denisa Kalamara, „zajednički ili konvergentni komunikacijski kanali koji su nastali na velikom medijskom monopolu konglomerata, utječu na percepciju recipijenta, potrošača koji su poznati pod pojmom publike“ (2016: 190).

Ako Instagram stavimo u kontekst dramske TV serije, jedna serija koja putem Instagrama prikuplja pratitelje i širi svoj *visibility*, u namjeri sve veće reklame, sklona je otkriti toliko o radnji ili pozadini serije da isto rezultira razbijanjem efekta iznenađenja. Tu dolazimo do Instagrama kao metode involviranosti fanova. Svaka produkcijska kuća želi fanove pojedine serije uključiti u proces proizvodnje kako bi interes za serijom rastao i kako bi rezultati gledanosti bili veći. Kako bi se ljude što više uključilo, danas se najviše pojavljuju *behind the scenes* elementi kojima se kod ljudi stvara želja i potreba za daljnjim sadržajem. Ljudi žele vidjeti i čuti još, što vodi sve češćim pregledima Instagram profila te ujedno većom aktivnošću po pitanju sadržaja profila: *repost*, *share*, *like*, *comment*.

ded in 1997, was primarily a company for renting and selling of DVDs, and in just two years it became successful Internet company. Until today, it is still one of the most successful businesses, a so-called game changer, because of experimenting with new technologies, innovative models of production, distribution and presentation of media content.

Tu bih navela primjer serije *Outlander*, bazirane na opusu romana, koje ću se u više navrata doticati u ovome radu. Na Instagramu serija broji preko 1,6 milijuna pratitelja, objava ima gotovo tisuću te gotovo svaka objava uključuje ili *behind the scenes* fotografiju ili video klip iz neke epizode ili razgovor s glumcima koji utjelovljuju likove u seriji. Svaka objava broji na tisuće lajkova i stotine, ponekad i tisuće komentara.

Svi veći projekti na Instagramu rijetko kada odgovaraju na komentare fanova ispod objava, ali produkcija Outlandera povremeno iznenadi odgovorom na poneki komentar, što svakako ojačava povjerenje i zainteresiranost fanova. S druge strane, serije koje su završile s produkcijom najčešće zadržavaju svoje profile na društvenim mrežama pa tako serija *Breaking Bad* i dalje broji prema milijun pratitelja, a produkcijska kuća i dalje povremeno objavljuje fotografije iz serije, intervju s glumcima i *behind the scenes* elemente ne bi li zadržao bazu vjernih fanova ili provukao one koji možda seriju još uvijek nisu pogledali. Unatoč različitim situacijama po pitanju aktualnosti, radnje, godini proizvodnje i dr., obje navedene serije svakodnevno ili povremeno izložene su aktivnom otkrivanju informacija koje su načelno intrigantne, ali ujedno i potencijalno suvišne.

Behind the scenes

Proces proizvodnje dramske serije dugotrajan je i iscrpan. Snimanja jedne sezone današnje dramske TV serije traju mjesecima. Ako se tome dodaju postupak montaže, promotivne aktivnosti i premijerno prikazivanje, na jednu sezonu ide u većini slučajeva otprilike godina dana. To znači godina dana čekanja za sve fanove koji vjerno prate seriju. U svakoj toj godini dana iščekivanje raste, a pratitelje na Instagramu svako malo treba „nahriniti“ kako interes ne bi pao i kako bi brend serije sve više rastao. *Behind the scenes* često se smatra najzanimljivijim dijelom u cijelom procesu rada na filmu ili seriji. Filmovi i serije sve češće objavljuju isječke sa snimanja koji sadrže greške pri snimanju, uzastopna ponavljanja ili bilo kakve zanimljivosti koje se nisu mogle iskoristiti u montaži serije, a mogu poslužiti i kao reklama ili teaser za novu sezonu ili epizodu. Takvi se isječki i video materijali svrstavaju pod naziv *making of*.

Ipak, osim grešaka koje su uvijek zanimljive za vidjeti, serija *Outlander* sve češće na Instagramu objavljuje glavne glumce, koji odjeveni u kostime svojih likova, daju izjave, pozivaju fanove da prate profil, najavljuju novu epizodu ili jednostavno razgovaraju o nečemu što će fanovima biti zanimljivo. Tako, primjerice, u objavi iz ožujka 2021. najavljuju dolazak šeste sezone s videom koji obuhvaća razgovor glavnih glumaca o radnji, likovima i svojim

emocijama spram snimanja serije; kadrove snimanja i pripreme seta; poruku za fanove.

Publika je na taj način sve angažiranija, Instagram je sve interaktivniji, a to sve rezultira uključenjem publike u sam čin proizvodnje serije. Na objavu takvog tipa komentari su najčešće puni podrške i iščekivanja novih epizoda. Kod fanova se stvara veće iščekivanje, a serija dobiva na vjerodostojnosti. Ipak, narušava se doza mistike koja je nekada bila glavna nit gledanja serije na televiziji. Gledatelji, primjerice, *Beverly Hillsa* iz 1990. godine, nisu mogli gledati sve epizode odjednom, nisu imali nikakav pristup procesu proizvodnje serije poput ovoga danas niti su mogli utjecati na njega. Čekali su novu epizodu ne znajući zasigurno kad će i hoće li izaći te je pod utjecajem svih tih faktora gledanje serije bilo „čarobnije“. Nekada smo serije mogli pratiti samo na televiziji onda kada su imale svoj termin, danas to možemo činiti kada god to poželimo i to na svakom računalu ili smartphone-u. Važno je napomenuti da se format serija od tada znatno promijenio o čemu je bilo govora i ranije u radu.

Svaka serija ima svoju radnju, svaka epizoda ima novu nit radnje, svaki lik ima svoju osobnost i svaka sezona ima svoju čar. Čarolija i mistika koju svaka epizoda nosi faktor je koji čuva našu zainteresiranost i volju za daljnjim gledanjem. Kada epizoda završi, a mi ne znamo što će se sljedeće dogoditi, upravo taj osjećaj iščekivanja i želje tjera nas da čekamo iduću epizodu. Instagram daje prostor gdje se ta praznina osjećaja neznanja i iščekivanja može popuniti dodatnim sadržajem.

Identifikacija s likom u seriji

Svaka nas radnja vodi u svoj svijet. *Outlander* tako fanove vodi u fiktivni svijet prošlosti, povijesnih kostima, ljubavne priče i višestrukih zapleta. Ljudi općenito gledano imaju usađenu potrebu za povezivanjem. Socijalna smo bića, željna drugih ljudi, a televizija nudi širok raspon ljudi i međuljudskih odnosa. Nakon intenzivnog i kontinuiranog praćenja serije, pojedinac stječe dojam da poznaje seriju i da, još važnije, poznaje likove. U tom trenutku gledatelj prestaje biti samo gledatelj, on ulazi u svijet serije, u radnju i njegova povezanost s likom često rezultira željom za identifikacijom, odnosno osjećajem da želi biti kao pojedini lik u seriji ili da jednostavno želi biti dijelom serije koju toliko vjerno prati.

Prema riječima Monike Bednarek, može se tvrditi da ekspresivni identitet karaktera ima veliku ulogu u kreiranju parasocijalnog odnosa što rezul-

tira identifikacijom s likom i razvijanju sklonosti spram lika (2010: 121).⁶ Ekspresivni identitet autorica objašnjava kao napisani identitet za televizijske žanrove fikcije, koji je vezan na emocije, vrijednosti, ideologije i ponašanja likova (Bednarek, 2010: 118).⁷ Sve su to faktori koji gledatelja povežu s likom tvoreći tako jednu vrstu ovisnosti i osjećaja da lika poznaje kao osobu, ne kao proizvod nečije mašte.

Razbijanje mistike

Mistika koja je utkana u odnose likova, u radnju serije, u svaki lik pojedinačno, usko je vezana za efekt iznenađenja koji je jedan od krucijalnih faktora svake dramske TV serije. Ne znamo što će se dogoditi pa svaka novost i svaki zaokret u radnji služe kao iznenađenje koje nas tjera da gledamo dalje. Taj svijet u koji uđemo kad gledamo seriju, svijet je mistike. Puno pitanja, puno znatiželje i puno čekanja. U tome i jest čar svake serije koju volimo, da nas svaki put iznova iznenadi i da je taj svijet u koji nas uvodi svijet van naše stvarnosti. Upravo je ta mistika u opasnosti onoga trenutka kada serije krenu otkrivati previše putem društvenih mreža i drugih kanala. Ovdje konkretno govorim o prije spomenutom objavljivanju isječaka i fotografija iza kamere u kojima se prikazuju glumci koji u kostimima razgovaraju i fotografiraju se između snimanja; glumci koji u kostimima daju izjave novinarima ili pozivaju gledatelje da gledaju novu sezonu; *green screen*-ovi na čijem su mjestu u seriji zapravo more, brod, kuća, livada ili nebo.

Uz sve pozitivne aspekte otkrivanja procesa snimanja, takvi pothvati rezultiraju manjim efektom iznenađenja kod gledatelja koji kod svake sljedeće epizode znaju što je snimano na pravoj lokaciji, što u studiju, tko se od glumaca u stvarnom životu voli, tko se ni ne poznaje i što bi se, prema naznakama iz prošlog posta na Instagramu moglo dogoditi u sljedećoj epizodi serije.

Taj pristup, u kojemu se fanovima daje da vide i čuju što više kako bi što više pratili i bili aktivni, rezultira time da ljudi znaju previše o svemu, ponekad i bez da seriju i gledaju, što kompletno mijenja bit postojanja dramske TV serije kao takve. Također, takvi pristupi često utječu i na vrijednost serije te sveukupni dojam serije jednom kad ista završi s proizvodnjom. Tu prvenstveno mislim na odnos masovne proizvodnje TV serije, dostupnost istih te

⁶ Originalni tekst: *It can be argued that the expressive identity of characters plays a big part in the formation of parasocial relationships, in contributing to identification with characters, and in developing affinity towards characters.*

⁷ Originalni tekst: *I use the term of expressive character identity to refer to a kind of scripted identity that is related to the emotionality and the attitudes/values/ideologies of characters in fictional television genres.*

aktivnu „konzumaciju“ velikog broja sadržaja u kratkom roku, što najčešće vodi površnom shvaćanju sadržaja i brzom zaboravljanju istog.

Demistifikacija i brendiranje

Tihomir Vranešević tvrdi kako se marka (eng. brand) može razvijati na gotovo sva područja ljudskog djelovanja, od proizvoda do usluga i doživljaja (2007: 3). Marke su svuda oko nas, proizvode i usluge se od pamtljivijeka označivalo kako bi se znalo tko ih je proizveo i čije su vlasništvo (Olins, 2003: 279). Sastavni dio marketinškog upravljanja u novije je vrijeme upravljanje markama (eng. Brand management) (Olins, 2003: 279). Glavno obilježje brenda je da mora biti obožavan, da postane uzor i da kreira trendove (Skoko, 2011: 1). Obožavatelji su također važan dio stvaranja brenda, jer oni prenose i šire slavu određene osobe (Skoko, 2011: 3). Prema riječima Melisse Davis, uspješan brend mora posjedovati sljedeća obilježja: priču, kontekst, stil, ton i ime (2005: 74). Sve navedeno direktno se veže na moju analizu, krenuvši od obožavatelja i njihove uloge u procesu proizvodnje serije pa sve do kreiranja novih trendova, u ovom slučaju trenda otkrivanja sve većeg broja informacija s ciljem veće reklame i većeg odaziva potencijalnih fanova.

Demistifikacija u slučaju ovoga rada istražuje rušenje granica između svijeta stvarnosti i svijeta fikcije u procesu proizvodnje dramskih TV serija. Ona dakle istražuje koliko društvene mreže, s naglaskom na Instagram, utječu na razbijanje mistike odnosno koliko je Instagram dao prostora ne bi li se na takve ideje uopće i došlo te što možemo očekivati kao moguće posljedice. Jedna od posljedica koju sam već spomenula svakako je ta da ljudi gledaju sve više serija zbog sve veće dostupnosti, i da jednom kada ih pogledaju često zaborave što se uopće događalo, upravo zbog previše informacija i sve više proizvoda koji izlaze na tržište.

Ta masovna proizvodnja dramskih TV serija s podlogom društvenih mreža utječu na doživljaj pojedine serije i na daljnji pristup gledanju takvog sadržaja, ali i na stvaranje nekakve opće, generalne slike o serijama i o postupku njihova nastajanja. Tu nastupa svojevrsna otupljenost, navika i pad umjetničkog izričaja budući da sve više ljudi sve više serija gleda više zbog imidža i medijske prezentacije nego zbog kvalitete samoga proizvoda ili samog interesa za tematsko područje serije. Tako je, primjerice, *Game of Thrones*, sada više ikona koja objedinjuje *online* trgovine, brend Grada Dubrovnika, plaćene izlete na lokacije snimanja i video igrice nego dramska TV serija visoke produkcijske kvalitete.

Hrvatska je od serije *Game of Thrones* profitirala po pitanju turizma, kao što su to učinile Island i Sjeverna Irska. Primjerice, tijekom snimanja na

Islandu, korišteno je preko 3000 hotelskih soba.⁸

Demistifikacija dakle također podrazumijeva brendiranje dramskih serija putem *online* kanala i društvenih mreža. Isto podrazumijeva instančanu marketinšku strategiju koja se prije svega veže za vizualni identitet proizvođača. Optimizirani pregledi na mobilnim uređajima danas su imperativni budući da ljudi na mobitelima provode puno više vremena nego nad računalima. Vizualnost treba biti u skladu sa suvremenim trendovima, s naglaskom na interaktivnosti i povezivanju. Prema riječima Vraneševića, u marketinškom komuniciranju, brend je simboličko značenje svih informacija povezanih s organizacijom, proizvodom ili uslugom. Brend uključuje ime, logo, doživljaj i različite simbole koje odlikuje prepoznatljivost. Sveprisutni su, imaju razvijene identitete i utječu na životne stilove (2007: 22). Instagram priče (eng. *story*) s kvizovima, anketama i dodatnim informacijama potiču zainteresiranost posjetitelja, a plaćeni oglasi služe kako bi profil sakupio što više pratitelja. Jednom kada brojka postane dovoljno visoka, priča s pratiteljima i fanovima nastavlja se razvijati sama od sebe, ponekad i nakon što serija dobije svoj kraj. Tako je, u prije navedenom primjeru *Breaking Bad*, baza fanova i dalje postojeća, neovisno o tome što je serija završila 2013. godine.

Tekstovi suvremene popularne kulture prenose se masovnim medijima te na taj način svakodnevno dopiru do različitih društvenih skupina koje ih, u odnosu na cjelokupni kontekst u kojem se dekodiranje događa, na određen način interpretiraju, odbacuju, prihvaćaju i prerađuju (Labaš, Mihovilović, 2011:120).

Gore navedeni citat napisan je prije deset godina. Unatoč tome što se spominju masovni mediji, sve navedeno može se utjeloviti u analizu ovoga rada. Korisnici Instagrama svakodnevno interpretiraju sadržaj te ga nerijetko odbacuju, prihvaćaju ili prerađuju. Usudim se reći kako je to u današnje vrijeme još upečatljivije nego prije desetak godina kada nismo znali što nas sve u svijetu novih medija čeka, gdje korisnik prestaje biti samo korisnik već postaje dio jedne masovne mašine, aktivni član novog digitalnog doba, proizvođač sadržaja i njegov vjerni pratitelj.

ZAKLJUČAK

U dobu digitalizacije, gdje je sve vezano za Internet i za nove medije, gdje društvene mreže imaju sve više korisnika i gdje se na gotovo svaki upit odgovor može pronaći na Google-u, malo tko i malo što nema svoje *online* izdanje. Veliki postotak svjetske populacije umrežen je i velika koncentracija informacija dostupna je svima. Internet je svemir za sebe, novi mediji su sve

⁸ Informacija preuzeta s marketplace.org.

utjecajniji, a društvene mreže utjelovljuju međuovisnost korisnika, proizvoda i medija. Granice se ruše, komunikacija se mijenja, a trendova ima sve više.

Uz sve negativne strane digitalizacije, a jedna od najgorih je nedostatak kontrole nad sadržajem, pozitivno je to što su mogućnosti plasiranja i reklame nevjerovatno velike. Brendirati je moguće sebe, organizaciju, ustanovu ili državu, a nije ni važno je li proizvod materijalan ili intelektualan. Demistifikacija dramskih TV serija koje sam se redovito doticala u ovome radu podrazumijeva rušenje intrige te upotpunjavanje znatiželje i eskapizma koje nam serije kao takve nude. TV serije danas su eskalirale po pitanju produkcije i *online* izdanja pa se njihov utjecaj širi van okvira koje nekada nismo mogli niti zamisliti. Konstantno smo bombardirani informacijama o nastanku serija koje nam otvaraju vrata prije nego ih mi sami prvotno otključamo. Imajući na umu teorijske pretpostavke o TV serijama nekada i danas te sve navedene primjere današnjih popularnih serija u ovom radu, zaključujem kako Instagram direktno utječe na razbijanje fiktivnih svjetova TV serija što vodi jednom novom svijetu, s jako puno fiktivne intrige i sve manje efekata iznenađenja. Upravo to rušenje granica koje su nekada bile nedostižne, danas predstavlja normativ, ali i velik izazov. Apetit korisnika raste, konkurencija produkcijskih kuća sve je veća, a sadržaja ima previše te se vrlo lako izgubiti u toj masovnoj nakupini informacija koja ne samo da iscrpljuje medijski prostor, već ponajviše iscrpljuje gledatelje, a da oni toga često nisu ni svjesni. No, to je svakako jedna tema za sebe.

IZVORI

Knjige:

- Bednarek, M. (2010). *The language of Fictional Television: Drama & Identity*. New York: Continuum International Publishing Group.
- Davis, M. (2005). *More than a name – an introducing to branding*. Lausanne, Switzerland: AVA Publishing SA.
- Olins, W. (2003). *Brendovi, marke u suvremenom svijetu*. Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga.
- Vranešević, T. (2007). *Upravljanje markama*. Zagreb: Accent.

Članci:

- Ciacu, N., Tanase, T. (2012). „Television in the social media era“. U.A.S. *Revista de Comunicare și Marketing*, Vol III, No. 4, str. 95–108. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/231814622_TELEVISION_IN_THE_SOCIAL_MEDIA_ERA (pregledano 17. 5. 2021).

- Kalamar, D. (2016). „Konvergencija medija i transformacija publike“. *In-formatologija*, Vol. 49, No. 3–4, str. 190–202. Dostupno na <https://hrcak.srce.hr/173849> (pregledano 25. 1. 2021).
- Labaš, D., Mihovilović, M. (2011). „Masovni mediji i semiotika popularne kulture“. *KROATOLOGIJA* 2, str. 5–122 Dostupno na https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=112136 (pregledano 18. 5. 2021).
- Oblak, T. (2002). „Internet kao medij i normalizacija kibernetiskog prostora“. *Medijska istraživanja*, Vol. 8, No.1, str. 61–76. Dostupno na <https://hrcak.srce.hr/23357> (pregledano 17. 2. 2021).
- Roca, M., Aranda, D., Sanchez-Navarro, J. (2014). „Television and the Internet: The Role Digital Technologies Play in Adolescents' Audio-Visual Media Consumption. Young Television Audiences in Catalonia (Spain)“. *Journal of youth development*, Vol. 9, No. 1, Special Edition, str. 72–85 Dostupno na https://www.researchgate.net/publication/311067595_Television_and_the_Internet_The_Role_Digital_Technologies_Play_in_Adolescents%27_Audio-Visual_Media_Consumption_Young_Television_Audiences_in_Catalonia_Spain - (pregledano 18. 5. 2021).
- Skoko, B. (2011). „Kako postati brend na tržištu?“. Fenomen osobnog brendiranja, str 1–9. Dostupno na <http://www.quantum21.net/slike/sr-c/2011/11/30/1322674065fenomenosobnogbrendiranja.pdf> : (pregledano 16. 1. 2021).
- Stanković, M. (2018). „TV Series or Not? “. *AM Journal of Art and Media Studies*. No. 17, str. 1–13. doi: 10.25038/am.v0i17.282 Dostupno na https://www.researchgate.net/publication/328351464_TV_Series_or_Not (pregledano 19. 5. 2021).
- Torlak, N. (2013). „Novi mediji – nova pravila i nova recepcija kulture i umjetnosti“. *In medias res: časopis filozofije medija*, Vol. 2, No. 3, str. 366–371. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/114787> (pregledano 20. 1. 2021).

DEMYSTIFICATION & BRENDING OF TV SERIES ON INSTAGRAM

The Internet as new media is known for the great availability of information. The largest activity of young people on the Internet is focused on social networks and on the wider and more frequent visual communication. From the year 2000 onwards, popular TV series have changed significantly, they are more accessible and can be watched through several different streaming platforms. When Instagram first came, every new product along with TV series, got an opportunity for new kinds of promotion. Despite the positive things, Instagram also carries the bad ones. The need for popularity carries an excessive disclosure of information. Every production company wants to include fans of a particular series in the production process in order for interest in the series to grow and for ratings to be higher, which often results with *behind the scenes* elements. Such elements are often considered the most interesting parts in the whole process of working on a film or series. In moments of too intense and continuous follow-up of the series, the viewer gets the impression that he knows the characters, which often results in a desire for identification. The mystique of the series is closely related to the surprise effect which is one of the crucial factors of any drama TV series. Due to the excessive availability of information, the same mystique is in danger. Demystification, in this paper, explores the breaking down of boundaries between the world of reality and the world of fiction in the process of producing drama TV series. But it also implies a kind of branding of today's drama series through online channels and social networks.

Key words: *branding, social media, Instagram, TV series, demystification, behind the scenes, mystique*

GRADA

Preliminarno saopštenje
821.163.4.09-1 Kolović I.

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
aleksandar.radoman@fcjk.me

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
adnan.cirgic@fcjk.me

IZVJEŠTAJ O PROUČAVANJU PJESMARICE IVANA KOLOVIĆA IZ ARHIVA HAZU U ZAGREBU

U ovome prilogu dat je osvrt na rukopisnu pjesmaricu Ivana Kolovića s početka XIX stoljeća. Rukopis se nalazi u Arhivu HAZU u Zagrebu i sadrži 45 pjesama, što usmenih što prijepisa dubrovačkih i dalmatinskih pjesnika. U dodatku ovoga priloga data je transkripcija nekoliko pjesama.

Ključne riječi: *Ivan Kolović, Perast, usmena književnost, lirске usmene pjesme, deseteračke pjesme*

Rukopisni zbornik Ivana Kolovića spominjan je sporadično u literaturi, no informacije o njemu bile su površne, a nerijetko i netačne. Tragajući za bo keljskim usmenoknjiževnim zbirkama u Arhivu HAZU u Zagrebu pošlo nam je za rukom da pronađemo i identifikujemo Kolovićevu zbirku. Zahvaljujući Upravi HAZU te osobito direktoru arhiva, dr sc. Marinku Vukoviću, kao i osoblju arhiva, februara 2018. godine omogućeno nam je nesmetano proučavanje ovoga vrijednog rukopisa.

Prvi trag postojanja pjesmarice potekle u porodici Kolović zabilježio je Srećko Vulović u pismu Valtazaru Bogišiću 25. maja 1869. godine. Informišući Bogišića o rukopisima zbirci usmenih pjesama koje je našao u Perastu, Vulović pominje i dotad nepoznati rukopis: „...dosad nagjoh jedan rukopis jednoć svojina kuće Kolovića-a, a danas jednoga moga prijatelja (cijenim da je ista ruka napisala ovoga i onoga Mazarovića ali ovi je mnogo siromašniji nema u svemu 69 lista a najmanje su narodne pjesme.“¹ U napomeni uz ovaj podatak Miroslav

¹ Miroslav Pantić, „Prepiska Srećka Vulovića i Valtazara Bogišića“, *Zbornik istorije književnosti*, Odeljenje literature i jezika SANU, knjiga 2, Beograd, 1961, str. 210–211.

Pantić, priređivač korespondencije Vulovića i Bogišića, veli: „Taj rukopis nikada nije dospao u Bogišićeve ruke, a i sada je neizvesno gde se nalazi.“²

„Kolovića rukopis“ Vulović će u prepisci pomenuti još nekoliko puta, da bi u pismu od 1. maja 1891. godine precizirao đe se rukopis nalazi i dao njegovu ocjenu: „Rukopis Kolovića danas je svojina Jug. Akademije. On nema nikakve važnosti, jer nema ma cigle pjesme koja se nebi nalazila u zbirci Mazarovića.“³ Sličnu ocjenu vrijednosti, ali uz preciziranje mogućega vremena postanka, Vulović je gotovo dvije decenije ranije saopštio u prilogu „Popis narodnih bokeških spisatelja i njihovih djela“: „Kolovića zbirka, pisana na svršetku prošloga vijeka. Ova nije zbirka velike dragocjenosti jer nešto iz Balovića a nešto iz Mažarovića zbirke mislim da je prepisana.“⁴ Čini se da je Vulović na još jednome mjestu pomenuo ovu zbirku, ne navodeći joj ime. Naime, u neobjavljenom i nedatiranom rukopisu „Njeke stare zbirke narodnih pjesama“, koji smo pronašli u Vulovićevoj zaostavštini u Nadžupskome arhivu u Perastu,⁵ Vulović daje opis nekoliko zbirki koje je prikupio o Perastu, a među njima pominje i jednu koja „ima 14 pjesama epičkih a ostalo su ženske i koja iz erotičku iz dubrovačkih pjesnika. Ima st. 138 u običnoj veličini. Ova cijeni se da je prepisana na svrsi 18⁰ vjeka.“ Po obimu, datiranju i sadržaju reklo bi se da i na tome mjestu Vulović u vidu ima „Kolovića rukopis“.

Vulovićev podatak o „rukopisu Kolovića“, bez šire elaboracije, preuzelo je nekoliko autora koji su više ili manje uzgredno pisali o peraškim usmenoknjiževnim zbirkama.⁶ Da je Ivan Kolović ličnost zaslužna za nastanak te zbirke, prvi je utvrdio Miroslav Pantić. U knjizi *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske* Pantić opisuje neke peraške usmenoknjiževne zbirke, pa pominje i zagonetni Kolovićev rukopis: oko kojeg „se starao Peraštanin Ivan Kolović, počev od kraja XVIII veka, pa sve do 1805. kako izgleda.“⁷ Uz taj za nauku novi podatak Pantić daje i napomenu: „I tu zbirku pominje S. Vulović

² Isto.

³ Isto, str. 228.

⁴ Srećko Vulović, „Popis narodnih bokeških spisatelja i njihovih dijela“, *Program C. K. Realnog i velikog gimnazija u Kotoru*, za šk. god. 1872–73, Zadar, 1873, str. 29.

⁵ Taj je članak, kako izgleda, Vulović poslao Lovru Kukuljici, uredniku almanaha *Dubrovnik*, no do njegova štampanja nikad nije došlo, o čemu je Vulović izvijestio Bogišića u pismu 9. juna 1872. godine (v. Miroslav Pantić, „Prepiska Srećka Vulovića i Valtazara Bogišića“, *Zbornik istorije književnosti*, Odeljenje literature i jezika SANU, knjiga 2, Beograd, 1961, str. 213). Jedan prijepis toga članka nalazi se i među Vulovićevim spisima u Muzeju i zbirci Baltazara Bogišića.

⁶ Up. Miloš Milošević, „Najstariji sačuvani melografski zapis narodne pjesme u Boki Kotorskoj i pitanje pjevanja bugarštica u Perastu XVII stoljeća“, u: *Muzičke teme i portreti*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1983, str. 53; isto i: Pavao Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, „Gospa od Škrpjela“, Perast, 1999, str. 363. i 366.

⁷ Miroslav Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*, Srpska književna zadruka, Beograd, 1990, str. 242–243.

u nav. *Popisu*, uz ocenu podosta preteranu ('ova nije zbirka velike dragocjenosti, jer nešto od Balovića, a nešto iz Mažarovića mislim da je prepisana'). Pošto nam je pošlo za rukom da je nađemo i identifikujemo, možemo reći da u njoj ima i nešto lepih pesama koje se ne nalaze u zbirkama Julija Balovića i Nikole Mazarovića.⁸ Kako u poznijim radovima, bar koliko nam je poznato, Pantić nije detaljnije pisao o ovome svom otkriću, naučna je javnost ostala uskraćena za objašnjenje kako je Ivan Kolović⁹ identifikovan kao sastavljač zbirke, kako je datirana, đe se zbirka nalazi i, u konačnom, koje su to pjesme koje donosi.

Istražujući u Arhivu HAZU februara 2018. godine, tragom napomene Srećka Vulovića, pronašli smo i taj rukopis. U inventarnoj knjizi Arhiva rukopis je zaveden pod brojem IV a 28 i naslovljen „Pjesni razne (s. XVIII)“. Dimenzije rukopisa su 14,5 x 19,5 cm. Pored nekih sitnijih ispisa na potkorici zbirke, zabilježeno je rukom Srećka Vulovića „Zbirka Kolovića na svršetku prošlog vjeka“. Ko je sastavljač zbirke i kad je sačinjena, odnosno dovršena, saznajemo iz bilješke na posljednjoj strani đe je rukopisom kojim je pisana cijela zbirka upisano – „Giovanni Collovich“, a odmah ispod i „Perasto 1805“. Da je Pantić bio u pravu i kad je riječ o strukturi zbirke uvjerali smo se nakon pažljivoga pregleda i upoređivanja s pjesmaricom Nikole Mazarovića. Naime, od 45 pjesama koje donosi zbirka Ivana Kolovića, pri čemu je jedna pjesma dva puta zabilježena pa bismo mogli reći da zbirku čine 44 pjesme i jedna varijanta, njih 20 su novina u odnosu na pjesmaricu Nikole Mazarovića, tako da možemo odbaciti nepovoljnu ocjenu Srećka Vulovića o njezinoj vrijednosti koja je vjerojatno i dovela do prestanka naučnoga interesovanja za tu zbirku. Kad je riječ o usmenoknjiževnim tekstovima, ova zbirka sadrži deset deseteračkih epskih pjesama, sve odreda prisutnih i u zborniku Nikole Mazarovića, potom jednu osmeračku epsku pjesmu, takođe zabilježenu i kod Mazarovića te 8 usmenih lirskih pjesama, pri čemu su 3 zabilježene i u rukopisu Nikole Mazarovića, a 5 pjesama koje bismo mogli svrstati u ljubavne lirske pjesme nijesu poznate iz drugih prijepisa. Kolovićeva zbirka objavljena je u cjelosti 2020. godine.¹⁰ U dodatku ovoga priloga objavićemo nekoliko pjesama iz ove zbirke.

⁸ Isto, str. 243.

⁹ Naša nastojanja da u maticama krštenih i umrlih Crkve Svetoga Nikole u Perastu dođemo do podataka o Ivanu Koloviću, nažalost, nijesu dala rezultate. Jedinu trag na koji smo naišli jeste pomen Ivanova drugog sina Luke koji je prema matici umrlih preminuo juna 1834. godine u 49. godini života. V. NAP MAN XXI.

¹⁰ *Pjesmarica Ivana Kolovića*, priredili, predgovor i rječnik manje poznatih riječi sastavili Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2020.

*

Pjesna

Vezak vezla Ocinka devojka
U najvišu kulu od Ocinja
Vezak vezla u more gledala
U more je jedro ugledala
Đe ono jedri kraj mora pučinom
To je bila ocinska tartana
I remuća gripa peraškoga
Sama sobom mlada govorila
E da Bog da da mi bratac bude
Ufatio gripa peraškoga
I u gripu Bujović Ivana
Molila bih age od Ocinja
Eda bi mi poklonili Iva
Sindžir bih mu od srebra skovala
Bilezike od suhoga zlata
Morila bih ga i gladom i žeđom
Eda bi se junak poturčio
Da mi ljubi lihce Fatimino
Jošt devojka u misli stajaše
U to doba glas i knjiga dođe
A od Drača carevoga grada
Da je gursar Bujović Ivane
Poftao ocinjske tartane
A na broju 11 tartana
I s njima mlogo Ocinjana
I pred njima agu Adem-agu
Mlada Adema sina Ameta Kameže
Kad to čula Fatima devojka
Zakukala kako kukavica
Pocviljela kako i lastavica
Ajmeh meni nevoljnoj siroti
Što ću sada brez rođena brata
Ajmeh meni brate Adem-ago
S kime ću se sada zaklinjati
Kako li ću tebe otkupiti
Kako li ćeš u Perastu biti
S kime li ćeš razgovor činiti

Ali s bratom starijem Amet-agom
Ali sa mnom priljutom sirotom
Ali sa mnom jedihnom sestricom
Ali s tvojom dragom vjerenicom
Ona vene a ti treptiš samo
Ti umireš uzdahe njoj šilješ
Ona muči tebe ne spominje
Ti s njom misliš ona ne razmišlja
Ona stoji u potaju sama
Ti si za nju sad rob postanuo
Jer si pošao Draču bijelome
Da joj ogradiš lale i pašmage
Na kavalje mendoše od zlata
Za izbirat kojundžije stare
Koji od koga lješve kovat znade
Neka bi se mlada pofalila
Što joj je ago u pohode dao
Kako kad si đerdan joj poslao
Druga se je Fate pofalila
Bog da znade hoćeš li sadare.

*

Pjesna

Sinoć moma dovedena
Jutros čedo porodila
Svekar joj je govorio
Što je snaho jada snaho
Otkle tebi ludo čedo
Ona mu je govorila
O ti svekre tihi vjetre
Ne čudi se e je jedno
Neg se čudi e nije drugo
Ovo je čedo svega sela
I gornjega i donjega
Devetinja iz Trebinja
I osminja iz Ocinja
I petina iz Cetinja

I 2 đaka iz Žabljaka
I 2 popa iza plotu
A najviše Vukadina

*

Znaš li dušo ka' si moja bila
Na dućanu tursku kafu pila
Kafu pila i suze ronila
Kro' suzami mlada bešeđela
O vi druge ne budite hude
Ne vjerujte u mlade junake
Junaci su vjera i nevjera
Dok te ljubim dok ti vjeru držu
Kad te obljubu tad te zaboravu
I još reku uzeću te dušo
Kako i mene Crlojević Ivo
Ljubio me zaboravio me
Još mi je tanku knjigu piso
Da mu pošljem svekoliko blago
Ja sam njemu mlada otpisala
Povrati mi moje lijepo likce
Moje likce koje prije bilo
Ja ću tebi i za tvoje blago
Što si meni ruha ti darovo
Odavno sam mlada raskrojila
Što si meni zlata ti darovo
Ja sam bratu konje potkovala

*

Pod granicom od česvine
Zaspah uhal od vrućine
Kad kod mene bijela ličca
Prem gizdava devojčica
I meden mi celov dade
Ne mogoh joj ja za manje
Neg joj stadoh odvrćati
I medenov joj celov dati
Donijeh kruha blagovati

Bocu vina česvinice
Napih Fati uzdravice
Razrezasmo tu dinjicu
Za pohladit moju diklicu
Sobom nosi obravnjaču
Jednu smokvu petrovaču
Tu izedosmo u ljubavi
U kojoj smo vazda bili
Leže ona legoh i ja
Zaspa ona zaspah i ja
Stade vjetric popušivat
I hladjenci vode teći
Probudi se moja diklica
Probudih se i ja tada
Ustali smo pak smo šeli
Činili smo što smo ćeli

*

Moj vinograde... moj rukosade
Kome te gradih... kome li sadih
Ali mome bratu... ali bratučedu
Ali tuđinu... iz tuđe zemlje
Kad li otuda... Turčin delija
Na vranu konju... iz Romanije
Čungur bije čungur popijeva
U svaku pjesmu burmu pripijeva
O burmo burmo srebrno zrno
Zapni to dušo puce pod grlo
Da mene dušo volja ne fita
Na tvoje dojke burme đevojke

*

Pjesna

Spravile se bule na trganje
A sa njima Slaviću Murade
Boga moli Slavića Murade
Da mu puhne vjetric sa planine

Da podigne bulama kavade
A devojkam sa liham koprene
Da on vidi koja je nalješva
Boga moli i umolio ga je
Puhnuo mu vjetric sa planine
I podignu bulama kavade
A devojkam sa ličcam koprene
I on viđe koja je nalješva
Nalješva je Đula Sarajkinja
Prosi Đulu u starice majke
On je prosi ma je ona ne da
Neg je ona njemu govorila
Ne bi te ona za đetića
A nekmoli da joj lišce ljubiš
Kad to čuo Slaviću Murabe
On napisa listak knjige tanke
Knjigu piše na oganj je meće
I živu je ognju govorio
Ne gori ognju pisma ni artije
Nego pamet Đule Sarajkinje
Drugu piše na vjetar je meće
I studenu je vjetru govorio
Ne nosi vjetru pisma ni artije
Nego pamet Đule Sarajkinje
Treću piše niz vodu je meće
Studenoj je vodi govorio
Ne nos vodo pisma ni artije
Nego pamet Đule Sarajkinje
Kad je bilo večer do večera
Kad li ide Đula Sarajkinja
Gola mlada u košulji tankoj
Gologlava kako muška glava
Bosonoga bez žutije pašmaga
Kako viđe Slavića Murade
Ufiti je za bijelu ruku
Ljubio je tri bijela danka
Kad je bilo treći dan u podne
Govorio Slaviću Murade
Ajde doma Đulo Sarajkinjo
Što će tebi tvoja majka reći

De si bila tri bijela danka
Ma govori Đula Sarajkinja
Vjera tebi Slaviću Murade
Nemo mene ljubljene u majke
Neg me uzmi u dvor za robinju
A govori Slaviću Murade
Znaš li Đule možeš pametovat
Kada si mi govorila mlada
Da me ne bi u dvor za đetića
A nekmoli da ti lihce ljubim

*

Zafali se deli Markoviću
Da će obljubiti od Bića đevojku
Ako ide na vodi studenjoj
To začučula od Bića đevojka
I ona je mlada govorila
Dok je meni od Bića planina
Na planini straža Erdeljića
Ne bojim se deli Markovića
Bog pomože deli Markovića
Pade magla više Bića grada
A u magli od Bića đevojka
Muštuluk ti deli Markoviću
Pala je magla više Bića grada
A u magli ti je od Bića đevojka
Kad to čuo deli Maroviću
Brzo ide na vodi studenjoj
Tu naodi lijepu đevojku
Ufiti je za bijelu ruku
Božju joj je pomoć nazivao
Božja pomoć lijepa đevojko
Je li brijeme da na vodi dođeš
Je li brijeme da ti ljubim ličce
Pak kada je prvom celovao
I on joj je junak govorio
Dušo moja lijepa đevojko
Ovo ti je od Bića planina
A kada je drugom celovao

I on joj je junak govorio
Dušo moja lijepa djevojko
Ovo ti je straža Erdeljića
A kada je trećom celovao
I on joj je junak govorio
Dušo moja lijepa djevojko
Ovo ti je deli Markoviću
Pak je maši na travi zelenoj
Pak je ljubi koliko mu drago

*

Snovala je snovakinja
Na zlu mjestu pri potoku
Tudijer pasa star na konju
Božju pomoć nazivaše
Božja pomoć snovakinjo
Mogu li ti prisnovati
Dva klubačca i jedan mosur
Ona njemu govoraše
Od otle star na konju
Ti ne možeš prisnovati
Dva klubačca i jedan mosur
Tvoja klupca gnjila pređa
A mosur ti zemlji gleda
Snovala je snovakinja
Na zlu mjestu pri potoku
Tudijer pasa mlad na konju
Božju pomoć nazivaše
Božja pomoć snovakinjo
Mogu li ti prisnovati
Dva klubačca i jedan mosur
Zdravo budi mlad na konju
Ti mi možeš prisnovati
Dva klubačca jedan mosur
Tvoja klupca tvrda pređa
A mosur ti k nebu gleda

*

Pjesna

Kada Turci Budim osvojiše
Dosta lijepa robja zarobiše
Lijepu Jelu i Ivana mlada
Car mi uze Iva za junaka
A carica Jelu za devojku
To je malo brijeme postojalo
Sestrica je bratu govorila
O Ivane dragi zaključane
Zdrava ću se učiniti bona
I leći ću carici u krilo
Ukrasti ću joj ključe od sanduka
Pokrasti ću joj i srebro i zlato
A ti caru dva najbolje konja
Paka ćemo poći od grada do grada
Dok dođemo Budimu na vrata
Što su rekli to su učinili
Zdrava se je učinila bona
I legla je carici u krilo
I krala je ključe od sanduka
Pokrala je i srebro i zlato
A on caru dva najbolja konja
Pak su pošli od grada do grada
Dokle su došli Budimu na vrata
Tu nahodu crnu udovicu
Božju su joj pomoć nazivali
Božja pomoć crna udovice
Što se ovako Budim porušio
Ali ga je morina morila
Ali ga su Turci porobili
Odgovara crna udovica
Ah tako mi delije neznane
Što me pitate pravo ću vi kazat
Nije Budim morina morila
Nego ga su Turci porobili
Dosta lijepa robja zarobili
Lijepu Jelu i Ivana mlada

Car mi uze Iva za junaka
A carica Jelu za devojku
Za Jelu sam dvoje glasa čula
A za Iva ni još nijednoga
Kada su je oni razumjeli
Pak pogleda Jela na Ivana
Poznadoše svoju staru majku
Bijelijem je rukam zagrliše
Medenijem justam celovaše
I još su joj oni govorili
Da ti li si naša stara majko
Kad to viđe crna udovica
Mrtva jadna na zemlji panula
Lijepo su je oni ukopali
Ivo se je ljepše oženio
Jelu sestru svoju udomio

*

Na onu goru na visoku grah se zeleni
Tu devojka pudarica glava je boli
Tudijer prođe star na konju ter joj govori
Da ti meni jednu granu grah ti rodio
A ona mu je govorila riječi medene
Bome neću ni prokletu grah mi rodio
Tudijer prođe mlad na konja ter joj govori
An da meni jednu granu grah ti rodio
Hoću tebi i četeri grah mi rodio
Ma ona mu je govorila riječi medene
Dođi dođi ma kvaćeru kad majka zaspi
Ma on joj je govorio riječi medene
Imaš vrata škripavice ja ne mogu doć
Imaš kučku lajavicu ja ne mogu doć
Imaš babu kašljavicu ja ne mogu doć
Imaš kokota pjevalića ja ne mogu doć
Kokotu ćemo prosa dati neće pjevati
Babu ćemo bjelom pokrit neće kašljati
A vrata ćemo huljem zalit neće škripati
Kučki ćemo pleća dati neće lajati
I on dođe proz fumare lonce obori

Ču to tata ču to mama što to tamo bi
Pođe mačka miše lovit lonce obori
Pođe majka lonca dići nogu ulomi
Pođe tata mater dići gaće izgubi
Pođe ćerca svijeću užec kuću užeze
I još mu je govorila riječi medene
Od otle mlad junače gore s tobom bi
I on pođe proz fumare kudijer i dođe

*

Pjesna

Dragi dragu pod prozor doziva
Otvor dvore moja dušo draga
Ona mu se iz dvora oziva
Od otle Boži nevjerniče
A od mene mlade odmetniče
Mletke brodiš a Mletkinje ljubiš
Zadar brodiš Zadarkinje ljubiš
U Levantu Grkinje devojke
I Primorje udovice mlade
A mene si mladu ostavio
Ostavio i zaboravio
Koj u gori drvo ošećeno
Ma ja nijesam drvo ošećeno
Neh sam mlada roda gosposkoga
Gosposkoga i plemenitoga
Koliko sam roda gosposkoga
Rosa pada a ja viša rastem
Snijeh mete a ja krupenija
Kolo igra a ja veselija
Sunce grije a ja rumenija
A ja za te i ne hajem mlada
Dobar jo se junak zaklinjaše
Rusu glavu na mač naslanjaše
Moj mi mačić odašekao glavu
Ako znadem druge ljubi ljubiti
Nego tebe dušo moja draga
Na to jo se junak smilovao

Bijele mu je otvorila dvore
Bijelijem su se rukam zagrlili
I medenijem justam celovali

Aleksandar RADOMAN & Adnan ČIRGIĆ

**ON THE ANALYSIS OF IVAN KOLOVIĆ'S SONGBOOK
FROM HAZU ARCHIVES IN ZAGREB**

In this article, a review of the handwritten songbook by Ivan Kolović from the beginning of the 19th century is given. The manuscript is in the Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Zagreb and contains 45 poems, both oral and transcripts of Dubrovnik and Dalmatian poets. A transcript of several poems is given in the appendix to this paper.

Key words: *Ivan Kolović, Perast, oral literature, lyrical oral poems, decasyllabic poems*

PORTRETI

Pregledni rad

UDK 811.163.4'373.2(497.16)

Новица ВУЈОВИЋ (Никшић)

Факултет за црногорски језик и књижевност – Цетиње

novica.vujovic@fcjk.me

ДОПРИНОС ДРАГОМИРА ВУЈИЧИЋА ЦРНОГОРСКОЈ ОНОМАСТИЦИ

Аутор анализира ономастички рад Драгомира Вујичића, и то онај његов дио који се тиче црногорске ономастичке грађе. Уз бављење конкретним именима с терена, углавном западно-црногорским топонимима, видљиво је Вујичићево значајно ангажовање у погледу теоријскога објашњења кретања у ономастици у нас – од њезина статуса тзв. помоћне дисциплине до засебне лингвистичке дисциплине. Значајан дио његова рада чини ангажман у установама науке и културе.

Кључне ријечи: *Драгомир Вујичић, ономастика, грађа, црногорски језик*

У лингвистици је Драгомир Вујичић (1935–1997) препознат прије свега као дијалектолог, но његов опус запрема и фонд радова из лексикологије уопштено и ономастике конкретно. Вујичићев рад одликује се знатном ширином, како у погледу тема тако и погледу корпуса проучаваног језичког материјала. Дијалектолошки његов допринос монтегристици представљен је у портрету што га је сачинио Аднан

Чиргић (Чиргић, 2020). Ономастички његов рад, обухваћен панорамски, доминантно се тиче босанскохерцеговачке проблематике те нешто мање црногорске, а посвједочена је у његовим студијама и упоредна анализа западноцрногорских имена и неких примјера с ону страну босанскохерцеговачке границе. Наша је намјера да на основу књиге *Из ономастике, лексикологије и дијалектологије* (Вујичић, 1996), а која представља збирку изабраних радова из ауторова тридесетогодишњег бављења лингвистичким темама, представимо Вујичићева ономастичка истраживања из угла монтенегристике.

У споменутој се књизи међу 25 прилога налази и 16 ономастичких, од којих су четири с конкретним црногорским примјерима. Вриједно је њима придружити још неколика рада с драгоцјеном елаборацијом теоријских питања или питања важних за истраживачке и друге пројекте у ономастици као лингвистичкој дисциплини.

Прилог „Називи Тара, Пива и Дрина“, (Вујичић, 1996: 31–41), започиње истицањем акценатскога лика хидронима *Тара* код изворних говорника (– краткосилазни на првome слогу), који се неријетко у простору јавне комуникације премјеће у дугоузлазни. Занимљива је контекстуализација коју аутор нуди у погледу именовања терена и страна уз Тару, с утемељеним закључком да у говору мјештана нема топонима типа *Поморавље*, *Подунавље*.¹

Анализирајући име те црногорске ријеке Вујичић подсећа да је подручје с посвједоченом основом имена Тара прилично раширено, наводећи, поред других, ријеку у Италији, мјесто по њој именовано Тарант, галске ријеке Тарас и Тара, Тар – име пустиње у Азији и др. (Вујичић, 1996: 32) Таквим приступом и упоредном анализом аутор демонстрира добру упућеност у домаћу и инострану литературу. Апелативне базе, односно коријени које издваја као потенцијалне су *тер- „из којег је изведено и староинд. тарас 'хитар', ирски тара 'живахан', а по томе и галске ријеке Тарас и Тара“ (Вујичић, 1996: 33), *тар – „пусто, необрађено земљиште“ (Вујичић, 1996: 33), те *траб- и *треб- (с њима у вези даје имена Травунија, Травник, Требиње, Требаљево итд. (Вујичић, 1996: 34)). Дилему коју од двију база (*тер- и *тар-) узети као изворну кад је име Тара у питању, аутор рјешава овако. Полази од тога да у рефлексима прасловенске фонетике има неуједначености, недосљедности (Вујичић,

¹ Овome треба додати да је босанскохерцеговачки дијалектолог Асим Пецо у једном свом прилогу уз примјере Поморавље, Подунавље навео и Потарје, што никако не стоји као аутентична потврда с тога језичкога подручја. Вујичићу – разумије се – то није промакло, штовише ту је Пецову омашку објаснио утицајем литературе што је писана без провјере на терену.

1996: 34), те с обзиром на тако посвједочене алтернације – закључује да споменуто *тер- и *тар- „може представити једну исту базу са вокалском алтернацијом *e : a*. Ипак, семантичка компонента упућује и на једну другу логичну и оправдану претпоставку: једна од тих база могла је бити основа за именовање хидронима, друга за означавање оронима, с тим што је доцније долазило до укрштања и затирања тих семантичких граница“ (Вујичић, 1996: 34). Такође, закључује Вујичић у овоме сегменту рада, не треба изгубити из вида широко подручје распрострањања илирских територија, што значи да се у лингвистичкоме смислу треба прихватити чињеница о широкој ареалности ове базе.

С посебном је пажњом истакнута веза између анализираног хидронима и имена илирскога племена *Аутаријата*. У поставци А. Мауега у вези с именом племена каже се да је „састављено од приједлога ау-, имена ријеке и познатог илирског суфикса -ат- (упор. Далматае), значи, дакле, племе које је обитавало око Таре“ (Вујичић, 1996: 33). Споменуто је поставку Драгомир Вујичић прихватио подастирући је коментаром да јој не би имао што замјерити.

И хидроним *Пива* Вујичић прво даје с аутентичним и једино прихватљивим акцентом: краткосилазни на првоме слогу. Име Пива пренешено је с хидронима на цијелу ту област. Историја питања о поријеклу имена Пива усмјерена је Мауеговим и Скоковим мишљењем да је ријеч о предсловенском, односно предримском хидрониму (Вујичић, 1996: 36). Њиховоме је мишљењу супротстављена анализа Ф. Безлаја (Вујичић, 1996: 36). Вујичић користи Безлајеву примјерима снабђевену монографију: Пивка (име ријеке Љубљанице у дијелу тока), Пивчица, Пивка (све хидроними), затим бројни примјери личних имена од те основе у словеначкоме језику. Етимолошком се анализом примјера с цијелога словенског простора долази до облика *пити*, односно општесловенске основе, сматра Безлај. Вујичић прихвата то становиште, примјењује га и на хидроним Пива чиме ће се, према спроведеној анализи – одбацити предсловенско поријекло тога црногорскога хидронима.

У прилогу „Члан гость у структури двочланих ономастичких назива“ (Вујичић, 1996: 94–99), аутор аргументацију учвршћује и примјерима с црногорскога језичког подручја. Прије осталог, с правом се позива на историјски лик *Оногошт*. Из перспективе историје језика утемељена је Вујичићева претпоставка да топоним *Ћеногоште* из околине Колашина не спада у ову групу. Једина замјерка његову приговору тиче се писања форме „Ћеногоште“, што је огрешења о изворни фонетски лик које је њему као озбиљноме дијалектологу и ономастичару у овоме случају промакло.

Текст „Један поглед на језичка обиљежја данашње херцеговачке и западноцрногорске микротопонимије“ (Вујичић, 1996: 99–107), много је више наговјестио својим насловом него што је уистину допринио богаћењу лингвистичких сазнања о грађи назначених подручја. Рад има и неке методолошке недостатке. Сматрамо да је било неопходно назначити о којим конкретно подручјима је ријеч, јер рећи само „херцеговачка и западноцрногорска микротопонимија“ из угла дијалектологије и ономастике није довољно прецизно.² Особито је то уочљиво кад за западноцрногорске примјере налазимо углавном грађу с поддурмиторскога подручја. Аутор, мора се то истакнути, нуди доста примјера, нуди и поуздано акцентоване примјере те без грешке поткрепљује метафоричност топонимастичке грађе, односно тзв. ономастичку стилистику (нама су, разумије се, занимљиви ауторови црногорски примјери: Струг, Кита, Шљеме, Старац, Скакавац итд.). Утемељено је запажено да ономастичка грађа „открива у потпуности човјекову везаност за тло на коме битише“ (Вујичић, 1996: 103).

И рад „Богатство географских апелатива на подручју Језерске висоравни“ (Вујичић, 1996: 155–160), уз начелни осврт на ову проблематику у јужнословенској и славистичкој литератури, Вујичић започиње напоменом: „На жалост, ми смо у овој прилици у могућности да дамо само нека запажања о том материјалу, јер смо далеко и од помисли да га на овом мјесту у цјелости и систематизовано презентирамо... Више нам је циљ да само укажемо на изванредно прецизна семантичка нијансирања“ (Вујичић, 1996: 157). Ријеч је о мање-више врло фреквентним апелативима на цијелом црногорском простору. Аутор их наводи с акцентом тога језичкога идиома те уз њих биљежи и кратак опис. Какав специфичнији примјер поткрепљује грађом. Видљиво је да се све те особине и мотивациони процеси који су довели до уградње апелатива у име на Језерској висоравни апсолутно уклапају у црногорски ономастикон, у првоме реду према именима мотивисаним изгледом и саставом терена (аутор ту истиче бројне апелативе у вези с каменом, конфигурацијом терена итд.). Ми бисмо за ову прилику споменули његово запажање уз у нас врло познату апелативну форму *главица*. Вујичић наводи и да се у корпусу налази и један једини топоним с апелативом *глава*. Одраније је однос два апелатива, односно ареал њихова простирања занимао ономастичаре (Митра Пешикана особито), па

² Ситуацију у томе погледу само донекле чини јаснијом у наставку, а у форми фусноте, остављена напомена: „овдје се под *херцеговачким говорним типом* подразумијевају зоне како их је означио Ј. Вуковић у раду: Босански и херцеговачки говорни типови, Гласник Земаљског музеја БиХ, н. с., св. 18, Сарајево, 1963, стр. 18“ – на страници 105 Вујичићева рада.

ће након комплетирања ономастичке карте Црне Горе и ту језичку црту бити могуће дефинисати према конкретној убикацији топонима.

У допринос Драгомира Вујичића свакако треба рачунати прилоге у којима се не дотиче ономастичке грађе с нашега терена, већ којима теоријски и с конкретним сугестијама и упутствима износи запажања о потреби биљежења и лингвистичке анализе ономастичких материјала, те описује комплексност приступа томе лексичком фонду нашега језика. Данас се, нажалост, као тешке опомене и истине подсећамо његових ријечи да није проблем „у недостатку испитивача, него у недостатку система у раду“ (Вујичић, 1996: 22).

Значај Вујичићева ономастичкога рада треба сагледати и према његову прилогу „О неким аспектима стандардизације географских назива“ (Вујичић, 1996: 107). Географски се називи у реченоме раду посматрају искључиво као језички знаци с непосредном функцијом именовања. Актуелност ове теме данас, прецизније запуштеност црногорске језичке стварности кад су у питању топоними, тражи да нека од вриједних ауторових запажања истакнемо. „Кад је ријеч о нормирању, односно о стандардизацији географских назива, ту, без сумње, понајвише терета, обавеза и одговорности, по природи ствари, мора падати на лингвисте, што никако не значи да се овим на било који начин умањује значај учешћа географа, историчара и других у овом деликатном и осјетљивом послу“ (108). На основу бројних искустава у СФРЈ те његових увида у сличне послове других земаља, констатовао је Вујичић и ово: „Стандардизација географских назива раслојава се на неколико проблемских области, укључујући неколико планова проматрања. Међу њима, чини се, најважнија су три: 1. *фонетско-фонолошки*, 2. *прозодијски* и 3. *облички*, односно *морфолошки* и *творбени*“ (112). Из перспективе црногорскога језика и топономастичке грађе на њему стваране запажамо као неодрживу Вујичићеву констатацију да стандардни језик, односно књижевни језик према ондашњој терминологији, не прихвата примјере јекавске јотације с + ј у топонимима.

Доминантним се својим дијелом ангажман језикословца Драгомира Вујичића односио на бројне активности и функције које је обављао и посредством којих је видно утицао на дијалектолошке и ономастичке послове у АНУБиХ, Институту за језик у Сарајеву, ЦАНУ, Међуакадемијскоме одбору за дијалектолошке атласе, Међуакадемијскоме одбору за ономастику те на Филозофскоме факултету у Никшићу. Нема никакве сумње да све горе споменуте текстове треба посматрати у контексту времена у којему су настајали, што ће рећи у контексту језичке политике и филолошких образаца тада важећег погледа на српскохрватски језик, те с обзиром на то не треба му приписивати ништа од изванјезичких оптерећења нашега

времена. Да будемо, међутим, крајње прецизни: и на томе је плану Драгомир Вујичић увијек имао врло поштен однос према грађи с подручја црногорских говора (што је била ријеткост међу дијалектолозима и ономастичарима старије генерације) – он је ту грађу и именовао као црногорску.

Намјера је овога портрета да укратко освијетли допринос језикословца Драгомира Вујичића, да се подсетимо његових прилога с анализом ономастичке грађе, као и ништа мање значајних прилога у којима подстиче развој и унапређење теренскога рада и ономастике као дисциплине. Ако се у неким радовима препозна композициона недовршеност текста, она је таква прије свега из разлога што је Вујичић бројне своје реферате саопштавао на отварању конференција, утемељивању какве манифестације или пројекта, па су и околности таквих манифестација утицале на форму и обим реферата. Без сумње, и у погледу поузданости материјала који прилаже, особито из његова дурмиторскога завичаја, и у погледу добре намјере да се научним и стручним савјетом подржи развој ономастике на простору некадашње Југославије – у ред наших угледних ономастичара биљежи се име Драгомира Вујичића.

Библиографија

- Вујичић, Д. (1996): *Из ономастике, лексикологије и дијалектологије*, Подгорица: Унирекс.
- Чиргић, А. (2020): „Драгомир Вујичић (1935–1997)“, *Дијалектолози и црногорски језик*. Цетиње: Факултет за црногорски језик и књижевност, стр. 375–380.

Novica VUJOVIĆ

DRAGOMIR VUJIČIĆ'S CONTRIBUTION TO MONTENEGRIN ONOMASTICS

The author analyses the onomastic work of Dragomir Vujičić, specifically its part which concerns the Montenegrin onomastic material. In addition to dealing with specific names from the field, mainly Western Montenegrin toponyms, Vujičić's significant engagement in terms of the theoretical explanation of the developments in onomastics in our country is evident – from its status as the so-called auxiliary discipline to a separate linguistic discipline. A significant part of his work is his involvement in science and culture institutions.

Key words: *Dragomir Vujičić, onomastics, material, Montenegrin language*

PRIKAZI

Stručni rad

UDK 811:929 Damjanović S.

Sanja HOLJEVAC (Rijeka)

Zavod za povijesne i društvene znanosti

Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Rijeci

holjevac@hazu.hr

**VRIJEDAN IZBOR IZ IMPOZANTNOGA OPUSA
AKADEMIKA STJEPANA DAMJANOVIĆA**

**(Stjepan Damjanović, *Izabrani filološki radovi*,
Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2019, 439 str.)**

Akademik Stjepan Damjanović, redoviti član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i *professor emeritus* Sveučilišta u Zagrebu, jedan je od najvažnijih hrvatskih filologa, paleoslavista i kroatista, priznat i cijenjen i izvan hrvatskih granica. U pet desetljeća svojega znanstvenoistraživačkoga rada, čvrsto utemeljena na dubinskom poznavanju hrvatske i uopće južnoslavenske staroslavenske baštine, povijesti jezika, književnosti i kulture, te na teorijskim jezikoslovnim znanjima, duboko je obilježio hrvatsku filologiju i dosegao njezine vrhunce. Istovremeno je kao cijenjeni i omiljeni profesor staroslavenskoga jezika i kolegija o hrvatskom glagoljaštvu na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i drugim visokoškolskim ustanovama u Hrvatskoj i inozemstvu izravno i snažno sudjelovao u obrazovanju i razvoju brojnih studenata kroatistike i drugih slavističkih usmjerenja te mladih znanstvenika, čija se znanja u velikoj mjeri temelje na njegovu djelu, a istraživanja polaze od njih i uvijek im se vraćaju. Kao što je dobro poznato, središnja kota znanstvenoistraživačkoga rada akademika Stjepana Damjanovića jest hrvatska glagoljska baština i hrvatsko glagoljaštvo, posebice proučavanja jezika hrvatskih glagoljčnih tekstova, ponajprije neliturgijskih, no u svojem je radu zaokupljen i drugim slavističkim temama, temama iz povijesti hrvatskoga jezika, zavičajnim slavonskim jezičnim i književnim temama te drugim kroatističkim i kroatološkim pitanjima. Na istraživanjima i obradbi tih tema izrastao je impozantan opus znanstvenih knjiga i rasprava te stručnih i drugih radova akademika Stjepana Damjanovića, cijenjen i izvan hrvatskih okvira. O tome svjedoči i knjiga *Izabrani filološki radovi* koju je 2019. godine objavio Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje kao četvrtu knjigu Biblioteke *Linguistica*, pod uredništvom Novice Vujovića.

Riječ je o knjizi koja u četiri tematske cjeline donosi dvadeset i osam radova akademika Stjepana Damjanovića, prethodno objavljenih u različitim znanstvenim časopisima i zbornicima, stručnim publikacijama te autorovim prethodnim knjigama, što je i naznačeno na kraju svakoga rada. Knjigu zaključuje opširan pogovor naslovljen „Slavonski korijeni, slavistički obzori (Opus akademika Stjepana Damjanovića)“ iz pera ponajboljega poznavatelja akademikova djela Matea Žagara.

U prvoj tematskoj cjelini knjige naslovljenoj *Slavističke teme* okupljeno je devet radova. Prvi je od njih rad „Slavistika i kroatistka“, u kojemu akademik Stjepan Damjanović donosi sažet pregled razvoja slavistike od vremena kada je ona bila jedinstvena znanstvena disciplina sa staroslavenskim jezikom kao glavnim predmetom interesa preko razvoja nacionalnih filologija do suvremenoga doba kada slavistička i kroatistička jezičnopovijesna istraživanja gube svoj nekadašnji prestiž i važnost, što je posebice vidljivo u zastupljenosti tih kolegija na kroatističkim studijima. Kao dugogodišnji sveučilišni profesor bogata iskustva i dubinskoga poznavanja problematike, autor razmatra kako te sadržaje što djelotvornije ugraditi u nov sustav sveučilišne nastave; kao filolog razmatra kako pozicionirati humanističke znanosti i očuvati ugled filologije u suvremenom društvu uopće. Slijedi rad naslovljen „Jedanaest i pol stoljeća nezaborava“, kojim autor ističe važnost ćirilometodskoga djela u razvoju jezika i književnosti svih slavenskih naroda, a posebice u djelatnosti hrvatskih glagoljaša, kojima je ono „izvorište moralnih stavova, književnojezičnih koncepcija, kulturnih stremljenja i dr.“ (str. 19). U radu autor donosi kratak pregled hrvatske glagoljične pismenosti i književnosti, očuvane u epigrafskim spomenicima, rukopisnim i tiskanim djelima, s osvrtom na njihove jezične značajke i književnojezičnu koncepciju. Sljedeći prilog, naslovljen „Prošlost u sadašnjosti: Sveta Braća, Strossmayer i mi“, govor je što ga je autor održao 2011. godine u Osijeku povodom 150. obljetnice Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, a u središtu mu je pozornosti njezin utemeljitelj biskup Josip Juraj Strossmayer i njegov odnos prema djelu Ćirila i Metoda. Snažna privrženost ćirilometodskoj ideji bila je, ističe autor, „temelj njegova kulturološkog, dijelom i političkog djelovanja“ (str. 39) sve do njegove smrti te navodi i konkretne postupke iz djelovanja biskupa Strossmayera koji to potvrđuju. Četvrti je rad u ovoj tematskoj cjelini „Glagoljica na području današnje Bosne i Hercegovine“, u kojemu autor glagoljičnu sastavnicu bosansko-humske (hercegovačke) srednjovjekovne pismenosti ocjenjuje zamjetnom, neovisno o tome što je sačuvano malo glagoljičnih tekstova s toga područja. Potičući daljnja istraživanja toga korpusa glagoljske baštine autor donosi pregled i sažet opis tih tekstova, i onih urezanih u epigrafskim spomenicima i onih zapisanih u knjigama, a zasebno razmatra i pitanje glagoljičnih tekstova kao uzora

ćirilničima. Jedan od radova koji potvrđuje interes akademika Damjanovića za povijest tiska jest rad „Crnogorske inkunabule u kontekstu ranoga slaven-skog tiska“. Kako je naznačeno u naslovu, crnogorske je inkunabule promotrio u kontekstu drugih slavenskih inkunabula, obuhvaćajući pritom i pitanje njihova jezika i pisma, a po ljepoti izdanja izdvojio je crnogorski prvotisak – *Osmoglasnik – prvoglasnik* (1494) kao knjigu koja je „tako lijepa da su morala proći stoljeća da bi se našla ravna po ljepoti“ (str. 66–67). „Ćirilometodska problematika u prepisci Rački – Strossmayer“ još je jedan rad posvećen utjecaju ćirilometodske baštine na hrvatsku kulturu i odnosu biskupa Josipa Jurja Strossmayera prema njoj. Kao posebno vrijedan i važan izvor podataka o tome autor ističe bogatu korespondenciju između bliskih suradnika i prijatelja biskupa Strossmayera, vjernoga sljedbenika i promicatelja ćirilometodske ideje, i povjesničara Franje Račkoga, oca hrvatske ćirilometodijane i tadašnjega predsjednika Akademije. Ta korespondencija prati gotovo tri desetljeća njihove suradnje tijekom druge polovice 19. stoljeća pri čemu im je ćirilometodska problematika bila posebno važna i česta tema. „Staroslavenski jezik u slavističkim istraživanjima i sveučilišnoj nastavi“ naslov je idućega priloga, u kojemu autor u prvom dijelu podsjeća na najvažnije svjetske proučavatelje staroslavenskoga jezika i rezultate njihova rada, a u drugom dijelu razmatra položaj staroslavenskoga jezika u sveučilišnoj nastavi. Dugogodišnje osobno sveučilišno nastavno iskustvo profesoru S. Damjanoviću pritom omogućuje da objektivno i argumentirano raspravlja o problemu sve lošijega statusa staroslavenskoga jezika i drugih povijesnojezičnih kolegija te da upozori na neupitnost njihove potrebe u suvremenoj sveučilišnoj nastavi kroatističkih i slavističkih studija. Među više radova akademika Damjanovića u kojima se bavi djelom svojih prethodnika i poviješću slavističke misli za ovu je knjigu izabran rad „Jagićeve ocjene Miklošičevih djela“, kojim prikazuje kako velikan slavističke znanosti Vatroslav Jagić u svojim recenzijama ocjenjuje znanstveno djelo svojega profesora i prethodnika na Sveučilištu u Beču Franca Miklošiča, jednoga od osnivača suvremene slavistike. Premda je Jagić pritom kritički iznosio i negativne ocjene te otvoreno pisao o svojim neslaganjima s nekim Miklošičevim tezama, autor zaključuje da Miklošič boljega učenika i kompetentnijega čitatelja od Jagića teško da je imao. Prvi dio knjige zaključuje rad pod naslovom „Hrvatski prinosi poučavanju staroslavenskoga jezika“, koji tematizira prinose hrvatskih slavista poučavanju staroslavenskoga jezika, a obuhvaća rad Jurja Križanića, Vatroslava Jagića i Josipa Hamma te Staroslavenskoga instituta u Zagrebu kao središnje znanstvene ustanove za istraživanje hrvatskoga glagoljštva i proučavanje staroslavenskoga jezika i ćirilometodske baštine.

U drugoj tematskoj cjelini knjige pod naslovom *Tisućljetno hrvatsko glagoljaštvo* nalazi se devet radova akademika Stjepana Damjanovića iz glavnoga područja njegova znanstvenoistraživačkoga rada – hrvatskoga glagoljaštva i jezika hrvatskih glagoljičnih tekstova. Prvi je u toj cjelini rad „Tisućljetno hrvatsko glagoljaštvo i njegovi ćirilometodski korijeni“, još jedan rad u opusu Stjepana Damjanovića u kojemu ističe duboku utemeljenost hrvatskoga glagoljaštva na ćirilometodskom djelu, iznosi pregled hrvatskoga glagoljičnog korpusa od 11. do 16. stoljeća te obrazlaže književnojezičnu koncepciju hrvatskih glagoljaša i ulogu staroslavenskoga jezika u glagoljaškim tekstovima. Slijedi prilog naslovljen „Hrvatska glagoljaška kultura nakon Tridentskoga koncila“ u kojemu je autor zaokupljen sudbinom hrvatske glagoljske knjige nakon tiskanja Brozićeva brevijara 1561. koji označava završetak prirodnoga razvoja hrvatskostaroslavenskoga jezika. U središtu je autorova interesa razdoblje istočnoslavenizacije kada se odlukom crkvenih poglavara u Rimu hrvatske glagoljske liturgijske knjige u 17. i 18. stoljeću tiskaju jezično istočnoslavenizirane, odnosno ukrajinizirane. Time je, ističe autor, „prekinuta jezična veza koja je dotad uvijek postojala unutar samoga glagoljičnoga korpusa, veza liturgijskih i neliturgijskih glagoljičnih tekstova. Oni nikada po jeziku nisu bili isti, ali su svi bili sastavljeni od elemenata hratskostaroslavenskoga i elemenata hrvatskih idioma. Svi su ti idiomi doživljavani kao svoji, što nikako nije bio slučaj s ukrajinskostaroslavenskim. Tako je uvijek elitni liturgijski korpus samim glagoljašima postao stran“ (str. 168). Treći je po redu u ovoj cjelini rad pod naslovom „Hrvatskostaroslavenski“, u kojemu autor prikazuje razvoj, značajke i ulogu hrvatskostaroslavenskoga jezika (hrvatske redakcije staroslavenskoga jezika) u srednjovjekovnoj hrvatskoj kulturi te njegovu sudbinu u kasnijoj hrvatskoj pismenosti i kulturi. O glagoljičnoj, najjačoj sastavnici tropismene hrvatske srednjovjekovne pismenosti te o udjelu glagoljaša u hrvatskoj jezičnoj povijesti i oblikovanju hrvatskih pisanih idioma autor raspravlja u sljedećemu radu naslovljenu „Hrvatski glagoljaši i počeci hrvatskoga književnog jezika“. Glavnom značajkom hrvatske glagoljične srednjovjekovne pismenosti ocjenjuje činjenicu da „hrvatski idiomi zajedno s hrvatskostaroslavenskim (dakle s hrvatskom redakcijom crkvenoslavenskoga jezika) „udruženi“ opslužuju sve civilizacijske potrebe hrvatske sredine, odnosno određenih njezinih slojeva“ (str. 192), čemu je ključan preduvjet bilo dobro poznavanje hrvatskih glagoljaša obiju jezičnih normi koje supostojе u hrvatskoglagoljskim tekstovima – staroslavenske i hrvatske. Dobro znajući obje te norme, hrvatski su im glagoljaši, ističe autor, suvereno mogli odrediti funkciju u hrvatskoj glagoljskoj knjizi, pa su liturgijske tekstove u načelu pisali hrvatskostaroslavenskim, a pravne hrvatskim (čakavskim), te ih svjesno miješali u neliturgijskom dijelu svoga korpusa, uvodeći pritom u hrvatsku

knjigu i kajkavštinu. Autora ponajviše zanima upravo fenomen interferiranja jezičnih elemenata iz staroslavenskoga i hrvatskih idioma u neliturgijskim glagoljskim tekstovima pa mu posvećuje veći dio ovoga rada zaključujući da je djelo hrvatskih glagoljaša temelj ukupnom daljnjem razvoju hrvatske književnosti i hrvatskoga književnog jezika. Iznimno važnoj djelatnosti hrvatskih glagoljaša izvan hrvatskih granica, u benediktinskom samostanu Emausu u Pragu u 14. i 15. stoljeću posvećen je sljedeći prilog naslovljen „Hrvatski glagoljaši u središtu Svetoga Rimskog Carstva“. Prikazujući tu važnu djelatnost hrvatskih glagoljaša autor ističe da su koristi od nje bile velike i za češku i za hrvatsku kulturu. Sljedeća tri rada u ovoj cjelini sadrže autorove jezične analize nekih od najvažnijih hrvatskoglagoljskih srednjovjekovnih tekstova. Prvi je među njima „Jezik Bašćanske ploče“, rad u kojemu autor na temelju provedene analize utvrđuje da je jezik kojim je napisan taj najpoznatiji hrvatski glagoljski spomenik hrvatskostaroslavenski (hrvatski crkvenoslavenski, hrvatska redakcija staroslavenskoga jezika), jedan od književnih jezika hrvatskoga srednjovjekovlja, te iznosi argumente koji to potvrđuju. Drugi je rad „Jezik glagoljične Regule svetoga Benedikta“, u kojemu je autor proveo temeljitu jezičnu raščlambu toga teksta koji je do nas došao u prijepisu s kraja 14. stoljeća te utvrdio da „jezično šarenilo“, odnosno supostojanje staroslavenskih i starohrvatskih jezičnih značajki u tome tekstu nije rezultat neustaljenosti, nego upravo sustavnosti i svjesnoga odabira redaktora „koji na staroslavenski nije gledao kao na drugi jezik, nego na stariji književni oblik svojega jezika“ (str. 252). Treći je rad iz ove grupe posvećen jeziku *Zapisa popa Martinca* iz Dru-goga novljanskoga brevijara, antologijskoga svjedočanstva glagoljaša popa Martinca o Krbavskoj bitci (1493) i teškom porazu hrvatske vojske u boju s Osmanlijama. Autor donosi transkripciju toga glagoljičnoga teksta, osvrće se na njegove odabrane jezične značajke te ističe i njegove literarne dosege, odnosno književnoumjetničke vrijednosti nastojeći ga približiti suvremenom čitatelju. Drugu tematsku cjelinu knjige zaključuje rad „Jezik glagoljičnih tekstova 16. stoljeća“, znači vremena u kojemu društvena i gospodarska snaga hrvatskih glagoljaša slabi, a glagoljična sastavnica hrvatske pismenosti gubi prestiž u odnosu na latiničnu. No to ne znači, ističe autor, da se smanjila produkcija glagoljičnih rukopisa i tiskovina. I dalje je riječ o znatnom i vrijednom korpusu koji potvrđuje daljnji marni rad hrvatskih glagoljaša, s time što je rukopisni korpus znatno veći od tiskanoga. Autor predstavlja taj korpus, nalazeći u njemu i izravne i neizravne podatke o jezičnom uređenju tekstova, odnosno jezičnim koncepcijama. Na temelju istraženih glagoljičnih tekstova iz 16. stoljeća iznosi neke od njihovih jezičnih značajki, a posebno razmatra i pitanje kajkavskoga naslojavanja te ističe važnost daljnjega proučavanja toga korpusa kako bi se dobio njegov cjelovit opis.

Treća tematska cjelina knjige naslovljena je *Iz povijesti hrvatskoga jezika*, a sadrži osam radova akademika Stjepana Damjanovića. Otvara je rad „Predstandardna razdoblja hrvatskoga jezika“ u kojemu autor, polazeći od periodizacije Dalibora Brozovića, ukratko opisuje jezično stanje u tri predstandardizacijska razdoblja hrvatske jezične povijesti: u srednjem vijeku, u 16. stoljeću te u 17. stoljeću, izdvajajući događaje „koji su vodili prema književnom i prema standardnom jeziku“ (str. 319). Razmatrajući na kraju rada u novije doba aktualiziranu problematiku početaka hrvatskoga jezičnog standarda naglašava „nužnost uspostave kriterija na temelju kojih bismo povlačili razdjelnicu između predstandardizacijskih i standardizacijskih razdoblja“ te ističe da „ta granica ne može biti oštra“ (str. 319). U sljedećem radu, „Hrvatska ćirilčna baština u povijesti hrvatske kulture i njezino mjesto u hrvatskoj filologiji“, autor prikazuje ćirilčni korpus hrvatske pisane baštine ističući njegovu važnost i nezaobilaznost u proučavanju povijesti hrvatskoga jezika i književnosti te u hrvatskoj kulturi uopće. Naglašavajući važnost i potrebu daljnjih, suvremenih filoloških istraživanja hrvatske ćirilčne baštine, autor im ovim svojim radom postavlja smjernice, metodološki i tematski okvir. Slijedi rad „Tri najstarije hrvatske početnice“, u kojemu autor predstavlja tri najstarije poznate glagoljske tiskane početnice: početnicu tiskanu 1527. u tiskari Andrije Torresanija u Veneciji, početnicu tiskanu pod naslovom *Psaltir* u tiskari Šimuna Kožićića Benje u Rijeci vjerojatno 1530. te protestantsku *Tablu za dicu* (glagoljično i ćirilčno izdanje) tiskanu 1561. u Urachu. Uz uvodnu napomenu o sigurnosti postojanja i starijih hrvatskoglagoljskih rukopisnih početnica koje nisu sačuvane, autor u zaključku predstavljene početnice ocjenjuje iznimnim spomenicima hrvatske kulture izraslima iz ćirilometodske tradicije te znakom „plemenitih nastojanja da se uveća broj onih koji znaju čitati i pisati“ (str. 348). Sljedećim radom, „Pisana kultura u Slavoniji u 18. stoljeću (Uvodne napomene)“, S. Damjanović daje pregled slavonske sastavnice hrvatske pisane kulture u 18. stoljeću, promatrajući je u kontekstu europskih duhovnih kretanja te u kontekstu hrvatske pisane kulture i oblikovanja hrvatskoga jezičnoga standarda u to doba. Autor ističe važnost djela nastalih u to doba, posebice djelovanjem isusovaca i franjevac, u opismenjavanju i obrazovanju te u razvoju književnosti i pisane kulture uopće u Slavoniji. Naglašava važnost slavonske pisane baštine 18. stoljeća za oblikovanje hrvatskoga jezičnog standarda zaključujući da u to doba „Slavonija preuzima vodstvo u tom pogledu, ne samo u praktičnom jezičnom oblikovanju, nego i u jezičnom opisu“ (str. 360). Posebno pritom ističe prijevod Svetoga pisma na hrvatski jezik Matije Petra Katančića, napisan štokavskim ikavskim književnim jezikom, koji će biti objavljen 1831, šest godina poslije prevoditeljeve smrti, i to kao prvi cjelovit objavljeni prijevod Biblije na hrvatski jezik.

Akademik Damjanović mu posvećuje i zaseban prilog naslovljen „Katančićev prijevod Biblije i počeci hrvatskoga jezičnog standarda“. Polazeći od opće-prihvaćena mišljenja jezikoslovaca „da je svaki novi prijevod Svetoga pisma osobito važan događaj za povijest jezika u kojem se prijevod ostvaruje“ (str. 363), autor u tome radu piše o važnosti i vrijednosti Katančićeva prijevoda Biblije te o njegovoj prevoditeljskoj i književnojezičnoj koncepciji. Posebice motri njegovu važnost u razvoju hrvatskoga jezičnog standarda zaključujući da se „Katančićev prijevod Svetoga pisma i ukupno njegovo djelo pokazuje kao jedan od završnih i važnih koraka prema modernom hrvatskom jezičnom standardu kojim se misli i opažaji mogu izražavati točno, jasno i iscrpno“ (str. 373). Sljedeći je u ovoj cjelini prilog naslovljen „Slovinski“ u povijesti hrvatskoga jezika i hrvatske filologije“, u kojemu autor obrazlaže značenje toga termina te njegovu uporabu i značenje u hrvatskoj jezičnoj povijesti od srednjega vijeka do 19. stoljeća, promatrajući ga i u suodnosu s terminima *hrvatski* i *ilirski*. Nakon toga slijedi prilog „Jezik detinstvo prebavi i domorodcev kreposti svetu osvahnju“, koji je S. Damjanović napisao povodom 200. obljetnice knjižice Antuna Mihanovića *Reč domovini od hasnovitosti pisanja vu domorodnom jeziku* (1815). Riječ je o tekstu u kojemu autor podsjeća na ideje Antuna Mihanovića o potrebi izgradnje hrvatskoga jezičnog standarda te uvođenja hrvatskoga jezika u školstvo, književnost i javnu uporabu iznesene u toj raspravi, koje će prihvatiti i dalje razrađivati i ostvarivati pripadnici hrvatskoga narodnog preporoda. Zaključno autor ističe da je ta opsegom skromna rasprava jedna u nizu potvrda „da hrvatski standardni jezik nastaje ne spontanom rastom nego svjesnim naporima“ (str. 390). Na kraju je treće tematske cjeline knjige rad „Rajićeva izdanja Reljkovićeve ‘Satira’“, kojim autor pokazuje kako je Stefan Rajić, priređivač dvaju ćirilčnih izdanja Reljkovićeve *Satira*, prvoga tiskanoga 1793. u Beču i drugoga tisaknoga 1807. u Budimu, jezično i sadržajno mijenjao tekst izvornika. Zaključak je autorove analize da je Rajić sadržajne izmjene provodio uz ostalo i zbog bolje prihvaćenosti među srpskim čitateljima, dok njegove jezične promjene, provedene na svim jezičnim razinama, treba promatrati u kontekstu jezika srpske književnosti u 18. stoljeću, što i detaljnije obrazlaže.

Završnu, četvrtu cjelinu knjige naslovljenu *Jezik i identitet* čine dva rada iz kojih se iščitava bit Akademikova pristupa jeziku, posebice hrvatskom, i njegovu znanstvenom proučavanju. U prvom od njih, „Jezik i identitet“, razmatra pitanje sudjelovanja jezika u izgradnji identiteta te određenja identiteta jezika, utvrđujući da je „govor o identitetu jezika u velikoj mjeri i govor o jeziku kao značajki nacionalnog ili kojeg drugog identiteta“ (str. 402). Pritom ga zanima kako odnosu jezika i identiteta pristupaju jezikoslovci, pa putuje poviješću moderne jezikoslovne misli, a kako nejezikoslovci, pa zagleda u hrvatsko pje-

sništvo. Ponajprije razmatra pitanje identiteta hrvatskoga jezika pa, polazeći od poznatih rasprava Dalibora Brozovića te osobnih promišljanja, izdvaja šest činjenica „koje su važne za identitet hrvatskoga jezika i njegovo sudjelovanje u izgradnji nacionalnog i drugih identiteta“ (str. 406). Naglašavajući nakraju važnost brige za hrvatski standardni jezik, akademik Damjanović presudnom drži „svijest naše zajednice da je hrvatski jezik bitno obilježje hrvatske narodne posebnosti“ (str. 414). Knjigu zaključuje rad „O filologiji i rodoljublju“, u kojemu se autor osvrće na neke od tema koje su u hrvatskoj filologiji izazivale ponekad i burne rasprave, koje su ih udaljavale od znanstveno utemeljene istine. Jedna je od njih pitanje oblikovanja hrvatskoga jezičnog standarda „jer ono uključuje niz stručnih i političkih problema“ (str. 415), čemu autor posvećuje prvi dio rada. Drugi dio rada posvećuje raspravama o podrijetlu glagoljice, posebice onoj o njezinu hrvatskom podrijetlu, argumentirano iznoseći razloge njezine neodrživosti, nasuprot općeprihvaćenoj ćirilometodskoj teoriji koja, kako tvrdi autor, „od svega što je dosad ponuđeno nudi najsuvisliju sliku slavenskih kulturnih početaka“ (str. 421) i ničim ne ugrožava činjenicu da je glagoljica neovisno o podrijetlu hrvatsko pismo. Ovim svojim radom, autor poručuje koliko je važno umjesto emocijom i strašću rodoljublja o tim pitanjima raspravljati kritički, objektivno i argumentirano kako bi se došlo do znanstvene istine.

Traganje za znanstvenom istinom i njezino poučavanje smisao je i svrha znanstvenoistraživačkoga rada, ali i ukupnoga djelovanja akademika Stjepana Damjanovića. U to već pet desetljeća ulaže svoje intelektualne snage kao filolog, paleoslavist i kroatist, kao sveučilišni profesor te intelektualac i humanist, cijenjen i izvan hrvatskih granica. Jasno je to vidljivo i u knjizi *Izabrani filološki radovi*, još jednom vrijednom izboru radova iz njegova imponantnoga opusa, posebnom po činjenici da je rezultat pogleda na taj opus susjedne crnogorske filološke struke. Riječ je o radovima prethodno objavljenima u različitim znanstvenim i stručnim publikacijama i dobro poznatima hrvatskoj filološkoj javnosti te svima koji prate rad profesora Damjanovića i uče iz njega, lakše dostupnima objavljenima u jednom izdanju. Posebna je vrijednost ove knjige što je, zahvaljujući izdavaču – Fakultetu za crnogorski jezik i književnost iz Cetinja – i svima koji su sudjelovali u njezinoj pripremi opus akademika Stjepana Damjanovića približila crnogorskoj filološkoj javnosti i svima drugima zainteresiranim za hrvatsku i drugu slavensku pisanu baštinu i jezičnu povijest. Zasigurno će to pridonijeti da se broj onih kojima je Profesorovo djelo izvor i inspiracija, a njegove vrijednosti intelektualca i humanista uzor znatno poveća. Sama pak činjenica da je ovaj put jedna inozemna filološka zajednica odlučila objaviti takvu knjigu i dati svoj pogled na filološki rad akademika Stjepana Damjanovića te mu i na taj način odati priznanje daje joj dodatnu vrijednost i posebnost.

Stručni rad

811.163.4'28(497.16)

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

TEMELJNA KNJIGA JEZIČKE MONTENEGRISTIKE

(Adnan Čirgić, *Dijalektolozi i crnogorski jezik*,

Fakultet za crnogorski jezik i književnost, 2020)

Knjiga Adnana Čirgića *Dijalektolozi i crnogorski jezik* pripada najužem krugu literature koja utemeljuje modernu jezičku montenegristiku. Ta je knjiga ogledni primjer monografije kakve su montenegristici nasušno potrebne.

Diskurs humanističkih nauka u Crnoj Gori već vijek i po opterećen je snažnim kolonijalnim konceptom. Kao rezultat dobro osmišljene i institucionalno fundirane hegemonijske humanistike temeljni konstituenti crnogorskoga identiteta već stoljeće i po razmatrani su iz rakursa srpske nacionalne ideologije. Tako se o najznačajnijem istorijskom izvoru za srednjovjekovnu crnogorsku istoriju, *Ljetopisu Popa Dukljanina*, pisalo kao o klerikalnoj izmišljotini; crnogorski kasnosrednjovjekovni vladari Balšići i Crnojevići tretirani su kao oblasni gospodari; sintagmem „crnogorski narod“ u etnologiji zamenjen je terminom „plemena Stare Crne Gore, Brda i Hercegovine“; između prve, Njegoševe, i druge, Živkovićeve, *Istorije crnogorskoga naroda* nataložilo se ravno 150 godina tokom kojih se znalo samo za genitivne *Istorije Crne Gore*; crnogorska književnost tretirana je kao regionalni fenomen, izgubljen u naslovima poput *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske* i sl. Snažna kolonijalnoga diskursa u nauci najizrazitija je bila možda baš u lingvistici. Nakon što je Bečkim, a potom sistematskije i Novosadskim književnim dogovorom nametnut zajednički, vještački srpskohrvatski jezik, nastao kao rezultat potrebe jezičke homogenizacije jugoslovenskoga državnog projekta, legitimitet je stekao i nenaučni, izvedeni termin „srpskohrvatski govori“. U okviru tih govora, a sakriven iza različitih dijalektoloških određenja od sredine XIX vijeka, proučavan je i crnogorski jezik. Paradoks tih izučavanja ležao je u činjenici da je crnogorski jezik njima temeljno opisan, ali je njegov habitus zarobljen brojnim kvazinaučnim nominacijama i vještačkim segmentiranjem na dvije cjeline, obično nazivane istočnohercegovačkim i zetskim/zetsko-lovcenskim/zetsko-sjeničkim i sl. govorima. Napadno uočljiva činjenica da se u tim nominacijama izbjegavao pridjev crnogorski nije promakla ni ve-

likome slavističkome autoritetu Josipu Hammu, koji je takve tendencije sredinom 80-ih godina XX vijeka nazvao ostacima predratne malograđanstvine! No uprkos Hammovu upozorenju i sve snažnijim glasovima dijela crnogorskih naučnih i kulturnih stvaralaca koji od kraja 60-ih godina XX vijeka istupaju s pozicija promotera samosvojnoga crnogorskog nacionalnoga i kulturnoga identiteta, tradicionalističke jezičke koncepcije do dana današnjega imaće snažno uporište u crnogorskim naučnim i obrazovnim institucijama. Najočitiji primjeri svakako su Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Filozofski i Filološki fakultet u Nikšiću. Mitologema o čvrstoj granici koja „govore Crne Gore“ dijeli na dva dijela, pri čemu se neizostavno naglašava da se ti govori ne poklapaju s crnogorskim granicama, i dalje se reprodukuje na katedrama Filološkoga fakulteta, uprkos činjenici da su rezultati istraživanja generacija dijalektologa koji su uglavnom djelovali u okviru serbistike pokazali upravo suprotno stanje, nudeći, zapravo, sliku ujednačenosti crnogorskih govora do nivoa koji ne poznaje nijedan jezik u okruženju, na što je u Crnoj Gori prvi skrenuo pažnju osnivač savremene montenegrstike Vojislav P. Nikčević. Upravo su knjigama Adnana Čirgića *Dijalektologija crnogorskoga jezika* i *Dijalektolozi i crnogorski jezik* ta saznanja prvi put u nas sistematizovana i sagledana iznutra, lišena tradicionalističkoga, vanjskoga političko-ideološkog balasta.

Markantno obilježje palanke je nepraštanje uspjeha i slijepa mržnja prema svemu što iskorači iz normirane prosečnosti. Autor knjige *Dijalektolozi i crnogorski jezik* stoga je konsenzualno jedna od najomraženijih ličnosti u klerofašističkim krugovima, u klanu čuvara tradicionalističke lingvistike i među predstavnicima crnogorskoga medijskog blata. Na bljuvotine kojima ga već više od decenije obasipaju akademskim rječnikom ne može se odgovoriti. Zato o autoru ove knjige ne treba pisati ni prigodno ni pohvalno, već fakto-grafski.

Adnan Čirgić autor je ili koautor 19 knjiga iz oblasti montenegrstike, među kojima i prvih oficijelnih priručnika kao što su *Pravopis crnogorskoga jezika*, *Gramatika crnogorskoga jezika* i *Akcenatski savjetnik crnogorskoga jezika*. Iz domena dijalektologije objavio je prerađenu doktorsku disertaciju *Govor podgoričkih muslimana (sinhrona i dijahrona perspektiva)*, knjige *Rječnik govora podgoričkih muslimana*, *Rječnik negušškoga govora*, *Dijalektologiju crnogorskoga jezika* i *Dijalektologe i crnogorski jezik*, a dijalektoloških radova ima i u njegovim studentskim knjigama *Jezički neprebol* i *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, među kojima je osobito važan rad „Klasifikacija crnogorskih govora“. Bio je uključen u izradu prvih programa za nastavni predmet Crnogorski jezik i književnost, jedan je od autora prvih udžbenika crnogorskoga jezika za sva 4 razreda gimnazije i recenzent

udžbenika crnogorskoga jezika za osnovne škole. Uredio je stotinjak knjiga iz domena nauke o jeziku i nauke o književnosti, priredio desetak izdanja i objavio, u Crnoj Gori i inostranstvu, preko 200 naučnih i stručnih radova iz oblasti montenegristike. Jedan je od autora koji su pisali jedinice za *Enciklopediju slovenskih jezika i lingvistika*. Prijevod *Dijalektologije crnogorskoga jezika* ovih dana biće objavljen u SAD-u, u izdanju prestižne izdavačke kuće Lexington Books. Izlagao je na tridesetak naučnih skupova u Crnoj Gori i regionu i učestvovao u organizaciji dvadesetak simpozijuma i okruglih stolova. Osnivač je i glavni i odgovorni urednik jedinoga međunarodnog filološkoga časopisa u Crnoj Gori *Lingua Montenegrina*, a član je uredništva uglednoga filološkoga časopisa *Zadarska smotra*. Bio je jedan od osnivača i direktor prve specijalizovane naučnoistraživačke institucije iz oblasti montenegristike, Instituta za crnogorski jezik i književnost. Prvi je dekan Fakulteta za crnogorski jezik i književnost. Član je Matice crnogorske i Crnogorskoga PEN centra.

Knjigom *Dijalektolozi i crnogorski jezik* Čirgić se, nakon niza normativnih priručnika i udžbenika, vratio svojoj izvornoj jezikoslovnoj oblasti – dijalektologiji. Ta je monografija suma proučavanja crnogorskih govora i osnova iz koje je iznikla prva *Dijalektologija crnogorskoga jezika* čiji je autor upravo Čirgić. Sabirajući rasute i kvantitativno, pa i kvalitativno neujednačene priloge o crnogorskome jeziku u rasponu od prvih bilježaka Vuka Stefanovića Karadžića 30-ih godina XIX vijeka do našega doba, autor se našao pred metodološkom nedoumicom kako da razvrsta građu i taj problem uspješno riješio tako što je nakon kratkoga, sintetičkoga uvodnog poglavlja „Kratak pregled proučavanja crnogorskih govora“ čitaocima ponudio portrete 32 najznačajnija proučavaoca crnogorskoga jezika. A među autorima koje je Čirgić obradio ima i samoukih autoriteta, poput Karadžića, i seoskih učitelja, etnologa, istoričara, ali ponajviše školovanih lingvista. Za period do 30-ih godina XX vijeka, s izuzetkom Toma Brajkovića, riječ je o lingvistima koji su iz drugih slovenskih sredina stizali u Crnu Goru i ostavili tragove o pojedinim osobinama crnogorskih govora ili, kao što je slučaj s Milanom Rešetarom ili Mječeslavom Maleckim, o širim govornim područjima, dok se tridesetih godina XX vijeka formira prvi talas dijalektologa rođenih u Crnoj Gori, ostvarenih u drugim sredinama ali posvećenih izučavanju crnogorskih govora. Knjigom *Dijalektolozi i crnogorski jezik* Čirgić je, kroz analizu dijalektološkoga rada 32 najznačajnija autora crnogorske dijalektologije, meritorno odgovorio na pitanje zašto se crnogorski govori ubrajaju u najizlučenije u slovenskome svijetu. Osim što je primijenio interpretativnu metodu u izlaganju rezultata dijalektološkoga ispitivanja crnogorskoga jezika, Čirgić je te rezultate podvrgao i kritičkoj prosudbi, ukazujući na elemente ideoloških nanosa i nenaučnih pristupa, prije svega imenovanju i klasifikaciji crnogorskih govora, otvarajući

prostor da se dragocjena građa koja se tiče opisa crnogorskih govora, a koja je nastajala uglavnom u okvirima serbistike ili serbokroatistike, oslobođena tereta ideoloških projekcija, danas tretira kao temeljni segment jezičke montenegristike. Ta je građa, u knjizi akribično kritički analizirana, uostalom, i najbolja potvrda teze o kompaktnosti crnogorskih govora i baza iz koje mogu nastati novi, uporedni monografski opisi crnogorskih govora. Ubrzani procesi urbanizacije i uticaj školstva, međutim, danas ne idu naruku proučavanju onih jezičkih karakteristika koji su se kroz vjekove oblikovali u pojedinim oblastima, pa je građa prikupljena tokom prvih 150 godina proučavanja crnogorskih govora utoliko dragocjenija. Paradoks je, međutim, da danas kad u Crnoj Gori postoji nekoliko jezikoslovnih katedri pa i specijalističke naučnoistraživačke institucije, nema stručnoga kadra koji bi se pozabavio terenskim istraživanjima. U tom smislu Adnan Čirgić danas predstavlja izuzetak među crnogorskim dijalektolozima jer niko s toliko posvećenosti i ozbiljnosti nije pristupio kompleksnoj problematici klasifikacije i opisa crnogorskih govora.

Nema sumnje da je Čirgić u tom domenu dostojan nasljednik plejade vrsnih crnogorskih i južnoslovenskih dijalektologa koji su osobito u drugoj polovini XX stoljeća svojim dijalektološkim radovima doprinijeli da crnogorski govori postanu prepoznatljivi kao najizuzetniji u slavističkome svijetu. No, njegova pozicija u jezičkoj montenegristici nadilazi okvire dostojnoga nasljednika, budući da je njegov rad na sistematizaciji i kritičkoj valorizaciji saznanja iz domena crnogorske dijalektologije pomjerio granice saznanja o tome fenomenu, a dodaju li se tome i njegov standardološki rad te knjige posvećene crnogorskoj usmenoj književnosti i tradicijskoj kulturi, izvjesno je da mu pripada čelno mjesto u savremenoj crnogorskoj filologiji.

Stručni rad

UDK 394.3(497.16)

Ines PRICA (Zagreb)

Institut za etnologiju i folkloristiku – Zagreb

ipricas@gmail.com

O MONOGRAFIJI NATPRIRODNA BIĆA U TRADICIJSKOJ KULTURI CRNOGORACA

(Adnan Čirgić, *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca.*

**Urednici Aleksandar Radoman i Novica Vujović, Biblioteka Montenegrina,
knj. 20, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018)**

Ovo sjajno monografsko djelo donosi sintezu interdisciplinarnih znanja o natprirodnim bićima u tradicijskoj kulturi Crne Gore, ograđujući se već u uvodu od prakse nacionalnog determiniranja sadržaja čiji dometi sežu ne samo u daleku prošlost nego i prostore južnoslavenske, balkanske ili čak paneuropske kulture. Nije dakle riječ o nekim „tipično crnogorskim“, nego o predstavama na čiju prisutnost u crnogorskom kulturnom prostoru ukazuju autorova istraživanja, određena dostupnošću arhivskih izvora te u svome terenskom dijelu bitno ograničena nedostatkom izvornih informatora, odnosno samim nestajanjem ovog segmenta tradicijske kulture. Da će prema pojavi „nove religiozosti“ pristupiti s istom ogradom od etnoromantičarskih sentimentata, tretirajući je kao oblik amalgamizacije mitološkog mišljenja, ukazuje i sama odluka da se evidencija natprirodnih bića započne figurom *Crnogorskih svetaca – nacionalnih heroja i nasljednika prethrišćanskih božanstava*. Iz sinkretistične fenomenologije u koju ih se smješta, a u koju su se upisali tragovi prekršćanskih predaja, usmene epike, legendi, mitova i povijesnih zapisa, nadalje će se svojevrsnom historicističkom rekonstrukcijom uspostaviti veza s „tipično“ natprirodnim predstavama poput onih o vješticama, vilama, zduhačima, morama, zmajevima i divovima, završavajući u sintezi zajedničkog polja njihove tvorbe odnosno brojnih transformacija: predstave zagrobnog života između starije tradicije i aktualnog monoteizma. Nakon kritike povijesnih, usmenoknjiževnih i znanstvenih izvora (od kojih su mu posebno inspirativna već klasična djela Čajkanovića, Cvijića, Barjaktarevića, Medakovića, Vlahovića, Zečevića, Đorđevića, Antonijevića, itd.), autor u svoj pristup i cilj istraživanja stoga čitatelja uvodi na sljedeći način:

„Zašto je za ovu knjigu odabran baš ovakav naslov kad se u njoj skupno pominju različita „bića“ – od Dukljana i Đavola, preko Svetoga Ilije do vještica, vjedogonja i macarula? Ta bića u ovoj knjizi nijesu tretirana s aspekta bilo koje monoteističke religije no s aspekta njihova značaja u tradicijskoj kulturi, te im stoga nijesmo učitali današnje značenje koje u vrijeme „žive tradicije“ nijesu mogli imati. Za nas je u ovoj knjizi bilo svejedno je li vjerovanje u ta bića prihvaćeno od strane zvaničnih monoteističkih religija u Crnoj Gori jer je to bilo svejedno za one što su vjerovali u njihovo postojanje. Iz istih razloga nijesmo operisali terminom *praznovjerice*, *praznovjerje*, *sujevjerje* i sl. jer ti termini za istoriju kulture nemaju nikakva značaja. Sujevjerje postoji samo u odnosu na kakvu drugu religijsku dogmu, a mi sve te dogme u ovoj knjizi tretiramo ravnopravno.“

Razloge zbog kojih se modeli „praznovjernog“ mišljenja ovdje postavljaju kao paralelni monoteističkim diskursima stoga, osim kao pristajanje uz moderno etnološko i kulturnoantropološko epistemološko nasljeđe, valja vidjeti i strože u svjetlu metodološke odluke koja kao svoje interpretativno polazište podrazumijeva polje pučke religioznosti posredovane akterima neukog, laiciziranog svećenstva, kao ključno za stvaranje hibridnih obrazaca do danas dubinski pod utjecajem poganskih vjerovanja. Stoga i, na prvi pogled neobično, uvrštavanje crnogorskih svetaca u okvir predstava o natprirodnim bićima prolazi iz njihove predajne funkcije nasljeđivanja predkršćanskih božanstava. No mimo ambicija da ih se dovede u neki izravni kulturnopovijesni kontinuitet s osobinama svetaca, autor se priklanja bitnije strukturalnim pristupima, između ostalog i razmatranju magijskih postupaka, (poput izbjegavanja spominjanja različitih demona, kultova ili natprirodnih bića i pojava) koji su mogli dovesti do hibridizacije ovih slojeva. Uključivanje figura svetaca stoga je opravdano uvidom da je „kompletno njihovo djelovanje prethrišćansko“, a da je njihov liminalni status, između mitoloških predaja i povijesnog mišljenja, zaslužan za ulogu koju imaju u oblikovanju nacionalnog narativa.

„Oni u tradicijskim vjerovanjima nijesu dobri svetitelji koji čuvaju vaseljenski poredak, koji štite dobre i siromašne itd. Oni su nacionalni heroji, koji iz onostranosti nadgledaju svoj rod, svoju zemlju ili svoj kraj, a neki od njih čekaju pravi trenutak da se pojave kao osvetnici i zaštitnici svoje države i svoga naroda. Ovde će stoga biti riječi o Sv. Vladimiru Dukljanskome, o Sv. Ivanu Crnojeviću i o Sv. Petru Cetinjskome. Neće biti riječi o Sv. Vasiliju Ostroškome ili Sv. Stefanu Piperskome, jer oni nemaju osobine prve trojice. Neće ovde bitiriječi ni o opštehrišćanskim svetiteljima, poput Sv. Ilije, koji je u crnogorskim tradicijskim vjerovanjima takođe nasljednik starijega božanstva, svakako boga gro-

movnika, a vjerovatno i ne samo njega, ali nema osobine nacionalnih heroja koje nose prva trojica.“

Na istom tragu, sljedeće poglavlje *Đavo i Dukljanin* izvlači paralele iz pučkih religioznih predaja u kojima ključno mjesto zauzima đavao, priklanjajući se tezi da je vjerovanje Crnogoraca poznavalo njegovu dvostruku, ambivalentu prirodu: kao vrhovnog Đavla, i kao mnoštva nižih demona, objedinjenih različitih bića iz htonskoga svijeta.

„Onaj prvi ne mora bez izuzetka biti loš, ne mora činiti isključivo zlo, a u vjerovanjima je prikazan kao inovator i pronalazač. Ovi drugi uglavnom predstavljaju zle demone. Čajkanović konstatuje slično – da je Đavo po svojim ‘najvažnijim oznakama (...)’ zamenik našeg vrhovnog boga; ali on je imao i drugih osobina, telesnih i karakternih, koje su na njega prenesene sa drugih demona iz naše narodne religije“.

Uvođenjem tradicijskih motiva i legendi ustanovljava se potom da je „barem u jednome istorijskom periodu na teritoriji današnje Crne Gore Đavo bio antropomorfizovan kroz lik Dukljana“, nasljednika boga htonskoga svijeta, inovatora putnika, vezanog za noć, vodu i podzemlje, koji „pod vodom (pod mostom) i danas počiva u tradicijskim vjerovanjima“.

„Hrišćanska je religija, dakle, okovala bivšega (vrhovnog?) boga, antropomorfizovana u liku Dukljana, i odatle se neće izbaviti dok god se praktikuje obred vezan za najznačajniji hrišćanski (premda bi tačnije bilo: hristijanizovani) praznik u Crnoj Gori – Badnju večer. Za ovaj mit, u kontekstu našega sagledavanja, sasvim je marginalno da li je riječ o kakvu starijem mitu koji je naknadno pretrpio izmjene ili je riječ o mitu koji je stvorila crkva. Za nas je bitna činjenica da je posredstvom prihvatanja jedne velike monoteističke religije, u ovome slučaju hrišćanstva, u nemogućnosti da drukčije iz narodnoga vjerovanja izbriše prisustvo staroga (vrhovnog?) boga, ta nova religija od njega načinila Đavola i okovala ga oduzevši mu moći, a sebi pobjedom nad njim obezbijedila premoć. No ti okovi ni u tradicijskim vjerovanjima nijesu trajni, a njihova moć mora se obnavljati ispunjavanjem rituala. Na osnovu onoga što se i danas svakodnevno može uočiti kod starijega i religioznijega svijeta u Crnoj Gori, lako je zaključiti da monoteističke religije ovđe ipak nijesu obezbijedile u narodnoj svijesti premoć Boga u odnosu na Đavola. Istina, ni najsuvjerniji ili najreligiozniji (svejedno) u tome svijetu neće reći da je Đavo nadmoćniji od Boga. No činjenica da je strah od Đavola u mnogo većoj mjeri prisutan od straha od Boga te da je strah od Đavola opet prisutniji od propisanoga poštovanja religije kojoj (najčešće samo deklarativno) pripada, pokazuje da Đavo u tradicijskoj kulturi Crnogoraca (i dalje) igra znatniju ulogu od monoteističkoga Boga u kojega vjeruje.“

Tenac (lampijer, lorko kao crnogorska inačica za vampire i vukodlaka) otvara dio gustog etnografskog opisa uglavnom općepoznatih natprirodnih bića, koje autor promatra u specifičnom kontekstu crnogorskih predaja, vjerovanja i magijskih praksi te unutar bogatog opsega literature i zabilježenih, sočnih epizoda usmenih pripovijesti, a iz kojih se pomalja i njihova moralna i svjetonazorska pozadina prema kojoj samo „zlice i oni koji umru neostvareni i željni imaju uslova da se potenče“.

Slijede povezana vjerovanja u *čumu* i *koljaru* (*kugu*, *moriju* ili *morinu*), antropomorfizirane predstave kuge i kolere u liku povampirenih djevojaka koje „kupe đecu“ ili starijih žena koje „more svijet“. Ove „neobične babetine s gušom obješenom do zemlje i sisama prebačenim preko ramena“ mitske su srodnice i vještice, u vjerovanju Crnogoraca utjelovljenih u liku povampirenih starih žena koje, metamorfozom u pticu ili leptira, donose razne nesreće i ljudima i stoci. Kao i vile, vještice su i u crnogorskoj tradiciji dio široko rasprostranjenog, ambivalentnog koncepta žene kao istodobno opasne i znalacki vješte, a koji je u patrijarhalne obrasce izveden iz vjerovanja vezanih za božanstva plodnosti. Zbog toga ni u Crnoj Gori nema kraja u kojem nije postojalo vjerovanje u vještice, te gdje nisu zabilježeni slučajevi žena koje su „smatrali vješticama ili mađionicama samo zato što *su znale više no druge*, što im *se oće* itd.“

Kao i u historiografskim zapisima mnogih južnoslavenskih i europskih sredina, i crnogorska arhivska građa stoga potvrđuje primjere okrutnog postupanja prema „vješticama“ u ne tako dubokoj prošlosti. Tako podatak iz Kotorškoga arhiva kazuje da je 1708. godine pokrenut proces protiv tri žene iz Risna i okoline s optužbom da su *su vještice*. „Jedna od žena već je u Perastu bila žigosana usijanim gvožđem na leđima. Sam je proces vrlo zanimljiv zbog toga što upravo ta žigosana žena ne samo da ne poriče da je vještica već otkriva svoje društvo, način na koji je postala vještica, postupak u kojem su jele srca maloj deci, svoj ortakluk s Đavolom i sl.“

„U studiji Petra Šerovića donosi se nekoliko arhivskih podataka o mučenju ili ubijanju vještica u Crnogorskom primorju, nekad čak i uz učešće sveštenika. Tako se npr. navodi slučaj u kojemu je Anđe Perova Jokić iz Krtola (Luštica) god. 1784. bila bačena u more ne bi li pokazala svoje drugarice, ali kako ih nije prokazala niti se utopila, „izvukoše je iz mora i objesiše je o jednu murvu blizu njezine kuće i potpališe ispod nje vatru i tako joj zadadoše najveće muke da bi priznala svoje čarolije i prokazala svoje drugarice, ali pošto ona o tome nije pojma imala, nije im mogla ništa ni kazati da bi udovoljila njihovoj želji, te je uz najbolnije jaukanje u mukama dušu ispustila.“

Zanimljiv je podatak da, zatekavši slično stanje i u Boki, austrijska vlast, koja je spaljivanje vještica i sama zabranila tek 1758. godine ukazom

Marije Terezije, upućuje dopis znakovita sadržaja i stila: „Suvišno je i pomenuti koliko takvo vjerovanje i postupak u našim vremenima čini krivo civilizaciji i prefinjenoj kulturi, stoga preuzvišena starija vlast svojim poštovanim dekretom (...) poziva sve crkvene i političke vlasti u provinciji da se zauzmu na najzgodniji ali inajenergičniji način da bi se istrijebile sve predrasude u narodu, a naročito o vješticama, gdje god ovo postoji. Ova normativna naredba se saopštava na izvršenje.“

Nadovezujući etnografske zapise o urokljivosti, zlim očima i vezanoj magijskoj preventivi i „egzekutivi“, knjiga nadalje predstavlja srodna natprirodna bića: *more*, „đevojke šamanističkih svojstava čija duša napušta tijelo u snu, uzima drugo obličje i pritiska ljude dok spavaju“ te *zduhača*, muškog pandana kojeg odlikuje borba za dobro, čovjeka „čiji *šen* (duša) napušta tijelo u snu i ide u borbu radi sticanja dobra kraju kojemu pripada“.

Zapisi iz Boke govore o vjerovanju u dvije vrste *vjedogonja* – one koji čine zlo i oni koje donose opšte dobro. Tako se navodi vjerovanje da se bokeške vjedogonje biju s „Puljezima“, talijanskim vjedogonjama, te da nije tih bokeških vjedogonja „odavna bi vele nestalo našega naroda“.

Autor zatim podvlači sličnosti između *zduhača* i vještice, oboje predodređenih rođenjem u posteljici, oboje s moćima napuštanja duše iz živoga tijela koje ostaje u snu. Nadasve, i jedno i drugo su djelatnošću vezani za svoj rod. Krucijalna razlika da su *zduhači* mahom nosioci dobrobiti, a vještice isključivo zla, dug je procesa kristijanizacije u kojem su ženski likovi s vremenom poprimali demonske osobine a muški karakteristike natprirodnih bića, poput divova, zmija, zmajeva i ala, od kojih ova posljednja, predajno vezana uz običaj kumstva, odnosno kumstva čovjeka i životinja, vode i do totemističkih tragova. No dok se muška bića, *demonske psoglave* i *divove*, o kojima su predanja u Crnoj Gori donedavna bila široko rasprostranjena, danas može pratiti samo preko usmenih bajki, o vilama postoji bogata epska tradicija u kojima se miješaju legende i predaje.

„U tradicijskim vjerovanjima Crnogoraca vile su u tijesnoj vezi s ličnostima koje su od značaja za narod ili za pleme, osobito s junacima. Tako se u legendi o fundinskoj vili kazuje kako je u bojevima Crnogoraca i Turaka ta vila iznad Crnogoraca isticala bijele, a iznad Turaka crvene zastave, ali ni jedne ni druge Turci nijesu mogli vidjeti, što je pomagalo Crnogorcima da dobiju boj.“

Naposlijetku, u završnom poglavlju *Zagrobni život između starije tradicije i aktualnog monoteizma* uvode se i bitke hipoteze o razlozima nepostojanja homogene koncepcije o zagrobnome životu na ovim prostorima. Riječ je o utjecajima koji su se na tome planu odvijali prije u formi *palimpsesta*, naslojavanjima koja su brisala stara značenja ostavljajući ih u krhotinama, nego li

istinskim prožimanjima koncepata i vjerovanja. Kristijanizirane predstave zagrobnoga života, prenošene apokrifnim knjigama i crkvenim propovjedima, zadržale su elemente paganskih vjerovanja, a davni su mitovi o zagrobnome životu potiskivani u zaborav ili su se pjesnički preobličavali i prilagođavali novim namjenama. Koncept zagrobnog života destabilizira se i promjenom sistema vjerovanja i susretom s novim religijama pa predanja i usmene priče svjedoče o kristijaniziranoj vrijednosnoj uputi da duše mrtvih u podzemnome svijetu borave u skladu sa zaslugama s ovoga svijeta. Kristijanizacija i islamizacija pridonijele su da se nebeski i podzemni svijet zamijene predstavama raja i pakla, ali „ni muslimanska predstava raja i pakla nije mnogo odmakla od izvornoga vjerovanja o gornjemu i donjemu svijetu i tek se po spoljašnjim osobinama može videti uticaj nove religijske pripadnosti“.

Vjerovanje da mrtvi nastavljaju neki magijski kontakt sa živima evidentno je iz brojnih (pa i danas sačuvanih) kulturnih radnja i običaja, ponekad zaogrnutih velom hrišćanstva ili islama. Ako je suditi o vjerovanju u zagrobni život kod Crnogoraca po onome što je sačuvano u do danas objavljenim tužbalicama, onda bi se moglo reći da se tradicijsko crnogorsko shvatanje o zagrobnome životu ne uklapa ni u jednu od tri velike monoteističke religije koje su prisutne u Crnoj Gori. U crnogorskim tužbalicama su dobro očuvani relikti vjerovanja u zagrobni život, sastajanje umrlih, doček ranije umrlih tek pridošlome pokojniku, pa sve do gotovo jezivih opisa udaje ili ženidbe na „onome svijetu“ rano preminulih djevojaka ili momaka. (...) U crnogorskim tužbalicama *duša* se eksplicitno ne spominje. U njima je prikazan *život* poslije smrti, bilo kao tamno boravište tijela, bilo kao novi život s umrlim precima i srodnicima. Dakle, prisutan je u njima i jedan i drugi vid, ali nikad se jedan ne prikazuje kao nastavak drugoga. Dakle, stvarne svijesti o životu poslije smrti kod crnogorskih tužilica nema. Ali motiva zagrobnoga života ima itekako. No on (barem od XIX vijeka a naovamo, otkad imamo zabilježених tužbalica) nije ništa drugo do relikat pradavnih vjerovanja, naslijeđeni motiv koji je dobio sasvim drugu svrhu i izgubio vezu s onim što je vjerovatno prvobitno značio.

Na kraju, pred publikom je knjiga koju je užitak čitati zbog stila i lakoće prezentacije i sintetiziranja golemog bibliografskog materijala. Odluka da *nacionalnom aspektu* teme priđe kritički i pragmatično ostvarena je uspješnom gustom povijesnom i etnografskom kontekstualizacijom predstava o „crnogorskim“ natprirodnim bićima, čime su se uvjerljivo nadišle mnoge srodne etnografske studije zapale u bezdan traganja za njihovim „univerzalnim“ porijeklom.

Stručni rad

UDK 2-853(=16)(091)

Дејан АЈДАЧИЋ (Гдањск)

Гдањски универзитет

dejajd@gmail.com

ДОБРА КЊИГА О ИМЕНИМА БОГОВА СТАРИХ СЛОВЕНА

(Michał Luczyński: *Bogowie dawnych Słowian. Studium onomastyczne*, Kielce, 2020, 348 s.)

Књигу Михала Лучињског *Bogowie dawnych Słowian. Studium onomastyczne* објавило је Кјелецко научно друштво. Аутор се на почетку захваљује ментору своје дисертације о словенској теонимији Норберту Островском, професору Јагелонског универзитета, професорима Јадвиги Вањаковеј, Збигњеву Бабикову и особама које су му помогле при изради дисертације и књиге.

Лучињски се у својој монографији ослања на бројне пољске проучаваоце словенске религије почев од Казимјежа Мошињског, преко Александра Брикнера, Хенрика Ловмјанског, Станислава Урбањчика, Александра Гејштора, Миколаја Рудницког до Кшиштофа Томача Витчака. У тексту се наводе ставови низа слависта етимолога. Аутор темељно познаје руску литературу од Срезњевског, преко Јакобсона, Топорова, Иванова и Гамкрелидзеа до Петрухина, Словака Мартина Пуканца те и радове Јужних Словена, Франца Миклошича, Томе Маретића, Франце Безлаја, Радослава Катичића, Љубинка Раденковића, Александра Ломе. У уводном делу Михал Лучињски указује на теоријске поставке у којима се ономастички аспекти укрштају са сазнањима других дисциплина. Називи паганских словенских богова се разматрају кроз етимолошка тумачења и коментаре различитих верзија словенских теонима. Значајно место у полазним анализама имају разматрања хронологије, историјских извора, анализе преднаучних поставки и научних реконструкција, што води потврди теза са којима се аутор слаже или износи нове хипотезе. Будући да Словени у време паганства нису имали своју писменост, најранији записи имена словенских богова налазе се по списима хроничара суседа. У случају балтичких поморјана и полабских Словена, била су то дела хришћанских мисионара и германских освајача, што објашњава

неке грешке у записима имена, и неразумевање веровања племена која су покоравали рушећи њихова светилишта. Анализира се начин записивања словенских имена у летописним изворима данских и немачких хроничара и често наводе радови Станислава Роспонда. Аутор додаје своје предлоге око имена старополабских богова.

Књига Лучињског је подељена на шест географски одељених традиција. На основу помена богова у староруским изворима: Несторовом летопису, Слову о Игоровом походу, проповедима против пагана, разматрају се имена Перун, Сварог, Даждбог, Велес, Хорс, Сим, Мокош, Род, Переплут, Јарило. Старополабски теоними из летописа хроничара и потоње студије представљају испитивања Световита, Јаровита, Поренита, Триглова, Црн бога / Бел бога, Провеа, Сиве, Подаге, Припегале, Пиземара, Турупита. Теоними из старопољских списа Јана Длугош и доцнијих латиниста садрже изворна и књижевно створена имена (Јеша, Лада, Дидилеја, Нија Ђевана, Љељ Пољељ, Мажана). Из старочешке теонимије поглавље је посвећенио *Зелу/Зебуду*. Аутор анализира функције имена богова у контексту нових социјалних слојева, промена унутар културе, магијских и социјалних аспеката обреда. Тако, на пример, трага за одговором на питање да ли је старочешки *Зелу(н)/Зебуд* имао својства општеплеменска или је то име коришћено у кругу интереса једнога рода. Као старолужички теоним разматра се Јутробог, а као старобугарски Пор(о)-ун чије се име наводи у Житију светог Димитрија солунског из седмог века, а које Лучињски реконструираше као Пирин.

Књигу Михала Лучињског заокружују литература, индекс митолошких имена по старим језицима и сажетак на пољском језику.

Ова књига је компонована прегледно и логично, иако је написана на темељима широких лингвистичких и културно-историјских знања, заинтересовани читалац је чита лако. Књига нуди низ преиспитивања, понегде и полемичких коментара, или пак сугестија. Аутор показује да словенски називи богова у различитим словенским крајевима нису једнаке старине, те да показују процесе одвајања од оличавања природе и иновационо задобијају апелативне и апстрактније компоненте. У његовој студији су сликовито представљени и процеси промена култова и њихових функција, те утицај тих процеса на именовање словенских богова. У закључном поглављу систематски су разложени типови семантичке мотивације имена словенских богова као и начини деривације. Аутор поредећи словенске теониме са именима из студије Милевског запажа да се у именима богова реализују иновације, да теоними из старословенског језика немају јаке везе са митолошким именима индоевропског, али да се запажају блискости са индоиранским и прахетитским. У духу добрих

истраживања које повезују језичке чињенице са културним реалијама, Михал Лучињски је објавио књигу која доноси доприносе славистичким ономастичким и етимолошким испитивањима имена паганских богова.

Stručni rad

UDK 821.163.4-1(497.6)

Munir DRKIĆ (Sarajevo)

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

munir.drkic@ff.unsa.ba

POVRATAK NA POČETNU TAČKU U NAUČNOJ VALORIZACIJI PISANE BAŠTINE IZ OSMANSKOG PERIODA

(Namir Karahalilović, KRITIČKO IZDANJE DJELA *PERIVOJ SLAVUJA* (BOLBOLESTĀN) AUTORA FEVZIJA MOSTARCA (Paleološko-filološka obrada), Filozofski fakultet, Sarajevo, 2014, elektronsko izdanje, knjiga dostupna na: http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Kriticko_izdanje_dje-la_Perivoj_slavuja_autora_Fevzija_Mostarcar.pdf)

Kao svjetska imperija, Osmansko carstvo donijelo je sa sobom na prostor Balkana tri strana jezika – osmanski turski, arapski i perzijski. Osmanski turski bio je jezik administracije i obrazovnog sistema te jezik mnogobrojnih naučnih i književnih djela; arapski je odranije slovio kao islamska *lingua franca* pa je na njemu nastajala značajna literatura iz religijskih ali i drugih nauka, kao i brojna književna djela; perzijski je odranije među turkijskim narodima bio jezik šire komunikacije i zauzimao je značajno mjesto u Anadoliji, te su ga Osmanlije kao takvog prihvatile i sa sobom donijele na Balkan. Iako je na perzijskom jeziku u Osmanskom carstvu napisano manje djela nego na turskom i arapskom, perzijska pismenost predstavlja značajan kulturološki fenomen. Prostor Balkana važan je kao zapadna granica Carstva, ali i najzapadnija tačka perzijske pismenosti i kulture što se prostirala od Kine i Indije na istoku. U osmanskoj Bosni, perzijska pismenost ogleda se u trima pojavama: rasprostranjenosti i utjecaju najznačajnijih klasičnih djela (poput Rumijeve *Mesnevice*, *Divana* Hafiza Širazija i *Đulistana* Sadija Širazija), širokoj upotrebi gramatika, rječnika i udžbenika za učenje perzijskog jezika, te poetskom i proznom stvaralaštvu lokalnih autora na perzijskom jeziku. Ova su tri aspekta perzijske pismenosti međusobno isprepletena, budući da su klasični perzijski tekstovi bili korpus i izvori za pisanje gramatika i rječnika, a istovremeno su lokalnim pjesnicima i piscima bili uzor za oponašanje. Ipak, najupečatljiviji i najvidljiviji aspekt te pismenosti predstavljaju poetska i jedno prozno ostvarenje na perzijskom jeziku u vremenskom periodu od XV do XIX stoljeća.

To prozno ostvarenje jeste *Bulbulistan (Perivoj slavuja)* Fevzija Mostarca (umro 1747), jedino cjelovito prozno djelo na perzijskom jeziku napisano iz pera jednog bošnjačkog autora. Ovo je djelo nastalo po uzoru na dva klasična prozna teksta perzijske književnosti – *Dulistan* Sadija Širazija iz XIII i *Beharistan* Abdurrahmana Džamija iz XV stoljeća. Napisan je u prvoj polovini XVIII stoljeća, a predstavlja prozni tekst protkan stihovima, etičko-didaktičkog je karaktera sa sufijskom pozadinom. Dosad se zna za ukupno osam rukopisa ovoga djela, od kojih se četiri čuvaju u Arhivu HAZU u Zagrebu, te po dva u Istanbulu i Bratislavi; posljednja su dva rukopisa pripadala biblioteci Safvet-bega Bašagića koju je on prodao. U posljednjem je stoljeću ovo djelo budilo značajnu pažnju domaćih i stranih istraživača. Od ranijih studija o *Bulbulistanu* vrijedi spomenuti nekoliko njih. Milivoj Mirza Malić objavio je u Parizu doktorsku tezu o Mostarcu i njegovom djelu 1935. godine, a u sklopu tog rada *Bulbulistan* je preveden na francuski jezik.¹ Nakon toga, Džemal Čehajić objavio je prijevod *Bulbulistana* na srpskohrvatski jezik 1973. godine; ovaj je prijevod popraćen informativnom uvodnom studijom, ali izvorni tekst nije kritički obrađen. Čehajićev prijevod ponovo je štampan 2003, a zatim i 2011. godine u izdanju Kulturnog centra IR Iran u Sarajevu.² Đenita Haverić odbranila je 2011. godine doktorsku disertaciju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu o jeziku i stilu *Bulbulistana*; ova je disertacija potom objavljena kao knjiga u elektronskom izdanju Filozofskog fakulteta u Sarajevu.³

Iako bi se očekivalo da kritičko izdanje izvornog teksta na perzijskom jeziku prethodi naučnim studijama i prijevodima, ili da se barem uporedo provede temeljita filološka analiza i utvrdi pouzdan tekst izvornika, sve navedene studije i prijevodi nastali su manje-više na pojedinačnim rukopisima i bez provedene paleološko-filološke obrade teksta.

Prvo kritičko izdanje perzijskog teksta *Bulbulistana* uradila je Esmat Xo'eīnī 2011. godine i objavila ga u izdanju Kulturnog centra IR u Sarajevu uz već spomenuti navedeni reprint prijevoda. Budući da je u ovome izdanju ponuđen nov i nešto izmijenjen tekst izvornika, stari prijevod više ne odgovara originalu. Drugo kritičko izdanje sačinio je Ahmad Behnāmī u Teheranu (*Bolbolestan* /bar asās-e nosxe-ye mowarrax-e 1163. h. q. Zāgreb/, Newīsan-

¹ Malić, Milivoj, *Bulbulistan du Shaikh Fewzi de Mostar; poète herzégovinien de langue persane*, Librairie L. Rodstein, Paris, 1935.

² Mostarac, Fevzi, *Bulbulistan*, prijevod na srpskohrvatski jezik Džemal Čehajić, Svjetlost, Sarajevo, 1973 (prvo izdanje); Mostarac, Fevzi, *Bulbulistan*, prijevod s perzijskog: Džemal Čehajić, stilizacija: Džemaludin Latić, Kulturni centar I. R. Iran u BiH, Sarajevo, 2003 (drugo izdanje), 2011 (treće izdanje).

³ Haverić, Đenita, *Jezik i stil djela Bulbulistan Fevzija Mostarca*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2014; elektronsko izdanje dostupno na: http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Jezik_i_stil_djela_Bulbulistan_Fevzija_Mostarca.pdf

de: Šeix Fouzī Mostārī, Be kūšeš-e Ahmad Behnāmī, Payām-e Bahārestān, Doure-ye dowom, Sāl-e čahārom, Šomāre-ye pānzdahom, Tehrān, Bahār-e 1391/2012, pp. 262–318.).⁴ Oba kritička izdanja sadrže stanovite nedosljednosti u metodologiji i filološkoj analizi teksta, o čemu u uvodnom dijelu svoje knjige (str. 30–33) piše Karahalilović, navodeći te nedosljednosti kao jedan od razloga za objavljivanje svog kritičkog izdanja.

Tekst knjige „Kritičko izdanje djela *Perivoj slavuja* autora Fevzija Mostarca“, koje je predmet ovoga prikaza, sastoji se iz tri osnovne cjeline.

U uvodnoj studiji (str. 1–57) Karahalilović piše o životu Fevzija Mostarca te predstavlja sadržaj i strukturu *Bulbulistana*, ispituje utjecaj ranijih djela istog žanra, moguća ishodišta, karakteristike proznog jezika sa stanovišta stilistike klasične perzijske proze, te konačno pobrojava vrijednosti predmetnog rukopisa. U ovome dijelu knjige autor ustvari *Bulbulistan* smješta u odgovarajući kontekst i daje opću sliku neophodnu za razumijevanje okolnosti koje su dovele do pisanja ovoga djela. Nakon toga, Karahalilović detaljno predstavlja ukupno šest sačuvanih rukopisa *Bulbulistana* koji su služili za pripremu ovoga kritičkog izdanja. Najstariji i najvjerodostojniji među tim rukopisima čuva se u Orijentalnoj zbirci Arhiva HAZU u Zagrebu. Karahalilović spominje i dva dodatna rukopisa u odnosu na ranija kritička izdanja, a koji su pohranjeni u Bratislavi i Istanbulu (vidjeti str. 37–38). Ipak, s obzirom na to da nisu mogli ponuditi ništa značajno i novo u postupku paleološko-filološke analize, autor ih nije uzeo u razmatranje prilikom pripreme kritičkog izdanja. Na narednim stranicama raspravlja se o postupku pripreme kritičkog izdanja. Tu autor predstavlja četiri široko zastupljena metoda pripreme kritičkog izdanja tekstova u savremenoj iranistici: kritički, zbirni, kombinirani i analogni. Na kraju se odlučuje za kritički metod, u kojem priređivač određuje jedan osnovni rukopis, ali ga ne slijedi bespogovorno, već određene propuste ispravlja rješenjima iz pomoćnih rukopisa. Uvodna rasprava potkrijepljena je s nekoliko primjera praktične primjene kombiniranog metoda. Imajući u vidu činjenicu da paleološko-filološka obrada rukopisnih djela još uvijek nije srazmjerna značaju tekstova koje treba valorizirati na ovaj način, ovaj dio knjige važan je doprinos i vrijedno sredstvo stručnjacima iz oblasti paleoloških i filoloških studija, ali i studentima orijentalne filologije općenito.

Druga cjelina knjige donosi kritičko izdanje izvornika na perzijskom jeziku (str. 58–127). Karahalilović ovdje pokazuje suvereno vladanje materijom, a predloženi tekst potvrđuje da je odabrani metod bio i najpogodniji za valjanu analizu. Metodološki pristup proveden je u potpunosti.

⁴ *Bolboleštān* (bar asās-e nosxe-ye mowarrax-e 1163. h. q. Zāgreb), nevīsande: Šeix Fouzī Mostārī, be kūšeš-e Ahmad Behnāmī, *Payām-e Bahārestān*, doure-ye dowom, sāl-e čahārom, šomāre-ye pānzdahom, Tehrān, Bahār-e 1391/2012, pp. 262–318.

Posljednju cjelinu knjige čine prijevod teksta *Bulbulistana* na bosanski jezik i komentari (str. 128–219). Za razliku od prethodnog izdanja, ovaj je prijevod u potpunosti usklađen s novim kritičkim izdanjem. U odnosu na Čehajićev prijevod – koji je također filološki korektan, ali nije dotjeran u književno-estetskom pogledu – Karahalilović je nastojao u bosanski jezik prenijeti i formu, posebno ritam izvornoga teksta, pritom ne žrtvujući ni vjerodostojnost sadržaja. Prijevod prate brojni i informativni komentari, koji povezuju perzijski izvornik s bosanskim prijevodom, ali i predstavljaju praktičnu primjenu svega navedenog u uvodnoj studiji djela. Ti komentari obimom prevazilaze tekst prijevoda, a vezivno su tkivo čitave ove studije i znatno olakšavaju čitanje *Bulbulistana*. Komentari se mogu podijeliti u dvije skupine. Prvi su namijenjeni stručnjacima, uglavnom su filološke prirode i predstavljaju objašnjenja određenih gramatičkih kategorija vezanih za klasični perzijski jezik, te upotrebu pojedinih leksema, složenica i fraza u neobičnom značenju. U okviru tih komentara priređivač kritičkog izdanja navodi i lekseme koje su vremenom postale arhaizmi. Ne treba zaboraviti ni neologizme Fevzija Mostarca, odnosno riječi upotrijebljene u *Bulbulistanu* koje nije moguće naći u rječnicima perzijskog jezika. Druga kategorija komentara namijenjena je širem krugu čitalaca; to su vrijedni podaci o povijesnim ličnostima, pojmovima, toponimima i povijesnim i hijeropovijesnim događajima. Ovi su komentari popraćeni iscrpnom literaturom i izvorima, tako da predstavljaju svojevrsnu riznicu i izvor saznanja ne samo širem krugu čitalaca, već jednako i stručnjacima koji se namjeravaju baviti pojedinim temama navedenim u ovome dijelu teksta. Posebno vrijedi istaknuti šesto poglavlje *Bulbulistana*, u kojem Fevzi Mostarac donosi vrijedne podatke o lokalnim ličnostima, navodi njihovu poeziju te daje vrijedne podatke za izučavanje kulturne historije osmanske Bosne. Komentari i napomene uz tekst prijevoda kontekstualiziraju tu građu iz naučne i šire kulturološke perspektive i zbog toga su vrijedni u širem kontekstu.

Na kraju studije navedeni su Rezime, Literatura, Izvori i Prilozi koji sadrže faksimile nekoliko stranica i korištenih rukopisa.

Za valjanu pripremu kritičkog izdanja jednog teksta kao što je *Perivoj slavuja* Fevzija Mostarca potrebno je dobro znanje perzijskog jezika i upućenost u klasičnu perzijsku književnost i historiju – to predstavlja neophodan okvir za paleološko-filološku analizu. Međutim, jednako je značajno dobro poznavanje društvenog i kulturnog konteksta nastanka teksta, te uspostavljanje veze između tog i drugih sličnih tekstova u lokalnoj kulturi. Zamka u koju su upali iranski istraživači pri filološkoj obradi perzijskog teksta *Bulbulistana* jeste zanemarivanje specifičnog lokalnog konteksta. Pristupajući tekstu preskriptivno i iz pozicije centra, određene karakteristike teksta nastalog na periferiji ili čak izvan granica govornog područja tog jezika oni proglašavaju

anomalijama, ne posvećujući im posebnu pažnju. No, upravo u tim karakteristikama često se čuvaju vrijednost i posebnost lokalnog izraza, što bez sumnje doprinosi kulturnom bogatstvu pisane baštine na perzijskom jeziku. Na primjer, arhazimi i neologizmi, na prvi pogled nezanimljive riječi nastale kao rezultat autorove nemogućnosti da pronađe odgovarajuće izraze i formulacije jer perzijski jezik nije učio od njegovih izvornih govornika, govore mnogo o njegovoj inventivnosti. Istraživanju i opisivanju te tradicije ne može se pristupati iz okvira nacionalnih književnih kanona, budući da je ona već stoljećima internacionalna. Kritičko izdanje *Bulbulistana* koje je načinio Namir Karahallilović na najbolji način potvrđuje ovu činjenicu.

Ova će knjiga znatno olakšati posao istraživačima pisane baštine na perzijskom (ali i arapskom i turskom) jeziku na prostoru Balkana. Čitaoci koji nisu stručnjaci iz orijentalne filologije sada pred sobom imaju vjerodostojan tekst *Bulbulistana* na perzijskom jeziku, obrađen metodološki akribično i preveden znalački, uz brojne i vrijedne komentare. Autor bi svakako trebao razmišljati o tome da treću cjelinu ove knjige posebno objavi za širu čitalačku javnost.

Stručni rad

UDK 811.16/.17(031)

Novica VUJOVIĆ (Nikšić)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

novica.vujovic@fcjk.me

TEMELJNI PROJEKAT DANAŠNJE SLAVISTIKE

(Enciklopedija slovenskih jezika i lingvistike,

gl. ur. Mark L. Grinberg, izdavač BRILL)

Višetomna *Enciklopedija slovenskih jezika i lingvistika* (*Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics*) trenutno je najveći i najznačajniji projekat u naučnoj i kulturnoj slavistici i jedan od najznačajnijih u opštoj lingvistici. Produkt je holandske izdavačke kuće BRILL, najstarijega svjetskog izdavača lingvističke literature, te tima naučnika na čelu s glavnim urednikom Markom L. Grinbergom¹, profesorom Univerziteta u Kanzasu i dopisnim članom Slovenske akademije nauka i umjetnosti. Projekat je zasnovan prije šest godina a predviđeno je da se okonča do 2023, nakon čega će se štampati svi tomovi *Enciklopedije*. Do tada, svaka završena cjelina biće dostupna u online verziji.

U informaciji koja na sajtu izdavačke kuće BRILL stoji uz ovo izdanje piše: „Enciklopedija slovenskih jezika i lingvistike nudi sveobuhvatan pregled jezika slovenske jezične porodice i različitih načina na koji se oni proučavaju. Pruža autoritativan tretman svih važnih aspekata slovenske jezične porodice od njenog indoeuropskog porijekla do danas, kao i razmatranje interakcije slavenskog s drugim jezicima“.²

U pogledu metodološke strane ovoga projekta, koncepta i podjele poslova najzapaženiju ulogu imao je glavni urednik. Kako ističe Mark L. Grinberg, početna zamisao uredništva bila je realizacija u vidu deset tematskih cjelina s oko 500 članaka. „Željeli smo“ – potcrtava Grinberg – „skice modernih jezika slovenske grupe. Željeli smo pregledne članke o podgrupama. Željeli smo po-

¹ Pored Grinberga uredništvo čine: Lenor A. Grenoble (Lenore A. Grenoble, glavna urednica, SAD), Masako Ueda Fidler (SAD), Nadja Zorihina-Nilson (Švedska), Anita Peti-Stantić (Hrvatska), Marek Lazinski (Poljska), Steven Diki (Stephen Dickey, SAD), Björn Vimer (Björn Wiemer, Njemačka), Mihail Osłon (Poljska), Mladen Uhlík (Slovenija), Marija Mitova (tehnička urednica, Bugarska) i Kšištof Borowski (Krzysztof Borowski, tehnički urednik i pomoćnik glavnog urednika, Poljska i SAD).

² <https://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopedia-of-slavic-languages-and-linguistics-online>

litička istraživanja – članke o jezicima i kako oni učestvuju u politici izgradnje nacije u 19. stoljeću. Željeli smo članak o tekstualnim tradicijama – srednjovjekovnoj tekstologiji slovenskih jezika. Željeli smo pogledati kada su jezici prvi put napisani i potvrđeni. U devetom vijeku naše ere znamo kada je slovenski prvi put zapisan, uglavnom da bi se *Novi zavjet* preveo na slovenski iz grčkih originala. A to su rukom napisani prijevodi koje su radili monasi, a zatim prepisivali tokom vijekova. Imamo potvrde o ranim fazama ovih jezika koji nam dokazuju kako su ti jezici morali zvučati.³ S obzirom na takav koncept, uredništvo je širom slovenskoga svijeta kontaktiralo s najznačajnijim predstavnicima nacionalnih filologija te po strogim kriterijumima dijelilo zaduženja za izradu enciklopedijskih članaka. Tekstovi su po prispieću recenzirani.

Sastavni dio *Enciklopedije* su, razumije se, i jezici sa štokavske osnove, a među njima – prvi put u izdanju ovakvoga ranga i značaja u opštoj lingvistici – članak o crnogorskome jeziku. Autor te odrednice je Adnan Čirgić. Enciklopedijska sinteza Adnana Čirgića ocijenjena je pozitivno i prihvaćena, prema saopštenju glavnoga urednika Grinberga, kao „rad vodećega stručnjaka za istoriju i strukturu crnogorskoga jezika“. Nije plod slučajnosti činjenica da je sa štokavskoga jezičkog područja ovaj projekat okupio najznačajnije jezikoslovce – uz montenegristu Čirgića tu su iz Srbije Jasmina Grković-Mejdžor, Danko Šipka (SAD) a iz Hrvatske Ranko Matasović, Milan Mihaljević, Anita Peti-Stantić, Mate Kapovića i dr.

Enciklopedija slovenskih jezika i lingvistike nudi članke o istoriji datih jezika, članke što bogate slavistička saznanja iz sfere fonologije, morfologije, sintakse, semantike, leksikologije, sociolingvističke problematike itd. Svi su ti članci nastali ispod pera meritornih jezikoslovaca. Korisnicima su osobito dragocjene iscrpne bibliografije što prate enciklopedijske članke, pa tako postaje vidljivija i istorija nekoga pitanja i literatura o njemu. Konačno, za crnogorsku kulturu i nauku, za montenegristiku u prvome redu, značajna je činjenica da se u jednome od tomova *Enciklopedije slovenskih jezika i lingvistike* kao ravnopravan član slovenske jezičke porodice nalazi i crnogorski jezik.

³ V. intervju s Markom L. Grinbergom na: <https://news.ku.edu/2020/04/28/ku-profs-lead-development-encyclopedia-slavic-languages>

ARHIVA

UDK 811.163.4(497.16)

Radoje RADOJEVIĆ

O JEZIKU I NACIONALNOJ (NE)RAVNOPRAVNOSTI
U TEORIJI I PRAKSI

Problemi oko zajedničkoga književnog jezika dali su povod unitaristima da pokrenu novu ofanzivu. Književni kritičar Zoran Gluščević je naročito aktivan u tome poduhvatu. On „teorijski“ opravdava pokušaje da se srpska ekavska varijanta, favorizovanjem govornoga jezika, nametne narodima koji govore i pišu svojim ijekavskim varijantama jezika.

U *Književnim novinama* od 4. I 1969. Zoran Gluščević je objavio članak pod naslovom „Jezik naš nasušni“ u kojemu je žestoko napao autore koji su u časopisu *Kritika* (br. 1, 1968, Zagreb) nepovoljno ocijenili *Rječnik srpskohrvatskoga (hrvatskosrpskog) književnog jezika*. Optužujući ih za „jezuitski lukav pokušaj da se zloglasna ‘Deklaracija’ (...) progura na ‘mala’ vrata“, Gluščević „zaboravlja“ da je on jedan od tvoraca beogradske „Deklaracije“ (prekrštene u „Predlog za razmišljanje“). Da bismo uhvatili „genezu“ njegovih shvatanja o jedinstvu književnog jezika, navešću i neke odlomke iz ranijih Gluščevićevih istupanja na istu temu.

Gluščević pita potpisnike „Deklaracije“, „na osnovu čega su smatrali da imaju pravo monopola u odlučivanju da se pisani jezik (jer jezička suština problema je u tome) nametne govornom“, čime se „oduzima pravo narodnim masama da, po postupku vrlo kratke i veoma korisne komunikacije, svoj govorni jezik primenjuju i kao pismeni“ (*Književne novine* od 15. IV 1967).

U članku „Jezik i međunacionalni odnosi“ (*Književne novine* od 29. IV 1967), Gluščević kaže: „Ne treba izgubiti iz vida da potrebe za bržom komunikativnošću i većom ekonomičnošću izražavanja dovode do **potiskivanja južnih govora od strane istočnih** (istakao R. R.). Dakle, nikakvi politički ili nacionalni, nego čvrsti praktični razlozi. Brži životni ritam kao i stalna borba sa vremenom lišavaju naš jezik akcenatskih dužina i dijalekatskih preliva, što je takoreći do juče smatrano nenarušivim estetskim blagom našeg jezika. (...) Da li književni jezik treba da sačuva svoju masovnu osnovu na taj način što će se administrativnim putem nametnuti životu ili se životno osvežavanje književnog jezika prirodnije može da obavlja njegovim spuštanjem u život? (...) Iskustva našeg zajedničkog posleratnog života govore u prilog pretpostavci da će u nacionalnom razlikovanju **Srba i Hrvata** (istakao R. R.) jezik igrati sve manju ulogu...”

A u članku „Jezik naš nasušni“ piše: „Da li rečnik savremenog književnog jezika treba da ide za tendencijama živog govornog jezika, u kojem se, zahvaljujući brzim i sve bržim komunikacijama između **Srba i Hrvata** (istakao R. R.), zatim kao posledica velikih migracija kao i integracionih privrednih procesa, postepeno ali neminovno smanjuju razlike između varijanti ili, obrnuto, treba raditi na njihovom konzerviranju veštačkim uvođenjem reči i izraza koje je ne samo govorni jezik nego i novija književnost potpuno izbacila iz upotrebe?“ itd., „baš kao da smo u feudalnom a ne u atomskom dobu“.

Kao „Veliki majstor“ jezika govornoga „naroda jednoplemenoga“, Zoran Gluščević polazi od velikosrpske pretpostavke da „ne postoji“ crnogorska nacija sa svojom nacionalnom istorijom i kulturom, sa svojom varijantom jezika, kao ni narod Bosne i Hercegovine sa svojim istorijskim, kulturnim, jezičkim i ostalijem posebnostima; on stalno govori o jeziku Srba i Hrvata, o srpskome i hrvatskome narodu.

Gluščević kaže, u članku „Jezik i međunacionalni odnosi“, da su Hrvati preuzeli od „hercegovačkih Srba jedno narečje kojim su nekad govorili samo Srbi i uzak intelektualni sloj Hrvata, i ako sada onom delu Srba i većini Crnogoraca koji **još uvek** (istakao R. R.) govore i pišu južnim narečjem, ništa ne smeta okolnost što se njime služi većina Hrvata“, te da „onda to znači samo jedno: *da u masovnoj međunarodnoj komunikaciji narečja srpskohrvatskog jezika ne predstavljaju sredstvo nacionalne identifikacije*“ (kurziv Z. G.). Ovde on prikazuje stvari tako kao da u Vukovo doba Crnogorci ili nijesu ni postojali, ili su govorili nekim drugim narečjem pa docnije „prihvatili“ južno narečje! Jasno je da Gluščević i ovaj jedini put spominje Crnogorce u regionalnome, a ne u nacionalnome značenju.

Gluščević „ne dopušta“ čak ni postojanje „istočne“ i „zapadne“, odnosno srpske i hrvatske varijante jezika, već unitaristički sve varijante svodi na jedinstveni „srpskohrvatski“ (čitajte: „srpski“) jezik. To se vidi iz svake njegove rečenice koju je napisao o jeziku, pogotovu ako ih posmatramo u neophodnoj vezi s mnoštvom drugih unitarističkih tekstova nastalih od Vuka pa do današnjih dana, koji imaju jedinstvenu velikosrpsku ideju.

Iako veli da „narečja srpskohrvatskog jezika ne predstavljaju sredstvo nacionalne identifikacije“, Gluščević zna da se baš preko jezika, širenjem srpske ekavske varijante, najuspješnije može širiti srpska nacionalna svijest i penetrirati velikosrpske ideje. Zato i piše ovako. U protivnome bi ostavio druge narode, na primjer Crnogorce, na miru: neka se svojim jezičkim varijantama služe onako kako najbolje odgovara njihovijem nacionalnim interesima, nacionalnim kulturama i estetičkim idealima njihovijeh stvaralaca; ne bi se od estetičara pretvarao u administrativca koji misli samo o tome kako će najbrže ispisati gomilu akata... On se pred javnošću prikazuje nezalicom da bi mogao

držati uvredljive propovijedi o tome kako je potreban „izvestan stepen kulture i duhovne samostalnosti da se prevaziđu ovi romantični i emocionalnom eksplozivnošću ispunjeni oblici identifikacije jezika i ličnosti, jezika i nacije, pa da se borba za slobodu jezika izjednači s borbom za slobodan duhovni i kulturni život, nacionalni i društveni progres“, da bi nas „internacionalistički“ i „racionalizatorski“ podučavao u pogledu potrebe „za bržom komunikativnošću i većom ekonomičnošću izražavanja“. To su imali u vidu i oni koji su predlagali da se u pismo ponovo uvede znak „jat“, pa da svi jednako pišu, a da izgovaraju prema jezičkome osećanju i navici koju steknu. Sve je to dobro smišljeno: paralisati „do daljnijega“ normativni književni jezik i ukloniti njegovu funkciju čuvara jezičke ljepote i nacionalnih specifičnosti, izraženijih kroz jezičke varijante, odnosno tipove književnoga jezika. Taj cilj imaju pred sobom i oni koji se zalažu da se ubuduće normativni književni jezik zasniva na „živijem“ gradskom govoru, tj. odvoji od svoje istinske baze, da bi uprošćeni, osiromašeni, akcenatski nepravilni, konglomeratski, gotovo polušatrovački govori nekih velikih gradova postali „uzorom“ književnoga jezika!

Ako ove koncepcije jezičkoga jedinstva i budućega razvoja književnoga jezika uporedimo s koncepcijama Vuka Karadžića, Aleksandra Belića i mnogo drugih ličnosti, videćemo da među njima nema nikakve razlike, da se sve one temelje na političkim idejama Vukovijem (Vuk je filologiju i književnost stavio u službu mlade srpske buržoazije u usponu, i tako je ostalo).

Znamo koje je sve narode Vuk tretirao kao Srbe (članak „Srbi svi i svuda“, „Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona“, Beč, 1849). Tu kaže da „u pomenutijem ovdje mjestima biće najmanje pet miliona duša naroda, koji govori jednim jezikom, ali se po zakonu (religiji) dijeli na troje“. Pošto konstatuje da „samo prva tri miliona zovu se Srbi ili Srblji, a ostali ovoga imena neće da prime“, jer su „dojakošnje svoje ime Srbini, koje je sa zakonom hrišćanskijem i predašnjijem životom njihovijem vrlo skopčano bilo“, odbačili, kaže da je „onima rimskoga zakona još teško Srbima nazvati se, ali će se po svoj prilici i tome malo pomalo naviknuti; jer ako neće da su Srbi, oni nemaju nikavoga narodnoga imena“. Iznoseći filološke „dokaze“ za etničko-nacionalne granice koje je odredio, on kaže za kajkavski dijalekat da je „kao prijelaz iz kranjskoga u srpski“ i stvara različite kombinacije pomoću kojih tvrdi da svi govore jednim – srpskim – jezikom i da im ništa drugo ne ostaje, ako ne žele da ostanu bezimeni, nego da prihvate srpsko ime.

U članku „Srbi i Hrvati“ (*Vidovdan* br. 31, za 1861), Vuk je ovako „revidirao“ svoj stav, predlažući da se stanovnici Kraljevine Hrvatske ne zovu Hrvati nego Hrvaćani, „jer tamo i nema Hrvata“: „Hrvati po pravdi mogu se zvati: 1) svi Čakavci; 2) Kekavci u Kraljevini Hrvatskoj koji su se na to ime

već navikli. Srbi po pravdi mogu se zvati svi štokavci makar koje vjere bili i makar gdje stanovali. (...) Ako hrvatski rodoljupci ne pristaju na ovu na razumu osnovanu diobu, onda se zasad u ovome ništa ne može učiniti nego da se podijelimo po zakonu ili vjeri: ko je god zakona grčkoga ili istočnoga onaj se makar gdje stanovao neće odreći srpskoga imena, a od onijeh koji su zakona rimskoga neka kaže da je Hrvat koji god hoće.“

Aleksandar Belić, već tada poznati filolog, u knjizi *Srblja i južnoslovensko pitanje* (Niš, 1915), u stvari je samo prepričao Vukova shvatanja (što je činio i u dosta drugih radova), dodajući neke nove religiozne i političke elemente koji su uticali na polarizaciju nacionalne svijesti među „Srbima i Hrvatima“. Tako veli da je i Miklošić mislio „da su čakavski i štokavski dva jezika, pa prema tome da su i Srbi i Hrvati dva zasebna naroda“ i da je čak i „Daničić jedno vreme svoga rada slično mislio“, te da se može „samo tako protumačiti što je on mislio da su u toj vezi od slovenačkoga jezika ka srpskome jači slovenački elementi od sprskih“ (str. 12). Stalno govoreći o „srpskohrvatskom“ narodu i jeziku, Belić pridjev „srpskohrvatski“ upotrebljava kao sinonim za „srpski“. Tako na strani 32. kaže: „Beograd postaje sve više opštesrpski centar ili srpskohrvatski“, ili, na strani 21, da se „govorne grupe srpskih zemalja nikad ne slažu sa administrativnim granicama raznih oblasti“. Za usvajanje zajedničkoga književnog jezika „srpsko-hrvatskog“ naroda Belić tvrdi da je to „zaista jedan od nepobitnih dokaza da su jedan narod“ (str. 17). „Vukova je velika zasluga što je protegao granice srpske misli i na katolike i na muslimane. (...) Među štokavcima i katolicima bilo je i takvih koji su se zvali Hrvati. To je Vuku smetalo jer se na taj način narušavalo poklapanje imena s dijalektom“ (str. 60)...

Belić se poziva i na Dositeja Obradovića, pa kaže : „Za njega su i katolici, i pravoslavni, i muslimani, ma kojim se imenom, samo ako govore istim govorom, nazivali, jedan narod, narod srpski“ (str. 58). I dalje: „Vuk Karadžić nije imao ništa da doda ovome shvatanju; on ga je, svojim lepim poznavanjem našega naroda i našega jezika, još udubio, tako da je, posle njegovih objašnjenja, bilo izvan svake sumnje da srpska nacionalna svest treba podjednako da obuhvati i pravoslavne, i katolike, i muslimane“ (str. 58). „Ja sam se“, zaključuje Belić, „malo iscrpnije zadržao na ovim Vukovim pogledima zato što je on u ovome pravcu, zajedno s Dositejem, bio učitelj naše inteligencije i što su se preko nje njihovi pogledi širili i u narod. „Brat je mio koje vere bio“ – to je deviza jednog celog pokoljenja, koje je predstavu o našoj nacionalnoj svesti ne samo proširilo nego je i razrušilo ekskluzivnost pravoslavnih Srba ranijeg vremena. Svest o srpstvu tako se ili povratila ili proširila u krugovima katoličkim, a docnije muslimanskim“ (str. 58).

Aleksandar Belić se poziva i na anketu¹ koju je *Srpski književni glasnik* vodio, na inicijativu Jovana Skerlića da se ekavski izgovor uvede u zajednički književni jezik, pa veliča Svetozara Ćorovića koji je izjavio: „Ja bih da uzmemo istočno narječje, i *zato kad ne bi drugih razloga ni bilo, samo zato* (kurziv S. Ć.) jer njime govore junaci sa Kumanova i Bregalnice“ (str. 33), pa izvodi ovaj zaključak: „Ovakvih ili sličnih sudova moglo bi se još navesti. Ali mislim i ovoliko je dovoljno da pokaže, kako se, posle srpskih ratnih uspeha 1912–1913. god., istaknuti književnici zapadnog dela srpskohrvatskog naroda nisu ustezali da priznaju: da je vođstvo **srpskohrvatskog naroda** u kulturnom pravcu ili **definitivno prešlo Srbiji, ili će Srbiji u najkraćem vremenu pripasti**“ (istakao R. R.).

Zoran Glušćević piše poput Sretena L. Popovića, kumčeta knjaza Miloša Obrenovića, koji po vremenu i po idejama stoji uzglobljen između Vuka i Belića, iako nije bio lingvist. Sreten je napisao i objavio (u Beogradu, 1879) knjigu *Putovanje po novoj Srbiji* („Srpska književna zadruga“ ju je izdala 1950, i to bez ikakvih ograda i komentara; citati su prema tome izdanju). Pošto je „utvrdio“, da su „svi od Grka zvani Sklaboni, Tribali, Anti, a na severozapadu Vendi ili Vindi i mnoga druga plemenska imena (a to znači svi Istočni, Zapadni i Južni Sloveni, preci svih današnjih slovenskih naroda, pr. R. R.) nosili opšte narodno ime Srb, Sorb, Sorabi“, (str. 304) te da su ti „Srbi“ naselili bezmalo čitavo Balkansko poluostrvo, ali da su neki djelovi njihovi nasilno otrgnuti i preobraćeni u druge „takozvane“ narode, kaže: „Iako je masa našega naroda na Balkanskom Poluostrvu ispresecana i ne predstavlja već onu kompaktnu masu koju je nekad predstavljala, opet strani u našu sredinu prodrevši elementi – neće dugo vreme proći i oni će se **čez školu i knjigu, samo kad se ujedinito, posrbiti** (istakao ovde i dalje u navodu R. R.). (...) Naselili smo, istina, svu bivšu Vojenu granicu slavonsko-hrvatsku, **posrbili smo jezikom** svu Slavoniju i zapadnu stranu Dalmacije (jer istočna, Dubrovnik i Kotor, svagda je bila srpska), pa pošto je pokojni Gaj uveo **srpski**

¹ Vladimir Čerina je u toj anketi izjavio: „Južno narečje može biti s čisto književnog gledišta privlačnije od istočnog, ali ekavština nije samo praktičnija, nego je i nacionalno-kulturno potrebnija. (...) Pa kad bi, na primjer, i bilo više našega naroda koji govori južnim nariječjem, ko bi bio toliko bezobrazan – jest, bezobrazan – da i pomisli oduzeti istočno nariječje onim herojima od Kumanova i Bregalnice što nam amo pokislina i smrznutima dadoše vjere u izdržljivost naše rase“ (*SK glasnik*, knj. XXXII, br. 4, 16. II 1914, 289–290). A Ivo Ćipiko, na istome mjestu (str. 287–288), izjašnjavajući se za ekavski izgovor, kaže: „Ispovedam da to moje mišljenje nije rezultat naučnoga istraživanja o razvitku narečja, ono je analogno nekadašnjem razvitku moje nacionalne svesti. Bio sam anacionalan, pa Hrvat u prvoj mladosti, pa Jugosloven, pa Srbin – **i tu sam zastao** (istakao R. R.). A sada sam sretan, i milo mi je što je vreme pobedilo i dalo mi za pravo: doživio sam da postajući Srbinom nisam prestao biti Hrvatom.“

jezik u književnost i javni život Hrvata, i ovi su se, mada to ne priznaju, ipak u stvari **posrbili**. I tu je, istina, u **etnografskom** pogledu dobitak. Ali i ovo teško da nadoknađava gubitak nekadašnje masalne (sic) kompaktnosti srpske na Balkanskom Poluostrvu, kojom smo tako jaki bili. Sad moramo **dugim, postojanim i dobro uređenim trudom** povraćati na prvobitnom leglu (sic) ono što smo izgubili, pa ćemo tek onda moći reći da smo se koristili iseljavanjem naših predaka“ (str. 144). I dalje: „Tako ti je sa **narečjima** u Staroj Srbiji i Macedoniji, i zato čitaoci koji budu čitali ovo nekoliko ovde stavljenih pesama, neka ih ne zavede pamet za tijem da reče: **ko ne govori kao ja taj nije Srbin**. Kad – i ako – dođe prosveta u te krajeve, i to naša a ne tuđa, lako će si brzo **izbaciti reči na koje naše uvo nije naviknuto**“ (str. 564). I još: „Kad bi po Macedoniji učeća se mladež imala dosta srpskih knjiga, naročito naših narodnih pesama, da iz njih uči se srpskome jeziku, kao ono **Gajeva kći**, onda ne bi trebalo nikakve druge propagande“ (str. 563).

Ovakvih primjera ima toliko da im nikad neće biti uhvaćen kraj. Ni čitava divizija istraživača ne bi za svojega života uspjela da upozna sve tekstove koji imaju istu „naučnu“ vrijednost kao ovi do sada navedeni, i to pod pretpostavkom da se bavi samo autorima koji su za posljednjih sto pedeset godina stekli glas vrsnijih naučnika (iz raznijeh oblasti), književnika i političara, čiji radovi i danas služe kao neokrnjeni postulat za nauku. Zapravo, takva literatura nastaje i danas u daleko većemu obimu nego što je nastajala, recimo, pred balkanske ratove i Prvi svjetski rat kad se velikosrpska buržoazija pripremala da potčini narode Jugoslavije i pravdala svoje pretenzije radovima Jovana Skerlića, Jovana Cvijića, Jovana Erdeljanovića, Aleksandra Belića, Stojana Novakovića, Čedomilja Mijatovića, Ljuba Jovanovića, Bogdana Popovića, Vladana Đorđevića, Tihomira Đorđevića, Jevta Dedijera (da spomenem samo naučnike) i mnogo drugih, utoliko više ukoliko su neuporedivo veće mogućnosti nego prije šezdeset godina! Razumije se da današnja literatura odgovarajuće sadržine nije uvijek tako robusna, agresivna, primitivna i otvorena u iznošenju koncepcija, ali treba imati u vidu da njen učinak u negativnome smislu može biti daleko veći od one prve jer se kiti naučnijem aparatom i „serioznom“ formom. Napokon, današnjemu razvijenom čitaocu i nije potrebno direktno govoriti; štaviše, na današnjega građanina bi raniji oblici kazivanja djelovali odbojno, neprihvatljivo. Dovoljno je reći da savremena nauka nije kritički ocijenila nijedno ekstremno nacionalističko djelo, nijednoga autora. Savremeni autori prihvataju njihove stavove kao već „naučno utvrđene“ činjenice, pozivaju se na njih i dalje razvijaju njihove koncepcije shodno potrebama i društvenijem uslovima za način kazivanja, i to s nevelikijem izuzecima. Tako se održava kontinuitet jedne velikonacionalne i velikodržavne politike, sistem društvenijeh vrijednosti i način mišljenja. Sve to pokazuje stvarne po-

zicije Zorana Gluščevića i njegovijeh istomišljenika, koje ne možemo dobro uočiti ako njihove tekstove posmatramo izolovano.

Najnoviji dogovor između Matice srpske i Matice hrvatske, postignut u Zagrebu, o izradi Rječnika na bazi dviju varijanata, prevazišao je „teze“ Zorana Gluščevića. Ali, taj dogovor ničim ne obavezuje crnogorski narod (uostalom, dvije Matice su se ionako nametnule za sveopšte jezičke zakonodavce). Crnogorski filolozi i ostali kulturni radnici nijesu učestvovali u tome dogovoru (pa ni u Novosadskome ili bilo kojemu), jer Mihailo Stevanović, Mitar Pešikan i ostali filolozi koji su učestvovali u tijem dogovorima, iako su porijeklom Crnogorci, nemaju nikakvo pravo da se predstavljaju kao zastupnici crnogorskoga naroda i tumači interesa njegove kulture, a oni to čine samo na osnovu toga što su crnogorskoga porijekla. Mitar Pešikan čak cinično uvjerava Crnogorce da su zastupljeni bolje nego drugi narodi! Sve je to do sada rađeno kao da i ne postoji crnogorska nacija, kao da „stanovništvo Crne Gore“ govori ijekavskim narječjem „istočne“ tj. srpske varijante jezika, kao da su Beogradski univerzitet, Srpska akademija nauka i umetnosti, Novosadski univerzitet i Matica srpska isključivo „nadležni“ za rješavanje sudbine nacije i nacionalne kulture!...

Sadašnji naziv jezika je neodrživ iz aspekta crnogorskoga naroda, jer naziv „srpskohrvatski“ („hrvatskosrpski“) prikazuje naš jezik isključivo kao jezik **samo** dva naroda, srpskoga i hrvatskoga. Time se grubo očituje hegemonija brojno i ekonomski jačijih nacija. Po tome izgleda kao da je taj jezik „dat“ Crnogorcima „na korišćenje“, ili da su ga oni „naučili“ i „primili“ od Srba i Hrvata, a ne da su i Crnogorci vjekovima učestvovali u njegovoj tvorbi i obogaćenju u svijem njegovijem sadržajima i vrijednostima. Narodni jezik Crnogoraca nije se razvijao kao književni jezik „oko dva glavna središta, Beograda i Zagreba“, kako se to redovno tvrdi i stoji čak i u Zaključcima Novosadskoga dogovora, već se razvijao oko crnogorskoga kulturnog središta Cetinja, te ne spada ni u „istočnu“ ni u „zapadnu“ varijantu, nego u južnu – crnogorsku.²

² Između mnoštva neprihvatljivih istupanja o jeziku, istaći ću samo neka od onijeh koja su namijenjena tzv. širokoj čitalačkoj publici: Mitar Pešikan, u *Politici* od 3. X 1965, *Stvaranju*, br. 4. za 1968, *Pobjedi* od 26. I i 31. I 1969. i u nizu članaka u sarajevskome *Odjeku*; Mihailo Stevanović, u *Borbi* od 26. III 1967. i *Letopisu Matice srpske* za januar 1969; Živan Milisavac, u *Borbi* od 26. III 1967; Pavle Ivić, u *NIN-u* od 26. I i 2. II 1969; Miodrag S. Lalević, u *Politici* od 3. X 1965; Mirko Čandanović, u *Politici* od 12. I 1969. Ovaj posljednji, pod naslovom „Jezik sa dve ravnopravne varijante“, piše i ove redove: „Vukov su jezik prihvatili i **Srbi i Hrvati** (istakao R. R.), i one je postao ‘spona između **dva naroda** (istakao R. R.), spona koja olakšava i dalje kontakte i uzajamne uticaje’. Zahvaljujući tome jezička razlika između **Hrvata i Srba** (istakao R. R.) postajala je vremenom sve manja.“ Dakle, prihvatimo, prvu formulaciju: da su „Vukov jezik prihvatili i Srbi i Hrvati“ jer su Crnogorci već pisali „Vukovijem“ tj. svojijem narodnijem jezikom, ali kako da prihvatimo

Crnogorski tip književnoga jezika zalazi korijenom u XI vijek; narodni jezik, postupno ali neprekidno stičući osobenosti književnoga jezika, putem stalne upotrebe u spisima književne, službene i privatne sadržine, građen i oplemenjivan usmenijem umjetničijem stvaralaštvom crnogorskoga naroda, već u drugoj polovini XVIII i početkom XIX vijeka bogato se razvio kao književni jezik na kojemu je bilo moguće umjetnički snažno izraziti složena duhovna stanja, društvene odnose i predstave čovjeka onoga vremena, što su naročito pokazali Petar I Petrović i Njegoš koji su ispoljili tvorački jezički genij. Njihov je jezik uzoran obrazac i najbolijem današnjijem piscima, kako semantikom i leksikom, tako i psihološko-misaonom izražajnošću, metaforičnošću, sonornošću i bogatstvom intonacije, tj. sveukupnom pjesničkom vrijednošću izgrađenoga književnog jezika. U njemu je ugrađena istorija, svijest o sebi i o svijetu, manifestovan način mišljenja i otjelotvoren sistem moralnijih vrijednosti, odnosno cjelokupna duhovna konstatacija Crnogoraca.

Vukova reforma nije izvršila nikakav uticaj na književnost i književni jezik Crnogoraca, izuzev što je potisnula pismo na kojemu su Crnogorci dosta uspješno ostvarivali fonetski princip izgovora.

Nije potrebno govoriti o specifičnosti, ljepoti i izražajnoj snazi crnogorske varijante jezika, odnosno crnogorskoga tipa književnoga jezika, oličenoj u djelima crnogorskih pisaca od Andrije Zmajevića, a posebno od Njegoševa doba do danas, ali taj jezik nije ni približno ravnopravno zastupljen u *Rječniku* Matice srpske i Matice hrvatske. Naprotiv, njegove najljepše izražajne osobine su često oglašene za „neknjiževne“: potiskivanje crnogorske leksike, isključivanje dosljednoga ijekavskog izgovora i dužina, kao i zamjena i pomjeranje akcenata, u tolikoj mjeri da se gube osnovne karakteristike crnogorske varijante jezika.

Kako jezik kojijem govore naši narodi ima zajedničku lingvističku osnovu u tolikoj mjeri da ga tretiramo kao jedan jezik sa više varijanata, onda njegov naziv mora u sebi sadržavati nacionalne oznake svijeh naroda koji njime govore. Ako bi taj naziv bio nepogodan za izgovaranje i pisanje, pa stoga teško prihvatljiv, onda jedino ostaje da se u ravnopravnome dogovoru kvalifikovanih predstavnika svijeh naroda – ustanovi neki drugi, cjelishodan, naučno i politički opravdan naziv jezika. Zašto bi baš Crnogorci bili dužni da se odriču svojega udjela u nazivu jezika radi „praktičnosti“ u pisanju?! Šta bi rekao Zoran Glušćević, iako kaže da je prevazišao „romantični i emocionalnom ekskluzivnošću ispunjeni“ oblik identifikacije „jezika i nacije“, kad bi Crnogorci, recimo, predložili da zajedničkome jeziku damo naziv „crnogor-

ono o „sponi“ i zbližavanju između „dva naroda“, „Srba i Hrvata“, uz posredno spominjanje Crnogoraca?

skohrvatski“ („hrvatskocrnogorski“) jezik? Zašto bi Crnogorci (i ko ih može na to prinuditi?!) svoj rođeni jezik nazivali imenom drugih naroda, potiskivali i zaboravljali, te na taj način siromašili svoju kulturu i krnjili svoj nacionalni integritet?³

Zoran Gluščević i njegovi istomišljenici žive u maglinama prošlosti, te su izgubili osjećanje za stvarnost i budućnost slobodnoga i ravnopravnoga života **svijeh** naroda i narodnosti Jugoslavije. Očigledno, i danas djeluju ljudi koji se bave otimačinama i prisvajanjima kulturnih tekovina drugih naroda i kulturno-jezičko zbližavanje naroda shvataju kao metod za hegemoniju svoje nacije. Da sam Srbin, takve bih ljude optužio zbog nanošenja štete srpskoj nacionalnoj časti. Njima bi više moralo biti jasno da se na jedinstvo naših naroda ne može gledati kao pop Vladan D. Popović, koji u listu *Pravoslavljje*, organu Srpske patrijaršije, Beograd, br. 45 od 30. januara 1969, u članku pod naslovom: „Svetosavlje – racionalnost naše nacionalne istorije“, kaže: „Naš nacionalni identitet, **na našem jezičkom području**, sazreva u borbi između helenskog i rimskog nacionalizma (sic.). **Naš car Dušan, kao i ostali naši vladari, vode takođe upornu borbu protiv nacionalizma, uspostavljaju-ći pravilnu ravnotežu među balkanskim narodima** (istakao R. R.).“ Ili: „ideju cara Dušana, ili Sv. Save, izrazio je i Svetozar Marković u onoj svojoj znamenitoj studiji ‘Srbija na istoku’ (!). Ta borba je i stanje danas, naše psihe, sadašnje borbe. (...) Uspela borba za savlađivanje nacionalizma kao izdvajanja, deobe, jeste baš sledovanje ovim idealima. Zbog toga je svetosavski nacionalizam izvrsna ravnoteža između nacionalizma i internacionalizma jer mu je osnova univerzalnost jevanđelja“. Isto tako im mora biti jasno da se na jedinstvo tzv. srpskohrvatskoga (hrvatskosrpskoga) jezika ne može gledati kao Gligorije Božović, koji je pisao da „poarnaućeni Srbi“ iz sela Duf „ovako pevaju **srpsko-arnautski**“ (istakao R. R.): „Oj, ti Kruč, Kruč brada, / Ti na n’divše e na ndimovš, / Ma šum n’mot se si vjet, / Gospodi pomiluj! / Ma šum gruna mot se sod / Gospodi pomiluj!“ itd.

Kritika, br. 5, 1969, str. 222–229.

³ O pitanjima istorijskoga razvoja, osobenosti, vrijednosti i položaja književnog jezika Crnogoraca, tj. crnogorske varijante jezika i crnogorskoga tipa književnoga jezika, u posljednje vrijeme pisalo je i govorilo na skupovima više autora, među kojima su: Branko Baletić, Vojislav Nikčević, Slobodan Vujačić, Slobodan Berberski, Milo Bošković i dr.

KRITERIJUMI ZA PRIHVATANJE RADOVA I UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* objavljuje prevashodno rezultate originalnih filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, ali i preliminarna saopštenja te pregledne naučne i stručne radove. Pored toga, objavljuju se i recenzije i prikazi knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova.

Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Odluku o tome da li će rukopis ponuđen za objavljivanje biti prihvaćen Redakcija zasniva na ocjeni recenzenata, na osnovu koje se vrši i kategorizacija radova. Objektivnost i anonimnost recenzije obezbjeđuju se time što recenzenti prilikom ocjenjivanja radova nemaju informacije o njihovom autoru, kao što ni autori nemaju podatke o recenzentima.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi iz crnogorskome ili drugom slovenskome jeziku, kao i na nekom od svjetskih jezika (engleski, njemački, ruski, francuski itd).

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku stručne bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan. Rad treba da sadrži sažetak do 200 riječi i 4–8 ključnih riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Redakcija zadržava pravo da u bilo koji segment rada unese neophodne tehničke i slične izmjene.

Rukopisi i CD se ne vraćaju.

Redakcija

PAPER SUBMISSION AND ACCEPTANCE CRITERIA

Lingua Montenegrina publishes primarily the results of original philological and cultural scientific research, as well as preliminary communications and scientific and professional papers. In addition, book reviews are published, as well as reviews of journals and conference proceedings.

Papers are submitted and processed free of charge. The Editorial Board decides on whether the paper is to be accepted for publication and classifies the papers accepted for publication based on the evaluation done by the reviewers. Objectivity of the reviewers' decision-making is ensured through a double-blind review process, in which the reviewers do not know the identity of the authors and vice-versa.

Lingua Montenegrina is published in Montenegrin and other Slavonic languages, as well as in internationally spoken languages (English, German, Russian, French, etc). The following categories of papers are published: original scientific papers, preliminary communications, reviews and professional papers.

Original scientific papers contain unpublished results of original theoretical or practical researches. Their authors must list all the inputs and information in such a manner that the accuracy of the data provided and the analysis carried out may be verified.

Preliminary communications contain the materials or the scientific data that need to be published urgently.

Reviews are critical and analytical overviews of a given field of study or a part thereof. Articles must contain author's contribution to the study of the selected problem area, while the cited literature must be comprehensive.

Professional papers aim to provide information and introduce a field of study or problem area, while the author does not aspire to conduct a detailed scientific research of the subject matter.

In technical terms, each paper submitted should meet the following criteria: in the upper left corner of a paper, the author's first and last name shall be stated, as well as his/her affiliation, place of residence, and email address. Titles should be concise and clear. Each paper should contain an abstract of up to 200 words, up to eight key words, well-developed body structure and the list of references.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

Manuscripts and CDs shall not be returned.

The Editorial Board

The Editorial Board

ETIČKE NORME ZA AUTORE

Autori radova podnešenih za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* zadržavaju autorska prava za svoje djelo. Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Autori garantuju da je njihov rad originalan, da su ga napisali naznačeni autori (kao autori se mogu navoditi samo ona lica koja su direktno doprinijela sadržaju rada), kao i da rad ne zadire u prava trećih lica. Autori takođe garantuju da su nosioci prava za podnešeni materijal te da su propisno pribavili sve potencijalno potrebne dozvole za preuzimanje sadržaja iz drugih izvora. Redakcija neće prihvatiti za objavljivanje radove koji ne ispunjavaju navedene uslove.

Podnošenjem rukopisa za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* autori redakciji časopisa daju ovlašćenje da revidira, tehnički uredi i skрати materijal podnešen za objavljivanje.

Redakcija

PUBLICATION ETHICS STATEMENT

Authors of papers submitted for publication in *Lingua Montenegrina* shall retain the copyrights for their work. Papers that have been previously published or submitted for publication elsewhere may not be published in *Lingua Montenegrina*. Where the paper submitted contains materials overlapping with the previously published works of his/her own, the author must cite these works in his/her paper. Authors are also obliged to explicitly state the origin of all the materials and ideas authored by others in their work, regardless of whether such materials had previously been published or not.

The author/s guarantee that the paper submitted is original, written by the stated author/s (only those persons who contributed directly to the content of the paper should be listed as authors), as well as that the work does not infringe the rights of third persons. The author/s also guarantee that they have the copyrights for the material submitted and that any necessary written permissions to cite from other sources have been duly obtained. The Editorial Board may and will refuse to publish any paper failing to meet the above requirements.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

The Editorial Board

SADRŽAJ

Előd DUDÁS Južnoslovenski standardni jezici u istorijskom i savremenom kontekstu	3
Bojan BELIĆ BCMS Clitic Deprivation.....	21
Željka BRLOBAŠ Gramatički opis zamjenica i brojeva u Benešićevoj gramatici hrvatskoga jezika.....	39
Belma POLIĆ Rodna integracija germanizama u bosanskoj frazeologiji	59
Олеся ТЕЛЕСЖИНА Градація як засіб досягнення виразного стилістичного ефекту в мові української поезії II половини XX – початку XXI століття: лінгвостилістичний вимір.....	81
Snježana BRALIĆ Riječi kao predmet istraživanja – kulturološki leksik talijanskog jezika.....	99
Emina BERBIĆ-KOLAR Sustainability of the Linguistic Intangible Cultural Heritage of the Republic of Croatia Through the Process of Protection of Local Speeches as Intangible Cultural Assets	127
Ірина БОРБЕНЧУК & Зоя КОРНЄВА „Літопис попа Дуклянина“ як літературна пам’ятка південнослов’янських земель	149

Aleksandar ČOGURIĆ Muške počasnice u primorskim rukopisima – pjesmaricama – (Burović, Mazarović, Balović) – samo one koje pjevaju o odnosu mladića i djevojke.....	163
Andriy PECHARSKYI Petar II Petrović Njegoš – Hryhoriy skovoroda: Literary and existential dialogue.....	185
Sofija KALEZIĆ <i>Crnogorska trilogija</i> Dragana Nikolića.....	197
Boban BATRIĆEVIĆ Pronacistički antisemitizam u kolaborantskoj propagandi u Crnoj Gori tokom Drugoga svjetskog rata.....	207
Vukota VUKOTIĆ Sveti Martin Turski – zaboravljeni crnogorski kult.....	215
John K. COX Chance Encounters: Danilo Kiš, Personal History, and World Literature.....	251
Tina VARGA-OSWALD & Klara DUJMOVIĆ Usmena kultura u romanu <i>Ceremonija</i> Leslie Marmon Silko.....	257
Vildana PEČENKOVIĆ & Mirzana PAŠIĆ-KODRIĆ Etika u književnosti za djecu	287
Filip KRAJINA Estetsko-ontološka povezanost između romana <i>Povratak Filipa Latinovicza</i> Miroslava Krleže i <i>Mučnina</i> Jean-Paula Sartrea.....	303
Eldi GRUBIŠIĆ-PULIŠELIĆ Simbolika životinja u kratkim pričama <i>Skupljač zmija</i> i <i>Pokopani pas</i> Jurice Pavičića.....	343

Vehbi MIFTARI & Suada A. DŽOGOVIĆ A Symbol Lauding Another Symbol – National Anthems' Inter-Symbolic Play	357
---	-----

Dubravka BOGUTOVAC Dvije <i>Gospe</i> . Usporedno čitanje Nastasijeve i Jergovićeve pjesme	167
--	-----

Kimeta HAMIDOVIĆ & Snežana PASER-ILIĆ Kako se piše istorija u književnosti: <i>Grobnica za Borisa Davidovića</i> Danila Kiša.....	379
---	-----

Hrvoje MESIĆ & Igor MAVRIN Management of cultural heritage in earthquake induced crises – republic of Croatia perspectives and policies	393
---	-----

Lejla KODRIĆ-ZAIMOVIĆ Humanističke nauke u postdigitalnom dobu: Uloga i mogućnosti pametnih biblioteka	411
--	-----

Dina CVEK-ZUBAJ Demistifikacija i brendiranje dramskih TV serija na društvenoj mreži instagram	431
--	-----

GRADA

Aleksandar RADOMAN & Adnan ČIRGIĆ Izvještaj o proučavanju pjesmarice Ivana Kolovića iz Arhiva HAZU u Zagrebu.....	447
---	-----

PORTRETI

Новица ВУЈОВИЋ Допринос Драгомира Вујичића црногорској ономастици.....	463
---	-----

PRIKAZI

Sanja HOLJEVAC Vrijedan izbor iz imponantnoga opusa akademika Stjepana Damjanovića	471
--	-----

Aleksandar RADOMAN
Temeljna knjiga jezičke montenegrstike..... 479

Ines PRICA
O monografiji *Natprirodna bića*
u tradicijskoj kulturi Crnogoraca 483

Дејан АЈДАЧИЋ
Добра књига о именима богова старих Словена..... 489

Munir DRKIĆ
Povratak na početnu tačku u naučnoj
valorizaciji pisane baštine iz osmanskog perioda 493

Novica VUJOVIĆ
Temeljni projekat današnje slavistike 499

ARHIVA

Radoje RADOJEVIĆ
O jeziku i nacionalnoj (ne)ravnopravnosti u teoriji i praksi 503

TABLE OF CONTENTS

Előd DUDÁS South Slavic Standard Languages in Historical and Contemporary Context	3
Bojan BELIĆ BCMS Clitic Deprivation	21
Željka BRLOBAŠ A Grammatical Description of Pronouns and Numbers in Julije Benešić's Croatian Grammar	39
Belma POLIĆ Gender Integration of Germanisms in Bosnian Phraseology	59
Olesia TIELIEZHKINA Gradation as a Means of Achieving an Expressive Stylistic Effect in the Language of Ukrainian Poetry in the Second Half of the XX - Early XXI Century: Linguistic Stylistics	81
Snježana BRALIĆ Words as an Object of Study – The Cultural Lexis of the Italian Language	99
Emina BERBIĆ-KOLAR Sustainability of the Linguistic Intangible Cultural Heritage of the Republic of Croatia Through the Process of Protection of Local Speeches as Intangible Cultural Assets	127
Ірина БОРБЕНЧУК & Зоя КОПНЄВА „Chronicle of Pope Duklyanyn“ as a Literary Monument of South Slavic Lands	149

Aleksandar ČOGURIĆ Male Songs about Honor in Mediterranean Manuscripts – Songbooks – (Burović, Mazarović, Balović) – Only Those Whose Subject is the Relationship Between a Young Man and a Young Woman.....	163
Andriy PECHARSKYI Petar II Petrović Njegoš – Hryhoriy Skovoroda: Literary and Existential Dialogue	185
Sofija KALEZIĆ Dragan Nikolić's <i>Montenegrin Trilogy</i>	197
Boban BATRIĆEVIĆ Pro-Nazi Anti-Semitism in Collaborative Propaganda in Montenegro During World War II.....	207
Vukota VUKOTIĆ St. Martin of Tours – Forgotten Montenegrin Cult.....	215
John K. COX Chance Encounters: Danilo Kiš, Personal History, and World Literature.....	251
Tina VARGA-OSWALD & Klara DUJMOVIĆ Oral Culture in the Novel <i>Ceremony</i> by Leslie Marmon Silko	257
Vildana PEČENKOVIĆ & Mirzana PAŠIĆ-KODRIĆ Ethics in Children's Literature	287
Filip KRAJINA Aesthetic-Ontological Connections Between The Return of Philip Latinowicz by Miroslav Krleža and Nausea by Jean-Paul Sartre.....	303
Eldi GRUBIŠIĆ-PULIŠELIĆ The Symbolism of Animals in the Short Stories <i>The Snake Collector</i> and <i>The Buried Dog</i> by Jurica Pavičić	343

Vehbi MIFTARI & Suada A. DŽOGOVIĆ A Symbol Lauding Another Symbol – National Anthems' Inter-Symbolic Play	357
---	-----

Dubravka BOGUTOVAC Two Ladies.....	367
---------------------------------------	-----

Kimeta HAMIDOVIĆ & Snežana PASER-ILIĆ How to Write History in Literature: <i>A Tomb for Boris Davidovich</i> by Danilo Kiš	379
--	-----

Hrvoje MESIĆ & Igor MAVRIN Management of Cultural Heritage in Earthquake Induced crises – Republic of Croatia Perspectives and Policies	393
---	-----

Lejla KODRIĆ-ZAIMOVIĆ Humanities in the Postdigital Age: The Role and Possibilities of Smart Libraries	411
--	-----

Dina CVEK-ZUBAJ Demystification & Brending of TV Series on Instagram	431
---	-----

MATERIAL

Aleksandar RADOMAN & Adnan ČIRGIĆ On the Analysis of Ivan Kolović's Songbook From HAZU Archives in Zagreb	447
---	-----

PORTRAITS

Novica VUJOVIĆ Dragomir Vujičić's Contribution to Montenegrin Onomastics	463
--	-----

REVIEWS

Sanja HOLJEVAC A Valuable Choice From an Imposing Opus Academician Stjepan Damjanović	471
---	-----

Aleksandar RADOMAN
Fundamental Book of Montenegrin Language 479

Ines PRICA
About the Monograph
Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca 483

Dejan AJDAČIĆ
A Good Book About the Names
of The Gods of The Ancient Slavs 489

Munir DRKIĆ
Return to the Starting Point in Science
Valorization of Written Heritage From the Ottoman Period..... 493

Novica VUJOVIĆ
Fundamental Project of Today's Slavic Studies 499

ARCHIVE

Radoje RADOJEVIĆ
On Language and National (In)Equality in Theory and Practice..... 503

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

lingua.montenegrina@fcjk.me

Izdavač
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Za izdavača
Milenko A. Perović

Lektura i korektura
Katarina Milonjić

Prijelom
Milutin Marković

Štampa
Golbi – Podgorica

Tiraž
300

Časopis Lingua Montenegrina indeksiran je u međunarodnj
bazi WOS (thomsonreuters.com)

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Centralna narodna biblioteka Crne Gore, Cetiње

81 (497.16)

LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja = Lingua Montenegrina
: the magazin of linguistic, literary and
cultural issues / urednik Adnan Čirgić. – Br. 1
(2008) – . – Podgorica (Bulevar Mihaila Lalića
1) : Institut za crnogorski jezik i književnost,
2008 (Cetinje : IVPE). – 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Journal DOI: <https://doi.org/10.46584/fcjk2020>

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)